

अश्विनकृतस्य ते	२०१३५	अश्वे वरा मेहना	३३५०
अश्विना गीभिर्	२०१३३	अश्वे धीऽस्तिन्द्रियम्	२१२२
अश्विना घर्मम्	३८१२	अस्य प्रवामनु	३११६
अश्विना तेजसा	२०१८०	अस्याजरासी	३३१९
अश्विना नसुचेः	२०१५८	अस्येदिन्द्री वाहधे	३३१८०
अश्विना पिबतम्	२०१८०	अह केतुना	३०१२१
अश्विना भेषजम्	२०१६४	अहरहरप्रयावम्	१११०५
अश्विना हविर्	२०१६०	अहानिशभवन्यु न	३६१११
अश्विभ्याश्चक्षुर्	१८१८८	अहाव्यग्ने हविरास्ते	२०१०८
अश्विभ्याम्पच्यस्व	१०१३१	अहिरिव भोगै	२८१५१
अश्विभ्याम्पिन्वस्व	३८१४	अङ्गिपारावतान्	२४१२५
अश्विभ्याम्प्रात सवनम्	१८१२६	अङ्गुतमसि	११८
अश्वी घृतेन क्षन्या	२८११०	आङ्गुतिमग्निम्	१११६६
अषाढ युक्तु प्रतना	३३१२०	आङ्गुल्यै प्रयुजे	४१०
अषाढासि सहमाना	१३१२६	आङ्गुणेन रजसा	३३१४३॥३४३१
अष्टौव्यष्टान्	३४१२४	आङ्गुन्दय बलमोजी	२८१५६
असह्याता सहखाणि	१६१५४	आङ्गुम्य वाजिन्	११११८
असवे स्वाहा वसवे स्वाहा	२२१३०	आङ्गुम्य वाज्यभानम्	११११८
असि यमी अस्यादित्यी	२८११४	आङ्गुम्यविश्वेदसम्	३१२८
असुन्वन्तमयजमानम्	१२१६२	आङ्गुम्ये कृष्णयोव	२८१५८
असुर्यां नान ते लीका	४०१३	आययण्य मे	१८१२०
असीयस्तामी	१६१६	आघा ये अग्निम्	०१२२
असी या सीना	१०१५०	आच्याजानु	१८१६२
असी धीऽवसर्पति	१६१०	आङ्गुच्छन्द	१५११
अस्तद्रमद्य	२१८	आङ्गुहनि	२८१५०
अस्ताव्यग्नि	१२१२८	आङ्गुम्यकलगम्	८५२
अष्ठाकामिन्द्र	१०१४३	आङ्गुम्यान ईश्वी	२८११८
अष्ठाक्षमधि	३५१२२	आङ्गुम्यान सुप्रतीक	१०१०३
अश्विन् महत्यर्षवे	१६१५५	आङ्गुम्यानाः सरसती	२०१५८

आतभ्रज	१११०	आपयित्विष्यु	२३१८
आतस इन्द्रायवः	१११८	आपो अष्मान्मातरः	४१२
आतिथ्यरूपम्	१८१४	आपोदेवीः	१२३५
आतिष्ठन्मपरि	१३१२२	आपो ह यद्	२०१२५ ॥ २११०
आतिष्ठ उच्यन्	८३३	आपोहिता मयीभुवः	११५० ॥ २६१४
आतु न इन्द्र	१३१६५	आप्यायस्व मदन्तम	१२११४
आ ते वसो	१२११५	आप्यायस्व समेतु ते	१२११२
आत्मने मे	०१८	आत्रघ्नन् ब्राह्मणी	२२१२
आत्मद्रुपस्ये	१८१२१	आमन्दैरिन्द्र	२०५३
आम्नामम् ते	२८१०	आमावाजस्य प्रसवी	८१८
आ त्वा निघर्मि	१११२३	आमूरज	२८५०
आ त्वा हापे	१२१११	आयज्ञीःपृथि	३६
आदित्यभ्रभंम्	१३१४२	आयद्विषे वृपतिन्	१३११
आदित्यै नो	२८१८	आयन्तु नः पितरः सीम्यासो	१८५८
आयस्य पितरो	२१३२	आयातमुप	१३१८८
आ न इडाभि	१३१३४ ४०	आयात्विन्द्री	२०४०
आ न इन्द्री दूरादा	२०१४८	आयासाय स्वाहा	१८१११
आ न इन्द्री हरिभि	२०१४८	आयुर्मे पाहि	१४११०
आ न एतु सनः	१३३४	आयुर्धशेन	८१२१ ॥ १८१२८ ॥ २२१३३
आ ना सत्याविभि	०४१४०	आयुष्मानग्ने	१५११०
आ नो नियुक्तिः	२०१२८	आयुष्य वचंभ्य	३४१५०
आ नो भद्राः	१५११४	आयीहा सदने	१५१६३
आ नो निपावरुणा	२११८	आरात्रि पार्थिवं	१४१३२
आ नो यज्ञद्वि	१३१८५	आरोदसी अपृथाद्	१३१०५
आ नो यज्ञभारती	१८१३३	आवाची मथमरुहद्	१५१५१
आन्तापि थ्याली	१८१८६	आवायी भूष	०१०
आपतये त्वा	५११	आविर्मयां:	१०१६
आपये स्वाहा	८११०	आ विद्यतः	१११२५
आपवस्व	८६३	आ बी दिवाच	११

भाग्यः शिशामी	१०३३	इन्द्रधीपक्ता	५१११
भाग्यस्त्रिहहान्तः	१४१२३	इन्द्र मरुत्व इह	०३३५
भाग्यावधेति	१८१२४	इन्द्रमिहरी	८१३५
भासन्दीरुपं	१८११६	इन्द्रवायु इमे सुता	०१८ ॥ ३३१५६
भासीनासी	१८१६३	इन्द्रवायु वृहस्पतिम्	३३१४५
भासु ते सिद्धत	३३१२१	इन्द्रवायु सुसन्दृशा	३३१८६
भासुष्यन्ती	२८१३१	इन्द्रय मरुतय	८१३५
बाह्वग्न्यदन्	१८१५६	इन्द्रय समाट्	८१३०
इच्छन्ति त्वा	३४११८	इन्द्रस क्रीडी	२५१८
इड एछादित	३१२० ॥ ३८१२	इन्द्रस रूपम्	१८१८१
इडाभिरग्निरिडाः	२१११४	इन्द्रस्य वचो मरुताम्	२८१५४
इडाभिर्भक्षानाप्नोति	१८१२८	इन्द्रस्य वचोऽसि	८१५ ॥ १०१२१
इडामगु	१२१३१	इन्द्रस्य वृष्णी	१०१४१
इडायाक्तापदे	३४११५	इन्द्रस्य सूरसी	५१३०
इडेरन्ते हव्ये	८१३३	इन्द्रस्यौजस्य	३०१६
इदमापः	६११०	इन्द्राग्नी अपादियम्	३३१८३
इदमुधरात्	१३१५०	इन्द्राग्नी अव्ययमानाम्	१४१११
इदम्पितृभ्यो	१८१६८	इन्द्राग्नी आगत	०३३१
इदम्भेवञ्च च	३२११६	इन्द्राग्नी मित्रावरुणा	३३१४८
इदविष्णुर्विचक्रमे	५११५	इन्द्राग्न्योः पचतिः	२५१५
इदं हविः	१०१४८	इन्द्राय त्वा	६१३२ ॥ १८१८
इन्दुर्दक्षः	१८१५३	इन्द्रायाहि विचभानी	२०१८०
इन्द्र भासानेता	१०१४०	इन्द्रायाहिनृतुजान	२०१८८
इन्द्रदुर कवथी	२०१४०	इन्द्रायाहि धियेषितो	२०१८८
इन्द्रे देवोर्विंशो	१०१८६	इन्द्रायाहि उषसन्	२६१५
इन्द्रं विश्वा १२१५६ ॥ १५१६१	१०१६१	इन्द्रायायेन्दु	२०१५०
इन्द्रः सुवामा स्ववान्	२०१५१	इन्द्रेमम्यतरां	१०१५१
इन्द्रःसुवामा हृदयेन	१८१८५	इन्द्रेहि ममग	३३१२५
इन्द्र गोमन्निद्यायाहि	२६१४	इन्द्रीविश्वस्य	३६१८

इन्द्रोत्थम्	२२१२८	इन्दुरी विश्वव्यथा	१८४१
इन्द्रानास्ता	२११८	इन्देलीके ता	१११
इन्द्रानु यज्ञिया	४११२	इन्देपिन्वस्त्रीके	२८११४
इयं वेदिःपरी	२२१६२	इन्देरायेरमघ	१२१२५
इयत्यथ आसीन्	२०१५	इन्द्रार्थारमध्वरस्य	१२१११०
इयदस्यापुर्	१०१२५	इन्द्रातिनामवी	१२१८३
इयमुपरि	१२११८	इष्टीभग्निराहुतः	१८५०
इरव्यसर्गु	१२११०८	इष्टीयज्ञी	१८५५६
इवारवती धेनुमती	५१२६	इष्टरतिरिह	८५१
इयध्रीवेभ्यः	२५१२५	इष्टेवाग्नेयधि	२०१४
इमन्देवा	२१४० ॥ १०११८	ईडितोद्वैहृरिवा	२०१३८
इमन्नीदेव	१११८	ईदृचासरतादृचास	२०१८४
इमन्नाहिं सीरेकशर्फ	१२१४८	ईदृच्पान्यादृच्	१०१८१
इमन्नाहिं सीर्षिपादम्	१२१४०	ईडायासि	२२१२
इमन्मौरुष	२२११	ईर्मानासः	२२१२१
इमं साहसं	१२१४८	ईशानायपरस्वतम्	२४१२८
इम स्तनमूर्जंस्तन्तम्	१०१८०	ईशावास्यमिदं	४०१२
इमसूर्पायुम्	१२१५०	उक्कुभात्रीपथीनाम्	१२१८२
इमा उ ला पुद्गवसी	३३१८१	उतनीहिर्बुध्राः	३४१५३
इमान्ते धियम्	३३१२८	उतस्मास्य	२११५
इमां गिर आदित्येभ्यो	३४१५४	उतेदानीम्	२४१२०
इमा ते वाजिन्	२२११६	उत्क्राममहते	१२१२१
इमा नु कम्भुवना	२५१४६	उत्तमायामव	३४१२४
इमामग्यम्पुन्रशना	२२१२	उत्तिष्ठभीजसा	८१३८
इमा भि अग्न इष्टका	१०१२	उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते	३४१५६
इमा रुद्राय	१६१४८	उत्त्यायवृहती	१२१६४
इमो ते पचावजरी	१८१५२	उत्तमकृथाभव	२२१२२
इपमूर्जंमहमित	१२११०५	उत्सादेभ्यः	२०११०
इपयोर्जंय	१४११६	उक्ताः सञ्चरा एता	२४११५-१०

उक्ताःसधरा एताःप्रमासीरौयाः २४।१८	उपप्रयत्नीअध्वरम्	३।११
उक्षेभिर्द्वन्द्वमा	उपप्रागाच्छसनं	२८।२३
उक्ष्यादृषीतु	उपप्रागात्परसं	२८।२४
उक्तासमुद्री	उपप्रागाकुम्भे	२५।३०
उयं लीहितेन	उपवामगृहीतीऽसि, प्रुवीऽसि	०।२५
उययभीमय (१० ८६)	उपवामगृहीतीऽसि प्रजापतये	२।१२ ४
उयस्त्रे घट्मूषः	उपया० वृहस्पतिसुतस्य	८८
उयाविघनिना	उपया० मधवे	०।२०
उक्ता ते जातमन्वसी	उपया० सावित्रीऽसि	८७
उदक्रमीद	उपया० सुशन्दासि	८८
उदग्ने तिष्ठ	उपया० हरिरसि	८।११
उदीचीमारोहा	उपया० इन्द्राय	०।२२
उदीरतामवर	उपया० अग्नये	८७०
उदुतिष्ठ	उपया० अन्तर	०।४
उदुत्तमं वरुणस्य	उपया० अग्निर्भा	२०।३३
उदुत्यज्ञातवेदसम्	उपया० आययणी	०।२०
उदु त्वा वित्रे	उपया० आदित्येभ्यः	८।१
उदेनसुधरा	उपया० आश्विन	१८।८
उदीपास्वाह	उपश्रासयष्टयिवीम्	२८।३५
उदयाभञ्ज	उपहृताइह	०।३३
उद्विं सभाना	उपहृताःपितरः	१८।५०
उद्वयंय मघवन्	उपहृतीथीथितीथ	२।११
उद्वुष्ठाभागु	उपहृरेगिरीषाम्	२६।१५
उद्वयन्तमसम्परि	उपावसृजन्मन्वा	२८।३५
	उपावीरम्युप	६।०
उद्वतत्रयभी	उपाकौगायता	३।१६२
उपज्मन्नप	उभा पिबतम्	३४।२८
उपतागु	उभाभान्देव	१८।४३
उपनःसूनवी	उभावासीन्द्रागु	३।१३

एषीस्येधिषीमहि (१८१८) २०१२३३३३३३३३	कन्याइव	१०१८०	
एनाःविश्वान्यर्यभा	२६११८	कयात्वद्रकत्या	२६१०
एनावीभग्निम्	१५१३२	कयानयित्र	२०१३८ ॥ २६१४
एभिर्नोभर्केर्	१५१४६	कल्पनान्ते	२५१८
एवम्कन्दी	१५१४	कवथीन	२०१६० ॥ २११३४
एवेदिन्द्र	२०१५४	कस्वाच्चति	२२१३८
एष च्छागः	२५१२६	कस्वा युनक्ति	२१६
एष ते गायत्री	४१२४	कस्वा विमुञ्चति	२१२३
एष ते निष्कृते	८१२५	कस्वा सती	२०१४० ॥ २६१५
एष ते रुद्र	३१५०	कार्दमरे	२२१५५
एष वस्तीमी	३४१४८	काण्डात्काण्डात्	१३१२०
एषस्यवाजी	८१२४	कामडामदुघे	१२१०२
एषा ते भग्ने	२११४	कायसाहा	२२१२०
एषा ते ध्रुव	४१२०	कार्पिरसि	६१२८
एषावःसा सत्या	८, १२	काव्ययीराजानेषु	३३१०२
एषीष्टदेवः	३२१४	कास्त्रिदासीत्	२३११२ ५३
एष्टुषु	२६११३	किस्त्रित्मूर्त्यसमं	२३१४०
ऐन्द्रःप्राणी	६१२०	किस्त्रिदासीद्	१०११८
ओजय मे	१८१३	किंस्त्रिहनं	१०१२०
ओमासयर्षणी०	०१२३	कुट्टुटीऽसि	१११६
ओषधयःप्रति	१११४८	कुतस्त्रिमिन्द्र	३३१२०
ओषधयःसम०	१२१८६	कुम्भोवमिष्टुर्	१८१८०
ओषधीःप्रति	१२१००	कुर्वन्न वेद् कर्माणि	४०१२
ओषधीरिति	१२१०८	कुम्भाधिनीष्टतवती	१४१२
कःमिदीकाकौ	१२१८-४५	कुविदह	१०१२३३१८१६३३३३८
ककुभं रूपं	८१३८	कण्ठपात्रः	१३१८
कल्पमविष्ठाः	२२१५०	कण्ठवीणा	२४१६ ८-१४
कदाचनप्रयु०	८१३	कण्ठाभीमाम्	१४११०
कदाचनसरो	११२४३८१	कण्ठीसायरेषी	२११

श्रोतिरसि	५१२५	तपय तपस्य	१५१५७
तम्पक्षीभिर्	१५१५०	तपसे कौलाखं	२०१७
तम्पदया	०११२	तपसे भ्राजा	२८११२
तप्त्वा यानि	१८५८ ॥ २११२	तप्तायनीमिडसि	५१८
तन्वा शीषिष्ठ	२१२६	तमिद्रभे	१०१२०
तन्नासमिद्रिर्	२१२	तमिन्द्रम्पगवः	२०६८
तं यन्नम्बर्दिपि	२११८	तमीशामन्नगतम्	२५१२८
तं वो दय्य	२६१२१	तमु त्वा दधाङ्	१११२२
तमचुद्वेवदित	२६१२५	तमु त्वा पाथी	११२२४
तसो विराङ्जायत	२११५	तरणि विप्रदर्मतो	२२१२६
तसवितुर्वरेणं	२१२५ ॥ २२१८१	तव भमास	१२१२०
	२०१२ ॥ २६१२	तव वायङ्गतस्यते	२०१२४
तम्प्यस्य	२२१२०	तव शरीरं	२८१२९
तद्विना	१८१८२	तवायं	२६१२२
तदस्य रूपमं उतं	१८१८१	तव्वा अरङ्ग	१११५२ ॥ २६११६
तदिदास	२३१८०	तव्वादया	२११८
तदेजति तत्रैजति	४०१५	तव्वाद यज्ञान् सर्वङ्गतः ऋचः	२११७
तदेवाग्रिस्तद	२२११	तव्वात् यज्ञान् स० सम्भृतं	२११६
तदिप्रासी	२४१४५	तस्य वयं	२०१५२
तद्विष्णोः परमम्	६१५	तव्यासो सत्यसवसः	४११८
तनू नपाच्छुचि०	२१११२	ता अस्य मृददीहसः	१२१५५ ॥ १५१६०
तनू नपात् पथ	२८१२६	ता उभौ चतुरःपदः	२२१२०
तनू न पादसुरी	२०११२	तां सवितुर्	१०१०४
तनूपा अग्नेऽसि	३११०	ता न आवीडं	२०१८२
तनूपा भिषजा	२०१५६	ता नासत्या	२०१०४
तनुना रायस्वीषेण	१५१७	तान् पुर्व्यां	२५११६
तन्नक्षत्रीपं	२०१२०	ता भिषजा	२०१०५
तन्नी वाती	२५११०	तिरथीनी	२३१०४
तन्मिदस्य	२३१२८	तिस्य इडा	२१११८

तिस्रस्त्रेधा	२०६३	त्वमग्ने प्रथमो	२४१२
तिस्रो देवीर्बहिर	२०११८	त्वमग्ने प्रतपा	४१६
तिस्रो देवीर्हविषा	२०१४३	त्वमङ्ग प्रशंसिषी	६१०
तीत्रान् घीपान्	२८१४४	त्वमिन्द्र प्रसन्तिष्व	२०६६
तुभ्यन्ता अङ्गि	१२१११६	त्वमिमा श्रीपधीः	२४१२२
ते अथ योषणे	२०११०	त्वमुत्तमात्क्रीषधे	१२१२०२
ते आचरन्ती	२८१४१	त्वन्नी अग्ने तव	२४११३
ते आयजन्त	१०१२८	त्वन्नी अग्ने वरुणस्य	२११३
तेजः पशुना	१८१८५	त्वं यविष्ठ	१२१५२ ॥ १८१००
तेजोऽसि तेजो	१८१८	त्वं सोम पिबभिः	१८१५४
तेजोऽसि युक्त	२२११	त्व सोम प्रचिकितो	१८१५२
ते नो अर्बन्तो	८११०	त्वया हि नः	१८१५३
ते हि पुवासी	३१३३	त्वष्टा तुरीपो	२११२०
देवा	२०१११	त्वष्टा दधच्छुष्य	२०१५४
यातारमिन्द्रम्	२०१५०	त्वष्टा वीरन्देवकाम	२८१८
विश्वाम	३१८	त्वामग्ने अङ्गिरसी	१५१२८
विधा हित	१०१८२	त्वामग्ने पुष्करा	१५१२९
विपादूषं	३११४	त्वामग्ने यजमाना	१२१२८
विष्टदसि	१५१८	त्वामग्ने वृषते	२०१३
वीषि त आङ्ग	२८११५	त्वामद्य अये	२२१६१
विषि पदा	२४१५३	त्वामिद्वि चवामहे	२०१२०
वीषि मताधी	३२१०	त्वां गन्धर्वां	१२१८८
वीष्मसुद्राना	१२१२१	त्वा विव श्वसाम	१५१२१
वाश्वर्क यजामहे	३१८०	त्वां हि मन्द्रतम	२२११३
तवयवो नायतौ	२४११२	त्वे अग्ने न्याहुत	२२११५
वाविध मे	१८१२६	दंष्ट्राभ्याम्	१११०८
वापुत्रयमदघेः	२१६२	दधिपामारीह	२०१११
त्वमग्ने वैदित	१८१६६	दधिक्षावधी	२२११९
त्वमग्ने शुभिष्	१११२०	दद्या दुवा अरः	२०१५८

दिग्भ्यः स्वाहा	२२१२	देव सवितरेषते	५३२८
दिवः प्रथिव्याः	२२१५२	देवस्तासवितो	१११६३
दिवस्परि	१२११८	देवस्य चेततो	२२१११
दिविधा इमं	३८१११	देवस्य स्वा सवितुः प्रसवे १११०-११-२४ ॥	
दिवि पृष्टी	३११८२	५१२२ २६ ॥ ६१२-८-३० ॥ ८१३०-३८ ॥	
दिवि विश्वर्	२१२५	१११८-२८ ॥ १८१३० ॥ २०१२ ॥ २०१८ ॥	
दिवो मूर्धासि ।	१८१५४	३८१	
दिवो वा विश्व उत	५११८	देवस्य सवितुर्भ्रतिम्	२२१२४
दीर्घायै रूपं	१२११३	देवसाह सवितुः सवे	२११०-१०
दीर्घायुस्त	१२११००	देवह्यंश्च श्राव	१०१६२
दुरी देवीदिग्भ्यो	२१११६	देवा गातुविदो	८१२१
हृहम् देवि	१११६८	देवा देवानाभिषजा	२११५२
हते हृह मा न्योक्	३६११८	देवा देव्या ह्योतारा	२८११०
हते हृह मा मिषथ	३६११८	देवा देव्या ह्योतारा देवमिन्द्र वयोधसम्	
हयानी रक्ता	१२१२-२५		२८१५०
दृश परिभ्रुतो	१२१०८	देवानाभद्रा सुमतिर्	२५११५
दृश रूपे	१२१००	देवान्दिवमगन्	८१६०
देव इन्द्रो	२११५५ ॥ २८११८	देवा यज्ञमतन्वत	१२११२
देवन्देव वी	३२१८१	देवासी हि	२२१८४
देव बर्हिः सरस्वती	२११४८	देवी उपासा नक्रा	२८१२०
देव बर्हिरिन्द्र	२८११२	देवी उपासा नक्तन्द्र	२८११४
देव बर्हिवंशी	२८१२५	देवी उपासा अग्निना	२११५०
देव बर्हिवारितीर्गा	२११५०	देवी ऊर्जा ऊतीदुषे २११५२ २८११६१२८	
देव बर्हिवारितीर्गा देवमिन्द्र	२८१२१	देवी जीष्ठी वसुधितो	२८११५-२८
देव बर्हिवारितीर्गा देवमिन्द्र वयोधसम्		देवी औष्ठी सरस्वत्य	२११५१-
	२८१५४	देवी यावाप्रथिवी	३०१२
देवहतस्यैगशी	८११२	देवीराप एव वी	८१२६
देव युती	५११०	देवीरापः यहा	६११२
देव सवितः -	२११४११० ॥ ३०१२	देवीरापो अपामपाह	६११०

देवीद्वार इन्द्रं	२८११	द्रस्य खन्द	२१५
देवीद्वार अत्रिना	२१४८	द्रविषी दाः	२६१२
देवीद्वारो वयोषस	२८१६	द्रापे अथसम्पते	२६४०
देवीसिधमित्री देवीः	२८१८	द्रुपदादिव	२०१०
देवीसिधमित्री देवीर्	२१५४४२८४१	द्रवन्नः सर्पिरामुतिः	२१००
देवेन नो मनसा	२४१२	दारी देवीरन्वय	२०१६
देवेधीदि	२२१४	द्विपदाया यतुपदा	२२३४
देवी अग्निः सिद्धरुत्	२११८	दे विरूपे अरतः	२२१५
देवी अग्निः सिद्धरुदेवमिन्द्र	२८१२	दे सिती अग्निष्व	२८१०
देवी अग्निः सिद्धरुदेवमिन्द्रवयीधमम्	२८१५	धन्वना या	२८१६
	२८१५	धर्मा दिवी	२०१६
देवी देवीर्	२१५६३२८२०	धाता रातिः	८१०
देवी नरा प्रसी	२८१२	धाताः करणः	२८१२
देवी वनस्पति	२८१३	धानानी अर्ष	२८१२
देवी वसती	२०१४	धानावनं	२०१८
देहि मे ददामि ते	२१५०	धान्यमसि	२१२०
देव्या अज्यर्थवस्ता	२२१४२	धामकदपि	२८१६
देव्याभिमाना	२०१४	धामने विद्य	२०१८
देव्याय धर्म	२०१६	धूमान् वरुणाया खभने	२४१२
देव्यावध्यम्	२२१३३०३	धूना वसु नीकायाः	२४१८
देव्या होतारा ऊर्ध्वं	२०१८	धूरसि धूर्ध्वं	२१८
देव्या होतारा प्रथमा	२८१२	धृष्टरसि	२१२०
देव्या होतारा त्रिषुजे	२११८	ध्रु वचिति ध्रु व	२४१२
दाया क्षीयी	५१४३	ध्रु वसदन्वा	८१२
दुमिरक्तुभिः	२४१३०	ध्रुवासि धरुणा	२२१६
द्यौः मानि	२६१०	ध्रुवासि धरुणे ती	२२१६
धीरासीत्	२२१२५४	ध्रु वा सि ध्रुवीड्यं	५१२८
धीसे प्रथिव्य	२२१३२	ध्रु वीडसि प्रथिवीं	५१२४
धीसे उषम्	२२१२०	नकोदासा	२२१२ ४ २०१०

नक्षत्रेभ्यः	२९१२८	नमस्ते हरसे	१०११११३६१२०
न त विदाथ	१०१३१	नमो गणेशाय	१६१२५
न तद्रक्षांसि	३४१५१	नमो ज्योत्षाय	१६१२२
न तस्य प्रतिमा अस्ति	३९१३	नमो घृणवे	१६१३६
न ते दूरे परमा	३४११८	नमो बभ्रुशाय	१६११८
नत्वा वां शशुभ्रान्यो	१०१३६	नमो विष्णिने	१६१३५
नदीभ्यः पौञ्जिष्ठ	३०१८	नमो मिथस्य	४१३५
नमथ नमस्यथ	१४११५	नमो रोहिताय	१६११८
नम आशवे	१६१३१	नमो वः पितरौ	२१३२
नम उष्णीषिणे	१६१२२	नमो वचते	१६१२१
नमः कपर्दिने	१६१२८	नमो वन्याय	१६१३४
नमः कूप्याय	१६१३८	नमो वात्याय	१६१२८
नमः हतुसाय	१६१२०	नमो विष्टजङ्गी	१६१२३
नमः पर्णाय	१६१४६	नमो ब्रज्याय	१६१४४
नमः पार्व्याय	१६१४२	नमोऽस्तु नीलयीवरय	१६१८
नमः शङ्खे	१६१४०	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो यिऽनरिचौ	१६१६५
नमः शृङ्गावाय	१६१४१	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि	१६१६४
नमः शृङ्गाय	१६१४५	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां	१६१६६
नमः श्वभ्यः	१६१२८	नमोऽस्तु सर्वेभ्यो	१३१६
नमः सभाभ्यः	१६१२४	नमो हिरण्यवाहवे	१६११०
नमः सिक्तवाय	१६१४३	नमो क्रुष्टाय	१६१२०
नमः सुते निच्छंति	१२१६३	नयात्परी	२०१८२
नमः सेनाभ्यः	१६१२६	नरा शंसः प्रति	२०१२०
नमः सीधाय	१६१३२	नरा शंसस्य महिमानं	२०१२०
नमः सुल्गाय	१६१२०	नमांथ पुंयलू	२०१२०
नमः स आयुधाया	१६१२४	नवदशभिरनुवत	१४१२०
नमस्तक्ष्मि	१६१२०	नवभिरनुवत	१४१२८
नमस्ते अस्तु	१६१२१	नवविंशत्यानुवत	१४१२१
नमस्ते ब्रह्मभ्यो	१६१२	नवा छ एतन्म	१२११६१२५१४४

पितृभ्यः सखायिभ्यः	१८१३६	पृथिव्यै स्नाहा	२२०:६
पीथी भद्रा रविहधः	१७१२३	पृथिव्यै रथीन	२४१३
पुत्रमित्थ पितरः	१०१३४१२०१७७	पृथ्व्या मरुतः	२५१२०
पुनश्च मा देवजनाः	१८१७६	पृथ्वीमैराष्ट्रं	२०१८
पुनश्च मा पितरः	१८१३७	पृथ्वी द्विवि	१८१७३
पुनरासद्य सदनं	१२१३६	प्रधासिनी	३१७७
पुनरुजा	१२१८१७०	प्रजापतये च	२४१२०
पुनर्भः पितरो	२११५	प्रजापतये त्वा	२२१३
पुनर्मनः पुनरायुः	४११५	प्रजापतये पुरुषान्	२४१२६
पुनस्तादित्या	१२१४४	प्रजापतिः सभू	३८१६
पुनाति ते परिक्षुतं	१८१४	प्रजापतिर्विश्वकर्मा	१८१७३
पुरा क्रूरस्य	११२८	प्रजापतिश्चरति	२११२६
पुरीषसो अथयः	१२१५०	प्रजापतिश्च	१२१२७
पुरीषोऽभि	१२१२२	प्रजापते न	१०१२०१२१६३
पुरुदक्षो	८१७०	प्रजापतेस्तपसा	२८१२१
पुरुष एवेदं	२११२	प्रजापती त्वा	३५१६
पुरुष स्यगयन्द्रमसी	२४१२५	प्रतद्विषु	४१२०
पृथां देवीं परापत	२११६	प्रतदीचदमत्तद्रु	३२१६
पृषण वनिहुना	२५१०	प्रति चत्ते प्रति	२०१२०
पृषन्तव प्रते	२४१३१	प्रति पदसि	१५१८
पृषा पञ्चाक्षरिण	८१२२	प्रतिपन्यामप	४१२६
पृच्छामि त्वा चितये	२२१४६	प्रतियुक्ता या	३०१२६
पृच्छामि त्वा पर	२३१६१	प्रतिस्यथी	२२१२१
पृथिवी देवधजन्वी	११२५	प्रतीचीमारोह	१०१२२
पृथिवी चम इन्द्रस्य	१८१२८	प्रतुर्त्त वाजिन्	१११२२
पृथिवी च्छन्दी	१४१२६	प्रतुर्वसिष्ठ	१११२३
पृथिव्या अह	१७१६७	प्रतुष्ट रघः	१०००६
पृथिव्याः पुरीष	१११४	प्रथगादितोयै	२०१२२
पृथिव्याः सधस्ताद	१२१२६	प्रथगा वा	२८१७

प्रतूनम्व्रज्जणस्पतिर्	३४५०	प्रेदघे ज्योतिष्मान्	१३१३२
प्रनीधच्छत्वयंमा	८१२८	प्रेक्षी अघ्रे	१०१०६
प्रपर्वतस्त	१०११८	प्रेतु ब्रह्म	३३१८८ ॥ ३०१०
प्रपरायमग्निर्	१२१३४	प्रेतुवागी	१११४६
प्र वाहवा सिद्धतं	२११८	प्रेपिभिः प्रैपान्	१८१२८
प्रमन्महे पवमानाय	३४११६	प्रोषदश्री न	१५१६२
प्रमुञ्चधन्वनस्त	१६१८	वट् सूर्य्य अरवसा	३३१४०
प्र याभि यांसि दात्रा	२०१२०	वज्रहं१॥३॥अग्नि	३३१३८
प्रव इन्द्राय वृहते	३३१८६	वर्हिषदः पितर	१८१५५
प्रवायुमच्छा	३३१५५	वलविज्ञाय	१०१३०
प्रवाहजे सुप्रया	३३१४४	वह्नीनाम्पिता	२८१४२
प्रवीरया युचयी	३३१००	बाहू मे वलं	२०१०
प्रवीमहे मन्दमानाया	३३१२३	बीमत्सायै	३३११०
प्रवी महे महि	३४११०	वृहदिन्द्राय	२०१३०
प्रसद्य भयना	१२१३८	वृहन्निदिध	३३१२४
प्रसरेण परिधिना	१८१६३	वृहस्पते अति	२६१३
प्रागपायुदन्	६१३६	वृहस्पते परिदीया	१०१३६
प्राधीन वहिः	२८१२८	वृहस्पते वाज्रजं जय	८१११
प्राचीमनु	१०१६६	वृहस्पते सविता	२०१८
प्राच्यदिजे स्नाहा	२२१२४	वीधा मे अस्य	१२१४२
प्राण मे पाहि	१४१८	ब्रह्म चतु पवते	१८१५
प्राणदा अपानदा	१०११५	ब्रह्मजज्ञान	१२१३
प्राणपा मे अपानपा	२०१३४	ब्रह्मणस्पते त्वमस्य	३४१५८
प्राणय मे अपानय	१८१२	ब्रह्मणे ब्राह्मणं	३०१५
प्राणाय मे वर्धेदि	०१२०	ब्रह्म सूर्य्यंसम	२३१४८
प्राणाय स्नाहा	२२१२३ ॥ २०११८	ब्रह्मणि मे मतय.	३३१०८
प्रातरग्निं प्रात	३४१३४	ब्राह्मणमय	०१४६
प्रातर्जितभग	३४१३५	ब्राह्मणामः पितरः	२८१४०
प्रेता जयता नर	१०१४६	ब्राह्मणोऽस्य मुख	३३१११

भग एव भगवान्	२४३८	मनीन्वाहामहे	२५५
भगप्रथेतभंग	२४३६	मनी मे तर्पयत	६१२२
भद्रदुर्भेभिः	२५१२१	मन्यवे यस्ताप	३०१४
भद्रा उत प्रशस्तयो	२५१२८	मयि गृह्णाम्यस्ये	१३११
भद्री नो अग्निराहुती	२५१३८	मयिष्वदिन्द्रियम्	३८१२०
भद्री भेऽसि प्रथवस्व	४१३४	मयीदमिन्द्र	२११०
भवतं नः समनसौ	५१३ ॥ १२१६०	मयुःप्राजापत्य	३४१२१
भाये टावांहारं	३०१२२	मगतां स्तन्वा	२५१६
भुज्युः सुपर्षी	२८१४२	मरुती यम्य हि	८३२१
भुवी यन्नम्य	१३११५ ॥ १५१२३	मरुत्वन्तं वृषभ	०१२६
भूताय त्वा	११११	मरुत्वां २॥३३८	०१३८
भूम्या आखून्	२४१२६	मर्माणि ते वर्मणा	१०१४८
भूरसि भूमिरस्य	१३१२८	मशकान् केशैर्	२५१३
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः	३३३०	महां २॥३३८न्द्रोवृवद	०१२८
भूर्भुवःस्वः	३६१३	महां २॥३३८न्द्रो न श्रीजसत	०१४०
भूर्भुवःस्वर्दीरिव	३१५	महां २॥३३८न्द्रो वज्रहस्तः	२६११०
भेषजमसि	३१५८	महानास्यीरेवली	२३१२५
मखस्यश्रिरोऽसि	३७०८	महिऽचीषामवो नु	३१२१
मधवे स्वाहा	०१३० ॥ २२१३१	महीद्वीः	८३२२ ॥ १२१२२
मधुमत्त०	१३१२८	महीनान्पयोऽसि	४१२
मधुमतीर्न	०१२	महीमधु	२११५
मधुमांघ्री	१३१२८	मही अर्थः समिधानस्य	३३११०
मधुवाता ष्टतायने	१३१२०	मही अर्थः सरस्वती	२०१८६
मधुय माधवय	१३१२५	माष्टन्दःप्रभा	१४११८
माधवा यद्गन्धसे	२०११३	मात इन्द्र ते	१०१२२
मनसः काममाकृति	३२१४	माता च ते पिता च त्रिऽयं	२३१२४
मनस्त आप्यायता	६११५	माताच ते पिताच त्रिऽये	२३१२५
मनीज् त्रिजुं पता	२१२३	मातेष पुत्रम्	१२१६८
मनीगयेषु	०११०	मा त्वाग्निर्धमयीद	२५१२०

भा स्था तपत् प्रियं	१५४३	य इन्द्र इन्द्रियं	१०१०
मानःशंसी	११२०	य इमा विश्वा	१०१७
मान श्तीके तनये	१६११६	य इमी द्यावापृथिवी	१०१४
मानो महान्तमुत	१६११५	य एतावन्तय	१६१६३
गानो मित्वा वरुषी	१५१२४	यं क्रन्दसी भवसा	१११७
मापीमौषधीर	६१२२	यन्तेदेवी निर्यती	१२१६५
मा भीमां मविक्षाः	११२३ ॥ ६१२५	यन्परिधिम्	११२०
मामा हि सौञ्जनिता	१२११०१	यः प्राण्यती	१२१२३ १५१११
मा वी रिपत्	१२१६५	यकासकौ	१२१२२
मा सु भित्वा	१११६८	यकोऽसकौ	१२१२३
माहिर्ममां	६१२३८२२३	य जातो मित्रा	१२१२
मित्र पुत्रे	१३११०	यजुभिराप्यन्ते	१०१२८
मित्रः मसृज्य	१११५३	यज्ञायती	१४११
मित्रयम इन्द्रय	१८१२७	यज्ञ यज्ञद्रष्ट	८१२२
मित्रय चर्यणीभती	१११६२	यज्ञस्य दीही	८१६२
मित्रस्य मा	५१३४	यज्ञा यज्ञा वी	१०१४१
मित्रावरुणाभान्वा	७१२२	यज्ञेन यज्ञमयजन्त	११११६
मित्रो न एहि	४१२०	यज्ञो देवानाम्	८१४३३१६८
मित्रो नवा चरेख	०१३३	य ते स्वाहा	१२१८
भौट्टुष्टमशिवतम	१६१५१	यती यतःसमीहसे	१६१२१
सुखं मदम्	१०१८८	य ते गावादग्निना	१५१३४
सुखन्तु मा	१११६०	यत्ते पविचम्	१०१४१
सृष्टां दिवी	०१२४३३३८	यत्ते सादे महसा	१५१४०
सृष्टां वयः	१४१८	यत्ते सोम दिवि ज्योति	६१३३
सृष्टांमि राट्	१४१२१	यत् पुरुष व्यदधुः	११११०
सगो न भीमः	१८१०१	यत् पुरुषेण हविषा	११११४
सिधां नी वरुषी	१२११५	यत् प्रश्नानमुत	१४१३
सोयूष इन्द्राय	३१३६	यत् धारा अनपेता	१८१६५
य चाकदा वलदा	१५११३	यत् वापाःसन्धतन्नि	१०१४८

यच मङ्गल च	२०१२५	यदाद्विठल	२६१२९
यमेन्द्रय	२०१२६	यन्ता च मी धर्ता	१८१७
यमीषधीः	२२१८०	यन्तीराड्	१४१२२
ययेमां वाचं	२६१२	यन्निनिजा	२५१२५
यदक्रन्दः	२६१२२	यन्नीषण	२५१२६
यदघै कानि	१११७३	यन्नीषिद्र	२६१२९
यदग्न्यु पजिद्रिका	१११७४	यमघे कण्यवादन	१६१६४
यदच रिशं	१६१२५	यमघे पृक्त	६१२८
यदय कम	२३१३५	यमश्रिना गमुषी	१६१२४
यदय मूर	२३१२०	यमश्रिना सरसती	२०१६८
यदयस्य कविपी	२५१३२	यमाय लाक्षिरस्वते	३८१८
यदथाय वास	२५१३८	यमाय त्वा मखाय	२०१२१
यदथा च कुमेयाः	२३१२८	यमाय यमन्	२०१२५
यदाकृतात्	१८१५८	यमाय स्वाहा	३६१२३
यदा पिपेध	१६१२१	यमेन दश	२६१२३
यदापी अघ्ना इति	२०१२८	यवानाग्नामी	१४१२६
यदा बध्नासायणा	२४१५२	ययिदापी	२०१२६३२१०
यदि आयद्	२०१२६	यन्तु सर्वाणि	४०१६
यदि दिवा यदि	२०१२५	यन्तु अय कणपद	१२१२६
यदि भा बालयद्रघ	१२१८५	यस्ये अश्र सनि	८१२२
यद्वज्रमुदरस्या	२५१३३	यस्ये द्रस .	७१२६
यद्द यामी यदरस्यो	२१५५१२०१२०	यस्ये रसः	१६१२३
यद्दत्तं यपरा	१८१६४	यस्ये स्तेनः	३८१५
यद्देवाद्व	२०१२४	यस्याज्जातन्न	२२१५
यद्देवासी	२३१२८	यस्यान्न जातः	८१२६
यद्दरिणी यवमन्ति	२२१३०-२२	यस्मिन्सर्वाणि	४०१७
यद्दविष्य	२५१२७	यस्मिन्नश्वास	२०१७८
यद्द वाजिनी	२५१२९	यस्मिन्मृचः	२४१५
यद्दवाती षपी	२३१७	यस्य कूर्मी गृष्टि	१०१५२

यस्य प्रयाण	१११६	युक्तेन मनसा	१११९
यस्यायं विद्य	१११८२	युक्ताय सविता	१११३
यस्यास्ते घोर	१२१६४	युक्ताहि केशिना	८१३४
यस्यै मे हिमवन्तो	१५११२	युक्ताहि देवह	१२१२०॥२३॥४
यस्यैते यज्ञिणी	८१२८	युजेवाम् ब्रह्म	१११५
यस्यौषधीः	१२१८६	युञ्जते	५११४॥१११४॥२०१२
या इषवी यातु	१२१७	युञ्जन्ति ब्रह्म	२२१५
या औषधीः पूर्वा	१२१७५	युञ्जन्त्यस्य	२२१६
या औषधीः सोमराज्ञीर्बन्धीः	१२१८२	युञ्जार्था रासभ	११११३
या औषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः	१२१८३	युञ्जानः प्रथम	११११
यां २॥५॥आवह	८११८	युनक्तु सौरा	१२१६८
याम्नेधान्देवगणाः	१२११४	युवन्तमिन्द्रा	८१५३
याः फलिनी	१२१८८	युवा सुौराम	१०१२३॥२०१०६
याः सेना अभीलरो	१११७७	युष्मा इन्द्री	१११३
या ते अग्ने	५१८	यूपत्रस्ता उव	२५१२८
या ते घर्म	१८११८	ये अग्निष्वात्ता	१८१६०
या ते धामानि परमाणि	१७१२१	ये चिह्न पितरो	१८१६७
या ते धामानि इविया	४१३७	ये जनेषु	१११७८
या ते धामान्युशसि	६१३	ये तीर्थानि	१६१६१
या ते रुद्र शिवा	१६१२-४८	ये ते पत्याः	२४१२७
या ते हितिर्भोट्टम	१६१११	ये त्वाहि हृत्वे	२२१६३
यामिषुङ्गिरिभल	१६१३	ये देवा अग्नि नेवाः	८१३६
यावतो धावापृथिवी	१८१२६	ये देवा देवानां	१७११३
यावाद्भग	७१२१	ये देवा देवेषु	१७१२४
यावीदेवा	१२१२२॥१८१५७	ये देवासो दिव्येकादश	७११८
या व्यापजिषुचिकीभौ	१८११०	येन अययसपसा	१५१४८
या इनेन	१२१२१	ये नः पूर्वं	१८१५१
याचेदमुप	१२१८४	ये नः सपसा	२४१५६
यासं अग्ने	१२१२२॥१८१५६	येन अर्माप्यपयो	२४१२

येन द्यौरुषा	२२।६	रजता हरिणीः	२०।३०
येन वृहसि	१५।५५॥१८।६२	रथवाहयं	२८।४५
येन समस्तु	१५।४०	रथे तिष्ठन्नयति	२८।४३
येना पावक	२२।३२	रथिय मे रायय मे	१८।१०
येनेदभूतं	३४।४	रश्मिना सत्याय	१५।६
येऽग्नेषु विविधन्ति	१६।६२	राजन्तमध्वराषाम्	३।२३
ये पथाम्ययि	१६।६०	राज्ञसि प्राचीं दिग्	१४।१३
ये भूतानामधि	१६।५८	रा—गवसवस्ते	१५।१०
ये रूपाणि प्रति	२।२०	रातिं सत्यतिम्	२२।१३
ये वाजिनम्परि	२५।३५	राया वयं ससवांसो	०।१०
ये वाऽमी रोचने	१२।८	राये तु यं	२०।२४
ये हृत्तेषु	१६।५८	रुचं नो घेहि	१८।४८
तेषामध्येति	३।४२	रुचं ब्रह्म	२१।२१
ये समानाः समनसः पितरो	१८।४५	रुद्राः संसृज्य	११।३४
ये समानाः समनसो जीवा	१८।४६	रूपेण वी रूप	०।४५
यो अग्निः कव्यवाहनः	१८।६५	रिती मूचं विजहाति	१८।०६
यो अग्निरग्नेरथ	१२।४५	रिवती रमन्वम्	३।२२।६।८
यो अणभ्यम्	११।८०	रोहितो घूम	२४।२
योनि योनि	११।१४	साङ्गलम्पवीरवत्	१२।०१
यो द्विवेद्य	१२।२०	लोकम्पुष	१२।५४।१५।५८
यो नः पिता	१०।२०	लीमभ्यः स्वाहा	२८।१०
योनावभूच्छा	१२।६१	लीमानि प्रयति	२०।१३
यो भूतानामधि	२०।२२	वक्ष्यती वेदा	२८।४०
यो रैवाव्यो	३।२८	वनस्यतिरवष्टी	२०।४५
यो वः शिवतमी	११।५१।३२।६।१५	वनस्यतेऽवष्टजा	२०।२१
रक्षसाभ्रागोऽसि	६।१६	वनस्यते बिहृष्टी	२८।५२
रक्षीरक्षन्त	५।१२	वनेषु व्यक्तयिष	४।३१
रक्षीरक्षी वी	५।१३	वयने अद्य	१८।०५
रक्षीरक्ष विज	१६।१६	वयग्राम	१०।८०

वयं सीम	३१५६	वाजस्य तु प्रसव	२१२५
वयं हिला	८१२०	वाजस्य तु प्रसवे	२१५३१८३०
वरुणः चतुर्म्	२०१०२	वाजस्य मा प्रसव	१०१६३
वरुणः प्राविता	२३१७६	वाजस्येमाग्रसवः	२१२३
वरुणस्त्रीचम्भनमसि	४१२६	वाजस्येमाग्रसवः	२१२४
वरुणीन्वष्टु	१३१४४	वाजाय स्वाहा	१८१८८२२१३२
वर्षाभि ऋतुना	२११२५	वाजि वाजि वत	२११८३२११११
वर्षाष्टु ऋतुनाम्	२४१२८	वाजी नः सप्त	१८१२२
वसन्ताय कपिञ्जलान्	२४१२०	वाजी नी ऋद्य	१८१२२
वसन्तीन ऋतुना	२११२३	वातन्मार्थेनापानेन	२५१२
वसव ऋयोदशासरेण	२१२४	वातर हा भव	२१८
वसवस्ता ऋण्यन्तु	१११५८	वातस्य जूतिस्	१३१४२
वसवस्ताऋन्दन्तु	१११६५	वाताय स्वाहा	२२१२६
वसवस्ताऽऋन्तु	२३१८	वातो वा मनी वा	२०२१०
वसवस्ता धूपयन्तु	१११६०	वाम नप्य सवित	८१६
वसु च मे वसतिथ	१८११५	वायव्यैर्वायव्या	१२१२०
वसुभ्य ऋथ्यान्	२४१२०	वायुःपुनातु	३५१३
वसुभ्यस्ता	२१२६	वायुरथे गा	२०१२१
वसुमाभागीऽसि	१४१२५	वायु रनिलमद्यतम्	४०११५
वसोः पवित्रमसि	११२	वायुहा पचतै	२३११३
वसि शतधारम्	११३	वायोःभूतः	१०१३११२१२
वस्रासदिति	४१२१	वायो ये ते	२०१३२
वसु मयाज्ञातवेदः	२५१२०	वायो यज्ञो	२०१३०
वाचने शुभामि	६११४	वावं हत्याय	१८१६८
वाचस्पतये पवसा	०१२	विकिरिद्रविलीहित	१६१५२
वाचस्पति	८४५५१०१२३	विज्यभ्रतुः	१६११०
वापि स्वाहा	२२१२	विनाच मे वेद्यथ	१८१११
वाजःपुरणादृत	१८१२४	विदद्यदि	३३१४८
वागव मे	१८११	विद्या ते ऋषे	२३१२८

विद्याद्याविद्याश्च	४०।१४	विश्वे देवा अंशुषु	८५७
विधृतिद्वाभ्या	२५।८	विश्वे देवा ऋषतेमं	३३।५३
विधेम ते परमे	१०।७५	विश्वे देवाश्मसे घृशीती	८५८
वि न इन्द्र	८।४४॥१८।७०	विश्वे देवास आगत	७।३४
वि पाजसा पृथुना	११।४८	विश्वेभिः सोम्यम्	३३।१०
विभक्तारं हवामहे	३०।४	विश्वे वा मदिति	३३।१६
विमूरसि प्रवाहसो	५।३१	विश्वो देवस्य	४।८॥११।६०५२।२८
विभूर्मांवा	२२।१८	विश्वोः कर्माणि	६।४४॥१३।३३
विष्वाङ् वृहत्	३३।३०	विश्वोः कमीऽसि	१२।५
विमान एष दिवो	१०।५८	विश्वोर राट मसि	५।२१
विमुच्यध्वम्	१२।७३	विश्वोर्नु कं	५।१८
विराडसि दक्षिणा	१५।११	वीतं हविः	१०।५०
विराड् ज्योतिरघा	१३।२४	वीति होवन्वा	२।४
विवस्वन्नादित्यैष	८।५	वृष्य जमिं रसि	१०।२
विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन	८।४६॥२०।२४	वेदाऽह मस्य	२३।६०
वि—घा वा वधानः	१०।२२	वेदाह मेतम्	२३।१८
विश्वकर्मां त्वा	१४।२२-१४	वेदेन रूपे	१८।७८
विश्वकर्मां विमना	१०।२६	वेदीऽसि येन	२।२१
विश्वकर्मां अत्रनिष्ट	१०।२२	वेद्या वेदिः	१८।१०
विश्वतश्चक्षुरत	१०।१८	वेनस्तत् पश्यन्	३२।८
विश्वस्यै प्राणायानाय	१३।१८	वेद्य देवी पुनती	१८।४४
विश्वस्य केतु	१२।२३	वेशानरस्य सुमती	२६।७
विश्वस्य दूतम्	१५।३३	वेशानरी	१८।७२३२६।८
विश्वस्य मूर्द्धप्रधि	१८।५५	व्यचस्यतीदविष्या	२८।३०
विश्या आशा	३८।१०	व्रतह्यपताधि	४।११
विश्यानि देव	३०।३	व्रतघ्नम अतवध	१८।२३
विश्या रुपाधि	१२।३	व्रतेन टीषामाशीति	१८।२०
विश्यासाधुवाप्यते	३०।१८	श्रीहयद मे	१८।११
विश्व अथ	१८।३३३३।३३	श्रीमीमांसा	८।४८

अघने मयय	१८८	युधि युत्कर्ष	२३१५
अने परेभ्यो	२३४४	यावः पीता	४१२
अन्नो देवी	२६१२	यावाय्य	६३४
अन्नो भवन्तु	२१६॥२११०	त्रिव आदित्यानाम्	२४३८
अन्नो मित्रः	३६१८	षडस्य विष्ठाः	२३५८
अन्नो वातः	३६१०	पीडशी स्तोम	१५३
अंवातः अंदि ते	३५८	स इधानी	१५३६
अतं वो अम्ब	१२१०६	स इयुइसैः	१०३५
अत मित्रु अरदी	२५३२	संक्रन्दनेना	१०३४
अमिता नो वनस्पतिः	२१२१	सख्येय स्तार्थे	२०१२
अर्थं चक्षी	११३०	सम्ज्ञानमसि	१२१४६
अर्थास्य	११४-१८	सन्ते पर्यासि	१२११२
आदन्दि	२५११	सन्ते मनी	६१८
आरदेन चतुना	२११२६	सन्ते वायु	११३८
अिरी मे शीर्यशी	२०१५	सन्वामर्षे	३१८
अिस्था वैश्वदेव्यी	२४३	सन्वये जारम्	२०१८
अिवेन वचसा	१६३	सम्प्रथवध्वम्	१५५३
अिवी नामांसि	३६३	सम्बर्हिंरह्ता	२१२२
अिवी भव	११४५	सम्भूतिश्च	४०११
अिवी भूत्वा	१२१०	सम्प्रा सृजामि	१८३५
अकन्वा दृक्तेष	४३६	संक्वरींसि	२०३५
अकृ ज्योतिष	१०८०	सक्चंसा	२१२४८१४-१६
अकृष यमिष	१४६	सक्सायां	११३२
अकृषासः	२४३	सवाम्नांसि	१२५८
अनं सु	१२६८	संशितम्ने	११८१
अंशिरिच चतुना	२१२८	संशितो रमिना	२३१४
आयन इव मृत्य	२३४१	संसमिशुवसे	१५३०
अीषामुदारी	१२२२	संसीदन्	११३०
अीष ने सन्नीष	२१२२	ससटं वसुभिः	११५५

सविता ते शरीराणि	३५५	सीसेन तन्मन्मनसा	१८८०
सविता ते शरीरेभ्यः	३५२	सुगव्यन्नी वाजी	२५४५
सविता त्वा सवानां	८१२८	सुगावी देवाः	८१२८
सविता प्रथमेऽहन्	३८१६	सुजाती ज्योतिषा	११४०
सविता वरुषी	२०१७१	सुत्रानाणभृषिषीम्	२११६
सवितुस्ता प्रसव	११२१	सुनावमारुहेयम्	२११०
सवित्रा प्रसवित्रा	१०३०	सुपर्णं वसुसृषी	२८४८
सहदानुभृरुहृत	१८६८	सुपर्णः पार्जन्य	२४१२४
सह रथ्या	१२११०-४१	सुपर्णांसि गरुत्मां	१२१४
स हव्यहाडमर्थं	२२१२६	सुपर्णांसि गरुत्मान्	१०१०२
सहय सहस्यथ	१४१२०	सुप्रजाः प्रजाः	०१२८
सहसा जातान्	१५१२	सुबहिरग्निः	२११२५
सहस्रीमाः	३४१४८	सुभूः स्वयम्भूः	२३१६२
सहस्रशीर्षा पुरुषः	३२१२	सुमित्रिया न आप	६१२५२०१२८॥
सहस्रस्य प्रमांसि	१५१६५		३५१२॥३६१२५३८१२३॥
सहस्राणि सहस्रशी	१६१४३	सुरावन्तस्वर्हिपदं	१८१२२
सहस्र मे अरातीः	१२१८८	सुवीरी वीरान्	०१२३
साकं यत्न	१२१८०	सुपारथिरश्वानिव	३४१६
सा विश्वायुः	११४	सुप्रमणः सूर्यरश्मि	१८१४०
सिंघसि सपत्रसाही	५११०	सुष्टुतिं सुमती	२२११२
सिंघसि भ्राह्म	५११२	सुसन्दृश त्वा	२५१२
सिंघलि परि	२०१२८	सुसमिहाय शीचिषे	३१२
सिनीवालि वृष्टुके	३४१२०	सुपस्था अथ देवी	२११६०
सिनीवाली मुकपद्मां	१११५६	सूर्य एकाकी चरति	२३११०-४६
सिन्धुरवभयायीद्यतः	८५२८	सूर्यं त्व च सस्य	१०१४
सिन्धीरिव प्राथने	१०१८२	सूर्यं रश्मिर्हृरि केशः	१०१५८
सौद तगद्गु	१२११५	सूर्यस्य चक्षुरा रीहा	४१२२
सौद हीतः स च	१११२५	सौ अग्निर्घा वसुर्गंधे	१५१४२
सौरायुश्चलि	१२१६०	सोम आगती	८५६

श्रीमं राजान भवसे	११२६	स्नाह्वीऽसि	०१२६
श्रीमः पवते	०१२१	स्नादिष्ठया मदिष्ठया	२६१२५
श्रीम नद्दी	११०४	स्नादुपं सदः	२१०४६
श्रीम राजन् विश्वाः	६१२६	स्नाहीन्वा स्नादुना	११०१
श्रीमस्य ला	१०११०	स्नाहा पूषे भरसे	३८१२५
श्रीमस्य त्विषिरसि	१०१५-१५	स्नाहा प्राणेभ्यः	११०१
श्रीमस्य रूपं	११०१५	स्नाहा मरुद्भिः	३०११३
श्रीमान् स्वरुणं	३१२८	स्नाहा यज्ञम्भनसः	४१६
श्रीमाय कुलुङ्ग	२४३२	स्नाहा यज्ञं वरुणः	२११२२
श्रीमाय लवान्	२४३४	स्नाहा रुद्राय रुद्रहृतये	३८१६
श्रीमाय हंसान्	२४३२	स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह	१४३
श्रीमीधेनुं	३४३१	हं सः यचि	१०१४१२११४
श्रीमी राजा	११०१२	हयो धूम कितवी	३३१२
श्रीरी बलाका	२४३३	हविर्धानं यदश्विना	११०१८
श्रीर्षम्बर्हिः	२१०४	हविष्मती रिमा	६१२३
श्रीकाना मिन्दु	२०१४६	हस्त षादाय सविता	१११२१
स्थिरी भव	१११४४	हिद्वाराय स्वाहा	२२१०
श्रीना वृथिवि नी	३५१२१॥३६१२३	हिमस्य ला	१०१५
श्रीनाऽसि सुषदाऽसि	१०१२६	हिरण्येन	४०११०
सु चय मी	१८१२१	हिरण्य गर्भः	१३१४१२११२५१०
स्वगा ला देवेभ्यः	२२१४	हिरण्य पाणिः	३४३५
स्वतवांश	१०१८५	हिरण्य पाणि मृतये	२२११०
स्वयम्भूरसि	२१२६	हिरण्य रूपा उपसी	१०१६६
स्वय वाजिंजन्वम्	२२१२५	हिरण्य मद्भीऽथी	११०१०
स्वराडसि सपत्रहा	५१२४	हिरण्य हसी	२४३२६
स्वराडस्युदीधी	१५१२३	इदे ला	६१२४३०११८
स्वर्णं घण्टः स्वाहा	१८१५०	इमन्नेन षतुना	११११०
स्वर्णमीमाऽपिचने	१०१६८	हीताभ्युं राषया	१५३२८
ससि न इन्दी	१५११८	ही० तनू नपात सुद्धिर्द	१८१२३

सविता ते शरीराणि	३५५	सीसेन तन्मभ्रनसा	१९८०
सविता ते शरीरेभ्यः	३५१२	सुगव्यम्री वाजी	२५४५
सविता त्वा सवानां	९१२८	सुगावी देवाः	८१२८
सविता प्रथमेऽहन्	३२१६	सुजाती ज्योतिषा	११४०
सविता वरुषी	२०४१	सुधामाणम्पृथिवीम्	२११६
सवितुस्ता प्रसव	११२१	सुनावमारुह्यम्	२११०
सवित्रा प्रसविता	१०१३०	सुपर्णं वस्तेष्टयो	२९४८
सहदानुम्पुरुहृत	१८६८	सुपर्णः पार्जन्य	२४१३४
सह रव्या	१२११०-४१	सुपर्णोऽसि गरुत्मां	१२१४
सह व्यहाडमर्त्यं	२२११६	सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	१०४०२
सहय सहस्यथ	१४१२०	सुप्रजाः प्रजाः	०१२८
सहसा जातान्	१५१२	सुवहिरग्निः	२११२५
सहस्रीमाः	३४४४८	सुभूः स्वयभूः	२३१६२
सहस्रशीर्षां पुरुषः	३२११	सुमित्रिया न आप	६१२४२०१२४॥
सहस्रस्य प्रमाऽसि	१५१६५		३५१२४२६१२३१२८२३॥
सहस्राणि सहस्रशी	१६१५३	सुरावन्मर्हिषदं	१९१२२
सहस्र मे अरातीः	१२१८८	सुवीरो वीरान्	०१२३
साक यज्ञ	१२१८०	सुपारथिरश्वानिव	३४१६
सा विद्यायुः	१४	सुप्रमूषः सूर्यरश्मि	१८४०
सिद्धसि सपवसाही	५११०	सृष्टिं सुमती	२२११२
सिद्धसि स्वाहा	५११२	सुसन्दृश त्वा	३५२२
सिद्धनि परि	२०१२८	सममिहाय शीचिये	२१२
सिनीवालि वृष्टुष्टुके	३४११०	सुपस्था अथ देवी	२११६०
सिनीवाली मुकपद्मां	१११५६	सूर्य एकाकी चरति	२३११०-४६
सिभुरवधायोदात.	८१२८	सूर्यं त्व च सस्य	१०४४
सिभोरिव प्राथने	१०१८३	सूर्यं रश्मिर्हृदि केशः	१०४५८
सौद तन्मातु	१२११५	सूर्यस्य चक्षुरा रोहा	४१२३
सौद हीतः स्य स	१११२५	सो अधिर्वी वसुष्टंथे	१५४४२
सौरादुश्चलि	१२१६०	सोम आगती	८५६

सीम राजान् भवसे	१८२६	स्नाहतीऽसि	०१३-६
सीमः पवते	०१२१	स्नादिष्ठया भदिष्ठया	२६१२५
सीम नङ्गी	१८१०४	स्नादुपं सदः	२८१४६
सीम राजन् विश्वाः	६१२६	स्नाहीन्वा स्नादुना	१८११
सीमस्य त्वा	१०११०	स्नाहा पूषे शरसे	३८१२५
सीमस्यं त्विषिरसि	१०१५-१५	स्नाहा प्राणेभ्यः	२८११
सीमस्य रूपं	१८११५	स्नाहा मरुद्भिः	३०११३
सीमानं स्वरुणं	३१२८	स्नाहा यज्ञम्पनसः	४१६
सीमाय कुक्षुङ्ग	२४१३२	स्नाहा यज्ञं वरुणः	२११२२
सीमाय लवान्	२४१२४	स्नाहा रुद्राय रुद्रहृतये	३८११६
सीमाय हंसान्	२४१२२	स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेऽ	१४१३
सीमीधेनुं	३४१२१	दं सः शुचि	१०१२४॥१२११४
सीमी राजा	१८१०२	हर्यो धूम कीतवी	३३१२
सीरी बलाका	२४१३३	हविर्धानं यदश्विना	१८११८
सीर्षन्वर्द्धिः	२८१४	हविष्मती रिमा	६१२३
सीकाना मिन्दु	२०१४६	हन्त आदाय सविता	१११११
स्यिरी भव	१११४४	हिडाराय स्नाहा	२९१०
स्योनः पृथिवि नी	२५१२१॥३६१२३	हिमस्य त्वा	१०१५
स्योनाऽसि सुपदाऽसि	१०१२६	हिरण्ययेन	४०१२०
सु चय मी	१८१२१	हिरण्य गर्भः	१३१४४२२१११२५११०
स्वगा त्वा ईविभ्यः	२९१४	हिरण्य पाणिः	३४१२५
स्वतवांय	१०१८५	हिरण्य पाणि मृतये	२६११०
स्वयम्भूरसि	११२६	हिरण्य रूपा उपसी	१०११६
स्वयं वाजिंमन्वम्	२३११५	हिरण्य मङ्गीऽयी	१८१२०
स्वराडसि सपनहा	५१२४	हिरण्य दक्षी	२४१२६
स्वराडस्युदीची	१५११३	हृदे त्वा	६१२४४३०११८
स्वर्षं चर्मः स्नाहा	१८१५०	सिमन्तेन षट्पुना	२११२०
स्वर्षन्मीमाऽपेचर्भे	१०१६८	सीताभ्यमुंरावया	२३१२८
ससि न इन्दी	२५११८	सी० तनू नपात मुद्दि	२८१२५

ज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति ॥ न
हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन देवताः ।
श्रीतानां कर्मणां विप्रः आत्तानां चा
श्रुते फलम् ॥ १० ॥

अनादिष्टमध्वरादौ सवान्ते कर्मणि
परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः । सर्वमा-
प्रेयं गायत्रं गीतमीयं सर्वं सावित्रसौशिष्टं
भारहाजीयं सर्वं सीम्यमातृष्टुभमाथर्व-
णिकं सर्वं बाह्वंस्थल्यं बाह्वंतमाङ्गिरसं
सर्वं वारुणं पाङ्क्तमामेन्वायनीयं सर्वं
मैन्द्रं वैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्य-
देवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दौचाप्रभृति वक्ष्यामी
दौचार्या भृगुरप्राविष्णु गायत्री प्रायणी-
यऽआङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक् क्रये विश्वा-
मित्रः सीमोऽतृष्टुप् आतित्ये वसिष्ठो
विश्वङ्घ्रिती प्रवर्ग्यं कश्यप आदित्यः
पङ्क्तिः उपसत्स्वावेय उपसद्देवता
विष्टुप् अग्नीधोमीथेऽगन्वीऽचीकोमी ज-
मती प्रायणीथेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहीरात्रे
अतिजगती चतुर्विंशत्ये सीकरायणः
संवत्सरः शक्रो अभिप्रवे पङ्क्तिं सावर्णे-
ऽधमासा मासायातिशकरो पृष्टे पङ्क्तिं
सायकायन ऋतवोऽष्टिः [अभिजिति
प्रियव्रतो अघ्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सरस्व
त्यापो ष्टिः विपुवति रीद्विषायन
आदित्योऽतिष्टिः विश्वजिति सीमर
इन्द्रः ष्टिः सो आयुषोर्वाकांमिनिंषा
वक्ष्यो प्रहृतिः दमरात्र आषाष्यो विश्वे-

देवा आहृतिः दाशराचिके पृष्टे पङ्क्तिं
भाल्लवेयो दिशो विकृतिः कन्दोमेषु शी-
खायन इमे खीकाः संहृति दशमेऽहनि
पराशरः संवत्सरोऽभिहृतिः महारात्रे
शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः सदयनीये-
ऽतिरात्रे भीवनायनी वायुःकन्दोसि स-
र्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपलक्षित वाक्य-
मपयः कन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्र-
वर्णादृग्यजुषयोर्विनियोगतश्च विशेषो ॥
सममेतत्कन्दो देवतसार्धं च विज्ञाय यत्-
किञ्चिज्जपहीमादि करोति तस्य फलम-
श्रुते । ब्रह्मायज्ञारभ्ये यथाविधि खात्वा
कन्दः पुरुषमेनोनिर्घोद्गन् शरीरे न्यसेत्
तित्येग्विलयमस ऊर्ध्वदुधः तस्याचिषी
गोतम भरहाजी शीघ्रे विश्वामित्रजम-
दग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपो वाग्विः ।
गायत्री कन्दोऽग्निदेवतां शिरसि विन्यसे-
देवमेवीण्डं सवितारं योवामनूकं वृ-
ष्टतो वृष्टस्यतिम् बाहोवृष्टद्वयन्तरे र्या-
वापृथिवी मध्ये विष्टुभमिन्द्र शोऽग्नीर्ज-
गतीमादित्यम् मैन्द्रेऽतिच्छन्दसं प्रजाप-
तिम् पायी यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊ-
र्वोरनुष्टुभं विश्वान्देवान् अहोवतोः पङ्क्तिं
मरुतः पादयोर्विपदां विश्वम् प्रायेषु वि-
च्छन्दस वायुम् श्रुतातिरिक्तेषु वृष्टेषु शूना-
चरं कन्द आपो देवनेत्वेवं सर्वाङ्गेषु यो-
जयित्वा वेदमयः सम्पद्यते श्रापानुदहस-
मर्षो भवति ब्राह्मणं तेजश्च वर्धते न कृत-
यिदयं विन्दते शत्रयो यजुर्भ्यः गाम-

ऽष्टकय विराड्दपा । द्वादशिनस्त्रयो-
 ऽष्टकय ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो
 ज्योतिः । चत्वार्योऽष्टका जागतय महा-
 वृद्धती । मध्ये जागतयेदवमध्या ।
 चायी दशकावष्टकास्त्रयः पञ्चपरा
 विराट् पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती

जागतपदा । अष्टिनस्त्रयः सौ च द्वौ
 महासप्तौ वृद्धती । अष्टकौ सप्तकः षट्कौ
 दशको नवकय षडष्टका वा महाप-
 ङ्क्तिः ॥ माध्यन्दिनीये वाजसनयके स-
 र्धानुक्रमणिकेपा कृतिर्भगवतः कात्यायन-
 शैपा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीशुक्यजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनीशाखा ।

प्रथमोऽध्यायः ।

हस्तिः ॐ । इषे त्वा । जर्जे त्वा । वायव स्थ ।
देवो वः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण
आप्यायध्वमन्ना इन्द्राय भागम्प्रजावतीरनमीवा
थयच्चा मा वस्ते न ईशत माघशंसो ध्रुवा
अस्मिन् गोपती स्यात वृह्वीः । यज्ञमानस्य पशून्
पाहि ॥ १ ॥

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यैवटमाधवीरम् ।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजैक्षणाय ॥१॥

दूरादक्षयां निर्णय कृपां कृत्वा ममोपरि ।

विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्याप्तौ मन्दमंतीन्
मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामायर्वा-
ख्यांचतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिशुमन्तुभ्यः क्रमात् उप-
दिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो
जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्करादिभ्यः
स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैघात् केनापि हितुना

ऋद्धौ वैशम्पायनो याज्ञवल्करं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्त्तां विद्यां विधाय उद्वाम । वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूषि अभक्षयन् । तानि यजूंषि-बुद्धिमालिन्यात् ऋष्यानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्करः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जावालगौधेयकाख-माध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य० माध्य० ५, ५, ३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्रेनाख्यायन्त इति । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यान्नस्य सनिदानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्वं वाज-मनेयस्तेन याज्ञवल्करेन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्ययम् । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखा-विशेषो माध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्करेन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि ईश्वररूपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रग्यायते । तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया यत्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति [शत० ब्रा० ११, ५, ६, ७] स्वशाखाध्ययनं विहितम् । तच्चाध्ययनं प्रतिमन्वष्टपिच्छन्दो-देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् अन्यथा दोषप्रव-णात् । 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुवृत्ते जपति क्षुद्धोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्दोषं यातयामं भवत्वथान्तराश्वगतं वापद्यते न्यागुं यच्छंसि प्रमीयते वा पापीयान् भवति' इति लात्यायनोक्तेः । [अनुक्रम० १, १] ऋष्यादिप्राप्ते फलत्रय-प्राप्तम् । 'पथ विज्ञायेतानि योऽधीते तस्य वीर्यपदव योऽन्विषत्स ए धीर्यपत्तरं भवति जपित्वा दुष्पिद्वा तत्फलैर्न

युज्यते—इत्युक्तेषु । [अनु० १, १] तस्माद्देदमन्त्राणामृष्या-
 दिज्ञानमथज्ञानं चावश्यकमन्यथा फलवैफल्यात् । तत्र यजुर्वे-
 दमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चन ऋचः । तत्र ऋचां निय-
 ताक्षरयादावसानानामावश्यकं छन्दः काव्यायनेनीकम् ।
 यजुषां पङ्क्त्यक्षराक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन
 दैव्यकमित्यादिनीकं छन्दो बोधव्यम् । तदधिकानां तु हीता
 यच्चहनस्पतिमभिहीत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दःक-
 ल्पना ॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति
 दर्शपूर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठो प्रजापतिर्ऋषिर्देवताः
 प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकापटुकम्पित्यज्ञ-
 मन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि
 एका पुरा क्रूरस्येति [१, २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं
 छन्दो बोधव्यं विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचान्तु छन्दांसि
 वक्तव्यानि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ
 त्र्यक्षरः । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विपद्यक्षरः । पञ्चमी
 नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः ।
 यत्र कृत्वस्त्राङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र
 विशेषाङ्गमावमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतरतिदिश्यन्ते
 सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोवमिष्टिः
 सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधि-
 कारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पय-
 मानेष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवामिहेः । पयमानेष्टी-
 नाश्च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात्सोमोऽपि दीक्षणीयप्रायणीया-
 दियु दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः गदितुं
 युक्ताः । ते चपेत्वादयः ॥—तत्रपे त्वेति द्विपद्यक्षराक्षरो मन्त्रः ।
 तस्य दैव्यनुष्टुप्छन्दः । गाखा देवता । पन्नागशाखाश्चेदने पिनि-

योगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तटभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम् । अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्याससूक्तेः । अदब्रवीदापोऽयुवन्निति श्रुतिश्च । तस्माच्छाखीखापयःसुक्युपादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं समान्नेर्बचे इति [कात्या० २, १, ३] मन्त्रेण अग्निपुं समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्नेन्द्रम्पय इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नी निष्यत्थै रात्रावामावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम् । गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोमवज्राहता तदौ तत्पत्रभ्रूमावुप्तं ततः पलाशोऽभवदिति श्रुत्या [श० ब्रा० १, ७, १-८, २, १०] पलाशस्य प्राशस्त्वं ब्रह्मत्वञ्चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम् ॥

अयं मन्वार्थः—क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे ! 'इपे' वृद्धौ 'त्वा' त्वां छिनद्मि । इष्यते काङ्क्षते सर्वत्रोच्चादिधान्यनिष्यत्तये सा इट् । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता । कर्मणि क्तिप् । वृद्धौ तदाह यदाइपे त्वेति श्रुतेः [१, ७, १, २] । पर्णशाखाञ्छिनत्ति शामीलीं वेपे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनद्मि इति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सवमयामीति वीत्तर इति कात्यायनोक्तेः [कात्या० ४, २, १-३] । छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्त्तव्यम् । कात्यायनसूत्रस्थायमर्थः—पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने इपे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्त्तव्यमित्येकः पक्षः । इपे त्वेति छिद-

नार्यो मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमनं ऋजूकरणं
शाखालग्नधूत्याद्यपनयनम् । इदं पञ्चान्तरमित्यर्थः । ऊर्जे त्वा ।
आखैव देवता । हे शाखे ! 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि ।
किमर्थम् । 'ऊर्जे' ऊर्जं बलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्य-
पश्यादीन्, बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा ।
प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन दृष्टिगतो जला-
त्मको रस ऊर्जशब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमाजिर्म ।
यो दृष्टादूर्ध्वसो जायते तस्मै तदाहेति श्रुतेः [१, ७, १, २] ।
एतन्नान्द्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमध्वः बलकरमाज्यक्षीरादि-
रसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इपे त्वोर्जे त्वेत्याहेपमेवोर्जे
यजमाने दधाति' इति तित्तिरवचनात् । कात्यायनः
[४, २, ७] 'मातृभिर्वक्त्रान् संसृज्य वत्सं शाखयोपसृशति
वायव स्येति' । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वास्ति
गच्छन्ति वायवी गन्तारः । हे वक्त्राः ! यूयं 'वायवः स्य'
मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत । मातृभिः मङ्ग-
गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा ।
वायुसादृश्याद्वक्त्रानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालन-
निष्ठीवनादिभिरुपहृताभूमिं शोषयित्वा पुनाति । एवं
वक्त्रा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति
तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथवा नृणां यथा स्रनिवासाय रङ्ग-
निर्माणसामर्थ्यमस्ति एव पशूनां तदभावाच्चिरावरणेऽन्तरिक्षे
सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्यान्तरिक्षस्य वायुर-
धिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून् पालयतीति पशूना
वायुरूपत्वम् । तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूप-
त्वमापाद्य वायव स्येति मन्त्रः प्रवृत्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा
वायव स्येत्याह वायुर्ना अन्तरिक्षस्याप्यपोऽन्तरिक्षदेवत्याः

खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । यदा ऋणभ-
 क्षणायाहनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन
 यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्त्तयितुं वायुरूपत्व-
 मुच्यते । कात्यायनः [४, २, ८, १०] देवो व इति मातृणाम्
 एकां व्याकृत्यैन्द्रभवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पूर्वसूत्रा-
 न्नाखयोपसृशतीति पदद्वयमनुवर्त्तते । वत्सानां मातरो
 या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो
 व इति मन्त्रेण शाखयोपसृशेत् । तथा सति गोसम्बन्धिदधिरूपं
 हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवो व इति मन्त्रस्यैन्द्रो
 देवता । पू प्रेरणे । सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता ।
 देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावः ! वो युष्मान् प्रार्पयतु प्रभू-
 तदृषोपेतं वनं गमयतु । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमांय कर्मणे ।
 चतुर्विधं कर्म । अग्रशस्तम् । प्रशस्तम् । श्रेष्ठम् । श्रेष्ठतमश्चेति ।
 लोकविंशद्वं बधवन्धचौर्यादिकमग्रशस्तम् । लौकैः श्लाघनीयं
 बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । सृत्युक्तं वापीकूपतडागा-
 दिकं श्रेष्ठम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम् ।
 यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मिति श्रुतेः [१, ७, १, ५] । हे अघ्न्याः गावः !
 गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्बन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते । तथा-
 विधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रसुहित्रं सम्पादयिष्यमाणं दधि-
 रूपहेतु चौरम् आप्यायध्वं समस्ताद्ध्वयध्वम् । सर्वास्वपि गोषु
 प्रभूतचौरं कुरुत । आप्यायी हृषी [धा० १४ १७] । वो युष्मान-
 पदृत्तुं स्तेनचौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । अघ-
 शंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रा-
 दिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् । कोदृशीर्युष्मान् ?
 प्रजावतीः बहुपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति
 यासां ताः अनमीवाः क्षमिदुष्टत्वादिसृष्ट्यरीगरहिताः ।

अयच्छ्माः यच्छ्माः रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किञ्च । यूयं
 गोपती गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः
 बह्वीर्बहुविधाः स्यातः भवत ॥ का० [४; २; ११] 'यजमानस्य
 पशूनि त्वग्न्यागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखासुपगूहतीति' । हे
 पलाशशाखे ! त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीचमांशा सती यज-
 मानस्य पशून् अरण्ये सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाहिरक्ष ।
 शाखया रचिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्ती-
 त्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनी देवता-
 सुद्दिश्यैवमुक्तम् । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्र-
 दृष्ट्या विष्णुसन्निधिंमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोडशीपचारान्
 विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । 'इपे' इपेरिच्छार्थस्य, कर्मणि
 क्तिप् । किञ्चादुपधाया गुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम् ।
 इपशब्दगत इकारो धातुस्वरिण प्रातिपदिकस्वरिणो चोदात्तः ।
 स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० क० ६, १, २२१ परि०
 १] । चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेः अनुदात्ती
 सुप्पिताविति [पा० ३, १, ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि
 साविकाचसृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा० ६, १,
 १६८] । तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनु-
 दात्तः [पा० ६, १, १५८] । यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयो-
 रन्यतरोयः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बली-
 यानिति न्यायेन [पा० क० ६, १, १५८ वा ८] विभक्तिगत
 उदात्त एव प्रबलः ॥ तथा सत्वनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं
 पदं सम्पन्नम् । 'त्वा' । युपेर्भजनार्थस्य युपसिभ्यां मदिगिति
 [उ० १, १३ ७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युपच्छब्दस्य द्वितीयायां
 त्वेति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरिण यद्यपि उदात्तः प्राप्त-

स्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ
 सत्यां [पा० ८, १, १८] त्वामो द्वितीयाया इति [पा० ८,
 १, २३] त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ ऊर्जं । ऊर्जं
 बलप्राणनयोरस्मात् क्विप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा
 करोति इत्यूक्त्वं अन्नम् । ऊर्गित्यन्ननामोर्जयति इति सत
 इति यास्कः [निरु० ८, २७] । स्वर इपेवत् । संहितायां
 नूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८, ४, ६६] त्वाशब्दस्य
 स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्जं इति ऊकारस्य
 स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १, २, ३८]
 प्रथयाभिधायामेकश्रुती प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरि-
 तपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचीऽनुदात्तो भवति [पा० १, २,
 ४०] । अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहि-
 तायां स्वरा ऊहनीयाः ॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् हवायाजिमि-
 स्त्रदिसाध्यशुभ्य उणित्वेण् [उ० १, १] । सति शिष्टप्रत्ययस्व-
 रेणान्तोदात्तो वायुशब्दः । जसः सुधादनुदात्तत्वम् । जसि-
 चेति [पा० ७, ३, १०८] गुणोऽवादेशे च स्थानेऽन्तरतम इति
 [पा० १, १, ५०] परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति
 मध्वोदात्तं पदम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् । 'स्य' अस्ते-
 लिटि शपो लुकि अमोरक्षोप इति अकारलोपः [पा० ६, ४,
 १११] । तिङ्ङितिङ् इति [पा० ८, १, २८] निघातः ॥
 'देवः' पचादित्वादच् [पा० ३, १, १३४] चित इत्यन्तोदात्तः
 [पा० ६, १, १६३] ॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्त्रसावित्यनुदात्तो
 वसादेशः [पा० ८, १, २१] । 'सविता' पू प्रेरणे । एव ल-
 ट्वाविति ट्च् [पा० ३, १, १३३] । इडागमः । चित्त्वादन्तो-
 दात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गायाभिधर्जमित्याद्युदात्तः [फि० ४, १२] ॥
 'अर्पयतु' ऋ गतौ । हेतुमति चेति णिच् [पा० ३, १, २६] ।

अत्तिञ्जीवीरीक्तुयीस्माव्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६]
 पुक् । पुगन्तेति [पा० ७, ३, ८६] गुणः निघातश्च । 'अष्ट-
 तमाय' प्रशस्यशब्दादतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठन् [पा० ५,
 ३, ५५] प्रशस्यस्य च [पा० ५, ३, ६०] इति आदेशः ।
 जित्वादेर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १८७] । ततः
 पुनः तमप् । तस्य पित्त्वादानुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः
 पूर्ववत् ॥ 'कर्मणे' करोतेर्मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ 'आ'
 उदात्तः ॥ 'प्यायध्वम्' ओप्यायी वृद्धौ । हेतुमति णिच्
 [पा० ३, १, २६] । तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात्
 [पा० ३, ४, ११७] णेरनिटीति णिलोपः [पा० ६, ४, ५१] ।
 निघातः ॥ 'अघ्नराः' अघ्नरा अहन्तव्या भवत्यघ्नोति वेति
 यास्कः [निरु० ११, ४३] । अघे नञि वीपपदे हन्ते-
 रघ्नरादयश्चेति [उ० ४, ११३] यगन्तो निपातः । सञ्युद्धि-
 त्वादासन्निवृत्तस्य चेति [पा० ६, १, १८८] आष्टमिकी
 निघातः ॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्यं इन्धो दीप्तो वा ।
 इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋजन्देत्यादिना
 [उ० २, २८] रन्प्रत्ययान्तो निपातः । नित्त्वादाद्यु-
 दात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ 'भागं' भज भागसेनवयोः । अक-
 र्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् [पा० ३, ३, १८] ।
 जित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तो-
 दात्तत्वम् [पा० ६, १, १५८] ॥ तस्यामिपूर्वं इत्यमा [पा०
 ६, १, १०७] सहेकादेश एकादेशोदात्ते नोदात्त इत्युदात्त एव
 [पा० ८, २, ५] ॥ 'प्रजावतीः' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति [पा०
 ३, २, ८८] जनेर्दप्रत्ययः ततष्टाप् । तेन सहेकादेशेऽप्युदा-
 त्तान्तः प्रजाशब्दः । तघ्नान्तस्यास्यस्मिन्निति मतुप् [पा०
 ५, २, ८४] मादुपधायाय मतोर्षोऽयवादिभ्यः [पा० ८, २, ८]

इति मस्य वः । उगितथेति डीप् [पा० ४, १, ६] । मत्तुप्-
डीपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वर एव । वा छन्दसीति [पा०
६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ 'अनमीवाः' अम रोगि ।
अमेरीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा । शेवायहाजिहाग्रीवापा-
मीवा [उ० १, १५३] इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः ।
तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा० २, २, ६] समासस्य चेत्यन्तो-
दात्ते प्राप्ते [पा० ६, १, २२३, २-१६२] । तदपवादेन बहु-
व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा०
६, २, १७२] ॥ 'अयच्माः' तद्वत् स्वरः ॥ 'मा' निपातत्वादा-
द्युदात्तः ॥ 'स्तेनः' स्तेन चौर्ये । स्तेनयति चोरयतीति
स्तेनः । पवाचच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईशत' ईश
ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्लिट् इति लङ् [पा० ३, ४, ६] ।
व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] बहुवचनम् । न
माड्योगे इत्यङ्भावः [पा० ६, ४, ७४] । निघातश्च ॥
'अघशंसः' अघ पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तो-
दात्तः । अघं शंसति इच्छतीत्वघशंसः । शसि इच्छायाम् । अच् ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना [पा० ६, २, २] पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव सूर्ये । इगुपधन्नाप्रौकिरः क इति
कः [पा० ३, १, १३५] । प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥
'अस्मिन्' इणो दमुगिति एतेर्दमुक् । अन्तोदात्त इद-
शब्दः । तस्मात् डेरस्मिन् । तस्य कङ्किदम्पदाद्यप्युस्रद्युभ्यः
[पा० ६, १, १०१] इत्युदात्तत्वम् ॥ 'गोपती' गमेर्डीरिति
[उ० २, ६६] गोग्शब्दः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । गवां पतिरिति
तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् [पा० ६, २,
१८] । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्वमिपां [पा०

३, ४, १०१] यासट् । सलोपोऽङ्गोपश्च । तिङ्ङतिङः ॥
 'वह्नीः' बहुशब्दात् वीतो गुणवचनादिति [पा० ४, १, ४५]
 डीप् । वा ऊन्दसीति [पा० ६, १, १०६] जसः पूर्वसवर्णत्वम् ।
 प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः ॥ 'यजमानस्य' पुङ्यजोः शानन्निति
 [पा० ३, २, १२८] यजतेः शानन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥ 'पशून्'
 पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः । अर्जिष्टशिकमीत्यादिना [उ०
 १, २०] द्वयेः कुप्रत्ययः पश्चादेशश्च । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः ॥
 'पाहि' पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङतिङः । एवमग्रे यद-
 स्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि । द्यौरसि पृथिव्यसि मात-
 रिश्वनो धर्मोऽसि विश्वधा असि । परमेणु धाम्ना
 दृष्ट्वहस्व मा ह्वामा ते यज्ञपत्तिर्ह्यर्षीत् ॥ २ ॥

का० [४, २, १५, १६] वसोः पवित्रमिति पवित्र-
 मस्यां वध्नाति कुशौ त्रिवृद्धेति । यासयति वृष्यादिहारा
 स्यापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य
 पवित्रमसीति च्युतेः [१, ७, १, ८] । यज्ञशब्देन तदीयह-
 विद्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दर्भमय पवित्र ! 'वसोः' इन्द्र-
 देवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि' ।
 अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ
 कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ का० [४, २, १८] द्यौर-
 सीति स्यात्त्यादानमिति । यस्यां स्यात्स्यां क्षीरं प्रचेत्सव्यं तद-
 ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः । हे स्यान्ति ! मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं
 'द्यौरसि' जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि । द्युसन्ध्यात्तद्रूपत्व-
 नस्यामुपच्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकागादुदृतया

कदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० [४; २; २०] मात-
 रिखन इत्यधिश्रयतीति । गार्हपत्यादुदीचीऽङ्गारान्निरुद्ध
 तेषूखामधिश्रयति । हे उखे ! त्वं 'मातरिखनः' वायोः 'घर्मः'
 दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निष्ठा-
 सवचेष्टां करोतीति मातरिष्ठा वायुः । घर्मः । हृ चरण-
 दोस्त्रीः । घर्मः दीपकः । सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभि-
 व्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि ! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्या-
 वकाशस्य वायुसञ्चारस्य सङ्गावात् त्वमपि वायोर्घर्मरूपासि ॥
 यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् ।
 अत्र मातरिखनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मा-
 देषां द्वयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा षसि' विश्वं
 दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थसि लोकद्वयरूपत्वात् ।
 किञ्च 'परमेण धाम्ना' उत्तमेन बहुचीरधारणसामर्थ्यरूपेण
 तेजसा हे उखे ! त्वं 'दृ'हस्व' दृढा भव त्वन्निष्ठस्य चीरस्य गलनं
 वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण चीरं गलेत् । दृहि दृद्धि
 दृढाविति [धा० १७, ८४] धातुर्यद्यपि दृढप्रथंस्तथापि दाढ्यं
 सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दाढ्यं नाम कालदृष्टिरेव
 भवति । किञ्च । हे उखे ! 'मा ह्याः' कुटिला मा भव । हृ
 कौटिल्ये । यद्युखा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां
 मत्वां तत्स्य' चीरं गलेत् । अतः चीरधारणाय दाढ्यं कौ-
 टिल्यं चाप्यते । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तत्सम्बन्धी यजमानः 'मा
 ज्ञापीत्' कुटिलो ना भूत् त्वन्निष्ठचीरस्कन्दनेनानुष्ठानपिघ्न एव
 यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दाढ्यं न कौटिल्याभावेन
 च न भविष्यतीति प्रार्थते ॥ २ ॥

वसोः पृथिव्यमसि शतधारं वसोः पृथिव्य-

मसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु
वसोऽपवित्रेण शतधारेण सुप्वा । कामधुचः ॥३॥

का० [४, २, २१] 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्याङ्-
रोत्युदग्वेति । अस्यामुखायां स्थापयनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं
सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत् कृत्वोदगग्रत्वं विकल्प्यते । हे
शाखापवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'प-
वित्रं' त्वम् 'असि' । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्यात्यां
पततां ढणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधक-
त्वम् । किम्भूतं पवित्रम् ? 'शतधारम्' शतसंख्याधारा यस्मिन् ।
तथा 'सहस्रधारं' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्यात्यां पतन्तीनां क्षीर-
धाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम् ।
वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते
[निरु० १० ४२] ॥ का० [४, २, २३] 'देवस्त्वेत्यासिच्यमाने
जपतीति' । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्यात्यां सिच्यमान हे
क्षीर । 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः
पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु । सुप्वेति पवित्रवि-
शेषणं सुष्टु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'नुडागमाभाव
आर्षः' ॥ का० कामधुच इति प्रश्न इति [४, २, २४]
एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारम्प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः !
विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां गाम्' 'अधुचः' दुग्धवा-
नसि ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः । सा विश्वकर्मा । सा विश्व-
धायाऽ । इन्द्रस्य त्वा आगए सोमेनातनचमि
धिष्णो हव्यए रज ॥ ४ ॥

का० [४, २, २१] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति । पूर्वोक्तप्रश्न-
 स्योत्तरे अमूं गामिति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण
 दोग्धारमत्यध्वर्युर्द्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा
 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः ।
 यजमानस्य सम्पूर्णं आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः । का० [४, २, २६]
 एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे
 द्वितीयतृतीये गावो तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुच इति मन्त्रेण
 प्रष्टव्यं । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा
 विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं द्रूयात् ।
 या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा या तृतीया
 गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । दुग्धाञ्च धारणपोषणयोः ।
 विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन
 मुष्याति इति विश्वधायाः । असुन्प्रत्ययो णिञ्च । णिच्चा-
 दातो युक्चिण्कतोरिति [पा० ७, ३, ३३] युक् । यद्वा ।
 धेट् पाने । विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाय-
 यतीति विश्वधायाः ॥ का० [४, २, ३२] 'उद्वास्यातनक्ति
 प्राग्घृतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति । कथितं क्षीरमग्नेरुद्वास्य मन्दोष्णे
 तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आत-
 च्चनं कुर्यात् । हे क्षीर ! 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमेन'
 सोमप्रक्षीरसेन 'आतनन्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि ।
 तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातचनहेतुर्दधिशेषस्त-
 थापि भावनया तस्मैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कश्चित्
 पुमान् वन्मुत्वेन भावितो वन्मुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः
 शत्रुश्च । तदुक्तं वासिष्ठेन—'वन्मुत्वे भावितो वन्मुः परत्वे
 भावितः परः । विद्यामृतदृशैवेह स्थितिर्भावनिवन्मिनीति ।
 भोज्यं वा विपत्वेन भावितं वान्ति करोति । अमृतत्वेन

भावितं जीर्णं सङ्गलहेतुर्भवति । तथात्र दधिशीपस्य भाव-
नया सोमत्वम् ॥ का० [४, २, ३४] 'सोदकेनापि दधात्यसृण-
मयेन विष्णो हव्यमितीति । हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' क्षीरं
'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा
अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हविषो रक्षा
प्रार्थते ॥ ४ ॥

अग्ने॑ व्रत॑पते व्रत॑ञ्चरिष्यामि॒ तच्छ॑केय॑ तन्मे॑
राध्यताम् । इ॒दम॑हम॒नृता॑त्स॒त्वमुपै॑मि ॥ ५ ॥

का० [२, १, ११] अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठवग्निमी-
क्षमाणोऽप उपसृश्य व्रतमुपैत्यग्ने प्रतपत इदमहमिति वेति ॥
हे व्रतपते ! व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक ! हे अग्ने !
त्वदनुष्ठया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शके-
यम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्नो भूयासं त्वत्प्रसादात् । 'तन्मे
राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु ।
शकेराशीलिङ्घ्यासुट् । लिङ्घ्याशिथङ् [पा० ३, १, ८६]
अतो येयः [पा० ७, २, ८०] गुणः शकेयम् । अग्निर्वै देवानां
व्रतपतिरिति श्रुतिः [१, १, १, २] ॥ इदमहम् ॥ 'अहं'
यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उन्नत्य 'सत्व' देवताशरीरम्
'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति
मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रवि-
नाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्त-
माना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायि-
त्वात् । यथा जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१, १, १, ४]
इदमहमनृतात्सत्वमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्त्त-
इति । यदा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते प्राप्ते । नानृतं वदेदिति

कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादङ्गत्वाहमिदं सत्यवदन-
मुपैमि । अत इदं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पाल-
नीयम् ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा
युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वैपायं
वाम् ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं हत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । का० [२,३,
२, ३] ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याहांनुज्जात
उत्तरेणाहवनीयं सम्प्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति ॥ अत्र
मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजा-
पतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपाद-
यति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र ! त्वां कः पुरुषो युनक्ति
आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धो-
र्यवांची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजा-
पतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्त-
रम् । पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः ।
'तस्मै' प्रजापतये तन्वीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम् ।
सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं
प्रति भगवतोक्तम् [भ० गी० १८, ५६—८, २७ इति च । ४,
२४ नेति च ॥ परिस्वीर्य इन्द्रशः पात्राख्यासाद्य शूर्पं चाग्नि-
होत्रहवणीं चादत्ते । का० [२, ३, १०] कर्मणे वामिति
शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायेति ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवणि !
हे शूर्प ! वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः । 'वैपायं'
च । यिप्ल व्याप्ती । घञ् । वैपो ध्यातिः । सूचितकर्मसु
ध्यात्यर्थं च 'वां' युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां त्रीहोणां

हविरथं पृथकरणं प्रेक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्र-
हवणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुत्सूखले व्रीहिप्रक्षेपः
पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टमं
रक्षो निष्टमा अरातयः । उर्वन्तरिचमन्वेमि
॥ ७ ॥

का० [२, ३, ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टममिति वेति ।
'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्टं' प्रथेकं दग्धम् । उप दाहे ।
अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा
दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रथेकं दग्धाः । रा
दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातिः प्रति-
बन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमि-
त्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं 'रक्षो निष्टमं' निःशेषेण तप्तं संतप्तम् ।
तप सन्तापे । 'अरातयः' च निष्टमाः । अनयोर्मन्त्रयोर्वि-
कल्पः ॥ का० गच्छत्युर्वन्तरिचमितीति । 'उर्व' विस्तीर्णम्
'अन्तरिचम्' 'अवकाशम्' 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि ।
गच्छतः पुरुषस्य पाशंशोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निरा-
क्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्त्तं धूर्वन्तं धूर्वत्तं योऽस्मान्
धूर्वत्ति तं धूर्वत्तं यं वयं धूर्वामः । देवानामसि
वर्जितमं सन्तितमं पप्रितमं जुष्टतमं देव
हृतमन् ॥ ८ ॥

का० [२, ३, १२, १३] यपनस्य पयादनस्मिन्नस्य मं

धूरसीति धुरभिमर्शनमिति । अस्यायमर्थः—‘अपणस्य पुरो-
 डाशपाकहेतोर्गाहपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं
 तिष्ठति । तच्च समङ्गि सम्यग्ङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य
 ‘धुरं’ वलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण सृशेदिति ॥
 अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य
 वलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थ-
 यते । अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्वन् भवतीति श्रुतेः [१, १,
 २, १०] । हे वज्रे ! त्वं धूरसि हिंसकोऽसि । तुर्वीधुर्वोदुर्वीधुर्वी
 हिंसार्थाः धुर्वतेः क्विप् । यतो धूरसि अतः ‘धूर्वन्तं’ हिंसन्तं
 पाप्मानं ‘धूर्व’ विनाशय । किञ्च ‘यः’ राक्षसादिर्यागविघ्नेन
 ‘अस्मान्’ धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि ‘धूर्व’ विनाशय ‘यं’ च
 ‘वयं’ ‘धूर्वांसः’ तमपि ‘धूर्व’ यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनु-
 ष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय । शक-
 टस्थिताग्न्यतिक्रमण-निमित्तमपराधमपङ्कोतुमन्याधार भूता
 शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण सृश्यते ॥ का० [२, ३, १४] देवाना-
 मित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीपामिति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीपा
 तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति ॥ तदाधारत्वेन स्थापितं
 काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्गतं तामीपां सृशेत् । देवाना-
 मसि । हे शकट ! त्वं “देवानां” सम्बन्धि “असि” भवसि ।
 किन्भूतं ‘वद्वितमम्’ वह प्रापणे । वहतीति वद्विः अतिशयेन
 वद्वि वद्वितमम् । व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् ।
 तथा ‘सन्नितमं’ ष्णा गौचे । अतिशयेन शहम् । आह-
 गमेत्यादिना [पा० ३, २, १०१] किप्रत्ययः । यद्वा । सै
 वेष्टने । दाढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । ‘पप्रि-
 तमम्’ । प्रा पूरणे व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । ‘जुष्ट-
 तमं’ सुपो प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् ।

‘देवहृतमम्’ । ह्वेज् सर्धायां शब्दे च । देवानामतिशये-
नाह्वात् । व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहृता इव शीघ्रमा-
गच्छन्ति ॥ ८ ॥

अङ्गुतमसि हविर्धानं दृहस्व मा ह्वामा
ते यज्ञपतिर्ह्वीर्षीत् । विष्णुस्त्वा क्रमताम् ।
उरु वाताय । अपहतं रक्षः यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

अङ्गुतमसि । हृ कौटिल्ये । क्षप्रत्ययः । ङुह्ररिन्द-
सीति [पा० ७, २, ३१] निष्ठायां ङुआदेशः । “अङ्गुतम्”
अङ्गुटिलम् “असि” । आरोहणेऽपि भङ्गभोतिर्नास्तीत्यर्थः ।
“हविर्धानम्” दुधाञ् धारणपोषणयोः । हविषो व्रीहि-
रूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतः “दृहस्व” मा ह्वामांते
यज्ञपतिर्ह्वीर्षीदिति पूर्ववद् व्याख्येयम् । का० [२, ३,
१५] विष्णुस्त्व्यारोहणमिति । हे शकट ! “विष्णुः”
व्यापको यज्ञः ‘त्वा’ त्वां “क्रमतां” पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं
समर्थ इति भावः । का० [२, ३, १६] प्रेक्षत उरु वातायेति
हविष्यानिति । हे शकट ! “वाताय” “उरु” भवेति शेषः ।
तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य
व्रीहीणां दृष्ट्वाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छा-
दनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः ।
वायुरूपप्राणप्रवेशाद्दिविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किञ्च ।
वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्वं भवति । वरुणस्य
वन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । यद्द्वै
किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्वमुक्त्वा वातायेत्या-
ह्वारुणमेवैतत् करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० [२, ३,
११, १८] ‘अपहतमिति निरस्यत्यन्यदपिद्यमानेऽभिमृशे-

दिति । व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निर-
स्येत् ढणाद्यभावे व्रीहोर्नाभिसृष्टेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः
—‘रक्षः’ यज्ञविघातकम् ‘अपहतं’ निराकृतं ढणादिकमेव
रक्ष उच्यते ॥ का० [२, ३, १८] यच्छन्तामित्यालभते
इति । ‘पञ्च’ पञ्चसहस्राका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः
‘यच्छन्तां’ नियच्छन्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन सुष्टिना
व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णामि ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

का० [२, ३, २०—२२] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो
मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति । हे हविः ‘सवितुर्दे-
वस्य’ ‘प्रसवे’ प्रेरणे मति तेन प्रेरितोऽहम् ‘अग्नये’ ‘जुष्टं’ प्रियं
‘त्वा’ ‘गृह्णामि’ । ‘अग्नीषोमाभ्यां’ व्यासक्तदेवताभ्यां च ‘जुष्टं’
त्वा ‘गृह्णामि’ । काभ्याम् ‘अश्विनोर्वाहुभ्यां’ ‘पूष्णो’ हस्ताभ्यां
च । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चा-
ङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः । अश्विनो हि देवानामध्वर्युः पूषा हि
देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाहोरश्विवाहुभा-
वना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । मर्वात्कन्या-
म्ने हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्वानु-
ज्ञातोऽश्विवाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ।
सत्यं देवा अमृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१, १, २, १७] देवानां
सत्यरूपत्वात् तदनुष्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायि-
त्वात्कथं भवति । देवतामृत्यभावे तु मनुष्याणाममृततत्त्वत्वा-
त्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमि-

त्वभिप्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम
ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहं हविषि गृहीते तामां मिथः कलहो
भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्ट-
मग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्य-
भिप्रायः ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये । स्वरभिविष्ये षम् ।
दृष्ट्वन्तां दुर्याः पृथिव्याम् । उर्वन्तरिज्जमन्वे सि ।
पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयाम्यदित्वा उपस्थेऽग्ने
हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

का० [२, ३, २३] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे
व्रीहिशेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागान्तराणां ब्राह्म-
णभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां संयश्शेषयामीति
शेषः । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० [२, ३, २४]
स्वरिति प्राडीचतेइति । अहं 'स्वः अभिविष्ये षं' यज्ञं पश्येय
'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्याः' इति श्रुतेः [१, १, २, २३] ।
यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोचन्ते । स्वर्गहेतुत्वाटपि
स्वःशब्देन यज्ञः । ख्या प्रकथने । 'अभिविष्ये षम्' अभितो
विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो
यज्ञभूमिं वीचते । का० [२, ३, २५] 'दृष्ट्वन्तामित्यवरो-
हतीति । 'पृथिव्यां' वर्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृष्ट्वन्तां'
दृष्टा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत् । दुरो
हाराण्यर्हन्तीति दुर्याः गृहाः । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्व-
र्याभारेण गृहघोमः मभाष्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ।
का० [२, ३, २६] गप्स्यत्वुर्वन्तरिजमिति । 'व्याख्यातम् ।

का० [२, ३, २७] अपणस्य पद्यात्सादयति पृथिव्या-
स्वेति । हे हविः 'पृथिव्या नामी' मध्ये 'त्वां' 'सादयामि'
स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अदित्या उपस्थ इति ।
उपस्थेऽङ्गे यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्नाङ्गे स्थापयति ।
एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्गे 'सादयामि ।
हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष' । सुप्तं
पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ । सवितुर्वः प्रसव
उत्पुनास्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।
देवी रापो अग्रे गुवी अग्रे पुवोऽग्रं इममद्य यज्ञं
नयताग्रे यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देव
युवम् ॥ १२ ॥

का० [२, ३, ३२] कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावन्तर्गर्भौ कुशैः
क्षिनन्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्य-
यो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] स्त्रीत्वम् । हे 'पवित्रे'
शोधके कुशद्वयरूपे ! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्यः'
भवयः यज्ञो वे विष्णुर्वज्रिये स्थ इति श्रुतेः [१, १, ३, १] ।
का० [२, ३, ३३] हविर्ग्रहणामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति
सवितुर्व इतीति । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति हे
'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि ।
केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण ।
यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः [१, १,
३, ६] । 'सूर्यस्य रश्मिभिः' गृह्णितुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः ।
वायोः सूर्यरश्मिनाश्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं

प्रसिद्धम् । का० [२, ३, ३५] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति
 देवीराप इतीति । उत्पूताभिरग्निः पूरितामग्निहोत्रहवणीं
 सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वष्वा-
 लयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवीः आपः' द्योत-
 नात्मिका आपो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं
 प्रवर्त्तमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं
 समापयत । किम्भूताः आपः 'अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्य-
 ग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा 'अग्रेपुवः'
 अग्रे पुनन्ति अग्रेपुवः अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति
 तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वा । अग्रे पिब-
 न्तीत्यग्रेपुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्रयः । गमेः क्तिप्प्रत्यये
 गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे [पा० ६, ४, ४०] पुनातेः पिबतेर्वा
 क्को ऊङ् च गमादीनामित्यूकारः [पा० क० ६, ४, ४०
 वा० २] किञ्च 'यज्ञपतिं' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते ।
 फलभोगाय प्रेरयत । कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणा-
 दिना दधाति यज्ञं पुष्पातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं
 पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगिन व्याख्येय एको
 रूढ्या । तथा "देवयुवम्" । यु मिथ्यणे । देवान् यीति यज्ञा-
 दिना मिथ्रीकरोति देवयुस्तम् । क्तिप् । अनित्यमागम-
 शासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान् कामयते इति देवयु-
 स्तम् । 'इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६,
 ३१] सुष आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा० ३, १, ८] क्यचि
 चेतीत्ये [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा०
 ७, ४, ३५] ईत्वाभावः । अग्नाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७]
 अग्नाघयोरेवात्वविधानादक्त्वावर्धातुकयोरिति [पा० ७, ४,
 २५] प्राप्ते दीर्घा न भवति । ततः क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २,

१७०] उपत्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्वं इति [पा० ६, १, १०७] प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य वा छन्दसीति [पा० ६, १०६] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङ्ङुवडावित्युवङ् [पा० क० ६, ४, ६८ वा० १] ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽह्वणीत हवतूर्थ्ये यूयमिन्द्रमह्व-
णीध्वं हवतूर्थ्ये प्रोक्षिता स्य । अग्नये त्वा जुष्टं
प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्वाः
पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

हे आपः ! 'इन्द्रः' देवः 'हवतूर्थ्ये' तूर्यतिर्बधकर्मा । हववधे
निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अह्वणीत' । आकारच्छा-
न्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'यूयम्' अपि 'हव-
तूर्थ्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्र' 'अह्वणीध्वं' हववत्वः सहकारित्वेन ।
का० [२, ३, ३६] प्रोक्षिता स्येति तासां प्रोक्षणमिति ।
हे आपः ! यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ । असंस्कृता अन्यसंस्कार-
क्षमा न भवन्तीति । का० [२, ३, ३७, ३८] 'हविंशान्नये
त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथादेवतमन्वदिति । अन्यदपि हवि-
स्तद्देवतोच्चारणेण प्रोक्षणीयम् । अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि । का० [२, ३, ३९]
पात्राणि दैव्यावेति । कृष्णाजिनीलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्ष-
येत् । हे यज्ञपात्राणि ! यूयं 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत ।
किमयम् 'दैव्याय कर्मणे' अन्वादिदेवतासम्बन्धिनि कर्मणे ।
तद्वत् कर्म विशिष्यते । 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्वै याग-
'यै' दर्शादिकायै । किञ्च । 'अशुद्वाः' नीचजातयस्तः

चादयः 'वः' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुः' पराहतं कृत-
वन्तः । छेदनतत्रणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं
चक्रुः । 'तदिदं' 'वः' युष्माकमङ्गं 'शुन्वामि' प्रोक्षणेन शृङ्गं
करोमि ॥ १३ ॥

शर्मासि । अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः ।
अदित्यास्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि
वानस्पत्यः । ग्रावासि पृथुवुध्नः प्रति त्वादित्या-
स्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

का० [२, ४, १] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे
कृष्णाजिन ! त्वमुलूखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि ।
अजिनस्य चर्मति मानुषं नाम शर्मति दैवं नाम । का० [२,
२, २] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्ववधूतमितीति । 'रक्षः'
कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूतम्' । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ
पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । का० [२, ४, ३]
प्रत्यग्रीवमास्तृणात्वदित्यास्वगितीति । हे कृष्णाजिन !
त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवतायास्वग्रूपम् असि । ततोऽदिति-
र्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु
जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णामृगो भूत्वागमत्तदा
देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगद्गुस्तस्माच्चर्मास्तरण-
मित्यभिप्रायः श्रुतावान्नातः [१, १, ४, १] । का० [२, ४,
४, ५] मव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति
वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति
शेषो योजनीयः । हे उलूखल ! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः'
दारुमयस्तथापि दृढत्वात् 'अद्रिरसि' पापाणोऽसि ।

किम्भूतः 'द्युवुन्नः' स्थूलमूलः । सुसलघातोपद्रवेण चाबल-
राहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हेउलखल ! तथाविधस्व 'आवासि'
दाह्येन पापाणसदृशोऽसि । 'अदित्यास्वक्' 'अधस्तादा-
स्तीर्णा' क्षणाविनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां प्रति
वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये
त्वा गृह्णामि । बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः । स इदं
देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व । हवि-
ष्कृदेहि हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का० [२, ४, ६] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे
हविः ! त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः' शरीरमसि ।
यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्नीभवति । अती हविः अग्नेस्तनूः ।
किम्भूतं हविः । 'वाचो विसर्जनम्' अर्पां प्रणयनकाले निय-
मिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गां भवति ।
तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः 'देववीतये' देवानां
तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः । का० [२, ४,
११] बृहद्ग्रावेति सुसलमादत्त इति । हे सुसल ! त्वं
यद्यपि 'वानस्पत्यः' दाहमयस्तथापि 'आवासि' दाह्येन
पापाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन बृहन्नाह्वानसि । का०
[२, ४, १२] स इदमित्यवदधातीति । हे सुसल ! त्वं
'देवेभ्यः' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्व्रीहिरूपं
'शमीष्व' शमय । भक्षणार्थिरोधितुपापनयनेन गान्तं कुरु ।
गन्तव्य पदस्य व्याख्यानम् । 'सुशमि शमीष्व' सुहृ गान्तं यथा
भक्षति तथा शमीष्व शमय । गमु उपशमि व्यत्ययेन गर्पो

लुक् । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इति ईडागमः [पा० ७, ३, ८५] । शान्तिर्द्विविधा । बाह्यतुपापनयनादाद्या । सा प्रथमा-
वघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्याः । सा
फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्विलयः ।
का० [२, ४, १३] हविष्कृदेहीति त्विराह्वयतीति । यज-
मानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते ।
हे 'हविष्कृत' हविः करोतीति हविष्कृत 'एहि' अवा-
गच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्विराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया
वयं संघातं संघातं जेष । वर्षद्वमसि । प्रति
त्वा वर्षद्वं वेत्तु । परापूतं रक्षः परापूता
अरातयः । अपहतं रक्षः । वायुर्वी विविनक्तु ।
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णा-
त्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का० [२, ४, १५] आहन्त्यन्यो दृपदुपले कुक्कुटोऽसीति
त्विः शम्यया द्विर्दृपदं सकृदुपलमिति । हे शम्यारूप यज्ञायु-
धविशेष ! त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि
देवानाम् । असुराः क्व क्वेति तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति सर्वत्र
सञ्चरति स कुक्कुटः । यदा कुक्कुटं कुक्षितशब्दं कुटति तनोतीति
कुक्कुटः । यदा कुक्कुटाख्यपचिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं
तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां
भृष्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य । तद्रूपं हे यज्ञायुध !
त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जमावद' । अत्र
रसश्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु

पराभूतेषु तदीयमन्नं रमञ्च यजमानः प्राप्नोति । ततः 'त्वया'
 कृत्वा 'वयं सङ्घातं सङ्घातं' 'जेष' असुरैः सह क्रियमाणं तं
 तं संग्रामं जेष जयेम । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वि-
 त्वर्थः । सम्यक् हन्त्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम् ।
 मनो राज्ञ एको हृषभ आसीत्स्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता
 तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं शुक्लैवासुरा म्रियन्ते । ततः
 किलाताकुलीनामानावसुरयाजकी मनुं गत्वा तेनैव ऋषभे-
 णायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा । तौ पुन-
 स्तयापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रवि-
 ष्टेत्वसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शर्म्यया हृषदुपलहंन-
 नमिति शुक्त्योक्तोऽभिप्रायः [१, १, ४, १४] । का० [२, ४,
 १६] वर्षहृदमसीति शूर्पमादत्त इति । हे शूर्प ! त्वं
 'वर्षहृदमसि' वर्षेण हृद्या तद्भूतजलेन हृदं वर्षहृदम् ।
 वर्षहृद्वेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षहृदत्वम् । का०
 [२, ४, १०] प्रति त्वेति हविरुहपतीति । हे हविः 'वर्षहृदं'
 शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्प-
 योर्वर्षहृदत्वाद् भ्राष्ट्रत्वम् । का० [२, ४, १८] परापूतमिति
 निष्पुनातीति । 'रक्षः' 'परापूतं' निराकृतं शूर्पेण तुपेषु
 परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । 'अरा-
 तयः' हविः प्रतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च "परापूताः"
 निराकृताः । का० [२, ४, १८] अपहतमिति तुपाद्भिर-
 ष्यतीति । 'रक्षः' "अपहतं" दूरेऽपनीय मारितम् । भूमौ
 पतितान् दूरे निःमारयेत् । का० [२, ४, २०] वायुर्व इति
 विविनतीति । हे तण्डुलाः 'वायुः' शूर्पचालनोत्थः 'वः'
 युष्मान् 'विविनक्षु' सूक्ष्मकण्ठेभ्यः पृथक्करोतु । का० [२, ४,
 २१] देवो य इति पात्रगामोष्यामिमन्त्रयते इति । हे

तण्डुलाः । 'सविता देवः' 'वेः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना'
 अङ्गुलिविक्षोषहीनेन स्वहस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्त्रीकरोतु ।
 ह्यप्रहोमंस्कन्दसीति हस्य भः [पा० क० ८, २, ३२ वा० १] ।
 पांवीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं
 प्रार्थ्यते । किंभूतः सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्ताव-
 ङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा
 दैत्यैः प्राशित्रप्रहारिणं छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्ययौ
 कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बहुचयुतौ कथा
 ॥ १६ ॥

धृष्टिरसि । अपाग्ने अग्निमामाद् जहि
 निष्क्रव्याद् सीध । आ देवयजं वह । ध्रुव-
 मसि पृथिवीं दृष्ट्व ब्रह्मवनिं त्वा चतुर्वनिं
 सजातुवन्युपदधासि भ्रातृभ्यस्य वृधाय ॥ १७ ॥

का० मूलतः शाखां परिवास्यापवेपं करोतीति । [२,
 ४, २६] धृष्टिरसीत्युपवेपमादायेति च । पलाशशाखाया
 मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेपस्तमादत्ते । हे उपवेप !
 त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि । जिष्टया प्रागल्भ्ये । तीव्रा-
 ङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । का० [२,
 ४, २६] अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति । तत्र त्रयो-
 ऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्रमत्तीत्यामात्सौ-
 किकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् । शवदाहे क्रव्यं मांम-
 क्षीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथा-
 विधान् तीनङ्गारान् गार्हपत्याग्रागभागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये
 यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात् क्रव्यात्संज्ञौ तौ वारयितुं

गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे 'अग्ने' हे गार्हपत्यः । 'आमाद्-
मग्निम्' 'अपजहि' परित्यज । व्यवहिताश्चेति [पा० ३,
४, ८२] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा 'क्रव्यादम्'
अग्निं 'निःषेध' निःषेधं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः । का०
[२, ४, २०] आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति । हे गार्हपत्य !
'देवयजं' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'आवह'
समीपमानय । देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसी देवयाट् तं देवयजम् ।
का० [४, २, २०] कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ।
देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छादयेत् । हे कपाल ! त्वं 'ध्रुव-
मसि' स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततो
न पतसि । 'पृथिवी' भूमिं 'दृह' दृढीकुरु । पुरो-
डाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं
न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थाप-
यामि । किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'वधाय'
हिंसार्थम् । व्यन् सपत्ने [पा० ४, १, १४५] इत्याद्युदात्त-
त्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची । किञ्भूतं त्वां 'ब्रह्मवनि' ।
वन पण सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं
स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनीति
पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य
ज्ञातयस्त्वैर्बन्यते इति ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्मं गृभ्णीष्व । ध्रुवमस्यन्तरिक्षं
दृह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि
भ्रातृव्यस्य वधाय । ध्रुवमसि दिवं दृह
ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि

भ्रातृव्यस्य वधाय । विश्वाभ्यस्वाशाभ्य उपद-
धामि । चित स्योर्ध्वचितः । भृगूणामङ्गिरसां
तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

का० [२, ४, ३०] सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मे-
तीति । हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मास्माभिः
क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व । नाशकरत्नोवधेनानुगृह्णीष्व ।
यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदानासक्तं मा दृ हे-
त्यर्थः । का० [२, ४, ३१] धरुणमिति पद्यादिति । पूर्वस्थापित-
कपालस्य पद्याङ्गागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल !
त्वं 'धरुणं' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' । अतीऽन्तरिक्षं 'दृ' ह
दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो
यथा न स्यात् तथा कुरु । यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्ष-
योर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदाढ्याय कपाल-
देवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का० [२, ४, ३२]
पुरस्ताद्धर्ममितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् ।
हे कपाल ! त्वं 'धर्म' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृ ह ।
ज्वालाग्रेण दाहाभावो व्युलोकस्य दाढ्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ।
का० [२, ४, ३३] विश्वाभ्य इति । दक्षिणत इति । हे
चतुर्थ कपाल ! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्-
दाढ्याय 'त्वा' उपदधामि । एवं कपालत्रयोपधानेन यज-
मानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः
पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ।
का० [२, ४, ३४] समं विभज्य हे दक्षिणत एवमुत्तर-
तश्चित स्येतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाद्दक्षिणां
स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये हे हे दक्षिणोत्तरयोर्दि-

दध्यात् । चिञ्चयने क्विवन्तस्य चित इति बहुवचनम् ।
 हे कपालविशेषाः ! यूयं 'चितः स्य' प्रथमकपालोपचय-
 कारिणः स्य भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्य ऊर्ध्वमुपहितानां
 द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ । का० [२, ४,
 ३८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । अङ्गारैः कपालानि
 छादयेत् । हे कपालानि ! यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगूणाम-
 कानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निना-
 नेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत । अस्याग्नेस्तदीयरूपत्व-
 भावचेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शर्मांसि । अवधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातयः ।
 अदित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि
 पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वर्गवेत्तु । दिव स्कन्म-
 नीरसि । धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा
 पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का० [२, ५, २] कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति ।
 यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मांसि ।
 अवधूतम् । अदित्याः इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का० [२,
 ५, ३] तस्मिन् द्रुपदं धिषणासीति । तस्मिंश्चर्मणि शिलां
 स्थापयेत् । हे शिले धिषणाधारभूते ! त्वं 'पर्वती' पर्व-
 तात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं, बुद्धिं कर्म वा-
 सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । इत्यत्रमार्पणम् ।
 पर्वतवत् धारयन्त्यसि । 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णा-
 जिनरूपा तादृशीः 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनु-
 जानातु । का० [२, ५, ४] पद्याच्छ्रम्यामुपोहत्युदीचीं

दिव इतीति । दृषदः पञ्चाङ्गागोऽधस्ताच्छ्रम्यां स्थापयेत् ।
 तां प्रत्युच्यते । हे शम्भे ! 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्तम्भनीः' स्तम्भन-
 कारिणी त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयावद्बुधचनम् पतनवार-
 णायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण हीमे व्यावा-
 ष्टयिणी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६] ॥ का० [२,
 ५, ५] दृषद्युपलां धिषणासीति । हे उपले ! उपरित-
 नशिले त्वं 'धिषणासि' पेपणव्यापारधारिकासि । किम्भूता
 'पार्वतेयी' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बाल-
 स्वरूपा । 'कनीयसी' ह्येषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१, २,
 १, १७] अतः 'पर्वती' मादृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुत्रीं जानातु
 ॥ १८ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् । प्राणाय त्वा ।
 उदानाय त्वा । व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसि-
 तिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रतिगृभ्यात्वच्छिद्रेण पाणिना । चक्षुषे त्वा ।
 महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का० [२, ५, ६] धान्यमसीति तण्डुलानोष्येति । हे
 हविः ! त्वं 'धान्यमसि' । धिनोति प्रीणातीति धान्यम् ।
 अतो 'देवान्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय । का० [२, ५,
 ६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । प्रकर्षेण
 अनिति सर्वदा मुखे चेटत इति प्राणः श्वासवायुः । उद-
 निति ऊर्ध्वं चेटत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति
 व्याप्यं चेटते इति व्यानो व्यापको बलहेतुवायुः । हे तण्डुल !
 'त्वां' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थे पिनप्तीति शेषः । एवंमुक्त-

रमन्वयोर्द्यौव्यम् । देवानां सजीवं, हविर्भवतीत्यभिर्मन्त्रैः
हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियते इत्यभिप्रायः ॥ का०
[२, ५, ७] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोक्षतीति । प्रसयनं
प्रसितिः । पिबु बन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः । दीर्घामविच्छिन्ना
‘प्रसितिमनु कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य ‘आयुषे’ यजमानस्यायुरभि-
हृदयर्थः हे हविः । त्वां ‘धां’ कृष्णाजिने दधामि । दधातेर्लुङि
बहुलं कृन्दस्यमाह्वयोर्गोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अङ्गात्
माभावः । यजमानस्यायुर्द्वौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्त्तते
इति भावः । यदायमर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन
सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः । हे हविः !
‘दीर्घां’ प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि
कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । आयुषे त्वदीयायुर्द्व-
द्वयार्थम् । प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति [निरु०
६, १२] यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसितिशब्देन कृष्णा-
जिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः । का०
[२, ५, ८] चक्षुषे त्वेतीघत इति । हे हविः ! चक्षुषे यज-
मानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय ‘त्वां’ त्वां पश्यामीति शेषः ।
यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिवाङ्मिन्द्रियदानाय त्वामीचे ।
हविषः सजीवत्वं कृते चक्षुरायपेक्षा भवतीत्यनेन तत्
क्रियते इति भावः । का० [२, ५, ९] पिष्यमाषेषु निर्व-
पत्यन्वो महीनामित्याव्यमिति । हे आज्य ! त्वं ‘महीनां’
गवां ‘पयोऽसि’ चीरमसि चीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्दे-
नोच्यते । महीति गोनाम [निघ० २, ११] ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहृभ्यां
पूषो हस्ताभ्याम् । संवपामि । समाप शीर्ष-

धीभिः समोपधयो रसेन । सष्टरेवतीर्जगतीभिः
पृच्यन्तां संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्

॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्रां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति
देवस्य त्वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि
पिष्टानि 'संवपामि' पात्रां सम्यक् चिपामि । का० [२,
५, १२—१३] उपसर्जनोरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति
समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । तां
अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उप-
सर्जनीरूपाः 'आपधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्' । पृची
सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगीकीभवन्तु । तथा 'श्रीपधयः'
पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्' ।
आपो हि श्रीपधीनां रसः । तथा 'रेवती' रेवत्यः आपः
'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य
श्रीपधय इति श्रुतः [१, २, २, २] । 'मधुमतीः' माधुर्यपिता-
आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्यपिताभिः पिष्टरूपीपधीभिः संपृच्य-
न्ताम् । अपामोपधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्
सम्पर्के भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि । इदमग्नेः । इदम-
ग्नीषोमयोः । इषे त्वा । धर्मोऽसि विप्रवायुः ।
उरुप्रथा उरु प्रथञ्जीरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ।
अग्निष्टे त्वच्च मा हिंसीत् । देवस्त्वा सविता
श्रययतु वषिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

रमन्त्रयोर्यज्यम् । देवानां सजीवं, हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रै-
 ह्विषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियते इत्यभिप्रायः ॥ का०
 [२, ५, ७] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति । प्रसयनं
 प्रसितिः । पिञ् वन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः । दीर्घामविच्छिन्ना
 'प्रसितिमनु कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभि-
 वृद्ध्यर्थं हे हविः ! त्वां 'धां' कृष्णाजिने दधामि । दधातेर्लुङि
 बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अङ्गात्
 माभावः । यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्तते
 इति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन
 सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः । हे हविः !
 'दीर्घां' प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि
 कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । आयुषे त्वदीयायुर्वृ-
 द्ध्यर्थम् । प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति [निरु०
 ६, १२] यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसितिशब्देन कृष्णा-
 जिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः । का०
 [२, ५, ८] चक्षुषे त्वेतीक्षत इति । हे हविः ! चक्षुषे यज-
 मानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः ।
 यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिवाङ्मोन्द्रियदानाय त्वामीक्षे ।
 हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्
 क्रियते इति भावः । का० [२, ५, ९] पिप्यमाणेषु निर्व-
 पत्यन्थो महीनामित्याज्यमिति । हे आज्य ! त्वं 'महीनां'
 गवां 'पयोऽसि' क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्दे-
 नोच्यते । महीति गोनाम [निघ० २, ११] ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाह्वीयां
 पूषो हस्ताभ्याम् । संवपामि । समाप ओष-

श्रीभिः समीषधयो रसेन । संप्रेवतीर्जगतीभिः
पृच्यन्ताम् संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्

॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्रां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति
त्वस्य त्वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि
पिष्टानि 'संवपामि' पात्रां सम्यक् क्षिपामि । का० [२,
१, १२—१३] उपसर्जनीरानयत्वन्व्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति
ममाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता
अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उप-
सर्जनीरूपाः 'आपधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्' । पृची
सम्यक् संपृच्यन्तां सम्यगकीभवन्तु । तथा 'श्रीषधयः'
पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्' ।
आपो हि श्रीषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः
'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य
श्रीषधय इति श्रुतः [१, २, २, २] । 'मधुमतीः' माधुर्योपिता-
आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्योपिताभिः पिष्टरूपोपधीभिः संपृच्य-
न्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्
सम्यक्की भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि । इदमग्नेः । इदम-
ग्नीषोमयोः । इषे त्वा । षर्मोऽसि विप्रवायुः ।
उरुप्रथा उरु प्रथस्त्रोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ।
अग्निष्टे त्वच मा हिंसीत् । देवस्त्वा सविता
अपयत् वधि षोऽधि नाके ॥ २२ ॥

सष्टशमुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु । अति-
दाहेन मपीभावी विनाशः सोऽत्र मास्त्रित्यर्थः । अवघातपे-
णोत्थः अपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्य-
तीति भावः । का० [२, ५, २३] देवस्वेति अपणमिति ।
हे पुरोडाश ! 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे' अत्यन्तहृष्टे 'नाके'
द्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधि-
श्रित्य 'अपयतु' पक्कं करोतु । मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा
भूदित्यभिप्रेत्य देवस्वेत्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षो-
हेति । तित्तिरिवचनाद्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्याः । अतमेरुर्यज्ञोऽतमे-
रुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् । त्रिताय त्वा ।
द्विताय त्वा । एकताय त्वा ॥ २३ ॥

का० [२, ५, २४] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश !
त्वं 'मा भेः' भयं मा कार्षीः । 'मा संविक्याः' चलनं मा
कार्षीः । जिभी भये । औविजी भयचलनयोरित्यनयोः
प्रयोगौ । का० [२, ५, २५] अतमेरुरिति शृतावभिवा-
सयति अस्मना वेदेनोपवेपेण वेति । 'यज्ञः' यागहेतुः
पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात् । तसु ग्लानी । ताम्यतीति तमेरुः
श्रीणादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुरतमेरुः । भस्माच्छादनेन
ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपीवादिः
अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् । यजमानस्य प्रजायाः
कदाचिद्दुःखं मास्त्रित्यर्थः । का० [२, ५, २६] पात्रप्रदुत्ति-
प्रचालनमास्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसप्त्यन्दमानं त्रिताय
त्वेति । प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्रप्रदुलिप्रचालनोदक !
त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा

द्विताय त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं
कुतश्चिद्येतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगत्-
हुस्तदाग्निना वीर्यमसु सुक्तं तत आस्था सत्पन्नास्त्रित-
द्वितैकतसंज्ञास्तो देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजल-
लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या [१, २, ३, ४]

॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो वाहुभ्यां
पूपो हस्ताभ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।
इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शतते-
जा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

का० [२, ६, १३] देवस्य त्वेति स्फुरमादायेति । देवस्य
त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं
करोतीति । वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फुरमहमाददे
गृह्णामि । का० [२, ६, १३] सटण् सव्ये क्त्वा दक्षिणे-
नालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति । हे स्फुर ! त्वमिन्द्रस्य
दक्षिणी बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तस्मानवीर्या-
पेतत्वाद्वा स्फुरस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किञ्चूतः स्फुरः सह-
स्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्र-
सङ्ग्राहकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शत-
तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च
वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि ।
शत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य
तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फुरोऽपि स्तम्ब-
च्छेदरूपं कर्म कुर्यंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः ।
हन्तीति बधः कर्मदोषिणामसुरादीनां हन्तृत्वर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंस्र-
सिपम् । व्रजं गच्छ गोष्ठानम् । वर्षतु ते द्यौः ।
बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन
पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा-
मौक् ॥ २५ ॥

का० [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति ऋणे-
ऽन्तहिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा
इत्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देव-
यजनि ! ते तव ओपध्यासृणरूपाया मूलमहं मा हिंस्रिपम्
मा विनाशयामि । का० [२, ६, १७] व्रजं गच्छति पुरीष-
मादत्त इति । स्फाप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे
पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्यातुं गावी
यत्र स देशो व्रजस्तं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदा-
नौमवस्थितियत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का०
[२, ६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति । हे वेदे ! ते तुभ्यं
त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वर्ष-
सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का०
[२, ६, १९] बधानेत्युक्तरं करोतीति । स्फाप्रोत्खाता
मृदमुक्तरं त्यजेत् । हे देव सवितः ! योऽस्मान् द्वेष्टि देवं
करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां
पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमां पृथिवी । कान्दसः स्याडा-
गमः । उक्तरं क्षिप्रायां धूर्त्या निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं
कुरु यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्वतामिसौ नरकोऽस्ति । तथा
च श्रुतिः [१, २, ४, १६] अन्धे तमसि बधानिति यदाह

द्विताय त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं
कुतश्चिहेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृ-
हस्तदाग्निना वीर्यं मसु सुक्तं तत आस्या चत्पन्नास्त्रित-
द्वितैकतसंज्ञास्तु देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजल-
लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या [१, २, ३, १]
॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो वाहुभ्यां
पूषो हस्ताभ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।
इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शतते-
जा वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो वधः ॥ २४ ॥

का० [२, ६, १३] देवस्य त्वेति स्फुरमादायेति । देवस्य
त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं
करोतीति । वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फुरमहमाददे-
गृह्णामि । का० [२, ६, १३] सव्ये कृत्वा दक्षिणे-
नालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति । हे स्फुर ! त्वमिन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्या-
पतत्वाद्वा स्फुरस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किम्भूतः स्फुरः सह-
स्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्र-
सङ्ग्राकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शत-
तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च
वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि ।
अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य
तीव्रं ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फुरोऽपि स्वाम्ब-
च्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विपतो वधः ।
हन्तीति वधः कर्महेपिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिं-
सिषम् । व्रजं गच्छ गोष्ठानम् । वर्षं तु ते द्यौः ।
बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन
पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा-
सौक् ॥ २५ ॥

का० [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति तृणे-
ऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा
इत्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देव-
यजनि ! ते तव ओपध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम्
मा विनाशयामि । का० [२, ६, १७] व्रजं गच्छति पुरीष-
मादत्त इति । स्मरप्रहारोत्पन्ना मृत पुरीषमुच्यते । हे
पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्यातुं गावो
यत्र स देशो व्रजस्तं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदा-
नीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का०
[२, ६, १८] वर्षं तु इति वेदिं प्रेक्षत इति । हे वेदे ! ते तुभ्यं
त्वंदर्थं द्यौर्युलोकाभिमानो देवो वर्षं तु जलसेकं करोतु । वर्षं
सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का०
[२, ६, १९] बधानेत्युत्करे करोतीति । स्मरप्रहारोत्पन्ना
मृतमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः ! योऽस्मान् द्वेष्टि द्वेषं
करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां
पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । कान्दसः स्याडा-
गमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं
कुरु यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्वतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा
च श्रुतिः [१, २, ४, १६] अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्वन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतेन
पाशैः शतसङ्घराकाभिर्वन्धनरज्जुभिः । किञ्च अस्मादन्धता-
मिस्रान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

अपारसं पृथिव्यै देवयजनाद्बध्वासम् । व्रजं
०—०मौक् । अररो दिवं मा पतः । द्रुषस्ते
द्यां मा स्कन् । व्रजं०—०मौक् ॥ २६ ॥

का० [२, ६, २१] अपारसमिति द्वितीयं प्रहरतीति ।
पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याहे-
दिस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप बध्वासम् । अप-
नीय यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण
द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरित् व्रजं वर्षतु बधानेति मन्त्रव-
यस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२, ६, २२]
अभिन्यस्यन्वगीदुत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर !
दिवं दुलोकं यागफलरूपं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गं
त्वया न गन्तव्यम् । पतस्त्व गतौ पतः पुमिति [पा० ७, ४,
१८] तुङ्ङि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२, ६, २३] द्रुषस्ते इति
तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रुष
उपजीव्यो रसः स द्यां दुलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा
गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रवयस्य
प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । वैष्टु-
मेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । जागतेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि । सूक्ष्मा चासि शिवा

चासि । स्योना चासि सुषदा चासि । जर्ज-
स्वती चासि ययस्वती च ॥ २७ ॥

का० [२, ६, २५] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च स्फोरन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्
प्रदेशादररुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां नियेतुं दक्षिणा-
दिदिक्कये स्फोरन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः । विष्णुर्देवता
मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य छन्दोभिरभितः पर्य-
गृह्णन्निति श्रुतेः [१, २, ५, ६] । हे विष्णो ! त्वा त्वां
गायत्रेण छन्दसा गायत्रादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन
स्फोरने दिक्कये परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तर-
मन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवता दिक्कयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयि-
ष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः ।
प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं सर्वां चक्रुस्तदा देवान्
पराजयं प्राप्ताग्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामन-
रूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्वास्त्रभ्यमपि भूस्यंशो दातव्य
इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति
भूभागे शेते तावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बह्वेते-
दस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्च विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादि-
मन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव
यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तद्भूमिर्नामिति [१, २,
५, १—७] श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् । का०
[२, ६, ३१] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनीर्जस्व-
तीति । वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः
पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्वदिक्कये
स्फोरन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे ! त्वं सुक्ष्मासि शिवा

परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्वन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतेन
पाशैः शतसङ्हराकाभिर्वन्धनरज्जुभिः । किञ्च अस्मादन्यता-
मिसान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा सुञ्च ॥ २५ ॥

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्बध्यासम् । व्रजं
०—०मौक् । अररो दिवं मा पतः । द्रुषस्ते
द्यां मा स्कन् । व्रजं०—०मौक् ॥ २६ ॥

का० [२, ६, २१] अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति ।
पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्दे-
दिस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप बध्यासम् । अप-
नीय यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण
द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरत् व्रजं वर्षतु बधानेति मन्त्रत्र-
यस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२, ६, २२]
अभिन्धस्यत्पग्नीदुत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर !
दिवं दुलोकं यागफलरूपं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गं
त्वया न गन्तव्यम् । पतत्त्व गतौ पतः पुनिति [पा० ७, ४,
१६] लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२, ६, २३] द्रुषस्ते इति
द्वितीयमिति । हे वेदिदेवते ! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रुष
उपजीव्यो रसः स द्यां दुलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा
गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गच्छेत्वादिमन्त्रत्रयस्य
प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । वैष्टु-
मेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । जागतेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि । सुष्मा चासि शिवा

अनुष्टहाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः [१, २, ५, १८] । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विष्टप् । तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थी पठ्यौ । विष्टपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युहात् पुरांथाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाद्य ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामिव चन्द्रस्यां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यत्रवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१, २, ५, १८] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोटकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् । प्रोचणीरासादयेति अग्नीध्रं प्रति प्रैषः । प्रोच्यन्त आभिरिति प्रोचष्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का० [२, ६, ४२] द्विपतो वध इति स्फुरमुदञ्चं प्रहरतीति । हे स्फुर ! त्वं द्विपतः शतौर्बधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टं रक्षो निष्टं अरातयः । अनिशितोऽसि सपत्न्यं चिद्वाजिनं त्वा वाजिध्यायै सम्मार्जि । प्रत्युष्टं—० । अनिशितासि सपत्न्यं चिद्वाजिनीं त्वा वाजिध्यायै सम्मार्जि ॥ २९ ॥

का० [२, ६, ४६] सुवं प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि

कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का० [२, ६, ४६]
 वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्सम्प्राद्य निशित इतीति । हे सुव ! त्वम-
 निशितोऽसि । शो तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो
 निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उप-
 द्रवकारो न भवसीत्यर्थः । यतः सपन्नचित् । चिणु हिंसा-
 याम् । सपन्नानश्नच्छन्नं चिणोति हिनस्तीति सपन्नचित् ।
 अत एव त्वां सम्प्राजिमं सम्यक् शोधयामि । नृजू गृही ।
 किम्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञ-
 द्वारा अन्नहेतुत्वाद्भवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तं यज्ञो
 हि देवानामन्नमिति श्रुतः [५, १, १, २] । वाजं यज्ञाख्यम-
 न्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन्प्रत्ययः । किमर्थं सम्प्राजिमं ।
 वाजेध्यायै जिइन्धो दीप्तौ । इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या
 वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधि-
 तेन सुवेणाक्ये गृहीतं हुतं च सति अग्निर्दीप्यते । तद्दीप्त्या-
 हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० [२, ६, ४७,
 ४८] प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्वनिशितेति सुव इति । अनि-
 शितेति मन्त्रेण सुचस्त्रिसो जुह्वपमृद्भ्रुवाः संसृज्य प्रत्येक
 प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमन्ध्वर्यवे
 प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनि-
 शितेत्यपि व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्त्वादादौ सुवसम्प्राजि नम् ।
 सुचां स्त्रीत्वात्प्रयात् । योषा वै सुग्वृषा सुव इत्योदिश्रुतः
 [१, ३, १, ८] । जुह्वादीनां सुचां स्त्रीलिङ्गत्वान्तद्विशेषण-
 योरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्व विशेषः ॥ २६ ॥

अदित्यै रास्नासि । विष्णोर्वेप्योऽसि । ऊर्जे
 त्वा । अदित्येन त्वा चक्षुषावपश्यामि । अग्नि-

जिह्वासि सुहृद्वेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव
यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

का० [२, ७, १] पत्नीऽसंनद्यति प्रत्यग्दक्षिणत उप-
विष्टां गार्हपत्यस्य सुहृद्वेभ्यो विवृता परिहरत्यधीवामो-
ऽदित्यै रास्त्रामीतीति । हे योक्त ! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्व-
रास्त्रासि रशना भवसि ॥ का० [२, ७, २, ३] दक्षिणं पाश-
सुत्तरं प्रतिसुच्योर्ध्वमुद्गृहति विष्णोर्वेद्य इति न ग्रन्थिं करो-
तीति । हे दक्षिण पाश ! त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेद्योऽसि व्याप-
कोऽसि । विप्लव व्याप्तौ ॥ का० [२, ७, ४] ऊर्जं त्वेत्या-
न्यमुद्वास्येति । हे आज्य ! त्वामुद्वासयामीति शेषः । किम-
र्थम् । ऊर्जं उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृतं सुस्वादु
भवति ॥ का० [२, ७, ४] पत्नीमवेक्ष्यत्यदर्थेनेतीति ।
दम्नोतिर्हेसार्यः । हे आज्य ! अदर्थेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा
त्वामवपश्यामि । अवाचीनं यथा तथाधोमुखी मती
पश्यामि । किञ्च हे आज्य ! त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्ने
ह्यते तदा जिह्वैव ज्वालीत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किञ्चूतं
देवेभ्योऽर्थाय सुहृः सुष्टु ह्यते इति सुहृः पुंस्त्वं छान्दसम् ।
यदा जिह्वाविशेषणं सुष्टु ह्यन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया मा
सुहृर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः । अतो मे मम धाम्ने
धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव । धाम स्थानम् ।
फलैः युज्यत इति यजुःगण्यो यागयाची । धाम्ने धाम्ने
तत्तथागफलोपभोगस्थानसिद्धयर्थं भव । यजुषे यजुषे तत्त-
थागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवि-

वे'ण सूर्यस्य रश्मिभिः । सवितुर्व' : प्रसव०—०
 रश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि । धामं
 नामासि प्रियं देवानामनाद्यष्टं देवयजनमसि
 ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

प्रथमोऽध्यायः ॥

का० [२, ७, ७] सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति । सवि-
 तुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्त्तमानः सन्त्वामुत्पुनामि शोध-
 यामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० [२, ७, ८] प्रोक्षणीय
 पूर्ववदिति । सवितुर्व' : । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्या-
 तम् ॥ का० [२, ७, ९] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति । हे
 आज्य ! त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम् । शुक्र-
 मसि दीप्तिमदसि । स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि
 विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत् पथ्यु-
 पितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० [२, ७, ११, १२]
 सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सक्रमन्व इति । हे
 आज्य ! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैर-
 वेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि
 भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यक्षुं नमन्ति । तथा
 तेषानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारत्वदोषेणातिर-
 क्तं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्मरितीदं

नतया । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यांगसाधनम् ईदृशं
त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शाखाद्यान्वग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

कृणोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
वेदिरसि वह्निषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि ।
वह्निरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० [२, ७, १८] इधं प्रोक्षति विस्रणस्य वेदिं च
वह्निः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्तादग्रान्य कृणोऽसीति प्रति-
मन्त्रमिति ॥ इधं विस्रंस्य प्रोचेत् । वेदिञ्च प्रोचेत् । वह्नि-
रादाय वेद्यां पूर्वग्रान्य कृत्वा प्रोचेत् क्रमान्मन्त्रवयेणेति
सूत्रार्थः ॥ कृणोऽसि ॥ हे इध ! त्वं कृणोऽसि कृणामृग-
रूपो यज्ञोऽसि । इधमूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः ।
किञ्चूतः । आखरेष्ठः । आ-समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठः
तीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आह-
वनीयस्तवा समन्तात्तिष्ठतीत्वाखरेष्ठः । अन्तोदात्तः कृण-
शब्दो वर्षवाची अयन्तु कृणामृग आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥
यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृणामृगो भूत्वा
वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदे-
तदभिप्रेत्य कृणाम् आखरेष्ठ इति इयमुच्यते । यज्ञो ह देवे-
भ्योऽपचक्राम स कृणो भूत्वा चचारत्यादिश्रुतेः [१, १, ४,

१] । खे च भाषायांमिति खे परपदे [पा० ६, ३, २०
भाषायां सप्तम्या अलुग्निषेधाद्देऽलुक् । पूर्वपदादिति
[पा० ८, ३, १०६] पत्वम् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां
प्रोक्षामि शुद्धयर्थं जलेनेति शेषः । वेदिरसीति वेदिं
प्रोचति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः ।
विदंल्ल लामे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्देदिः । अतो बहि-
र्जुष्टं बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि ।
पृथोरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥
बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ ! त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वा-
द्देदिहं हणसमर्थमसि । अतः सुग्भ्यो जुष्टं सुचां धारणात्
प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

अदित्यै व्युन्दनमसि । विष्णो स्तुपोऽसि ।
जर्णमदसं त्वा स्तृणामि स्वास्रस्यां देवेभ्यः ।
भुवंपतये स्वाहा । भुवनपतये स्वाहा । भूतानां
पतये स्वाहा ॥ २ ॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेपूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दन-
मितीति । हे प्रोक्षणशेषोदक ! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः
व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ का० [२, ७, २१] बर्हि-
र्विस्रष्टस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति । हे प्रस्तर
दर्भमुष्टिरूप ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । ह्यै स्वै शब्द-
महातयोः । श्रीणादिको डुपप्रत्ययः । दर्भसहातरूपत्वात्
केशसहातरूपा गिखेव भवसि ॥ का० [२, ७, २२] वेदिष्ट
स्तृणां जर्णमदसमितीति । हे वेदे ! त्वां स्तृणामि बर्हिषा
हादयामि । किञ्चूतां त्वाम् । जर्णमदसमूर्णमिव मृदु-

तरामतिशयेन मृदुस्त्रदीयसी इयलोपच्छान्दसः । यथा प्रभो-
रूपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा
दर्भैराच्छादिता वेदिमृदुः स्यात् । पुनः किम्भूतां त्वां
देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् ।
सुखेन आसेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम् । का०
स्कन्नमभिन्वशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रो-
त्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो
देवान् प्रति दानवाची । स्वाहाकारश्च वपट्कारश्च देवा
उपजीवन्तीति श्रुतेः । हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो वहिर्य-
हविः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः ।
पुराग्नेर्भ्रातरो वपट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि
पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारिः स्वाप्यमान
एवमवदद् यदेतैर्मद्भ्रातृभिर्मां परिधत्तेपाश्च यज्ञभागः कल्प-
तामिति । ततस्त्रोऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्ते पाश्च स्कन्नं
हविर्भागः कृत इति कथा [१, ३, ३, १३—१६] ॥ २ ॥

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्व-
स्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित-
तः । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै
यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः । मि-
त्रावसुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा
विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड
ईडितः ॥ ३ ॥

का० [२, ८, १] परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणो-
त्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ पयात् । ३

परिधे ! विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य
 पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति
 विश्वावसुः । द्युलोकस्य सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्ध-
 र्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्या-
 रिष्यै । रिप हिंसायां रिपणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ।
 आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिष्व-
 भावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किञ्च त्वं यजमानस्य परिधि-
 रसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं
 पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किञ्च अग्निरिडः ईडितश्चासि ।
 आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि ।
 ईड्यते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो
 होवादिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति ।
 इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे ! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो
 बाहुरसि । रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्ये-
 त्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो
 भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ ।
 हे तृतीय परिधे ! मित्रावरुणौ वायादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण
 धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः
 स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निभूतानां
 पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधी-
 महि । अग्ने वृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

का० [२, ८, २] प्रथमं परिधिं समिधोपसृज्य वीति-
 होत्रमित्यादधातीति । इयसृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का ।
 हे कवे । क्रान्तदशिनू ! हे अग्ने ! अध्वरे यागे निमित्ते

त्वां वयं समिधीमहि अग्नेनेभकाष्ठेन दीपयामः । अतीता-
नागतदूरेवत्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः ।
किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गती । इतिर्गतिः
व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धैः
होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तु यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः
स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होत्रकर्मणि यस्य
तम् । तथा द्युमन्तः । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं
स्वत एव द्युत्युपेतम् । तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

समिदसि । सूर्यस्त्वापुरस्तात् पातु कस्या-
श्चिदभिगस्यै । सवितुर्वाह्यै स्थः । जर्ण्यदसं
त्वा स्तृणामि स्वासस्य देवेभ्यः । आ त्वा वसवो
रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

का० [२, ८, ३] अनुपसृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥
हे इभकाष्ठ ! त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का०
[२, ८, ४] सूर्यस्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाण इति ॥
हे आहवनीय ! सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि कस्याश्चिदभि-
गस्यै सर्वस्या अभिगस्तोर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु
रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या काचिहिंसा प्रसक्ता तां मर्यां
परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिक्कये परिधिष्वयं रक्षकं पूर्वस्थां
तदभावात् सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१, ३, ४, ८] । गुप्त्यै
वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतस्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करो-
तीति । का० [२, ८, ५] बहिषसृष्टौ तिरयो निदधाति
सवितुरित्येति । षण्णहयं प्रस्तरस्यापनार्यं तिर्यग्-निदध्यात् ।
हे षण्णे ! युवासुमे सवितुर्देवस्य याह्यै स्थः । प्रस्तरधारणेन

सूर्यस्य बाह्व इव भवयः । का० [२, ८, १०] तयोः प्रस्तरणं
 स्तृषात्पूर्वम्वदसमितीति । ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां
 स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृषामि ।
 का० [२, ८, ११] अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति ॥
 प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवन-
 वयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु- सवतः
 प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

घृताच्यसि जुह्वनाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना
 प्रियं सद आसीद । घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना
 सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद । घृता-
 च्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं
 सद आसीद । प्रियेण धाम्ना प्रियं सद
 आसीद । ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो
 पाहि । पाहि यज्ञम् । पाहि यज्ञपतिम् । पाहि
 मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

का० [२, ८, १२, १३] सब्याशून्ये जुह्वं प्रतिगृह्य
 निदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे
 जुह्व ! त्वं घृताची असि । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची
 घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुह्वः । ह्यतेऽनयेति जुह्वः ।
 क्विपि द्युतिगमिजुहोतीनां हे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति [पा०
 क० ३, २, १७८ । प० २, ३] द्वित्वं दीर्घश्च । सा त्वं
 प्रियेण धाम्ना देववह्मनेनान्येन सह इदं प्रियं सदः- प्रस्तरण-
 षणमासीद अधितिष्ठ । एतद्दे देवानां प्रियतमं धाम यदा-

ज्यमिति श्रुतेः [२, ३, २, १७] प्रियधामशब्देनाज्यम् ।
उपभृतं सादयति । चप समीपे स्थित्वा विभक्तिं आज्यं धार-
यतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव-
स्यैर्यं । यथा होमार्थं जुह्वपभृतीष्वलन तद्वदस्यावलनाभा-
वेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का० [२,
८, १६] प्रियेण धाम्नेति हवीएपि वेद्यां कृत्विति । हे हविः !
प्रियेण धाम्नाऽऽद्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः
सम्बोध्य वचनम् । का० [२, ८, १६] ध्रुवा असदन्निति
सर्वाख्यालभत इति । ऋतस्यावश्यभाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य
यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् ।
हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष । ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं
च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२, ८, २०] पाहि
मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनोः तं यज्ञन्य-
मध्वर्युं मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्ने वाजजिह्वज त्वा सरिष्यन्तं वाज-
जित् । सम्माज्मि । नमो देवेभ्यः । स्वधा
प्रित्थ्यः । सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [३, १, १३] इधमन्नहनैरनुपरिधि सम्माज्मि
वाजजिह्वजिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति । वाजमदं जयतीति
वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने ! त्वामहं सम्माज्मि
शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमदमुद्दिश्य
गमित्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमदमुद्दिश्य
जयीपेतमन्नप्रतिबन्धनियारकमित्यर्थः ॥ का० [३, १, १५]
अपरमाहवनीयादङ्गलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति । ये
देवा अनुष्ठानमनुष्ठेहन्ति तेभ्यो नमस्तरोति । का० [३, १, १६]

१५] स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति । प्राण-
 खेनादी देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थः दक्षिणा-
 मुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति
 तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य
 दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्र-
 द्वयेन देवाः पितरस्योपचर्यन्ते । का० [३, १, १६] सुयमे
 म इति जुहपभृतावादायेति । हे जुहपभृता ! मे मदर्थः
 सुयमे सुष्टु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः
 स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सन्धियासम् ।
 अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम् । वसुमती-
 मग्ने ते ह्यायामुपस्थेषं विष्णो स्थानमसि ।
 दूत इन्द्रो वीर्यमहृणोर्दध्वोऽध्वर आस्थात् ॥८॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायान्यं
 युवयोः स्थित दृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा
 सन्धियासं सम्यक् षोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङ्गि
 उत्तमे रूपम् ॥ का० [३, १, १६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रि-
 णा विष्णविति । हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष ! अङ्घ्रिणा
 पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मां कार्यं
 पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः ॥ का० [३, १, १८]
 वसुमतीमित्यवस्थायेति । हे अग्ने ! ते तव ह्यायां ह्यायावत्
 समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं
 सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्यः । स एव सेवापकारः कथ्यते ।
 हे वसुमति ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः

कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तित्वात् अस्या
भूमियज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने ! ते तव वसु-
मती धनवती धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयं उपस्थेयं सेवेयं
छायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादच्छायायां वसामीति
यावत् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का० [३, २, १]
इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत् स्थान-
मुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते । देव-
यजनव्यतिरिक्तभूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवीच्यते मन्त्रेण । इत
इन्द्रः । इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः ।
वीर्यमङ्गणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुबधरूपमकरोत् । अत
एवाध्वरो यज्ञ उर्ध्वमास्यात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं
कृतं शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्यौन्नत्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेर्हीत्रं वेदूत्यम् । अर्वातां त्वां द्यावा-
पृथिवी । अर्वा त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषा भूत् खाहा । संज्योतिप्रा
ज्योतिः ॥ ९ ॥

तस्मात् हे अग्ने ! त्वं होवं वेः । होतुः कर्म विदि ।
लडि अङ्गभावे रूपम् । दूत्यं दूतकर्म च वेः विदि । होतृत्वं
दूतत्वं चान्तेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१, ४, ५, ४]
उभयं वा एतदग्निर्देवानाष्ट होता च दूतयेति । इदं त्वां
द्यावापृथिवी अर्वातां पालयताम् । हे अग्ने ! त्वमपि द्यावा-
पृथिवी लोकद्वयदेवते अथ पालय । इत्यमन्योन्यपालने मति
इन्द्रः आज्येन हविषाम्नाभिर्दक्षेण देवेभ्यो देशयं स्विष्टकृत्

ऽग्नीधे पड्वत्तम् । प्राश्रात्य पड्वता पृथिवीतीति । यदा होता
 यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरिकैक-
 मशं पड्वत्ते पड्वत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपह्वतेति
 मन्त्रेण तत् प्राश्रातीति सूत्रार्थः ॥ उपहूना येयं पृथिवी
 दृश्यते सा जगती माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता
 सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मासु-
 पह्वयतामनुज्ञानातु हविःशेषभक्षणयाज्ञां ददातु । अहं
 चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन्
 तं भागं प्राश्रामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ
 ॥ १० ॥

उपह्वतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयता-
 मग्निराग्नीध्रात् स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्वाह्वर्यां पूषा हस्ताभ्याम् । प्रति-
 गृह्णामि । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्रामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्राति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्व-
 यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति चो
 प्रतिष्ठेत्वन्तं [ख० १३] ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्प-
 तिर्ऋषिः । का० [२, २, १६] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णा-
 तीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राश्रितं गृह्णाति । मन्त्रो
 व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२, २,
 १८] अग्नेष्टेति प्राश्राति दन्तैरनुपस्पृशति । हे प्राश्रित !
 अग्नेः आस्येन वाङ्मिदेवतायां सुखेन त्वा त्वां प्राश्रामि
 भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये

ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन
मामव ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिदामन्वितः प्रसी-
तीति । समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रे-
णानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः श्रीम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः ।
हे देव दानादिगुणयुक्त ! हे सवितः प्रसवितः ! एतं यज्ञ-
मिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदयं प्राहुर्यजमानाः
कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरितो देवानां
यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्यं
देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति ।
किञ्च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव
हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना
मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यं ज्ञ-
मिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञसमिमं दधातु
विश्वे देवास इह मादयन्तामोश्मतिष्ठ ॥ १३ ॥

किञ्च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः
घृतं सेवताम् । हे सवितः ! त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये
स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो
जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसम् ।
अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः ।
जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किञ्च बृहस्पतिरिमं यज्ञं
तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टः

हिसारहितं कृत्वा सन्दधातु । इडाभचणेन हि मध्ये यज्ञो
विच्छिन्न इत्येवमुच्यते । किञ्च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह
यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद तप्तौ चुरादिः । तप्यन्ताम् ।
एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमि-
त्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदा-
धानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवो-
ऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एषा ते॑ अग्ने॑ समि॒त्तया॑ वर्ध॑स्व॒ च। च॑ प्याय-
स्व । व॒धि॑षीमहि॑ च व॒यमा॑ च॒ प्यासि॑षीमहि ।
अग्ने॑ वाज॒जिद्वाज॑ त्वा ससृ॒वाः स॑ वाज॒जित॑ः
सस्त्रा॑ज्मि ॥ १४ ॥

का० [३, ५, २] एषा त इति होतानुमन्वयत इति ।
ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्घम् । इयमनुष्टुप्वाग्नि-
देवत्या । हे अग्ने ! एषा ते तव समित् समिन्धनेतुः काष्ठ-
विशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व
च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च मति त्वप्र-
मादाद्वयं वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुगम प्यासिषीमहि च ।
अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम ॥ का० [३, ५,
४] सम्प्राटि पूर्ववदपरिक्रामए मकृत्कृत्कृत्सृवाः समितीति ।
पूर्वमग्ने वाजजिदिति [ख० ७] मन्त्रेण यद्येधमसह नैरग्नेः
सम्प्रागः कृतस्तथाचापि सम्प्राटि । तत्र परिक्रम्य विस्तिः
कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति
सुवार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान् विशेषः । हे अग्ने ! त्वां

सन्धाग्निम् । किञ्चूतं त्वां वाज्रं सृष्ट्वांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्त-
मन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोऽरुज्जितिमनूज्जेषु वाजस्य मा
प्रसवेन प्रोहामि । अग्नीषोमो तमपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विषो वाजस्यैनं प्रस-
वेनापोहामि । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषु वा-
जस्य मा प्रसवेन प्रोहाहि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विषो वाजस्यैनं प्रस-
वेनापोहामि ॥ १५ ॥

का० [३, ५, १०, १८] जुहूपभृती व्यूहत्वग्नीषोमयो-
रिति । तत्र जुहू प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं
परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरो-
डाशदेवतयोऽरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्त्रीकाररूपमुत्कृष्टं
जयमनुसृत्याहमनुज्जेपमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाज-
स्यान्नस्य पुरोडाशदेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां
यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोक्षाहयामि । यद्यप्यूहतिधातु-
वितर्कात्तथाप्युपसर्गवशादुक्त्वाहार्यः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ उप-
भृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरन्नादिरन्मान् द्वेष्टि
अन्नदीययन्नविनाशाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विषः ।
यमालष्यादिरूपमन्नदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विषः विना-
शायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमो देवावप-
नुदतां निराकुरुताम् । किञ्च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रु-
मुपभृद्वयं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापो-

हामि निराकरोमि । उत्तरी मन्त्री दर्शदेवताविषयी समा-
नार्थी ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वा । रुद्रेभ्यस्त्वा । आदित्येभ्यस्त्वा ।
सञ्जानाथां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ त्वा
वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु वयोऽक्तं रिहाणाः ।
मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृथिभूत्वा दिवं गच्छ
ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षु-
र्मे पाहि ॥ १६ ॥

का० [३, ५, २४] जुहा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य
इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवता-
प्रीत्यर्थं त्वा त्वामनञ्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधि-
मन्त्रौ व्याख्येयी । परिधित्वयाञ्जनन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते
इति भावः ॥ का० [३, ६, ३] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादान-
मिति । हे द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेश्यौ ! युवां सञ्जा-
नाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रस्तर !
मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां
रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१, ८, ३, १२] इत्युक्तत्वाद्दर्पा-
धीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणः
शब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । यजः
मानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः [१, ८, १, ४४] ॥ का० [३,
६, ४—७] अन्नक्षयेन व्यन्तु वय इत्ययं जुहामुपभृति मध्यं
मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः
व्यन्तु । यो गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनप्रादनेषु । पक्षिरूपा-
प्यानि गायत्र्यादीनि हृन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमादावेति

शेषः । किञ्चूताः वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं घृतस्त्रिप्तं
 प्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ का० [३,
 ६, ८] मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति ।
 एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नीं प्रक्षिपेदिति
 सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिट्टया चतुर्थः
 पाद आग्नेयः । हे प्रस्तर ! त्वं मरुतां पृपतीर्गच्छ मरुत्राम-
 कानां देवानां सस्वन्धिनीः पृपतीर्वाहनरूपा अश्नाश्चित्रवर्णा
 गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनवद्देगेन गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं
 गच्छेत्यर्थः । वशा पृथ्वीर्भूत्वा । वशा स्वाधीना पृथ्विरल्प-
 तनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं
 गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह
 भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृथ्वीर्दिदमस्यां
 मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृथ्विरिति श्रुते-
 र्वशापृथ्विशब्देन भूमिरुच्यते [१, ८, ३, १५] । वशा पृथ्वि-
 र्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसस्वन्धिभागानादाय
 दुलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर ! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तव-
 स्थान्मरुतः सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवाञ्च सन्तर्प्य
 पृथिव्या वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः ॥
 का० [३, ६, १५] चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति । हे
 अग्ने ! त्वं यतश्चक्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः ।
 ज्वालयान्त्रकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम
 चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिह-
 रत्यर्थः ॥ १६ ॥

यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव पृणिभिर्गु-
 ष्ठीमानः । तं त एतमनु जोषन्भराम्ये पनेत्त्वदप-

चेतयाते । अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का० [३, ६, १७] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति ॥ एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड् रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्धविराड् रूपा आग्नेयी यजु-रन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव आहवनीय । पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । गुह्य संवरणं संव्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्य-धत्याः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानमि स्थापितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वङ्गी प्रक्षि-पामि । अनुभिन्नक्रमः । हरतेहस्य भः । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्यं नैव अपचेतयाते । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येव तिष्ठतु । चित्ता मञ्जाने णिज-ताहोत् । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् । टित् आत्मनेपदानामिति [पा० ३, ४, ७८] तस्यैकारः । वैतोऽत्यत्रेति [पा० ३, ४, ८६] लेडेकारस्य पाक्षिक ए । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ८४] । गुणयादेशौ । अपपूर्वः अपचेतयाते । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगत-चित्तो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [३, ६, १७] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति । टक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत् प्रक्षिपेत् । हे परिधी ! अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यन्ननाम । [नि० नै० १, ७] । आहवनीयन्याभिर्प्रैतम-न्नमपिगच्छतम् । अग्नेरन्नत्वं भवद्गमं प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

सुस्रवभागा स्त्रिया बृहन्तः प्रस्तुरेष्ठाः
परिधेयाश्च देवाः । इमां वाचसुभि विश्वे गुणन्ते

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् । स्वाहा
वाट् ॥ १८ ॥

का० [३, ६, १८] सप्तसवमागा इति सप्तसवान् जुहोतीति
वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । सोमशुभ
ऋषिः । हे विश्वे देवाः । यूयं संस्रवभागाः स्य । विलीनमाज्यं
संस्रवः । स एव भागो येषां ते संस्रवभागाः । तथाविधा भवथ ।
तथा इषा संस्रवलक्षणेनान्नेन वृहन्तो महान्तः स्य । किञ्च ये
प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः । ये
च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति । ते विश्वे देवा इमां मदीयां
वाचमभि गृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः सम्यक्
यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि
यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं त्वप्यध्वं मोदयध्वं वा । स्वाहेति
वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं
दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारिण वा वषट्-
कारेण वेति श्रुतवर्षट्कारो दानार्थः । तथापि देवानां
परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥१८॥

घृताची स्त्री धुर्य्यौ पातश् सुम्ने स्यः
सुम्ने मा धत्तम् । यज्ञ नमश्च त उर्ष च यज्ञस्य
शिवे सन्तिष्ठस्व ख्रिष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

का० [३, ६, १९] घृताची इति धुरि निदधातीति । जुहू-
पभृतौ शकटधुरि निदध्यात् । हे जुहूपभृतौ ! युवां घृताची
स्यः । घृतमश्नतः प्राप्नुतः इति घृताची । पूर्वसवर्णदीर्घः । तथा-
विधे युवां धुर्यावनङ्गाहौ पातं रक्षतं धुरं वहतस्वी धुर्य्यौ । किञ्च
युवां सुम्ने सुम्नेरूपे स्यः भवथः तस्मात्सुम्ने सुम्ने मा मां धत्तं

स्थापयतम् ॥ का० [३, ६, २१] यज्ञ ! नमश्च त इति वेदिमालभत इति । अस्य मन्त्रस्य शूर्पं यवमान् कृपिरुहालवान् धानान्तर्वानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ! ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थः । नम-उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते । तथा च श्रुतिः । स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति । किञ्च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्यूनान्तिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्वर्थः । यद् यज्ञस्यान्यूनान्तिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे सन्तिष्ठम् । माधु इष्टं स्विष्टम् । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्वर्थः ॥ १८ ॥

अग्नेऽदध्यायोऽशीतम प्राहि सा दिव्योः ।
 प्राहि प्रसित्वै । प्राहि दुरिष्ट्यै । प्राहि दुःस्म-
 न्या अविषं नः पितुं कृणु । सुषदा योनौ
 स्वाहा वाट् । अग्नये संवेशपतये स्वाहा । सर-
 स्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

का० [३, ७, १७] सुक्त्सुवं प्रष्टहात्यग्नेऽदध्यायविति ।
 दध्नातिः हिंमाकर्मा [निघ० २, १८, १] । आयुरिति सनुष-
 नाम [निघ० २, ३, १७] । अदध्याऽनुपर्हिमत आयुर्मनुषो
 यजमानो यस्य सोऽदध्यायुः । अग्न भोजने । अशाति
 भुङ्क्ते इत्यग्नी । यदा अन्नं व्याप्तौ अश्रुते व्याप्तीत्यग्नी ।
 अतिशयेनाग्नी अशितमः । दीर्घश्चान्दमः । हे अदध्यायो
 परिहितयजमान ! हे अशितम भोजितम यदा व्यापकतम !

हे अग्ने गार्हपत्य ! मा मां दिव्योः वज्रात्पाहि । शत्रुप्रयुक्ता-
 ह्वंसमादायुधान्माम्पाहि । दिव्युरिति वज्रनाम [निघ० २,
 २०; १] । प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालान्मां पाहि ।
 प्रसितिः प्रसयंनान्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः [निरु० ६, १२] ।
 दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागः । तस्मान्मां पाहि ।
 दुरज्ञनी । अदनमज्ञनी । दुष्टा अज्ञनी दुरज्ञनी दुर्भाजनः
 ततो माम्पाहि । चतुर्थः पञ्चम्यर्थे । भौवार्धानामिति-
 [पा० १, ४, २५] पञ्चमी । किञ्च नोऽस्माकं पितुमन्नम-
 विषं कृणु हविर्विपरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम [निघ०
 ३, ४] । सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुपदा । तस्यां सुपदा
 विभक्तेराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति
 शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु ।
 स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते । का० [३, ७, १८] दक्षि-
 णाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंनयो-
 रभिलापपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै
 स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य
 यशसो भगिनी वायूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवभ्यो वेदो-
 ऽभवस्तेन मद्यं वेदो भूयाः । देवा गातुवि-
 दो गातुं वित्त्वा गातुमित् । मनसस्पत इमं
 देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का० [३, ८, १] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति । हे
 कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ ! त्वं वेदोऽसि । अंगाद्यात्मकोऽसि ।
 यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योतनात्मक वेद ! हे

वेद ! येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । पठ्यर्थं चतुर्थी । देवानां-
वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मङ्घं -मम वेदो भूयाः
ज्ञापको भव ॥ का० [३, ८, ४] समिष्टयजुर्जुहोति देवा
गातुविद इतीति । इयं विराट्कृन्दस्का वानदेवत्या मनसः
स्पतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति । गै शब्दे ।
गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः
तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवे-
त्तारी देवाः ! गातुं विन्त्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो
यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा
गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः
स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान् विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मन-
सस्पते ! मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रवर्त्तकः
परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर ! हे
देव ! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वहस्ते ददामि । त्वं च तं
यज्ञं वाते वायुरूपे -देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवति-
ष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं
कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

सम्वर्हिर्ऋक् हविषा घृतेन समादित्वैर्व-
सुभिः समरुद्धिः । समिन्द्रो विप्रवदेवेभि-
रङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा ॥ २२ ॥

का० [३, ८, ५] वर्हिः मस्यर्हिरिति । वर्हिर्जुहोति ।
इयम्कृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा वर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविः-
संस्कारयुक्तेन घृतेन वर्हिः दध्मं ममङ्काम् । मस्यगङ्गनोपेतं
करोतु मं चन्द्रः केवलो न । किन्तु अदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः

विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम् । कर्मि-
त्यस्योपसर्गस्याहत्या अङ्क्तामित्यस्य क्रियापदस्याप्याहृत्तिर्बो-
द्धव्या । वस्वादिसहितेनेन्द्रण समङ्क्तां तद् बर्हिर्यद्विष्यं नमो
आदित्यलक्ष्णं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं
बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नमः इत्यादित्यनामसु [निघ० १, ४]
पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै
त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोपा-
य ॥ रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३, ८, ६] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्वेति !
व्याख्यातः [अध्या० १, ६] मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगे
नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोपाय यजमानं पुत्रादिभिः
पोपयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके
यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य
न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् ॥
का० [३, ८, ७] पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्वधः कणा-
जिनए रक्षसामितीति । हे कणसमूह ! त्वं रक्षसां भागोऽसि
तेषां नीचजातित्वान्निष्कृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

संवर्चसा पर्यसा सन्तनभिरगन्महि अन-
सा सशिवेन । त्वष्टा सुदक्षो विदधातु रायो-
ऽनुमाष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का०
[३, ८, ८-१०] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य संवत यज्ञ-
मानोऽन्ननिना प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति सुखं विच्छेदति ।

समित्युपसर्गोऽगन्तुहीत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्म-
वर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवामः । पयसा क्षीरादिर-
सिन समगन्महि । तनूभिर्नुष्ठानचर्मैः शरीरावयवैः यदा
तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शान्तेन कर्म-
श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्च-
साद्यपैति तदनेन पुनराध्याययति । किञ्च सुदत्तः शोभन-
दानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु । तन्वः शरीरस्य
मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टुं ।
न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य
पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । सुष्टु ददातीति सुदत्तः । सुपूर्वाद्ददातेः
इन् । सार्वधातुभ्य इति [उ० ४, १६०] इन् । बाहुलक-
त्वाद्ब्रुवः ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रुस्तु जागतेन छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्य ।
अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रुस्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्यः ।
पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रुस्तु गायत्रेण छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्यः ।
अस्माद्भ्रातृ । अस्यै प्रतिष्ठायै । अगन्तु स्वः ।
संज्योतिषाम्भूम ॥ २५ ॥

का० [३, ८, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति
प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुपादबुद्धग स्वपादस्य भूमौ प्रथेपा
विष्णुक्रमाः । विष्णुयज्ञप्ररुपः । जागतेन छन्दसा जगतो-

च्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि युलोके व्यक्रम्य विशेषेण
क्रमणं कृतवान् । तथा सति ततो युलोकात् निर्भक्तो भाग-
रहितः कृत्वा निःसारितः । कः । योऽस्मान्दृष्टियं च वयं
द्विष्यः । योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीया-
महे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावाधि
विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का० [३, ८, १३] अस्मादत्रा-
दिति भागमवेक्षत इति । योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते अस्मादत्राद्य-
जमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्त्तनीयः ॥ का० [३,
८, १४] अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति । अवेक्षत इति
चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते । अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यं-
मानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् ॥
का० [३, ८, १५] अगन्म स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि
स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ॥
का० [३, ८, १६] संज्योतिषेत्याहवनीयमिति । ज्योति-
षाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम ॥ २५ ॥

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि
वर्चो मे देहि । सूर्यस्त्रावृतमन्वावर्त्ते ॥ २६ ॥

का० [३, ८, १७] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति । हे
सूर्य ! त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयंमिद्वोऽसि । श्रेष्ठो प्रश-
स्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानो हिरण्यगर्भा-
ख्योऽसि । सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः ।
एक उपर्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानो हिरण्यगर्भः
पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो
दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चमं देहि ॥ का० [३, ८, १८]
सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति । आवर्त्तनमाहत् । सूर्यस्य

सम्बन्धिनीमाहृतमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्तं प्रादक्षि-
ण्येनावर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृह-
पतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मर्याग्ने गृहप-
तिना भूयाः । अस्यूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु
शतं हिमाः । सूर्यं स्याद्वृत्तमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

का० [३, ८, २१] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत
इति । हे गृहपते अन्नदीयगृहस्य पालक ! हे अग्ने !
त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः ।
अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा
हे अग्ने ! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृ-
हपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्नेपदस्यावृ-
त्तिरादरार्था । एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां
स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि
शतवर्षपर्यन्तमस्यूरीव मन्तु । निरन्तरमवहितानि प्रवर्त्त-
न्ताम् । एकपाश्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्यूरि न स्यूरि
अस्यूरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम्
अव्यवहितं प्रमरन्ति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृह-
पतिना सयुक्ते अत्र [पा० ४, ४, ८०] इति अत्रप्रत्ययः ॥

का० [३, ८, २३] सूर्यं स्याद्वृत्तमन्वावर्त्ते प्रादक्षिण्यमिति ।
व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषु तद्शकं तन्मे-
ऽराधि । इदमहं य एवाम्नि सोऽग्नि ॥ २८ ॥

का० [३, ८, २८] व्रतं विसृजते येनीपेयादिति । व्रत-

ग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रवृत्तं
द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विस्तृजेत् । हे
अग्ने ! हे व्रतपते कर्मपालक ! व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठित-
वानस्मि तदशकं शकितवान् । त्वत्प्रमादात्तत्कर्मशक्तोऽम-
वम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीयो
मन्त्रः । हे मग्ने ! इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्हृषिः ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । सोमाय
पितृमते स्वाहा । अपहता असुरा रक्षांसि
वेदिषदः ॥ २९ ॥

का० [४, १, ७] सारतण्डुलमपूर्णं अपयित्वाभिघा-
र्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च । कवयः
क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कथं हविः । तद्दोदुम-
धिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा
हविर्दत्तम् । पित्रमान् पित्रसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय
देवाय स्वाहा हविर्दत्तम् । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवे-
भ्योऽन्नदानश्रुतर्देवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० [४, १, ८] दक्षिणे-
नोस्त्रिखल्पपहता इतीति । वेद्यां सोदन्ति वेदिषदः तादृशा
असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि
वेद्या अपहतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशेषौ
देवविरोधिनी ॥ २९ ॥

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः

स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-
ग्निष्ठान् लोकात् प्रणु दात्यन्मात् ॥ ३० ॥

का० [४, १, ८] उक्तुं कं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ।
इयं विष्टुप् कथ्यवाहनाग्निदेवत्या । स्वधया पितृकान्नेन
निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीय-
रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसभानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो
ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा
ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परा-
पुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धार-
यन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि
विभ्रति । अग्निरत्सुकुरूपः । अस्माल्लोकात् पितृयज्ञस्था-
नात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाष्टपाय-
ध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमाष्टपा-
यिपत ॥ ३१ ॥

का० [४, १, १३, १४] अत्र पितर इत्युक्तोदङ्ङास्त
आ तमनादाहृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनाद्
श्लासनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्त इति सूत्रार्थः ।
इं पितरः । यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भयत ।
ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आहृपायध्वं
समन्ताद्दृष्यदाचरत । यथा ह्यः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तति-
पर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरत । आङ्पूर्वाद्दृष्यदा-
त्कृत्तुः क्यङ् सलोपयेति [पा० १, १, ११] क्यङ् ततो आङ् ।

पितरः अमीमदन्त । यान् पितॄन् प्रति
 पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्व
 तिक्रम्य हृषवत् स्वीचक्रुः । लुडि रूपम् ।
 रिष्ये वैतदाहेति श्रुतिः [२, ४, २, २२] । भागं स्व
 रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नमो^१ वः पितरो रसाय । नमो^१
 पितरः शोषाय । नमो^१ वः पितरो जीवाय ।
 नमो^१ वः पितरः स्वधायै^१ । नमो^१ वः पितरो
 घोराय^१ । नमो^१ वः पितरो मन्यवे^१ नमो^१ वः
 पितरः पितरो नमो^१ वः । गृहान्नः^१ पितरो
 दत्त सुतो वः पितरो देष्म । एतद्वः^१ पितरो
 वासु आर्धत्त ॥ ३२ ॥

का० [४, १, १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । षट्-
 क्तवो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादि-
 शब्देन वसन्तादिषड्कृतव उच्यन्ते । ते च पितृणां स्वरूपभूता
 अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरः ! वो युष्माकं सम्बन्धिने
 रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु
 जायन्ते ऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम
 इत्यर्थः । एवमप्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्य-
 न्याषधयो यत्रेति शोषो शीष्णः । जीवाय । जीवनहेतु-
 भूताय जलाय वर्षत्तवे । स्वधायै । शरदे । स्वधा वै श-
 रत् स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशो-
 ऽन्नानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः
 शीतप्रचुरत्वेन दुःखदत्वात् घोराः । मन्यवे । मन्युः क्रोधः ।

तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवीषधीर्दहति । हे
 पितरः ! एवविधं ऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरः !
 वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः ! नोऽस्मभ्यं
 गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरः ! वो
 युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देस्य ददामः । सतो धनाद्युष्मभ्यम-
 स्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यक्षयो मास्वि-
 त्वर्थः ॥ का० [४, ७, १६—१८] एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि
 प्रतिपिण्डसूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति ।
 हे पितरः ! वो युष्मभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

का० [४, १, २२] आधत्तेति मध्यमं यिण्डं पत्नी प्राश्रोति
 पुत्रकामेति । गायत्री पिण्डदेवत्या । हे पितरः ! यथा इहा-
 स्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत्पुरुषः देवपिण्डमनुष्याणामपेक्षिता-
 र्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमा-
 धत्त सम्पादयत । किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणैह पुष्कर-
 स्रजं पुष्कराणां पद्मानां सक् माला ययोस्ती पुष्करस्रजौ ।
 अश्विनी । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनी देवानां
 भिषजौ । तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यक-
 यनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

जर्जं वहन्तीरुमृतं घृतं पयः कीलालं
 परिस्रुतम् । स्वधा स्व तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४, १, १६] ऊर्जमित्यपो निपिचतीति । अष्ट-
 वत्या विराट् । हे आपः ! यूयं स्वधास्य पित्राहविःस्वरूपा
 भवथ । अतो मे पितृंस्तृष्यत । कथञ्चूता आपः । परि-
 मृतं वहन्तीः । पुष्यंभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च मारं
 त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् ।
 तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं खादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे ।
 तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं
 च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदृशं कीलालम् । कील
 बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमलति वारयतीति कीला-
 लम् । अलं वारणपर्यायोरिति धातुः [धा० १५, ८] सर्ववृन्नि-
 वर्त्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पिबतप-
 कत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

इक्ष्वाक्यादिपित्रान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

स॒मिधा॑ग्निं दु॑वस्यत धृ॒तैर्वी॑धय॒ताति॑-
 यिम् । अस्मि॑न् ह॒व्या जु॑होतन ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन दर्गपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः ।
 अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः [ख०
 ८] । देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम् । आग्नेय्यद्यतस्यो
 गायत्रः । तत्र काल्यायनः [४, ७, १] अमावास्यायामग्न्या-
 धेयमित्वादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मोदनपाकपर्यन्तानि
 कार्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह । [४, ८, ४, ५] तं चातुष्प्राशं

पक्त्वुदास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासि व्याश्वत्थीस्त्रिस्रः
 समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ।
 अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योन्यभोदनं पक्त्वा वह्नि-
 रुदास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्स-
 र्पिर्पापूर्यति तिस्रः समिधन्तस्त्रिन् सर्पिष्यभ्यज्य तिस्रभिर्ऋ-
 त्गिरग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः ! यूयं
 समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परि-
 चरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यथा काष्ठरूपया मा-
 समित्तया । घृतैः होप्यमाणैः पूर्णाहूतिसम्बन्धिभिरतिथि-
 मातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अग्निन्
 प्रज्वलितेऽग्नीं हव्या नानाविधानि हवीषि आ जुहोतनः
 सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनघनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तन-
 वादेशः ॥ १ ॥

सुसमिदाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहो-
 तन । अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत ।
 जुहोतः परस्य लोट् मध्यमवहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनघना-
 श्चेति [पा० ७, १, ४५] तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् ।
 किम्भूतायाग्नये । सुसमिदाय गोभनतया सम्यग्दीप्ताय ।
 अत एव शोचिषे शोचिषते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवे-
 दसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्त्रिन् । जातमज्ञानाय
 वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं खादुतमं ममघं वा पटुतरं वा ।
 अहणीदासनाधिशयणावेक्षणादिभिः संस्तुतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।
बृहच्छो चा यविष्ठ ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः ! अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गतिरिस्वास्तीति
अङ्गिराः । रस्यत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवन्नम् ।
अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतेः [१, ४, १, २५] । तं य उक्त-
गुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्धिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्टैर्घृतेन संस्कृ-
ताग्नेन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो
मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारञ्छान्दसः । हे यविष्ठ यव-
तम ! कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधाम्ने-
हृत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व । इयचोऽत-
स्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । अति-
शयेन युवा यविष्ठ । इष्टानि परे खूलदूरशुबेत्यादिना [पा०
६, ४, १५६] वादिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठयः ।
स्वार्थं तद्वितयकारः ॥ ३ ॥

उप त्वोक्ते हविष्मतीघृताचीर्यन्तु हर्यत ।
जुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

का० [४, ८, ६] उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने ! हवि-
ष्मतीर्हविष्मत्तः हविर्युक्ता घृताचोः घृताचो घृताक्ता एताः
समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत प्रेषा-
वन् ! हर्यतः आचक इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् [निघ०
२, ६, १०] । तथाविध हे अग्ने ! मम मदीयाः समिधः त्वं
जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः । छन्दसि परेऽपि
अवहितार्थेति [पा० १, ४, ८१, ८२] उपयन्तु इत्युपसर्ग-

क्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा छन्द-
सीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः । द्यौरिव भूमना पृथिवीव
वरिम्णा । तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्नि-
मन्त्रादमन्त्राद्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४, ८, १] दाहभिर्ज्वलन्तमाटधाति भूर्भुव इति
सम्भारेष्विति । [४, ८, १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति
चेति । अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूपासूतकरः शकरोति
पञ्च सम्भारान्मम्याद्य स्फेनोक्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान्
सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति
पञ्चाक्षराण्युच्चारयादध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एव-
मष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः
प्रजापतिसुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । एतेष्वंधान-
मन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया ।
स्वः इति तृतीया । एतास्त्रिसौ व्याहृतयः पृथिव्यादिलोक-
त्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य
सृष्टत्वात् । अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन करत् ।
एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वःशब्देन
ब्रह्माक्षरविशो वा आत्मप्रजापशवो वा । सर्वे महशगा भूया-
सुरिति प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः ॥ का० [४, ८, १७]
इधपूर्वाधे गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहेति । देवा इत्यन्ते
यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि । तस्यास्ते
तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि । अनादमन्नस्य हुतस्या-
त्तारमग्निं गार्हपत्यादिरुपमादधे स्थापयामि । किमर्थ-

मन्नाद्याय । अन्नञ्च तदाद्यञ्च तस्यै आद्यस्यान्नस्यात्तु योस्य-
 स्थान्नस्य सिद्धयर्थम् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा०
 २, २, ३७] । यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्नि-
 माधाय भूम्ना द्यौरिय भूयानमिति शेषः । वहीर्भावो भूमा
 तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रवहुत्वेन वहती । एवं पुत्रपश्नादिभि-
 र्बहुर्भूयासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो
 वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रय-
 भूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूती भूयासम् ।
 यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किञ्चूतमग्निं भूम्ना द्यौरिश्च वर्त्त-
 मानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिवहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालावहु-
 त्वेन युक्ताम् । किञ्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा
 पृथिवी सर्वप्राणान्श्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्व-
 वस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव क्वचिद्विधि-
 वाक्ये अन्नये पावकायेत्वाज्जातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृन्निरक्रमीदसद्व्यातरं पुरः ।
 पितरं च प्रयन् स्वः ॥ ६ ॥

का० [४, ८, १८, १९] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सर्परा-
 ज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति । आयं गौरित्यादौनां तिमृ-
 णानृचां सर्पराज्ञीति नासथेयम् । सर्पराज्ञी कद्रुः पृथि-
 व्यभिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् ताभिर्दक्षिणाराहवनीयमुपति-
 ष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गावत्रस्त्रुचः ।
 अग्निः परावररूपेण स्त्रुयते । अयं दृश्यमानोऽग्निः आ प्रक-
 र्मात् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्त्रानेषु सर्वतः
 क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किञ्चूतोऽग्निः । गच्छतीति
 गौः । अन्ननिष्पत्तये तत्तद्वज्रमानश्रेष्ठेषु गन्ता । गमेडो-

प्रत्ययः [उ० २, ६६] । तथा पृथ्विः चित्रवर्णः । लोहित-
शुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां
दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीयरूपेण
प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन्
पितरञ्च दुलोकमपि असदत्प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्यः
[निघ० १, ४, १] । दुलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि
श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्य-
ख्यन्महिपो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं सुत्वा वायुरूपेण स्तौति ।
अस्याग्ने रोचना रुच दीप्ती दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायाख्या
अन्तश्चरति आवापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरि-
क्षेत्र्यं तिर्यङ्ङायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणा-
दपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं
कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात्
प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । मति हि जठराग्नी
जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानी पवन्ते ।
तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वायादित्वाभ्यां
स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं
करोतीत्याह । व्यख्यदिति । महिपोऽग्निः दिवं व्यस्यत् ।
दुलोकं भोगस्थानमनुष्ठावभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रका-
शयति च । महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं मनोति ददाति
स महिषः । अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति
श्रुतेः । व्यस्यत् विपूर्वस्य स्या प्रकायन इत्यस्यास्यतिथक्ति-
स्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३, १, ५२] चुरङ् । आलीपः ।

इन्दसि लुङ्ङिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकालेषु लङ् ।
अपान इवाचरतीत्यपानती क्तिवन्तादपानशब्दाच्छटप्रत्ययः ।
उगितश्चेति [पा० ४, १, ६] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्दाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीय-
ते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३२] त्रिंशच्छब्दादाम-
शब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि
नामानि जन्मानीति [निरु० ८, २८, २९] । अत्र धाम-
शब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्त्ता धामशब्दे-
नाभिप्रेताः । त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्त्तास्थेषु स्थानेषु या वाक्
विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते
अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः । स
ह्यरस्थोः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतङ्गाह-
वनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव
सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या
वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः
प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहीभिः याग-
पारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव
धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्ना-
मसु पठितम् [निघ० १, ८, १] । अहेति निपातो विनिग्रहे ।
सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचो-
ऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगत-
दिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहि-
तानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मास-
गतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक्

स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नेये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी ।
तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित् पक्षी एकस्मात्
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादा-
हवनीयस्थाव गच्छतीग्नेः पक्षिसदृश्यम् । अहेति निघातः
पूर्वाक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वाह्निऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं
वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत
इत्यर्थः । वस्तोरित्वहंर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं
द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युर्योतनं
दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्यो-
तिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योति-
र्वर्चः स्वाहा । सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

अधाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उप-
प्रयन्त [ख० ११] इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापति-
र्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणी-
कारैस्तत्र हावष्यपी । यथाग्निर्वर्चो हे तच्चापश्यत्परां जीव-
लक्षैल्लिकिरिति [अनु० १, ११] । अतः नित्योक्तदेवता गायत्र्याः
आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते हे
एकपदे गायत्री तच्चा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः
इमां शैलकस्थ पुत्रो जीवल क्षापिरपश्यदिल्लयः ॥ अथ का०
[४, १४, १४] प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या
समित् प्रदीप्ता तामभिलष्य बुद्ध्यात् । अग्निर्ज्योतिपमिति

[अध्या० ३, २, १] काखशाखोक्तमन्त्रेण समिधश्चेपः ।
 मन्त्रार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिः-
 स्वरूपम् । यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य
 ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा
 ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्नि-
 होत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः, सूर्यः स्वाहेति प्रात-
 र्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो
 रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः ।
 उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्
 प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं
 प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसौ सम्प-
 येते उच्यन्तः वादित्यमग्निंरनु समारोहति । तस्माद्भूम एवा-
 ग्नेर्दिवा ददृश इति तित्तिरिच्युतेः । का० [४, १४, १५]
 अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु
 अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्नि-
 र्वर्चोऽनन्यभूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै
 सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का० [४, १५, ११]
 ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः
 सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स
 ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

सुजूर्देवेन सवित्रा सुजू रात्येन्द्रवत्या ।
 जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥ सुजूर्देवेन सवित्रा
 सुजूषमेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा
 ॥ १० ॥

का० [४, १४, ८] सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनु-
वर्त्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पि-
तम् । सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु ।
यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु । वी प्रजननकान्त्यसनखादने-
श्विति धातोः [धा० २४, ३८] प्रयोगः । किम्भूतोऽग्निः
सवित्वा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः । जुषी प्रीति-
सेवनयोः । जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासी सजूः ।
तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवैर्नोपेतया रात्रिदेवतया सजूः
समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्त-
गुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः
सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्री व्याख्येयः ।
पूर्वाध्वं रात्रिदेवतायाः स्थाने उपोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमग्नेये ।

आरे अस्मै च शृण्वते ॥ ११ ॥

का० [४, १२, १—३] सायमाहुत्याए हुतायां यजमा-
नोऽग्नी उपतिष्ठते वाक्सप्रेण न वा तिसस्त्रिरुपप्रयन्तो [११]
ऽस्य प्रदां [१६] परिते [३६] चित्रावसविति [१८]
चेति । आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्या-
रभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७] इहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्राद्ये
हे आग्नेय्यी गायत्र्यौ क्रमेण गीतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥
आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नेयेऽग्न्यर्थं
मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम । किम्भूता
वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः । किम्भूताया-
ग्नेये आरे दूरे अस्मै अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते दूरे
समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति वक्त्रे-

राशौलिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे लिङ्याशिञ्ङिति
 [पा० ३, १, ८६] अङ् । यासुट् अतो येयः [पा० ७, २,
 ८०] वच उम् [पा० ७, ४, २०] छन्दस्युभयथेति [पा०
 ३, ४, ११७] सार्वधातुकत्वाङ्ङिङः सलोपोऽनन्यस्येति [पा०
 ७, २, ७६] सलोपः । यलोपः । वोचेम । अस्मै सुपां
 सुलुगिति [पा० ७, १, ३६] शेषादेश आप्तः ॥ ११ ॥

अग्निमूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
 अयम् । अपां रीतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रीतांसि जिन्वति द्युलोकाद् वृष्टिरूपेण
 पतन्तीनामपां रीतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिण-
 तानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयती-
 त्यर्थः । यद्वा अपां रीतांसि कारणानि जिन्वति पुण्याति ।
 आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती
 उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः । किम्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा
 द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते
 तथायमग्निरंहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण
 द्युलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दो गोष्ट-
 षोन्नतावयववाची तद्ददादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्-
 दृशः । यद्वा ककुदमिति महन्नाम [निघ० ३, ३, १६] ।
 तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा
 पृथिव्याः पतिः पालकः । वाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुप-
 कारकत्वात् ॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राध-
 सः सह माद्वयथै । उभा दातारविषाण्

रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वांम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा इन्द्राग्नीविष्टुप् हुना । इन्द्रशब्देनात्रा-
हवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्य्यधुक्तत्वात् । अग्नि-
शब्देन गार्हपत्यः । अग्ने नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः ।
स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी ! वां युवामुभा आहुवर्ध्नी
आह्वातुमिच्छामीति शेषः । ह्यतेस्तुमर्थे कर्ध्वैप्रत्ययः ।
किञ्च राधमः धनाहविलक्षणात् मह मादयर्ध्वी युगपदेकक-
र्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः ।
मदीहर्षे मद त्साविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शर्ध्वैप्रत्ययः ।
गुणः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ
अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्व-
यामि । उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये पशु
दाने अस्य धातोरुतियूतीति [पा० ३, ३, ८७] क्तिन्नन्ता
तिपातः । हुवे बहुलं छन्दसीति [पा० ६, १, ३४] ह्यतेः
शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरो-
चथाः । तं जानन्नग्ने आरोहाया नो वर्धया
रुयिम् ॥ १४ ॥

तिष्ठे आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवययोदेवधातदृष्टा । हे
अग्ने आहवनीय ! ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्ति-
स्थानम् । किभूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतु-
रुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । छन्दमि घमिति
[पा० ५, १, १०६] ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घम् । तस्य
द्वयादेशः । मायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो

यस्माद्दत्तकालोपेताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्वमरोचथाः कर्म-
काले दीप्तोऽभूः । हे अग्ने ! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजन-
कमवगच्छन् आरोह । पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश ।
अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय समृद्धं
कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहि-
तायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धाट्भिर्हीता यजि-
ष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरु-
चुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः ।
द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना
जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः
सन् धाट्भिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् ।
बहुलं कन्दस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] । दक्षि-
णाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् । किम्भूतः । होता देवानामाहाता ।
यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । अतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठनि
परि [पा० ५, ३, ५५] तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४]
दृचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः
स्तुत्यः । अप्रवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुचुः ।
अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रगष्टोऽपत्यना-
मसु पठितः [निघ० २, २, ७] अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्-
पन्ना सुनयः । यदा अप्रवानृपिः अप्रवानस्तत्रभृतयो भृगवश्च
सुनयः । विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, ५] यज-
मानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाः
इहिर्यजनास्ये श्वरस्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुचुः दीपयन्ति च ।

किम्भूतं यम् । चित्रं विविधकर्मापयोगित्वेन आश्चर्य्यकारि-
णम् । अतएव विभ्वं विभुं विभुत्वशक्तियुतं यथादेशः ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुक्ते अक्रयः ।

पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

गायत्रप्रवक्तारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्नेः प्रत्नां
चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अक्रयः नास्ति
ऋषीर्षामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं
पयो दुदुक्ते दुदुहारे । दुहेर्षिटि इरयो रे इति [पा० ६,
४, ७६] रेआदेशे रूपम् । ऋप गतौ । अर्पति दौहन-
स्थाने गच्छतीति ऋपिर्गौः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायं-
दौहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्य-
तीति शङ्कया दोग्धृणां लज्जा भवति । *सत्यामग्निदीप्तौ
स्कन्दशङ्कानुदयाल्लज्जाभावादक्रयो दोग्धारः । किम्भूता-
मृषिं सहस्रसाम् । पोऽन्तकर्मणि । सहस्रसहस्राकानि
कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सह-
स्रसा ताम् । स्यतेः क्तिप् । तद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । गाम्प्र-
कृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२, २, ४, १५] । तामु द्वाग्नि-
रभिदध्वी मिथुन्येऽनया स्यामिति ताए सन्वभूव तस्याए रितः
प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेवा ऋग्वदति ।
अक्रयः गावः नास्ति ऋर्लज्जा यासां ता अक्रयः अनज्जा
उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि मलज्जते । अक्रयो
गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं
शुक्ररूपापत्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुक्ते दुहन्ति चरन्ति ।
अग्निना शुक्ररूपेण सिद्धां स्रक्कान्तिमेव गायो दुग्धरूपेण चर-
न्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषणदयं पयसः । सहस्रं

सनीति सहस्रसास्रम् । चातुर्मास्यपशुसोमानां ; सशक्तारम् ।
 पुंस्त्वमार्घम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६७]
 विट् प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा० ६, ४, ४१]
 वेलीपि [पा० ६, १, ३७] सहस्रसा इति रूपम् । तथा
 ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा
 हैनानुदीच्य हिङ्गकारित्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चक्रुरेष सान्धो
 हिङ्गार इत्यादिनां ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्गारो दृष्ट इति प्रत्य-
 पादि । यद्वा सहस्रसामृपिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन
 अङ्गय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किञ्चता अङ्गयः सहस्रसाः
 ऋषयः । पूर्ववदर्थी वा ॥ १६ ॥

तनूपा अग्नेऽसि तन्वुं मे पाहि । आयु-
 दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि
 वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा जनं तन्मे
 आपृण ॥ १७ ॥

अथ यजूंषि चत्वार्यग्निदेवत्वानि । हे अग्ने ! त्वं
 स्वाभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रिशरीराणां पाल-
 कोऽसि । तनूं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराम्नी
 मूलम् जीर्णं शरीरपालनमस्तौ मे मम तन्वं शरीरं पाहि
 पालय । तन्वम् वा छन्दसीत्यमि [पा० ६, १, १०६, १०७]
 पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने ! त्वमायुर्दा
 असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अप-
 मृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदराम्नीराणामुपलभ्यते
 तावच्च म्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने ! त्वं वर्चोदा
 ऋषिं वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानु-

ष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वां-
स्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणां भवति । किञ्च हे अग्ने !
मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपेन्नूनं दृष्टि-
पाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १० ॥

इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समि-
धीमहि । वयस्वन्ती वयस्कृतं सहस्वन्तः सह-
स्कृतम् । अग्ने सपद्मदम्भनमदध्यासो चद्रा-
भ्यम् । चित्रावसो ख्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टा-
धरासा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अग्ने !
शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संव-
त्तरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किञ्चू-
ता वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयः
स्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ० २, ७, ७] अन्नवन्तः ।
सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७] ।
अदध्यासः अदध्याः अनुपहिंसिताः केनापि । दम्भोतिहिंसा-
कर्मा । आज्ञसेरसुगिति [पा० ७, १, ५०] असुक् । किञ्चूतं
त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वय-
स्कृतं तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् । सप-
द्मदम्भनं सपद्मानां शर्वूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि
हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्वं यजुर्ऋषि-
दृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयत् मंगृह्येय चित्राणि वस-
तीति [२, १, ४, २२] श्रुतेचित्रावसुशब्देन रापिः । चित्राणि
विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि यसन्ति यस्यां रात्रौ

सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे ! स्वस्ति चेमं यथा तथा
ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्त्वानि । अश्रुतेर्बहुलं कन्द-
सीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने
रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति
तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय
रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषी-
णां स्तुतेन । सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा
सं वर्चसा सं प्रजया स रायस्योषेण मग्मिषीय
॥ १९ ॥

का० [४, १२, ४] सं त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयन्त
इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तेर्मन्त्रैरुत्यानमत्र उपविश्येति
विशेषः । हे अग्ने ! त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः
रात्रौ सङ्गतोऽसि । तद्यदस्तयन्नादित्य आहवनीयं प्रवि-
शति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । ऋषीणां मन्त्राणां
स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति ।
तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । प्रियेण
धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य
प्रियं धामेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । यथा त्वमतीस्त्रिभिः
सङ्गतः । एवमहमपि त्वत्प्रमादादायुषा अपमृत्युदीपरहितेन
मग्मिषीय सङ्गतो भूयामम् । तथा यचेमा विद्यैश्चर्यादि-
प्रयुक्ततेजसा मग्मिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया मग्मि-
षीय । तथा रायस्योषेण धनस्य पुत्र्या मग्मिषीय । आयु-
रादीनि मम मन्त्रित्वर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यन्ती-

त्यादिना [पा० १, ३, २६] तद्ध्रस्वमैकवचने लुङि सिचि
 गमयेति [१, २, १३] सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना
 [पा० ६, ४, ३०] मलोपे ङ्रस्वादङ्गादिति [पा० ८, ०,
 २०] सिचो लोपे रूपम् ॥ गिमपीय । गमेराशीर्लिङि
 उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे [पा० ३, ४, १०६] परे सौयुटि
 क्ते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ६८]
 रूपम् ॥ १९ ॥

अन्ध स्यान्धो^१ वो भक्षीय मह^१ स्थ महो^१
 वो भक्षीयोज^१ स्थीर्ज^१ वो भक्षीय रायस्पोष^१ स्थ
 रायस्पोष^१ वो भक्षीय ॥ २० ॥

का० [४, १२, ५] गां गच्छत्यन्ध स्थिति । अन्ध स्थ रेवती
 रमध्वमिति यजुर्वेदेन गां गच्छति । गौर्देवता । हे गावः ! युय-
 मन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वा-
 दन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्दो युष्मत्सर्वान्ध अन्धः
 क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय । भज सेवायामित्य-
 स्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा यूयं मह स्थ पूज्य-
 रूपाः । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसा-
 दादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्रष्टव्ये-
 त्यादिस्मृतर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्यं-
 ष्युच्यन्ते तानि । यथा गौर्वि प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै
 दधि तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नयनीतं तस्यै घृतं
 तस्या आमिचा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्यज्ञानि । प्रतिधुक्
 तत्कालदुग्धम् । शृतमुष्णं तत् । शरो दुग्धमण्डः । मस्तु
 दधिरसः । आतश्चनं दधिपिण्डः । आमिचा स्फुटितं दुग्धम् ।

यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीर्घिर्वि
दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्या-
शयः । खे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपञ्चा-
दिभिरभिष्टुतिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो
गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्गुद्भावात् द्वित्वम् ।
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ०] अभ्यासदीर्घः ।
देवयतीति दीर्घिः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ।
सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं
सूपायनो भव । सुखिनोपेतुं शक्यः सूपायनः । सुष्टूपप्राप्तुं
शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता
भयं विना सुखेन प्राप्तं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये
क्षिमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । पच समवाये
इति धातुः [धा० ११, ६, २३, २८] यद्वा सचस्व सेवस्व । पच
सेवने [धा० ६, २] ॥ २४ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत चाता शिवो
भवा वरुध्यः । वसु रग्निर्वसु श्रवा अच्छा
नक्षि द्यु मत्तम ए रयिं दाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दगार्णपादा विराट् ।
बभ्रुादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य ! त्वं नोऽस्माकमन्तमः
अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम् गतो भजने
शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्तिप् अतिगयितोऽम्
अन्तमः अम्गश्चात्तमप् । यदात्तिकगश्चात्तमपि ष्षोदराः

यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिवि
 दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्या-
 शयः । खे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपञ्चा-
 दिभिरभिष्टुद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो
 गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्गुद्भावात् द्वित्वम् ।
 तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ।
 देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ।

सचस्वानः स्वस्तये ॥ २४ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्व नोऽस्माकं
 सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुष्टूपप्राप्तुं
 शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता
 भयं विना सुखेन प्राप्तं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये
 ज्ञेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये
 इति धातुः [धा० ११, ६, २३, २८] यद्वा सचस्व सेवस्व । षच
 सेवने [धा० ६, २] ॥ २४ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो
 भवा वरुध्यः । वसु रग्निर्वसु श्रवा अच्छा
 नक्षि द्यु मत्तम ए रयिं द्वाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेयः । द्यार्णपादा विराट् ।
 द्युदिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य ! त्वं नोऽस्माकमन्तमः
 अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम् गतौ भजने
 शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् किय् अतिशयितोऽम्
 अन्तमः अम्शब्दात्तमप् । यद्वा अन्तिकशब्दात्तमपि पृषोदराः

यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिवि
दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्या-
शयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपञ्चा-
दिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्या यत्रेति दमो
गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्गुद्भावात् द्वित्वम् ।
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ।
देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ।
सचस्वानः स्वस्तये ॥ २४ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्व नोऽस्माकं
सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुहूप्राप्तुं
शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता
भयं विना सुखेन प्राप्तं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये
क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये
इति धातुः [धा० ११, ६, २३, २८] यद्वा सचस्व सेवस्व । षच
सेवने [धा० ६, २] ॥ २४ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत ज्ञाता शिवो
भवा वरूध्यः । वसु रग्निर्वसु श्रवा अच्छा
नक्षि द्यु मत्तम ए रयिं दाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् ।
बभ्रुादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य ! त्वं नोऽस्माकमन्तमः
अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम् गतौ भजने
शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् किप् अतिशयितोऽम्
अन्तमः अम्यशब्दात्तमप् । यदान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदराः

दित्वेन [पा० ६, ३, १०८] साधुः । उतापि च त्राता पाल-
यिता । शिवः शान्तः । वरुष्यः वरुष्याय हितो वरुष्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरुष्यः । यद्वा वरुष्यं गृहम्
[निघ० ३, ४] । तस्मै हितो भव । किम्भूतः त्वं वसुः वास-
यतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्ग-
तीत्यग्निः । अग्निं गती । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः ।
तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः ।
धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने !
त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अच्छाभेरासुमिति
शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे
अच्छ निर्मलभाव अग्ने ! नक्षि अस्मद्विमस्थानं गच्छ । नक्ष
गती । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किञ्च
द्युमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददाते-
र्नुडि रूपम् । बहुलं छन्दस्यमाद्योगोऽपीत्यडभावः [पा० ६,
४, ७५] ॥ २५ ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुन्नायं नूनमीमहे
सखिभ्यः । स नो वोधि शुधी हवमुसुष्या शो
अघायतः समखात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम ! हे दीदिवः सर्वस्य दीप-
यितः ! तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुन्नाय
द्वितीयार्थं चतुर्थीं सुन्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ।
यद्वा सुन्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च
त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान् भयत्सेवकान् वोधि बुध्यस्व
हवमसदीयमाह्वानं शुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघा-
यतः गत्वीनोऽस्मानुरथ रक्ष । समग्रन्दः सर्वपद्व्योयः ।

दित्वेन [पा० ६, ३, १०६] साधुः । उतापि च त्राता पाल-
यिता । शिवः शान्तः । वरुथ्यः वरुथाय हितो वरुथ्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरुथ्यः । यद्वा वरुथ्यं गृहम्
[निघ० ३, ४] । तस्मै हितो भव । किम्भूतः त्वं वसुः वास-
यतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्ग-
तीत्यग्निः । अग्निं गतौ । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः ।
तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्त्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः ।
धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्त्तिरित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने !
त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अच्छाभेरासुमिति
शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे
अच्छ निर्मलभाव अग्ने ! नक्षि अस्मद्विमस्थानं गच्छ । नक्ष
गतौ । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किञ्च
द्युमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददाते-
र्लुङि रूपम् । बहुलं छन्दस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६,
४, ७५] ॥ २५ ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे
सखिभ्यः । स नो वोधि शुधी हवमुकृष्या गो
अघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम ! हे दीदिवः सर्वस्य दीप-
यितः ! तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय
द्वितीयार्थं चतुर्थी सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ।
यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च
त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान् भवसेवकान् वोधि बुध्यस्व
हवमस्मदीयमाह्वानं शुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघा-
यतः शत्रोर्नोऽस्मानुरूप्य रक्ष । समगद्दः सर्वपच्योयः ।

शोचिरिति ज्वालानाम् [निघ० २, २७, ६] शोचिरस्वा-
 स्तीति शोचिभान् मतुप् । अतिशयेन शोचिभान् शोचिष्ठः ।
 अतिशयने तमविठनौ [पा० ५, ३, ५५] विष्मतीर्लुगितौ-
 ष्ठनि [पा० ५, ३, ६५] मतुपो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्जल-
 नार्यस्य लिडादेशकसन्तस्य रूपम् । मतुवसो वः सम्बुधौ
 छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् । वीधि । बुध प्राणि-
 लोण्मध्यमैकवचने सेर्ह्यपिञ्चेति [पा० ३, ४, ८, ७] हिः । बहुषु
 छन्दसीति शपो लुक् [पा० २, ४, ७३] । हृभल्भ्यो हेर्धिः
 [पा० ६, ४, १०१] । छन्दसि गुणे घलोपी । शुधी ।
 शुपृकृहभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः । संहितायामन्येषामपि दृश्यन्
 इति दीर्घः [पा० ६, ३, १३७] । उरुष्य उरुष्यतीति रचष-
 कर्मा । ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः । नष
 घातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम् । अघा-
 यतः । अघं परस्वेच्छति अघायति । सुप आत्मनः क्यनित्यत्र
 [पा० ३, १, ८] छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्वच्
 अश्वाघस्यादित्याकारः [पा० ७, ४, ३७] अघायतीति
 अघायन् । तस्मात् । अघायतेः शठप्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥

इड एह्यदित एहि । काम्या एते । मयि
 वः कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

का० [४, १२, ८] गां गच्छतीड एहीति । हे यजुषी
 गव्ये । हे इडे ! एहि । हे अदिते ! एहि आगच्छ होम-
 स्थानम् । इडा मनोर्दुहिता । अदितिर्देवमाता । इडा मनु-
 मिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्त-
 ष्छन्दसइदतिदेशार्थः । का० [४, १२, ८] काम्या एते-
 त्यान्भत इति । गामान्भते । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः

प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः सर्वे कामयितव्याः ! यूय-
मेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामाना
धरणमपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि
भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमि-
त्यर्थः । अहं व. प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२, ३, ४,
३४] ॥ २७ ॥

सोमान् ए खरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कञ्ची-
वन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का० [४, १२, १०] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ।
व्रतेत्यपरेणाहवनीय प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः ।
सोमान खरणं ढचो गायत्री ब्रह्मणस्पतिदेवत्वस्तेनेव दृष्ट ।
अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मण-
स्पते वेदस्य पालक । सोमान सोमानामभिषोतारम् । खरणं सू-
त्रशब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति
शेषः । सुनीतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
[पा० ३, २, ७५] मनिन् । खरतीति खरण. नन्यादित्वात्
[पा० ३, १, १३४] ल्यु । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्द-
युक्तञ्च धनप्रदानैर्मा कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कचो
वन्तं कञ्चीवद्भामकमृषिं दीर्घतम.पुत्रं यथा सोमयागयुक्त
स्तुतियुक्तञ्च कृतवानसि तथा मा कुरु । उपमानद्योतक
इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कञ्चीवान् । य औशिज.
उशिजः पुत्रः उशिक् कञ्चीवतो माता ॥ २८ ॥

यो रेवान् यो अमीवृहा वसुवित् पुष्टि-
वर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः । यूय-
मेत आ इत आगच्छत । यो युष्माकं कामधरणं कामानां
धरणमपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि
भूयात् युष्मत्प्रमादादहमभोष्टफलस्य धारयिता भूयासमि-
त्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२, ३, ४,
३४] ॥ २७ ॥

सोमान् खरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कचो-
वन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का० [४, १२, १०] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ।
व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः ।
सोमानं खरणं ढचो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवत्वस्तेनैव दृष्टः ।
अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मण-
स्पते वेदस्य पालक ! सोमानं सोमानामभिषोतारम् । खरणं सू-
शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति
शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
[पा० ३, २, ७५] मनिन् । खरतीति खरणः नन्द्यादित्वात्
[पा० ३, १, १३४] ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्द-
युक्तञ्च धनप्रदानैर्मा कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कचो-
वन्तं कचोवन्नामकमृषिं दीर्घतप्तःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं
स्तुतियुक्तञ्च कृतवानसि तथा मा कुरु । उपमानद्योतक-
इवशब्दोऽत्र सुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कचोवान् । य औशिजः
उशिजः पुत्रः उशिक् कचोवतो माता ॥ २८ ॥

यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टि-
वर्धनः । स नः सिपत्तु यस्तु ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यद्यामीवहा यमी
 वस्य रोगस्य हन्ता । अम रोगे । अमरीवः । वसुवित् वरु
 धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर
 वेगे इगुपधिति [पा० ३, १, १३५] कः वेगवान् अविलम्बित-
 कारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिपत्तु सेवताम् सिपत्ति-
 सचते इति सेवमानस्य [निरु० ३, २१] । यद्वा अनयर्चा
 पुत्रः प्रार्थते । यः पुत्री रेवान्धनवान् यश्च व्याधिर्हन्ता जपा-
 दिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेय वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी
 तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिपत्तु सेवताम् ॥ २८ ॥

मा नः शशो अररुषो धूर्तिः प्रणइत्य-
 स्य रत्ना णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः कसुन्नन्तस्य षष्ठ्यकवचने रूप इति
 रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य रूपः । दानं कृतवत्
 इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुप इति । कदाचिदपि हविर्दा-
 नमकृतवत् इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंभो धूर्तिश्च
 नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्यास्यर्थः । यद्वा
 नश अटर्गने । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं
 शंभोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिर्हिंसा । ध्वरति धर्वतीति
 बधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, १८] । शत्रुकृतमनिष्टचि-
 न्तनं शत्रुकृता हिंसा चान्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च
 हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालकाग्ने ! नोऽस्मान् रत्न । इत्योऽत-
 स्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । णत्वं
 पूर्ववत् ॥ ३० ॥

सहि व्रीणामवोऽस्तु दुर्चं मित्रस्याय्यमृणः ।
 दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवव्यस्तृवो गायत्रो जपे विनियुक्तः
पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मित्रं स्यार्यमृणो बरुणस्येति
त्रीणां त्रयाणां देवानां सखन्धि श्रवः पालनमस्तु । किभूत-
मवः । महि महत् तथा द्युत्तं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रेव्याणि
क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तद्याविधम् । दुराधर्षं
तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्यासि कन्दसि त्रयादेगो
वेति [पा० ७, १, ५३] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नृहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु ।
ईगे रिपुरघशंसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृहनामसुपठितः [निघ० ३, ४, ११] । चन-
शब्दोऽप्यर्थे । अमा चन गृहेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा
वारणेषु चौरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते
वारणास्तेषु चौरव्याघ्रभयाद्येषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्तमा-
नानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमाना-
नाम् उपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको
रिपुः शत्रुः नृहि ईगे । समर्थो न भवति । लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तन्नापः । अधीगच्छद्वेगां
कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] इति तेषामिति पठ्ये । मित्रा-
दिभिः पालितानामघ्नाकं गृहेऽरण्ये या नास्ति शत्रुधाप
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ते हि युवांसो अदितेः प्रलीवसे नत्याय ।
ज्योतिर्यच्छ्रन्त्वजसन् ॥ ३३ ॥

एवं तद्वचितानां शत्रुभयाभायस्तदाह । हि यतन्ते
अदितेः अण्डितगच्छं देवनातुः इवामः पुत्राः पृथक् मित्रा-

यमवहणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुप-
 स्तीयं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमयं जीवसे जीवितुं यथा
 शिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । ३३ ॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुषे ।
 उपोषेन्न मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य
 पृच्यते ॥ ३४ ॥

ऐन्द्रो पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता ।
 यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाचराः सा पथ्या
 बृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त ! कदाचन कदापि त्वं
 स्तरीर्नासि । स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको
 नासि किं तर्हि दाशुषे सञ्चसि । द्वितीयार्थं चतुर्थी । दाश्रांसं
 हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सञ्चतिः सेवनकर्मा । किञ्च ।
 हे मधवन् धनवन् ! देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय
 इत् बहुतरमेव दानं तु इत् क्षिप्रमेव दाश्रांसमुपपृच्यते । पृची
 सम्पर्कं यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पाद-
 पूरणे [पा० ८, १, ६] इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छ-
 द्वावेवार्ये । तु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि
 सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्रांसमुपपृच्यते इति भावः
 । ३४ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

विष्णामित्रदृष्टा माषिवी गायत्री जपे वि० । तदिति
 चतुर्वेदेषु देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्या-
 मिणो विज्ञानानन्दस्य भावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा

आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणी वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं ।
 भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञा-
 नानन्दादिवैदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । छान्दसः
 सम्प्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गः-
 शब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाच्च वा अभिपिपि-
 चानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५, ४, ५, १] ।
 तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा
 प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय ॥ यद्वा
 वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो
 ध्यायामः । यद्य नो बुद्धीः प्रेरयति तच्च ध्यायामः । स च
 सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो
 धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धोः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

परि ते दूडभो रथोऽस्मान् २॥ अश्नोतु वि-
 श्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

आग्नेयो गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अग्ने ! ते
 तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्य्यश्रोतु
 परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किम्भूतो ग्यः
 दूडभः दम्भोतिर्वधकर्मा । दु खेन दभ्यते दुर्दभः । केनापि
 महसा हिंसितुमशक्यः । उकारं दुर्दे इति प्रातिशाख्यसूत्रेण
 [प्रा० का० ३, ३, ४] दुरो र्फस्य उकारः अयिमदस्य उः
 [पा० क० ६, ३, १०८ या० ६] । येन रथेन त्वं दाशुषो
 यजमानान् रक्षसि पालयसि । यजमाना वै दाशुषां इति
 श्रुतेः [३, ३, ४, ३८] ॥ सप्तदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रवाभिः स्यात् सुवी-

रो वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजां मे पाहि ।
 शंस्यं पशून्मे पाहि । अथर्यं पितुं मे पाहि
 ॥ ३० ॥

अथ चुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का० [४, १२, १२]
 भूर्भुवः स्वरिति वीभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेः
 नोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वीभा-
 वग्नी उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने !
 भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्स्वः तदर्थंभूतलोकत्रयात्स्वो
 वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बभ्रुमृत्वादिरूपाभिः
 कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो
 भवेयं तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्ति शो-
 भनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः
 स्यां बहुमूल्याहं हिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

प्रवक्ष्यदुपस्थानमागतीपस्थानं चादित्वदृष्टम् ॥

का० [४, १२, १३] प्रवक्ष्यन् सर्वांन्नयेति प्रतिमन्त्र-
 मिति । यद्वा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं
 सर्वानग्नीवर्येत्यादिमन्त्रेरुपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं
 नरभ्यो हितं गार्हपत्य ! मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपति-
 ष्ठत । हे शंस्यं अनुष्ठाढभिः शंसितुं योग्याहवनीय ! मे मम
 प्रजां पाहि रक्ष । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठत । हे अथर्यं दक्षि-
 णाग्ने ! मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । अत मात-
 त्वगमने । सततं गार्हपत्यात् स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति ।
 तेनाथर्यः । निपातोऽयम् ॥ ३० ॥

... आगन्तुं विश्ववेदसमस्यर्थं वसुधित्तमन् ।

अग्ने^१ सम्नाडभि^२ द्युम्नमभि^३ सह^४ आयच्छस्व^५
॥ ३८ ॥

का० [४, १२, १८] समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत
आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्नेति प्रतिमन्त्रमिति ।
समिधं हस्ते आदाय कश्चिदपि जनमगत्वेव प्रथममेवाग्न्या-
गारं प्राष्यागन्नेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति
सूत्रार्थः । अनुष्टुबाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्नाट् ।
सम्यक् राजते दीप्यते सम्नाट् तथाविधाग्ने आहवनीय ! वय
त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः । किम्भूतं
त्वाम् । विश्ववेदस विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदा-
स्तम् । विश्व वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधन वा ।
पुनः किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयैव वसुनो
धनस्य वेदितारं सञ्चारम् । किञ्च । हे अग्ने ! द्युम्नं
सहस्र अम्नभ्यमभि आयच्छस्व । टाण् टाने । पाप्नेत्या-
दिना [पा० ७, ३, १८] यच्छादेशः । यशो बल चास्मभ्यं
देहि । द्युम्नं द्योततेर्यशो वात्रं वा [निरु० ५, ५] । मह
इति बलनाम [निघ० २, ८] यच्छस्वेति यमै रूपं वा ।
आयच्छस्व आगमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मसु
यशो बलञ्च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निगृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसु-
वित्तमः । अग्ने^१ गृहपतेऽभि^२ द्युम्नमभि^३ सह^४
आयच्छस्व^५ ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यदुसारिणी हहती । यस्या द्वितीयः
पादो हादग्नाक्षरोऽन्वे त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यदुमारिणी । अत्र

तृतीयो नवार्णस्ते नैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य
एतन्नामकोऽग्निगृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रा-
दिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा ।
हे अग्ने ! स त्वं द्युम्नं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने ! पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ४० ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठत । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः
पशव्यः । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान् धनवान्
पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे अग्ने पुरीष
पशुहित ! द्युम्नं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

गृहा मा विभीत मा वैपध्वमूर्जं विभ्रत
एमसि । ऊर्जं विभ्रहः सुमनाः सुमेधा गृहा-
नैमि मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

का० [४, १२, २२] गृहा मा विभीतेति गृहानुपै-
तीति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मेल्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं
प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शंयुष्टाः । त्रिष्टुव्विराड्-
रूपा । यस्या एकादशार्णस्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः मा
विराड्रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहाः !
यूयं मा विभोत । पालको यजमानी गत इति भयं मा
कुरुत । मा च वैपध्वम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयि-
ष्यतीति बुद्ध्या कर्मं मा काष्टं । यतो वयमूर्जं विभ्रतो
धारयमाणानचीषान्निव युष्मनिमसि । आ इमः आगताः
स्यः । यथा यूयमूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं विभ्रत् धार-
यन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः

मनसा दुःखरहितेऽ मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानैमि
 प्रागच्छामि । एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनम-
 स्मदो द्वयोवेत्युक्तेः [पा० १, २, ५८] ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः ।
 गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषाम-
 ध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृहान् स्मरति । अधीगर्थद-
 येशा कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] षष्ठी । गृहविषयं चेमं
 सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः
 सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्व-
 यामहे आह्वयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्वित्-
 त्यर्थः । ते गृहदेवा आहुताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान्
 नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यन्वाच्छन्तु ॥ ४२ ॥

उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः ।
 अथो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।
 क्षीमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं श्रमं श्रयोः
 श्रयोः ॥ ४३ ॥

प्रवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः
 सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका । इह
 गृहेषु गाव उपहृताः घेनवो बलीवदास्य सुखेन तिष्ठन्वित्ये-
 वमनुज्ञाताः । यथा इह गृहेषु अजावयः उपहृताः । अजा-
 त्वावित्त्वजातिद्वययुक्ता पशवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्य-
 न्नाभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अन्नस्य कीलालः अन्न-
 सम्बन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः समृद्धो भव-

प्रधासी चेति पठ्यते [अध्या० १७, ८५] । प्रधास्युपलक्षितान्
 मरुतः आक्षयामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिश-
 तिर्हिसार्धः । रिशां वैरिक्ततां हिंसां दस्यन्ति उपक्षय-
 न्तीति रिशादसः । दस्य उपक्षये क्षिप् । यद्वा रिशन्ति
 हिंशन्तीति रिशाः । इगुपधेति कः [पा० ३, १, १३५] ।
 रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्ति
 रिशन्तः शतरि दीर्घञ्छान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते
 रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करभेण सजोपसः
 यवमयो हविर्विशेषः करभः । तेन सजोपसः समानप्रीतय-
 स्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद् ग्रामे यदरुण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।
 यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा
 ॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्टप् । का० [५, ५, ११] करभपात्राणि
 जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नीं प्रत्यङ्मुखी जाया-
 पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरंण वा यद्-
 ग्राम इतोति । यवापिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्ये-
 काधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करभपात्राणि । तानि शूर्पेण
 पत्नी दक्षिणाग्नीं जुहुयादित्येकः पक्षः दक्षपती द्वी वा जुहु-
 यातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राष्टा-
 हृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् ।
 अथ मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पार्पं ग्रामोपद्रव-
 रूपं चक्षम कृतवन्तः । तथारुण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं
 चक्षम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाननतिरस्कारादिकं

चक्रम् । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः
कलत्रभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चक्रम् । तथान्यत्रापि सुव्य-
स्त्रास्यादौ तदेनः ताडनावज्ञादिकं चक्रम् तदिदं सर्वं पाप-
मवयजामहे विनाशयामः । अथपूर्वो यजिर्नाशनाथः । स्नात्वा
एतद्द्विर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

मो षू ण इन्द्रात् पृत्सु देवैरस्ति हि सा
ते शुष्मिन्वयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या
हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुहे वत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः
सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र ॥ का० [५, ५, १२] मो
षू ण इति यजमानो जपतीति । पृत्स्विति संग्रामनाम
[निघ० २, ११, २१] हे इन्द्र ! अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु
वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहि-
तस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः
सुगन्धो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेशो
भा भूदित्यर्थः सम्पद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति
वल्लनाम [निघ० २, ६, ११] । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र !
ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि अ विद्यत
एव खलु । अथपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । मिह सेचने धातुः ।
मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव
यव्या यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा
खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति
भावः । किञ्च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः
मरुतीन् वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाक-

रायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारिणापि
 तुष्टस्य तत्र कर्पय युक्तित्यर्थः । सो सु न अत्र सुज इति [पा०
 ८, ३, १०७] पत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६,
 ३, १३७] दीर्घः । नद्य धातुस्योरुपुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न
 इत्यस्य णः । स इत्यस्यापि पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६]
 पत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशेति [पा० ८, २, ६७]
 विजन्तो निपातः । मीदुपः । दाश्वान् साहासोदांशेति
 [पा० ६, १, १२] हसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयो-
 भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तु प्रेत सचाभुवः
 ॥ ४७ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप् । का० [५, ५, १३] अक्रन् कर्मकृतो नां
 वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः
 वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन्
 कृतवन्तः । कथंभूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुख-
 नाम [निघ० ३, ६, ७] मयो भवति यया सा मयोभू-
 तया मन्त्ररूपस्तुत्यर्थः । हे सचाभुवः ! सचेति सहाय्य-
 ऽप्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन्
 कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः ! देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा
 वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तु प्रेत मृहान् गच्छत ।
 अस्त्विति मृहनाम [निघ० ३, ४, ५] ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचैरुरसि निचुम्पु-
 णः । अव देवैर्देवैस्तमेनो ऽयासिप्रसव मत्यै-

मर्त्यकृतम् । पुरुरावृणो देव रिषस्याहि ॥ ४८ ॥

यज्ञदैवतं यजुः ॥ का० [५, ५, ३०] मज्जयत्यवभृथेति ।
 अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति । वरुणप्रधासस्य कर्मणोऽन्ते
 तदङ्गभूतं यदवभृथास्य कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन
 मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृत ! अवा-
 चीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे
 सोऽयमवभृथः । तस्मिन्निधनं हे अवभृथ यज्ञ ! हे निचुम्पुण !
 चुपमन्दायां गतौ [धा० ११, ६] नितरां चोपति मन्द-
 गच्छति निचुम्पुणः । उणप्रत्ययो सुमागमश्च । यद्वा नीचै-
 रस्मिन् क्कणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः ।
 वीणस्थूणव्रणभ्रूणेत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात् क्कणतेः एक-
 प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभावे उपपदस्य निचुम्भावश्च
 निपातितः । तथाविधावभृथ ! यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां
 चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचु-
 म्पुणो भव मन्दगमनो भव । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते ।
 देवैर्द्योतनात्मकैरस्त्रैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु - देवेषु
 कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिपमस्मिन् जलेऽहमवनी-
 तवानस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्त्रहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्य-
 कृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति
 तदप्यहमवायासिपमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्कृतं पापं यथा
 त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किञ्च हे देवा-
 वभृथास्य यज्ञ ! रिपो वधात् पाहि पालय । रिपतेर्हि-
 सार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किभ्रूताद्विषः । पुरुरा-
 वृणः । रा दाने । पुरु बहु विरुहं फलं ददातीति पुरुरावा-
 तस्मात् । आतो मनित्रित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप ।

नितरां सम्पादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं "श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां क्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ८४] । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहाराणि नितरां सम्पादयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे प्रादहयेनादरेणेन्द्रेण हिवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूपत ।
अस्तोपत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती
योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपिढयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । का० [५, ८, २१] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कम्बोदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते हाभ्यामिति । पिढयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमचन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूपत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यदा प्रियास्तनूरुवाधूपत । किञ्च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः सिधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्वा बुद्ध्या युक्ताः अस्तोपत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाहव बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः । अतो हि इन्द्र ! तु अिप्रं ते तव हरी एतन्नामकी हरितवर्णावस्ती

योज गमनाय रथे योजय । - तवाभीष्टायाः पिबदृष्टेः सम्पन्नः
 त्वात्तैः पिबभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अचन् । अदे-
 लुङिः लुङ्सनोर्घस्त् इति [पा० २, ४, ३०] घञ्ज्ञादेशः ।
 मन्त्रे घंसेव्यादिना [पा० २, ४, ८०] च्लुर्लुक् । - गमहनेत्यु-
 पधात्लोपः [पा० ६, ४, ८८] । खरि चेति [पा० ८, ४,
 ५५] चत्वम् । शासि वसीति [पा० ८, ३, ६०] पत्वम् ।
 अडांगमः ॥ अमीमदन्त मद दृष्टियोगे चुरादिरात्मनेपदी-
 लुङि षिलोपादौ रूपम् ॥ अधूपत धूञ् कम्पने लुङि सिचि-
 व्यत्ययेन गुणाभावः ॥ मती सुपां सुलुगिति [पा० ७, १,
 ३८] दृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ योज युजिर् योगे ख्यन्ता-
 क्षोष्टि छन्दसुभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातु-
 कत्वाखेरनिटीति [पा० ६, ४, ५१] णिलोपः । इयचोऽत-
 स्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसदृशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि ।
 प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो वासि वशान् २॥ अनु-
 योज्ञा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

हे मघवन् ! वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्तारो भूया-
 सीत्याशास्यते । किन्भूतं त्वाम् । सुसदृशं सुष्ठु सम्यक् पश्यति
 सुसदृक् तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् ।
 इत्यमन्त्राभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानाननु-
 लक्ष्मीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि । किन्भूतः पूर्णवन्धुरः ।
 बन्धुरशब्दो रथनीडवाची । स्तोत्रभ्यो देवैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडो-
 पेतो भूत्वा गच्छसि । हे इन्द्र ! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत्
 ॥ ५२ ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमिन ।

पितृणाञ्च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्रो बभ्रुदृष्टाः ॥ का० [५, ८, २२] मनो न्वाह्वामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयः आनुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यदा मनः मनोऽभिमानि देवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमिन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं देवं मानुषञ्च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्देवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पितृणाञ्च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्वन्ते ते मन्मानस्तैः तादृगैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
ज्योक् च सूर्ये दृशे ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यत्र सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्म-
शुभाहाय । तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्ये दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुम् । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः । जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः । दृशे । दृशे विश्ये चेति [पा० ३, ४, ११] साधुः ॥ ५४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।
जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५५ ॥

हे पितर ! भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवमम्बन्धी पुरुष
नोऽस्मभ्य मन पूर्वाक्त चित्त पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेर
यत्वित्यर्थ । तथा सत्यनुष्ठान कृत्वा भवत्प्रमादाज्जीव जोद
नवन्त व्रात पुत्रपश्नादिक गण वय सचेमहि सेवेमहि ।
सचति सेवनार्थ ॥ ५५ ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः ।
प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे
सोमनामको देवाऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येव हविषो
विहितत्वात् । हे सोम । वय यत्माना तव व्रते कर्मणि
वर्त्तमाना तनूपु भवच्छरीरपु मना विभ्रत अम्लदीय चित्त
धारयन्त त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्त पुत्रपोत्रादिसम्पन्ना सन्त
सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तुनीति शेषः । यद्वा पच
सखन्ते सर्वदा त्वत्सम्पन्ना भवेम ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वास्विक्या तं
जुषस्व स्वाहा । एष ते रुद्र भाग आस्तुते
पशुः ॥ ५७ ॥

हे रुद्रे यजुषी विश्व्यक्षरहादशाक्षरे ॥ साकनेध-
गतव्रतम्बकहविर्विषया मन्वा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजु
षोऽयदानशोभे विनियोग । तथाच का० [५, १०, १२]
एष त इति जुहोतीति । रोदयति विरोधिना गतमिति

रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव स्वसा भगिन्या अश्विकया अश्वि-
 कानाम्ना सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भज-
 नोयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व
 सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहृतमस्तु । अश्विकाया रुद्रः
 भगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२, ६, २, ८] । अश्विका इ वै
 नामास्य स्वसा तथास्यैप सह भाग इति योऽयं रुद्रास्यः
 क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदा-
 नघा भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति ।
 सा चाश्विका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं
 हन्ति । रुद्राश्विकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति ।
 तथाच तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वसाश्विकयेत्याह
 शरहा अस्याश्विका सा भिया एषा हिनस्ति यः हिनस्ति
 तयैवैनः सह शमयतीति । का० [५, १०, १३] । अति-
 रिक्तमाखुक्तर उपकिरत्येप त इतीति । यजमानस्य यावन्तः
 पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः
 पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं
 पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्व-
 पति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिका-
 निति कात्यायनोक्तेः [५, १०, १, २] । तत्र योऽयमतिरि-
 क्तस्तं न जुहुयात् किन्तु मूपकोत्खाते एष त इति मन्त्रेणो-
 पकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र ! एषोऽस्माभिरुप-
 कीयमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा
 ते तवाखुः पशुः मूपकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन
 तुष्टो रुद्रस्तयाश्विकया यजमानपशुत्र मारयतीत्यर्थः ॥५०॥

अथ रुद्रमदीमञ्चवं देवं त्रैयम्बकम् । यथा

नो वस्यसस्वरद्यथा नः श्रेयसस्वरद्यथा नो
व्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

हे रौद्रौ पङ्क्तिककुभो । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः
प्रथमद्वितीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । द्वयोर्जपे विनियोगः ।
तथा का० [५, १०, १४] । आगम्याव रुद्रमदीमहीति
जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादी-
महि त्वदनुग्रहादव भक्षयेम । तथा ब्रह्मकं त्रीष्वम्ब-
कानि नेत्राणि यस्य तादृश देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मन-
सावगत्यादीमहीत्यनुवर्त्तते । यदा अदीमहीत्यत्र शिचो
लोपश्छान्दसः । अवयुत्वान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि
आदयामी भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा ब्रह्मकमादयाम
इति । यथा येन प्रकारेण नोऽघ्रान्वस्यसः करत् वस्तुतरान्
वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान् श्रेयसः करत्
ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात्
सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथेनं जपाम इत्यर्थः ।
आशोरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाङ्घ्रिङ्
शिचो लोपः [पा० ३, ४, ११७] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता
त्त्वं अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुच्छन्दसीति [पा० ५,
३, ५८] इयसुनि कृते तुरिष्ठेमेयस्त्विति [पा० ६, ४, १५४]
त्वंनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः ॥ करत्
छन्दसि लुङ्ङुङ्ङिट इति [पा० ३, ४, ६] लङ् विकरणभ्यत्व-
येन शपि गुणः । बहुल छन्दस्यमाद्योगेऽपीत्यडभायः [पा०
६, ४, ७५] ॥ व्यवसाययात् लीटि आडागमे इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] इलोपे रूपं विपूर्वस्व
त्यन्तस्य स्यते ॥ ५८ ॥

भेपजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेष-
जम् । सुखं मेपाय मेप्यै ॥ ५६ ॥

हे रुद्र ! त्वं भेषजमसि श्रीयधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि ।
अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधि-
निवारकमौषधं देहि । मेपाय मेप्यै च सुखं देहि । सुहितं
खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां चिम-
प्राप्तिर्भवति ॥ ५६ ॥

त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वार-
ुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृताः ॥ ६० ॥

हे अनुष्टुभी । का० - [५, २०, २५, २६] अग्निं त्रिः
परियन्ति पितृवत्सव्योरुनाघ्नानास्त्रास्वकमिति देववच्चैतेनैव
दक्षिणानाघ्नाना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकी-
यान् वामोरुं स्त्राडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा
च देवतामेवायां दक्षिणोरुं स्त्राडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति ।
एवमत्र पुरुषाः प्रथमं नैव त्रास्वकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण
प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं
दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टिवर्ध-
यितारं त्रास्वकं नैवतयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो
रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संनारमृत्योश्च मुक्तो भूया-
मम् अमृतान्ना मुक्षीय स्वर्गरूपान्मृत्तिरूपाञ्जामृतान्ना मुक्षीय
मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बहुवचनं । मुक्तामा भूयास्तेत्यर्थः ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्मम भ्रंशी मा भूदित्यर्थः ।
 अथोर्माचने दृष्टान्तः—उर्वाकमिव बन्धनादिति । यथोर्वा-
 कक कर्कन्ध्रादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य हन्तात्
 प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का० [५, १०, १७] कुमर्यघोत्तरेणेति ।
 यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्ब-
 कमन्त्रेषाग्निं त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं
 पतिवेदनं पति वेदयतीति तं भर्तुर्लभयितारं विदुः लाभे ।
 अन्यत् पूर्ववत् । इतो मुचीय इतो मादृषिद्विभ्रादृवर्गान्मुचीय
 मुक्ता भूयासममुती मा मुचीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्यु-
 र्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहञ्च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे
 गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद् वसामीत्यर्थः । सा यदिति
 इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२,
 ६, २, १४] अतरेरितोऽमुत.शब्दाभ्यां पिदपतिवर्गौ प्राद्वौ
 ॥ ६० ॥

एतत्ते^१ रुद्रावसं तेन^१ पुरी मूजवतोऽती^१ हि ।
 अवततधन्वा^१ पिनाकावसुः कृत्तिवासा^१ अहिष्-
 सन्नः शिवोऽती^१ हि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्तरपङ्क्तिः । यस्या अन्व्यौ द्वादशाक्षरावाद्याष्टा-
 क्षरी पादौ सास्तरपङ्क्तिः ॥ का० [५, १०, २१] । मृतयोः
 कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे वासज्योभयत. स्याणुवचवर्षशवल्को-
 कानामन्यतमस्मिन्नुत्तेपणवदासज्ये तत्त इतीति । ग्रीहियवा-
 दीन् बह्ना बह्नार्थं दृणवशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मृतमि-
 त्युच्यते । तयोर्बभयोर्मृतयोस्त्र्यम्बकान् हयि.शेषान् प्रक्षिप्य
 स्त्रयोऽयेनांसेन वोढुं शक्यायां वशयष्ट्यामपश्ये तन्मूतद्वयम-
 वासज्योन्नते स्थाषी हृषे वंशे वल्लीके वा मूतद्वययुतां वश-

यष्टिं संसृजति । ततो गोभिरात्रातुमशक्यत्वाद्वावी रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । भूजवान्नाम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वामस्थानम् । अवमशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्यं श्रोदनविशेष उच्यते । हे रुद्र ! एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं भूजवतः पर्वतात् परः परभागवर्त्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्त्रद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादितं ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥ का० [५, १०, २२-२३] । कृत्तिवासा इत्यनवेक्षसेत्योपसृशन्त्यप इति । उदते वृक्षादौ मृतद्वयेऽवमज्य प्रत्यावर्त्तमाना मृतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागतोदकं सृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र ! त्वं कृत्तिवासाः चर्माश्वरी नोऽस्त्रानहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्त्रदीयपूजया सन्तुष्टः कोपराहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

आशीर्देवतोष्णिक । यस्याश्चत्वारः पादाः समाचाराः सोष्णिकः । का० [५, २, १६] द्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वषनकालीनः । जमदग्नेः सुनेर्यत्र त्र्यायुषं त्रयाणां वाक्ययौवनस्याविराणामायुषां समाहारः त्र्यायुषं तथा कश्यपस्मैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यज्ञा-

युषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यज्ञायुषमस्ति तत्सर्वं त्रायुष
नोऽस्माक यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीना बाल्यादिषु
यादृशं चरित तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते
अस्तु मा मा हिप्सीः । निवर्त्तयाम्यायुषेऽ-
न्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्वाय
सुवीर्याय ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चुरदेवत यजु । का० [५, २, १७] शिवो नमस्ति
लोहचुरभादायेति । हे चुर । त्व नाम नाम्ना शिव
शान्तोऽसि स्वधिति वज्र ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु
मा मा हिप्सी । का० [५, २, १७] निवर्त्तयामीति वप-
तीति । यजमानदेवत यजु । निपूर्वा हतिर्मुण्डनार्थं ।
हे यजमान । त्वां निवर्त्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीव-
नाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य
पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभ-
नसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्रान्तमृतृतीयोऽध्याय इरित ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो
अनुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो
यजुर्भी रायस्योषिण समिषा मदेम । इमा
आपः शमु मे सन्तु देवीः । ओषधे चायस्व ।
स्वधिते मेनं हिंसीः ॥ १ ॥

आधानाग्निहोत्रान्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये
[क० १-८, ८-१०, ११-४३, ४४-६३] प्रोक्ताः । चतु-
र्थोऽध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वाविंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यज-
मानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ
यजमानः षोडशत्विजो हत्वारण्यीरग्नी समारोप्य शालां
गच्छेत् । तथा च का० [७, १, ३६] समारोह्याग्नी
शालास्तम्भं पूर्वाङ्गं गृहीत्वारणिपाणिराहैदमगन्मेति । द्वे
अत्यष्टौ त्रयवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः । आद्या-
वर्धर्षी देवयजनदेवत्वौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि ।
व्यवहितार्थेति [पा० १, ४, ८२] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यव-
धानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्शयते । वयमिदं पृथिव्याः
मध्यंश्चि देवयजनं देवा इक्ष्यन्ते यस्मिन् तद्देवयजनं स्थानम् ।
आ अगन्म आगताः सः । गच्छतेर्लङ्युत्तमबहुवचने व्यत्य-
येन अपो लुकि सो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मध्य-
मः । अडागमस्य । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे देवामः
सर्वे देवाः अयुपन्ताप्रयन्त प्रोत्वा स्थिता इत्यर्थः । किञ्च ।

वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इत्यमाणेनानेन च संम-
 देम । मदी हर्षे व्यत्ययेन शप् । हृष्टा भवेम धनैरद्वैद्य
 त्वप्येम । कि कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक् च साम च
 ऋक्सामे अचतुरेति [पा० ५, ४, ७७] सूत्रेणाजन्तो
 निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः समु-
 द्रवहन्शीर सोमयाग समापयन्त इत्यर्थः । का० [७, २, ८]
 दक्षिण गौदोन वितार्यीनतीमा आप इति । इमा आप ।
 आपो देवताः । इमा आप. शिरःकृदाय सिध्यमाना एता
 आपो मे मम यजमानस्य शसु । उ एवार्थे । श सुखार्थम
 व्ययम् । श सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किम्भूता आपः ।
 देवी देव्य' दोव्यन्ति ता देव्य' । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥
 का० [७, २, १०, ११] यूपवत् कुशतरुण क्षुरेण चाभिनि-
 धाय छित्त्वेति । यथा पशुर्धेयूपस्य छेदे मन्त्र एवमत्रापि
 तृणान्तर्धान क्षुरस्थापनञ्च मन्त्रद्वयेन कर्त्तव्यमिति सूत्रार्थः ।
 औपधे । कुशतरुण देवता । हे औपधे कुशतरुण । त्व यज-
 मान वायस्व क्षुराद्रन्न । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे स्वधिते
 क्षुर । एव यजमानं मा हिमी ॥ १ ॥

आपो अस्मान्मातरः शुभ्यन्तु घृतेन नो
 घृतप्लुः पुनन्तु । विश्वे हि रिप्रं प्रवहन्ति
 देवीः । उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि । द्वाक्षा-
 तपसो स्तनूरसि तां त्वा शिवाश्च शग्मां परि-
 दधे भद्रं वर्णं पुष्यन् ॥ २ ॥

का० [७, २, १५] आपो अस्मान्मातरः स्यात्वेति । मातरः

मिमते ता मातरो जगन्निर्माचरो मातृवत्याल्यित्रो वा आपः
 अस्मान् कृतक्षीरान् यजमानान् शुन्वयन्तु शुन्व शुची शोध-
 यन्तु क्षीरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च
 घृतपूः घृ चरणे जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुन-
 न्तीति घृतपूः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान्
 पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । किञ्च देवीः द्योतमाना आपो विश्वं
 हि । हि एवार्थः । सर्वमेव रिपं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणाप-
 नयन्तु । रपो रिपमिति पापनामनी भवत इति यास्कः
 [निरु० ४, २१] ॥ का० [७, २, १५] उदिदाभ्य इत्युत्-
 क्राम्यत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत् इदे-
 वार्थे उद्गच्छाम्येव । जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः । किञ्च तोऽहं
 शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः समन्ताद्भावेनान्तरपि
 शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां
 बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता ॥ का० [७, २, १६-१८] क्षीमं
 वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नातवस्व वाऽमौत्र-
 धीतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसीरिति ॥ दीक्षात-
 पसीः । वासो देवता । हे क्षीम वस्व ! त्वं दीक्षातपसी-
 स्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभि-
 मानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रिय-
 मसि । तां दीक्षातपसीस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं
 परिदधे धारयामि । किञ्च तां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि
 शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किञ्च
 तोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं
 पुष्यन् ॥ २ ॥

अहीनां पसोऽसि वर्चीदा असि वर्ची मे

देहि । इवस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षु-
र्मे देहि ॥ ३ ॥

का० [७, २, ३३] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु
नवनीतेन शीर्ष्णाऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति ।
प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा
शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
महीनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत ! त्वं महीनां
गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् [निघ० २, ११,
५] । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात् पयस्वीपचारः । वर्चोदा
असि । वर्चो ददातीति वर्चोदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्ति-
प्रदमसि पुंस्त्वमार्पमतो मे मघ्नं यजमानाय वर्चो देहि
कान्तिं प्रयच्छ ॥ का० [७, २, ३४] इवस्येत्यच्चावनक्ति
त्वं ककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं
लभ्यते चेत्तेनाच्छिद्यमञ्जरात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं प्राश्नमिति
सूत्रार्थः । इवस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन ! त्वं इवस्या-
सुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतक्षणागण्डलरूपोऽसि । यत्र
वा इन्द्रो इवमहंस्तस्य यदच्यामीदित्वादिश्रुतिः [३, १, २,
१२] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो इवमहन् तस्य कनीनिका
परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि कनीनिका-
रूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मघ्नं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टि-
पाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

चित्पतिर्मा पुनातु । वाक्पतिर्मा पुनातु ।

देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण

सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्र-
पूतस्य यत्कामः पुनः तच्छक्रेयम् ॥ ४ ॥

का० [०, ३, १] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मिति पावयति सप्त-
भिः सप्तभिः प्रतिमन्द्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति । अच्छिद्रेणेति
शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुपच्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां
पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानो देवो मामां यजमानं पुनातु शोध-
यतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः
प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः [३, १, २, २२] ।
किञ्चाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः । वायु-
रच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यः
मण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं
पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते ! पवित्रान् शुद्धान् पाति
पवित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ! ते पवित्र-
पूतस्य तव पवित्रेण पूर्वाक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं
भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुनः तत्
शक्रेयम् यः कामी यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन् कामो यस्य
स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुनः आत्मानं शोध-
यामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्ती भूयामम् । यजानुष्ठान-
सामर्थ्यं मेऽम्बित्वर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्ब्रह्मस्यतिर्मा
मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एत-
न्नन्तद्वयं पूर्ववदोज्यम् ॥ ४ ॥

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरिः ।
आ वो देवास आग्निपो यज्ञियासो हवामहे ।

को० [७, ३, ६] आ वो देवास इति वाचयतीति ।
 अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । देवी अनुष्टुप आशी । हे देवाम्
 देवा ! वय वो युष्मान् वाम वननीय यज्ञफलम् आ ईमहे
 सांकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । वन
 संभक्तौ । मप्रत्ययः । ईमहे याचतिकर्मसु पठित. द्विकर्मक
 [निघ० ३, १८, १] । क । सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति
 प्रवर्त्तमाने सति । प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिषु शतरि
 रूपम् । किञ्च हे देवासो देवा ! वो युष्मान् वय हवामहे आह्व-
 याम । कि कर्त्तुं यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञस-
 स्मन्निनीराशिप. फलानि आ आनेतु समानेतुमित्यर्थः ।
 उपसर्गेण धातुरध्याहर्त्तव्य । यज्ञफल प्राप्तु युष्मानाह्वयाम
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

खाहा यज्ञं मनसः । खाहोरोरन्तरि-
 चात् । खाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । खाहा वा-
 तादारभे खाहा ॥ ६ ॥

का० [७, ३, ७-१०] खाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते
 नानाहस्तयोरिव शेष प्रतिमन्व सुष्टो कृत्वा खाहेत्युक्ता
 वाग्यतोऽङ्गुली तस्सहिते चोत्सृजतीति ॥ आद्यमन्त्रेण
 हस्तद्वयकनिष्ठिकादयं सङ्कोचयति एवमन्त्रत्रयेणान्याः ।
 खाहा वातादारभ इत्युत्तमेन सुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
 खाहा यज्ञम् । चतुर्णां यजुषा यज्ञो देवता । खाहाशब्दस्य
 निपातत्वेनानेकार्यत्वादचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण प्राच्याः ।
 तथाहि । खाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृती-
 यार्थं मनसा यज्ञं खाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि एव
 खाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ खाहोरोरन्तरिवात् । पञ्चमी

सप्तम्यर्थे उरो विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहा-
शब्दो यज्ञार्थाऽतः प्रभृतिः ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ।
द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः । लोकत्रयव्यापी यज्ञ
इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा
यज्ञमारभे प्रवर्त्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात् ॥
स्वाहा यज्ञ एव सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । मेधायै मन-
सेऽग्नये स्वाहा । दीक्षायै तपसेऽग्नये
स्वाहा । सरस्वत्यै पूषाऽग्नये स्वाहा । आपो
देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरो
अन्तरिक्षे । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा
॥ ७ ॥

अतः परं षडौदयभणहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता ।
का० [७, ३, १६] औदयभणानि जुहोति स्याख्याः सुवेणाः
कृत्वा इति प्रतिमन्त्रमिति । आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ।
अग्नये वाङ्मदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये
आकूत्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधी मानसः सङ्ख्य
आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै ।
सङ्ख्यसिद्धैर्निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः ॥
मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्-
सिद्धार्थं मनसे । मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुत-
मस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति ।
इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । व्रत-
नियमो दीक्षा तत्सिद्धार्थं । मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽ-

ग्नये स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपो-
दात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै पूणोऽग्नये स्वाहा ।
मन्वाचारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूणो पुण्यातीति
पूपा तस्मै वागिन्द्रियपोपकायाग्नये हुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥
आपो देवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाचरा-
त्रयः पादाः सा विराट् । दशकाक्षयो विराडिकादशका वेल्यु-
क्तिः । अत्र प्रथमो द्वादशाक्षस्त्रीनैकाधिका । हे आपः ! हे
द्यावापृथिवी द्याव्यापृथिव्यौ ! हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष !
गुह्यं हृदस्यतये च हविषा विधेम हविर्दशः । द्वितीयार्थे
तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूता
आपः । देवीः देव्याः द्योतमानाः हृहतीः हृहत्यः प्रभूताः
उभयत्र पूर्वमवर्णः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं
भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

विश्वो^१ देवस्य^२ नेतुर्मर्त्तो^३ वुरीत^४ सुख्यम् ।

विश्वो^१ राय इ^२पुध्यति^३ द्युम्नं^४ वृणीत^५ पुष्यसे^६
स्वाहा^७ ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्वानुष्टुप् स्वस्वात्रेयदृष्टा । विश्वो
मर्त्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-
युक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणते प्रार्थयते । वृञ्
वरणे अस्मान्निडि तडि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि
उदोष्ठपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] ऋत उदादेशः । किञ्च
विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इपुध्यति सवितारं प्रार्थयते ।
इपुध्यतिर्याच्ञाकमसु पठितः [निघ० ३, १८, १४] । किञ्च
द्युम्नं द्योतनेयंशो वात्र वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं
पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थं अहंप्रत्ययः । यः

इत्यन्तः सविता तस्यै स्वाहा । इति षष्ठं श्रौद्धमभयमन्त्रः ।
समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे । ते
मा पातमास्य यज्ञस्योद्वचः । शर्मासि शर्म मे
यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ९ ॥

का० [७, ३, २३] कृष्णाजिनयोः सम्बन्धिमालभत ऋक्-
सामयोरिति । कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते
शुक्लकृष्णरेखे ! युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसा-
माभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्यं तद्रूपे भवतः ।
यद्वा प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः [३, २, १, ५] । ते वां तथा-
विधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा
मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य
आ उद्वचः उत्तमा चरमा ऋगुद्वक् तस्या उद्वचः आ तत्पर्यन्तं
पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति [पा० २, ३, १०] पञ्चमी । एत-
द्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते
देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं
कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरं कुवाप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मेषु
यच्छुक्लं तद्वचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो रूपम् । तदुक्तं
तित्तिरिणा [६, १, ३] । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठ-
माने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्राम्यातिष्ठतामेव वा ऋचो वर्षी
यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो यत् कृष्णमिति ॥ का०
[७, ३, २४] दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति । हे कृष्णा-
जिन । त्वं शर्म शरणमसि । अतो मे मद्यं शर्म शरणं यच्छ
दद्वि । स्वन्नोयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय
नमोऽस्तु मा मां यत्रमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

जर्गं स्याद्भिरस्यूर्ध्वं मदा जर्गं मयि धेहि ।
 सोमस्य नीविरसि । विष्णोः शर्मासि शर्मं
 यजमानस्य । इन्द्रस्य योनिरसि । सुसस्याः
 कृषीस्तु धि । उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वं मा
 पाद्येहस आस्य यज्ञस्योद्वचः ॥ १० ॥

का० [७, ३, २६] मेखलां वधीते वेणिं विवृतए शण-
 मुञ्जमिथामन्तरां वासस ऊर्गंसीति । अङ्गिरोभिदृष्टं मेखलं
 यजुः । हे मेखले ! त्वमाङ्गिरसो अङ्गिरोनामकानामृषीणां
 सस्वन्धिनी ऊर्कं अन्नरसरूपासि । किञ्भूता ऊर्णमदाः
 ऊर्णव मदीयसी कम्बलवत् सृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्ज-
 मन्नरसं मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तो-
 ऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः
 शणमुञ्जनामकलणरूपिणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला
 अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥

का० [७, ३, २७] नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति । हे
 मेखले ! त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता
 ग्रन्थिरसि । मूलाययोरैकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते ।
 अदीक्षितस्य पित्रदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय
 नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । का० [७, ३, २८] यिरः
 प्रार्णुते विष्णोः शर्मति । हे वस्त्र ! त्वं विष्णोः व्यायकस्य यज्ञस्य
 शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्मं सुखं कुर्विति
 श्रेयः ॥ का० [७, ३, २९—३१] कृष्यविपाणां विषलिं
 पञ्चवलिं वीक्षानां दशायां वधीते तथा कण्डूयनमुपसृशत्ये-
 नयां दक्षिणस्यां भव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृष्य-

विषाणे ! त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसितथेदानीं यजमानस्य
स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं
ममभवत्तस्मात्सन्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमवान्धस्योत्प-
त्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य
मृगीषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णवृषाणाभूदिति
तित्तिरिश्रुती यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात्
कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का० [७, ३, ३२] भूमौ
चोत्तिखति सुसस्या इतीति । हे कृष्णविषाणे ! त्वं कृषीः
सुसस्याः कृधि कुरु । करतः शपि लुप्रे श्रुश्रुखित्यादिना [पा०
६, ४, १०२] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः ।
सस्यं व्रीहियवादि । तदधीं भूम्युत्तेखः कृधिः यजमानानां
रूपयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधात्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का० [७,
४, १—२] सुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्ये-
नमुच्छ्रयतीति । दण्डो देवता । हे वनस्पते हृत्तावयव दण्ड !
उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वी भूत्वा अंहसः पापात् मा मां
पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य
उद्वचः उत्तमायाः समाप्तगतायाः ऋचः आ तदृक्पथ्यन्त-
मित्ययः ॥ १० ॥

व्रतं कृत्वाग्निव्रह्माग्नियज्ञो वनस्पति-
शुद्धियः । देवीं धियं मनामहे सुमृड्डीकाम-
भिष्टये । वृत्रेधां यज्ञवाहसं मुतीर्था नो
असद्वशे । ये देवा मनो जाता मनोयुजो दक्ष-
कतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेस्यः आहा

काः [७, ४, १५] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं चिरुक्तेति ।
 मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनमाधे-
 नम् । हे परिचारकाः ! व्रतं कृणुत ढोहनादिना क्षीरं सम्या-
 दयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद् व्रतमित्य-
 च्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था ॥ का० [७, ४, १५] अग्नि-
 ब्रह्मैति च संज्ञादिति । एतमपि मन्त्रं संज्ञत् पठेत् । अग्नि-
 ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्व-
 मुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेक-
 णामश्रवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निब्रह्मैव वेदरूप एव ॥ अयं-
 मग्निर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽग्निर्यज्ञ-
 एवेति ॥ वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वन-
 स्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसा-
 धनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः [३, २, २, ८] । न हि
 मनुष्या यजेरन्वहनस्पतयो न स्युरिति ॥ का० [७, ४, ३२]
 दैवी धियमिति व्रतायोपसर्जनं खासन इति । शकरी
 अतिशकरी वा । पूर्वाधेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे
 यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामहे इति याच्जा-
 कर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १६] । किमर्थमभिष्टये अभि-
 संमन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदि-
 लोपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थम् । किभूतां
 धियं दैवीं देवसस्वन्विनीं देवतोद्देशेन प्रहत्तामित्यर्थः । तथा
 सुसृङ्गीकाम् सुष्टु सृङ्गयति सुसृङ्गीका ताम् शोभनमुखहेतुम् ।
 तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् ।
 तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्याहक-
 र्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्या सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या
 सुतीर्या यद्वा सुष्टु तीर्यमवतरणमार्गो यस्यां सा । एवंविधा

सती गो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु । का० [७, ४, ३३] ये देवा इति व्रतयत्यमृत्यय इति । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति देवास्यचुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागीवाग्निः प्राणोदानो मित्रावरुणौ चचुरादित्यः अत्रं विश्वे देवा इति [३, २, २, १३] श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्ख्याः येषां ते सङ्ख्यितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारिणं पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं चीरं हुतमस्तु ॥ १२ ॥

श्रावः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्षा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का० [७, ४; ३५] श्रावः पीता इति नाभिमालभत इति । अष्टैवत्या जगती । हे आपः ! चीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्रावः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । श्रावमिति क्षिप्रनामाश्च अतनं भवतीति यास्कः [निरु० नै० ५, ३] । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्त्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम [३, ६, १७] । किञ्च । तास्तः

धाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता
 भवन्तु । किम्भूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः ।
 अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्त्तिकाः । नास्यमीवा याभ्यः ।
 अनागसः नास्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋताह्वधः
 ऋतं वर्धयन्ति ऋतह्वधः संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः । यज्ञ-
 हविहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति
 मृतं याभ्यः मरणनिवर्त्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्विती-
 यावहुवचनम् । अमृताः अमरणधर्मिणी देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा
 वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु । कौटुशीः अस्मभ्य-
 मयक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनोः । शेषं पूर्ववत्
 ॥ १२ ॥

इयं ते यज्ञिया तनूः । अपो मुञ्चामि
 न प्रजाम् । अ० ह्योमुचः स्वाहाकृताः पृथिवी-
 माविशत । पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का० [७, ४, ३६] मेच्यन् कृष्णविपाण्या लोष्टं किञ्चि-
 द्वादत्त इयं त इति । मूर्ध्वं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चित्
 तृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष ! इयं पृथिवी
 ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूर्धोपहत-
 परिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति
 भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि ! इयं लोष्टरूपा
 ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामादद इति शेषः । का० [७,
 ४, ३७] अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूर्धरूपा
 अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि ।
 अतो हे आपः ! मूर्धास्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत ।
 किम्भूताः । अ० ह्योमुचः अहसः पापान् मुञ्चन्ति पुरुषं

पृथक् वर्ततेत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं स्वीरणकाले
स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमि-
माविशत । का० [७, ४, ३८] पृथिव्या सम्भवेत्यात्
निदधातीति । गृतीतलोष्टादिकं सूत्रस्थाने लिपित् । हे
लोष्टादिक । पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकीभव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वं सुजागृहि वयं सुमन्दिषीमहि ।
रक्षो णो अप्रयुच्छन् प्रबुधे नः पुनस्कधि ॥ १४ ॥

का० [७, ४, ३८] अग्ने ! त्वमित्युक्त्वा स्वपित्वधः प्राङ्-
दक्षिणत इति । अनुष्टुप्वाग्नीयी । हे अग्ने ! त्वं सुजागृहि
सुष्ठु निद्रारहितो भव । वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि साधु
स्वपस्यामः । यदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु [धा० २,
१२] अत्र स्वप्रार्थः । आशीर्लिङ्ग्युत्तमबहुवचने रूपम् । किञ्च ।
नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्नप्रयुच्छन् । युक्त प्रमादे । अप्रमा-
द्यन् । हाचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां
दीर्घः । नद्यः धातुस्योरुपुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न
इत्यस्य षत्वम् । नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङः पदान्तादतीति [पा०
६, १, १०८] पूर्वरूपे प्राप्तौ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा०
६, १, ११५] प्रकृतिभावः । किञ्च अग्ने ! नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे
प्रबोधाय कधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सम्पदादित्वाद्वावि
क्लिप् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा ।
अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुमं आगुन् पुनः प्राणः पुनरा-
त्मा म आगुन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगुन् ।

वैश्वानरी अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरि-
तादवद्यात् ॥ १५ ॥

का० [७, ४, ४०] विबुद्धमस्त्रप्यन्तं पुनर्मन इति
वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्ति-
काले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेल्लिडि शपि-
लुप्तं हल्ल्याच्भ्य इति [पा० ६, १, ६८] प्रत्ययलोपे मका-
रस्य नकारे प्रथमैकवचने आगच्छिति रूपम् । किञ्च स्वाप-
काले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरु-
त्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे
आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं
श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्तीति
श्रुतेः [३, २, २, २३] स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो
भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते । एवं सर्वेन्द्रि-
येषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निन्दि-
तात् दुरितात् पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु । यद्वा अद-
द्यात् दुर्यशसो दुरितात् पापाच्च पातु । किम्भूतोऽग्निः ।
वैश्वानरः विद्धेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः । नरे
भ्यो ज्ञायामिति [पा० ६, ३, १२८] पूर्वपददीर्घः । अदब्धः
तनाप्यहिसितः तनूपाः तनू पातीति अस्मदीयशरीरपालकः
१५ ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व्वा त्वं
यज्ञेष्वीडः । राखेयत्सोमा भूयो भर देवो
नः सविता वसोर्दाता वस्त्रदात् ॥ १६ ॥

का० [७, ५, १, २] त्वमग्न इत्याह कुदावत्सं वा व्याहृ-

त्विति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविषयं वा कृते तदा
 ग्म इत्थं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वक्ष्येष्टा ।
 यम् । हे अग्ने ! देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु
 र्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः
 भवसि । तथा आ समस्ताद्यज्ञेषु त्वमीषीऽसि । इन्द्रिष्ण-
 षणकर्मा चेति यास्कः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि ।
 अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति
 सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने ! त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ
 मनुष्येषु च व्रतपा असि शेषं पूर्ववत् ॥ का० [७, ५, १६]
 लक्ष्मालम्भ्य वाचयति रास्त्रेयदिति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा
 मन्त्रं पठेत् । रास्त्र । सोमदेवत्वं यजुः । हे सोम ! इयद्रास्त्र
 एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनम् आहर । ह्यज्ञो-
 रिति [पा० ८, २, ३२ वा० १] भकारः । यतो वसोर्धनस्य
 दाता सविता देवो नोऽस्त्रभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्त-
 वान् ॥ १६ ॥

एषा ते शुक्र तनूरेतद्वचस्तया सम्भव
 भ्राजं गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा
 विष्णवे ॥ १७ ॥

का० [७, ६, ७—८] शालाहाराख्यपिधाय ध्रौवं जुष्टां
 चतुर्विंशतिं बर्हिस्सृष्टेन हिरण्यं बद्धावदधात्पेषा त
 इतीति । ध्रुवाख्यमाज्यं जुष्टां चतुर्गृहीत्वा तत्रान्ये दर्भ-
 द्यणवद्वं स्पर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्यान्य-
 देवतम् । हे शुक्र शुक्र दीप्यमानाग्ने ! ते तव एषा तनूः
 दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमानं हिरण्यं
 ते वर्धः स्वदीयं तजः । तथा सम्भव आज्यरूपया तन्वा

एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्ती हिरण्यगतां दीप्तिं
 प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्वं सतनुत्वं च सम्प-
 द्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति ।
 यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य । एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः
 एतत्ते वर्चश्च । समानजन्म वै पयस्य हिरण्यं चोभयं ह्यग्नि-
 रेतसमिति [३, २, ४, ८] श्रुतेः । तथा हिरण्यलक्षण्या
 तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ । भ्राजतेऽसौ भ्राट्
 तम् । सोसो वै भ्राडिति [३, २, ४, ९] श्रुतेः । का० [७,
 ६, ९] जूरसीति जुहोतीति । वाग्देवतम् । हे वाक् ! त्वं
 जूरसि वेगयुक्तासि । यद्वा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति
 जूः । डूप्रत्ययः । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता ।
 तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता ।
 यद्वा पष्ठर्ये चतुर्ची । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्वमशी-
 य स्वाहा । शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्व-
 देवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवित-
 थाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां
 वर्त्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्व्यमशीय
 प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु ॥ का० [७, ६, १०]
 शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां द्युषं निदधातीति । जुष्टां
 यद्वा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता ।
 हे हिरण्य ! त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम् । शुच दीप्ती । दौष्य-
 मानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने ।
 चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयो-

गोऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्षमग्नी-
णमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमग्निः । विश्वेषां देवाना-
मिदं वैश्वदेव सर्वदेवसम्बन्धिः । सर्वाऽपि देवो हिरण्यदानेन
तुष्येत् ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि
क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः शीर्षा ।
सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्वा यदि-
वधीतां पूषाध्वनस्प्रात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १९ ॥

का० [७, ६, १५] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयत इति ।
कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वाग्रूपाधारोपकल्प-
नया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्र-
यणि ! त्वं चिदसिमनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनो-
बुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसङ्गा-
तस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती वाङ्मवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं
सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते ।
लोके कश्चित् पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पो-
कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेषु च्यते । इदमित्यं भवत्यो-
वेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते । वागा-
त्मिका सोमक्रयणी चित्तमनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादि-
रूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विश्व-
मानमेव स्तूयते । हे गौः ! त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्य-
त्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्त-
त्वाद्दक्षिणासि । भूमिदानात् परं नास्ति विद्यादानं ततो-
ऽधिकमिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधन-
त्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः । तदुक्तं

हृददारण्यके [माध्य० १, २, १३ काण्ड० १, ४, ११] यान्ये-
 तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन
 सोमेन क्षत्रेणाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं
 क्षत्रियामि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुपच-
 र्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः
 अखण्डिता षट्दीना देवमातरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः
 सा । अदितिरदीना देवमातति यास्कः [निरु० नै० ४,
 २२] । तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा ।
 ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् ।
 हे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति यास्कोक्तेः [निरु०
 १३, ७] । यज्ञोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् ।
 स यदेनया समानं सहिपर्यासं वदतीति [३, २, ४, १६]
 श्रुतेः । सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्र-
 तीची च एधि भव । सुष्टु प्राङ्ञति सुप्राची । सुष्टु प्रत्यङ्ङ-
 ञति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्टु प्राङ्मुखी
 भूत्वा पद्याक्सोमेन सहास्मान् प्रत्यागन्तुं सुष्टु प्रत्यङ्मुखी भवे-
 त्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३, २, ४, १७] । सुप्राची न एधि
 सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह
 पुनरेहीत्येवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिण-
 पादे त्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय । तथा
 पूषा पोषको देवः सूर्ये एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु ।
 यद्वा पूषेत्याबन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्
 पातु इयं वै पृथिवी पूषेति [३, २, ४, १८] श्रुतेः ।
 किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किंभूतायेन्द्राय अथ्यत्राय अधि
 उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यवस्तसौ । द्रष्टुं यज्ञस्वामिने
 इत्यर्थः ॥ १८ ॥

देवमातासि । द्वादशादित्यरूपासि । रुद्रा एकादशरुद्ररू-
पासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च वृहस्पतिः सुम्ने त्वां रमणात्
रमयतु । रमतेर्ब्यत्ययेन प्राप्रत्ययः । यद्वा रमणात् संयम-
यतु । रमणातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः
[निघ० दै० १०, ८] । रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामा-
चके रचितुं कामयताम् । आचक इति चकमान इति
कान्तिकर्मसु पठितः [निघ० २, ६, ११] ॥ २१ ॥

अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि देवयजने
पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत् स्वाहा ।
अस्मे रमस्व । अस्मे ते बन्धुः । त्वे रायः ।
मे रायः । मा वयं रायस्योषेण वियौष ।
तोतो रायः ॥ २२ ॥

का० [७, ६, १०—१८] पट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्यु-
पविशन्ति । हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वे तीति ।
आज्यदेवतं यजुः । अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो
मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे
आज्य ! त्वा त्वामाजिघर्षि आचारयामि । छ चरणदीप्त्योः ।
पृथिव्या ह्येप मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिन्धुतेर्देवयजनस्य
पृथिवीमूर्धत्वम् । किञ्च हे स्थानविशेष ! त्वमिडायाः गोः
पदमसि गोपदेनाद्धितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृत-
शुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि ॥ का० [७, ६, १८] स्फेन
पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति । हे गोः पद ! त्वमस्मे
अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु । का० [७, ६, २०] समुपृत्य
पदं स्वात्त्वामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । हे सोमक्रयणीपद !

ते तव अस्त्रे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः। सुपां सुलुगितिः [पा०
 ७, १, ३६] जसः श्रेष्ठादेशे अस्त्रे इति रूपम्। का० [७,
 ६, २१] यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति। हे यज-
 मान! त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः।
 यद्वात्र रायः पशवः। पशवो वै राय इति श्रुतेः [३, ३, १,
 ८]। त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० [७, ६, २२] मे रात्र-
 इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति। मे मयि यजमाने रायो
 धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु। पशवो मयि सन्तु। डेः श्रेष्ठा-
 देशे मे इति रूपम्। का० [७, ६, २३] मा वयमित्यध्वर्युरा-
 त्मानं संस्पृशतीति। वयमध्वर्युप्रभृतयो रायसोपेण धनस्य
 पुष्ट्या मा वियौष वियुक्ता मा भवाम। यौतेर्माङ्ङि लुङ्ङितिः
 [पा० ३, ३, १७५] लुङ्ङि उत्तमबहुवचने वियौषेति रूपम्।
 का० [७, ६, २४-२५] हृत्वा पत्रौ पदं प्रयच्छति नेष्टा-
 तोत इत्येनां वाचयतीति। तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम्।
 तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु।
 यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः। तोतः
 त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

समस्ये देव्या धिया सन्दक्षिणायोरुचक्षसा।

मा म आयुः प्रमोषीर्मा अहं तव। वीरं
 विदेय तव देवि संहृदि ॥ २३ ॥

का० [७, ६, २६] सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणा
 मस्य इतीति। एनां वाचयतीत्यनुवर्तते। आस्तारपङ्क्तिः
 पत्राशीः। यस्या आद्यावष्टाक्षरी पादावन्वी दादशाक्षरी
 मास्तारपङ्क्तिः। अन्वी चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात्।
 सोमक्रयणीतः पत्राशिपमाशास्ते। हे सोमक्रयणि! देव्या

थोतमानयो त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समस्ये
 अदृचि दृष्टेत्यर्थः । स्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि
 तङि अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२]
 चुरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समस्ये इति रूपम् । एकं
 संपदं पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिण्यां दक्षिणा-
 त्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तयां
 विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा त्वं मे ममं पत्न्या आयुः मां
 प्रमोषीः मा खण्डय । सुप स्त्रेये लुङि रूपम् । मां अहं
 तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिपंमि-
 त्यध्याहारः । मार्थे सो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाश-
 यामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि संहशि हे देवि गीः
 तंव संहशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । सन्दर्शनं
 संहक् भावे क्तिप् । विदुल लामे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदा-
 दिभ्यः श इति [पा० ३, १, ७७] शप्रत्यये लिङि रूपम् ।
 ॥२३॥

एप ते गायत्री भाग इति मे सोमाय
 ब्रूतादेप ते वैष्टभो भाग इति मे सोमाय
 ब्रूतादेप ते जागतो भाग इति मे सोमाय
 ब्रूताच्छन्दीनामानाः साम्राज्यं गच्छेति मे
 सोमाय ब्रूतात् । आस्माकोऽसि शुक्रस्ते यद्गी
 विचितस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

का० [७, ७, ८] एप त इति वाचयतीति । मन्त्रवत-
 ष्यं यजमानः पठेत् । हे अध्वर्या ! सोमाय सोमाभिमानिने
 देवाय मे इति वची ब्रूयात् त्वं ब्रूहि कथयं । इति किम् । हे

सोम ! ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्री गायत्री-
सम्बन्धी । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु वधार्थमिति
यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्वर्थः ॥ ते
तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मेऽभिप्राय-
मध्वर्यो ! सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि । जागतो जगती-
च्छन्दसः सम्बन्धी । अन्यत् पूर्ववत् । छन्दोनामानाम् छन्द इति
नाम येषामन्वेषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः । तेषां
साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे
वचः सोमाय ब्रूतात् कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं
दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं
तित्तिरिणा । यो वै सोमं राजानं साम्राज्यलोकं गमयित्वा
क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यमिति । अत एतैर्मेन्द्रैः
सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र
तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः
स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः ॥ का० [७, ७, ८] । प्राङ्-
पविश्यान्माकोऽसीति सोममालभत इति । हे सोम ! त्वं
क्रयपथमागतः सन्नाम्नाकोऽसि । शुक्रः शुक्रसञ्ज्ञः ते तव
ग्रहः । ग्रह एव ग्रहः । शुक्रपदमेन्द्रवायवादिग्रहाणामुप-
लक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः ॥ विचितः ।
विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचि-
न्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समू-
हयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभि त्वं देव ए सवितारमोण्योः क्वि-
क्रतुमर्चामि सत्यसव ए रत्नधामभि प्रियं मतिं
क्विविम् । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदियुतस्सवी-

मनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥
 प्रजाभ्यस्त्वा । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनु-
 प्राणिहि ॥ २५ ॥

का० [७, ७, १२-१३] सोमोपनहनं द्विगुणं चतु-
 गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तस्मिन् सोमं मिमीते दश-
 कृत्वोऽभि त्वमितीति । सावित्रपृष्टिः । त्वं तं सवितारं देव-
 मभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किञ्चूतं देवम् । ओष्योः द्यावा-
 पृथिव्योरन्तरा वर्त्तमानमिति शेषः । ओष्योरिति द्यावापृथि-
 वीनामसु [निघ० ३, ३०, १५] पठितम् । तथा कविक्रतुं
 कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सवो
 यस्य अविशयप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्न-
 ध्यास्तं रत्नानां धारकं पीपकं दातार वा । अभिप्रियं सर्वतः
 प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम् ।
 कविं क्रान्तदर्शनम् । किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अर्मातः
 केनापि मातुमशक्वा सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्य-
 दिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा
 तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ यद्वायमर्थः ।
 यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत् । अमा-
 शब्देऽश्राल्लवचनः अश्रमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्मते
 इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमा-
 ततिशब्दस्य वा अमतिभावः । सविद्वभाविशेषणम् । आल-
 प्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत् । किंनिमि-
 त्तम् । सवीमनि अनुष्ठानमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुष्ठान-
 मित्यर्थः । पु प्रसवैश्वर्ययोः [धा० २२, ४३] वस्तुस्तुभ्य

ईमनिजिति ईमनिच् । गुणावादेशौ । सवीमां प्रसवोऽनुश्रेष्ठः ।
 भिधानम् । स खरादित्यः । कृपा कल्पनं कृप् तथा कृपा कल्प-
 नया अमिसीत सोममिति शेषः । एतावान् सोम-इति तदीयः
 परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः
 हिरण्यं पाणी यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः । सुक्रतुः साधु-
 सङ्कल्पः ॥ का० [७, ७, २०] अन्तान् सङ्गृह्योष्णीषेण बध्नाति
 प्रजाभ्यस्वेतीति । हे सोम ! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय
 त्वा त्वां बध्नामीति शेषः ॥ का० [७, ७, २१] अङ्गुल्या मध्ये
 विहृणोति प्रजास्वानुप्राणन्त्विति । उष्णीषेण बद्धस्य सोम-
 देवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
 हे सोम ! प्रजास्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः
 प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम ! प्रजा अनु-
 श्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु । प्रजानां
 तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं
 भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणा-
 मृतममृतेन । सग्मे ते गोः । अस्मे ते
 चन्द्राणि । तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः पर-
 मेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषियम् ॥२६॥

का० [७, ८, १६] शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाच-
 यतीति । हे सोम ! शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमा-
 नेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किम्भूतं त्वां चन्द्रं
 यदि आह्लादने फलहेतुत्वेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वादु-
 त्वेनामृतसमानम् । किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरण

तथा मृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ का० [७, ८, १७] सग्मे त इति सोमविक्रयिणश्च हिरण्येनाभिक्रमयतीति । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिक्रमयेत् । तद्वस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वंस्तं निराशं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ पष्ठो प्रथमार्थः । हे सोमविक्रयिन् ! गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्याहृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तथास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यदा ते गौः सग्मे वक्तंते । गौर्मा चमा चामेत्युक्तेः [निघ० १, १, २] यदा गौः तथा सद्य वक्तमानः सग्मस्ताच्छिन् सग्मे ते गौरिति । यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३, ३, ३, ७] सग्मो यजमानः ॥ का० [७, ८, १८] अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यज्ञोद्भव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदधादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ! ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्याहृत्य तिष्ठन्तु तव गौरिव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का० [७, ८, २०] अजां प्रत्यङ्गुस्त्रीमालम्भप्र वाचयति तपसस्तनूरिति । अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे ! त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यन्नियस्थानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिः रिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किञ्च हे अजे ! त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम ! परमेषं पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनाग्नेन पशुना त्वं क्रियसे । तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसाः

दासहस्रपोषं पुत्रपञ्चादिमहस्राणां पोषो यथा भवति तथा
 पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे षज ! त्वं प्रजा-
 पतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् ।
 तदुक्तं श्रुत्या [३, ३, ३, ८] । तपसो ह वा एषा प्रजापतेः
 सम्भूता यदजेति । किञ्च प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि ।
 त्रिगुणत्वात् प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम् । षजापि प्रतिसंवत्सरं
 त्रिवारं प्रसूते तस्मात् प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या
 [३, ३, ३, ९] । सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजा-
 पतेर्वर्ण इति । एवमजां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्-
 कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं
 प्राणिनां पुष्पातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्पीयां वर्धयेय-
 मित्यर्थः । पुष्पातेर्व्यत्ययेन शे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति
 रूपम् ॥ २६ ॥

मित्रो न एहि सुमित्रधः । इन्द्रोऽस्योरुमा-
 विश दक्षिणसुशन्नुशन्तु स्योनः स्योनम् ।
 खान भजाङ्गारे वम्भारे हस्त सुहस्त कृशा-
 नो । एते वः सोमक्रयणास्तान् क्षध्वं सा वो
 दभन् ॥ २७ ॥

का० [७, ८, २१] सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति
 दक्षिणेन सोममादायेति ॥ सौम्यम् । हे सोम ! त्वं नोऽस्मान्
 प्रत्येहि आगच्छ । किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा
 मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः गोभनानि मित्राणि
 दधाति पुष्यति सुमित्रधः । क्रीत्वा वानमा वदस्य सोमस्य
 वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थो मित्रत्वेन प्राथ्यते ।

तदाह तित्तिरिः । वारुणी वै क्रीतः सोमं उपनद्धो मित्रो
न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० [७, ८; २३]
दक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति ।
वासः प्रत्युह्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदधादित्यर्थः ॥ यज-
मानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वाद्बेन्द्रशब्देन यजमानः । तथा
च श्रुतिः [३, ३, ३, १०] । एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्य-
जमान इति । हे सोम ! त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूर-
माविंश दक्षिणे करारुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्वमुशन् वशं
कान्तौ वष्टि उशन् शब्दप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा
स्योनः सुखभूतः । किम्भूतमूरमुशन्तं सोमं कामयमानं
स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्यो-
रारुपवेशयन् तस्माद्बेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह
तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणं वासा-
दयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का०
[७, ८, २४] स्नानं भ्राजति जपति सोमविक्रयिणमौत्तमानं
इति । स्नानति स्नानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अहस्य
पापस्यारिरह्वारिः । विभक्तिं पुण्याति विश्वमिति बभ्रारिः ।
हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनी हस्ती यस्य सुहस्तः ।
कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्नानादयः सप्त देवाः ।
सोमरचका देवविशेषाः । हे स्नानादयः सप्त देवाः ! वो युष्मा-
कमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रतुमानीता
हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । तान् पदार्थान् यूयं
रक्षध्वमवत । वो युष्माभ्या दभन् वैरिणी मा हिंसि-
पत । स्नानादयो धिष्यन्नाधिष्ठातारः सोमरचकाः । तदाह
तित्तिरिः । स्नानं भ्राजित्वाह ते चासुषिंतीके सोममरचदिति

परि॑ माग्ने॑ दुश्चरिता॑द्वाध॑स्वा मां सुचरि॑ति
 भज । उदायु॑षा स्वायुषो॑दस्याम॑मृतां॑ ॥ २८ ॥ अनु॑
 ॥ २८ ॥

का० [७, ८, १] गृहीतसोमं परि माग्ने इति वाचयन्तीति । अग्निदेवत्या पुरस्ताद् ब्रह्मती । यस्या आद्यो द्वादश
 शास्त्ररस्त्रयोऽष्टाचराः पादाः सा पुरस्ताद्ब्रह्मती । आद्यश्चेत्
 पुरस्ताद्ब्रह्मतीत्युक्तेः । हे अग्ने ! दुश्चरितात्पापान्ना मां परि-
 बाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।
 सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यज-
 मानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का० [७, ८, १]
 उदायुषेत्युत्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवन-
 लक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभ-
 नेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उद-
 स्थामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

प्रति॑ पन्थाम॑पद्महि॑ स्वस्ति॑गामने॑हसम् ।
 येन॑ विश्वाः॑ परि॑ द्विषो॑ वृणक्ति॑ विन्दते॑ वसु॑
 ॥ २९ ॥

का० [७, ८, ४] शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तधाय
 प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः ।
 अनुष्टुप्पद्यिदेवत्या । पन्थानं स्तीति । पन्थां पन्थानं मार्गं
 प्रत्यपद्महि वर्यं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्थाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः ।
 पदं गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः
 पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम् । किञ्चूतं पन्थानं स्वस्तिगां
 स्वस्ति चेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं चेमेण गन्तुः

योग्यम् । गमेर्विति प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादिति [पा०
६, ४, ४१] मकारस्याकारि रूपम् । तथा अनेहसम् एहः
पापरूपधोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा एह इत्यपराधनाम् ।
यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पद्या गच्छन् पुरुषो
विश्वः विश्वान् सर्वान् द्विपो द्वेषिणधोरादीन् परिवृणक्ति
परितो वर्जयति । हजी वर्जने रुधादिः । वसु विन्दते धनञ्च
लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्वान्वयः । विदुल्ल लाभे ॥ २८ ॥

अदित्यास्त्वंगसि । अदित्यै सद आसीद् ।
अस्तभ्राद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरि-
माणः पृथिव्याः । आसीद्द्विश्वा भुवनानि
सम्नाद्धिष्वेतानि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

का० [७, ८, १] कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्वदित्या-
स्त्वंगितीति । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन !
त्वमदित्यास्त्वंगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि ॥

का० [७, ८, १] तस्मिन् सोमं निदधात्वदित्यै सद
इतीति । हे सोम ! त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमिः सम्यन्धि
स्थानमासीद् सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का० [७,
८, ८] अस्तभ्राद् द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति ।

हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्दरुणो
ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्रात्
द्युलोकौ यथा न पतति तथा स्वकीययात्रया स्तम्भितवान् ।
तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्रात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरु-
त्तममिमीत मिमीते । उरोर्भाधो वरिमा तम् । एतावती
भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्नाद् सन्वयाजमानो

वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि प्राप्नोदत् लोकान्
व्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थं सर्वास्त्रेव
वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थः ।
इदित्यं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतव-
न्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वनेषु व्यन्तरिचं ततान् वाजंमर्वत्सु पय
उस्रियासु । हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं
दिवि सूर्यं मदधात् सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

का० [७, ६, ६] वनेषु व्यन्तरिचमिति सोमपर्याण-
हनेन परित्यजेति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वे-
त्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते । वरुणो वनेषु
वनगतवृक्षाद्येषु व्यन्तरिचमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्व-
गतमन्तरिच तथापि तत्र मूर्त्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारित-
वान् । तथार्वत्सु अश्लेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्त्तते । यद्वा-
वेत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । वीर्यं वै वाजः पुमाण् सो-
ऽर्वन्त इति श्रुतेः [३, ३, ४, ७] । तथा उस्रियासु पयः क्षीरं
विततान् उस्रियाशब्दो गोनामसु पठितः [निघ० २, १९,
३] । हृत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छक्तियुतं मनो वित-
तान् । विक्ष्वु प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि द्युलोकं
सूर्यं विततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात् स्थापि-
तवान् । पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवह्निः उत्पद्यमानत्वा-
दद्रौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावि-
त्याह यावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधातीति । य
एषं मन्त्रद्वयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिमामर्थवान् परब्रह्मलक्षणो
वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरुच्छः कनीनकम् ।
यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३२॥

का० [७, ८, ९] कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य
चक्षुरितीति । कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन !
त्वं सूर्यस्य चक्षुर्वत् त्वमारोह । तथा अग्नेर्वद्भेरेच्छो नेत्रस्य
कनीनकं तारकां चारोह तद्योच्चैस्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यस
इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन
सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरैतशैरश्वै-
स्त्वमीयसे गच्छसि । एतश्च इत्यश्वनामसु [निघ० १, १४, १०]
पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि । ईं गतौ दिवाटिरात्मनेपदी ।
एतशैरिति करणलतीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्त्तरि
लतीया । यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः । कृष्णाजिनस्य पुंस्त्व-
भार्षम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गी रक्षोबाधरहितो
भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोहणः पत्या
योऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

उस्रावेतं धूर्पाहो युज्येद्यामनशू अवीर-
हणौ ब्रह्मचौदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान्
गच्छतम् ॥ ३३ ॥

का [७, ८, ११] अनडाहो युनक्त्युस्रावेतमितीति ।
आनडुहो । ऊर्ध्ववृहती । यस्यास्रयः पादा हादशाचराः
सोर्ध्ववृहती । त्रिजागतोर्ध्ववृहतीत्युक्तेः । अत्राद्यो, दशार्णः
द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्त्रिनैकोना । हे अस्त्री अनडाहो ! युवामेत-
मागतमित्य च स्वयमेव युज्येद्यां रथे युक्तौ भयतम् । किम्भूतो
युवाम् धूर्पाहो धुरं सद्येते तौ धूर्पाहो गकटधुरं वोढुं समर्था ।

तथा अनसू नेत्रयोरशुरहितौ सोत्साहावित्त्वर्षः । प्रवीरहर्षी
 न वीरान् हन्तस्ती । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकु-
 र्वीषी । ब्रह्मचोदनी ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्ती ब्राह्मणानां
 यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं सम्बोध प्रयोजनमाह । तथाविधी
 युवां स्वस्ति जेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मे ऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्य-
 भि धामानि । मा त्वा परिपरिणो विदन्मा
 त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो
 विदन् ॥ श्ये नो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान्
 गच्छ तन्तौ सत्स्कृतम् ॥ ३४ ॥

का० [७, ६, १६] भद्रो म इति वाचयतीति । सीम्यं
 यजुः । हे सोम ! मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रो-
 ऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते ! भूश-
 ब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वयुप्रभृतीन्युच्यन्ते ।
 तेषां भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः ।
 प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्येप पतिरिति । तथा-
 विध हे सोम ! विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पद्वी-
 शालाहविधानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण
 गच्छ । च्युङ्गती । प्रच्यवमानं त्वां त्वां परिपरिणो मा विदन्
 मा जानन्तु । सर्वतः सञ्चरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण
 उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां
 मा विदन् । छन्द स परिपन्थिपरिपरिणो पर्य्य वस्थातरौति
 [पा० ५, २, ८६] निपातावेती । तथा वृका नि
 शरिण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किञ्च ता वृकाः

अघायवः परस्थाघं कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः । सुप आत्मनः
 क्वजिति [पा० ३, १, ८] क्वचि अखावस्यादित्याकारः [पा०
 ७, ४, ३७] । क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] । क्वज-
 न्तादुप्रत्ययः । किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येना-
 ख्यपचिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य
 गृहान् गच्छ । तत्रैव यजमानगृहेषु नो आवयोः तव मम
 च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो॑ मित्रस्य॑ वरुणस्य॑ चक्षसे॑ महो देवाय॑
 तद्वत् संपर्यत । दूरेदृशे॑ देवजाताय॑ केत-
 वे॑ दिवस्पुत्राय॑ सूर्याय॑ शंसत ॥ ३५ ॥

का० [७, ८, २१ २२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नेयी-
 भीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मध्यमभावे लोहितसार-
 रङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालम्भ्य वाचयतीति । सीरी जगती
 सूर्ये दृष्टा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत्र सन्ने सूर्य-
 रूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किम्भूताय
 मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । मित्राय वरुणाय मित्र-
 वरुणदेवतारूपेण वर्त्तमानाय । जगतां हितकारिणे । हृषीति
 वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदाहृष्यते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तम्भे ।
 चक्षुश्चते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
 सर्वजगतो द्रष्टे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगत्क्षयते । तथा महो
 महसे तेजोरूपाय सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विश्व
 क्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृशे दूरे वर्त्त-
 मानैः प्राणिभिर्दृश्यते इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्य-
 तीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमाणात् परमात्मनो

जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जाती देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहितान्यादिविति [पा० २, २, ३७] जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम [निघ० ३, ६, १] । दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय । द्युलोकादि सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्युतः । दिवः पालकायेति वा । एवंविधायं सूर्यायं तद्वत् सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः ! यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ० ३, ५, ३] । सूर्याय यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सूर्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किञ्च शंसत शंसं स्तुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वरुणस्योत्तममनमसि । वरुणस्य स्कम्भमर्जनी स्यः । वरुणस्य ऋतसदन्यसि । वरुणस्य ऋतसदनमसि । वरुणस्य ऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

का० [७, ८, २५] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तमनेनीपस्तमोति वरुणस्योत्तमनमितीति । पञ्च यजूंषि वारुणांनि । हे काष्ठ ! त्वं वरुणस्योत्तमनमसि वस्त्रवदस्य सोमस्योत्तमनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तम्यते शकटमुखायमुत्तमत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तमनम् । का० [७, ८, २६] : शम्ये चोद्दृष्टि वरुणस्य स्कम्भमर्जनी स्य इतीति । शकटयुगे बहयोर्वनीवर्दयोर्गन्धर्वादिभ्यां काष्ठनि-

र्मिते शम्ये स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्तौ स्कन्धसर्जनीशब्देनोच्येते । हे शम्ये ! युवां वरुणस्य स्कन्धसर्जनी स्यः । स्कन्ध रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७, ५०] । स्कन्धनं स्कन्धो रोधः स सज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कन्धसर्जनी । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेद्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रवद्वः सोम उच्यते । वरुणदेवत्वान्न पञ्चक्षपि मन्त्रेषु ॥ का० [७, ८, २७—२८] । श्रीदुम्बरीमासन्दीनाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरन्ति चत्वारोऽभिसृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि ! त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति [पा० ३, ३, ११७] स्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७, ८, २८] । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति । हे कृष्णाजिन ! वरुणस्य वदस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७, ८, ३०] । तन्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति । हे सोम ! त्वं वरुणस्य वस्त्रवदस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविग ॥ ३६ ॥

या ते धामानि हविष्रा यजन्ति ता ते विप्रवा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्वान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

का० [७, ८, ३२] या त इति वाचयतीति । सोम-
 देवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ! ते तव या यानि
 धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः ।
 हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति ।
 यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ताः तानि विष्वा विष्वानि
 सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति
 परिभूः । भू प्राप्नो । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो-
 येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो-
 यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परि-
 भूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंस-
 कबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्यम् । किञ्च हे सोम !
 त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम
 [निघ० ३, ४, ८] । इत्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३,
 १३५] संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किञ्चूतस्त्वम् । गय-
 स्फानः गय इति गृहनाम [निघ० ३, ४, १] । स्फायी
 हृद्यौ । गयान् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रत-
 रणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति-
 यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शीभनास्त्रप्रसाद-
 लब्धा वीरा अस्त्रपुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवी-
 रहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥३७॥

सोमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शालागमादाद्यनान्तचतुर्थ्याऽध्याय इरितः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्नेस्तनूरसि विष्णावे त्वा सोमस्य तनू-
रसि विष्णावे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णावे त्वा
श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णावे त्वाग्नये त्वा
रायस्पोषुदे विष्णावे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सत्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीत-
सोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्या-
यस्तत्रादौ आतिथ्येष्टी हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते । का०
[८, १, ४] निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥
पञ्च यजूषि वैष्णवानि ॥ हे हविः ! त्वमग्नेस्तनूरसि अग्नि-
सञ्ज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधि-
ष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि दृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हवि-
र्विष्णावे बह्वयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्व-
पामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसञ्ज्ञः कथितो-
मस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य दृप्तिहेतुत्वात्तनू-
रसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथि-
सञ्ज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः !
त्वमतिथेरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्य-
नामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिष्ठधया
पीडिते विप्रोऽतिथी समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पाद-
चालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथे-
रिदमातिथ्यम् अतिथेर्जग इति [पा० ५, ४, २६] जगप्रत्ययः ।
विष्णावे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते ।
श्येनी नाम-देवः सोमराजानुचरः स्वर्गाख्योमाहर्ता श्येनरूपः

धारिगायत्राधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च
 त्वां निर्वपामि । किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं
 हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै । हृद्यहोर्भस्च्छन्दसीति [पा०
 क० ८, २, ३२ वा० १] हरतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्तुः ।
 तथा च श्रुतिः [३, ४, १, १२] । सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा
 दिवः सोममाहरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्योषदे । रायस्योष
 धनपुष्टिं ददाति रायस्योषदाः तस्मै । क्षिप्रप्रत्ययः । राज्ञो
 धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स राय-
 स्योषदाः अग्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तच्छन्दो-
 ऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः ! त्वा त्वां
 गृह्णामि । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य
 सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा
 तत्सम्बन्धिनां गायत्रादिच्छन्दसां च वृत्तिर्भवति । तदाह-
 तित्तिरिः । यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तंभ्य
 आतिथ्यं क्रियते छन्दाएसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचरा-
 णीति ॥ १ ॥

अग्नेर्जनित्रमसि । वृषणी स्थः । उर्वश्य-
 सि । आयुरसि । पुरुखा असि । गायत्रेण
 त्वा छन्दसा मन्यामि । चैष्टुभेन त्वा छन्दसा
 मन्यामि । जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामि ॥२॥

अथाग्निनयनमन्त्राः ॥ का० [५, १, २८] अग्नेर्ज-
 नित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति ॥ शकलदेवतं
 यजुः । हे शकल । त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि ।
 जायतेऽस्त्रिभिति जनित्रम् ॥ का० [५, १, २८] वृषणा-

विति कुशतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीव्यथः ।
मन्वार्यस्तु । हे दर्भा ! युवां वृषणी सेक्तारी स्यः भवथः ।
वपत इति वृषणी । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय
स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारी तद्वद्युवामप्यरख्योरग्निजननसा-
मर्थसम्पादकावित्यर्थः ॥ का० [५, १, ३०] उर्वश्यासीत्यधरारणिं
तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दभयोरधरारणिं निदध्यादिति
सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे ! त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरूरवो-
नृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ का०
[५, १, ३१] आयुरभीत्युत्तरयाज्यस्थालीं सृष्ट्येति । उत्त-
रारण्याज्यस्थालीं सृष्टेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य !
त्वमायुरसि अरणिहयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि ॥
का० [५, १, ३२] पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरार-
णे अभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणे !
त्वं पुरूरवा असि यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि
वर्त्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या
व्याख्यातम् [३, ४, १, २२] । उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः
पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति । का० [५
२, २] मन्यति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति ।
मन्त्रत्रयेणारख्योर्मन्यनं कुर्यात् ॥ हे अग्ने ! गायत्रेणं हृन्महा
गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्यामि अर-
ख्योर्मन्यनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रो योज्यो ॥२॥

भवतं नः समनसो सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ

शिवौ भवतमद्य नः ॥ ३ ॥

का० [५, २, ३] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्यन्तो-

त्यमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः षष्टार्थाः
 पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो
 दशार्थः ॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावु-
 भावग्नी ! नोऽस्मदर्थं युवामीदृग्यौ भवतम् । किञ्चिती युवाम् ।
 समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो
 ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परि-
 हृत्यास्मदनुगृहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रति-
 पत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमा-
 दादद्याभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । तदेव
 आष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिंसेष्टं मा विनाशयतं यज्ञ-
 पतिं यजमानं च मा हिंसेष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठान-
 दिने नोऽस्मदर्थे शिवी शान्तौ कल्याणकारिणी भवतं पूर्वोक्त-
 विधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निरिति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्री
 अभिशस्तिपावा । स नः स्थिनः सुयज्ञो यजुह
 देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुच्छन् स्वाहा ॥ ४ ॥

का० [५, २, ६] अग्नावग्निरिति जुहोति स्थास्याः
 सुवेषति ॥ विराट् । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र
 द्वितीयतुर्यविकादशार्थाः ततो हरधिका ॥ अस्मिन्मथ्यमानो-
 ऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर-
 गतिभक्षणयोः । किञ्चूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेद-
 विदः ऋषयः तैश्चत्पादितत्वात् तेषां पुत्रवत् पुत्रः ।

अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्पनिमित्तोऽग्निः ५
 पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपावा । आती मन्त्रिन्निति [पा० ३,
 २, ०४] वनिप्रत्ययः । हे अग्ने ! स तथाविधस्त्वं नोऽस्म-

दधं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा योभनयागेन इहाग्निं
स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि प्रस-
हत्त हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदे सदा अप्र-
युच्छन् अप्रमाद्यन् । युच्छ प्रमादे । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं
द्वृतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्ना हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति
पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनपत्रे
शाकराय शक्नञ्जीष्ठाय । अनाष्टमस्य-
नाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अन-
भिशस्ते न्यमञ्जसा सत्यमुपगेषश्चिखिते मा धाः

॥ ५ ॥

शिक्षा [८, १, १९—२०] । ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्याप-
तये इति द्विध स्यात्वाः सुवेणेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण
तत्र पात्रे ध्रुवास्यमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवत्वं
यजुः । आ समन्तात् पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वायु-
स्तस्मै हे आज्य ! त्वां गृह्णामि ॥ किञ्चूताय । परिपतये
परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनू-
नपत्रे । तनोति विस्तारयति विह्वमिति तनूरात्मा तस्य
नपत्रे ध्रुवाय ॥ शाकराय शक्नुवन्ति स्यातु भूतानि यत्र
स शकर आकाशस्तस्यापत्यं शाकरस्तस्मै । तस्मादेतस्माद्वा
आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाहायुरिति श्रुतेः [तैत्ति०
आरण्य० ८, १] ॥ तथा शक्ने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्ता
तस्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिष् ॥
आजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अन्नायामिधा-

विरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिग्रस्तिपाः । पुंस्त्वं
 शान्दमम् ॥ अनभिग्रस्तेन्यम् अनभिग्रस्ते अनिन्दिते स्वर्गादी
 नयतीत्यनभिग्रस्तेनोः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्य-
 येन ॥ यतस्त्वमौदशमसि अतो हे तानूनपत्राज्याहृष्टत्विक
 अक्षसा षड्भुमार्गेण मानसकोटित्वरहितेन सत्यमान्यस्यश-
 रूपं शपथमुपगोपमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लुङ् व्युत्तमै-
 कवचने सिम्बहुषं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिपि इडागमे
 लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ६४] च रूपम् इतश्च
 लोपः परस्मैपदेत्विति [पा० ३, ४, ६७] इलोपः । किञ्च
 हे शाब्द ! स्त्रिते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः
 घेहि स्यापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥५॥

अग्ने॑ व्रत॒पास्त्वे व्रत॒पा या तव॑ त॒नूरि॒य
 सा मयि॑ यो मम॑ त॒नूरे॒पा सा त्वयि॑ । सह॒ नो॑
 व्रत॒पते व्रतान्यनु॑ मे द्दीक्षां॑ द्दीक्षाप॒तिर्मन्य॑ता-
 मनु॑ तप॒स्तप॑स्पतिः ॥ ६ ॥

का० [८, २, ४] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधंमाधा-
 येति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाम्निशरीरात्मशरी-
 रयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने !
 त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्त्तमानव्रतस्य पालको भवसीति
 शेषः । विभक्तैः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य
 व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति
 शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा
 तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते ! व्रतपालकाग्ने !
 व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नो अग्नियजमानयोः सह प्रवर्त्तन्ता-

मिति शेषः । यावान् प्रतेषु ममादरस्तावानिव तवापि भव-
त्वित्यर्थः । किञ्च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे
मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्प्रतिः उपसद्रूपस्य तपसः
पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते
॥ ६ ॥

अ०शु०र०शु०ष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायै-
कधनविदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमि-
न्द्राय प्यायस्व । आप्याययास्मान् सखीन् सन्या-
मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यासगौय ॥ एष्टा-
रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावा-
ष्टिष्वीभ्याम् ॥ ७ ॥

का० [८, २, ६] यजमानपठाः सोममाप्याययन्त्यं-
शु०र०शु०रिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्यो-
ऽधर्चो लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्त्र-
इयम् । सोमवस्त्रा अवयवोऽंशुरुच्यते । वीष्णा सर्वसंश्र-
हार्था । हे सोम देव ! ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय
इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो
स्नानः युष्मच्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाह
तित्तिरिः । यद्देवस्य शुभति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याय-
यतीति । किम्भूतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं सुख्यं धनं
सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यदा सोमकण्डनाय
यैर्जलमानोयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति
तान् वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति
जानातीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम ! तुभ्यं त्वतपावार्थमिन्द्र

आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम ! त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपा-
नायाप्यायस्व भवतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति ।
तदाह तित्तिरिः । उभावेवेन्द्रश्च सोमं चाप्याययतीति ॥ किञ्च
हे सोम ! सखीन् सखिब्रह्मोतिविषयानस्मानृत्विजः सव्या
मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिधनदानं मेधार्थधारणशक्तिः ।
ऋत्विजो वा अस्य सखाय इत्युक्तोः सखिग्रहेण ऋत्विजः ।
किञ्च हे सोम देव ! ते तव स्वस्ति चेमोऽस्तु तव प्रसादा-
दहं सुत्वां सोमाभिपवक्रियां समाप्तिदिनमशोय प्राप्नुयाम् ॥
का० [८, २, ८] प्रत्येत्य प्रस्तुरे निङ्गुवते उत्तानहस्ता
दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तुरे
निजहस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य
निङ्गुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः
आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम ! त्वत्प्रसादात्-
स्माकं रायः सन्त्विति भावः । यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा
एष्टाः आ समन्ताद्दत्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति
भावः । किमर्थं प्रेषे भगाय । प्रकर्षणेऽथत इति प्रेट् ।
तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अत्राय
भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभा-
विफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति
ऋतवादिनः ॥ यद्वा पष्ठार्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमुत्त-
कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ आवापृथिवीभ्यां तदाभिमानिदेव-
ताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिभ-
वतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः । आवापृथिवीभ्या-
मेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

या ते अग्नेऽयःशया तनूदीर्षिष्ठा गह-

रेष्टा । उग्रं वचो अपावधीन्त्वे षं वचो
 वधीत् खाहा । या ते अग्ने रजःशया तनूर्व-
 र्षिंष्टा गह्वरेष्टा उग्रं वचो अपावधीन्त्वे षं वचो
 अपावधीत् खाहा । या ते अग्ने हरिशया तनू-
 र्षिंष्टा गह्वरेष्टा उग्रं वचो अपावधीन्त्वे षं
 वचो अपावधीत् खाहा ॥ ८ ॥

का० [८, २, ३५] उपसदं जुहोति सुवेण या त इति ।
 आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति ।
 देवैः परानिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि
 चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा
 देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसद्देवतारूपोऽग्नि-
 र्यदा तासु पूर्वं प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवी-
 ऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने ! या ते तवायःशया
 तनूः । अयस्मि शेते इत्ययःशया लोहमयौत्यर्थः । लोहमयपुर-
 ष्यापित्वेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिंष्टा देवानामतिशयेनाभिमतफ-
 सवर्षिणी ॥ तथा गह्वरेष्टा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठ-
 तीति गह्वरेष्टा । हलदन्ताक्सप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति [पा० ६,
 २, ८] किमन्तेरजुक् । सा ते तनून्वचं वचोऽपावधीत् । छिन्धि
 भिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा
 त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिचेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥
 खाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । ततो-
 ऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिन् लोके
 रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३, ४, ४, १]
 मितिहासो निरूपितः ॥ उपसद्देववचसोरथांतरम् ।

असुरैः पराजिता देवा अक्षपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां
 वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुप वचः । तथा किं वा वीरह-
 त्यादि महापातकमग्नाभिः कृतमिति क्षिप्रन्तो यद्वाक्
 सन्तापहेतुत्वेन दौममूचुस्तत्त्वेपं वचः । तदाह तित्तिरिः ।
 अशनायापिपासे ह वा उपं वच एनद्य वै वीरहत्वञ्च त्वेपं
 वच इति । का० [८, २, ३८] एवमितरे अन्वहए रजःशयाए
 हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपम-
 देवमितरे द्वितीयद्वितीये उपसदौ द्वितीयद्वितीयदिनयोरनुति-
 हेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति द्वितीयोपसदि हरि-
 शयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः । रजःशया रजतमयी ।
 हरिशया हिरण्मयी । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तुभ्यायनी मेऽसि । वित्तायनी मेऽसि ।
 अर्वात्तान्मा नाधितात् । अर्वात्तान्मा व्यधितात् ।
 विदेद्ग्निनभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना
 नाम्नेहि । योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं
 नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेद्ग्निनभो
 नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यो द्विती-
 यस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं
 तेन त्वादधे । विदेद्ग्निनभो नाम । अग्ने
 अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यस्तृतीयस्यां पृथि-
 व्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे ।
 अनु त्वा देववी तये ॥ ९ ॥

का० [५, ३, २०—२५] शम्यामादाय चात्वालं मिमीते
पूर्वोक्तारणं सञ्चरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुं-
स्वाञ्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फोरनान्तर्लिखति तप्ताय-
नीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे
मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोक्तरात् पूर्वोक्तां
सञ्चरपरिहारेणोदग्रां शम्यां निधाय तत्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे
स्फोरन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय
रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्राग्ग्रां शम्यां
निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूचार्थः ॥ अस्यां कम्बिकायां
चतुर्दश यजूंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥
अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि ! त्वं मे ममानुग्रहार्थं
तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी ।
यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति सन्तप्यते तं तापोप-
शान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यदा तप्तः सन्नरो यस्यामयति सा
तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो
यस्यामेतीति वित्तायनी । यदा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमय-
तीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां सख्यनिष्पत्तिद्वारा
महद्वनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि ! नाधि-
तात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । तुह्योस्तातड्-
डिति [या० ७, १, ३५] हेस्तातड्डादेशः । यथा कमपि
न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नायतिधातुर्याच्ञार्थः ॥
चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भया-
च्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष । का० [५, ३,
२६] विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फोरनेति । प्रहरति
वृत्तिवां खनेदित्यर्थः ॥ आग्नेयं यजुः । हे चात्वालगतं
मृत्तिका नभो नामाग्निर्नभःसञ्चस्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत्वां

जानीयात् । मया खिन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वि-
त्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः
[३, ५, १, ३१] । स वा अग्नीनामेवं नामानि गृह्णन् हर-
तीति ॥ का० [५, ३, २७] अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरे-
तीति । पुरीषं खाता सृत् ॥ हे अग्ने ! हे अङ्गिरः ! अङ्गि-
र्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रस्यत्ययः । तत्सस्वोधनम् ।
हे अग्ने ! त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति-
गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातर्यागत एवाधिष्ठेयमाग-
च्छतीत्वग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ का० [३, ५, २८] योऽ-
स्यामिति निवपति पूर्वार्धे गङ्गुसहितमिति । उत्तरवेदि-
स्थाने सृदं निक्षिपेदित्यर्थः । हे अग्ने ! यस्त्वमस्यां दृश्य-
मानायां पृथिव्यां भूमावसि । किञ्च ते तव यज्ञियं यज्ञयोम्यं
यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाष्टयं केनापि याज्ञिकेनातिर-
न्तं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ का०
[५, ३, ३०—३१] एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति
विशेष इति । यथा पूर्वस्त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा हत्वा सृष्ट्वक्षिप्त्वा
वेद्यर्थमेतत्क्षितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्या-
मिति षट्स्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति
सूत्रार्थः । यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीय-
स्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वितीया पृथिव्यन्त-
रिच्छ-तृतीया पृथिवी चोः अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ का०
[५, ३, ३२] अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति । यथा
पूर्वस्त्रिन् पर्यायत्वये सृदाहृत्य प्रक्षिप्त्वा एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपण-
पर्यन्तं सृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां
प्रीतये हे सृत्तिके ! त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्या-
हरामोति शेषः ॥ ६ ॥

सिँह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व ।
 सिँह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुभस्व । सिँह्य-
 स्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुभस्व ॥ १० ॥

का० [५, ३, ३२] सिँह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिँ श्रव्या-
 मात्रीमिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां
 वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिँह्यी भूत्वा चचारि-
 तीतिहासः [३, ५, १, ३२] । सा वेदिमन्त्रेषूचते । हे
 उत्तरवेदे ! या त्वं सिँही सिँहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सप-
 त्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मस्थं शत्रूणामभि-
 भवतीति असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व
 समर्था उत्तरवेदिरूपेण कृता भव ॥ का० [५, ३, ३०]
 प्रोचत्युत्तरवेदिँ सिकताय प्रकिरति सिँह्यसीति प्रतिमन्त्र-
 मिति । हे उत्तरवेदे ! शुभस्व शुद्धा भव । शुभ्य शुद्धी
 अन्यत् पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे ! त्वं शुभस्व सिकताप्रक्षेपेण
 शोभिता भव । अन्यत् पूर्ववत् । शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

इन्द्रघोषस्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु । प्रचे-
 तास्वा रुद्रैः पश्चात्पातु । मनोजवास्वा पितृभि-
 र्दक्षिणतः पातु । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः
 पातु । इदमहं तप्तं वार्वहिर्धा यज्ञान्नि-
 स्रजामि ॥ ११ ॥

का० [५, ४, ११] वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोच-
 तीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां
 यशुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुषते विश्वहं

कथं यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवै-
युक्तः सन् हे उत्तरवेदे ! त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु
रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणी रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः
सहितः पद्यात्पयिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनो-
वहेगयुक्तो यमो देवः पिब्यभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो
दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा
विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा
आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां
दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा
देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयद्यत्सद्यु दिक्षु तानसुरानपा-
कुर्वन् । तस्मादेतैमेतैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह
तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो
वसुभिः पुरस्तादपानुददित्वादि ॥ का० [५, ४, १२] बहि-
र्बेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिर्ति ॥ असुरनिवारणाय
येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वान्तप्तमित्युच्यते ।
तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षेणशेषभूत यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशा-
द्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

सि० ह्यसि स्वाहा । सि० ह्यस्यादित्यवनिः
स्वाहा । सि० ह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा ।
सि० ह्यसि सुप्रजावनी रायस्योषवनिः स्वाहा ।
सि० ह्यस्यावह देवान् यजमानाय स्वाहा ।
भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

त्यक्षया दक्षिणेऽपि ओष्यात् ओष्यामपि मध्ये च हिरण्यं
 पश्यन् सिंहासीति । योऽयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य
 ओष्यं संपु आम्नेयैश्कोणावन्मौ वायव्यनैऋतकीणी ओषी
 तेषु चतुर्षु मध्ये च जुहां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात्
 कथम् अक्षया कोणसूत्रप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षि-
 णेऽपि तत उत्तरओषी ततो दक्षिणओषी तत उत्तरांसे ततो
 मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन्
 पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषां वाग्देवता ।
 पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्र-
 म्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ ।
 तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्त-
 रवेदिः सिंहिरूपं कृत्वोभयानन्तरांतिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य
 सिंहो उच्यते । हे उत्तरवेदे ! त्वं सिंहसि सिंहरूपा भवसि
 तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविदेत्तम् ॥ सिंहसि किम्भूता । आदि-
 त्ववनिः आदित्वान् वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्व-
 वनिः । अन्यत् पूर्ववत् । सिंहसि ब्रह्मवनिः चक्रवनिः ब्रह्म
 चक्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातित्रयजात्योः प्रीणयि-
 षत्वमत्र विशेषः ॥ सिंहसि सुप्रजावनिः पुत्रगौत्रादिरूपायाः
 शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री । रायस्योषवनिः सुवर्णरज-
 तादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री । सिंहसियजमानाय यज-
 मानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ का० [५, ४, १५]
 भूतभ्यस्वति । सूचमुद्यच्छतीति । भूतभ्यः जरायुजाण्डजा-
 दिवतुर्विधभूतयामप्रौढ्यं हे होमविशेषान्ययुक्ते जुहः !
 त्वामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतभ्यस्वति
 सूचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति
 तानेव तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्व ह । ध्रुवच्चिदस्यन्त-
रिच्छं दृष्ट्व ह । अच्युतच्चिदसि दिवं दृष्ट्व ह ।
अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का० [५, ४, १६] नाभिं पितृदारवैः परिदधाति पूर्ववद्-
ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति । पितृदारुर्देवदारुः तदीयैः
परिधिभिर्भुक्तैर्वेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत्
दर्शपूर्णमासेष्टी यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरं तथात्रापीति
सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां परिधया देवताः । हे मध्यम परिधे ! त्वं
ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृष्ट्व दृढीकुरु । हे दक्षिण
परिधे ! त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे चिद्यति निवसति ध्रुवच्चिदसि
तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु । अच्युतं विनाशरहितं यज्ञे चिद्यति
निवसतीत्यच्युतचित् हे उत्तरपरिधे ! त्वं तादृशोऽसि तस्मात्
दिवं द्युलोकं दृष्ट्व ह । का० [५, ४, १७] अग्नेः पुरीषमिति
निवसति गुग्गुलुसुगन्धितेजनहृष्येस्तुकाद्यापरि शीषेणा अभा-
वेऽन्या इति । गुग्गुलुधूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं दृणविशेषः
दृष्येः स्तुका अविरोमाणि । एतानि नाभौ प्रचिपेदिति
सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसन्मूह ! त्वमग्नेः पुरीषं पूर-
कमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नें ह्येतत् पुरीषं यत्सम्भारः
इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा
विप्रस्य बृहतो विप्रश्चितः । वि होवा दधे वयु-
नाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः
स्वाहा ॥ १४ ॥

सृष्टौ कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्त-
र्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोह्वा स्तुतिः मही महती ।
तथा चायर्वणिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप
इति । इहदारण्यकेऽपि [मा० ४, २, २४ । का० ४, ४,
२१] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्व-
मिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति । श्वेताश्वतराय । परस्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥
यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो
यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते
प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३, ५, ३, ११] ॥
किञ्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फल-
मिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा
पूर्तिः । तथा इहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । हीचा
हीतारः सप्त वपट्कर्त्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति
शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ तन्मध्ये वयुनाविदेक इत्
त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही
महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म
कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥१४॥

इदं विष्णुर्विक्रमे त्रैधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पाञ्चसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [८, ३, ३१] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्थानसो
द्विरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकट-
सखन्विदक्षिणचक्रमार्गे द्विरण्यं निधाय तत्रैव होमः ॥ विष्णु-
देव्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं

ध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे । किञ्च यजमिम-
 मूर्ध्वं नयतमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं
 मा कुटिले भवतं हृ कौटिल्ये णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा
 हल चलने मा चलतम् ॥ का० [८, ४, ४] स्वं गोष्ठमिति
 च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं
 कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ।
 दुर्यशब्दो गृहवाची । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३, ५, ३,
 १८] । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवी दुर्ये गृह-
 सदृशशकटद्वयरूपे देवते ! स्वं गोष्ठं स्रक्वीयं गोस्थानमावदतं
 सर्वतः कथयतं योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां
 गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चा-
 रितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यज-
 मानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्यम् । वदते-
 लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं
 मा उच्चारयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां
 पुत्रादिरूपां मा निराकार्यम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयो-
 निर्वाकरणं मा भूदिति भावः । उभयबहो योऽक्षः स दुष्ट-
 वाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः [३, ५, ३, १८] ।
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बहो यदक्ष इति । तस्माच्छाप-
 रूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादिरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण
 प्रार्थते ॥ का० [८, ४, ५] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या
 वा नभ्यस्ये अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेधामिति । वेदिनिकृष्ट-
 स्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे !
 पृथिव्याः वर्षान् वर्षाणि मूमेः शरीरभूतेऽवाग्निन् देवयजने-
 युवां रमेधां क्रोडां कुरुतां वर्षाणि शरीरे वा । सुपां सुसु-
 मिति [पा० ७, १, ३८] उच्यते ।

[८, २, ८] नलोपाभावः । देवयजनस्य भूमिः शरीरत्वं तित्ति-
रिणोक्तम् । वस्मं च्छेतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थि-
वानि विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरण
सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ विष्णवे त्वा
॥ १८ ॥

का० [८, ४, ६] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्रभ्राति
विष्णोर्नुकमिति । दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठ
स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते ।
विष्णवे त्वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णो-
रेव वीर्याणि कर्माख्यहं प्रवोच प्रब्रवोमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि
रूपं वचेरुम् अडभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः
पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षदुलोकस्थानानि विमम
निर्ममे । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० नै-
४, १६] रज शब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि
रजांसि पार्थिवपरमाणून् विममे परिगणितवान् । यच्च विष्णु-
रुत्तरमुपरितन सधस्यं देवानां सहवासस्थानं दुलोकरूपम्
स्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा
तिष्ठन्ति यच्चिन् तत्सधस्यम् । सधमादस्योश्चन्दसीति [पा०
३, ६, ८६] सहस्य सधादेशः ॥ स्कम्भ रोधने । क्रगादिभ्यः
श्रा । हलः श्रः शानञ्काविति [पा० ३, १, ८३] हेरनुहत्तौ
छन्दसि शायनपीति [पा० ३, १, ८४] यद्यपि ही, परं
आप्रत्ययस्य शायजादेशो पिहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुन-
मिति [पा० ३, १, ८५] लघ्याप श्रः शायजादेशे अस्कभाः

कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभन्ध क्रमते ॥
 त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयं
 मिति क्रमादग्निवायुसूर्य रूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादि-
 लोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः
 पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः ॥ यद्वायमर्थः ।
 अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायते इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं
 समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे
 इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते
 तद्वत् ॥ तदुक्तं [अध्या० ६, ५ क०] तद्विष्णोः परमं पदं सदा
 पश्यन्ति सूर्य इति ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी
 मनवे दशस्या । व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवेति
 दाधर्थं यथिवीसभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

का० [८, ३, ३५] सुक्स्याख्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातीत्त-
 रस्येरावती इति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिण-
 चक्रमार्गं अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसम्बन्धुत्तरचक्रमार्गं
 प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैष्णवी त्रिष्टुव्वसिष्ठ-
 दृष्टा ॥ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ ! युवामीदृश्यौ भूतं भवतम
 भवतर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अङ्गभावस्थान्दसः । किञ्च ते
 युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती बहु
 धेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्टु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते
 सिनी । यवमशब्देनावाभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा
 दशस्या । मनुते जानातीति मनुष्यनिवान् यजमानः
 दशस्या दात्री यन्नसाधनानाम् । दाश दाने ।

दशस्वा । असन्पत्यये उपधाङ्गसः श्रीविभक्त्यादिगय ॥
 एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्यं विशुमाह । हे विष्णो ! एते
 रोदसी, त्वं व्यस्त्रग्नाः विभज्य स्तम्भितवानसि । विश्व
 पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीधैर्वराहाद्यनेकावतारेषां
 अभितो दाधयं दधयं सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां
 दीर्घोऽभ्यामस्येत्यभ्यामदीर्घः [पा० ६, १, ७] ॥ स्वाहा
 तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

देवश्रुतौ देवेष्वघोपतम् । प्राची प्रेत-
 मध्वरं कल्पयन्ती जर्ष्वं यज्ञं नयतं मां जिह्व-
 रतम् । खं गोष्ठमावदतं देवी दुर्यं आयुर्मा
 निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम् । अत्र रमेष्टां
 वर्षान् पृथिव्याः ॥ १७ ॥

का० [८, ३, ३२] दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याए
 श्रेयं प्रतिगृह्याच्चधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा
 समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनात्तस्योभावप्रभागावश्चरा-
 दिति सूत्रार्थः । अक्षधुरी देवते ॥ देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ
 श्रूणीतेः क्लिप्तुगागमथ । हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्ष-
 धुरी अक्षाप्रभागौ ! युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु अघो-
 पतम् उच्चध्वनिना कथयतम् । हुपिर शब्दे ॥ का० [८,
 ४, ३] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये
 यदा प्रवर्त्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ वयाणां
 यज्ञुषां हविर्धाने देवते । हे उभे शकटे ! युवां प्राची प्राङ्मुखे
 प्रेतं प्रकषेण गच्छतम् प्राञ्चतस्तौ प्राची । किम्भूते युवाम् ।

यदिति रूपम् ॥ कौटुशो विष्णुः । वेधा विक्रमाणस्त्रिभु
लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य
क्रमतेलिटः कानज्वेति [पा० ३, २, १०६] कानञि रूपम् ।
तथा उरुगायः उरुगायी गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत
इति वा ॥ का० [८, ४, ७] दक्षिणतः स्थूणासुपनिहन्ति
विष्णवे त्वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ ! विष्णवे हविर्धानशकटाभिः
मानिविष्णुप्रोत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या मही
वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता
वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादौत सव्यात् ॥
विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

का० [८, ४, ८-९] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरः
स्थूणं पूर्ववदिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्यः
विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटेः
कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णो ! दिवो द्युलोकाद्गत अपि च
पृथिव्याः भूलोकात् वापि च मही महतः उरोर्विस्तीर्णादन्त-
रिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता
उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णा-
दक्षिणाद्गत सव्याद्वाभाइस्तात् आ प्रयच्छ बहुकत्वं श्राव्य
प्रकृष्टं मणिसुक्तादिधनमस्त्रभ्यं देहि ॥ विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः
पर्ववत् ॥ १९ ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्युणा मृगो न भीम
कुचरो गिरिष्ठाः । यस्त्रोरुषु विषु विक्रमश्च
ध्वधिच्छियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

का० [८, ४, १३] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं
 छदिरालभ्येति । तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारण-
 वीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्ग-
 व्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः ।
 किम्भूतो विष्णुः । नृजुषं शुद्धी माष्टिं शोधयतीति नृगः ॥
 नोऽनर्थकः पादपूरणः ॥ भीमः विभेत्वस्मादसौ भीमः ।
 भीमादयोऽपादान इति [पा० ३, ४, ७४] मप्रत्ययः ॥ कुचरः
 कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेद-
 वाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥
 अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुक्षित-
 चारी प्राणिवधजीवनी-भीमः भयङ्करो नृगो न सिंह इव स
 यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् ॥ स को विष्णुरित्याह । यस्य
 विष्णोरूपं प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु
 लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि-
 क्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

विष्णो रराटमसि । विष्णोः अप्त्रे स्थः ।
 विष्णोः सूरसि । विष्णो ध्रुवोऽसि । वैष्णव-
 मसि विष्णवे त्वा ॥ २१ ॥

का० [८, ४, १५] विष्णो रराटमिति ररायमिति ।
 वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तर-
 भागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं
 मण्डपं कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युप-
 चर्यते । विष्णोय मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावात्तन्नाटाख्यो-
 ऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भ-

योर्मध्ये काचिद्दर्भमाला त्रय्यते । तां मालां तद्वन्वनाधार-
 तिर्यग्बंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । हे दर्भ-
 मयमालाधार वंश । त्वं विष्णोः विष्णुमूर्त्तित्वेनोपचरितस्य
 हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानोयोऽसि ॥ का०
 [८, ४, १६] विष्णोः अपत्रे स्थ इत्युच्चाय्याविति । उच्चाय्यौ
 रराटौप्रान्तावपसृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यन्ती ! युवां
 विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य अपत्रे स्थः ओष्ठ-
 सन्धिरूपे भवथः ॥ का० [८, ४, १८] द्वाय्याः परिषीव्यति
 लसूजनिप्रतिहृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । बृहत्सूचि-
 समर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूवार्थः ॥ हे लसू-
 जनि ! त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि । सीव्यन्त्यनेनेति स्युः
 सूचिः । प्रियु तन्तुमन्ताने । क्विपि च्छोः शूडनुनामिके चेति
 [पा० ६, ४, १८] षस्योडादेशः ॥ का० [८, ४, १८] विष्णोर्ध्रु-
 वोऽसीति प्रन्यिं करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे ! त्वं विष्णोः हविर्धा-
 नस्य ध्रुवोऽमि ग्रन्थिर्भवसि ॥ का० [८, ४, २१] प्राग्वएगंए
 हविर्धानं निहाय वैष्णवमसीत्यालिभत इति । प्राग्यैवंशैर्भ-
 ण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण सृशेदिति सूवार्थः । हे हविर्धान !
 त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्तन्वन्धि भवसि । तस्मा-
 द्द्विष्णवे विष्णुप्रोत्यर्थं त्वा त्वां सृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि । इदम-
 हए रक्षसां गीवा अपिहन्तामि । बृहन्नसिः
 बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्ना देवस्य त्वेत्त्वयात् [क० २६]

प्राक् । का० [८, ४, २५, ५१] दक्षिणस्यानसोऽधः प्रठगं
 खनत्युपरवानभ्र्यादि करोत्यवटवदिति । यथा यूपस्यावटः
 क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गत्तानिभ्रिस्त्रीकारमारभ्य
 परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवटार्थमभ्रिस्त्रीकारमे-
 वाह का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति । अभ्रि-
 शब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते ॥ अभ्रिर्देवता ।
 हे अभ्रे ! सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानः सर्वाग्निर्वाहुभ्यां
 पूषो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि । त्वं तु नार्यसि
 खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठा-
 तृणां सम्बन्धिनी भवसि ॥ का० [६, २, ८] यूपवटं परि-
 लिखतीदमिति । यदहं चतुरोऽवटान् परिलिखामि । इद-
 मिति विभक्तिव्यत्ययः । अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञः
 ज्ञानां शोवा अपि कृन्तामि कण्ठप्रदेशान् क्लिनामि ॥ का०
 [८, ५, ७] बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति ।
 आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान्
 खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणावटान्
 खनेदिति सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाख्य गत्तं ! त्वं बृहन्नसि महान्
 भवसि वर्त्तुलस्य गत्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाह-
 परिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वम् ॥ तथा त्वं बृहद्रवाः बृह-
 न्महान् रवो ध्वनिर्यस्य सः । सकारान्तो रवश्शब्दः ।
 खातुं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मान्त्वमि-
 त्त्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनिगुणं वाक्यं वद
 ॥ ३२ ॥

रुद्रो ह्यणं बलगहनं वैष्णवीम् । इदमहं
 तं बलगमुत्किरामि यं मे निष्टयो यममात्यौ ।

निचखान । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे
 समानी यमसमानो निचखान । इदमहं
 तं वलगमुत्किरामि यं मे सर्वभ्युर्मसवभुर्नि-
 चखान । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे
 सजातो यमसजातो निचखान । उत्कृत्यां
 किरामि ॥ २३ ॥

किभूतां वाचं रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां
 रक्षोबधविषयाम् ॥ तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वल-
 गहाताम् । बहुसं हन्तीति [पा० ३, २, ८८] क्षिप् ।
 पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचार-
 रूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदायाः कृत्याविशेषा
 वलगाः । वलगो हणोतिरिति यास्कः [निरु० ६, २] ।
 यस्य बधार्थं क्रियते त वृष्वन्नाच्छादयन् मच्छतीति वलगः ।
 ते वलगा बाहुमात्रे खाताततस्तद्द्वारार्थमुपरवस्य तावन्मात्र-
 खननम् । तान् बाहुमात्रान् खनेदिति श्रुतिः [३, ५, ४,
 ६] । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै नियन्तो देवानां प्राणेषु
 वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्रोः
 खायन्त इति ॥ तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्बन्धि-
 नीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः ॥ का० [८, ५, ८]
 इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । येन क्रमेषु
 चत्वारो गर्त्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यां गर्त्तभ्यः खातं सप्त-
 षादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ ह्ये स्यै शब्द-
 सहातयोः नितरां खायति सहातरूपेण सह वर्त्तत इति

निष्पद्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्थायति विस्तीर्णो भवतीति
निष्पद्यः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्षाश्रमेभ्यो निष्पद्यः चण्डा-
लादिः निसो गत इति [पा० ४, २, १०४ वा० ४] वार्त्ति-
केन निस उपसर्गात् गतार्थे लृप् इति काशिकायाम् । अमा-
शब्दो गृहार्थः सहायार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः
अव्ययाच्चविति [पा० ४, २, १०४] भवार्थे लृप् । धनि-
कस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि
निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मद्दं मद्दधार्थं यं वलमं
निष्खान निष्खातवान् तं वलममहमुत्किरामि उदपामि
उदृत्यान्वत्र परित्वजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं
मूल्यं यथा भवति तथोदपामीत्यर्थः ॥ द्वितीयमुत्किरति
समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा
अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सबन्धुः कुलश्रीलादिभिः
समानो मातुलपैतृश्वसेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः अन्यत्पूर्व-
वत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्वि-
परीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० [८, ५, ८] उत्कृत्यां
किरामीति पद्यात् सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्त-
क्रमेणोत्किरणं कृत्वा पद्यासाधारणेन मन्त्रेण चतुर्थ्यां
गर्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येयं कृत्वा शत्रुभिरभिच-
रद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उदृत्य दूरे
क्षिपामि ॥ २३ ॥

सुराडसि सपत्न्या । सुराडस्यभिमा-
तिहा । जनराडसि रक्षोहा । सुराडस्यभि-
त्रहा ॥ २४ ॥

का० [८, ५, ११] सुराडित्यभिमर्गयति यथाश्वात् प्रति-

मन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गतेषु यजमानहस्तस्य
 स्वर्गं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंषि
 औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथमं गतं । त्वं स्वराडसि
 खनेव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः
 सपत्न्या शत्रुवाती भवेति शेषः ॥ अथ द्वितीयं सवराट्
 सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति सवराट् अभिमातिहा शत्रु-
 वाती ॥ अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत
 इति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती ॥ अथ
 चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रु-
 घाती ॥ २४ ॥

रक्षोहणो^१ वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्ण-
 वान् । रक्षोहणो^१ वो वलगहनोऽवनयामि वैष्ण-
 वान् । रक्षोहणो^१ वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्ण-
 वान् । रक्षोहणो^१ वां वलगहना उपदधामि
 वैष्णवी । रक्षोहणो^१ वां वलगहनौ पथ्यू^१ हामि
 वैष्णवी । वैष्णवमसि । वैष्णवा स्वं ॥ २५ ॥

का० [८, ५, २२—२३] प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति
 भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गतान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य
 मन्त्रस्य गतंभेदे सत्यावृत्तिः कर्त्तव्येति सूत्रार्थः । सप्त
 यजूंषि वैष्णवानि । वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गतान् वो
 युष्मान् प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तृन् वलगहनः
 अभिवारमाधनहन्तृन् ॥ का० [८, ५, २४] अवनयनेऽवस्तरणे
 चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति । गतेषु प्रोक्षणशेषोदकसेच-
 नमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्दयोरपि क्रिययो-

यत्तमेदात्तकन्वाहतिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः
 अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः
 अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८, ५,
 २५] तनूनुपरि कुशान् कृत्वाधिपवणे फलके द्वाद्दुलान्तरे
 प्रक्षालिते प्राची अरन्निभात्रे सन्तृणे वोपदधाति पर्यूहति च
 रक्षोहणी रक्षोहणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभि-
 पूयते ते हे अधिपवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्वाद्दुलव्यवहिते
 अरन्निप्रमाणे संदृणे ईषद्वन्व नोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थाप-
 येत् तयोः परितो सृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तयो-
 पधानमन्त्रः यावधिपवणफलकविशेषो रक्षोहणी रक्षसां
 नाशकौ वलगहनो कृत्वाविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवी विष्णु-
 देवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्ग-
 र्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्यूहणमन्त्रः
 पर्यूहामि सृदा परितश्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८,
 ५, २६] तयोश्चर्माधिपवणं परिकृत्तुं सर्वरोहितं निदधाति
 वैष्णवमसीति । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिपूयते तच्चर्माधि-
 पवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः
 फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म ! त्वं वैष्णव-
 मसि यत्ररक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि ॥ का० [८, ५, २७]
 तस्मिन् ग्रावणः पञ्च वैष्णवा स्येति । निदधातीत्यनुवर्तते
 तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिपवहेतून् पञ्च पापाणान् स्थापयेदिति
 सूत्रार्थः ॥ हे ग्रावाणः ! यूयं वैष्णवा स्व यत्ररक्षकविष्णुः
 सम्बन्धिनी भवथ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो बृहद्भ्यां
 पूष्यो हस्ताभ्याम् । आददे नार्थ्यसि । इदम्-

इष्टं रक्षसां श्रुवा अपि कृन्तामि । यवोऽसि
 यवयाश्च हेषो यवयांरातीः । दिवे त्वान्तरि-
 चाय त्वा पृथिव्यै त्वा । शुन्धन्तां लोकाः पितृ-
 षदनाः । पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः ॥ का० [८, ५, ३०—३२]
 औदुम्बरीं मिनीति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतिऽभ्रादि करो-
 त्यावस्तरणादिति । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यज-
 मानदेहमितां सटोमण्डपमध्ये निखनेत् सां च शाखा निख-
 ननात् पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्त्तते यूपावटखननवदम्भि-
 स्त्रीकारमारभ्य दर्भापस्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्या-
 दिति सूत्रार्थः ॥ यूपावटप्रदेशे का० [६, २, ८] देवस्य
 त्वेत्यभ्रिमादायेति । व्याख्यातं यजुः ॥ का० [६, २, ८]
 यूपावटं परिलिखनीदमहमिति । एतदपि व्याख्यातम् ।
 का० [६, २, १५] यवोऽसीत्यश्व, यवानोष्येति । यवदेवत्व
 हे धान्यविशेष ! त्वं यवोऽसि यीति पृथक्करोतीति यवः यस्मात्
 हेषो हेष्टृन् शत्रून् हेपो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवयं
 पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवयं पृथक्कुरु । अनेन
 सौभाग्यं धर्मं च प्रार्थित इति भावः ॥ का० [६, २, १५—
 १६] प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति
 सर्वत्र साकाङ्गत्वादिति ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्र-
 भाग ! दिवे तुलोकप्रोत्ययं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः । द्वितीयः
 हे मध्यभाग ! अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रोत्यै त्वां प्रोक्षामि ।
 अथ तृतीयः हे मूलभाग ! पृथिव्यै पृथिवीप्रोत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥
 का० [६, २, १७] अवटे शेषमामिञ्चति शुन्धन्तामिति
 हे वज्रवी पितरं पितरः मीदन्ति येषु लोकेषु ते

लोकाः शुभन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनो-
त्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः ।
क्रूरमिव वा एतत्करोति यत् खनति यत्पयोऽवनयति शान्त्यै
तदिति ॥ का० [६, २, १८] बर्हीएपि प्राक्षुदच्चि च
प्रास्यति पितृपदनमसीति । तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रान्ध
दर्भानास्मृणातीति सूत्रार्थः ॥ पितरः सीदन्त्युपविशन्ति
यस्मिन् तत् पितृपदनम् । हे बर्हिः ! त्वं पितृपदनमसि ॥ २६ ॥

उद्विवेण स्तभानान्तरिचं पृण दृहस्त्र
पृथिव्याम् । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रा-
वरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा चत्रवनि
रायस्पोषवनि पर्युहामि । ब्रह्मा दृह चत्र
दृहायुर्दृह प्रजां दृह ॥ २७ ॥

का० [८, ५, ३३] उद्विवमित्युच्छयतीति । उच्छयण-
सूध्वीयत्वेन स्थापनम् ॥ पञ्च यजूंष्योदुम्बरीदेवत्यानि ॥ हे
श्रीदुम्बरि ! त्वं दिवं द्युलोकमुत्तमान स्तभय ऊर्ध्वः सन् यथा
न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिचं पृण पूरय । पृथिव्यां
दृहस्त्र दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमो द्वितीयार्थे पृथिवीं
दृढीकुरु ॥ का० [८, ५, ३४] द्युतान इति मिनोतीति ।
शाखां गर्त्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे श्रीदुम्बरि ! द्युतानः
दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां
मिनोतु गर्त्ते प्रक्षिपतु इमिब् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रा-
वरुणौ देवी ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति श्रेयः ॥ का०
[८, ५, ३५] पर्युहणाद्योपसेचनात् कृत्वेति । पर्युहणमार-
भ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः

तत्र यूपस्थाने का० [६, ३, १०] ब्रह्मवनि त्वेति पाण्डुसुभिः
 पर्युहतीति ॥ हे औदुम्बरि ! त्वां त्वां पर्युहामि परितो
 सृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं
 वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनिः चतुर् चतुरियजातिं वनतीति
 चतुर्वनिः रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायसोषवनिः
 सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तोर्लुक् । का०
 [६, ३, ११] ब्रह्म दृष्टहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः
 पर्युपतीति । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औदु-
 म्बरि ! ब्रह्म ब्राह्मणजातिं चतुर् चतुरियजातिमायुः जीवनं
 प्रजां पुत्रादिरूपाञ्च दृष्टं दृढीकुरु ॥ २७ ॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने
 प्रजया पशुभिर्भूयात् । धृतेन द्यावापृथिवी पूर्ये-
 याम् । इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य क्राया
 ॥ २८ ॥

का० [८, ५, ३५] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमाल-
 श्चेति । आलम्भनं स्पर्शनम् । हे औदुम्बरि ! त्वं ध्रुवासि
 स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे
 ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च मह-
 स्थिरोऽस्तु ॥ का० [८, ५, ३७] सुवेण विशाखे जुहोति
 घृतेनेति । औदुम्बरेण विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्-
 पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ ह्यमानेनानेन घृतेन
 द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येयां पूरिते भवताम् ॥ का० [८,
 ६, १०] इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति । औदु-
 म्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि

प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ छदिःशब्देन
 लक्षणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट ! त्वमिन्द्रस्य छदि-
 रसि इन्द्रसम्बन्धो कटो भवमि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया
 भवेति शेषः । सदोमध्यवर्त्तिनः सर्वजनस्य यजमानत्विष्णुपस्य
 प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवता-
 कत्वेन तदीयच्छदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु
 विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः
 ॥ २९ ॥

का० [८, ६, १२] परि त्वेति परिवार्येति । परितः
 कुर्व्यवदावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रानुष्टुवनिरुक्ता मधु-
 च्छन्दोदृष्टा । गौभिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा
 इन्द्रः सदोऽभिमानो । हे गिर्वण इन्द्र ! स्तोत्रमस्तरूपा गिरः
 त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्यन्तु ।
 किभूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा प्रायवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो
 वा यस्य तं यदा वृद्धः श्रेष्ठयासावायुष तं महामनुष्यम् ।
 किभूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः
 शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण तृतीयं
 सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्रत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः
 भवन्तु जुष्टी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

इन्द्रस्य सूरसि । इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्र-
 मसि । वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

का० [८, ६, १२] परिषीवणप्रत्ययभिमर्शान्तेन्द्रे-
 रिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादितयं कुर्या-

दिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो ! त्वमिन्द्रस्य सदो-
ऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्युः सीवनमसि सीव्यतेऽनया
सा स्युः क्विप् क्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १६]
ऊहादेशः ॥ द्वितीयः हे ग्रन्थो ! त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा
ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः हे सदः ! त्वमिन्द्रसम्बन्धि
भवसि ॥ का० [८, ६, १३—१४] हविर्धानापरान्तमु-
त्तरेणाग्नीध्रमन्यगारहारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निहाय
वैश्वदेवमसीत्यालभत इति । हविर्धानमण्डपस्यापरास्त्री
वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं
कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नीध्र ! त्वं
सर्वदेवसम्बन्धि भवसि ॥ ३० ॥

विभूरसि प्रवाहणः । वङ्गिरसि हव्यवा-
हनः । श्वात्रोऽसि प्रचेताः । तुथोऽसि विश्व-
वेदाः ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं षोडश धिष्णमन्त्राः । तदाह का० [८, ६,
१५] धिष्णान्निवपत्युद्धतावोचिते पुरीषं निवपति स्फेना-
न्वारब्ध उदङ् उपविश्व विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति ।
अग्नीनामाश्रयभूता नृदा निर्मिताः सल्लवेदिक्ता-धिष्णान्तु-
च्यन्ते ॥ का० [८, ६, १६] आग्नीध्रीयं पूर्वमिति ॥ नि-
शब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्णस्य नामनी । ते वै हिनः
मानो भवन्तीति नृतेः [३, ६, २, २४]
धिष्णया अन्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय धिष्ण ! त्वं
प्रवाहणयासि विविधं भवतीति विभुः एतस्मादेव ।
दितरधिष्णस्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् ।

प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणीतरत ऋत्विजी गच्छन्ति हविषः
 प्रवाहयित्वाहा प्रवाहणत्वम् । धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्धे
 देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्यादयतेति । तदाह
 तित्तिरिः । तान् देवा अत्रुवन् हे हे नामनी कुरुतेति ॥
 मैत्रावरुणहोत्रब्राह्मणाच्छंसिपोत्रनेष्ट्रच्छावाकानां धिष्ण्यग्न
 सदसि कुर्यात् । तदाह का० [८, ६, १८—२१] षट्
 सदसि प्रत्यङ्सुखो हारमपरिण्य होतुर्दक्षिणपूर्वेषीदुम्बरीं
 मैत्रावरुणस्य होत्रधिष्ण्यसुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्म
 णाच्छंसिपोत्रनेष्ट्रच्छावाकानामिति ॥ होतुर्धिष्ण्यं हे होत्र
 धिष्ण्य ! वङ्गिर्हव्यवाहनद्यासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति
 वङ्गिः हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहनः ।
 यथाग्नीधीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्ण्यगना
 मपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे मैत्रावरुणधिष्ण्य ! त्वं
 श्वात्रः प्रचेताद्यासि शु चिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः प्रकृष्टे
 चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणा
 च्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य ! त्वं तुष्यो विश्ववेदा
 द्यासि । ब्रह्म वै तुष्य इति श्रुतेः [४, ३, ४, १५] ब्रह्म
 रूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुष्य
 शब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते ।
 तदाह तित्तिरः । तुष्यो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा
 विभजतीति ॥ ३१ ॥

सुशिरसि कृविः । अङ्गारिरसि वम्भारिः ।

अवसूरसि दुवस्वान् । शुन्धूरसि माज्जालीयः ।

सुन्नाडसि कृशानुः । परिपद्योऽसि एवमानः ।

नभोऽसि प्रतक्त्वा । मृष्टोऽसि हव्यसूदनः । ऋत-
धामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पोतुः । हे पोटधिष्ण्य ! त्वमुशिक् कामनीयः कविः
विद्वांससि ॥ नेष्टुः । अहस्यांहसः पापस्वारिरङ्गारिः विभ-
र्तीति बभारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टुधिष्ण्य ! । दिवि सोम-
रक्षकौ हावङ्गारिवभारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभा-
जाङ्गारे बभार इत्याम्नातम् । [४ अध्या० २७ क०] ॥ अच्चावा-
कस्य । हे अच्चावाकधिष्ण्य ! त्वमवस्यूः दुवस्वान् चासि
अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्यूः । सुप आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८]
क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्वजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्चा-
न्दसः श्रौणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान्
हविषान् दुवं इति हविर्नाम अच्चावाको हि पुरोडाशभागं
लभते ॥ एवं होत्रादिधिष्णरान् सदमि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागं
मार्जालीयं निर्माति । तदाह का० [८, ६, २२] आग्नी-
ध्राद्दक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणासुखो मार्जालीयमिति ।
शुम्भयतीति शुम्भूः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि
प्रक्षाल्यन्ते ॥ का० [८, ६, २३] सदोहारं पूर्वेण तिष्ठन्ननु-
दिशत्याहवनीयबहिष्यवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीप्रष्ठा-
सनशालाद्वार्यप्राजङ्गितान् सम्नाडसीति प्रतिमन्त्रमिति ।
सदोहारस्य पूर्वभागेऽवस्थाया हवनीयादीन् सम्नाडमीत्या-
द्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः ॥ तत्रादावाहवनी-
यम् हे उत्तरवेदिगताहवनीय ! त्वं सम्नाट् कृशानुष्वाभि बहु-
विधाहृत्याधारत्वेन सम्यप्राजत इति सम्नाट् पयोव्रतादिभिः
ऊर्ध्वं शीघ्रं यजमानमनु गच्छतीति कृशानुः ॥ बहिष्यवमान-
देशम् हे बहिष्यवमानदेश ! त्वं परिपद्यः पवमानश्चासि

स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिपत् तद्योग्यः परिपद्यः अत एव
 शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल ! त्वं नभोऽसि
 खने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतक्षा
 प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्षा । तक-
 तिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५]
 वनिष् । शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते
 हे शामित्र ! त्वं ऋटोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धि-
 हेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि यद्वा ऋटः शृतत्वा-
 न्निष्टः पक्कं हविर्मष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयनिष्ठा-
 दिरूपस्य हवियः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे
 औदुम्बरि ! त्वसृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं
 यस्याः सा । औदुम्बरीए सृष्टोद्गायतीत्युक्तेः । स्वर्ज्योतिः
 उन्नतत्वेन स्वर्गं प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । अजोऽस्यैकपात् ।
 अहिरसि बुध्नः । वागस्यैन्द्रमसि सदोऽसि ।
 ऋतस्य द्वारौ मा सा सन्तामम् । अध्वनामध्व-
 पते प्र मा तिर खस्ति मेऽस्मिन् पृथि देवयाने
 भूयात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन ! त्वं समुद्रः विश्वव्यचायासि
 सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यचेति समुद्रः समुद्र इवागाढो
 ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचन्ति
 गच्छन्ति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाहार्यम्
 हे प्राचीनवंशशालाहारयतिवग्ने ! त्वमजोऽसि षजति आह-
 यनीयरूपेण यज्ञप्रदेशे गच्छतीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते

न जायत इत्यजः । एकः पातीत्येकपात् यद्वा एकः
 सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति
 श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्ती पुरातनी
 गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित ! त्वमहिरश्चि
 न हीयत इत्यहिः शालाहारीये नूतने गार्हपत्ये उत्पद्येऽपि
 अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्नः
 आधानकाले प्रथममाहितत्वामूलभावित्वम् स हि प्रथमं
 मथ्यते ॥ नामभिरेवात्र धिष्णयानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः
 स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति ॥ का० [८, ८, २२] वाग-
 सोति सदोऽभिमर्शनमिति ॥ हे सदः ! त्वं वागसि वाचास्मिन्
 कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारिण सद उच्यते । ऐन्द्र-
 मिन्द्रदेवताकं चासि । सीदन्यस्मिन् इति सदः ॥ का०
 [८, ८, २३] ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये इति । द्वार्ये सदो-
 द्वारशाखे अभिष्टयतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारो
 द्वारदेशस्थापिन्यौ शाखे ! युवां मा मां मा सन्तातं मा सन्ता-
 पयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्वलनादिना । तपतेर्लुङि मध्यमे-
 कवचने भ्रूलो भ्रूलोति [पा० ८, २, २६] सिज्लोपे रूपम् ।
 का० [५, ८, २४—२५] अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति
 सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः
 तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः ॥ अध्वपते
 मार्गपालक रवे ! अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं
 प्रतिर प्रवर्धय तिरतिवृंहार्यः । किञ्च अस्मिन् देवयाने
 देवयानप्रापके यद्यि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कस्यां
 भूयात् ॥ ६३ ॥

मित्रस्य मा चक्षुषेऽध्वम् । अग्नयः सगताः

सगरा स्य सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात
 माग्नेयः पिपृत माग्नेयो गोपायत मा नमो
 वोऽस्तु मा मा हिंसिष्ट ॥ ३४ ॥

का० [८, ८, २६] मिषस्येतृत्वज इति । अभिमन्त्र-
 यत इति शेषः । हे ऋत्विजः ! मिषस्यादित्यस्य चक्षुषा
 नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युनेत्रेण वा सखा यथा
 मखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः । का०
 [८, ८, २७] अग्नेयः सगरा इति धिष्णानिति । अभिमन्त्र-
 यत इति शेषः । हे अग्नेयः सगराः ! गृह्णतु गरेण स्तुत्या
 संहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसंहितेन नाम्ना
 धिष्णत इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्य समानस्तु-
 तयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्नेयः ! ते
 यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुप्रेण भवदीयेन सैन्येन
 मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्वेन सुखेन मां पात अनीकं
 मुखं सैन्यञ्च । हे अग्नेयः ! मा मां पिपृत धनादिभिः पूर-
 यत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त
 इति । यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] निरन्तरं रक्षेत्यर्थः ।
 वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा वधिष्ट निर्विघ्नं
 यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां
 समित् । त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्य-
 कृतेभ्य उरु यन्तासि वरुध्वं स्वाहा । जुषाणो
 अमुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

का० [३, ४, २६] भ्रुवायाः पुरस्तात् प्रपदाज्यमाज्यं

दधिमिश्रं पशुगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेनेति ।
 आज्यं ! त्वं ज्योतिरसि किञ्भूतं विश्वरूपं सर्वरूपं बहुधा-
 हुतिधूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा
 ज्योतिष्टम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्-
 ग्दीपकम् देवा ज्ञात्वा भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का० [८, ७, १]
 प्रदीप्तमिधं त्वष्ट सोमिति । प्रचरण्याभिजुहीतीति । जुह्वस्वि
 होमसाधना काचित् सुक् प्रचरणीत्युच्यते ॥ अवसानरहितो
 सोमदेवत्वा गायत्री भृगुसुतक्रतुदृष्टां । तनूनं शरीरं कृत्स्नति
 छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः । कृती छेदने । द्विषन्तीति
 द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरि-
 तान्यन्यकृतानि । हे सोम ! त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि
 यच्छतीति यन्ता यम उपरमे ढच् । यथा तादृशा अस्मान्ना
 बाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः ।
 तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरुयं वलमसि तस्मै तुभ्यमिदं
 हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिश्यामावाच्याहुतिर्हुतेति भावः ।
 [का० ७, ८, २] जुषाणोऽग्नुरिति द्वितीयामिति । जुहो-
 तीत्वनुवर्तते ॥ अमुदेवत्यै कपदा विराट् यजुरन्ता विराजो
 दश इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट् । अमुश्चाव सोमः आप्नोति
 पीतः सन् शरीरमित्याहुः आप्लव्याप्तौ आप्नोतेर्द्धस्त्विति
 [उणा० १, ७४] तुप्रत्ययो धातोर्द्धस्त्वय । जुषाणः प्रीय-
 माणोऽग्नः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मस्त्वपीति
 केचित् । स्नाद्वा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अ ॥ १ ॥
 देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जु हुराण-
 मेनो भूर्यिषां ते नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

का० [८, ७, ६] अग्ने नयेति वाचयतीति । आग्नेयी
 त्रिष्टुवगस्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव । विश्वानि सर्वाणि वयु-
 नानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठा-
 तृन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय
 प्रापय । किञ्च अस्यदस्यत्तोऽनुष्ठाटभ्यः एनः पापं युयोधि
 पृथक्कुरु । यु मिश्रणामिश्रणयोः योतेः शपः श्लुः वा कृन्द-
 सीति [पा० ३, ४, ८८] हेः पितृत्वपक्षे अङ्कितद्येति [पा०
 ६, ४, १०३] हेर्धि पितृत्वाद्गुणः । किञ्च भूतमेनः जुहुराणम् ।
 हुर्क्षा कौटिल्ये अस्मात् हुर्क्षतेः सनो लुक् क्लोपस्येति [उपा०
 २, ८८] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् हर्क्षितुं कुटि-
 लीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलपितक्रियाप्रतिबन्धक-
 मित्यर्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं
 हविषां वचनं यान्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणं विधेम कर-
 वाम । नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] यद्वा नमस्का-
 रविषयासुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर
 एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु वाजसाता-
 वयश् शत्रून् जयतु जहृषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० [८, ७, ७-८] उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं
 निदधाति आवद्रीणकलशसोमणावाणि चायं न इति जुहो-
 त्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं प्रावादीनि च सदस
 उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्णयगतेऽग्नौ
 घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी त्रिष्टुव्यञ्जुरन्ता ।
 अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोत करोतु अयमेवाग्नि-
 मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो

यातु अयमेवाग्निर्वाजमाती वाजानामस्त्रानां सश्वंजने
 वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्वत्रानि अस्त्राभ्यं दातुं जयतु
 ग्निर्ज ह्येषाणोऽत्यर्थं ह्यथन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुत-
 मस्तु ॥ ३७ ॥

उरु विष्णो विक्रमस्त्रोरु जयाय नस्त्रुधि ।
 घृतं घृतयोनि पिव प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा
 ॥ ३८ ॥

का० [८, ७, १५] उरु विष्णविति जुहोतीति । पूर्व-
 मन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः ॥
 वैष्णव्यन्तुष्ट्यजुरन्ता । हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय ! उरु
 विक्रमस्य शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च जयाय ब्रह्म-
 गृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु । हे
 घृतयोनि अग्ने ! घृत पिव ह्ययमानमिदमाज्यं भक्षय । अग्नि-
 यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुल्लमासौदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम्
 किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय । प्रम-
 सुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रशब्दस्य द्वित्वम् ।
 स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

देव सवितरेप ते सोमस्तु रक्षस्व मा
 त्वां दमन् । एतत्त्वं देव सोम देवो देवान् २॥
 उपागा इदमहं मनुष्यान् सुह रायस्पोषेण ।
 स्वाहा निर्वरुणस्य पाशांस्तुच्ये ॥ ३९ ॥

का० [८, ७, १७] दक्षिणोऽनसि इति ।
 तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति । अनसि शकटे
 सावितरे यजुः । हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव ! एष

तथापितः तं तादृगं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन्
सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिपुः ॥ का० [८, ७,
१८] एतच्चमिति विद्यज्योपतिष्ठत इति । कृष्णाजिने
स्थापितं वहं सोमं विद्यज्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
सोम्यं यजुः । हे सोम देव ! त्वं देवः सन् भवदीयान् देवान्-
तदिदानीमुपागाः प्राप्तीऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदी-
यान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्ध-
मुपागतोऽस्मीत्यनुपङ्गः ॥ का० [८, ७, १८] स्वाहा निरिति
निष्क्रम्येति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः ॥ हानं हा
न हा अहा स्वस्थाहा स्वाहा स्वाव्यागः सोमेनात्मानं निःक्री-
यात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो
दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशात्निर्मुच्ये निर्मुक्तो-
ऽस्मि ॥ ३८ ॥

अग्ने व्रतपास्वे व्रतपा या तव तनूर्मध्यभू-
दिपा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वध्यभूद्वियं सा
मयि । यथायथा नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां
दीक्षापतिरमुस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

का० [८, ३, ४] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमा-
घायेति ॥ आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य
कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वन्
आह हे अग्ने ! व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि
तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य
पालको भवेति शेषः । हे अग्ने ! व्रतप्रार्थनकाले तव मन्व-
न्विनीया तनूर्मयि अमूदेवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि

भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनुस्वयभूत्सा इयं
 मयि भवतु । किञ्च हे व्रतपते व्रतपालकाम्ने ! नौ आवयोर्व्र-
 तानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति
 शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः ।
 किञ्च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां
 मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः
 तपस्यतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयानुपसदमन्वमंस्तानु-
 मतवान् ॥ ४० ॥

उरु विष्णो विक्रमस्त्रोरु क्षयाय नस्कृधि । वृतं
 घृतयोने पिव प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

इदानीं यूपसम्पादनमन्त्राः ॥ का० [६, १, ३-४]
 गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीताए सुवेण वोरु विष्णवि-
 तीति । चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं क्रेतुं गमि-
 ष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

अत्यन्यान् २॥ अगां नान्यान् २॥ उपा-
 गामर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्यः । तं त्वा
 जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा
 देवयज्यायै जुषन्तां विष्णावे त्वा । ओषधे
 त्वायस्व । स्वधिते मैनए हिप्सीः ॥ ४२ ॥

का० [६, १, ५-७] आज्यशेषमादाय स तच्चा गच्छति
 यूपमभिमृशत्यन्यानि प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति ।
 यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेद-
 भिमन्त्रयेति सूत्रार्थः ॥ वनस्पतिदेवत्वम् । वृक्षाद्विधाः

दूष्या अयूष्याय पलाशखदिरवित्वाद्यो यूप्याः निम्बजम्बी-
 रादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्त्ति यूपहृत् ! त्वत्तोऽन्यान् काञ्चि-
 द्यूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्त-
 वानस्मि अन्यांशायूप्यान्नोपागाम् किञ्च परेभ्यो वृत्तेभ्यो दूर-
 वर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरिभ्यो
 निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदलु लाभे पुष्पादीत्यङ् [पा०
 ३, १, ५५] लुडि रूपम् किञ्च हे वनस्पते वनस्य पालक ! हे
 देव दीप्यमान वृत्त । देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं
 जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेव-
 न्ताम् ॥ का० [६, १, ११] सुवेणोपसृशति विष्णवे त्वेति । हे
 यूपहृत् ! त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपसृशामीति शेषः यज्ञो
 वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का० [६, १, १२] ओपध इति कुशतरुणं
 तिरस्त्रत्येति । यूपहृत्स्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
 हे ओपधे ! त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष ॥ का० [६,
 १, १३] स्वधित इति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिते
 परशो ! एनं यूपं मा बधीः ॥ ४२ ॥

द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः
 ष्टिय्यां सम्भव । अयं हि त्वा स्वधितिस्तेति
 जानः प्रणिनाय महते सौभगाय । अतस्त्वं देव
 वनस्पते शतवल्गो विरोह सहस्रवल्गा वि
 वयं रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

का० [६, १, १६] द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयत

इति ॥ हे यूपवृक्ष ! यां सुलोकं त्वं मा लेखीः मा-
 लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षं मा
 हिंसौः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूप-
 त्वात्सोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः ॥ का० [६, १,
 १८—१९] अयं हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सवि-
 शेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे छिन्न वृक्ष ! तैतिजानो-
 ऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभा-
 ग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थे-
 ऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । कन्दसि
 लुङ्ङुङ्ङिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्तमाने लिट् । तिज
 निशाने अस्माद्यङ्ङन्ताच्छानचि तैतिजान् इति रूपम् ।
 अतस्त्वया हेदान्न भेतव्यमिति भावः ॥ का० [६, १, २०—
 २१] अतस्त्वमित्याह्वयने जुहोति यूपे वेति ॥ हे देव वन-
 स्पते ! अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः बह्वङ्कुरः सन् विरोह
 विशेषेण जायस्व वयञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहु-
 शाखीपिता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

आतिथ्यात् स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो बहिर्भ्यां
 पूष्यो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि । इदमहं
 रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि । यवोऽसि यवया-

अट्हेषो^१ यवयारा^२तीः । दिवे त्वान्तरि^३क्षाय
 त्वा पृथिव्यै^४ त्वा । शुन्धन्तां^५ लोकाः पितृषद^६नाः ।
 पितृषद^७नमसि ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनि-
 र्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये
 यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥
 का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभिमादाय यूपवटं परिलि-
 खतीदमहमिति । [६, २, १५—१८] यत्रोऽसीत्वष्पु यवानोष्य
 प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति
 सर्वत्र साकाङ्गत्वादवटे शेषमामिक्षति शुन्धन्तामिति बर्हीऽपि
 प्राक्षुप्रदक्षि च प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ एतानि षड्-
 यनूपि श्रीदुस्वरीविषये [५ अध्या० २६क०] व्याख्या-
 तानि ॥ १ ॥

अग्रे^१ णीरसि^२ स्वाव^३ श उन्ने^४ तृणामेतस्य^५ वित्ता-
 दधि^६ त्वा स्यास्यति । देवस्त्वा^७ सविता^८ मध्वा-
 नक्तु । सपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः^९ । द्यामग्रे^{१०} णा-
 स्पृज^{११} आन्तरि^{१२} क्षं मध्ये^{१३} नाप्राः षष्टिवीमुपरि^{१४} णा-
 दृहीः ॥ २ ॥

का० [६, २, १८] प्रथमशकलञ्चाग्रेणीरसीति । यूप-
 वटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे यूपशकल ! त्वम-
 ग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य क्षिद्यमानस्य नीयतेऽपनी-
 यत इत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः ।
 यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नेयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः ।

किम्भूतस्त्वम् । उन्नतृणामुन्नयनकर्तृत्वामध्वर्यूषां स्वावेशः
 वेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपवटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् ।
 स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि षष्ठौ । एतत्कर्म विहि
 जानीहि । किं तत्कर्म । यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति त्वदुपस्थ-
 वस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ का० [६, ३, २]
 देवस्य त्वं त्यनक्तीति यूपमिति शेषः ॥ यूपदेवत्वम् । हे यूप !
 सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु । मध्वा
 अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ का० [६, ३, ३-४]
 चपालसुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति । अथ
 उपरि चाज्येन लिप्तं चपालं यूपग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥
 हे चपाल ! त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । किमर्थ-
 मोषधीभ्यः त्रीह्याद्योपधिनिप्यत्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः
 सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का० [६, ३, ७]
 व्यामश्रेणेत्युक्कयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः । यूपदेवत्वम्
 यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप ! त्वमश्रेणायभागेन ह्यं दिवम-
 स्थसः सृष्टवानसि । सृष्टतेर्लुडि शल इगुपधादनिटः क्व
 इति । [पा० ३, १, ४५] क्वप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरि-
 चमा अप्राः आपूरितवानसि । प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन
 अनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदृहीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो
 भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राहं तदुक्तगायस्य
 विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि ॥ ब्रह्मवनि
 स्वा चवनि रायस्योपवनि पर्यहामि । ब्रह्म
 दृष्टं चतं दृष्टायुर्दृष्टं प्रजां दृष्टं ॥ ३ ॥

का० [६, ३, ८] यां त इति मिनोतीति । अंबटे यूपं
 प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप !
 या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्वं गन्तुं वयमुश्मसि
 उश्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिनां [पा० ३, ४, ८]
 गच्छतेस्तुमर्थे कध्वैन्प्रत्ययः निच्चाटाद्युदात्तः । उश्मसि
 वश कान्तौ लटि उत्तमवहुवचने णपो लोपे सम्प्रसारणे इदन्तौ
 मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारः । यानि तव स्थानानि
 गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र येषु तव स्थानेषु
 गावो रश्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो
 वर्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किभ्रूता गावः
 भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां तं भूरिशृङ्गाः । प्रज्व-
 लन्नामसु [निघ० १, १४, ११] शृङ्गाणीति षठितम् । अहेत्ये-
 वार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुक्कृष्टं पदं भूरि
 महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति ।
 तत्कारस्थाने छान्दमो रेफः । यदा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा
 अत्राह अत्रैव एवैव स्थानेषु अवभाति शोभते । किभ्रूतस्य
 विष्णोः उरुर्गायस्य गाड् गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य
 महागतेरित्यर्थः । यदा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरु-
 गायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप ! त्वम-
 त्वावटे तिष्ठेत्याशयः ॥ का० [६, ३, १०—११] ब्रह्मवनि
 त्वेति पाएस्तुभिः । ब्रह्म दृष्टेति मैत्रावरुणदण्डेन समस्तं
 त्रिः पर्युषतीति ॥ हे यज्ञुषी श्रीदुस्वरीविषये [५ अध्या० २७
 क०] व्याख्याते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो वृतानि
 पस्पृशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

का० [६, ३, १२] विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूप-
मन्वारब्धमिति । यूपं सृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति
सुवार्थः ॥ हे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः ।
विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः क्रमोणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूपं
पश्यत यतो दैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिक-
कर्माणि पश्यते ब्रह्मवान् निर्मितवानित्यर्थः । स्पश बन्धने ।
स. विशुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रबन्धादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा
मित्रम् ॥ यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो
यैर्वीर्यव्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पश्यते आत्मनि
ब्रह्मवान् यद्वा यैर्वीर्यव्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां
स्नानि स्नानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतत्येवं पश्यते निब्रह्मवान्
शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूर्यः दिविव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

का० [६, ३, १३] तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति ।
यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सुवार्थः ॥ सूर्यः
विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा
पश्यन्ति । कौटुम्भम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरि-
वाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डल-
माततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्ड-
लमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७ अध्या० ४२क०] तच्चक्षुर्वेद-
हितम् [३६ अध्या० २४क०] ॥ ५ ॥

परिवीरसि परिवृत्ता दैवीर्विशो व्ययन्तां
परिमं यजमानं रायो मनुष्याणाम् । दिवः

सूनुरसि । एष ते पृथिव्यां लोक आरुण्यस्ते
पशुः ॥ ६ ॥

का० [६, ३, १५] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना
तयानाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । त्रिभि-
र्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसम्बन्धिनी या रशना
रज्जुस्तया नाभिग्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति
तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदैवत्वं यजुः । हे
यूप ! त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि यद्वा-
स्त्राभिः परिवारितोऽसि । व्येज् संवरणे इत्यस्य ऋप्रत्ययार्थं
किपि सम्प्रसारणम् । किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः
मरुहणादयः त्वा त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा
दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् । दैव्यो वा एता विशो
यत्पशव इति श्रुतेः । किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो
धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणा-
मिति निर्धारणे पृष्टी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यज-
मानमेव परिव्ययन्ताम् ॥ का० [६, ३, १७] यूपशकल-
मस्यामवगूह्यतु नरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति । अष्टास्रे
यूपस्य यास्त्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे
शनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरो !
त्वं दिवः व्युत्लोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि व्युत्लोककार्हर्यति ततो यूपे
जायते यूपान् स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का०
[८, ८, २३] वर्षिष्ठाहृत्त्रिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त
इति । यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्ठाद्यूपाहृत्त्रिणभागे वितष्ट-
मतष्टास्रिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निषनतीति
सूत्रार्थः । यूपदैवत्वम् । हे यूप ! पृथिव्यामेव ते तव लोकः

याश्चयस्यानमित्यर्थः ॥ ननु पशवो वै रूपमुच्यन्तीति
 [३, ७, ३-४] यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते ..
 आरख्योऽरख्ये भवोऽरख्यसम्बन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्त-
 वैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपावीरसि । उप देवान् दैवीर्विशः प्रागु-
रुशिजो वङ्गितमान् । देव त्वष्टर्वसु रम हव्या
ते स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

का० [६, ३, १८] उपावीरसीति वृणमादायेति ॥ हे
 वृणविशेष ! त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः
 यहा उप समीपेऽवस्थितोऽवति गच्छतीत्युपावीः पशोद्वितीयः
 सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का० [६, ३, २०] तेन पशुमुपसृष्ट-
 त्युप देवानिति । गृहीतेन वृणेन पुरस्तात्प्रत्यक्षं स्थितं पशुं
 सृष्टेदिति सूत्रार्थः ॥ दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीरुप
 प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः ।
 इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्ङिट इति [पा० ३, ४, ६]
 कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः ।
 किन्तूतान् देवान् उशिजो मेधाविनः यहा हवींषि कामयमा-
 नान् वहन्तीति वङ्गयः अतिवङ्गयो वङ्गितमास्तान्
 स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः ।
 पशून् प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव ! हे त्वष्टः ! त्वं वसु-
 धनं रम रमय । ऊन्दस्युभययेति [पा० ३, ४, ११०]
 शपोऽप्यार्धधातुकमञ्जत्वाच्चिचो लोपः । एवं
 पुनः पशुमाह हे पशो ! ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम् ।
 स्वाद आस्वादेन । स्वादूनि भवन्तु यहा हवींषि
 स्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववच्चिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि ।
 ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा
 मानुषः ॥ ८ ॥

रयिर्वनं चीरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः
 रेवन्तः । रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः [३, ७, ३, १३]
 हे रेवन्तः चीरादिधनवन्तः पशवः । यूयं यजमानगृहे रमध्वं
 संक्रीडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते ! हे
 ब्रह्मन् ! वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै
 बृहस्पतिः पशवो वसूति श्रुतेः [३, ७, ३, १३] ॥ का० [६,
 ३, २६] द्विगुणरश्मनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा
 शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति । श्रवयवदयोपेतया
 व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्ग-
 योरन्तराले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभि-
 मुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहविः देवानां
 हविरूप ! पशो ऋतस्यावश्यभाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य
 पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने
 वर्तते । एवं पशुं सम्योध्य शमित्वे समर्पयति मानुषो धर्षा ।
 लिष्टपा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता
 दृष्टोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बहत्वादिति भावः ।
 संहितायां इरचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण
 धर्षत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽग्निनोर्वाहुभ्यां
 पूषो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां वुष्टं नियु-
 नञ्मि । अद्भ्यस्त्वौपधीभ्योऽनु त्वा माता मन्य-

तामनु^१ पितानु^२ भ्राता^३ सगर्भ्या^४ऽनु सखा^५ सयु^६
अग्नीषोमाभ्यां^७ त्वा जुष्टं^८ प्रोक्षामि ॥ ६ ॥

का० [६, ३, २७] देवस्य त्वेति यूप इति । यूपे पशु
वध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभि-
रुचितं पशुं नियुनज्मि निवध्नामि व्याख्यातमन्यत् ॥ का०
[६, ३, ३०] अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति ।
हे पशो ! अद्भ्यः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोष-
धिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किम्भूतं त्वाम् ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपासुत्पूतत्वादोषधीनामपि
प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्वेव । स्वमाद्यभक्षिताभ्यां दृणोदकाभ्यां
पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरु-
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः सञ्च-
वति । किञ्च हे पशो ! एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां
तथापिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यां समानगर्भे उदरे भवः
सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयुष्यः समानयुष्ये भवः सखा
सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ ६ ॥

अपां^१ पेरुरसि^२ । आपो^३ देवीः^४ स्वदन्तु^५
स्वात्तद्धित्सहे^६ वहविः^७ । सं ते^८ प्राणो^९
ताए^{१०} समङ्गानि^{११} यजत्रैः^{१२} सं यज्रपतिराशिषा^{१३}
॥ १० ॥

का० [६, ३, ३१] अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति
पशोर्मुखे प्रोक्षणीधारयेदिति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतम् हे पशो
त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिबतीति
आशादिक एवमत्ययः । उदकपानशीली भवति

का० [६, ४, १२] स्वरुमादायाजोभौ जुहुये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपसृशति घृतेनाक्ताविति । विशसित्वा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावमिस्वरु जुहुये घृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं सृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ ! युवां घृतेनाक्ती सन्ती पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेयाम् पालयेयाम् । का० [६, ५, ११] रेवति यजमान इति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३, ८, १, १२] हे रेवति धनवति वाग्वेवते ! यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि । बहुलं छन्दस्यमाज्योगेऽपीत्यङ्भावः [पा० ६, ४, ७५] । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किञ्च हे रेवति ! वार्तेन देवेन सजुः समानप्रोतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षायजमानं गोपायेति शेषः । किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्त्वनना आत्मना यज । मन्वेष्वाद्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव । हे रेवति ! यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का० [६, ५, १५] पथात्तृणमुपास्यति वर्षी वर्षीयसीति । शमित्यस्य पथात्प्रागग्रं ढणमुपास्यति हस्तस्थढण इत्यस्यै एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः ॥ ढणदेवतम् हे वर्षी ! वर्षीदुत्पन्नं वर्षः तन्मन्वोधनं वर्षी वर्षप्रभव हे ढण ! यद्वा वर्षी विस्तीर्णं वर्षीयसि विस्तीर्णतरं यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का० [६, ५, २४] देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति । मन्वयोर्गर्भक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ १

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । नमस्त आतानानर्वा
प्रेहि । घृतस्य कुल्या उप घृतस्य पथ्या अनु

॥ १२ ॥

का० [६, ५, २६] वपात्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले
प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा अथ्यते वाभ्यां ते वपात्रपस्थी
काष्ठविशेषी ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणं
चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो !
त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराका-
रापि मा भूः ॥ का० [६, ६, १] पाद्रेजनहस्तां वाचयति नय-
त्रमस्त आतानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पाद्रेजनः
पाद्रेजनार्थं उदककलशः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम्
पाद्रेजनो मुखायत्रयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः
सा पाद्रेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशु-
शोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थातासु मन्त्रं तां वाचयेदिति
सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्या-
तानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञश्च हि तन्वत इति श्रुतेः
[३, ८, २, २] हे आतान यज्ञ ! ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा
शत्रुरहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयर्त्ति
बधार्थमित्यर्वा नास्त्वर्वा यस्त्रासाधनर्वा अनर्वा प्रेहीत्वमपत्रेन
प्रेहीति श्रुतेः । अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृ-
व्यापनुच्यै इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य
पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदोः अनुलक्ष्य उप
प्रेहि गच्छ साचाय्यप्रपदाव्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम्
अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

देवी'रापः शुद्धा वोढ्वं सुपरिविष्टा देवेषु ।
सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयाञ्च ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः स्तुयन्ते । अर्धमष्टेवत्वमर्ध-
माशीर्देवतम् हे आपो देव्यः ! यूयं देवेषु वोढ्वं पशुमिति शेषः
एनं पशुं देवान् प्रति वहत प्रापयत । वह प्रापणे अस्व
लुङि तङि मध्यमवहुवचने अडभावे रूपम् । किंभूता
यूयम् शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो
निविष्टाः पात्रेजनीपात्रे । किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः
देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थिता-
स्त्वेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामिव देवानां
परिवेष्टारः परिवेषणकर्त्तारो भूयाञ्चेत्याशीः ॥ १३ ॥

वाचं ते शुन्वामि । प्राणं ते शुन्वामि ।
चक्षुस्ते शुन्वामि । श्रोत्रं ते शुन्वामि । नाभिं
ते शुन्वामि । मेढ्रं ते शुन्वामि । पायुं ते
शुन्वामि । चरित्रास्ते शुन्वामि ॥ १४ ॥

का० [६, ६, २-३] पशोः प्राणाञ्कुन्वति पत्नी मुखं नासिकं
चक्षुषी कर्णां नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् सएङ्गत्वात् वाचं ते शुन्वा-
मीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप उपविश्य मृतस्य
पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्वति
शोधयति अङ्गिः स्पृशतीति सूवार्यः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो !
अहं ते तव वाचं वाग्निन्द्रियं शुन्वामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि
प्राणं प्राणवायुं प्राणैन्द्रियं चक्षुर्गिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं
नाभिर्च्छेद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति
चरित्राः पादाः एवस्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्वामि ॥ १४ ॥

मनस्तु आप्यायताम् । वाक्तु आप्यायताम् ।
 प्राणस्तु आप्यायताम् । चक्षुस्तु आप्यायताम् ।
 श्रोत्रं तु आप्यायताम् । यत्ते क्रूरं यदास्थितं
 तत्तु आप्यायतां निष्ट्यायतां तत्ते शुध्यतु ।
 शमहोभ्यः । ओषधे चायस्व । स्वधिते मैनृ
 हिप्सीः ॥ १५ ॥

का० [६, ६, ४-५] शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनु-
 पिञ्चतो मनस्तु इति शिर इति । पात्रेजनशेषेण यजमानः
 चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरश्चाद्यङ्गान्यनुपिञ्चतः तत्र शिरसो
 मन्त्रमाह मनस्तु इति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि ।
 हे पशो ! ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य
 विनियोग उक्तः । वाक्तु आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गा-
 देव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः ।- वाक्तु इति
 सुखं प्राणस्तु इति नासिके चक्षुस्तु इति चक्षुषी श्रोत्रं तु
 इति कर्णा एतानि सुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का० [६,
 ६, ६] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनु-
 पिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पशो ! यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं
 क्रूरमस्त्राभिः कृतं यच्च आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुपस्थितं
 शमित्वा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किञ्च तत्सर्वं निष्ट्या-
 यतां संहतं भवतु शैः सङ्घाते अनुन्नं भवत्वित्यर्थः तत्सर्वं तव
 शुध्यतु शुद्धं भवतु ॥ का० [६, ६, ७] शमहोभ्य इति
 पद्यात्पशोर्निपिञ्चत इति । पशोर्जघनदेशे पात्रेजनशेष-
 सुभावपि निपिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अहोभ्यः दिवसादि-
 कालविशेषेभ्यः शं सुखमस्त्राकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥

का० [६, ६, ८] उत्तानं पशुं कृत्वाग्नेण नाभिं दृषं निद-
धात्वोषध इति । नाभेरग्रेऽङ्गुलचतुष्टये दृषं निदध्यादिति
सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४ अ० १ क०] ॥ का० [६, ६, ८]
स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय क्लिप्तेति । प्रज्ञातया
प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय दृषो-
पर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सदृशामुदरत्वचं क्लिन्यादिति
सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

रक्षसां भागोऽसि । निरस्तुं रक्षः । इद-
महं रक्षोऽभितिष्ठामीदमहं रक्षोऽववाध इद-
महं रक्षोऽधुमं तमो नयामि । घृतेन द्यावा-
पृथिवी प्रोर्णुवायाम् । वायो वे स्तोत्रानाम् ।
अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा । स्वाहाकृते ऊर्ध्व-
नभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

का० [६, ६, ८] अथ ए मध्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभ-
यतोऽनक्ति लोहितेन रक्षामिति । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं
तस्य द्विषस्य दृषस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन
मूलं धृत्वा तद् द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्यञ्चन
रक्तेनाञ्जरादिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त दृष !
त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० [६, ६, १०] निरस्तमित्य-
पास्यतीति । लोहिताक्तं दृषमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ।
यद्यञ्जविधातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् । का०
[६, ६, १२] इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति ।
उत्करे चित्तं रक्षिराक्तं दृषं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ।

यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानो-
 ऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलम-
 भितिष्ठामि विन्तु अहमिदं रक्षोऽदवाधे अवाचीनं यथा
 भवति तथा नाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधममत्नन्त-
 निकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० [६, ६, १२]
 वपासुत्खिद्य वपाश्रपस्थी प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी
 इति । पशूदरादपां निष्काशय तथा वपया वपाश्रपस्था-
 वाच्छादेयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपस्थोर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते
 उच्येते हे द्यावापृथिवी ! युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाया-
 माच्छादेयेयां परस्परम् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आहुति-
 परिणामाभिप्रायमेतत् तथा चीकं ते वा एते आहुतो हुते
 उक्तामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का०
 [६, ६, १५] दृणायश्चाध्वर्युर्वायो वेरिति । वामहस्तघृतं
 दृणायमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे
 वायो ! त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुपां वेः कर्मणि
 पठौ स्तोकान् विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र
 तिष्ठन्ति । विद्धि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमेकवचने द्येति
 [पा० ८, २, ७५] दस्य रुत्वे कृते रूपम् अङ्भाव आर्षः
 वेः विद्धि ॥ का० [६, ६, १७] वपाए सुवेणाभिघारयत्यग्नि-
 राज्यस्येति ॥ अग्निराहवनीयः आच्यस्य वेतु आच्यं पिबतु
 स्वाहा, सुहुतमस्तु ॥ का० [६, ६, २८] हुत्वा वपाश्रपस्था-
 वनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरं स्वाहाकृते इति
 वपा हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपस्थावाहवनीय एव क्षिपेत्
 तत्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां
 प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारिणाहुतिभावमुपगते सत्यौ
 युवां मासतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ।

किञ्चूतम् ऊर्ध्वनभममूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः
तम् नभोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्च मलञ्च यत् । तच्चा-
भिदुद्रोहान्तं यच्च शिपे अभीरुणम् । आपो
मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६, ६, २८] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इद-
मापः प्रवहतेति । सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अद्विरात्मा-
नमभ्युचन्तीति सूत्रार्थः । अदेवत्या त्रयवसाना महापङ्क्तिः
यावमानश्चास्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महा-
पङ्क्तिः । हे आपः ! इदं पशुसञ्चपननिमित्तं पापं प्रवहत
किञ्च यश्चाद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं
प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमनृतमसत्य-
मुक्ताभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि । द्रुह जिघांसायाम् यश्चाह-
मभीरुणं विभेतीति भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनम-
पराधी हि विभेति एवंविधं शिपे शपितवानस्मि अन-
पराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः
पापात् मामां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा
तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणोर्न गच्छ-
ताम् । रेडस्यग्निष्टा श्रीणात्वापस्त्वा समरिण-
न्वातस्य त्वा धाज्यै पूष्णो रएद्या ऊषणो
व्यधिषत् । प्रयुतं देयः ॥ १८ ॥

का० [६, ८, ६] सं ते मन इति हृदयमभिधायं सर्व-
मिति । सुहृत्त्वेन पृथदाज्येन पूर्वं हृदयमभिधायं नृत्तीं सर्वं

पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे हृदय ! ते तव पशुमनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाब्धेनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः ॥ का० [१, ८, १२] रेडसीति वसां गृही-
 त्वेति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहान्नको द्रवविशेषो वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः । वसादेवतम् हे वसे ! त्वं रेड् अस्मि । रिपतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् निष्ठासि हिंसितेवा-
 भासि अल्पत्वात् । पूष्णोऽल्पत्वं द्युत्योक्तम् [३, ८, ३, २०] रेडसीति लीलयेव हि यूरिति लीलयाशब्दस्याल्पवाचकः ।
 अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्रयादिः अपयन् भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् री बधे गतौ क्रयादिः अत्र रिणा-
 तिर्बिभर्त्यर्थे समभरन्नपुष्णन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णा-
 मीति शेषः । किमर्थं वातस्य ध्रान्त्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूष्णो रंही आदित्यस्य गत्यै रंहतिर्ग-
 त्यर्थः आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रति-
 हतगमनसिद्धयर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ऊष्णो व्यथि-
 थत् ऊष्णान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथरतु कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी ऊष्मा व्यथिथत् व्यथतां वसां पीत्वा दृष्ट्याधिक्त्वेन पथा सौदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि वसा गृह्णाते होममन्त्रे [१८] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य दृष्टिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्त-
 रिक्षे च दृष्टे तत्प्रभवत्वाद् वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मधमता ।

भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते घ्राण्या इत्यादि । अथ
 चलनयोः अथ लिङ्ङर्थे लेङिति [पा० ३, ४, ७] छेदि
 सिद्धवहुञ्जं लेटीति [पा० ३, ४, ३४] सिप्प्रत्यये इतश्च
 लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ६७] तिप् इकारबोधि
 लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ६४] अडागमे व्यधिषदिति
 रूपम् । का० [६, ८, १२] द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पाश्चैत
 स एञ्जत्वसिना वेति । वसां द्विरभिघार्य पाश्चैतासिना
 वाच्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दीर्घाम्बं प्रयुतं
 पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः
 पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः ।
 प्रदिशः । आदिशः ॥ विदिशः । उदिशः ।
 दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

का० [६, ८, १७] वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान
 इति । वासाहोमहवन्या वसायां एकदेशं जुहुयादिति
 सूत्रार्थः । वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विरभिघारितत्वाद् घृत-
 मस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः ! घृतं पिबन्तीति
 घृतपावानः पा पाने आती मन्निन्नित्यादिना [पा० ३, २, ७४]
 वनिप् घृतस्य पातारो देवाः ! यूयं घृतं पिबत । हे वसा-
 पावानः ! वसायाः पातारो देवाः ! यूयं वसां पिबत । एवं
 देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे ! त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि अ-
 सुद्धतमस्तु । का० [६, ८, २१] दिशो व्याघारयति वसाशेषेण
 वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दिग्ब्याघारणमुक्तं तथे-
 त्यर्थः । तद् यथा [का० ४, ४, १६—१७] दिशो व्याघारयति

दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये
पूर्वार्धे चेति ॥ पठ् दिग्देवतानि अथ स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्ष-
त्वादिति [का० ४, ४, १८] वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते
दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदि-
ग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहृतमस्वि-
त्वर्थः ॥ १८ ॥

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निधीध्यद् ऐन्द्र उदानो
अङ्गे-अङ्गे निधीतः । देव त्वष्टर्भूरि ते स ए-
समेतु सलक्ष्मा यहिषुरूप भवति । देवचा
यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो
सदन्तु ॥ २० ॥

का० [६, ८, १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुं मंसृशतीति ।
पशुरूपं हविः स्मृशेदिति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धी
प्राणः प्राणदायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निधीध्यत्
निहितः दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्वर्थे वर्त्त-
मानात् कर्मणि लोट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लोटोऽडाटावित्यट्
पा० ३, ४, ८४] । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी उदानवायुः
पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः धीङ् आधाराणादरयोः ।
अङ्ग इत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा० ६, १, ११८] एङ् अति
प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पशुङ्गेषु प्राणाम् दत्त्वा त्वष्टार-
माह । त्वाष्टी विष्टुप् छे त्वष्ट त्वष्टनामक देव ! यत् पशुङ्ग-
जातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छिदेनेन विष्टुरूपं नामारूपं
भवति, भवति, तत् सर्वं ते तवानुपष्टेण भूरि बहुसन्त्वन्तं
संसमेतु सम्यगेकीभवतु प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा० ८,

१, ६.] समित्वस्य द्वित्वम् । पुनः पशमाह । हे पशो !
 एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मध्येण दृढीकृतं देवता यन्तं देवान्
 प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सहायो मित्रभूता इतरे पशवो माता
 पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु बहुवचनं पूजार्थम् भवसे
 अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं तन्मुखेन
 स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ
 स्वाहा । देवेषु सवितारं गच्छ स्वाहा । मित्रा-
 वरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ स्वाहा ।
 कन्द्यासि गच्छ स्वाहा । द्यावापृथिवी गच्छ
 स्वाहा । यज्ञं गच्छ स्वाहा । सोमं गच्छ
 स्वाहा । दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा । अग्निं
 वैश्वानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्दि यच्छ ।
 दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्म-
 नाष्टु स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [६, ८, १०] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुददृतीयस्य
 प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति । अनु-
 याजेषु ह्ययमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुददृतीयभाग-
 मक्कादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ।
 हे हविरगुंदावयवरूप ! त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ
 प्राप्नुहि तर्पणायिति शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [६,
 ८, ११] प्रतिवषट्कारेण हुत्वा मनो मे इति मुखोपस्पर्शन-
 मिति । प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वाङ्गैः

सुखं सृष्टेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह ! हृदि
हृदयमग्न्यन्धि मे मनो यच्छ निवधोहि निवहं मनो हि
स्यादायतनाच्च प्यवते ॥ का० [६, ८, १२] अनुवाजान्ते
स्वरं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदैवतम् हे स्वरो !
ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु हृद्यै । तव ज्योतिः ज्वाला
स्यः आदित्यं गच्छतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं
वा । भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात् पूरय । स्वाहा
सृष्टतमस्तु ॥ २१ ॥

मापो मौपधीर्हिँसीः । धाम्नो' धाम्नो
राजस्ततो' वरुण नो मुञ्च । यद्राहुरघ्ना इति
वरुणेति शपोमहे ततो' वरुण नो मुञ्च ।
सुमित्रिया न आप औपधयः सन्तु दुर्मित्रिय-
स्तस्मै' सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विष्मः
॥ २२ ॥

का० [६, १०, ३] अभ्यवेत्य शुक्लार्द्रसन्धौ हृदयशूल-
मुपगूहति शुगसि तमभिगोच योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं
द्विष्मो मापो मौपधीरिति चेति । जले प्रविश्य आलम्बस्य
पशोर्हृदयस्य मांसं यस्मिन् स्थितं स हृदयशूलस्तं शुक्लार्द्रभू-
प्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूभावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप
इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदैवतं यजुः ।
हे हृदयशूल ! त्वमपो जलानि औपधीश्च मा द्विँसीः ॥
का० [६, १०, ५] धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युप-
सृशन्त्यप इति । सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं
सृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदैवतं यजुः हे राजन् वरुण !

धान्नो धान्नः यस्माद् यस्मात् त्वदीयपाशममन्वितात् स्वानात्
 वयं विभीमस्तस्मात् तस्मात् स्थानात् नोऽस्मान् मुञ्च मोचय ।
 यदाहुः । वरुणटेवत्या गायत्री अवमानहीना । अग्न्या
 इति गोनाम [निघ० २, ११] प्रकरणादिहानूबन्ध्या-
 विषयम् । बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे
 तु पूजार्थम् । अग्न्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि
 अग्न्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इति-
 करणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । हे वरुण ! वयं
 तु इति शपामहे इतिकरणं प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिंसार्थः
 इति एवमनेन विधिना अग्न्या हिंस्रः अत एव त्वां याचाम-
 महे हे वरुण ! ततस्तस्माद्ग्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान्
 मुञ्च मोचय ॥ सुमित्रियाः । आपः श्रोपधयश्च नोऽस्माकं
 सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्
 हेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विषः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय
 शत्रवे आप श्रोपधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु ।
 धान्नो धान्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा ॥
 सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः ॥

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् २॥
 आविवासति । हविष्मान् देवो अध्वरो हवि-
 ष्मान् २॥ अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामयां ग्रहण-
 मभिधीयते । का० [८, ६, ७—१०] अग्नीषोमीयस्व-
 वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्थन्दमानानामनस्तमिति

ऽस्तमितयेन्निनाद्यात् पुरेजानघेदनीजानीऽन्वत्यापि समी-
 षावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्क,पीए हिरण्यं योपर्यु-
 परि धारयन् हविष्मतीरिति । अग्नीयोमीयस्य पशोर्वपा-
 मार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अगस्तं गते रवीं वहन्तीनाम-
 पामेकदेशादसतीवरीमंत्रानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं
 हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्तं गतो यजमानश्च
 पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाद्यान्मणिकादस-
 तीवरीग्रहणं निनहनीयो निखननीयो निनाद्यः । यदि च
 यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुः
 मणिकाद् ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां
 कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन् वहन्तीभ्यो वसती-
 वरीर्गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । हवि-
 ष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतोः हविषा संयुक्ता
 इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरोः परिचरति विवा-
 सतिः परिचर्यायां यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसी
 द्रुत्वापः प्रविवेशेति [३, ८, २, १] श्रुतेरपां हविष्मत्त्वं
 ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये
 हविष्मानस्तु आभिरद्विरित्यर्थः ॥ किञ्च सूर्योऽपि देवो
 यजमानस्य फलदानाय दृश्यर्थे च हविष्मान् हविःसम्पन्नो-
 ऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३, ८,
 २, १२] श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि ।

इन्द्राग्न्योर्भागधेयी' स्थ । मित्रावरुणयोर्भाग-
 धेयी' स्थ । विश्वेषां देवानां भागधेयी' स्थ ।

अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता
नी हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

का० [८, ६, ११] अग्नेर्व इति निदधाति शालाहार्य-
मपरेषेति । बूननगार्हपत्यात् पश्चिमभागे ता वसतीवरी-
रामादयतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंश्चदेवत्यानि । हे
वसतीवर्यः ! वो शुभान् अग्नेः शालाहार्यस्य सदसि सोद-
न्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि ।
किन्भूतध्वाग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य
अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः ॥ का० [८, ६, १८] दक्षिणेन
निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रीणी निदधातीन्द्राग्न्योरिति ।
शालाहार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण
नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रीणी निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसती-
वर्यः ! यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्य भागधेय्यो
भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्यः । नामरूपभागेभ्यः
स्वार्थं धेयप्रत्ययः [पा० ५, ४, ३६ वा० २] । केवलमाम-
केत्यादिना [पा० ४, १, ३०] डीप् ॥ का० ८, ६, २१—
२२] उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति । पूर्ववेदि-
न्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वीत्तर-
वेदेरुत्तरश्रीणी वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसती-
वरीसंज्ञका आपः ! यूयं मित्रावरुणश्रीदेवतयोर्भागरूपा
भवथ ॥ का० [८, ६, २३] विश्वेषां देवा मित्वा ।
इति । उत्तरवेदिश्रीणेः सकागाहमतीति । यथा । प्रा-
यस्य पद्याविदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यः ! यूयं सर्वेषां
देवानां भागरूपा भवथ ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह ।
अमूर्याः । अन् चन्द्रवत्या गामत्री । याः प्रमिषा अमूरी-

दृष्टो वसतीवर्याद्या आपः उपसूर्ये सूर्यममीपे स्थिताः
विभक्तव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिश्चाङ्गिः सह
सूर्या याति ता आपो नाऽध्याकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु
तर्पयन्तु हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होषा यच्छ ॥ २५ ॥

का० [८, १, ५] आज्यासाटनात् कृत्वेपान्तरेषार्ध-
सोममद्रिपु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति । आज्यासादन-
पर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य
तदधे दक्षिणशकटेपान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपापाणेषु
निदध्यात् अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूवार्थः ॥ सोम-
देवत्वानुष्टुप् हे सोम ! हृदे बुद्धे निश्चयात्मिकायै एतन्मम
स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वासुपावहरामीति शेषः । मनसे
सङ्कल्पविकल्पात्मकाय त्वासुपावहरामि । त्वाशब्दानामावृत्त्या
क्रियावृत्तिर्वोधा । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वासुपावहरामि ।
सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्त्वज्ञये त्वासुपावहरामि ।
यद्वायस्यः हे सोम ! हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे
मनस्त्रिभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः
सूर्याय च त्वासुपावहरामीति शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः ।
स वा अध्वर्युः सोमसुपावहरन् सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा-
वहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति ममसै
त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्थे देवतास्ताभ्य एवैतत्
सर्वाभ्य उपावहरतीति ॥ किञ्च एवमुपावहतीऽभिषुतद्य
त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोक-

वर्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होत्रकान् यच्छ
निबध्नीहि ॥ २५ ॥

सोमं राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ।
विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु । शृणोत्वग्निः
समिधा हव मे शृण्वन्वापो धिषणाश्च देवीः ।
श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञं शृणोतु देवः
सविता हव मे स्वाहा ॥ २६ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् ! विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह
आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्वर्थः ॥ का० [८, १, ६] विश्वा-
स्त्वामिति विदुष्योपतिष्ठत इति । यावत् स्यापितं सोमं
विमुञ्चोपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम ! विश्वाः
सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवाटनादिभिः प्राप्नु-
वन्तु ॥ का० [८, २, २४, ३, १] अभूदुपा रुगतपशुरित्यु-
च्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरन्त्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभू-
दिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरन्तीमंश्रया
सुवाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः । विदुर्ब्रह्मिणीक-
देवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हव
मदोयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः
समुच्चयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हव शृण्वन्तु ।
धिषणा धीमादिभ्यो वा धीमानिभ्यो वेति याम्कः [निब०
८, ४] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः पनु दाने तनादिः ।
तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे यावाणः !
अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हव श्रोत शृणुत तमनस-
नवभावेति [पा० ०, १, ४५] लोत्समध्यमपुरुषवद्वृत्तप्रवृत्त

तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रौतेति रूपं संहितायां
तु दीर्घः । विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो
यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति
तथा यूयं ह्यं शृणुत तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु
स्वाहा सुहुतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवीरापो अपां नपाद् यो व ऊर्मिर्ह विष्यु
इन्द्रियावान्मदिन्तमः । तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त
शुक्रपेभ्यो येषां भाग स्य स्वाहा ॥ २७ ॥

का० [८, ३, ७] अपो गत्वा देवीराप इत्यशु जुहो-
तीति । यज्ञतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा
जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अन्वेवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिं-
शद्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ
तेनैकाधिका स्वाहेति यज्ञः । हे आपो देवीः देव्यः । वो
युष्माकमपां नपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरपसद्वातः कक्षो-
लोऽस्ति देवत्रा देवान् प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त
प्रयच्छत, येषां देवानां यूयं भागः स्य भागरूपा भवथ ।
किञ्चूत ऊर्मिः हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्या-
स्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्य-
वृद्धिकारी । तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन
मदी मदिन्तमः पीयमाणोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयिष्यतमः ।
नाद् घस्वेति [पा० ८, २, १७] तमपि नुमागमः । किञ्चू-
तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोम-
ग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिब-
न्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु । ग्रहीष्यमाशा-

नामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्यक्तं तित्तिरिषा । देवीरापो
अपां नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

कार्षि^१रसि । समुद्रस्य त्वान्नित्या उन्न-
यामि । समापो^१ अङ्गिर^१ग्मतु समोषधीभिरो-
षधीः ॥ २८ ॥

का० [६, ३, ८] कार्षि^१रसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्य-
मपोहतीति । अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरी-
करोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्षि^१रसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वा-
नुष्टुप्छन्दः आव्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थ ! त्वं कार्षि-
राकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः
कार्षिः अन्तर्गतशमलापनेतासि । तदाह तित्तिरिः । कार्षि-
रसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति ॥ का० [६, ३, ६]
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडा-
गादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषी अपि ।
आपो वै समुद्र इति [३, ६, ३, २७] श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य
समुद्रस्याचित्यं अचीणत्वाय हे जल ! त्वा त्वासुन्नयामि
गृह्णामि । वसतीवरीणां वृद्धैः जलमेतद् गृह्णते ॥ का० [६,
३, १२] प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीष
सप्तसंशयति समाप इति । जलाशयाभ्रत्यागत्य च
मैत्रावरुणचमसस्या अपो वसतीवरीभिः
सूत्रार्थः ॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्या अङ्गिः वसतीवरी
समग्मत सङ्गच्छन्ताम् । गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने शर्षि
लुभे गमहनेत्युपधानोपे [पा० ६, ४, ६८] समग्मतीति
रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः सुद्धमसूरादिका ओष

धीभिर्वीहियवादिभिः सङ्घच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादी-
पधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेपु यं जुनाः । स
यन्ता शश्वतीरिपः स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [८, ३, १६] प्रचरणीसप्तयमग्निष्टोमे जुहोत्य-
भावे चतुर्गृहीतं यमग्ने इति । अग्निष्टोमसंख्ये ऋतौ प्रच-
रणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषान्यस्य होमपर्याप्त्यभावे
चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री
मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने ! पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं
त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः इतथ लोपः परस्मैपदे-
ष्विति [पा० ३, ४, ८७] सिप इकारलोपे लैटोऽडाटावि-
त्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेपु वाज इत्यन्ननाम
[निघ० २, ७, २] हविर्लक्षणेष्वदेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं
त्वं जुनाः गच्छमि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसी-
त्यर्थः । जु गतौ आप्त्ययः इतथ लोप इतीकारलोपे [पा०
३, ४, ८७] रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्व-
तीरिपः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राश्न-
तीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ उक्त्यसंख्ये यमग्ने इति
मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत् । षोडशिसंख्ये रराटीं स्पृशेत् ।
अतिरान्ने छदिः स्पृशेत् । अन्यसंख्यासु हविर्धानं प्रवि-
शेत् ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पृष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमि-
ममध्वरं कृधीन्द्राय सुपूतमम् । उत्तमेन पवि-

नोर्ज स्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् । निग्राभ्या स्व
 देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

का० [८, ४, ५, ६] देवस्य त्वेत्यदिमादाय वाचं यच्छति
 प्राग्घिहारात् स उपाएशुमवन इति । सोमाभिषवहेतुमस्मानं
 गृहीत्वा द्विहारात्प्राक् भीनी स्यात् सोऽग्नीपांशुमवनसंज्ञः
 उपांशुप्रहाय सोमः सूयते येनेति सूवार्यः ॥ देवस्य त्वेति
 व्याख्यातम् ॥ हे अभिषवसाधन पायाण ! त्वं रावासि । रा दाने
 रातीति रावा वनिष् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवामि ।
 तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुह
 प्युशृणुपृक्कृहभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धि उक्तमेनोत्-
 कृष्टेन पविना वज्रमदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि ।
 किञ्चूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्यं सुपूतमं सुहृ सुयत इति सुसुतः
 अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुहृ अभिषुततमम् । निष्ठात-
 कारलोपो दीर्घश्च छान्दसः । तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं मधु-
 स्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवं-
 विधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः ॥ का० [८, ४, ७] निग्रा-
 भ्यासु वाचयत्यु रस्तेना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति । अभिषोत-
 व्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्य-
 माणासु वाचयेत् यजमानश्च खीरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य
 च मन्त्रं वक्षीति सूवार्यः ॥ हे आपः ! यूयं निग्राभ्या निग्राह्या
 अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं
 गृहीतास्ततो निग्राभ्याः । हृयङ्गीर्भः । देवश्रुतः देवैः
 श्रूयन्ते ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता यूयं मा मां
 तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राञ्च

मे' तर्पयत चक्षु'र्मे तर्पयत श्रोत्र' मे तर्पयता-
 त्मान' मे तर्पयत प्रजां मे' तर्पयत पशून् मे' तर्प-
 यत गुणान् मे' तर्पयत गुणा मे मा विद्व'पन्
 ॥ ३१ ॥

एवं समासेनोक्ता व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्रा-
 चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्प-
 यतेत्यर्थः । एवं व्यासेनोक्ता पुनः समासेनाह । आत्मानं
 शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्य-
 सहाय तर्पयत मे मदीया गुणा मनुष्यसहा मा विद्वपन्
 मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विंगतदृष्ट्या मा भवन्तु
 अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इन्द्राय त्वा वसु'मते रुद्रव'ते । इन्द्राय
 त्वादित्यव'ते । इन्द्राय त्वाभिमा'तिघ्ने । श्ये'नाय
 त्वा सोम'भृते । अग्ने' त्वा रायस्पोष'दे ॥ ३२ ॥

का० [८, ४, ८] उपाष्टसवने सोमं मिमीत इन्द्राय
 त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चरुत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशु-
 सवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिपवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च
 मन्त्रैः पञ्चवारमभिषीतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥
 पञ्च यजूंषि सोम्यानि । तवाद्यम् हे सोम ! इन्द्रायेन्द्राय
 त्वा त्वां मिमे इति शेषः । किन्भूतायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य
 सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्ताये-
 त्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामक-
 माध्यन्दिनसवनदेवतायुक्तायो । अथ द्वितीयम् धादित्यवते

तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम ! त्वां त्वां मिमे । अथ
 तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभि-
 मातिष्ते शत्रुहन्ते इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वा अभि-
 मातिरिति [३, ८, ४, ८] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं
 हरतीति सोमहृत् तस्मै हृद्यङ्गार्भश्चन्दसीति [पा. ८, २,
 ३२ वा० १] हस्य भंः सोमाहरश्चक्रेण श्येनाय श्येनपत्नि-
 रूपायै गायत्रैः हे सोम ! त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा
 दिवः सोममाहरदिति [६, ८, ४, १०] श्रुतेः । अथ पञ्च-
 मम् रायस्योषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति राय-
 स्योषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽम्नये हे सोम ! त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

यत्ते^१ सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदूरा-
 वन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि
 दात्रे वोचः ॥ ३३ ॥

का० [८, ४, ८] यत्त इति मितालम्भनमिति । मितस्योपा-
 शनवने पञ्चवार प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्व्यादिति सूत्रार्थः ॥
 सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टाशी द्वितीय-
 तुर्या द्वादशाशी पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम् ।
 अस्य मन्त्रस्य श्रुती [३, ८, ४, १२] निदानमुक्तम् यदा सोमो
 देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्रतनूरुपु लोकेषु न्यदधादिति ।
 तामां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम ! दिवि द्युलोकं
 ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरो विस्तीर्णं
 अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरसञ्चरणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा
 अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु
 विस्तीर्णं स्वशरीरं क्षधि कुरु राये धनाय च्छलिजां दि
 प्राप्तये च उरु शरीरं क्षधि । किञ्च दात्रे अधि-वोचः

ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः वचे-
 लुङि वचेरुमिति [पा० ७, ४, २०] उमागनेऽहभावे
 च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्वस्य व्याख्या-
 न्तरमृहे सोम ! त्रिषु लोकेषु यच्चदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योति-
 पाक्षौ यजमानाय राये चतुर्थ्ये तृतीया राया धनेन समृद्ध-
 मुरु विस्तौषं स्थानं कृधि किञ्च दात्रे फलदायेन्द्राय इति
 वोचः ब्रूहि यत् अधिअधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्रवा स्य हवतुरो राधो गूर्ता अमृतस्य
 पत्नीः । ता देवीर्देवत्वेमं यज्ञं नयतोपहृताः
 सोमस्य पिवत ॥ ३४ ॥

का० [८, ४, १२] श्रवा स्येत्यामिञ्चति निग्राभ्या
 इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आमिञ्चतीति
 सूत्रार्थः । पथ्या बृहती तृतीयो हाटशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः
 पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं द्व्यधिका ॥ हे आपः !
 यूयमेवंविधाः स्य भवथ किञ्चूताः श्रवाः श्रावमिति क्षिप्र-
 नाम [निरु० ५, ३] क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । हव-
 तुरः । तूर्वतिर्वधकर्मा हवन् देव्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता हव-
 तुरः क्विपि राज्ञोप इति [पा० ६, ४, २१] वलीपः । राधो-
 गूर्ताः । राधो धन गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधो-
 गूर्ताः । गुरी उद्यमे अघ्नात् नसत्तनिपत्तेत्यादिना [पा०
 ८, २, ६१] कर्त्तरि क्तौ नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य
 सोमस्य पत्नीः पालयित्राः । हे देवीः देव्यः ! तास्तथाविधा
 यूयमिमं यज्ञं देवत्वा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहृता
 अनुज्ञाताः सद्यो यूयं सोमस्य सोमं पिवत कर्मणि पठो ॥३४॥

मा भेर्मा संविक्था ऊर्जः धत्स्व धिषणे
वीडूी सती वीडयेथामूर्जं दधाथाम् । पाप्मा
हतो न सोमः ॥ ३५ ॥

का० [६, ४, १५] मा भेरिति प्रहरतीति । उपांशु-
मवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्धं सौम्यमर्धं
द्यावापृथिव्यम् । हे सोम ! त्वं मा भेः मा भैषोः शपो
लुकि लुडि रूपम् मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः । भोविजी
भयचलनयोः लुडि रूपम् । यतो देवतर्पणायाहं त्वामभि-
षुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं घेहि । एवं सोमं सम्बोधय
द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे ! हे द्यावापृथिव्यौ !
युवां वीडूी सती वीडयेथाम् । वीडुशब्दो दृढवचनः । दृढे
सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्राव्णः । किञ्च
ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तु-
तेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपागुद्गधराक् सर्वतरुवा दिश आधा-
वन्तु । अस्व निष्पर समरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

का० [६, ४, २०] प्रतिवर्गे निग्राभं वाचयति हीद्व-
मसेऽल्पान्पृश्नवधाय प्रागपागिति । प्रतिप्रहारवर्गं हीद्व-
मममध्ये स्तोकां मोमांशुत्रिधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं निग्रा-
भसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योष्णिक् ॥
सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छतश्च देवाः सम्पादितवन्तस्तदेत-
दृचाभ्युक्तम् । हे सोम ! प्राक् प्रागश्चनाः अपाक् अपागश्चनाः
दक्षिणाः पश्चिमाय उदक् उदगश्चना उत्तराः अधराक्
राश्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा

त्वामाधावन्तु आभिसुष्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाष-
 माणास्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अस्य ! हे मातः ! निष्पर
 स्वैर्भागैः सोमं पूरय । ५ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये
 लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरोः अर्यः प्रजाः
 संविदां संविदताम् । प्रजा या अरोरिति [३, ८, ४, २१]
 श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जान-
 न्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्वामागच्छन्तु । विदं ज्ञाने अस्मा-
 ल्लटि तद्धि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७, १,
 ५] भ्रूयाटादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१]
 तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । समो गमीत्यादिना
 [पा० १, ३, २८] तद्ध ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषी देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
 न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीसि ते
 वचः ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या ब्रह्मती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्र-
 नाम [निरु० ५, १७] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन्
 इन्द्र ! देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशं-
 ससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो ह्येता अहावानित्या-
 दिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिसास्तुत्योः सिङ्ङर्थे लोट् मध्य-
 मैकवचने सिवादेशः सिब्वहुलं लोटोति [पा० ३, १, २४]
 सिपप्रत्ययः तस्याधधातुकस्येड्ब्रवादेरिति [पा० ७, २, ३५]
 इडागमः लोटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] सिपोऽडागमः

इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८०] सिप
लोपः तस्य इत्वविसर्गा षत्वम् प्रथमसिपः इति रूपम्; तिङ्
तिङ् इति [पा० ८, १, २८] सर्वानुदात्तत्वम् । किञ्च हे
मघवन् ! हे धनवन् इन्द्र ! मर्दिता मृड सुखकरणे मृडतीति
मर्दिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते
अतो हे इन्द्र ! ते तव वचः त्वमेव सुखयितेस्त्वं वरुणं त्वदीयं
वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अभ्रगदानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समोरितः ॥ ३ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अशुभ्यां गर्भ-
स्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागो-
ऽस्ति ॥ १ ॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा
उक्ताः । सप्तमे चहयहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [८, ४,
२३] उपात्शु च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुम-
तीरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकीपाटानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपा-
शुप्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रय-
स्यादौ योन्वम् ॥ प्राणदेवत्या, विराट् नववैराजत्रयोदशै-
र्नष्टरूपेति लक्षणात्तष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्षस्तेनैकीना ॥
पूर्वोत्तरार्धयोर्द्वयोर्द्वयोश्च प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनि-
योगः । हे सोम ! त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ ।

पय गती । प्राणो वै वाचस्यतिरिति श्रुतेः [४, १, १, ८] ।
यदा पतये पालकदेवाय वाचः वाचा विभक्तिश्चत्वर्यः मन्त्रेण
वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुभो भव । किञ्चूतस्त्वम्
हृणः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्यामंशुभ्यां ती हि तत्र क्षिप्येते ।
तथा गभस्तिपूतः प्राणो वै गभस्ती इति [४, १, १, ८] श्रुते-
रध्वर्योर्गभस्तिभ्यां प्राणिभ्यां च पूतः । समामगतः पूत-
शब्दो विच्छिद्यंशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः । द्वितीयं गृह्णाति ।
हे सोम ! देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो
देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागो-
ऽसि तान् प्रति गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

मधुमतीन् इपस्कृधि । यत्ते सोमादाभ्य
नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ।
स्वाहा । उर्वन्तरिचमन्वेमि ॥ २ ॥

तृतीयं गृह्णाति । निङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम ! त्वं
नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु ।
का० [८, ४, २८] यत्त इत्यात्तान् सोमे निदधातीति ।
स्वीकृतानंशुन् सोमे स्थापयेत् ॥ -सौम्यम् । हे सोम ! ते तव
अटाभ्यमहिंस्यम् दम्नोतिर्हिसार्थः जागृवि जागरणशीलं
यदासास्ति सोमेति हे सोम ! तस्मै तन्नामवते तुभ्य सोमाय
स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का० [८, ४, ३४] स्वाहेत्युद्धोर्वन्त-
रिचमिति निःक्रमणमिति । स्वाहेत्यचरद्वयमुक्त्वा निःक-
मेत् । उरु विस्तीर्णमन्तरिचमन्वेमि अतुगच्छामि ॥ २ ॥

स्वांकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभ्य

सूर्याय । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः ।
 यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हृतोऽसौ
 फट् । प्राणाय त्वा । ध्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

का० [८, ४, ३७] स्वांकृत इति हुत्वा पावमुन्मार्ष्टीति ।
 उपांशुग्रहं हुत्वा पावमार्जनं कुर्यात् ॥ ग्रहदेवतम् प्राणो
 वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति [४, १, १, २२]
 श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह ! त्वं स्वांकृतो
 भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यत्नोपः स्वयमुत्पन्नो-
 ऽसि । केभ्यः । दिव्येभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः
 दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवी-
 भवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते ।
 यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु ।
 अशूङ् व्याप्नोति पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजा-
 पतिश्चाश्रुतामिति [४, १, १, २२] श्रुतेः ॥ शोभनो भव
 उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह ! सूर्याय
 सूर्याय त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यद्वास्तु होम-
 मन्वस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह ! त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीक-
 रतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः
 मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां ।
 त्वर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु
 हे सुभव ! प्राणरूपोपांशुग्रह ! तादृशं त्वां वहिःप्रा-
 णाय स्वाहाकारेण जुहोमि आदियो ह वै वाङ्म-
 उदयत्येव ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत ॥
 सूर्यस्य वहिःप्राणत्वम् । स्वांकृतशब्देन
 स्वाधोऽनन्तं दिव्यपार्थिवगन्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति ॥

तित्तिरिणोक्तम् स्वांक्ततोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य
इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभवेष्वेव देवमनुष्येषु
प्राणान् दधातीति ॥ का० [८, ४, ३८] प्रथमे परिधा उत्तानं
पार्थिं प्राणुपमाष्टिं देवेभ्यस्वेति । पश्चिमस्ये परिधौ सोम-
लिप्तमूर्ध्वाभिसुखं हस्तं कृत्वा प्राग्भिसुखं यथा तथा मार्जनं
कुर्यात् ॥ देवं यजुः हे लेप ! मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो
देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ माज्मि इति शेषः ॥ का० [८, ४,
३८] वासडरोबाहुपुश्चिष्टमएशमभिचरन् जुहुयाद्देवाएशविति ।
वस्त्रादिषु श्चिष्टो यः सोमांशस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभि-
चारिकं सोमांशुदेवतं यजुः ! हे देव ! दीप्यमान ! हे अंशो
सोमांशो ! यस्यै बंधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिरध्येपणकर्म
तत् बधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्ग-
त्यर्थः गच्छतीत्युपरिपुत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्देनासा-
विति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेषो हतो निहतः मन्
फट् विशीर्षो भवतु । वि फला विशरण्ये अस्य क्विबन्त-
स्यैतद्रूपम् फलतीति फट् डल्योरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडि-
त्यभिचारि प्रयुज्यते ॥ का० [८, ४, ४१] प्राणाय त्वेति
पात्रासादनम् । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपाशुपात्रं स्थापितं
तत्रैव स्थापयेत् ॥ हे उपांशुपात्र ! प्राणदेवतासन्तोपार्थं त्वाम्
आसादयामोति शेषः ॥ का० [८, ४, ४२] उपांशुसवनं
पार्थिना प्रमृज्योदक्षं ध्यानाय त्वेति सएसृष्टमिति । येना-
श्मना सोमोऽभिपुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योद-
क्षमिसुखप्रहसंलग्नं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन ! ध्यानदेवता-
प्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

उप्रयामगृहीतोऽस्यन्तर्यं च सवन् प्राहि

सोमम् । उरुष्य राथ एषो यजस्व ॥ ४ ॥

का० [८, ६, १] उरुष्ये राथे एषो यजस्व इति ।
 इति । सूर्यादयानन्तरमन्तर्यामिग्रहं गृह्णीयात् ॥
 यतीत्युपयामां ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः प
 चित्त्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषण इति [धा० १८, ७१,
 ३२, ८१] परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद्दृष्टिः तत्पुरुषे
 तुल्यार्थेति [पा० ६, २, २] पूर्वपदस्वरं बाधित्वा द्वाथघञ्-
 ञिति [पा० ६, २, १४४] अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुन-
 स्तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २]
 तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस ! त्वं
 तादृशोऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! त्वं तादृशं रसमन्तग्रहं
 पात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं
 यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो
 घनानि उरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षणकर्मा । यद्वा पशवो राय इति
 [४, १, २, १५] श्रुतेः पशून्व । आ इपो यजस्व इषो-
 ऽन्नानि आयजस्व समन्ताद्देहि यद्वा प्रभवत्वादिषो लक्ष-
 णया प्रजाः प्रजा वा इप इति [४, १, २, १५] श्रुतेः । ता
 यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुर्व श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥४॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्यु-
 वन्तरिक्षम् । सजूदेविभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि-
 मघवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

मघवदेवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामिग्रहण एव विनियोगः ।
 हे मघवन् ! ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि अन्त-
 र्यामिके करीमि । यद्वा हे अन्तर्यामि । ५ ।

तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च
 उह विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्यो-
 र्मध्ये स्थापयामि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! अवरैः पृथिवी-
 स्थानैः देवेभिर्देवैः परैः दुस्थानैश्च देवैः सज्जुः समानजोषणः
 समानप्रीतियुक्तः सब्रन्तर्यामि ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम्
 यद्वा दृष्यस्व मद् दृष्टी चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र
 बहुलं कन्दसीति [पा० ७, १, १०] ऐसोऽभावे बहुवचने
 ऋत्वेदिति [पा० ७, ३, १०३] एकारः ॥ ५ ॥

खांक्तुतोऽसि विष्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
 पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्टु खाहा त्वा सुभवं
 सूर्याय । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । उदानाय
 त्वा ॥ ६ ॥

का० खांक्तं इति निःशेषस्यैव हीमस्तिष्ठतः ॥ व्याख्यातः ॥
 का० प्रथमे च न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परि-
 धावधीमुखहस्तेन प्रत्यक्संस्थं माष्टिं देवेभ्यस्त्विति मन्त्रेण ॥
 व्याख्यातः ॥ का० [८, ६, ४] उदानाय त्वेति पात्रासा-
 दनम् । हे ग्रह ! उदानसन्तोपार्थं त्वां सादयामि । ६ ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते
 नियुतो विप्रवार । उपो ते अन्धो मयामयामि
 यस्य देव दक्षिणे पूर्वपेयम् । वायवे त्वा ॥ ७ ॥

का० [८, ६, ५] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥
 वायुदेवत्या त्रिष्टुप् षसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यञुरन्ता । हे
 वायो ! हे शुचिपाः शुचिं पावत्रं प्रयमं यपट्कृतमप्राप्तमन्य-

देवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपांः पवित्रसोमपान !
 नोऽन्धाकेसुप समीपे चा भूष आक्रमस्वानच्छेत्यर्थः ।
 अलङ्कार इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते
 नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा
 त्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्व-
 व्यापक ! ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः
 [निघ० १, १५, १०] नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा
 उच्यन्ते तवासङ्गता वाहनभूता मृगास्त्रैरागच्छेत्यर्थः ।
 किञ्च भयं मदनीयं दृसिजनकमन्यः सोमलक्षणमन्नं ते तव
 उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः ।
 हे देव दौष्यमान वायो ! यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्-
 कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिपे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम् ।
 एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस ! वायवे वायुदेवतार्थं
 त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् ।
 इन्द्रवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि
 वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः । सजो-
 षोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

का० [८, ६, ६] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति । एक-
 धारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरिन्द्रवायवं गृह्णाति ॥ इन्द्र-
 वायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा उपयामेति यजुःसहितो
 मन्त्रः । हे इन्द्रवायू ! युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभि-
 षुताः । प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, ६] प्रयोभिः एतैः
 सोमरसरूपैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागतमागच्छतम् ।

यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शब्दप्रत्ययान्तस्य रूपम्,
 प्रैतीति प्रयन् इणो यष् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः
 सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभिरिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयाङ्गः
 शीघ्रैरश्वैरोगच्छतम् । हि यस्मादिन्द्रो सोमा, वां युवा-
 सुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोमसाह हे
 सोमरम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेव-
 ताये इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥
 का० [८, ५, २५] दशापवित्रेण परिनृज्यैष ते योनिरिति ग्रह-
 मादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिनृज्य पात्राङ्घ्रि-
 निर्गतं सोमं माज्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य
 मादनं करोति । वीष्णा सर्वग्रहार्था इति सूत्रार्थः ॥ हे पात्र !
 एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सजोपोभ्यां
 समानप्रौत्तिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां मादयामीति शेषः ॥८॥

अयं वां मित्रावरुणां सुतः सोमं ऋतावृधा ।
 ममेद्दिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि
 मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

का० [८, ६, ७] मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं
 ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्वा गायत्री नृत्समदृष्ट्या
 यजुरन्ता । हे मित्रावरुणौ ! विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा !
 ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतावृधी ऋतस्य वर्धयितारौ
 वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिपुतः तस्मादिहाम्निन् यज्ञे
 ममेत् इत् एवार्थं ममेव यजमानानां मध्ये ममेव हवमात्तानं
 श्रुतं युवां श्रुतम् हे सोमरम ! त्वमुपयामेन मैत्रावरुणयज्ञ-
 पात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णा-
 मीति शेषः ॥ ९ ॥

या वां कशा मधुसत्यश्विना सून्तावतो ।
तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्य-
श्विभ्यां त्वा । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥११॥

का० [८, ७, ८] आश्विनं गृह्णात्यन्वारश्चे वां या
वामिति । यजमानेऽन्वारश्चे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी
गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना अश्वि-
देवी ! वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्मसु [निघ० १, ११,
४३] पठितम् काशयति प्रकाशयति वाङ्मयमिति कशा वाक्
किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रश-
सायुता तथा सून्तावती प्रियं सत्यं वचः सून्तम् तद्वती
सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनी ! तथा वाचास्मदीयं यज्ञं
मिमिक्षतं मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयत-
मित्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्या-
मर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० [८, ६, ८] सादयत्येष
ते ॥ हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्म-
णाध्यैऽश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । मधुब्राह्मणं
यावधीयाते तौ माध्वी ताभ्यां तद्वित ईप्रत्ययः । दध्यङ् ह
वा आभ्यामाथर्वणी मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [४, १,
५; १८] ॥ ११ ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथे मथा ज्येष्ठतातिं
वहिं पदं स्वविदम् । प्रतीचीनं वृजनं दीहसे
धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ उपयाम-
गृहीतोऽसि शण्डाय त्वा । एष ते योनिर्वीरतां

प्राहि । अपमृष्टः शरुडः । देवास्त्वा
प्रणयन्तु । अनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

का० [६, ६, १०] शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रद्वयेति ।
विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्व-
देवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपया-
मेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र ! त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे
पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तामु । वृजममिति
बलनाम [निघ० २, ६, २७] बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे
क्षारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे
तत्र दृष्टान्तमाह । प्रद्वया । प्रद्वपूर्वेत्यादिना [पा० ५, ३,
१११] याल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रद्वशब्दः पुराणवचनः [निघ०
३, २०] चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे ।
पूर्धशा पूर्वपांसिव ऋषीणां माध्यादीनामिव । विश्वथा
विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां
यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः ।
किंभूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्-
कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यदा हृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना
[पा० ५, ४, ४१] प्रशंभायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो
ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि
सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विटम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जाना-
तीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनो ।
सुखं धुनिम् । धुञ् कम्पने । कम्पितारं शद्वृणाम्
शौघं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या चो ।
हे इन्द्र ! यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम्
वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि ।

दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति चीरस्वामी । किञ्च
यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तं माशुं क्षिप्र-
कारिणं जयन्तं सम्यंगनुष्ठानेन यजमानान्तराख्यतिथयाने-
मेन यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तांस्तु
क्रियांसु तं त्वां स्तुमः इति शेषः । कथमिव प्रत्नया धाप्रत्यम
उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वधा
पूर्वं पित्रादय इव विश्वया अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा
इदानीन्तना वर्त्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः ।
कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः । वहि-
पदं यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वविदं यजमानाय दात-
व्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्ववित् । एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे
शक्रग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽमिशण्डाय शक्रपुत्राय शण्ड-
नाम्नोऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्वेष ते । हे
ग्रह ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां
वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय ॥ का० [८, १०, १-५] शक्रा-
मन्यिभ्यां चरतः शक्रेणाध्वर्युर्मन्यिना प्रतिप्रस्थाता प्रोचिता-
प्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जन-
मप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रति-
प्रस्थातारौ शक्रामन्यिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम् । तत्-
प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां हाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ
हौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं
कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृष्ट्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं
पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥
आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुगेहितः शक्रपुत्रो-
ऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥ का० [८, १०, ६] देवास्तेति
निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यद्यो-

शेषः । किम्भूतः शुक्रः । दिवां द्युलोकेन पृथिव्या भूलो-
केन च संजग्मानः सङ्गच्छमानः ॥ का० [८, १०, १२]
अप्रोचितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्यु-
प्रोचितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिवारिकम् शण्डनामकः
शुक्रमुद्योऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् बद्धिर्निश्चितः ॥ का०
[८, १०, १३] आहवनीये प्रोचितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठान-
मित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोचितं यूपशकलं क्षिपेत् ॥
शकलदेवतम् । हे यूपशकल ! त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिक-
रणमसि ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य राय-
स्योपस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमां संस्कृति-
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः
॥ १४ ॥

का० [८, १०, १४] अच्छिन्नस्येति जपित्वेति । यज-
मानो जपति ॥ सौम्यम् । हे देव दीप्यमान सोम ! अच्छि-
न्नस्य अनवखण्डितस्य सन्ततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य
ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोपस्य धन-
पोपस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यदा
ते तव प्रसादात् रायः पोपस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति
विशेषणद्वयं धनपोपस्यैव । का० [८, ११, १] उभयतो
यूपं प्रत्यङ्मुखी जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु पति-
प्रस्थातेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारी यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा
पश्चिमाभिमुखी सन्ती जुहुयाताम् । अध्वर्युरादीं शुक्रं
प्रतिप्रस्थाता ततो मथिनं जुहोति । इन्द्रदेव्या त्रिष्टुप्

सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य
इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेही-
न्द्राय सोममित्युक्तत्वात् [४ अध्या० २० क०] किञ्चूता
संस्कृतिः । विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च त्रियते
यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो
यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः
अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुखो भृत्य इति शेषः ।
वरुणमित्राग्नेयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभु-
रित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय
सुतमाजुहोत स्वाहा ॥ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो
याः खिष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत् स्वाहा ।
अथाङ्गोत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः
यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुखो मन्वी इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः
समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये
मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नेयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव
चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः ! तस्मै
तादृशायेन्द्राय सुतमभिपुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणा-
जुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण सोमं कुरुत ।
का० [८, ११, ८] तृम्पन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादेव-
तम् । ताः होत्राः ऋतोऽभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तस्मा
मध्वन् । तृम्प प्रीती । होत्रागच्छेन याश्चाच्छन्दांश्चभि-
धीयन्ते । ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुस्यादस्य सोमस्य

स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु
प्रीताः । कथं ज्ञायन्ते । यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः
साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० [८, ११, १०]
होतारं प्रत्यङ्मुपसीदत्ययाङ्गनीदिति । अध्वर्युर्होतंसमीपे
प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृदैवतम् । अग्निरयाट् अयाचीत्
अग्निं धा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू
रजसो विमाने । इममपां सङ्गमे सूर्यस्य
शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ उपयाम-
गृहीतोऽसि मर्कयि त्वा ॥ १६ ॥

का० [८, ६, १२] मन्थिनमयं वेन इति । मन्थियहं
गृह्णीयात् ॥ द्विष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञज्ञावस्थितः सोमः
स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतीः कान्तिकर्मण
इति यास्कः [निरु० १०, ३८] विनि कान्तावित्यस्य रूपम्
अयं वेनः कान्तचन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उद-
कस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत्
चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको वा-
गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो
वर्षति । किञ्भूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युद्गच्छणं
जरायुवहेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः । इटानीमधियज्ञं
ज्ञतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं
शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः
रिहन्ति स्तुवन्ति । वाचं यथा कथिज्ञानयति तद्वयं सोमं
स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरचनकर्मसु पठितः

निमित्तं व्याप्नुत इत्यर्थः । किंभूती विपश्चिती द्रवन्ता द्रवन्ती
 गच्छन्ती हवनेषु तेष्वेव कर्त्तव्येषु होमेषु प्रचरन्ती । योऽध्वर्युः
 शर्याभिः [निघ० २, ५, ५] अङ्गुलीभिर्गभस्ती पाणी स्थितस्यास्य
 मन्विग्रहस्य कर्मणि पृष्ठी इमं मन्विनमादिशं प्रतिदिशमा
 अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किंभूता
 यः तुविष्टम्णः तुवि ष्टम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः ।
 तुवीति बहुनाम [निघ० ३, १, २] ष्टम्णमिति धननाम
 [निघ० २, १०, २०] । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानः
 कर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान
 इत्याशयः ॥ एष त इति सादयति । हे मन्विग्रह ! ते तव
 एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि
 पालय । का० [८, १०, ५] अपमृष्टो मर्क इति प्रति-
 प्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्विन-
 माच्छाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि ॥ अपमार्जनीकृतो मर्को नामा-
 सुरपुरोहितः ॥ का० [८, १०, ६] देवास्वेति निष्क्रामतो
 यथास्त्रिमिति । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥
 मन्विदैवतम् हे मन्विग्रह ! मन्विनं ग्रहं पिवन्तीति मन्विपाः
 देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाष्टंष्टासीति
 मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं [१२ क०] व्याख्यातः । १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीक्ष्यभि राय-
 स्पोषेणं यजमानम् । सृजग्मानो द्विवाष्टि-
 व्या मन्वी मन्विशोचिपा । निरस्ती मर्कः ।
 मन्विनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का० [८, १०, ८] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति ।

प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति ॥ मन्विदेवतम् हे मन्विग्रह
शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्व-यजमानसंस्वन्विनीः प्रजा
प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या सह यज
मानमभि यजमानमम्बुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का
[८, १०, १०] अपरेण यूपमरती सन्वत्तः संजग्मान इति
प्रतिप्रस्थातारत्वि सन्वत्त इत्युक्तम् ॥ मन्वी नाम ग्रहो दिवा
पृथिव्या द्युलोकभृलोकाभ्यां संजग्मानः सङ्गच्छमानः सन्
मन्विशोचिपा मन्विनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं विभतीति शेषः ॥
का० [८, १०, ११] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रति-
प्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्क-
नामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का० [८, १०, १३]
मन्विन इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूप-
शकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदेवतम् ! हे यूपशकल !
त्वं मन्विग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

ये देवासो द्विव्येकादश स्य पृथिव्यामध्ये-
कादश स्य । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्य ते
देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ १९ ॥

का० [८, ६, १४] आययणं इयोर्धारयोर्देवाम इति ।
धाराइये चरति मत्वाययण ग्रहं गृह्णीयात् ॥ यं गृह्णी-
विष्टुप् परच्छेपदृष्टा । हे देवामः देवाः ! ये यूपं दिवि-
द्युलोके एकादश स्य एकादशसङ्गाका भयद्य केन महिना
महिना सस्वमहिन्वा सस्वमाहाकारेण महिनेति पदं त्रिविधि-
स्थानेषु मस्वध्यते मयत्र महाभाग्याधिगोपात् तथा पृथिव्या
मधि पृथिव्युपरि एकादश स्य तथा ये यूपमशु धितः य-
रिचनिशामिन एकादश स्य भयद्य । अप्सुक्षितं यन्तारि-

नामसु [निघ० १, ३, ८] पठितम् क्षियतिर्निवासाथः अमु,
अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः । हे देवासः देवाः ! ते
त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम्
॥ १८ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः
पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुत्वाभिन्द्रियेण
पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सर्वानानि पाहि ॥२०॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् । हे आ-
ग्रयणग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि
आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः
आग्रम् सुष्टु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् अग्रति प्रापयतीति स्वाग्रयणः
अग्रशब्दस्यायती परे टिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष
यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव
इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि
रक्ष । सर्वानानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥२०॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्रायस्मै सुन्वते यजमानाय पवत इूप ऊर्जे
पवतेऽङ्गा ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां
पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।
एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

का० [८, ६, १५] त्रिर्हिङ्ग्व्य सोमः पवत इति । हिङ्गा-
रत्रयं कृत्वा ऋषेदिति श्लेषः । वैश्वदेवम् । सोमः पवते
पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकोये कर्मणि प्रथ-

र्त्त इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे
 ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्य-
 र्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषेकं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं
 पवते । इपेन्द्राय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्प-
 त्यर्थमित्यर्थः । अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्य-
 स्तल्लिक्षार्थं पवते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय
 पवते । किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय
 पवते । हे आग्रयणग्रह ! तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः
 सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादयति ।
 हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां
 सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

उपयामग्रहीतोऽसीन्द्राय त्वा वृहद्वते वय-
 स्वत उक्थ्याव्युं गृह्णामि । यत्त इन्द्र वृहद्वय-
 स्तस्मै त्वा विष्णवे त्वा । एष ते योनिरुक्थे-
 भ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवाव्युं गृह्णामि यज्ञस्यायुषि
 गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० [८, ६, २०] उक्थ्यमुपयामग्रहीत इति । उक्थ्यं
 ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामग्रहदेवतानियजूंषि हे सोम ! त्वमु-
 पयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थ्यग्रह ! त्वा त्वामिन्द्रार्थं
 गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय वृहद्वते वृहत्साम
 तद्वते वृहत्सामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूप-
 मन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते ।
 किम्भूतं त्वाम् उक्थ्याव्युं उक्थ्यानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छं-
 स्यद्वावाकसम्बन्धीनि शस्त्राणि भवति रक्षतीत्युक्थ्याधीः

तम् तव ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे
 इन्द्र ! यत्ते तव वृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै
 तत्पानार्थं त्वां, प्रार्थये इति शेषः । हे सोम ! विष्णवे विष्णुदेव-
 तार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र ! यत्ते तव वृहत् महत् ऊ-
 र्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम ! त्वां गृह्णामि । अत्र च
 ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा
 सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य
 पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः
 ततथायमर्थः हे सोम ! यदस्येन्द्रस्य वृहद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि
 विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष त इति सादनम् । हे
 यद्वा ! एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति
 शेषः ॥ का० [६, १४, ८] उक्थं विगृह्णाति वैधं देवेभ्य-
 स्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थस्थालीस्थं सोमं वेधा विभज्य
 गृह्णाति ! सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतया-
 गार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम ! देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किभूतं
 त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम्
 यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मेकदोपरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञ-
 स्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपथं न्तमवस्थानाय च गृह्णामि ।
 यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे
 गृह्णामि ॥ २२ ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि । इन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्या-
 युषे गृह्णामि । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं

यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा
 देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राविष्णु-
 भ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

का० [८, १४, ८] मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्र इति ।
 मित्रावरुणायोक्थविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे
 देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० [८, १४,
 १५] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छण-
 सिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्चावाकायेति । ब्राह्मणाच्छंस्यच्चावा-
 काभ्यां मन्त्रविकल्पाविवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्नि-
 भ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० [१०, ७, ११] उ-
 त्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति ।
 चक्षुष्यादिसोमसंस्थेषु मित्रावरुणादीनां द्वतीयसवने उक्थवि-
 ग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि । एवमिन्द्रावृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्रावि-
 ष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादी देवता-
 हन्ते चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

मूर्धानं दिवो अरुतिं पृथिव्या वैश्वानर-
 मृत आ ज्ञातमग्निम् । कविं सम्राजमति-
 थिं जनानामासन्ता पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का० [८, ६, २१] ध्रुवं मूर्धानं दिवं इति । ध्रुवसंज्ञ
 ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा
 चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा इदृशमग्निं जनयन्तः उत्पादि-
 तवन्तः षडागमाभाव प्रायः । किञ्चूतमग्निम् दिवो मूर्धानं

द्युलोकस्य गिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय, मासकम् ।
 तथा पृथिव्या परतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या
 उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वा-
 ननगृह्णन् सर्वदा वर्तते एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते ।
 आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३, ३]
 पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं
 पूर्यामित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं दृश्यते भूतानि
 पुण्याति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वान-
 नरस्तम् जठराग्निरूपेणात्रपाचयत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञ-
 निमित्तमाजातम् उत्पन्नमरविद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं
 स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिघ्नमित्यर्थः । तथा सम्भ्राजं सम्यग्दीप्य-
 मानमेश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानाम-
 तियं हविभिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतियिरूपेण
 गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपा-
 त्रम् आस्यशब्दस्य मसभ्येकवचने पहन्न इति [पा० ६, १, ६३]
 सूत्रेणासन्-आदेशः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३६] सप्तमी-
 लोपः आसन् आसनि आस्ये सुखे आपात्रम् आभिसुख्येन
 पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चम-
 सेन ह वां एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१, ४, २, १४]
 श्रुतेः ॥ इदंशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवचिति-

ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतचित्तमः ।

एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण

मनसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र

इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्करत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम् । हे सोम
त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि
कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः ।
क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात्
तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन
स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां चरणशून्यानां मध्ये
अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति
अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ एष
त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरा-
याम्नये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुव ए होतृचमसेऽवन-
यति ध्रुवं ध्रुवेषेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे
सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथम-
तृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती
वैराजौ गायत्रौ चेति पिङ्गलोक्तेः । ध्रुवेषैकाग्र्येण मनसा वाचा
तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि
होतृचमसेऽवसिञ्चामि यदा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्यं
प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव
नोऽस्माकं विशः प्रजाः इदृगोः करत् इतश्च लोपः परस्मै-
पटेष्वितीलोपः [पा० ३, ४, ६७] लोटोऽडाटावित्त्वडागमः
[पा० ३, ४, ६४] । कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सप-
यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः
मनो यामां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्ते द्रुपस्करन्ति यस्ते अशुशुर्वाच्युतो
धिषण्योरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परिवा ॥

पवित्रात् ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं
स्वाहा । देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का० [८, ६, २८] यस्त इति विप्रुपाए होमं जुहतीति ।

अधिपवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दुनां ग्रहणाशक्य-
त्वात्तत्प्रत्यायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्टोम इति संज्ञा
तमध्वर्यादयो जुहति ॥ सौमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता
देश्यबोद्धृष्टा । हे सोम ! ते तव यो द्रुषः रसैकदेशः स्कन्दति
भूमावन्यत्र वा पतति यद्य ते तवांशुः खण्डः प्रावच्युतः प्रावणः
सकाशात्पतितः यद्य धिपणयोः अधिपवणफलकयोरुपस्था-
दुत्सङ्गात् स्कन्दति वाधवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात् स्कन्दति
वाधवा य अंशुः पवित्रात्परि स्कन्दति यतः कुतश्चित्परि
स्कन्दतीति भावः ॥ हे सोम ! ते तव तं द्रुषमंशुश्च स्वाहा-
कारेण जुहोमि । किञ्चित्तं तम् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं
वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का० [८,
६, ३२] अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा
वेदेयं लणे गृहीते तयोरिकं चात्वाले चिपेत् ॥ चात्वाल-
दैवतम् । हे चात्वाल ! त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति
गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति
अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्निति [४, २, ५, ५]
श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्राणाय मे वर्चीदा वर्चसे पवस्व । व्यानाय
मे वर्चीदा वर्चसे पवस्व । उदानाय मे वर्चीदा
वर्चसे पवस्व । वाचे मे वर्चीदा वर्चसे पव-
स्व । क्रतूदक्षाभ्यां मे वर्चीदा वर्चसे पवस्व ।

श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।
मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

का० [८, ७, ८] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्
वाचयन् प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायेत्यादयो
मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान् वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान्
यजमानं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यद्यथैते
प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो ! यस्त्वं स्वभावत
एव वर्चोदाः तेजसो दाता मः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थित-
वायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्त्तस्व ॥ उपांशुसवनम् । व्यानाय मे
सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत् पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामिन् कण्ठ-
देशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रा-
वरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य सृष्टिदिः तद्द्वयसाधनरूपाय
वर्चसे प्रवर्त्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रा-
मन्थितो युगपत् हे शुक्रामन्थिनो ! मे मम चक्षुषोः पाटवाय
तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्त्तधाम् ॥ २७ ॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । श्रो-
त्रसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । आयुषे मे वर्चो-
दा वर्चसे पवस्व । विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो
वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चमे पवस्व
उक्त्यम् । श्रोत्रः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं ब्रह्म वा
वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् । आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे
पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयी युगपदवेक्षते । हे पूतभृदः

ध्वंनीयौ । सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजाथं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेयाम् किभ्रूती युवाम् वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदत्तौ सर्वत्र ददातिरसुन्प्रत्ययः ॥ यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा यस्तं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामा-
सि । यस्य ते नामान्महि यं त्वा सोमेना-
तीट्पाम । भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात्
सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

का० [८, ७, १४] कोऽमीति द्रोणकलशमिति । द्रोण-
कलशमवेक्षते ॥ प्रजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः
पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थी नवा-
क्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अध्वस्तप्रजापतिं द्रोण-
कलशमाह हे द्रोणकलश ! त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽति-
शयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजा-
पतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किञ्च वयं यस्य
ते तव नाम अमन्महि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोण-
कलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीट्पाम तर्पितवन्तः स त्वम-
स्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का०
[८, ७, १५] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः
अग्निवायुसूर्याः । प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां
भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषेः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः
शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा । उ
 गृहीतोऽसि माधवाय त्वा । उपयामगृ
 ऽसि शुक्राय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि
 त्वा । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा ।
 मगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा । उपयामगृही
 तोऽसीषे त्वा । उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा ।
 उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा । उपयाम
 गृहीतोऽसि सहस्याय त्वा । उपयामगृही
 तोऽसि तपसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि तप
 स्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽस्यहंसस्पतये
 त्वा ॥ ३० ॥

का० [८, १३, १—४] ऋतुप्रहैधरतो द्रोणकलशादुप
 यामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः
 पूर्वी मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्था
 ताराऽतुयहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः । उपयामेत्यादयो
 मन्त्राः तत्र पट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्त्रोऽध्वर्योः
 उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि
 हे ऋतुप्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाञ्च
 मासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय
 गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्ती मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते प्र
 यते ॥ शुक्राय ज्यैष्ठ्याय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमा
 साभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ

शोषणः इत्यस्य धातोः ॥ नभसेऽन्वावणमासाय सोम ! त्वां
 गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि ।
 नभोनभस्यौ वार्षिकी मासौ मेघबाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य इति
 नभो नभस्यथ ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जं
 कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमद्रम् ऊर्जं तदुपमेचनं
 तद्वादि तदत्र प्रचरं भवति मतुषी लोपादभेटोपचांगदा
 ऊर्कशब्देन शारदौ मासावुच्येते ॥ मङ्गले मार्गशीर्षमासाय ।
 सहस्राय पुष्यमासाय सहस्रसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ सहतेः
 प्रसहेनार्थस्य प्रयोगः प्रसहगमभिभवनम् यतो हैमन्तः शीतेन
 नरानेभिभवति ॥ तपसे भाद्रमासाय । तपस्याय फाल्गुनाय
 तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपो-
 स्तपस्यथ ॥ का० [८, १३, १८] त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छ-
 न्नपयामगृहीतोऽस्य षडसस्तये त्वेति । इच्छन्नध्वर्युस्तयोदश-
 न्तुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपया-
 मिन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासा-
 धिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मन्-
 मांसत्वादयं हादृशस्त्वपि पतति यद्वांहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्य-
 यान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो
 मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नी आगतसुतं गीर्भिर्नभो वरे-
 ष्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥ उपयामगृ-
 हीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा । एष ते योनि-
 रिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

का० [८, १३, २०] इन्द्राग्नें गृह्णाति । प्रतिप्रस्याते-

इन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री
 वदष्टा । हे इन्द्राग्नी ! युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति
 गच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा० ६]
 मलोपश्च । किम्भूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेष्यम् गीर्भिः त्रयो
 लक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेष्यो वरणीयः प्रार्थनी-
 यस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवो
 ऽपीति [निरु० २, २२] । यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोप-
 मानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो
 नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेष्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्ष्यया
 नभःस्था देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्राग्नी ! युवामस्य सोमस्य
 सस्वन्धिनं स्वमंगं पातं पिबतम् । पिबादेशाभावश्छान्दसः ।
 किम्भूतो युवां धियेपिता धिया यजमानबुद्ध्या इषिती
 प्रेषिती प्रार्थिती ॥ एवं देवाबुक्त्वा सोममाह हे सोम ! उप-
 यामेन यहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह ! इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां
 गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादनम् । एष तव योनिः
 स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

आ वा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वहिर्वा-
 नुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ उपयामगृ-
 हीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वा । एष ते योनिरग्नी-
 न्द्राभ्यां त्वा ॥ ३२ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या नियो-
 कात्पायनेन नोक्तः । ऐन्द्राग्निग्रहे एव विकल्पः शाग्यान्तरं
 ये यजमाना अग्निमा इन्धत आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमस्य
 तुमर्षिर्यजन्तीत्यर्थः । धेत्यनर्थको निपातः । तस्य धि

तायामृचि तुनुवेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः । ये चानुपक् आनुपूर्व्येण क्रमेण वर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुपज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यते इत्यनुपक् कर्मणि क्विप् अकारस्य संहितायां दीर्घः आनुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपक्तं भवतीति [निरु० ६, १४] यास्कोक्तेरानुपक्शब्देनानुपूर्व-सुच्यते । किञ्च वेपां यज्वनां युवा जरामृत्युरहित इन्द्रः मखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम ! तेषां यज्ञे उपयामिन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवायं त्वां गृह्णामि ॥ साद-यति हे सोम ! एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थं त्वां साद-यामि ॥ ३२ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत ।
 द्वाश्वांसो द्वाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतो-
 ऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वे-
 भ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

का० [८, १४, १] वैश्वदेवं गृह्णाति शक्रपात्रेण द्रोण-कलशादन्वारब्धे वीमास इति । अध्वर्यां यज्वना स्पष्टेऽस्पष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः ! विश्वे-देवाः ! यूयमागत आगच्छत । किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अदितारो वावनीया वेति [निरु० १२, ४०] यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अव-तेर्मक्षप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पुणन्ति तैर्वा भ्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणीशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्ट-

प्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा

सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्रांसः फलं
कामान् पूरयन्त इत्यर्थः । यदा सुतं सोमं पातुमिति शेषः
दाश्रानित्वादिना [पा० ६, १, १२] निपातः ॥ हे सोम !
त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णा-
मीति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय
त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं
हवम् । एदं बर्हिर्निपीदत । उपयामगृहीतो-
ऽसि विश्वे भ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्वि-
श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृह्णामददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहण एव
विकल्पेनाम्नाता । हे विश्वे देवासः ! यूयमागत अस्त्वयं
प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेमं हवमाद्धानं शृणुत श्रुत्वा
इदं मदीयं बर्हिः आनिपीदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उप-
यामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शायति
अपिवः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्म-
न्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिः ।
त्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा
दक्षन्ते । माध्यन्दिनं सवने मरुत्वतीया गृह्णन्ति इति तिङ्शित्

रिवचनात् । तत्र तयो मरुत्वतीयाम्नाथ प्रथममाह । का०
 [१०, १, १४] मरुत्वतीयसृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतु-
 पात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्रामरुत्वतीयतसस्त्रि-
 दृभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरु-
 त्वान् तस्य सम्बोधनं हे मरुत्वः ! मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसी-
 ति [पा० ८, ३, १] रत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र ! इहास्म-
 दीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तत्राह यथा शार्याति
 शर्यातिनाम कथिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिपु-
 तस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्ददिह पिब । शर्यातो
 ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारिति श्रुतिः [४, १, ५, २] किञ्च
 हे शूर वीर ! तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः
 कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते
 शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः
 परिचर्यार्थः । उपयामेन सोम ! त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वंत
 इन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते
 इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वाहृधानमकवारिं दिव्यं
 शांसमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोगं
 सहोदामिह तं हुवेम ॥ उपयामगृहीतो-
 ऽसिन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां
 त्वौजसे ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ६] वशिना मरु-
 त्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्व-

तीर्थग्रहणम् । इहास्मिन्नक्षदीये यन्ने तमिन्द्रं वयं
 आह्वयामः । ह्येवः शपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् ।
 मिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुद्रणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् ।
 वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामान्वर्धयति वा ववृधाम-
 स्तम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] वर्धतेः शान्ति-
 जुहोत्यादित्वेन ऋः ह्याविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् ।
 अकवारिं कुक्षिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवा-
 रिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकुक्षिता इत्यादयः । यद्वा अकुक्षितमि-
 र्यति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं
 दिवि भवं द्युलोकस्थंम् । शासं शास्तीति शासः पचाद्यच्
 शासितारं दुष्टानां यद्वा शासन शासस्तद्वन्तम् अर्थआदित्वा-
 दच् पशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स
 विश्वसाट् तम् अनलसमित्त्वर्थः । भजसहवहामिति विष्णु यद्वा
 सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभविता-
 रम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानीन्तनयजमा-
 नरक्षणाय अग्रमुद्गूर्णवञ्चन् । सहोदां सहो बलं ददाति सहो-
 टास्तं क्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्दयं व्याख्या-
 तम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ३] ऋतुपा-
 त्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामग्रहीतोऽसि मरुतां त्वीजस-
 इति । कुण्डमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वद्देवत्वं यजुः । हे मरु-
 त्वतीय ग्रह ! मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति
 शेषः । ओज इति वदनाम [निघ० २, ८, १] स त्वमुपया-
 मेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायैन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन
 ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

सुजीषा इन्द्रं सर्गणो मरुहिः सोमं पिबे

दृवहा शूर विद्वान् । जुहि शत्रूँ २ ॥ रप सृधो
 नुदखाधामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ उपया-
 मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते
 योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३० ॥

सजोपा इन्द्रेति [३०] मरुत्वां इन्द्रेति [३८] ऋग्-

इयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाच-
 स्तोमे वाचस्तोमाद्यत्वार इति कात्यायनोक्तेः [२२, ६, २४]

मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याशुलायनोक्तेः ॥ हे इन्द्र !

हे शूर वीर ! त्वं सोमं पिव किम्भूतस्त्वं सजोपाः जुषी

प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असुन्पत्ययः तेन सह

वर्त्तमानः मन्तुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गण-

सहित इत्यर्थः ॥ दृवहा दृवं दैत्यं हन्तीति अनेन सोम-

पानेन दृवं हनिष्यस्यत्यर्थः ॥ विद्वानेतमर्थं जानानः ततः

सोमं पीत्वा शत्रून् दृवादीन् जुहि मारय किञ्च सृधः सङ्ग्रा-

मान् अपनुदस्व । नुद प्रेरणे । युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः । दीर्घा-

दटि समानपद इति [पा० ८, ३, ६] शत्रून्निति नस्य रुत्वं

पूर्वस्य सानुनासिकत्वम् ॥ यहा सृधः इति पञ्चम्येकवचनं

सृधः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व शत्रू नित्यस्थानुपङ्गः ये हता-

वशिष्टाः शत्रवस्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राण-

दानं जुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं

विश्रुतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः ॥

उपयामिति व्याख्याते ॥ शत्रूनपत्यत्र दीर्घादटि समानपद इति

[पा० ८, ३, ६] नस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति

[पा० ८, ३, २] तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३० ॥

मरुत्वांश्च २॥ इन्द्र वृषभो रणाय पिब
 मनुष्वधं मदाय । आसिञ्चस्व जठरे मध्व
 त्वश्च राजासि प्रतिपत्सुतानाम् ॥ उपयामगृ
 तोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरि
 न्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र ! त्वं सोमं पिब ह्यचोऽतस्त्रिङ् इति [पा० ६
 ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किमर्थं मदाय वृषभे रणाय
 सङ्ग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किञ्चूतस्वम्
 मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्धिता
 जलानाम् । किञ्चूतं सोमम् अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधा
 तानि पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनु
 ष्वधस्तं पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] पत्वम् । कथं
 पिबेत्यत्राह मध्वः मधुनो मधुस्वादीपेतस्य ऊर्मिं कल्लोत्तं
 जठरे उदरे आसिञ्चस्व । अनित्यमागमशासनमिति मध्व
 इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र ! त्वं प्रति
 पत्सुतानां प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां
 राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्थ-
 मेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः । इन्द्रो-
 गानां सवने प्रतिपहिष्येत इति प्रतिपदग्रहणम् ॥
 एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

महाश्च २॥ इन्द्रो नृवदा चर्पणिप्रा
 द्विवर्हा अमिनः सहोभिः । अस्त्रद्रुग्वाष्टधे
 योरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ ३९ ॥

गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । एष ते योनिर्म-
हेन्द्राय त्वा ॥ ३६ ॥

का० [१०, ३, १०] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाए
इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा
माहेन्द्रं यज्ञं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्दी त्रिष्टुप् भर-
द्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाचरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे
वावृधे ववृधे वर्धते । इन्द्रमि लुङ्ङुङ्ङिट इति [पा० ३, ४, ६]
वर्त्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः । किम्भूत इन्द्रः महा-
न्महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आह्वयमान आगच्छति
यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीन्मनु-
ष्वान् प्राति अमोष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणीप्राः । प्रा पूरणे
क्लिप् । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानमोष्टकामैः
पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विवर्हाः वृद्धि वृद्धौ वर्धणं वर्धः वृद्धिः
असुन्प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्वर्हो
यस्य स द्विवर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः
मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः वसैः अग्निः अमितः
उपमारहितः अतोऽलितबल इत्यर्थः । अग्निनोऽमितमात्रो
महान् भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः [निरु० ६, १६] यद्वा
सहोभिः शतवसैरमितः अप्रचिप्तो अनुपहंसित इत्यर्थः । दु-
मिन् प्रक्षेपे । मिन् हिंसायाम् । इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे
माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्पम् । तथा अस्मद्राक् अस्मान् प्रत्यक्ष-
तीत्यस्मद्राक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे चपपदेऽश्चतेः क्लिप्
विश्वदेवयोस्तेत्यादिना [पा० ६, १, ६२] क्लिबन्तेऽश्चते
परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्रादेयः उगिदचामिति [पा० ७, १, ७०]
प्राप्तस्य नुमोऽभाष्यशान्दसः । स वर्धमान इन्द्र इन्द्रगोभृत्

भवतु । लीडये लुङ् षडभावच्छान्दसः । कीदृशः
विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः
कृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन
तोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योक्तिः
महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३८ ॥

महा९ २॥ इन्द्रो य औजसा पर्जन्यो
वृष्टिमा९ २॥ इव । स्तोमैर्वृत्सस्य वावृधे । उप-
यामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां । एष ते यो-
निर्महेन्द्राय त्वां ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा । माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन
विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशूलस्य वत्सस्थानीयस्य
वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः
औजसा तेजसा महान् । क इव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य
इव यथा वर्षन्नेषो धारावलेन महान् वर्धते ॥ उपयाम एष
ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्य्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

का० [१०, २, ४, ५] शालाहार्यं दक्षिणहोमो
प्रवडए हिरण्यए हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदु त्यमिति
वत्सवहं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाहार्यंऽग्नीं चतुर्गृहीताण्य
दक्षिणसंज्ञी होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्र
वृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः त्यमिति
दृच्छान्दसः तच्छब्दार्थः । केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं
देवमुदहन्ति । देवो दानाद्योतनादेति यास्कः [१

२०] । किम्भूतं सूर्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे पृथर्ये चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्रष्टुमित्यर्थः । दृशे विश्वे चेति [पा० ३, ४, ११] तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

चित्रं देवानासुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

का० [१०, २, ६] चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति । चतुर्गृहीतेन, शालाहार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् कुक्षदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तवते सूर्यः चित्रमाचर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्वहति वा लडर्ये लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमी हन्ति अन्येषां ज्योतींश्चादत्त इत्याचर्यम् । किम्भूतः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाचर्य इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सव्यस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्वहतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वाः पररूपेण स्तौति । किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्युपः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्गामी । यन्नेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्योऽहेतमनेनोच्यते इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे
हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजा-
पतिर्वी. युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु
ब्रह्म वै तुथ इति [४, २, ४, १५] श्रुतेः । किञ्चूतस्तुथः
विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्व-
वेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा
मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किञ्चूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्र-
मिति हिरण्यनाम [निघ० १, २] चन्द्रं सुवर्णं यजमान-
हस्तस्यं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति
प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्वितीयपदलोपः [पा० २, १, ६६
घा० १] ॥ का० [१०, २, १७] सदो गच्छति वि स्वरिति ॥
दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणाः ! अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं
विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पित्रयानमार्गं
च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः । व्यत्ययो
बहुलमिति [पा० ६, १, ८५] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति
मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० [१०, २,
१८] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यजमान
ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणे ! त्वं यतस्व
यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति
शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्णा-
धिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्य-
मृपिमाप्येयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता
देवत्रा गच्छत प्रदातारुमाविशत ॥ ४६ ॥

का० [१०, २, १८] ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति ।

आग्नीध्रत्वित्तं सखात्मन् प्रति यजमानो
 ब्राह्मणदेवत्वम् । अहमद्यास्मिन् दिने ईदृशं ब्राह्मणं
 लभेय विदुः लाभे । किञ्चूतं पिढमन्तम् प्रशस्तः पितामा-
 स्तीति पिढमान् तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतीऽत्र
 प्राशस्त्यार्थं मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैढ-
 मत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृत्ति-
 मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः
 सम्प्रता जगन्मान्या यस्य स पैढमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः
 मताः सम्प्रताः श्रौत्रिया यस्य स पिढमतः पिढमत एव पैढ-
 मत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पिढमान् इत्युक्तं तदपत्यं
 पैढमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रौत्रियाः स पैढमत्य
 इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षे-
 यम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् जाल्या प्रवरैर्जनिन सुज्ञात-
 मित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा
 यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० [१०, २, २०] उपविश्य हिरण्य-
 मस्यै ददात्यस्यद्राता इति । अस्यै आग्नीध्राय ॥ दक्षिणा-
 देवत्वम् । हे दक्षिणाः ! यूममस्यद्राताः । रा दाने अस्माभिः
 राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान् प्रति गच्छत । तानित्य तेषां
 वृत्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यज-
 मानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्नये त्वा मद्भ्यं वरुणो ददातु सोऽमृ-
 तत्वमशीयायुर्दात्र एधि मयो मद्भ्यं प्रतिय-
 शीवे । रुद्राय त्वा मद्भ्यं वरुणो ददातु सोऽ-
 मृतत्वमशीय प्राणो दात्र एधि वयो मद्भ्यं

प्रतिग्रहीत्रे । वृहस्पतये त्वा मर्ह्यं वरुणो
 ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो
 मर्ह्यं प्रतिग्रहीत्रे । यमाय त्वा मर्ह्यं वरुणो
 ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्र एधि वयो
 मर्ह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

का० [१०, २, २८] अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिग्रहीत
 इति । अर्धयुप्रतिस्थारारविति श्रेयः ॥ हिरण्यदैवतम् ।
 हे हिरण्य ! वरुणोऽग्नयेऽग्निरूपापन्नाथ मर्ह्यं त्वा त्वा ददातु
 पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना
 प्रतिग्रहानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना
 गृहानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय आप्रुयाम् हे हिरण्य !
 त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे
 मर्ह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान् भवतु अहं सुखी स्यामिति
 भावः ॥ का० [१०, २, २८] रुद्राय त्वेति गामिति । गां
 प्रतिग्रहीतः ॥ गौदेवत्यम् । हे गौः ! रुद्ररूपाय मर्ह्यं वरुणः
 त्वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः ! त्वं दात्रे
 यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि मर्ह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽयं
 पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिहारा पशुय-
 भवेत्यर्थः ॥ का० [१०, २, ३०] वृहस्पतये त्वेति
 वास इति । वसं गृह्णीतः ॥ वासोदैवत्यम् । हे वामः !
 वृहस्पतिरूपाय मर्ह्यं वरुणः त्वा ददातु सोऽहममृतत्वमशीय
 त्वस्य दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे
 मर्ह्यं मयः सुखं च भव ॥ का० [१०, २, ३१] यमाय
 त्वेत्यमिति । ह्यं गृह्णीतः ॥ अयदैवतम् । हे यशः !

यमरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु स यमरूपोऽहममं
नोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व ! त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव
प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तद्दाता पशुर्वा सन्ततिहारा भव ॥

कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽ
यादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता
कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तमोऽध्यायः ॥

का० [१०, २, ३२] कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्नयो-
दनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदैवत्वम् । दातुर्दानाभिमाना-
भावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदीपाभावाय च देहेन्द्रियात्म-
सङ्घाते कामं विधिनन्ति । को नरोऽदादत्तवान् कश्चै नरा-
यादात् । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायैवादात्
न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामा-
भिमानीनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-
ग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद्ब्रह्म ते तव दातृप्रतिग्रही-
त्वत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

उपांशादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उपयामगृहीतोऽसि । आदित्येभ्यस्त्वा ।

विष्णो उरुगायैष ते सोमस्तु रक्षस्व मा त्वा
दभन् ॥ १ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुप्रहादिसवनद्वयगता मन्वा दक्षिणा-
दानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्वा
उच्यन्ते ॥ तत्र का० [८, ८, १५] प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण
द्रोणकलशाटुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्वाननु-
जुहोत्युत्तरार्ध इति । द्विदेवत्वैः सह होमाय प्रतिप्रस्थाता-
दित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्वम् ।
हे सोम ! उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का०
[८, ८, २०] शेषः-शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्य-
स्त्वेति । द्विदेवत्वाननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥
सोमदेवत्वम् । हे सोम ! आदित्येभ्योऽर्घाय त्वा त्वां सिञ्चामीति
शेषः ॥ का० [८, ८, २१] समासिच्य तेनापिदधाति
विष्णु उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं
पिदधाति ॥ विष्णुदेवत्वम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष ! हे उरु-
गाय ! उरुभिर्वहुभिर्गोयते स्तूयते इत्युरुगायस्तृक्षध्वोधनम्
एष सोमस्ते तवापितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनंपद-
मार्थम् सोम ! रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्युयुः मा
हन्युः रक्षांसीति शेषः दध्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

कदाचन सुरौरसि नेन्द्र सद्यसि द्वाशुषे ।
उपोपेन्नु मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य
पृच्यते । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

का० [१०, ४, ४] आदित्यग्रहं गृह्णाति सप्तवेद्यः
कदाचनेति । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् । आदि-

त्वदेवत्ये बृहद्यौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्वेति यजुः ।
 हादशाणस्त्रयोऽन्योऽष्टाणाः । सा बृहती ।
 बृहदुपस्थानमध्ये [३ अध्या० ३४ क०] इन्द्रदेवत्या
 व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः ।
 हे इन्द्र ! त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नास्ति
 किन्तु दाशुषे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः
 सञ्चसि सेवसे । कुत्र उप उप इत् तु यजमानस्यात्यन्तसमीप
 एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! भूय इत् तु पुनरेव च देवस्व ते
 तव दानं दौयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्छते त्वया
 सम्बध्यते । यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥
 हे ग्रह ! आदित्येभ्योऽर्घ्याय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ अत्रेन्द्र-
 नामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छसुभे निपासि जन्मनी ।
 तुरीयादित्य सर्वानं त इन्द्रियमातस्यावसृतं
 दिवि । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

का० [१०, ४, ५] अपगृह्य पुनः कदाचनेति । धाराती
 विच्छिद्यं पृतभृतः सकाशाटात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरा-
 दित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥ कदाशब्दः कालवाची चनेति निपातः
 पुनरर्थे । हे आदित्य ! त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन्
 पुनः प्रमाद्यसि । युच्छ प्रमादे न प्रमाद्यमीति काकुः ।
 तापपाकप्रकारैः प्राणिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदानन्तं ।
 भावः । यद्वा कटा च नेति षट्त्रयम् चकारोऽप्यर्थे
 न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि । किञ्च उभे जन्मनी देवमनु-
 सम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयसि । किञ्च तुरीय
 सुश्रुति [पा० ७, १, १८] विभक्तिज्ञापः । ते तथ ७

चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्यं जगत्प्रेरयति सवनं
 नन्द्यादित्वात् स्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्चरं विज्ञाना-
 नन्दस्त्रभावं, यदिन्द्रियं वीर्यं तद्विषि द्युल्लोके मण्डसान्तरे
 आतस्थौ आभिसुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि
 त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृदि
 स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थांतरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दो-
 ऽप्यर्थे । हे आदित्य ! त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न
 प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्तमानभाविनी जन्मनी निपासि
 रक्षसि । तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे
 आदित्य ! ते तत्र यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि द्युल्लोकस-
 माने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासम इविः
 आतस्थौ समन्तात् स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह ! आदित्येभ्यो-
 ऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो
 भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वृत्त्या-
 दृष्टोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । आदित्येभ्यस्त्वा
 ॥ ४ ॥

का० [१०, ४, ६] दध्ना श्रीणाल्लेनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा
 यज्ञो देवानामिति । एवमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्व्यात् ॥
 आदित्यदेवत्या यजुरन्ता विष्ट, प् कुत्सदृष्टा आदित्येभ्यस्वेति
 यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति
 प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्याः । यूयं मृडयन्तः
 सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्येषामपि दृश्यत इति
 [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः । किञ्च वो युष्माकं

या सुमतिः शोभनवृद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची
 सुखी आवहत्यात् आवर्तताम् । बहुसं कन्दसीति [पा०
 ४, ७६] वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः न्नु द्वित्वं च ।
 अंहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे
 पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं
 लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः
 पापिनो या सुमतिर्धनलक्ष्मी अमत् भवेत् सा सुमतिरश्वादिभि-
 सुखी आवहत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम ! आदित्येभ्यो देवे-
 भ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

विवस्वन्नादित्यै प ते सोमपीयस्तस्मिन्मत्स्व ।
 अदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्दा दम्पती
 वाममश्रुतः । पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस-
 धा विप्रवाहारूप एधते गृहे ॥ ५ ॥

का० [१०, ४, ७] उपाण्डुमवनेन मिश्रयति विवस्वन्ना-
 दित्येति । पापाणिन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेव-
 त्वम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यदा विशिष्टं
 वसु धनमस्येति विवस्वान् मती टिलोपन्थान्दसः तस्मिन्
 धनं हे विवस्वन् ! हे अदित्य ! एष पात्रस्वस्ते तव सोमपेः
 पातु योग्यः पीयः पीयथासी सोमय सोमपीयः ५ः
 सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीयशब्दस्य परत्वम् [पा० २,
 ३७] । तस्मिन् पातव्ये सोमे त्वं मत्स्य मद तमो वसिं
 बहुसं कन्दसीत्वदादित्वाच्छपो नुक् [पा० २, ४, ७७] ॥
 [११, ५, ४] अदस्मै नर इत्ये नमवेजते पद्योति । पद्ये न पू-
 षतं पश्येत् । आशीर्देवत्या जगतौ नरदेवत्या वा दादया

रचतुःपादां जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ! ऋत्वि-
 ग्यजमानाः आशीर्दां आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुव-
 लोपश्चान्दसः आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वच-
 नाय अहधातन । अदिति सत्यनामसु [निघ० ३, १०, २]
 पठितम् । तप्तनप्तनयनायेति [पा० ७, १, ४५] मध्यमबहु-
 वचनस्य तनादेशः अहं कुरुत आस्तिव्यवृद्धिं कुरुतेत्यर्थः
 मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः अहया धारितं तथैव स्यादिति
 भाषः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती
 पत्नीयजमानौ यामं वननीयं सम्भजनीयं यज्ञफलमश्रुतः
 प्राप्नुतः । किञ्च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते
 किञ्च स च पुत्री वसु धनं विन्दते लभते । अध अयेत्यर्थः ।
 निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः अथा-
 नन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा काला-
 धनोरत्यन्तसंयोग [पा० २, ३, ५] इति द्वितीया । राजाहः-
 सखिभ्यष्टजिति [पा० ५, ४, ८१] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैवाल्पि-
 कत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा
 सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति
 रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति
 यास्कः [निरु४, २१] । आशीर्दां आशिषो दातारौ इति दम्पति-
 विशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः
 पुत्री जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति
 आशीर्वचने अहं कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

वामसुद्य सवितवामिसु श्वी दिवे-दिवे
 वामसुसुभ्य सावीः । वामसु हि चयस्य देव
 भूरेर्या धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

का० [१०, ५, १३] भक्षयित्वेडासुपाण्ड्वन्तर्यामपात्रयो-
 रन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । * सवनीयपुरोडाशेडां
 भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयो-
 रन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः ।
 सविष्टदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । हे भवितः ! सर्वं प्रेर-
 यित्ते देव ! अद्यास्मिन् दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्म-
 फलं साधोः प्रेरय देहीत्यर्थः । यू प्रेरणे लुङ् अडभावच्छा-
 न्दसः । वामसु श्व उ अप्यर्थे खोऽपि समनन्तरदिनेऽपि
 वामं साधोः । टिवे-टिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं
 साधोः । हि यस्मादयानया नलोपच्छान्दसः धिया अडा-
 युक्तया बुद्ध्या वयं ग्रामभाजः स्वाम भवेम वामं वननीयं
 यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम्
 वामस्य सन्धजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य
 स्वर्गनिवासस्य मिद्वय इति शेषः क्षयो निवास इत्याद्युदात्त-
 त्वात् [पा० ६, १, २०१] क्षयशब्दो निवामार्थः । टिवे-
 टिवे इत्यङ्गो नामसु [निघ० १, ९, ११] पठितम् । यद्दो-
 त्तरार्धम्यायप्रर्थः हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य
 क्षयस्य निवामस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम
 [निघ० २, १, २१] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं
 वामभाजोऽसि मर्त्तापतमतिगमे भवेम । ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनो-
 धाञ्चनोधा असि चनो मयि धेहि । निन्वे यज्ञं
 निन्वे यज्ञप्रतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥७॥

सावित्रम् । हे सोम ! त्वसुपयामिन पक्षेण गृहीतोऽसि-

हे ग्रह । त्वं सावित्रः सविष्टदेवत्योऽसि च न इत्यन्ननाम [निरु०
 ६, १६] चनोऽन्नं घत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता ।
 अभ्यासे भूयांममर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०,
 ४२] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि घेहि
 स्थापय । किञ्च यज्ञं जित्वा प्रीणय जित्वातिः प्रीतिकर्मा
 यज्ञपतिं यजमानं च जित्वा तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयु-
 क्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णाः
 मीति शेषः भगमस्यास्तौति भगः अर्शआदित्वादच् ॥ ऐश्व-
 र्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव
 षणां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो
 बृहदुचाय नमः । विष्टे व्यस्त्वा देवेभ्यः । एष
 ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

का० [१०, ६, २] अभचितेन महावैश्वदेवग्रहणमुप-
 यामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति । अभचितेनैव सावित्रग्रह-
 पात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्य-
 ध्वर्युः । वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह ! त्वमुपयामेन गृही-
 तोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य
 न सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुहु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थिति-
 र्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः । प्राणो
 वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४, ४, १, १४] ग्रहस्यान्न-
 रूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मा-
 द्दीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुचाय बृहन्नहांयासौ उचा सेता च
 बृहदुचः तस्मै महते सेन्ने जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमो-
 ऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः । नम इत्यन्ननाम [निघ० २,

७, २२] प्रजापतिर्वै बृहदुच्च इति श्रुतेः [४, ४, १, १४]
 बृहदुच्चशब्देन प्रजापतिः॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां
 गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव
 सोम त इन्द्रा'रिन्द्रियावतः पत्नी'वतो ग्रहा २॥
 ऋध्यासम् । अहं परस्ताद्दहमवस्ताद्यदन्तरिच' ।
 तदु' मे पिताभूत् । अहं सूर्य'मुभयतो' दद-
 शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ६ ॥

का० [१०, ६, १६] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति
 प्रतिप्रस्थाता पत्नीवत गृह्णातीति । उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरे-
 कतरेण, प्रतिप्रस्थातां पत्नीवत ग्रह गृह्णाति ॥ सोमदेवतम् ।
 हे देव दीप्यमान । हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
 अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपाशप्रभृतीन्नेहऋध्यास
 समर्धयेयम् । किम्भूतस्य ते बृहस्पतिसुस्य बृहतो महतो यज्ञ-
 कर्मणः पतिर्वृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिपुतस्य यद्वा
 बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेरभिपुतस्य । तथा इन्द्रो उन्दो
 क्लेदे उनत्तीतीन्द्रुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपम्येत्यर्थः । तथा
 इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहिताया
 दोषः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥ का० [१०, ६, १७] प्रच-
 रणीशेषेण शोषात्वेनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेना-
 ज्येन पत्नीवतग्रहं मित्ययेत् ॥ प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रिष्टुप् ।
 अत्र मन्त्रदृष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति ।

यदन्तरिचं मध्यवर्त्तिलोकारूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो
मम पिताभूत् पितृपत् पालकं भवति । अहं परमात्मरूपः
सयुभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि ।
देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्ये हृदयेऽस्ति
तदेवाहमस्मि । ८ ॥

अग्नाश्च पत्नीवन् सज्जूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं
पिव स्वाहा । प्रजापतिर्दृषासि रेतोधा रेतो
मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतो-
धामंशौय ॥ १० ॥

का० [१०, ६, १८] अग्नाश्च पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहो-
तीति । पत्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निदेवत्वम् ।
एचोऽप्रगृह्यस्वेत्यादिना [पा० ८, २, १०७] अग्नेशब्दगतस्य
एकारस्य आ इ इत्यादेशौ आकारस्य भूतत्वम् । हे अग्ने !
हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त ! त्वष्ट्रा देवेन सज्जूः समानप्रीतिः सन् त्वं
सोमं पिव स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [१०, ७, ३] पत्नीए
सदः प्रवेश्यापरिणीत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीचयति प्रजा-
पतिर्दृषासीति । नेष्टा पश्चिमहारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुं
त्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥
हे उद्गाताः ! प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं हृषासि सेक्ता
भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवंभूतस्त्वं
रेतो वीर्यं मयि धेहि स्वापय ततो वृष्णो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो
वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो
धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमंशौय प्राप्नुयाम् अश्रोते-
र्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्गत्तमैकवचने ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि
हरिभ्यां त्वा । हर्योर्धानां स्थ सहसो मा इन्द्राय
॥ ११ ॥

का० [१०, ८, १] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपया-
मगृहीतोऽसि हरिरसीति । आप्रयथादिति शेषः ॥ ऋक्सा-
मदेवत्यम् । हे ग्रह ! त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि हरी रश्मिहरिः
सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीत-
श्चासि । किम्भूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्वी योजयतीति
हारियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां
हरिभ्यान्ऋक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋक्सामे वै
हरी ऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णातीति श्रुतः [४, ४, ३, ६] ॥
का० [१०, ८, २] धानाद्यावपति हर्योर्धाना इति । हारि-
योजने भ्रष्टयवान्निदध्यात् ॥ धानादेवत्यम् । सहसोमाः
सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः
हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसम्बन्धिनी यूय-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यी गोसनिस्तस्य त
द्रुष्टयजुषस्तुतस्तोमस्य गस्तोकथस्योपहृतस्यो-
पहृतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

का० [१०, ८, ५] यस्ते अश्वसनिरिति प्राचभक्षं भक्ष-
यित्वोत्तरवेदी निवपन्तीति । सर्वर्त्विजो धाना
मन्त्रेणावत्रायोत्तरवेदी क्षिपन्ति ॥ भक्षद्रुष्टयदेवत्यम् ।
धानामहितमोमभक्षद्रुष्ट्ये ! यस्ते तव भक्षो भक्षयामश्वसनिः ।
पशु दाने अश्वान् सनीतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ॥

भक्षो-गाः सन्नोति गवां दाता, तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं
 भक्षसुपहतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टय-
 जुषः इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्त्वस्य । तथा स्तुत-
 स्तोमस्य उद्गाढभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स
 स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्यस्य होढभिः शस्तानि,
 उक्त्यानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्यस्तस्य । तथा उपहत-
 स्याभ्यनुज्ञातस्य तदैतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । मनुष्यकृत-
 तस्यैनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्यैनसोऽवय-
 जनमसि । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।
 एनस-एनसोऽवयजनमसि । यच्चाहमेनो वि-
 द्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजन-
 मसि ॥ १३ ॥

का० [१०, ८, ६] शकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिम-
 न्वमिति । षट् पञ्चपशुकलानि सर्वेऽग्नौ निदधुः ॥ पञ्चजूंष्य-
 ग्निदेवत्वानि । हे शकल ! त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य
 एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं
 भवसि अत्रपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम् ॥ मनु-
 ष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि ॥
 पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः आहाकरणादेर्नाशनमसि ॥
 आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ॥ एनस-
 एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किञ्च
 विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान्

अविहान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनयकारं तस्य
ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा संतनूभिर्गन्महि मनसा
सः शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनु-
मार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

• का० [१०, ८, ७] अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्
पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति । पूर्ण-
पात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री विल्ष्टम् । व्याख्यातापि
[२अर्थ० २४ क०] व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं
समगन्महिसङ्गता भवाम गच्छतेर्लङि अदादित्वाच्छपो लुकि
उत्तमवहुवचने सो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मस्य
नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्मह्यीत्यनुवर्त्तते । तनूभि-
रेनुष्ठानचमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचीनेन
कर्मयद्वायुक्तेन मनसा समगन्महि । किञ्च सुदत्रः शोभनदानः
त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्रदीयस्य
यद्विलिष्टं विलिष्टम् । लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण
न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारिणानुकूलं कृत्वा शोधयत
॥ १४ ॥

समिन्द्रो गो मनसा त्रिषु गोभिः सः
सूरिभिर्मघवन् सः स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृ-
तं यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्जियानां
आहा ॥ १५ ॥

का० [१०, ८, ११] समिन्द्र ष इति नव

जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवा-
हुतीर्जुहुयात् । तत्राथः । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अविष्टा ।
समित्युपमर्गो नेपीत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य शत्वम् हे मघ-
वन् धनवन् । हे इन्द्र ! मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेपि
संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेपि ।
व्यत्ययेन गपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नेपोति रूपम् ।
सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वख्या क्षेमेषु च
संनेपि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेपि । देवकृतं
देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म
तेन संनेपि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमतौ
सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति [पा०
७, १, ३८, वा० १] तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेवं मनशा-
दिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्विः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मन-
सां सत् शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु
रायोऽनुमाष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता
[१४ क० ॥ १६ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापति-
निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया
सत्पराणा यजमानाय द्रविणं दधातु स्वाहा
॥ १७ ॥

अथ तृतीयः । धातसविदप्रजापतिदेवाग्नित्वष्ट्रविष्णुदे-

वत्या विष्टुप् । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः लष्टा-
एते षट् देवा इदमस्मद्विः समिष्टयजुर्लक्ष्णं जुषन्तां सेह-
न्ताम् । किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः
दानशीलः । क्तिच्त्तौ च संज्ञायामिति [पा० ३, ३, १७४]
कर्त्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । किम्भूतः प्रजापतिः
निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनि-
धीनां नवानां पालयिता । किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः ।
किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सङ्घ-
संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाद्य द्रविणं धनं
दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः
तप्तनप्तनयनाद्येति [पा० ७, १, ४५] तवादेशः तस्य तेना-
लोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वी देवाः सदना अकर्म य आजग्मे-
दत् सवनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना
हवीष्यस्मो धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्या विष्टुप् तृथ्यः पादो दशार्णः । हे
देवाः ! ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म
आगताः गमेलिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वी युष्माकं सदना
सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि
सुगानि सुगमनीयानि वयमकमे अकार्षं कृतवन्तः । सुदु-
रीरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] सुउपसर्गे गमे-
र्लप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतिश्चिलोपे लुङि
उत्समबहुवचने अकमेति रूपम् । किञ्च हे वसवः वामय-
न्तीति वसवो वामयितारो निवामहेतवो देवाः ! अस्मै
यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापतय । किम्भूता यूयं

हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विभ्रतः रथहीना
 वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्पन्तः
 वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु
 ॥ १८ ॥

याँ२॥ऽआवह उश्रुतो दे॑व दे॒वांस्तान् प्रेर॑-
 य॒स्व स्वे अ॒ग्ने स॒धस्ये॑ । ज॒क्षिवाँसः॑ प॒पिपाँ-
 स॑श्च॒ विश्वेऽसु॑ घ॒र्मश्च॑ स्व॒रातिष्ठ॑तानु॒ स्वाहा॑
 ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान् विष्ट-
 जति । हे अग्ने ! हे देव दीप्यमान ! उग्रतो हवींषि कामयं-
 मानान् यान् देवान् त्वमावहः आहूतवानसि तान् देवान्
 स्वे स्वकीये सधस्ये सहनिवामस्थानि प्रेरय प्रस्थापय सह
 तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् सधमादस्ययोम्हृन्दसीति [पा०
 ६, ३, ८६] स्वे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति
 चेत् अत आह हे देवाः ! विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः वस्तु
 अदने कसुचेति [पा० ३, २, १०७] कसुः वस्तेकाजाहसा-
 मिति [पा० ७, २, ६७] इतीट् सवनीयपशुपुरीडांगान्
 भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञ-
 समाप्ती असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः
 घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः दुर्लोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत
 यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः । हृन्दसि
 परिपीति [पा० १, ४, ८१] अनीः क्रियापदात्परत्वम् ।
 स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

व॒यश्च॑ हि॒ त्वा प्र॒यति॑ वृ॒ज्जे अ॒स्मिन्न॒ग्ने

होतारमष्टणीमहीह । ऋधगया
शमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा
॥ २० ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयी विष्टुप् इदानीमग्निं विस्त्रति ।
हे अग्ने ! हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन्-
यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति होतार देवानामाह्वतारं होम-
निष्पादकं वा त्वा त्वां धयमष्टणीमहि हतवन्तः अग्निर्वै देव्यो
हीतेति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्दृतस्वमृधक् संमृद्धं यथा भवति
तथा अयाः यदा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन् यज्ञं समधयन् सन्
अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः । यज्ञ-
तेद्विलोपे यकारस्य छान्दसं रुत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋधु-
वन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विप्रशान्तिं वा
अकापीः । स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन्
उपयाहि स्वगृहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः स्वाधि-
कारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुदुतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः
॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा ।
व्याख्यातापि [२३ अध्या० २१ क०] उच्यते । कौ जे . . .
गोयते नानाविधैर्षेदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञम्
विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः ! गातुं ।
अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं .
यदा गातुं वित्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाड्

गायते गच्छते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं
मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवा-
नुक्ता प्रजापतिमाह हे मनसस्यते ! अस्मादीयस्य मनसो
यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव ! इममनुष्ठितं यज्ञं
स्वाहा त्वदस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं
धेहि, स्यापय ॥ २१ ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं
गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्र-
क्तवाकः सर्ववीरस्तज्जुपस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे
यज्ञ ! त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ
यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः
स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभृतां वायोः
क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्य देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा
त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्ट-
यजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यजमान ! एषो-
ऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहस्रक्ता-
वाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा
यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा
उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन
सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । उरुए हि राजा

वरुणश्चकार सूर्याय पश्यामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवत्ता हृदया-

न्निति । अथभृथम्रानार्थमपः प्रवेगयन् यजमानं वाचयेत् ॥
 वारुणं यजुः । वरुणस्य पागोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तु सास्त्र
 बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥२३॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात्
 प्रतिरक्षन्नसुर्युम् । दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने
 प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरेष्यत् स्वाहा ॥ २४ ॥

का० [१०, ८, २२] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजु-
 होति अग्नेरनीकमिति । अग्ने समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृही-
 तेनाच्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या विष्टुप् । अग्ने-
 रनीकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्ने इति प्रत्यक्षलिङ्गमे-
 कस्मिन् वाक्ये त्वसङ्गतमतो यच्छब्दाध्याहारणं योज्यम् । हे
 अग्ने ! यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतोऽपान्नपासं ज्ञ-
 मनीकं सुखमप उदकान्याविवेश आभिसुर्येन प्रविवेश हे
 अग्ने ! स त्वं दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृत यज्ञ-
 विघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन् सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं
 यक्षि यज सङ्गतं कुरु यजतिः सङ्गतिकरणार्थः शपो लुक्लि-
 लटि रूपम् घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ते तव
 जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरेष्यत् उच्चरतुं उद्युक्तास्तु ।
 स्वाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीष्णाश्वमेधविषया तत्र हि
 नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लोड्येऽन्यत्पत्य
 श्रीणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वां विशन्त्वो-
 षधीरुतापः । यज्ञस्य त्वां यज्ञपते सूतीतो
 नमोवाके विधेम यत् स्वाहा ॥ २५ ॥

येति श्रुतिः [४, ४, ५, २१] वहतेर्लोत् मध्यमैकवचने तडि
शपि लुप्ते रूपं वच्चेति ॥ २६ ॥

अवभृथ निचुम्पुणा निचेरुरसि निचु-
म्पुणाः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव
मर्त्यं मर्त्यं कृतं पुरुरावणो देव रिपस्याहि ॥
देवानां समिदसि ॥ २७ ॥

का० [१०, ८, ३] अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजी-
पकुभां जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदैवतम् । अवाचीनानि पात्राणि
जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधनं
हे अवभृथ ! त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुपि मन्दायां
गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशी-
लोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोज-
नमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकैरस्यदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं
देवेषु हविःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयामिषं जले
अवनीतवानस्मि । देवः सुरे धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रिय-
मित्यभिधानात् । तथा मर्त्यं मर्त्यैरस्यत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्म-
र्त्यं कृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवन्नारूपं यदे-
नोऽस्ति तदप्यहमवायामिषमित्यनुवर्त्तते इदमस्माभिः-परि-
त्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ ! मन्दं गच्छेति
भावः । किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ ! रिपः बधात् पाहि
अस्मान् पालय । रिप बधे क्षिप् । किभ्रूताद्रिपः पुरुरावणः
पुरु बह्व विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावणः । रा दाने
आती मनिन्त्रित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप् । विरुद्धफल-
दायी बधः त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का० [५, ५, ३५]

साहवनीये समिदाधानं देवानाए समिदसौति ।

न्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात् ।

यजुः । देवानां मन्वन्विनी समित् इन्धनमसि । यद्वा ।

देवभूतानामस्माकं मन्विधनं भवामि ॥ २७ ॥

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ।

यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति ।

एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह ॥२८॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

का० [२५, १०, ७] निरुह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु

दशमास्य इति । यद्यनुबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विश-

सने मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ॥

अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट्

पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु ।

एजृ कम्पने । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु ।

किन्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य नः दशमा-

कालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा

येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति

एतौ हि मदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे एवमयं

दशमास्यः सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् स्रसताम्

निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि

स्येव निर्गमनमाशास्यते । तमेतदप्यटशमास्यं मन्तं

यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४, ५, २, ४] ।

अधःपतने व्यत्ययेन परस्त्रीपदे शपो लुकि च कृते

इति [पा० ६, १, ६८] त्रिपि लुप्ते वावसान इति [

८, ४, ५६] मस्य ढत्वे अनदितामिति [पा० ६, ४, २४]
नलोपे अडागमे च अस्तदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यै॑ ते यज्ञियो॑ गर्भो॑ यस्यै॑ योनिर्हि॑र-
ख्ययी॑ । अङ्गान्यङ्गु॑ता यस्य॑ तं मात्रा॑ सम-
जीगम॑त् स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [२५, १०, ११] अयदानान्यनुजुहोति यस्मै त
इति । वशावदानानि हुत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् ॥ वशादे-
वत्यानुष्टुप् द्वे वशि । यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यद्गार्हः यस्यै
यस्याय तव योनिर्हि॑रख्ययी सुवर्णमयी ऋत्वरत्यादिना [पा०
६, ४, १०५] इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः ।
तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामोति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्य-
ङ्गता । हृ कौटिल्ये ङु हरेच्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१]
पुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा
जनन्यानुवन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि । गमेत्ये-
न्तस्य लुङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

पुरु॑टस्मो विषु॑रूप इन्दु॑रन्तर्म॑हिमानञ्च
धीरः॑ । एक॑पदीं वि॒पदीं॑ वि॒पदीं॑ चतु॑प्पदीसु-
ष्टाप॑दीं भुवनानु॑ प्रयन्ता॑त् स्वाहा ॥ ३० ॥

का० [२५, १०, १५] खिष्टकृतमनुजुहोति पुरुटस्त
इति । प्रचरण्यां सुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदाया-
ध्वर्युषा खिष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदैवत्यं यजुः
इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते । इन्दुः कृत्स्नरूपः सोमसदृशो गर्भो
महिमानं महत्त्वमानञ्च व्यक्तीकरोतु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणायस्य

ल्लिष्टि रूपम् तस्मात्सुद्धिहल इति [पा० ७, ४, ७१] नुडागमः ।
 विशेषणैर्महिमानमाह कौटुशी इन्दुः पुरुदस्यः पुरु दस्य यच्च
 बहुदानयुक्तः विधुरूपः बहुरूपः अन्तरदरे स्थितः धीरो-मेधावी
 एवम्भूतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य
 मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां
 प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रख्यातिमाह कौटुशीम् एक-
 पदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् द्विपदीं वपया
 अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयङ्-
 टोमैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपाद-
 युताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवम्भूतां
 वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति सम्बन्धः । स्वाहा
 सुहुतमन्तु ॥ ३० ॥

मरुतो यस्य हि क्षये प्राथा दिवो विम-
 हसः । स सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

का० [२५, १०, १८] समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुः
 यात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति । समिष्टयजुर्हीमान्ते
 शामित्राम्नाविव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीपवेष्टितं गर्भं जुहोति
 मन्वान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः ॥ मरुद्देवत्वा
 गायत्री गीतमदृष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो
 येषां ते द्युलोकमम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ता
 यहा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूज-
 यितारो हे मरुतः ! यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाद
 सोमपानं कुरुय पा पाने शपो लुक् पिवादेशाभावश्च ह्यन्दसः
 संहितायां दीर्घः हरधोऽतस्मिद्ध इति [पा० ६, ३, १३५]
 सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानास्यः सुगोपातस्य

गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तः शोभनो गोपा यस्य स
सुगोपातमः युष्मद्गतानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमि-
चताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

का० [२५, १०, १८] मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्युहतीति ।
शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत् । द्यावापृथिवीदेवत्या
गायत्री मेधातिथिदृष्टा । मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी
भूतलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिचतम् । मिह-मेचने
सनन्तः सेक्तुमिच्छतां स्वैः-स्वैर्भगैः पूरयतामित्यर्थः । भरी-
मभिः भरणैर्हिरण्यप्रशुधान्यादिभिः स्वैः-स्वैर्भगैर्नोऽस्मदीयं
गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

अतिष्ठ इव ह नृयं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वग्नुना ॥
उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा षोडशिनै । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वैत्यस्मात्प्राक् [३७ क०] ॥ का०

[१२, ५, २] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं
खादिरण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युष्वा हीति वेति । प्रातःस-
वने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन
खादिरोषूखलेनातिष्ठ युष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरणसोप-
यामिन षोडशिमहं गृह्णीयात् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गीतम-
दृष्टा । हे इव हन्निन्द्र ! ते तव हरी हरितवर्णावश्वी ब्रह्मणा
अर्वाचीनं चेत्येन इन्द्रागच्छेत्यादिसन्धेय युक्ता रथे संयुक्ता अतस्त्व

रथमातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं ... ।
 प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् ।
 किञ्च शवा सोमाभिषवपापाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽवा-
 चीनमस्मद्यन्नाभिसुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना ।
 वग्नुरिति वाङ्माममु [निघ० १, ११, २५] पठितम् । वाचा
 अवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥ हे सोम ! त्वसुपयामेन
 गृहीतोऽसि षोडशिनो षोडशं स्तोत्रमस्वास्तीति षोडशी
 तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति हे ग्रह !
 एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति
 शेषः ॥ ३३ ॥

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।
 अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उप-
 यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनो । एष
 ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनो ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप्मधुक्छन्दोदृष्टा ।
 हे इन्द्र ! हि निश्चितं हरी हरितवर्णी त्वदीयावश्वौ युक्त्वा
 रथेन संयोजय कीदृशी हरी केशिना प्रलम्बकेसरी तथा
 वृषणा । वृष सेचने । वृषणी वर्षितारी मेहारी तरुणी
 वा । पपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ८] दीर्घा-
 भावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वमत्साहरज्जुः कक्ष्य-
 मध्यवन्धनं प्रातः पूरयतस्ती कक्ष्यप्री स्थून्नावयवावित्यर्थः ।
 अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र ! सोमपाः सोमपाणं
 कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामु-
 श्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्मद्भिरः श्रुतिस्त्वयं ।

वाचं श्रुत्वाम्मदृष्टहमागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अयेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिदरी^१ वहतोऽप्रतिष्टष्टशवसम् । ऋ-
पीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुपाणाम् ।
उपयामश्रु^१ हीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनै^१ । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^१ ॥ ३५ ॥

षोडशिश्रुते तृतीयो मन्त्रविकल्पः आग्रयणादिन्द्रमिदरी इति
श्रुतीत्वेति कठसूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुब्गोतमदृष्टा । इत्
एवार्थे हरी हरितवर्णावश्वौ ऋपीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां
सुनीनां स्तुतिममीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च
पुनः मानुपाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं
वहतः । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिष्टष्टशवसम् प्रतिधर्मयितुं परा-
भवितुं शक्यं प्रतिष्टष्टं न प्रतिष्टष्टमप्रतिष्टष्टं शवो बलं यस्य
सोऽप्रतिष्टष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥३५॥

यस्मान्न जातः परो^१ अन्यो अस्ति य आवि-
वेशु भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया स-
रराणस्त्रीणि ज्योती^१ ऽपि सचते स षोडशी
॥ ३६ ॥

का० [१२, ५, १८] उपस्थाद्येन यस्मान्न जात इति ।
षोडशिश्रुमुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्वानुष्टुब् विवस्वदृष्टा ।
परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात् पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः
परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश

अन्तर्यामिरूपेषु प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः ।
 स्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञा-
 पकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोती-
 त्वर्थः । येन सूर्यस्तपति तेजसेह इत्यादिश्रुतेः । यदादित्त्वगतं
 तेजो जगन्नासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विधि-
 मामकमिति श्रुतेश्च [भग० गौ० १५, १२] किञ्चूतः प्रजा-
 पतिः प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः । तथा
 षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यव-
 हाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्च सम्नाड्वरुणश्च राजा तौ ते भूचं
 चक्रतुरग्र एतम् । तयो र्हमनु भूचं भक्षयामि
 वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तप्यतु । सह प्राणेन
 स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्नाडिति भक्षणमिति । षोडशियहं भक्ष-
 येत् ॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा विष्टुव्यजुरन्ता
 अन्धपादौ द्वादशार्णौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वदृष्टा ।
 हे षोडशियह ! तौ देवी इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्ने
 प्रथमं भूचं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये
 किञ्चूत इन्द्रः सम्नाट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्वर्थः ।
 किञ्चूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा वै राजसूयेनेहा
 भवति सम्नाडाजपेयेनेति श्रुतेः [५, १, १, १३] । तयोरिन्द्राः
 वरुणयोः सम्बन्धिनं भक्षमनु पद्यात् अहम् ।
 सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन भक्षेण मेवमाना वाग्दे-
 वी सरक्षती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तप्यतु सोमेन

भवतु दृश्यमानां करणे पथी वेति सोमशब्दात् पथी । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

इति षोडशियागः सम्पूर्णः ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।
दधद्रियं मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्य-
ग्नये त्वा वर्चसे । एष ते योनिरग्ने त्वा
वर्चसे । अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि
वर्चस्वानुहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३८ ॥

अथ हादशाहमन्त्राः ॥ का० [१२, ३, १—२] पृष्ठः
पडहस्तवातिप्राङ्मण्डपं चरहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नहश्मि-
त्यन्वहमेकैकम् [६क०] अग्ने वर्चस्विन्द्रौजिष्ठ सूर्यं भाजि-
ष्टेति भक्षणं यजमानैरिति । अस्ति वाचित् पृष्ठः पडहाख्यः
ऋतुः स तु पडभिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्तये क्रमे
णाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिपाद्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्तथै-
वाग्ने वर्चस्वित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तदग्रहशेषं भक्षयेत् ॥
तत्र प्रथमो यथा । अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या मायत्रीं वैखा-
नसदृष्टा आद्यौ सप्तार्थौ पादौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष
त इति हे यजुषी । हे अग्ने ! त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्यं शोभनं
वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनेसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व
पव गत्यर्थः अन्तर्भूतस्त्वर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति
[पा० ७, १, ३८] विभक्तेः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् ।
किंभूतस्त्वं स्वपाः । अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १]
शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवञ्चत्विग्भिः सह
संप्रार्थं स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन्

स्थापयन् सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तयेति
सम्बन्धः ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम ! तेन त्वं
गृहीतोऽसि हे ग्रह ! वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां
गृह्णामोति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं
वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामोति शेषः ॥ भक्षणमन्त्रः । हे
वर्चस्विन् विशिष्टतेजोयुक्त ! हे अग्ने ! त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये
वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रमादादहमपि मनुष्येषु मध्ये
वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चसमम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्मोजसा सह पीत्वो शिप्रे अवेपयः ।
सोममिन्द्र चमूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वीजसे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वीजसे ।
इन्द्रो जिष्ठो जिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनु-
ष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्वा गायत्री कुरुस्तु-
तिदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र ! त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नु-
त्सङ्गादुद्गच्छन् सन् शिप्रे हनूनासिके वा अवेपयः तुवेष्ट कम्पने
कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वो पीत्वा स्रात्वाद्यद्येति
[पा० ७, १, ४९] निपातः । किम्भूतं सोमं चमूसुतं चम्वा-
मधिषवणचर्मणि सुतमभिपुतम् सोमपानं कृत्वातिदृष्टवशा-
न्नासि कम्पितवानित्यर्थः । हे ग्रह ! त्वमुपयामगृहीतोऽसि
ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः
ओजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र ! हे
ओजिष्ठ ! ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । नायेत्यादि
[पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी ।

अतिगायने तमविष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इठनूपत्ययः ।
 यिम्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इठनि परे विर्निलोपः टिलो-
 पय तसम्बोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त । त्वं यथा देवेष्वोजि-
 ष्टोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम्
 ॥ ३८ ॥

अदृश्यमस्य केतवो वि रश्मयो जना ३॥
 अनु । भाजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृ-
 हीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । उप ते योनिः
 सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्यं भाजिष्ठ भाजिष्ठस्व
 देवेष्वसि भाजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥४०॥

दृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्करवदृष्टा
 यजुरन्ता । दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा० ३, १, ५७] चुर-
 डादेशे ऋदृशोऽङि गुण इति [पा० २, ४, १६] उत्तमैक-
 वचने अदर्शमिति प्राप्ते शीङो रुद्धे चोर्विभाषा बहुलं कन्द-
 सीति [पा० ७, १, ६-८] दृशेरुत्तरस्य मिवादेशस्यामो
 रुडागमो धातोर्गुणाभावश्चान्दसः अदृश्यमिति रूपम् कर्मणि
 लङि प्रथमपुरुषवहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः । वीत्यु-
 पसर्गोऽदृश्यमित्यनेन सम्बध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ०
 ३, ८, १] पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्व-
 पदार्थज्ञानकृती रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता
 वि अदृश्यम् विशेषेणादृश्यन्त सूर्यकराः सर्वजनानुगता
 व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तव दृष्टान्तः भाजन्तो ज्वलन्तो-
 ऽग्नयो वज्रयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे प्रह !
 त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भाजते दीप्यतेऽसौ भाजस्तस्मै

सूर्याय त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः

दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥ ४० ॥

अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ प्रतिदीप्त हे सूर्य ! त्व
यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽसि
दीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥

इति द्वादशाहः सम्पूर्णः ।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि
सूर्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्याय
त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

का० [१३, २, ११] उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवा-
मयनाख्यस्य संवत्सरमवस्य विपुवत्रामके मध्यमेऽहनि सौर्य-
पशूपालभादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् ॥ सौरी गायत्री
देवदृष्टा पुनर्याख्यायते [७ अध्या० ४१ क०] त्यं तं प्रसिद्धं
जातवेदस जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवन-
शीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आश उदहन्ति उद-
याचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते
व्याख्यातः । ४१ ।

आग्निं कालशं मृह्या त्वा विशन्त्विन्दवः ।
पुनरुजां निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्खोरुधारा
प्रयस्वती पुनर्माविशताद्रुयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३, ४, १८] हविर्धानाग्नीधयोरन्तरं द्रो-
यमेनामात्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गात्रिरात्रादावहीने

गोमहसं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां
 हविर्धानाग्नोभ्रयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाप्नापयेत् । गोदे-
 वत्या महापङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा अष्टाशंपटपादा । महीति
 गोनाम [निघ० २, ११, ५] । हे महि ! हे धेनो ! त्वं
 कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन घ्राणं
 कुरु । किञ्च हे धेनो ! इन्द्रयः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोण-
 कलशस्याः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन
 पयोभूतेन मह पुनः अस्मान् प्रति नियत्तस्व । या त्वमेवं
 मया स्तुता मा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रमहस्रं धनं
 देहि यदा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्माभ्यं धुक्ष्व पुन-
 र्देहि दुहतिर्दानार्थः । किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपंथीयुक्ता
 पयस्वती धेनुर्मां मां पुनराविशतात् आगच्छत्विव्यर्थः । तथा
 रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते
 सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्नो
 नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

का० [१३, ४, २०] इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे
 यजमानो जपतीति । पूर्वेऽङ्गाया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो
 जपेत् । गोदेवत्या प्रस्तरपङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ
 पादौ द्वादशार्णौ अन्त्यावष्टार्णौ सा प्रस्तरपङ्क्तिः । इद्यते
 स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता ।
 ह्यते यद्गुम्भं यज्ञेष्विति हव्या ह्यते आह्वयते सर्वैरिति वा
 हव्या । काम्यत इति काम्या मनुष्याणां ए ह्येतासु कामाः प्रविष्टा
 इति श्रुतेः । चन्दयत्याद्वादयतीति चन्द्रा । द्युत द्यौती द्योत-
 यति प्रकाशयतीति ल्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनां-

वसुष्णिंता । सरस्वती सरतीति सरः चीरं तद्वती सर
 दक्रनाम । सतेरिति [निरु० ८, २६] यास्कीक्तेः । उदका-
 शब्देनात्र चीरमुच्यते । महौ महती । विविधं श्रूयते
 स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अघ्नया अहन्तव्या ।
 तासां सम्बोधनानि हे धेनो ! एवभूते ते तव एता एतानि
 अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतेर्नामभिरभिहिता सती
 देवेभ्यः सुकृतं सुष्टु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्म-
 कारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति
 देवेभ्यो वदेल्यर्थः ॥ ४३ ॥

वि न इन्द्रं मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-
 न्यतः । हो अस्मां २ ॥ अभिदासुत्यधरं गमया
 तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे ।
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

का० [१३, २, १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्रं वाचस्पतिं
 विश्वकर्मविति वेति । गवानयनस्योपान्त्ये महाव्रतेऽहनि
 प्राजापत्यपशुपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रवयम् ॥ तवाद्यः ।
 इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् शामदृष्टा । हे इन्द्र ! नोऽस्माकं मृधः शत्रून्
 संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय । किञ्च पृतन्यतः
 नीचा यच्छ । पृतनां संग्राम सेनां वा इच्छन्ति ते ५.

दसु उपचये । उपचयति तं यत्रुमधरं निष्कष्टं तमो नरकं
गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे षड् ! त्वमुपयामेन
गृहीतोऽसि विशिष्टो मृतु संयामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्ट-
संयामयते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः
विमृद्गुश्च विशिष्टायैन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माण्मृतये मनोजुवं
वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि
जोषद्विन्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृ-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा इदं ग
मिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणात्रविषये अद्यास्मिन् दिने वयं
हुवेम आह्वयाम किमर्थम्भृतये भवनाय रक्षणाय । किम्भृतं
विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि
यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं
तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जूरिति
जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजुस्तम् ।
म इदंश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वान-
नानि भवसेऽन्नायान्नममृद्दैर रक्षणाय वा जोषत् जुपताम्
अस्मादाह्वानं साधु-माध्विति सेवताम् । सेतोऽडाटावित्य-
हागमे [पा० ३, ४, ६४] इतथ लोपः परस्मैपदेष्विति [पा०
३, ४, ६७] तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किम्भृतः मः
विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधु-
कर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे षड् ! उपयामगृहीतोऽसि विश्व-

कर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । माटयति एष ते
योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां माटयामि ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्र-
सक्तणोरवध्यम् । तस्मै विणः समनमन्त पूर्वी-
रुयस्यो विहव्यो यथासत् । उपयामगृहीतो-
ऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शास्त्र-
दृष्टा । हे विश्वकर्मन् ! वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्वा वा
हविषा त्वमिन्द्रं त्रातार जगतो रक्षकमवध्यं हन्मशक्य-
मप्रतिभटे चाक्तणोः क्षतवानसि । तस्मै तादृशायेन्द्राय
पूर्वीविश्वप्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्-
नताः यथा पञ्चम्यर्थे घाल्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अय-
मिन्द्रः उग्र उदगूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आह्वयत
इति विहव्यश्च असदभूत् तस्मादिशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्व-
कर्मन् ! त्वद्वि.सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उप-
याम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्नये त्वा गायत्रच्छ-
न्दसं गृह्णामि । इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्
गृह्णामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं
गृह्णामि । अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥ ४७ ॥

का० [१०, ५, १३-१५] अदाभ्यं गृह्णत्यादिभि-
निशाभ्याः पाठे तस्मिन् स्तूषी चीनएगूनवधायाम्भये

गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति ।
यस्मिन्नौदुम्बरं पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन् होतृचमसस्था
निग्राभ्यामंज्ञा अप आनीय, तस्मिंस्तुम्बः सोमलताः प्रचि-
प्याग्नेये त्वे त्वांदित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः
सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽमौत्रे-
तत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वदावनुपञ्चनीयं सर्वशेषत्वादाग्नानस्येति
सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्वानि त्रीणि यजूंषि
देवदृष्टानि । हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे
ग्रह ! गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दस त्वाग्ने-
येऽग्निप्रौत्वर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्रः । उपयामेन गृही-
तोऽसि हे ग्रह ! विष्टुप् छन्दो यस्य तादृश त्वाग्निन्द्राय
गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्रः । उपयाम० जगती छन्दो यस्य
तादृशं त्वां हे ग्रह ! विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं
सर्वदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का० [१२, ५, १७] अनु-
ष्टुप् इत्युक्तेति । एन मन्त्र पठेत् । अदाभ्यदेवत्वं देवदृष्टम् ।
एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वार्थं तमाह हे सोम ! अनुष्टुप्
छन्दस्ते तवाभिगर, अभिष्टव इत्यर्थः । गृ स्तुतो यदा ऊर्ध्वेण
सर्वर्नभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतः [११..५, ८, ७] ॥ ४७ ॥

त्रेणीनां त्वा पत्सन्नाधूनीमि कुक्कूनानां
त्वा पत्सन्नाधूनीमि भन्दनानां त्वा पत्सन्नाधू-
नीमि मृदित्तमानां त्वा पत्सन्नाधूनीमि मधुन्त-
मानां त्वा पत्सन्नाधूनीमि शुक्रं त्वा शुक्रं थाधू-
नीम्यङ्गी रूपे सूय्यं स्व रग्मिपु ॥ ४८ ॥

का० [१२, ५, १७] धूनीत्वयशभिर्देशोनां त्वेति गच्छ-

आहवनीयमिति । आहवनीयसमीपं . . .
 बृहस्पतिं जलानि चालयेत् । एतदादीनि विश्वेषां देवाना-
 मित्यन्तानि [पू० क०] सोमदेवत्वानि देवदृष्टानि । हे सोम !
 ब्रेशीनाम् ब्रजती मेघस्योदरे शेरते ता ब्रेश्यो मेघोदरस्था
 आपस्तासां पतन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामा-
 धूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् । कुङ् शब्दे अत्यर्थं
 कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना
 मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भदि
 कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिणः
 सुखयित्रो वा मेघ्या आपः अन्वत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम्
 मादयन्तीति मदिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदिन्तमाः तर्माप
 पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७]
 नलोपः नाद्वस्येति [पा० ८, २, १७] छान्दसो तुडागमः ।
 अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेघ्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं
 मधुखादोपेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि ।
 किञ्च शक्रं शुकमक्लिष्टकर्माणं त्वां शक्रे शुक्रे अक्लिष्टकर्मणि
 निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किञ्च अङ्गो दिव-
 सस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम ! त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

कुकुभृ रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः
 शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते
 सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि ॥
 तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

हे सोम ! वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव कुकुभं महत् चादित्य-

लक्ष्यं रूपं रोचते दीप्यते ककुभमिति महन्नामसु पठितम्
 [निघ० ३, ३, १८] बृहत् महान् यक्रः शुद्ध आदित्यः यक्रस्य
 शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य
 पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ! ते त्वदीय-
 मदाभ्यमनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै
 त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२, ५, १७] तस्मै त इति जुहो-
 तीति । अदाभ्यं जुहोति । सौख्यम् हे सोम ! तस्मै तादृशाय
 ते तुभ्यं स्वाहा सुदुतमस्तु तस्मोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति
 च्युतेः [११, ५, ८, १२] ॥ ४८ ॥

उ॒शि॒क्तं दे॒व सो॒माग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॑हि ।
 व॒शी त्वं दे॒व सो॒मेन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॑हि ।
 अ॒स्मत्स॒खा त्वं दे॒व सोम॑ वि॒श्वे॒षां दे॒वानां प्रि॒यं
 पाथोऽपी॑हि ॥ ५० ॥

का० [१२, ५, १८] अ॒शुन् सोमे निदधालुशिक्रमिति प्रति-
 मन्त्रमिति मन्त्रत्रयेणोन्नूच्चलस्यानशून् सोमे चिपेत् । तत्राद्यः ।
 हे देव ! दीप्यमान हे सोम ! उशिक्र कामयमानस्वमग्नेः प्रियं
 पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ ॥ द्वितीयः । हे देव सोम ! वशी
 कान्तस्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः ।
 हे देव सोम ! अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्व विश्वेषां देवानां
 प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रातःसवनमिन्द्रो
 माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयं सवनमिति च्युतेः
 सवनं देवभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

बृ॒ह र॒तिरि॒ह र॑मध्वमि॒ह धृ॒तिरि॒ह स्व॑ष्टिः
 स्वाहा । उ॒प॒सृ॒जन्ध॒रुणं॑ सा॒त्रे ध॒रुणो॑ सा॒तर॑

धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत् ।

॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ का० [१२, ४, १०]
 शालाहार्येऽन्वारब्धे विह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षि-
 तेष्वध्वर्युसृष्टेष्विदानोन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ॥ पशुदेवतं
 यजुः । हे गावः ! युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वसु
 इहैव यूयं रमध्व युष्माकमिह यजमानेषु घृतिः सन्तोषोऽसु
 स्वघृतिः स्वकीयानामपि घृतिरिहैवासु स्वाहा सुहुतमसु ।
 का० [१२, ४, ११] अपरामुपसृजन्निति । शालाहार्ये एव
 द्वितीयाहुतिः ॥ उष्णिक् आद्यावष्टाचरो तृतीयो द्वादशार्णः
 सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्पोष रायो
 धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादे मुष्टि दीधरत् धारयतु धारयतेर्नुडि
 रूपमडभाव आर्ष । किम्भूतो धरुणः मात्रे धरुणम् । पष्ठार्ध
 चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीप
 प्रापयन् तथा मातर पृथिवी धयन् पिबन् तत्रोत्पन्न हवि-
 र्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्धुज्योतिरमृता अभूम ।
 दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्
 स्वर्ज्येतिः ॥ ५२ ॥

का० [१२, ४, १२] सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धि-
 रिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूपरीमानन्वा सत्र-
 र्धिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ बृहती यजमानानामात्मन्तुर्भि
 मसैवादयनवार्णपादा । हे साम ! सत्रस्य ऋद्धिः सृष्टि-
 त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यन्वक्ष्यमग

प्राप्ताः ततः पश्यता अमरणधर्मा अभूम भूताः पृथिव्याः सका-
शाद्विषं द्युलोकमध्यारुहाम अध्यारुटाः द्युलोकारुटाः ततो
देवानिन्द्रादीन्विदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्य-
येन तदादित्ये लडि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चावि-
दाम ॥ ५२ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृत-
न्यादप्र तन्तमिद्वत् वज्रेण तन्तमिद्वतम् । दूरे
चत्ताय क्वत्सङ्गहनं यदिनचत् । अस्माकं
शत्रून् परिशूर विश्वतो दूर्मा दूर्षीष्ट विश्वतः ।
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा
वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का० [१२, ४, १४] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽर्धं प्राञ्चो
निःक्रामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधो-
मार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्याद्यष्टिरयसानवयो-
पेता पट्पट्टाक्षरत्वात् दूना आद्योऽर्धं इन्द्रपर्वतदेवत्यः ।
हे पुरोयुधा पुरोयुधी ! पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधी इगुपधेति
[पा० ३, १, १३५]-कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्त्तारौ
हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ ! युवं युवां तं शत्रुमपहतं
विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं-तम् इदेवार्थे तं तमेव शत्रुमप-
हतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशे-
ष्यते वज्रेण वज्राद्यैर्नायुधेन तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विना-
शयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो यः शत्रुर्नि-
ऽस्मान् पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्व्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इटा-
नीमिन्द्रः प्रत्येक्षो वज्रस्य कर्त्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र ! त्वदीवो

स्वाहेत्यस्तांयतुस्त्रिंशदोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे
तत्स्थाने उदस्र, स्याः स्थितायाः पत्नीगान्नापूर्वभागे प्रास्र, स्या
वा पुच्छाहचिणोऽस्यनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमा-
ज्याहुतीर्हुत्वा तां दीहयेत् स्थान्नीस्यस्य स्र, क्स्यस्य वा पृषदा-
च्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः परमेष्ठरादीन् जुहतीति
सूदार्थः । परमेष्ठरादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तद-
वस्थायां होमे यज्ञसिंकिक्षितः प्रतिसंज्ञितो भवति । तथा च
श्रुतिः [१२, ५, १, १—२] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यै-
तास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञ-
स्यार्हेद्यां तन्नति देवतां मन्येत तामनुममीक्ष्य जुहुयाद्यदि
दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विधा एतद्यज्ञस्य
पर्य सप्तसते यद्वलति सा यैष तर्हि तन्न देवता भवति तयेवैत-
हेवतया यज्ञं भियज्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधा-
तीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । आध्यायाहमिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो
यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा
परमेष्ठी भवति । अथमर्थः । मनसा ध्यातः सोमो यदि नोप-
नमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः
[१२, ५, १, ३] स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्
परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप
पाप्मानं हत उपैतं यज्ञो नमतीति । वाचि व्याहृतायां
सोमेन यद्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिना-
मको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुया-
दित्यर्थः । यदा सोमः अच्चाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्यो
भवति । सोमं प्रति गतो किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्यसे
स्वाहेति जुहुयात् ॥ सत्यां सोमस्य सम्भक्तौ मत्यां सोमः साध-
वनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहु-

घोरिण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति घोरिणीः तदा
एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा० ॥ ५९ ॥
सोमो मन्वी भवति तदा मन्विने स्वा० ॥ ५० ॥

विश्वे^१ देवाश्चमसेषून्नी^१तः । असुर्हीमायो-
द्यतः । रुद्रो हूयमानः । वातोऽभ्याह^१त्तः ।
नृचक्षाः प्रतिख्यातः । भक्षो भक्ष्यमाणः । पितरो^१
नाराशंसाः सन्नः ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषून्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो
भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमाद्य-
सुद्यतः सोमोऽसुसन्नो भवति तदा असवे स्वा० ॥ हूयमानः
सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा० ॥ अभ्याहत्तः होम-
शेषोभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति
तदा वाताय स्वा० ॥ प्रतिख्यातः ब्रह्मद, पशुयस्वेत्यादिना
भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नृन् मनुष्यान् चष्टे
गुभागभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षमे स्वा० ॥
भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा० ॥
भक्षयित्वा सन्नः स्वस्वरेषु मादितः सोमो नारागमाः पितरो
भवन्ति नगे अग्नित्रामीना शंसन्तीनि नराशंसो यज्ञस्तव
द्विता योग्या या नाराशंसा नारागमगुणविगिष्टाः पितरः
तदा निमिष्तापनी पितृभ्यो नारागमैभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

सिन्धु^१रवमृघायोद्यतः । समुद्रोऽथ्ववष्टिय-
माषः । सन्मिलः प्रमु^१तः । यथोरोक्षसा म्कभिता
रक्षांसि वीर्यु^१भिर्हीरतमा शविषा । या पत्ने^१तु

अप्रतीता सहीभिर्विष्णु अगन् वरुणा पूर्वहृती
॥ ५६ ॥

अवभृथार्थमुच्यतः सोमः मिन्युर्भवति तदा मिन्यवे
स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो
भवति तदा समुद्राय स्वा० ॥ प्रप्लुतोऽप्सु निमग्नः सोमः
मलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ मलिलाय स्वा० ॥ एता-
भिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञः पिकित्सितः प्रतिमंहितश्च भवतोत्पथः ।
तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, ३७] ता वा एताश्चतुस्त्रिंशत्स्रिंशत्-
माज्याहुतीर्जुहोति चयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशत्स्रिंशत्
एतद्दु सर्वदेवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वदेवैर्यज्ञं प्रतिमन्दधातीति ॥
का० [२५, २, ६] ययोरोजसेति चादकेनोपमिञ्चेदिति ।
अभिमर्शनेन विकल्पः । स्क्रन्नं रसरूपं सोमं जलेन सिञ्चेत्
कालाहुतिर्होम वाचन च कृत्वैति त्रैयम् ॥ विष्णु-
वरुणदेवत्या विष्टृप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दा-
ध्याहारः तौ विष्णु तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यै-
कशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वाद्दुभावपि विष्णु
उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्क्रन्नं यज्ञसाधन-
मिति शेषः । कदा पूर्वहृती पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं
ह्यते तावदेव विष्णु वरुणं च प्रति स्क्रन्नं हविर्गतमित्यर्थः ।
विशेषणं वा पूर्वं ह्येते तौ पूर्वहृती विष्णुवरुणौ प्रति हवि-
रगन्निति सम्बन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरौजसा बलेन
रजांसि लोकाः स्क्रभिता स्क्रभितानि । लोका रजांस्युच्यन्ते
इति यास्कः [निरु० ४, १६] स्क्रभोतिः स्क्रभनार्थः ।
किञ्च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वते
जगतामीश्वरावित्यर्थः । पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदी यदा ।

यात् । अथ यदि सातः किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति
यादिति श्रुते [१२ ५, १, ६] । दोक्षाया सत्यां सोमो
कर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५
क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गोस्तस्यामानौतायां
सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात्
॥ ५४ ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः । असुरः
पृथ्यमानः । मित्रः क्रीतः । विष्णुः शिपिविष्ट
जरावासन्नः । विष्णुर्नरन्धिषः प्रोक्ष्यमाणः
॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः
सोम इन्द्रा मरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्याश्च स्वाहेति
जु० । क्रोयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा
जु० । यजमानेन क्रोतः सामा मित्रो भवति तदा मित्राय
स्वाहेति जु० ॥ ऊरी यजमानोत्सङ्गे आमन्नः स्थितः सोम
शिपिविष्टो विष्णुभवति । शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः
प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः । तदा प्रायश्चित्तं
विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० ॥ प्रोक्ष्यमाणः शकटेने

अग्निं राग्नीध्रे । इन्द्रो हविर्धानि । अथर्वीपाव-
ह्वियमाणः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय
स्वाहेति जुहुयात् । आसन्धां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो
वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० ॥ आग्नीध्रे वर्त्त-
मानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नेवे स्वाहेति जु० ॥ हविर्धाने
वर्त्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० ॥ हृदे
त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण [३० अध्या० १८] कण्डनार्थमुपा-
वह्वियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे
स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

विश्वे देवा अशुषु न्युप्तः । विष्णुः प्राप्ती-
तपा आप्याय्यमानः । यमः सूप्यमानः । विष्णुः
सम्भियमाणः । वायुः पूयमानः । शुक्रः पूतः ।
शुक्रः चीरुथीः । मन्यी संक्रुथीः ॥ ५७ ॥

अशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो
विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यात् ॥ अशुशरुशष्ट इत्यादिमन्त्रेण [५ अध्या० ७ क०]
आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति ।
आ समन्तात् प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति रक्ष-
तीत्याप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय
स्वाहेति जु० ॥ अभिपूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय
स्वा० ॥ सम्यग्भियमाणः पूयमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा
विष्णवे स्वा० ॥ दशापवित्त्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा
वायवे स्वा० ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० ।

पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः । किञ्चूती
 बसैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा । शव इति
 नाम [निघ० २, ८, ३] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्त्रिणौ
 शविष्ठौ विन्धतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विन्धतोर्लुगि
 इष्ठानि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा सहोभिर्बलैरप्र-
 तीता अप्रतिगतौ न केनापि सम्युखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययो-
 ध्यावित्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीती । एवंविधौ विष्णुवर्षौ
 प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

देवान् दिवमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
 मनुष्यान्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
 पितॄन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
 यं कं च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत्
 ॥ ६० ॥

का० [२५, २, ८] देवान् दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने
 देवान् दिवमित्यभिर्गर्शनम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः ।
 अयं यज्ञो देवान् वायादीन् प्राप्य दिवं द्युलोकमगन् अग-
 ष्णत् ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं
 धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतिः पदविकरणयो-
 र्व्यत्ययः । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोह-
 क्रममाह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यात् मनुष्य-
 लोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थितात् यज्ञार्थं
 द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमन-
 माह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेषु पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोकं

मगन् तत्र स्थिताद् यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना
यं कश्च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम
भद्रं कल्याणमभूङ्गूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्त्रिरे य इमं
यज्ञं स्वधया ददन्ते । तेषां छिन्नं सम्बेतद्-
धामि स्वाहा धर्मा अथेतु देवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्या यङ्क्तिस्त्रिष्टुब् वा हाचत्वारिंशदक्षरत्वात् ।
कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः
शाखान्तरे । तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति
तन्तवो देवाद्यतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं
वितन्त्रिरे वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तडि प्रथमबहु-
वचने लिटि धातोरनभ्यासर्थेति [पा० ६, १, ८] द्वित्वे
तनिपत्योच्छन्दसीत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ८८] तन्त्रिरे
इति रूपम् । ये चेमं यज्ञं स्वधयाच्चेन ददन्ते धारयन्ति दद
दानधारणयोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदे-
तत् अहं सन्दधामि । उकारः पादपूरणः । स्वाहा सुष्ठुतमस्तु
अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । धर्मा महा-
वीरः संहिता सन्देवानप्येतु देवान् प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सो अष्टधा
द्विर्वसन्वाततान । स यज्ञं धुञ्च महिं मे
प्रजायां रायस्योयं विश्वमायुं रगीय स्वाहा
॥ ६२ ॥

हुत्वा यज्ञस्य ढोह इति वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाङ्ग^{२१५}
विनाशे परमष्टगादिचतुस्त्रिंशदाहुतीना मध्ये यथाकालमथ
यदि पश्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१०, ५, १ १०] काले
एकैकामाहति हुत्वा यज्ञमान वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्वा त्रिष्टुप्
पूर्वार्धं परोऽक्षो द्वितीय प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा
योजना । हे यज्ञ । स त्व मे मम प्रजाया मन्ततौ महि
महिमान धुच्च चर देहीत्यथ । यद्वा महि महान्त पूर्वोक्त
ढोह धुच्च अह च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोष पुष्टि विश्व
सवमायुद्याशीय व्याप्रयाम । म क यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य
तव ढोह आहुतिपरिणाम स प्रसिद्धो यज्ञफलरूप. पुरुवा
बहुधा वितत प्रसृत मन् टिग्मे देनाष्टधा भिद्यमानो दुलो-
कमन्वानतान व्याप भूमिमन्तरिच च व्याप्य स्वर्गे व्यापे
त्यर्थः । ब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्तो भृतयामो यज्ञपरिणाम इति
भाव ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्वत्सोम वीरवत् ।
वाजं गोमन्तमाभरु स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंतिाया-
मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का० [२५, ६, ८] आपवस्व हिरण्यवदित्युक्तात्तहीमो
ष्वाङ्कारोहणे यूपस्येति । पगौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे
उक्तात्वा होम कार्यः ॥ सोमदेवत्वा गायत्री, कश्यपदृष्टा ।
हे सोम । त्वमापवस्व आगच्छ तव क्रियाविशेषणानि, कथं हि-
रण्यवत् कनकयुक्तमश्वत्सयुक्त वीरवत् योरयुक्त यथा तथा
यहीत्यर्थः । स्वर्गाग्नीरात्मह्य देहीत्यर्थः । किञ्च हे सोम ।

गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजसन्ममाभर आहर अन्नं धेनूंश्च देही-
त्यर्थः । स्वाहा संहृतमस्तु ह्यग्रहोर्भञ्जन्दसीति [पा० ८, २,
३२ वा० १] भकारः ॥ ६३ ॥

प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे मनोहर ।

अहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केत नः पुनातु
वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोमम-
न्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमोऽध्याये वाजपेय-
मन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पती-
न्द्राहृषी । तत्र का० [१४, १, ११] देव सवितरिति जुहोति
यजत्यादिविति । वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीया-
प्रापणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमान्यं जुहोति । सविष्ट-
देवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् । हे देव
दीप्यमान ! यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि
प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरू-
पायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्ते-
दानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्विभि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां
रश्मीनां धारयिता केतपूः केतमर्देनात्रमुच्यते केतमत्र पुना-

तीति केतपू अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो
केतमन्न पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रसादाद्वाचस्यतिः प्रजा-
पतिर्नोऽस्माक वाजमन्न हविलक्षण स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम् । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अस्पुषदं त्वा
घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टतमम् ॥ पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिवि-
सदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

का० [१४, १, २६, २, १] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा
षोडशिनं पञ्च चेन्दान् ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवन
आप्रयणानन्तर त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिन चादाय पञ्चे-
न्द्रदेवत्वान् ग्रहान् गृह्णीयात् । त्रीणि यजूंषीन्द्रदेवत्वानि ।
हे सोम ! त्वम् उपयामयतीत्युपयामां ग्रहस्ते न गृहीतोऽसि ।
इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वा गृह्णामि किञ्भूत त्वा ध्रुवसदं ध्रुवे
भ्यिरिऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवमत्तम् नृपु मनुष्येषु सीदतीति
नृपत्तम् मनमि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमाद्युतिपरिणामभृती
रम एषु लोकेष्वायत्तमानः सोमाध्यास्त उच्यते । सादयति हे
गृह । एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वा सद-

यामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् । अप्सु पदमुदकसदं पृते सीद-
तीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ
तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं
दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति
तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

अपां रसमुद्वयसुं सूर्यं सन्तं समा-
हितम् । अपां रसस्य वो रसस्तं वो गृह्णा-
म्युत्तमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्ट-
तमम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्वानुष्टुप् सूर्यं समाहितं समा-
रीपितं स्थापितं मन्तमपामुदकानां रसं सारं वायुमह
गृह्णामि एष वा अपां रसो योऽयं पवत इति श्रुतः [५, १,
२, ६] । किम्भूतं रसमुद्वयसमुद्वतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उद्व-
यास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अपां रसस्य
वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोकका-
लाग्निवायुसूर्यग्व्यजुःसामादिवपुः हे देवाः । वो युष्मदयं तं
प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् । वःशब्दो-
ऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदाभिमानिनः प्रजापतिं च
गृह्णामीत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति साद-
नम् ॥ ३ ॥

गृह्णा ऊजहित्वो व्यन्तो विप्राय मुतिम्
तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिप्रमृजं समैरगत् ॥

उपयामृ'हीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्ट' गृह्णामि ।
 एष ते योनिरिन्द्र'ाय त्वा जुष्ट'तमम् । सम्पृचौ'
 स्थः सं मा भद्रेण' पृङ्क्तम् । विष्टचौ' स्थो वि
 मा पाप्मना' पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमम् । ग्रहदेवत्वानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं
 सम्बन्धिनमिपमन्नमूर्जं रसं चाह समयभं समयहं सम्यग्गृ-
 ह्णामि । किञ्चूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रं हनू नासिके वा
 इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं
 शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिपुताः सुपूताश्च तत्र
 हि हन्वोर्ध्यापारो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये यूय-
 मूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः ।
 तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय भर्ति विशिष्टवुद्धि व्यन्तः
 जानन्तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः श्रद्धप्रत्यये
 रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० [१४, २, ७]
 ऊपर्युपर्येक्षमध्वर्युपर्यर्धारयत्यधोऽधोनेष्टा सम्पृचाविति । अध्वर्युः
 सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् सहैव
 धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी । हे सीमसुरा-
 ग्रहौ ! यौ युवां सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवधः । पृची सम्पृक्ते
 क्तिप् । तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन सम्पृङ्क्तं
 संसृजतं सयोजयतम् ॥ का० [१४, २, ८] विष्टचावित्वाहरत
 इति । अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वममीपमानयतः । हे ग्रहौ !
 यतो युवां विष्टचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विष्टङ्क्तं
 वियोजयतम् ॥ ४ ॥

इन्द्र'स्य वज्रो'ऽसि वाज_सास्त्वयायं वाज'ए

सेत् । वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनं माविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविपत् ॥ ५ ॥

का० [१४, ३, १] मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति ॥ महामरुत्वतीयान्ते माहिन्द्रात् पूर्वं रथवाहनात्कटाद्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्वं यजुः । हे रथ ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण यदा हव्राय वज्रं प्रहृतं तत्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र हव्राय वज्रं प्रजहारत्यादियुत्वा [१, २, ४, १] उक्तम् । किम्भूतस्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः पणु दाने विट्प्रत्ययः विडुनीरनुनासिकस्यादित्याकारः [पा० ६, ४, ४१] । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रोभूतेन महायेन वाजमन्नं सेत् सनोतेः मिनोतिर्वा रूपम् अन्नं मनुयात्सम्भजेत् यद्वा मिनुयाद्भृषीयात् बहुवचान् भूयादित्यर्थः ॥ का० [१४, ३, २] चात्वालावर्त्तयति वाजस्येति धूर्त्तहीतमिति । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालादक्षिणेनानोयं वेद्यो स्यापवेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः पादः सवित्देवत्वः । नु एवार्थः । वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामिव वर्त्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रमिदं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूनां करामहे हतवन्तः कुर्महे वा करोतिः शपि रूपम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मावीं महीं महतीं महनीयां या अदिति-मदीनामखण्डितां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूत-जातं यस्यां भूमावविवेश आयिष्टम् । सविता देवस्तस्यां

भृमावेव नोऽस्माकं धर्मं धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां
 प्रेरयत् । धू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य खेटि साविषदिति
 रूपम् सिन्वडुकं खेटि [पा० ३, १, ३४] खेटोऽडाटो [पा०
 ३, ४, ८४] इत्य लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७]
 सूत्रैः ॥ ५ ॥

अप्स्वन्तरमृतमसु भेषजमपासुत प्रशस्ति-
 ध्वश्व्वा भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः
 प्रतूर्तिः ककुभान्वाजसास्तेनायं वाजसैत् ॥६॥

का० [१४, ३, ३-५] अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान्
 खातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति ।
 खानार्थमपो नोयमानान् खात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति
 देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्या वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवव्याव-
 सानरहिता पुरलणिक् अस्थाः पाद आदौ द्वादशाक्षरो
 द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थित-
 मसु, भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्व !
 यूयं तत्रामृतमेषजयुतासुषु, वाजिनोऽश्वन्तो भवत उतापि
 च अपा प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत । द्वितीय, प्रोक्ष-
 यमन्तः अश्वेवत्य यत् । हे देवी, देव्यो दीप्यमाना आपः !
 वी युष्माकं य ऊर्मि, ककुभान्स्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजससैत्
 सनुयाद् वध्नोयाद्वा । किञ्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वगो
 यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुभान् ककुच्छब्देन वृषभस्कार्थं
 उन्नतप्रदेशं उच्यते सादृश्ये सतुप् तस्मान्मान्यादुदकनिचयैः
 मंभुञ्जी बहुलोदकसङ्घातवान् ककुभानित्युच्यते । तथा वाजसाः
 अश्वस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्नेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिञ्ज्वमादधुः ॥ ७ ॥

का० [१४, ३, ६] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दी समुच्चयार्थी । वातो वायुमन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोभूमिधर्तारः ते वातादयोऽग्ने पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वातरएहा भव वाजिन् युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ७] उत्तरं वातरएहा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्यां त्रिष्टुप् । हे वाजिन् वेगवमश्व ! युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवहेगयुक्तो भव वातस्येव रंही यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना धा मरुतो हे अश्व ! त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ! ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

ज्वो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येने परीत्तो अचरञ्च वाते । तेन नो वाजिन् वलवान् वलेन वाजिञ्च भव समने च पारयिष्युः ॥

वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो बृहस्प-
ते भागमवजिघ्रत ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ८] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति । दक्षि-
णायां धूरि प्रकष्टं देगमग्र, त इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं दृती-
यमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिनश्व ! यस्ते
तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः ।
सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] गुहाशब्दात् डेलुक् । श्वेने
श्वेनाश्वे पक्षिणि यो जवः परीत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अच-
रत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वार्त अचरत्
वायां चरति । परिपूर्वाद्दातेर्निष्ठायाश्च उपमर्गात्त इति
[पा० ७, ४, ४७] तादेशे दस्तीति [पा० ६, ३, १२४]
टादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घं परीत्त इति । हे
वाजिन् ! तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान् वेगवान्
सन् नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने
सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव । पार-
तोर् कर्मसमाप्तावित्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् षेच्छन्दमौति [पा०
३, २, १३७] इष्णुप्रत्ययः ॥ का० [१४, ३, १०] वाह-
स्पत्यमैनानाघ्रापयति वाजिन इति । वाहस्पत्यं चरुमश्वाना-
घ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतागो
वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अग्नाः ! यूयं
बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ८ ॥

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतेरुक्तुमं नाकं रुहेयम् । देवस्याहं सवितुः
सवे सत्यमवस इन्द्रस्योक्तुमं नाकं रुहेयम् ।

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
रुत्तमं नाकमरुहम् । देवस्याहं सवितुः सवे
सत्यप्रसवसु इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

का० [१४, ३, १२] देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्र-
मारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे
निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्थाये स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥
ब्राह्मणकर्मके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्या-
भ्यनुन्नस्य सवितुर्देवस्य सयेऽनुन्नायां वर्त्तमानोऽहं बृह-
स्पतेः सर्व्वन्विनमुत्तममुत्कष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि ।
अत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः । तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेय-
मिति विशेषः ॥ का० [१४, ४, ८] आगतेषु ब्रह्मावरो-
हति देवस्याहमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्त-
दशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामीदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य
देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति । विप्र-
यज्ञे पूर्व्वमन्त्रेण चात्रे उत्तरेण ॥ सत्यं प्रकष्टं च सवो यस्तेति
सत्यप्रसवाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्षद्वीतकः । अरुहमिति भूत-
कालः नाकमारुहवानस्मीत्यर्थः । शेषं पूर्व्ववत् ॥ १० ॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वद-
त बृहस्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं
जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

का० [१४, ३, १५] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति
तूष्णीमितरानिति । अनुवेद्यच्छितस्याखारोपितमसदगदुन्दु-
भीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम् ॥ यत्तुः विप्रयज्ञे
मन्त्रः । हे दुन्दुभयः ! यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्

यत् हे बृहस्पति । त्व वाजमन्न जय । किञ्च हे देन्दुभय ।
 यूयमेव बृहस्पति वाजमन्न जापयत बृहस्पतिनामन्नजय कार-
 यतेत्यर्थ । जि जये इत्यस्य हेतुमण्डिषि क्रीडजीना णाविति
 [पा० ६, १, ४८] धातोराकारे कृते अतिञ्चौवलोरीक्यु-
 ष्माय्याता पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६] पुगागमे लाग्म
 ध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् । अत्रयज्ञे दुन्दुभिवादन
 मन्त्र । हे दुन्दुभय । यूयमिन्द्रायेति वाच वदत यत हे
 इन्द्र । त्व वाज जय । इन्द्र वाज यूय जापयतेति पूर्ववत्
 ॥ ११ ॥

एषा वः सा सत्या स वागभूद्यया बृहस्प-
 ति वाजमजी जपताजी जपत बृहस्पति वाज
 वनस्पतयो विमुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या
 स वागभूद्ययेन्द्र वाजमजी जपताजी जपतेन्द्र
 वाज वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

का [१४, ४, ६-१०] एषा व इति मन्त्राहतमवहरते
 तूष्णीमितरानिति । सप्तदशदुन्दुभीना मध्ये मन्त्रवादिन मन्त्रे-
 षावतारयति षोडश तूष्णी स्याण्य ॥ पूर्वी मन्त्रो विप्रयज्ञे
 उत्तर चात्रे । हे दुन्दुभय । वो युष्माकमेषा वाक् सत्या
 समभूत् तथा जाता यया वाचा बृहस्पति वाजमजीजपत ।
 पुनर्बृहस्पति वाजमजीजपत अभ्यासे भूयासमर्ध मन्यन्त
 इति [निरु० १०, ४२] यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्य अत्यन्त
 बृहस्पतिमन्नजय कारितवन्तो यूय यया वाचा सा सत्या जाते-
 र्यर्थ । जयतेर्णिजन्तस्य लुडि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति
 रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभय । यूय विमु-

अथ कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ चावे यज्ञे उत्तरो
मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा मत्याभूदतो
यूयं विमुच्यध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

देवस्याहः सवितुः सवे सत्यप्रसवसो
वृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् । वाजिनो
वाजजितोऽध्वनं स्कभुवन्तो योजना मिमानाः
काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

का० [१४, ३, १८] देवस्याहमिति यजुर्वेदमारोहति
यजमानः । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ सत्यप्रसवसः
सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाज-
जितोऽत्रजेतुर्वृहस्पतेः मस्वन्धिनं वाजमन्त्रं जेषं जयेयं जयते-
र्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ८४]
सिब्वडुलं लेटोति [पा० ३, १, ३४] मिप्प्रत्यय इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] मिप इकारलोपे सुणे च
जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥
का० [१४ ३, २२] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनो-
ऽश्वाः ! यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत उक्तपं गच्छतित्यर्थः ।
आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवतीति [निरु० २,
१८] यास्कोक्तेः । काष्ठोक्तपं स्थितौ दिशीत्यभिधानात्,
[अमर० ३, ३, ४६] । किम्भूता यूयं वाजजितः अत्रस्य
जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्कभुवन्तः रुन्धन्तः क्षीभयन्त
स, क्षुब्धस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अति-
शीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिप्रणिं तु रथयति श्रीवा-

वां वृद्धो अपिकच्च आसनि । क्रतुं दधिक्रा
अनु ससनिष्यदत्यथामङ्गास्यन्वापनीफणत्
खाहा ॥ १४ ॥

का० [१४, ४, ३-४] एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनु-
मन्त्रयते वेति । ऋग्द्वयेनान्य जुहोत्यश्वा ननुमन्त्रयते वा ।
हे अशुदेवत्ये जगत्वी दधिक्रावदृष्टे । त्यच्छन्दसाच्छर्या-
यच्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् । क्षिप्यते-
प्रैर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरस्थति
तूर्णमध्वानमश्रुते । यद्वा क्षिपणिं तुरस्थति कशां त्वर-
यति कशायास्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किंभूतोऽश्वः
श्रीवायामपिकचे आसनि आस्ये च बहः तत्तदुचितरज्जु-
विशेषैः । पद्म इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यमन्-
स्थासनादेशः सप्तम्याम् । श्रीवायासुरीवध्रेण बहः । कक्षयोः
समौषे अपिकच्च पर्याणदेशस्तत्र सन्नाहरज्ज्वा बहः । आस्ये
मुखे कविकया बहः । तथा दधिक्राः दधाति अश्वधारमिति
दधिः आट्टगमेति [पा० ३, २, १०१] किप्रत्ययः दधिः सन्
क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधौन्
धारकान् मार्गावरोधानद्रिपापाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रा
मतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संस
निष्यदत् सम्यगतु सन्दधानः सादिसहस्रानुसारिण गच्छन्
दाधर्तिर्दधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] स्यन्दतेर्यङ्नुकि
निपातोऽयम् । तथा पयां मार्गाणामङ्गांसि जघषानि
कुटिषानि निम्नोन्नतानि अन्वापनिफणत् प्रतिशीघ्रं प्राङ्-
वन् धमत्वभापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य

यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वसुरण्यतीति सम्बन्धः ।
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत आस्य द्रवतसुरण्यतः पूर्णं न वेरनु-
वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव भ्रजतो अङ्गसं
परि दधिक्रावणः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत अ अपि च अस्याश्वस्य अङ्गसं शृङ्गारविद्धं वस्त्र-
चामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति
गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य
किमिव वेः पक्षिणः पूर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः
पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्व-
स्याङ्गसरूपं वस्त्रचामरादिकं विस्फटमवलोक्यते इत्यर्थः ।
किन्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्वरयतः प्रग-
र्धिनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षि-
मात्रस्य पूर्णमङ्गसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शौघधावने श्येन-
दृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव भ्रजतो गच्छतो वेगेन भ्रज गतौ
दधिक्रावणः दधीन् क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रा-
मिणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] क्रमते-
र्वनिपिः विडुनोरिति [पा० ६, ४, ४१] आकारः । ऊर्जा
बलेन सह तरित्रतः मार्गं शृङ्गं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् ।
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता-
मितद्रवः स्वर्काः । वृन्मयन्तोऽहिः टक्वाँ रचाँ-
सिः सनेम्यस्त्रद्यु यवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का० [१४, ४, ५] उत्तरेषु ढचेन चेति । शं न इति ऋक्त्रयेष्वान्यहोमोऽस्याभिमन्त्रणं वा ॥ अश्वदेवत्या विराड्-सिष्ठदृष्टा दद्याच्चरचतुःपादा । देवानां कर्म देवतातिः सर्व-देवात्तातिलिति [पा० ४, ४, १४२] देवशब्दात् कर्मणि तातिल्लुप्त्ययः । लितोति [पा० ६, १, १६३] प्रत्ययात् पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सप्तम्यां सुपा सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३६] डेराकारः । देवताता देवताती यज्ञे ह्वेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुख-करा भवन्तु । किम्भूताः मितद्रवः मित परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्षिपि तुगभावः आर्षः । स्वर्काः शोभ-नोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वस्वना वा । तथा अहिं सर्पं हक-मरष्यश्चानं रक्षांसि राक्षसान् च जन्मयन्तो नाशयन्तः । किञ्च तेऽश्वा अश्वत्सकाशात्मनेमि चिप्रममौवा व्याधीन् युय-वन् पृथक्कुर्वन्तु । यु पृथग्भावे अस्य ह्यादित्वे लडि रूपम् गुणाडभावावापौ । सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] इह तु चिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नो अर्वन्तो ह्वनश्रुतो ह्वं विश्वे शृ-
श्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेध-
साता सनिष्यवो सृहो ये धनं समिथेषु
जम्भिरे ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं ह्वमाह्वानं श्रुवन्तु । किम्भूताः अर्वन्तः इयुति कुटिलं गच्छन्तोत्यर्वन्तः । ऋ गतावित्-स्माहनिप् अर्षण्यस्यसवनञ्च इति [पा० ६, ४, १२७] इति

तन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वतीति
हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तानुकूल्येन परिमित-
गामिनः । सहस्रमाः सहस्रस्थानिकजनदक्षिचमस्य महतो-
ऽवराशेः अनितारो दातारः । मेघसाता सनिथवः मेघो
यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेघसातिर्यज्ञशाला डेडाकारः
तस्यां सनिथवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के येऽश्वाः समि-
थेषु सङ्ग्रामेषु महः महत् पूज्यं वा धनं जम्बिरे जङ्घिरे आङ्ग-
तवन्तः ॥ १० ॥

वाजे-वाजोऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा
अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वाः । वाजे-
वाजे सर्वस्मिन्नन्त्रे उपस्थिते मति धनेषु चोपस्थितेषु मत्सु
नोऽह्वानवत पालयत । किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः
परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः
यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्य मध्वः पिवत कर्मणि षष्ठी इदं
मधु धावनात् पूर्वे पद्याच्चावघ्रायमाणं नैवारचहलक्षणं मधुरं
हविः पिवत पीत्वा च मादयध्वं दृष्टा भवत ततस्तृप्ताः सन्तो
देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पृथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

आ मा वाजस्य प्रसूयो जगम्यादेमे द्यावा-
पृथिवी विश्वरूपे । आ मा गन्तां पितरां
मातरां चा मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात् ॥
वाजिनो वाजजितो वाजस्य ससृवाः सो वृह-

स्यते^१ भगिमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ १८ ॥

का० [१४, ४, ११] अवहृष्ट नैवारमात्रभते तीर्थे^१ स्थितमा मा वाजस्येति । यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोकान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदेवव्याविष्टृब्वनिष्ठष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु । गच्छतेर्व्यत्ययेन ह्यादित्वे लिङ्गि रूपम् । आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे व्यावापृथिव्यो मां प्रत्यागच्छेताम् । पितरा मातरा पितरामातरा च हृन्दसीति [पा० ६, ३, ३३] द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम् । व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमद्यामृतत्वेन सहितो मामामागम्यात् । चतुर्थर्थे तृतीया । अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मा प्रत्यागच्छेत् लिङ्गि रूपम् ॥ का० [१४, ४, १२] यजुर्युक्तानाम्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण युक्तानश्वात्रैवारचरुमाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजु । हे वाजिनोऽश्वा । यूय हृहस्यतः मस्वन्धिन भाग चरुमवजिघ्रत आघ्राण कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः । वाजमन्न जेतु ससृवाम सृतवन्तो गतवन्तः सर्ते^१ कसुप्रत्यये रूपम् । निमृजानाः सृजूप शुद्धो ज्ञानचपत्ययः शाध्यन्तः चरुमेन यजमान वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आपये^१ स्वाहा । स्वापये^१ स्वाहा । अपिजा-
य^१ स्वाहा । क्रतवे^१ स्वाहा । वसवे^१ स्वाहा ।
अहर्षतये^१ स्वाहा । अङ्गे^१ मुग्धाय^१ स्वाहा ।
मुग्धाय^१ वैनग्निनाय^१ स्वाहा । विनग्निन^१

अन्त्यायनाय स्वाहा । अन्त्याय भौवनाय
स्वाहा । भुवनस्य पतये स्वाहा । अधिपतये
स्वाहा ॥ २० ॥

का० [१४, ५, १] द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति
प्रतिमन्त्रं याचयति वेति । प्राजापत्यानि द्वादश यजूभिः ।
संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि ।
आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः
तस्मै । अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा ।
ऋतुः सङ्कल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवा-
सहेतवे । अङ्गां दिवसानां पतिरर्हतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि-
नामान्युभयविशेषविशिष्टानि । सुह वैचिन्त्ये सुह्यतीति
सुग्धस्तस्मै अङ्गे दिवसाय । विनश्यन्तीति विनंशिनः विना-
शशीलाः पदार्थाः । मस्जिनशीर्ष्मलीति [पा० ७, १, ६०]
छान्दसत्वादभक्त्यपि नुमागमः । विनंशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै ।
सुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्रं च तदयनं च
अन्त्यायनमन्त्रस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विना-
शशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभ-
यविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे ।
अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्प-
ताम् । चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम् । श्रोत्रं यज्ञेन
कल्पताम् । पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन
कल्पताम् । प्रजापतेः प्रजा अभूम । स्वर्देवा

अगन्म । अमृता अभूम ॥ २१ ॥

का० [१४, ५, २] षट्चोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चशब्दाञ्जुहोति वाचयति वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यजूषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चहृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं यन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का० [१४, ५, ६] प्रजापतेरित्यारोहत इति । पत्नोयजमानो निश्चेष्ट्या यूपमारोहतः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूषि । वयं प्रजापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि । का० [१४, ५, ७] स्वरिति गोधूम-मालभत इति । गोधूमपिष्टनिमित्तं चपाचं यजमानः सृजेत् ॥ हे देवाः ! वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का० [१४, ५, ८] शिरसा यूपमुज्जिहोतिऽमृता इति । यूपदुर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूमसम्भूताः ॥ २१ ॥

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृमृणमुत क्रतु-
रस्मे वर्चांसि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै
नमो मात्रे पृथिव्यै । इयं ते राट् । यन्तासि
यमनो ध्रुवोऽसि ध्रुवः कृष्यै त्वा चेमाय त्वा
रुष्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

का० [१४, ५, ९] अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो दिग्ः पश्यति ॥ दिग्देवत्वम् हे दिशः ! वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमग्नौ अस्मास्मत् । नृमृषं

धनं युष्मत्सम्यन्धि अग्ने अग्नास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः
 कमं युष्मत्सम्यन्धि अग्नास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि
 तेजांसि अग्ने अग्नासु सन्तु भवन्तु । अग्नाकं सम्यन्धि युष्म-
 त्सामर्ष्यमस्विति भावः ॥ का० [१४, ५, १२] नमो मातृ
 इति भूमिमवेक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं
 पश्यति । पृथिवीदेवत्यम् । मातृ मातृरूपायै पृथिव्यै नमो
 नमस्कारोऽस्तु । अभ्यासे भूयांसमर्षं मन्यन्त इति [निरु०
 १०, ४२] द्विरुक्तिः ॥ का० [१४, ५, १३] उत्तरवेदिमपदे-
 णौदुस्वरीमासन्दीं यस्तचमंणास्तृणातीयं त इति ॥ आस-
 न्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि ! ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं
 राट् मम्पदादित्वाज्ञावे स्त्रियां क्विप् अभिपिक्तासि त्वमिति
 भावः ॥ का० [१४, ५, १४] सुन्वन्तमस्यासुपवेशयति
 यन्तासीति । आसन्द्यां यजमानसुपवेशयेत् ॥ जयमानदेव-
 त्यम् । हे यजमान ! त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं
 संयमनकर्ता भवसि अनवाञ्छितं तव यमनमिति भावः ।
 तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय
 कृषिसिद्धयर्थं त्वा त्वासुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय
 लब्धपरिपालनाय त्वासुप० । रथ्यै धनाय त्वासुप० । षोषाय
 पशुपुत्रादिपुष्यै त्वासुप० ॥ २२ ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमश्च राजा-
 नमोयधीष्णुषु । ता अस्त्रभ्यं मधुसतीर्भवन्तु
 वयश्च राष्ट्रे जागृत्याम पुरोहिताः स्वाहा ॥२३॥

का० [१४, ५, २१] सुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येम-
 मिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुस्वरपात्रे एकीकृताद् दुग्धत्रीच्छा-
 दिधान्यात् सुवेणाहवनीये वस मन्त्रैर्जुहोति ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः

प्रजापतिदेवत्याः । प्रसूतेऽसौ प्रसवः, पचादित्वादच् वाज-
 स्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्ने सृष्ट्यादौ ओषधीषु
 अशु च वर्त्तमानमिमं सोमं वक्षीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं
 पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यभूताः सोमस्य जन-
 यित्रा ओषधय आपस्यास्मभ्यस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो
 रसवत्यो माधुर्योपिता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभि-
 रभिषिक्त्वा राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृत्याम अप्रमत्ता भवाम ।
 पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः
 स्वाहा सुहुतमस्तु । २३ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवसिमा च
 विश्वा भुवनानि सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति
 प्रजानन् स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु
 स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं
 द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि
 भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां
 भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां
 प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो
 नाऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं निय-
 च्छतु नियमनेन ददातु दाण् दाने पात्राभेत्यादिना [पा०
 ०, ३, ७८] यच्छादेगः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

वाजस्ये नु प्रसव आवभूवेमा च विश्वा
 भुवनानि सर्वतः । सनेमि राजा परियाति

विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा
॥ २५ ॥

नु इति विष्मये वाजस्य प्रमथः प्रजापतिः इमा इमानि
पिशा विष्णानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि
दिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि धावभूव संभावितवांगुत्या-
दितवानित्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४]
सनेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन् परियाति सर्वतः स्वेच्छया
गच्छति । किम्भूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मे
अन्नासु प्रजां पुत्रादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः
वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमश्च राजानमवसेऽग्निमन् वारभामहे ।
आदित्यान् विष्णुश्च सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्प-
तिश्च स्वाहा ॥ २६ ॥

तिष्ठोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णु-
सूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं
राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान् द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं
बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारभणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं
स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्यमणं बृहस्पतीन्द्रं वाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे
इन्द्र ! त्वमर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानार्थं चोदय

प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं
 भवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवन्तमिति
 सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाशं वा । स्वाहा सहित-
 मस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अच्छावदेहनः प्रतिनः सुमना भव ।
 प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वत् हि धनदा असि
 स्वाहा ॥ २८ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माक-
 मच्छवद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । निपातस्य
 चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य ।
 किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सहस्र-
 जित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जितः । सहस्राणां योधानां वा
 जितः ! हि यस्मात् त्व स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि
 अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो यच्छत्वयमाप्र पूषा प्र बृहस्पतिः ।
 प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

गायत्री अर्यमपूपबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यना सूर्य-
 दिशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु
 उपसर्गावृच्या क्रियापदावृत्ति बृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्य-
 माना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्ररुवेऽग्निर्नो वाहुभ्यां
 पण्यो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-

न्विये^१ दधामि^२ बृहस्पते^३ष्ट्या^४ साम्राज्येनाभिषि-
च्चाभ्यसौ ॥ ३० ॥

का० [१४, ५, २२] शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्व-
त्वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि मिक्षेत् ॥ यज-
मानदेवत्वम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानोऽहमग्निर्नोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्राः ।
पुंस्त्वमार्षम् । नियमनकर्त्राः । सरस्वत्यै षष्ठार्ये चतुर्थी
सरस्वत्याः यन्विये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि ।
किञ्च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्बाहुभावेन त्वा त्वाभिषि-
च्चाभि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् ।
अश्विनौ युक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां
तानुज्जेषम् । धिष्णुस्त्राक्षरेण त्रींश्लोकानुदज-
यत्तानुज्जेषम् । सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः
पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

का० [१४, ५, २६] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं हादय-
वत् क्वेति । चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं हादयवत् हादय
स्रवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पू-
र्वमुक्तं [१४, ५, १] तद्वत् क्वेत्यर्थः तेनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्त-
दश मन्त्रान् वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उल्लितसंज्ञाः ।
सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ओ थावयेति चतुरक्षर-
मस्तु श्रीपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यनामह इति
पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो षपट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजा-

पतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते । अग्निरेकाक्षरेण
 छन्दसा प्राण पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्ट जितवान् तथाह-
 मपि तादृशं त प्राणमुज्जेपमुत्कृष्टं जयेय वशीकुर्यामि-
 त्वर्थं ॥ अश्विनौ देवी इन्द्रक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा
 द्विपदः पादद्वयोपेतान्मानुष्यानुदजयता जितवन्तो तथाह-
 मपि तेनेव इन्द्रक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मानुष्यानुज्जेप-
 मधिकं जयेयम् ॥ विष्णुस्त्रक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा
 त्रीन् भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेपम् ॥
 सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपद पादचतुष्टयो-
 पेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान् पशूनुज्जेपम् ॥ ३१ ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता
 उज्जेपम् । सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजय-
 तानुज्जेपम् । मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्
 पशूनुदजयत्स्तानुज्जेपम् । बृहस्पतिरष्टाक्ष-
 रेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेपम् ॥ ३२ ॥

पूषा देव पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसख्या पूर्वाद्याशत-
 स्रोऽवान्तरदिश चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो
 जयेयम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देव षडक्षरेण छन्दसा
 षट्संख्यान्तूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेपम् ॥ मरुतो देवा
 सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसख्यान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनु-
 दजयन् अहं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पति-
 रष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिनी देवता-
 मुदजयत् ता तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मित्रो नवाक्षरेण विष्टत् स्तोममुदजय-
त्तमुज्जेषम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुद-
जयत्तामुज्जेषम् । इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टु-
भमुदजयत्तामुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशा-
क्षरेण जगतीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा विष्टतं स्तोममुदजयत्तं
तादृशं स्तोममहं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा
विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं
देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एका-
दशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुद-
जयत्तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम् ॥ विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण
छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् ग्रहमपि तां जगतीं
जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयो दशाक्षरेण त्रयोदशत् स्तोममु-
दजयत्तामुज्जेषम् । रुद्राद्यतुर्दशाक्षरेण चतु-
र्दशत् स्तोममुदजयत्तामुज्जेषम् । आदित्याः
पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशत् स्तोममुदजयत्ता-
मुज्जेषम् । अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशत्
स्तोममुदजयत्तामुज्जेषम् । प्रजापतिः सप्तदशाक्ष-
रेण सप्तदशत् स्तोममुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन्
तं स्तोमं जयेयम् ॥ रुद्रा देवाद्यतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतु-

दंशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् ॥ आदित्या
 देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं
 स्तोमं जयेयम् ॥ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा
 षोडशं स्तोममुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम् ॥ प्रजा-
 पतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाक्ष्यं स्तोममुदजयत् तं
 स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेदे-
 तैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥

इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

एष ते निर्वर्तते^१ आगस्तं जु^२पस्व स्वाहा ।
 अग्निने^३त्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसङ्ग्रः स्वाहा । यम-
 ने^४त्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासङ्ग्रः स्वाहा । विश्व-
 दे^५वनेत्रेभ्यो देवेभ्यः प्रथात्सङ्ग्रः स्वाहा । मित्रा-
 वरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्ने^६त्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्त-
 रासद्भ्यः स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उप-
 रिसद्भ्यो दुर्वस्वद्भ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ का० [१५,
 १. ६—१०] अष्टाकपालोऽनुमत्यै गम्यायाः पथाहविष्यमन्नए
 म्, वे कृत्वा दक्षिणाम्बुत्सु, कमादाय दक्षिणा गत्वा स्रयम्भ-
 टोर्गं हरिणे वाम्नी जुहोत्येष ते निर्वर्तते इति । फालान्नाय-
 दशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहो-
 तहविषः पेपणकाले दृपटधस्तान्निहितशम्यापथाङ्गानि शन्नं
 पतितं यद्विस्तरण्डलपिष्टरूपं तत् सुवे निधाय दक्षिणाम्ने-
 रत्सु, कमादाय दक्षिणाम्नां दिशि गत्वा स्रयंस्फुटिते भूभागे

ऊपरै वोल्वा, काग्निं संस्थाप्य तद्विर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथि-
 वीदेवत्यम् । निऋतिरत्तं पृथिवी हे निऋते पृथिवि ! एष
 पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुपस्व सेवस्व स्वाहा सुहुत-
 मस्तु ॥ का० [१५, १, २०] पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं
 व्यस्य मध्ये च सुवेणाग्निपु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त-
 मिति । एवं वर्षमिष्टाः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयम्
 तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिय सुवेणाज्यं
 पञ्चस्रग्निपु यथालिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायममाप्तिपर्यन्तं देवा
 ऋपयः । दश यजूंषि देवदेवत्यानि । अग्निर्नेता येषां ते
 अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति
 पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे
 जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीद-
 न्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति ।
 विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारी येषां तेभ्यः । पश्चात्सीद-
 न्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति ।
 मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारी येषां ते मित्रावरुण-
 नेत्राः । वां यहा मरुतो नेतारी येषां ते मरुत्रेत्राः । उत्तरस्यां
 सीदन्तीत्युत्तरासद् उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।
 अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुत्रेत्रेभ्यो
 देवेभ्य उत्तरासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति ।
 सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्ती-
 त्युपरिसदस्ते । दुवस्वद्भ्यः परिचर्यावद्भ्यः यहात्र दुवःशब्देन
 इत्थं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ।

ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ।

ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ।
 ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुत्रेत्रा वोत्तरा-
 सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा उपरि-
 सदो दुर्वस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० [१५, १, २१] उत्तरा. ममस्य ये देवा इति प्रति
 मन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा
 इति पञ्च मन्त्रे प्रत्येक जुहुयादिति शेष । ये देवा अग्नि-
 नेत्रा पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्रा पूर्व-
 वद्वास्या । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रा-
 वरुणनेत्रा ये देवा मरुत्रेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवा
 सोमनेत्रा. उपरिसद उपरि स्थिता दुर्वस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्य.
 स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने सहस्रं पृतना अभिमातीरपास्य ।
 दुष्टरुस्तरन्तरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

का० [१५, २, ५] अग्ने सहस्रेत्युल्लुकादानमिति ।
 अपामार्गतण्डुलहोमार्य दक्षिणाग्ने रुस्त्रु कमादयात् ॥ अग्नि-
 देवत्वानुष्टुप्देवयोदेववानदृष्टा । हे अग्ने । त्व पृतना शत्रु-
 सेनाः सहस्रं अभिभव । तथा अभिमातो. सपत्नोऽभिमाति-
 रुच्यते स्त्रीत्वमार्पम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप
 निवर्तय । अस्तु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम् । किञ्च यज्ञ
 सहतीति यज्ञवाहाम्भस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यज्ञ-
 माने वर्चोऽन्नं धा धेहि । ट्वातेर्लुङि रूपम् वज्रं छन्दस्य
 माध्यागोऽपीत्यडभाव [पा० ६, ४, ७५] । किञ्चतत्त्वं दुष्टर
 दुस्तर. केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः ।

अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन् विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

देवस्य त्वा सवितुः असवेऽश्विनो वाहुभ्यां
पूष्णी हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि
हतं रक्षः स्वाहा । रक्षसां त्वा वधाय । अब-
धिष्य रक्षोऽवधिष्यासुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

का० [१५, २, ६] देवस्य त्वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा
गत्वा गृहीतमुक्त्वा संस्थाप्य सुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहु-
यात् ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । वीरिण यजूंषि
रक्षोऽवधिष्यति । उपांशुनाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण साम-
र्थ्यनाहं जुहोमि अत एव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम्
स्वाहा सुहुतं हविरस्तु ॥ का० [१५, २, ७] रक्षसां त्वेति
सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि होमं
कुर्यात्तां दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां राक्षसानां वधाय
नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का० [१५, २, ७]
अवधिष्य इत्यायन्त्यनपेक्षमिति । अध्वर्यादयः पश्चादनवल्लो-
कयन्तो देवयजनें प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो राक्षसजातिं वय-
मवधिष्य हतवन्तः जातावेकवचनम् । असुमिति शत्रुनाम-
ग्रहणम् असाविति च असुं देवदत्तं वयमवधिष्य असौ देव-
दत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

सविता त्वा सुवानां सुवतामग्निर्गृहप-
तीनां सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच
इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः प्रशुभ्यो मित्रः सत्यो वसु-
णो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

का० [१५, ४, १३—१५] उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानवाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहवींषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वारुणेन वरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा सृची सव्ये पाणी कृत्वा दक्षिणं तद्वाहुमाटाय सविता त्वेति कण्डिकादयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूदार्थः ॥ अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता स्वानां प्रसवनामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वाग्धे त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा पृथग् चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पशुभ्ये पश्याधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः स्रुपां सुलुगित्वादिना [पा० ७, १, ३८] चतुर्थ्याः सुश्रादेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मश्रवणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्वाद्योऽष्टौ देवसूहवीषां देवतास्त्वां नानाधिपत्वानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

इ॒मं दे॑वा अस॒प्र॒त्नं सु॑व॒ध्वं म॒ह॒ते च॒त्वार्य॑
म॒ह॒ते ज्यै॑ष्ठ्याय म॒ह॒ते जान॑राज्यायेन्द्र॒स्येन्द्रि॑-
याय॑ । इ॒मम॑सुष्य॑ पु॒त्रम॑सुष्यै॑ पु॒त्रम॑स्यै॑ वि॒श

एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या । हे देवाः सवित्रादयः ! इममसुक-
संज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम् ।
किमर्थं महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय
ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं
जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः ।
इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं
यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किम्भूतमिमम् असुप्य पुत्रम् ।
असुप्येति पठन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा असुप्यै
पठन्ते चतुर्थी असुप्याः देव्याः पुत्रम् । असुप्या इति यजमान-
मातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया
अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति पठन्तं जातिनाम
ग्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे
कुरवः पञ्चालाः ! वो युष्माकमेव खदिरवर्मा राजास्तु ।
अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमयन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा
प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरहते वेददीपे मनोहरः ।

वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन् ऊर्जस्वती
राजस्वचितानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषि-
ञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरतीः ॥ १ ॥

नयमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि क्रियदपि
कर्मेक्तं दशमेऽभिषेकार्यजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रा-
मणी चोच्यते ॥ तत्र का० [१५, ४, २० - २२] इडान्तेऽपो
गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्दत्तेतराः पृथक् पात्रे-
ष्वौदुम्बरपु [१५, ४, ३३] सारस्वतीगृह्णात्यपो देवा इति ।
इडाग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते
कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौदुम्ब-
रहृत्पात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । नैमित्तवशा-
त्प्राप्या नैमित्तिक्यः ययान्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः प्रुष्वाः
गोरुत्तरा इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव सम्पाद्य
तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातप-
वर्षणादेर्नैमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा
तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्वानाह अपो देवा इति सर-
स्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति ॥ चरकसौत्रामण्याः
प्राग्वरुण ऋषिः । अद्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो-
ऽगृभ्णन् गृह्णीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतोः मधुरस्वादो-
पेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जा विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः ।
राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः ।
चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात् परिदृष्टकारिणीः ।
पुनश्चा एव विशिनष्टि याभिरिन्द्रिदेवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन्

मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव-
मरातोः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रून्-
त्यक्रामयन्वित्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१]
अतेरुपनर्गस्य क्रियापदात् परत्वम् । ता अपो गृह्णामोति
शेषः ॥ १ ॥

वृष्या ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा । वृष्या ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
देहि । वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा । वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
देहि ॥ २ ॥

का० [१५, ४, ३४] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्या-
ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरै-
र्गृह्णाति [१५, ४, २३] अवगूढात्पशोः पुरुषाहा पूर्वापरा
ऊर्मि इति । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्रस्र वृष्या ऊर्मि-
रित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्णा-
माणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति
उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम
ग्राह्यम् वृष्या ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृतं स्वत्यन्ता मन्त्राः नहि-
तायां दिशः पठितास्तेषां पूर्वैः पूर्वैः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः
उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् तत्र गत्वाः कुले
प्रविष्टात्पशोर्नराहा यौ पूर्वापरौ कक्षोली तौ हुत्वा गृह्णातीति
सूत्रार्थः । वृष्या ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि
यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कक्षोल ! त्वं वृष्यो वषितुः मेकः
पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कक्षोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्र

जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि
 चतो राष्ट्रं मे मङ्गं देहि स्वाहा इतिर्दत्तमस्तु । एवं हुत्वाथ
 गृह्णाति वृष्ण कर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं
 जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम आह्वयम् ।
 एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । अपरोमिं गृह्णाति
 वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जन्तराशिरूपा यस्य स
 वृषसेनः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अर्थेत्^१ स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे^१ दत्त स्वाहा ।
 अर्थेत्^१ स्व राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^१ दत्त । ओजस्वती
 स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे^१ दत्त स्वाहा । आपः परिवा-
 हिणी^१ स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे^१ दत्त स्वाहा । आपः
 परिवाहिणी^१ स्व राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^१ दत्त ।
 अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे^१ देहि स्वाहा ।
 अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^१ देहि ।
 अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे^१ देहि स्वाहा ।
 अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^१ देहि ॥३॥

का० [१५, ४, २४] स्यन्दमाना इति । नद्यादिप्रवा-
 हस्था अपो गृह्णाति ॥ अर्थेत्: अर्थे प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः
 सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेत्. इणः क्विपि तुगा-
 गमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र स्व भवथ मे राष्ट्रं दत्त
 यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्वाख्यातम् ॥ का० [१५, ४,
 २५] प्रतिशोमाः । वृहन्तीना याः प्रतिगच्छन्ति तासु शोमा-

दाने ॥ हे आपः ! यूयमोजस्वतीः श्रोजसा बलेन युक्ता भवथ ॥
 का० [१५, ४, २६] अययतीरिति । वहन्तीनामपां
 मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अययत्य-
 स्तासु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं परिवाहिणीः स्य परि-
 सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ
 चक्रमन्यत् ॥ का० [१५, ४, २७] नदीपतिमिति । समुद्र-
 स्थापां होमादाने ॥ अपां जलानां पतिः स्वामी पालको-
 ऽसि ॥ का० [१५, ४, २८] निवेप्या इति । निवेप्य आव-
 र्त्तस्तद्गवा निवेप्याः नद्यादौ यवाभोभ्रमस्तत्र होमादाने ।
 हे जलभ्रम ! त्वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्य्य^१त्वचस^२ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं^३ मे^४ दत्त^५
 स्वाहा । सूर्य्य^१त्वचस^२ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^३
 दत्त । सूर्य्य^१वर्चस^२ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं^३ मे^४ दत्त^५
 स्वाहा । सूर्य्य^१वर्चस^२ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^३
 दत्त । मान्दा^१ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं^३ मे^४ दत्त^५
 स्वाहा । मान्दा^१ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^३ दत्त ।
 ब्रजचितं^१ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं^३ मे^४ दत्त^५ स्वाहा ।
 ब्रजचितं^१ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^३ दत्त । वाशा^१
 स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं^३ मे^४ दत्त^५ स्वाहा । वाशा^१ स्य
 राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै^३ दत्त । शविषा^१ स्य राष्ट्रदा
 राष्ट्रं^३ मे^४ दत्त^५ स्वाहा । शविषा^१ स्य राष्ट्रदा
 राष्ट्रममुष्मै^३ दत्त । शकरी^१ स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं^३ मे^४

दत्तं खाह । शक्वरीं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
 दत्त । जनभृतं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्तं खाह ।
 जनभृतं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । विश्व-
 भृतं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्तं खाह । विश्व-
 भृतं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । आपः स्व-
 राजं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मधुमती-
 र्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महिं चत्रं चत्रियायं
 वन्वानाः । अनाष्टृष्टाः सीदत सहौजसो महिं
 चत्रं चत्रियायं दधतीः ॥ ४ ॥

का० [१५, ४, ३०] स्यन्दमानानां स्यावराः प्रत्याताप
 इति । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्तमानास्तासु
 होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्यैव
 त्वचस्त्वक् यामां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात्
 त्वचशब्दः सान्तस्त्वग्वाची । का० [१५, ४, ३१] अन्तरि-
 चाप्रतिगृह्यातपवर्था इति । आतपे धर्षति सति गगनादप
 आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपसुत्तरेण तासु होमादाने ॥
 सूर्यस्यैव वर्चस्तेजो यामां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥
 का० [१५, ४, ३२] सरस्या इति । तडामभवास्त्राप्सु होमा-
 दाने । हे आपः ! यूयं मान्दाः स्य । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं
 मन्दन्ती मोदन्ती भूतानि यत्र बह्दकत्वात्ता मान्दाः भवथः ॥
 का० [१५, ४, ३२] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र
 होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं व्रजधितो भवथ । व्रज इति
 भेषनामसु [निघ० २, १०, ११] पठितम् अत्र तूदकधारण-

सामर्थात् कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवमन्ति व्रज-
 चितः ॥ का० [१५, ४, ३२] प्रुष्वा इति । प्रुष सेचने
 पुष्णन्ति आयधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्वाः अवश्यायरूपाः वृणा-
 श्रेषु स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेषु ता आत्ताः सन्ति ता यूपसुत्तरेण
 हुत्वा प्राद्याः ॥ वागाः स्य । वश कान्तौ उच्यन्ते जनैः
 काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का० [१५, ४,
 ३२] मध्विति । मधुनि होमादाने ॥ हे मधुरूपा ! आपः !
 यूयं शविष्ठाः । शव इति बलनाम [निघ० २, ८, ३] बलिष्ठा
 बलदात्रो भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकारं मधु ॥ का०
 [१५, ४, ३२] गोरुल्ब्या इति । उल्बं गर्भवेष्टनं तत्र भव्य
 उल्ब्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्पजलं पूर्वं गृहीतमस्ति
 यूपसुत्तरेण तत्र होमादाने ॥ शक्करीः । शक्कृ शक्तौ अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्ययः वनी
 र चेति [पा० ४, १, ७] डीप् रेफश्च शक्कृ वन्ति वाहदोहा-
 दिभिर्जगदुद्धर्तुमिति । शक्करीं गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं
 भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२] पय इति । दुग्धस्य होमपूर्वं
 ग्रहणम् । हे आपः ! यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान्
 जन्तूनि विभ्रति पुष्णन्तीति जनभृतः ॥ का० [५, ४, ३२]
 घृतमिति । घृते होमादाने ॥ हे घृतरूपा आपः ! यूयं विश्व-
 भृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं विभ्रति विश्वभृतो भवथ
 राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्तदशाय उक्ताः ॥
 का० [१५, ४, ३५] आपः स्वराजं इति मरीचीगृहीत्वा
 गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सप्सृजतीति । रविकरतप्ता आपो
 मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृह्येतास्वप्सु योजयेत् प्रति-
 ग्रहणमन्त्रः संसर्गस्त्रुणीम् ॥ नात्र होमः पौडशाहुतौर्जुहोति
 द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुतः [५,

३, ४, २३] । हे आपः ! मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्व
 राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः
 ऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देयं दत्त ॥ का० [१५, ४, ३६]
 श्रीदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति । एनाः सार-
 स्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति मन्त्रावृत्तिः ॥
 अष्टेवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुम-
 तीभिर्मधुरस्वादीपेताभिरङ्गिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किम्भूता
 एताः सहि महत् चत्रं वलं चदियाय राज्ञे यजमानाय
 वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः ॥
 का० [१५, ४, ३७] मैत्रावरुणधिष्णस्य पुरस्ताद्विदधात्य-
 नाष्टृष्टा सीदतेति । श्रीदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो
 मैत्रावरुणधिष्णस्य सटसि सादयति ॥ अष्टेवत्यम् । हे
 आपो । यूय सीदत तिष्ठत । किम्भूना यूयम् अनाष्टृष्टाः अप-
 रामृता रचीभिः । महीजसः प्रोजसा सहिताः । वलयुक्ताः ।
 तथा सहि महत् चत्रं वलं चदियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः
 स्थापयन्त्य ॥ ४ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेवमे त्विषिभूयात् ।
 अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । सवित्रे
 स्वाहा । सरस्वत्यै स्वाहा । पूष्ये स्वाहा ।
 वृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । घोषाय
 स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा । अण्णाय स्वाहा ।
 भगाय स्वाहा । अयस्ये स्वाहा ॥ ५ ॥

का० [१५, ५, १] व्याघ्रवर्मान्मृणाति सोमस्य त्विषिरिति ।
 मैत्रावरुणधिष्णस्यसामादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरः

स्ताइयाप्रचर्मास्तृणाति । चर्मदेवत्वम् । हे चर्म ! त्वं सोमस्य
 त्विपिर्दीप्तिरसि भवसि-अतस्तवेव त्वत्सृगो मी मम त्विपिः
 कान्तिर्भूयात् यत्र धै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः
 समभयत्तेन सोमस्य त्विपिरिति न्युतैः [५, ३, ५, ३] ॥
 का० [१५, ५, ३] पार्थानामग्नये स्वाहेति पट् जुहोति
 प्रतिमन्त्रम् [१५, ५, ३४] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति पट्
 जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये
 अग्नय इत्यादीनि पट् पार्थान्नाभिपेकादौ जुहोति इन्द्राये-
 व्यादि पट् अभिपेकान्ते सकृद्गृहीतान्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश
 यजूंषि । अद्भतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूतं सुवति प्रेरयति
 वा सयिता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्याति
 पूषा । सुहतां सान्नां पयिर्वृद्धस्यतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः ।
 घुष्यति शब्दं करोति घोषः । शोष्यते कीर्त्यते जनैरिति
 श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुष्यपापे तत्फलदानेनेति
 अंशः । अंश विभाजने धातुः । भञ्जते सेव्यते म भगः ।
 इयत्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्थमा ॥ एतेभ्यः सुहृतमस्तु ॥ ५ ॥
 प॒वित्रे॑ स्यो वैष्वा॒थ्यौ॑ । स॒वितुर्व॑ः प्रस॒व
 उत्पु॑ना॒न्यच्छि॑द्रेण प॒वित्रेण॑ सूर्य्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ ।
 अ॒निभृ॑ष्टमसि वा॒चो व॒न्सु॑स्त॒प्रोजाः॑ सोम॑स्य
 दा॒त्रम॑सि स्वाहा॑ रा॒ज॒स्रः॑ ॥ ६ ॥

का० [१५, ५, ४] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रव-
 यन्तीति । प्रकृतियत् पवित्रे स्य इति पवित्रे कृत्वा तयोः
 स्वर्णं वध्नाति । पवित्रे स्यः व्याख्यातम् [१५, ५, ५] ॥

का० [१५, ५, ५] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति ।

सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्णयासासादिता
 औदुम्बरपात्रस्थाः अभिवेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरि-
 त्यादिना राजस्र इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अष्टेवत्यम् । सवितुः
 सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण
 छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चीत्पुनामि
 हे आपः ! वो युष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अनिष्टमसि ।
 आपोऽत्राभिषेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या
 बहुवचनान्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे
 आपः ! यूयमनिष्टाः स्य । असृज पाके अयं धातुर्धृष्ट्यर्थे
 व्याख्यातः अनिष्टाः न नितरां ष्टाः अपराभूता रचोभिः ।
 वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूताः यावद्दे प्राणेष्वपो भवन्ति ताव-
 द्वाचा वदतीति श्रुतेः [५, ३, ५, १६] आपोमयी वागिति
 सामश्रुतेश्च । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसी-
 ऽग्नेर्जातास्तपोजाः । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्दृ-
 ष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुतेः [५, ३,
 ५, १०] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तैत्तिरी०
 आरण्य० ८, १] । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्रो दान-
 कर्त्रो भवथ यदा वा एनमेताभिरभिपुण्वन्थयाहुतिर्भवतीति
 श्रुतेः [५, ३, ५, १८] सोमदात्र आपः । स्वाहा राजस्रः
 स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्रो जनस्य राजानं सुवते जन-
 यन्तीति राजस्रो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सध्रमादो^१ दुम्निनीराप^१ एता अनाष्टा
 अपस्यो वसनाः । पुस्त्यासु चक्रे वरुणः सध-
 स्थ^१मपाए^१ गिशु^१मार्त^१मास्रन्तः ॥ ७ ॥

का० [१५, ५, ६] अभिषेचनीयेष्वेना ध्यानयति सध-
माद इति । उत्पूता अभिषेकार्या आपोऽभिषेकार्येषु पाला-
शोदुम्बरवाटाश्लथेषु पात्रेषु पूर्वाभादिनेषु चतुर्धा विभज्य
निनयति । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते
कौटुम्भः सधमादः सह एकास्मिन् पात्रे मादयन्ति ह्वयन्ति
मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वाभ्यादयतः
क्लिप् सध मादस्ययोग्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य
सधादेशः । द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता
द्युम्निन्यः पूर्वसवर्षदीर्घः । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति
यास्कः [निरु० ५, ५] । अनाष्ट्टाः रक्षोभिरनभिभूताः ।
अपस्यः । अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपमि
कर्माण साध्वः अपस्याः । तत्र साधुरिति [पा० ४, ४,
८८] यत् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] जसः सुरा-
देशः । वसानाः वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्रा-
णीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो
देवः सधस्यं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन्
तत् सधस्यम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां
वा एप शिशुर्भवति यो जाजसूयेन यजत इति श्रुतेः [५, ३,
५, १८] वरुणो राजसूययाजित्वादपां शिशुः । किम्भूतास्वप्सु
पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृह्णनामसु [निघ० ३, ४, ६] पठितम्
गृह्णपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मादृतमासु अतिश-
येन जगन्निर्मात्रौषु ॥ ७ ॥

क्ष्वस्थोर्ल्वमसि । क्ष्वस्थं जरायुसि । क्ष्व-
स्थं योनिरसि । क्ष्वस्थं नाभिरसि । इन्द्रस्थं
वाचमसि । मित्रस्थासि वरुणस्थासि । त्वयायं

वृचं बधेत् । ह्रवासि । रुजासि । क्षुमासि ।
 पातैर्न प्राञ्चम् । पातैर्न प्रत्यञ्चम् । पातैर्न
 तिर्यञ्चम् । दिग्ब्यः पात ॥ ८ ॥

का० [१५, ५, १५] तार्यप्रभृतीनि चत्रस्येति प्रति-
 मन्त्रम् [१५, ५, ७] तार्यं परिधापयतीति । तार्यपाण्डु-
 धीवासोष्णीपाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्यं क्षीमं
 वल्कलं घृताक्तवस्त्र वा ॥ तार्यदेवतम् हे तार्य ! त्वं चत्रस्य
 यजमानस्य उल्ल गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भ-
 स्थानीयः ॥ का० [१५, ५, १२] पाण्डुं निवस्त इति ।
 रक्तकम्बल परिधत्ते ॥ पाण्डुदेवतम् । चत्रस्य गर्भस्थानीयस्य
 यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु । त्वमसि ॥ का०
 [१५, ५, १३] अधीवासं प्रतिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥
 अधीवासदेवतम् । हे अधीवास ! त्वं चत्रस्य योनिरसि गर्भ-
 सन्धवस्थानं योनिः ॥ का० [१५, ५, १३—१४] उष्णीषं
 संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति । शिरीवेष्टनं
 शिरसि संवेष्ट्य तस्मान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति
 नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उष्णीषदेवतम् । हे उष्णीष ! त्वं
 चत्रस्य नाभिर्गर्भवन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त
 इत्याहुः [निरु० ४, २१] ॥ का० [१५, ५, १७] इन्द्रस्य
 वार्ष्णेमिति धनुरातनोतीति । अध्वर्युर्धनुरध्वं करोति ।
 धनुर्देवतम् । हे धनुः ! त्वमिन्द्रस्य सन्ध्वि वार्ष्णे हवीऽनेन
 हन्यत इति वार्ष्णे हवनशक धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥
 का० [१५, ५, १८] मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाह्व विमा-
 र्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाह्व
 प्राप्सौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्ति ॥ बाहुदेवते यजुषी । हे दधि-

चकोटे । त्वं मित्रसन्धन्वी भवसि हे वामवाहो ! त्वं
वरुणसन्धन्वी भवसि ॥ का० [१५, ५, १८] धनुः प्रय-
च्छति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्देव-
तम् । हे धनुः ! अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा हव्यं
शत्रुं वधेत् हन्यात् ॥ [का० १५, ५, २०] हवासीति प्रतिमन्त्र
मादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति ।
हवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्र-
त्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षड्बज्रूँषि इषुदेवत्यानि ।
हे इषो ! त्वं हवासि दृ विदारणे दृष्याति शत्रून् विदारयति
हवा । हे इषो ! त्वं रुजांसि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति
रुजा । हे इषो ! त्वं क्षुमांसि क्षमायी विधूनने क्षमायति
शत्रून् कम्पयति क्षुमा ॥ यजमानाय ददाति । हे इषवः !
प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात
पालयत । प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं
पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं
पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत
॥ ८ ॥

आविर्मर्याः । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः ।
आवित्त इन्द्रो वृद्धश्रवाः । आवित्तौ मित्रावरु-
णौ धृतव्रतौ । आवित्तः पूषा विश्ववेदाः ।
आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । आवि-
त्तादितिरुरुशर्मा ॥ ९ ॥

का० [१५, ५, २१] आविर्मर्या इति वाचयतीति ।
इषुसमर्पणान्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रनावित्

संज्ञान् यजमानं वाचयति ॥ प्रजापतिदेवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु [निघ० २, ३, ११] पठितम् । हे मर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः प्रकटा भवयेति शेषः । सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः । यद्वा हे मर्या ऋत्विजोऽयं यजमान आविः प्रकटो युष्मत्समञ्च कथ्यते इति शेषः ॥ आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५, ३, ५, ३१—३७] । गृहपानकायान्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः प्रापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृहत् अवी धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृहत्प्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः । व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १, ७] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ । ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्ता । आवित्तः आवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूषेऽयमावित्तः ॥ विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्मै अदितये आत्तिता आवित्तोऽयं यजमानः । यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि । ८ ॥

अवेष्टा दन्दशूकाः । प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु रथन्तरुं सामं विष्टतस्तीमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

का० [१५, ५, २२] अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति कंगवास्ये सदोऽन्त उपविष्टायेति । सद.समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य सुखे ताम्रं क्षिपति ॥ मृत्युनाशनं यशुः । अशपूर्वा यजिनाशनार्थः । दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला

मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टा
नाशिता भवन्त्विति शेषः । तद्यो मृत्युर्यां बधस्तमेवैतदति-
नयतीति श्रुतिः [५, ४, १. १] ॥ का० [१५, ५, २३] सुन्वन्त-
माक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रति-
दिशं यथालिङ्गमिति । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं
दिशं आक्रमयन् वाचयति ॥ पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्वानि ।
हे यजमान ! त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वा
हृन्दसां मध्ये गायत्री हृन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि
त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम [छ० संहि०
१, ३, १, ५, १—२, १, १, ११, १] त्वां रक्षतु । स्तोमानां
मध्ये विहृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु ।
ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनरूपा
ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वादनत्व-
मुच्यते । विहृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा०
२, १] आम्नातम् । तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो
हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती
विहृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपास्यं गायते-
त्वादीनि वृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [छ० संहि०
अष्ट० ६, ७, ३६ म० ८, १, ५] तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् ।
काभिस्त्रिसृभिः । प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा
तया स उद्गाता गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति ।
नोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया
गायेत् । अनेन प्रकारेण विहृत्स्तोममन्त्रिणी विशिष्टा
श्रुतिः सम्पद्यते सेयं श्रुतिरुद्यतीति नाम्ना सम्पद्यत
इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारोहं विष्टुम् । वतु बहुत्तमाम् पञ्च-
दश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वं दक्षिणां दिश-
माक्रम । विष्टुप् हन्दः । त्वामिदि जशामन्त्रे इत्यद्यात्पञ्च-
त्पन्नं वृहत्तम [छ० संहि० १, ३, १, १, ५, २-२, २,
१, १२, १] । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणरूप क्षत्रं
क्षत्रियजातिः एते त्वामयन्तु क्षत्रं तप द्रविणमवत्विति वा ।
पञ्चदशस्तोमस्येयमाग्नातः [पञ्चविं० ब्रा० २, ४] पञ्चभ्यो
हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति
स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया
स एकया स तिसृभिः पञ्चपश्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति ।
पूर्वोक्तस्त्रिदशस्तोम एक एव सक्तवयनिष्याद्यः । पन्चे तु स्तोमा
एकेनैव त्वात्मकेन सूक्तेन निष्याद्यन्ते । तत्राय क्रमः । प्रथ-
मपर्याये आहुतिः पञ्चभिस्तत्रार्दी तिसृभिर्ऋग्भिर्गायित् इतरे
हे सक्तत्सक्तज्ञायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सक्तत् मध्यमां
तिसृभिः तृतीयां सक्तत् । तृतीयपर्याये आद्ये हे सक्तत्
तृतीयां तिसृभिर्गति पञ्चदशस्तोममन्त्रान्धनी विष्टुतिः पञ्च-
पश्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोहं जगती त्वावतु वैरूपं
सामं सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम्
॥ १२ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजनान ! त्वं प्रतीचीं दिश-
मारोह । जगती हन्दः त्वामवतु । यद्व्याव इन्द्र-ते शत-
मित्त्वस्यान्त्युत्पन्नं वैरूपं साम [छ० संहि० १, ३, २, ४,

३-२, २, २, ११, १] । सप्तदश स्तोमः । - वर्षा ऋतुः । विट्
 वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम् । एते त्वामवन्तु । यद्वा
 वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ॥ सप्तदशस्तोमस्त्वैवमाभ्यातः
 [पञ्चवि० ब्राह्म० २, ७] पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिः
 स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया
 स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः
 स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विट्प्रतिरिति । प्रथमपर्याये
 प्रथमां विर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथ-
 मोत्तमे सकृन्मध्यमां विर्गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां
 सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा
 स्तुतिर्दशसप्तैवभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजं साम
 सैकविंशस्तोमः शरदतुः फलं द्रविणम्
 ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वमुदीचीं दिश-
 मारोह । अनुष्टुप् छन्दः । पिवा सोममिन्द्रः मन्दतु त्वा
 एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [छ० संहि० १, ५, १, १, ८] ।
 एकविंशः स्तोमः । शरदतुः । फलं यन्नफललक्षणं द्रविणं
 धनम् । एते त्वामवन्तु ॥ एकविंशस्तोमस्त्वैवमाभ्यातः
 [पञ्चवि० ब्रा० २, १४] सप्तभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिः स
 तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः
 स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिः स एकया स
 तिसृभिः सप्तसप्तन्येकविंशस्य विट्प्रतिरिति । प्रथमपर्याये
 प्रथममध्यमे विर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां
 सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायेत्

प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये
 प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकत्वः द्वितीयपर्याये प्रथमां
 सप्तकत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सीऽयं त्रयस्त्रिंशः
 स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ का० [१५, ५, २४] आक्रम्य
 पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपद्याङ्गमे
 निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् । असुरदेवत्वम् । नसु-
 चेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । असु क्षेपणे प्रतिगृह्य
 क्षिप्तं सीसरूपेण ॥ १४ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिभू-
 यात् । नृत्योः पाहि । ओजोऽसि सहोऽस्य-
 नृतमसि ॥ १५ ॥

का० [१५, ५, २५] व्याघ्रचर्मरोहयति सोमस्य त्विषि-
 रिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्म-
 देवत्वम् व्याख्यातम् [क० ५] ॥ का० [१५, ५, २६] रुक्म-
 मधःपदं कुर्वते नृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥
 रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण ! नृत्योः सकाशान्नां पाहि पालय ॥
 का० [१५, ५, २७] शिरसि च नवतर्षणं शततर्षणं वीजो-
 ऽसीति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमान-
 शिरसि कुर्यात् ॥ रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य ! त्वमोजोऽभि-
 प्रसुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । गारीरं
 वृष सहस्रद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपा उपसो विरोका उभाविन्द्या
 उदियः सूर्यश्च । आरोहतं वरुण मित्रं रत्नं

ततश्चाथामदितिं दितिं च ॥ मित्रोऽसि
वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

का० [१५, ५, २८] बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति ।
यजमानबाहू ऊर्ध्वीं करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजु-
रन्ता मित्रोऽसोति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक टक्षिणबाहो !
हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो ! तौ युवां गर्तं पुरुष-
मारोहतमारोहणं कुरुतम् । बाहू वै मित्रावरुणी पुरुषो
गर्तं इति [५, ४, १, १५] श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरु-
षारोहणानन्तरमदितिमुखण्डितां स्वसेना दितिं खण्डितां
परसेना चक्षायां क्रमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेयाम् । तौ कौ यौ
युवासुभौ द्वौ उपसो विरोके रात्रेः समाप्सौ उदियः उदयं
कुरुयः । एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इय इति रूपम् । सूर्यो-
दयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्त्तये इत्यर्थः । सूर्यश्च उदेति
ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्य-
रूपौ हिरण्यवद्रूप ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलङ्कारेण
हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्या-
त्ममर्थः । अधिदैव त्वयमर्थः ॥ हे वरुण ! हे मित्र मित्रा-
वरुणी देवविशेषो ! युवा गर्तं रथोपरिभागं गर्तंसदृश-
मारोहतम् । परवाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकोलकादिभिराच्छा-
दितो रथस्योपरिभागो गर्तंसदृशो भवति । रथोऽपि गर्तं
उच्यते गृह्णातिः स्तुतिकर्मण इति [निरु० ३, ५] यास्कोक्ते-
गर्त्तो रथः । 'यौ युवासुपसो विरोके उपःकालानन्तरम्
उदियः उद्गच्छयः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किम्भूतौ हिरण्यरूपौ
अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणान-

न्तरमदितिं दितिं च युवां चचायाम् अदितिमदीनं विहि-
तानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी
अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः । अमुमर्थं श्रुतिराह
[५, ४, १, १५] ततः पश्यतए स्रं चारणं चेत्येवैतदाहेति ॥
का० [१५, ५, २६] मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन
मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति । हे वामबाहो । मित्रोऽसि हे
दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चास्यग्नेर्भ्राजसा
सूर्यस्य वचसेन्द्रस्येन्द्रियेण । चत्राणां चत्र-
पतिरेध्वतिं दिव्यून् पाहि ॥ १७ ॥

का० [१५, ५, ३०—३३] स्थितं प्राक्षमभिषिञ्चति पुरो-
हितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पद्यादितरं द्वितीयेन
स्वस्तृतीयेन मिवरो राजन्यो वैश्वयतुर्द्येन सोमस्य त्वा द्युम्ने-
नेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् चत्राणां
चत्रपतिरेधीति चेमममुष्येति च प्रथमो देवसूवदिति ।
अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रत्वर्मणि प्राङ्मुञ्चमवस्थितं राजानं
पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशादुत्परन्य-
याधाश्रयानि चतुर्विधान्यंभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि ।
तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् ।
दतरं स्वादयः पद्यादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः तानेवाह । सो
राज्ञो भ्राता द्वितीयेनोदुत्परपात्रेण निवभूतः फणित्
घट्टियस्मृतीयेन वटपात्रेण पैश्वयतुर्द्येनागलपात्रेणाभि-
षिञ्चति । चतुर्णामभिषेकणं क्रमणं सोमप्याग्नेः सूर्यंयेन्द्र-
स्यते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति यदनयिनेय द्विपु

मन्त्रेष्वनुवर्तते । चत्वाणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु
 योज्यः । इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा
 देवसूहविष्वि नामग्रहणयुक्तं पठति । प्रथमग्रहणादन्येषां-
 मिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां प्राजेति मन्त्र-
 लिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता ।
 हे यजमान ! सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशमा त्वा त्वामभि-
 पिञ्चामि तेनाभिपिक्तः सन् चत्वाणां चतुर्ष्वपिरेधि चत्रि-
 याणां सर्वेषां मध्ये चतुर्ष्वपिरेधि चत्रियेश्वरः एधि भव अति
 दिव्योन् पाहि । दो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिव्यवो
 वाणाः । इपवो वै दिव्यव इपुबधमेवैनमेतदतिनयतीति
 श्रुतेः [५, ४, २, २] तानतिक्षम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनप-
 सार्य इमं यजमानं हे सोम ! त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते चत्वाय
 महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्र-
 याय । इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश-
 ष्वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
 राजा ॥ १८ ॥

इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमा-
 दयः ! दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कौशल्यायै विशे प्रजायै
 तिष्ठन्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते चत्वाय
 महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रयाय यूयं सुवध्वं
 प्रेरयध्वम् । हे अमी कौशलाः ! एष रामो वो युष्माकं राजा
 अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा
 पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिपिञ्चेत् ॥ राजभ्रातृमन्त्रमाह । अग्नेर्भा-

जसाभिपिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो-
मन्तः । हे यजमान ! अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वाम-
भिपिञ्चामि क्षत्राणामित्यादेः पूर्ववद्ब्रह्माख्या ॥ राजमित्रमन्त-
माह । सूर्यस्य वर्चसाभिपिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।
हे यजमान ! सूर्यस्य तेजसा त्वामभिपिञ्चामि । अन्यत् पूर्व-
वत् ॥ वैश्वमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिपिञ्चामि क्षत्राणा-
मित्यादि पूर्ववत् ॥ हे यजमान ! इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभि-
पिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । श्रुत्या तु द्युम्नादि-
शब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसि-
च द्यानाः । ता आवृत्तन्नधरागुदक्ता अहि-
वुध्नमनु रीयमाणाः ॥ विष्णो विक्रमणमसि ।
विष्णो विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ॥ १९ ॥

का० [१५, ६, ८] कण्डूयन्याभिपेकेण प्रतिलिम्पते प्र-
पर्वतस्येति । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिपेकोदकेन
स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अद्देवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्युपसर्ग-
श्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते । नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते
स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेरिति नावः । यदा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै
ता नावः । आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति
आदित्यमण्डल प्रति । ग्लानुदिभ्यां डीरिति [उणा० २. ६४]
नुदतेडीप्रत्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदे-
शात् उत्यावेति शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वानि
वीर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वत-
स्य पर्वमरुद्भ्यां त इति तप्रत्ययः । किम्भूता नावः

स्वसिचः स्वनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिसिञ्चन्ति
स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः । इयानाः
एतेस्ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा० ३, २,
१२६] चानशुप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तं पदम् । गमनशीलाः
ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्य-
स्थानात् पृथिवीम् । तदुक्तम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा
इति [मनुः ३, ७६] । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदि-
त्यमण्डलं प्राप्याधराक् आवहवन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णि-
जन्ताल्लुडि रगागमच्छान्दमः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्व-
मक्ताः । अक्षु गतिपूजनयोः । ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं
मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिगंत्यर्थः । किम्भूत-
महि बुध्नं बुध्नमन्तरिचं तत्र भवो बुध्नः अन्तरिचे वर्त्त-
मानम् ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य
वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः
स्तुत्वा आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वमिचः
स्वय सेक्त्युः आदित्योपरिष्ठाटापो नाव्या उच्यन्ते । तथा च
श्रुतिः [१०, ५, ६, १४] नाव्या आप एव यजुसत्य इटका
इत्युपक्रम्य पठित्य वै श्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभि-
चरन्तीत्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्नमन्तरिचस्व-
महि मेघमनुरीयमाणा अनुपविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृष्ट-
काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आवहवन् आवर्तन्ते आग-
च्छन्ति । यद्वायमर्थं ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणममर्थं
पर्वतस्य हिमवहिन्यादे पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो यद्गन्त्यो नावो
नीतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वमिचः स्वमात्मोर्थं
यजमानेषु मिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात्

आवहवन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः
 अभिपेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्नं बुध्नशब्देन
 मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्नं प्रधानमित्यर्थः । अहिमहन्तारं
 शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः ॥
 का० [१५, ६, ६] चर्माणं त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमं-
 न्त्वामिति । अर्ध्वर्युयजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं
 पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्वानि ।
 हे मदीय प्रथम प्रक्रम ! त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञ-
 पुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रभावतारस्य विक्रमणं प्रथम-
 पादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम ! त्वं
 विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ।
 हे तृतीय प्रक्रम ! त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं
 त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्ति-
 रिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजय-
 तीति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं
 विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः [५, ४, २, ६] ॥ १८ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
 परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
 अस्तु । अयमसुर्य पितासावस्य पिता । वयं
 स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । रुद्र यत्ते
 क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि
 स्वाहा ॥ २० ॥

का० [१५, ६, ११] शालादार्ये जुहोति पुत्रोऽन्वारथे
 प्रजापत इति । ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रोऽन्वारथे

शालाहार्येऽग्नी जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या विष्टुव्यजुर्मन्वा
 तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुख्येति यजुर्युक्ता । हे प्रजापते !
 त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्काल-
 विषयाणि न परिबभूव परिभवितुं ममर्थी नाभूत् । परिभवः
 सृष्टेरप्युपलक्ष्यम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि सृष्टुं सृष्टुं
 चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो
 येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूप फलं
 नोऽस्माकमस्तु ॥ • यजुर्व्याख्यायते । अयममुख्य पितेति पुत्रं
 पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुख्य दशरथस्य
 पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ
 दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणा
 धनाना पतयः स्वाम भवेम ॥ का० [१५, ६, १२] आग्नी-
 धीवे पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्धं इति ।
 पालाशेनाभिषेकपात्रेषाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्नेरुत्तर-
 भागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्वम् । हे रुद्र ! यत्ते तव क्रिवि
 कर्तुं हिंसित्वा वा परमुत्कृष्टं नामास्ति । क्रिवि हिंसाकर-
 णयोः [धा० १५, ८६] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्वा होम-
 द्रव्यमाह । हे हविः ! तस्मिन् रुद्रनान्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं
 चासि असाशब्दो बृहवाची [निघ० ३, ४, ११] मदीये
 गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि । मित्रावरुणयोस्त्वा
 प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्व-
 धायै त्वारिष्टो अर्जुनः । मरुतां प्रसूवेन
 जय । आपाम् मनस्ता । समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

का० [१५, ६, १५] वाजपेयवद्रथमवहत्स्य दक्षिणस्यां
वेदिशोणौ युनक्ति पूर्ववस्मिन्नावरुणयोरिति चतुर्भिरिति ।
वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमा-
ववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव
युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपे-
यसम्बन्धी सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्त-
हीतं दक्षिणशोणदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत
उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिर्देशात्तयाणां
योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः । रथदेवत्वम् ।
हे रथ ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ युनक्ति । रथदेवत्वम् ।
प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ !
त्वां युनज्मि योजयामि । का० [१५, ६, १७] अव्यधायैः
त्वेति सुन्वन्नारोहतीति यजमानश्चात्वालदेशस्यः रथमारो-
हति ॥ रथदेवत्वम् । अरिष्टोऽनुपहंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुष्य
इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः [५, ४, ३, ७]
एवम्भूतोऽहं हे रथ ! त्वा त्वामव्यधायै । व्यथ भयचलनयोः ।
अभयाय अचलनाय वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधिति-
ष्ठामि ॥ का० [१५, ६, १८] मरुतामिति दक्षिणधुर्यं
प्राजतीति । यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया
प्रैरयेत् । धुर्यदेवत्वम् । हे धुर्य ! मरुतां देवानां प्रसवेनाजया
त्वं जय शत्रूनि ति श्रेयः ॥ का० [१५, ६, १९] गवां मध्ये
स्थापयत्यापामेति । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां
गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् । यजमानदेवत्वम् । वयं मनसा
सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का० [१५, ६,
२०] धनुरावर्गोपसृशति गां यजमानः समिन्द्रियेषेति ।

धनुःकोट्या गां सृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रिवेदे
वीर्येण सङ्गताः स्मः ॥ २१ ॥

मा त इन्द्र ते वयं तुराषाडयुक्तासो अब्र-
ह्मता विदसाम । तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता
रश्मीन् देव यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

का० [१५, ६, २२] तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा
पूर्वेण यूपं परीत्वान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा त इति ।
स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्त्वा
यूपात् पूर्वदिशि परीत्वान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदे-
वत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते यस्य
तत्सस्वुद्धिः हे देव दीप्यमान ! त्वं यं रथमधि तिष्ठ लडये
नोत् अधितिष्ठसि । ह्यवोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५]
दीर्घः । यस्य च रश्मीन् प्रग्रहानायमसे आयच्छसि । किञ्चू-
तान् रश्मीन् स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् !
तूष्णीं सहते शत्रून् अभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त । ते
त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा
विदमाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम । तत्र
दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानान-
न्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता
यथा ब्रह्मभावादन्यदस्तु विदस्ये देवं वयं मा विदस्ये महीत्यर्थः
॥ २२ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहा । सोमाय वन-
स्पतये स्वाहा । मरुतामोजसे स्वाहा । इन्द्र-

स्येन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि मातर्मा मा हिं-
सीर्मा अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का० [१५, ६, २३] अग्नये गृहपतय इति चत्वारि
रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनी-
यसंज्ञाद्यतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूषि लिङ्गोक्त-
देवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ।
वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने
इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने औजसे बलाय
हविर्दत्तमस्तु ॥ का० [१५, ६, २४] भूमिमवेक्षते पृथिवि
मातरिति । रथस्य एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेव-
त्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि ! हे पृथिवि भूमे ! त्वं मां मां मा
हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ
हिंसिपम् ॥ २३ ॥

हृत्सः शुचिषदसु रन्तरिक्षसद्वीता वेदिप-
दतिथिदूरोणसत् । नृपद्वरसदृत्सद् व्योमस-
दृजा गोजा षट्पजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २४ ॥

का० [१५, ६, २५] अवरोहति हृत्सः शुचिपदिति ।
यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी
सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । इत्यहद्वारमिति हंसी
भगवानादित्य एवंविधः त्वं प्रत्यवतरामीति वाक्श्रेयः ।
क्रिभूतो हंसः शुचिपत् शची दीप्तौ सीदतीति शुचिपत्
आदित्यरूपेण । तथा वसुधांसयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तः-
रिचे सीदतीत्यन्तरिक्षमत् पायुरूपेण । होता आह्वता
देवानाम् वेदो सीदतीति वेदिपत् अग्निरूपेण । पतियिः

मर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आङ्-
वनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेण सीदतीति
नृषत् । वरिषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते
यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण
सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रो-
त्पत्तिद्वारेण स्तीति यः अजाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादि-
रूपेणेत्यजाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपे-
णेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे
अग्निरूपेण जायत इत्यद्रिजाः । अद्रिर्मेघो वा [निघ० १,
१०, १] अद्रौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम
ऋतं गतौ सर्वत्र गतम् । ब्रह्मत् महत्परिब्रह्मपर्यन्तम् पर-
ब्रह्मरूपो यो हसस्त प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यदा
हंसग्रहेण रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथं बृहत्
महत् प्रौढमृत यज्ञ सम्पादयत्विति शेषः । किम्भूतो हंसः
शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः
स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्मा-
द्यनवरुहेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव
कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः
अतिथिवत् पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति ।
नृषत् नृषु बाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राज-
गृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति ।
व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अजाः
अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरङ्गो जातेरश्वैरूपेतत्त्वादजाः ।
गोजाः गीशब्दधाच्याद्वाजाजायत इति गोजाः । इन्द्रो वृत्राय
वधं प्राहरत् म वेधा व्यभवत्तस्य स्फामृतीयं रथस्तृतीयं
यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य

जातत्वाद्दृजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो
जातत्वाद्दद्रिजाः ॥ २४ ॥

इयद्दस्यायु रस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि
वर्चो ऽसि वर्चो मयि धेहि । जग्स्युर्ज मयि
धेहि । इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो वाह्य अभ्युपावह-
रामि ॥ २५ ॥

का० [१५, ६, २८] उपसृशति शतमानावियदमीति ।
शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ
शतमानो शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणौ यजमानः
सृशति ॥ हे द्वादशाक्षरे यजुषो शतमानदेवत्ये । हे रुक्म !
त्वमियदमि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुः-
रसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो
हि यदात्मकः स तदातुमुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः
शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं
सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वचस्तेजस्वी भवसि
अतो मे मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का० [१५, ६, ३०] तौ
ब्रह्मणे दत्त्वोर्गर्भौति शाखामुपसृशतीति । तौ शतमानी
ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने एवोपगूहितारमौदुस्वरीं शाखा
मुपसृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् । हे श्रीदुस्वरि शाखे ! त्वन्मू-
र्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥
का० [१५, ६, २१] इन्द्रस्य वामित्यवहरते वाह्य पयस्यायां
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अध्वर्युयजमानवाह्य व्याघ्र-
चर्मस्थापितायां मैत्रावरुक्षां पयस्यायां नीची करोति ।
वाह्यदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्य-

युक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनी हे वाङ्ग ! अहं वां युवासुषा-
वहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीची करोग्मि ॥ २५ ॥

स्योनासि^१ सुषदासि । क्षत्रस्य योनिरसि ।
स्योनामासी^१द सुषदामासी^१द क्षत्रस्य योनि-
मासी^१द ॥ २६ ॥

का० [१५, ६, ३३—७, १] प्राक् स्त्रिट्कृतः खादिरी-
मासन्दी रज्जुतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति ।
पयस्यायाः स्त्रिट्कृतोभावात् रज्जुभिर्युतां खादिरीं मन्त्रिका
व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्णरस्य पुरो निदधाति ॥ आस-
न्दीदेवत्वम् । हे आसन्दि ! त्वं स्योना सुखरूपासि सुख-
कारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा
सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० [१५, ७, २] अधीवास-
मस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्त्यां वस्त्रमाच्छा-
दयति । अधीवासदेवत्वम् । हे अधीवास ! त्वं क्षत्रस्य
क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का० [१५,
७, ३] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदिति । आसन्त्या
यजमानं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्वम् । हे यजमान ! स्योना
सुखकरीमासन्दीमासीद आरोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्या-
मासीद क्षत्रस्य योनिं स्यान्मासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

निपसाद धृतव्रतो वरुणः प्रस्त्यास्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, ७] निपसादेत्युरोऽस्यालभत इति ।
अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति ॥ वरुणदेवत्या गायत्री शुन-
। श्रेपट्टा अष्टपट्सप्तवर्षपादत्वाद्द्वर्धमाना गायत्री । असौ

यजमानः पश्यासु विदुः प्रजासु आ निपसाद । विशो वै
 पश्या इति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] आधिपत्येनोपविशे
 यदासत्यां निपश्यः स प्रजास्त्रेव निपश्य इत्यर्थः । व्यवहृता-
 येति [पा० १, ४, ८२] आङ् उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यव-
 स्थानम् । किंभूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं
 कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः ।
 तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निप-
 साद साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय
 राध्यायेति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] ॥ २७ ॥

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्प-
 न्ताम् । ब्रह्मस्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रस-
 वः । वरुणोऽसि सत्यौजाः । इन्द्रोऽसि विशौ-
 जाः । रुद्रोऽसि सुशेवः । बहुकार श्रेयस्कर
 भूयस्कर । इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्य ॥२८॥

का० [१५, ७, ५] अभिभूरित्यस्त्री पञ्चाक्षान् पाणावा-
 धायेति । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्ण-
 कपर्दान्निदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्थाम-
 क्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एक-
 रूपा पतन्ति उत्ताना अवाक्षी वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः
 सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति
 वा । हे अक्ष ! यद्वा हे यजमान ! त्वमभिभूरसि अभिभविता
 अभिती व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः
 पूर्वादियत्तत्र ऊर्धा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्-
 प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलिः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतो-

ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् ! त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोद-
नाद्रावणाक्ष । सुशेवः शैव इति सुखनाम [निघ० ३, ६] शोभनं
शैवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता । त्वं ब्रह्मासोऽस्मिन्तावदेव
पञ्चमं प्रतिवचनम् । का० [१५, ७, १०] बहुकारेति च
ह्यत्येवंनामानामिति । यजमानं बहुकारित्यादिसुमंङ्गनामानं
नरमाकारयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार ! बहु कार्यं
करोति बहुकारः श्रेयःकरोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति
भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारित्यादिकल्याणनामन्
त्वामाहुय इति शेषः ॥ का० [१५, ७, ११] स्फ्रमस्मै प्रय-
च्छति पुरोहिताऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वञ्च इति । अस्मै यजमानाय
स्फ्रं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्रदेवतम् । हे स्फ्र
इन्द्रस्य वञ्चस्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वञ्चं प्रजहारित्यादि
तस्य स्फ्रस्तृतीयमिति श्रुतेः [१, २, ४, १] । तेन हेतुना
मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्विशगमने वशवर्त्तिनं कुरु । यो
वै राजा ब्राह्मणादवलीयानमित्तेभ्यो वै स वलीयान् भवतीति
श्रुतेः [५, ४, ४, १५] । यद्वा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वञ्च-
रूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं
साधय ॥ २२ ॥

अग्निः पृथुर्धर्मश्चास्पतिर्जुषाणो अग्निः
पृथुर्धर्मश्चास्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा । स्वाहा-
कृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वं सजातानां
मध्यमेष्टाय ॥ २६ ॥

का० [१५, ७, १६] द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायामिजुहोति
चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं

निधाय तदपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्वम् ।
 अग्निः प्राज्यस्य वेतु कर्मणि पृथी घृतं पिबतु स्वाहा सुहुत-
 मस्तु । किंभूनीऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्दिशालः । तथा
 धर्मणः पतिः धारणं धर्मं जगती धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी ।
 जुषाणः प्रीयमाणः ह्यमानं हविः सेवमानो वा । अग्नि-
 पृथुर्धर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का० [१५, ७,
 १६] अचात्रिवपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाचान्यूत-
 भूमौ क्षिपति । अचदेवत्वम् । हे अचाः । यूयं स्वाहाकृता,
 स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
 किरणैर्यतश्च स्पर्धा कुरुत सजातानां समानकर्मणां भ्रातृणां
 चवियाणां मध्यमेष्टयाय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च
 यतश्च यत्नं कुरुत यजमानं सर्वत्रयश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः ।
 मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्टः तस्य
 भावो मध्यमेष्ट तस्मै ॥ २६ ॥

स॒वि॒त्रा प्र॑स॒वि॒त्रा सर॑स्वत्या वा॒चा त्वष्ट्रा॑
 रू॒पैः पू॒ष्णा प॒शुभि॑रिन्द्रे॒णास्त्रे॑ बृह॒स्पति॑ना
 ब्रह्म॑णा वरु॒णो नौज॑साग्नि॒ना तेज॑सा सोमे॒न
 राज्ञा॑ विष्णु॒ना दश॑म्या दे॒वत॑या प्रसू॒तः प्रस॑-
 र्पामि ॥ ३० ॥

का० [१५, ८, १५—१६] पितामहदशगण ए सोमपाना ए
 संख्याय सर्पण ए सवित्रेति वानुवाकमुक्तेति । पित्रादयः
 पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च
 मिलिताः अतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्वेऽहनि प्रति-
 सवनं सर्पणात्माक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां

गणं गणयित्वा असुकः प्रथमः सोमपः असी द्वितीयोऽसौ
 तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभू-
 रमीत्यादिसर्पणं विष्णुप्रोपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले
 सदःप्रवेशो वा । पदान्तेरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा
 प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः
 सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव
 पक्षः श्रेयानिति सूत्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एता-
 भिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं
 करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः
 प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा
 सूर्येण । वाचा वाग्रूपया सरस्वत्या । रूपै रूपलक्षितेन
 त्वद्वा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभिरुपल-
 क्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मि अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-आदेशः
 [पा० ७, १, ३६] । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्ता बृहस्पतिना ।
 ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा तेजस्विना अग्निना ।
 राज्ञा ओपधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण ।
 दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा
 विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व ।
 इन्द्राय सुवाम्णे पच्यस्व । वायुः पूतः पवि-
 त्रेण प्रत्यङ्क्षुसोमो अतिसुतः । इन्द्रस्व दुज्वः
 सखा ॥ ३१ ॥

अथ राजसयगतचरकमीदामणीमन्त्रा उच्यन्ते । राज-

स्यप्रान्ते विहिता सीत्रामषी चरकसीत्रामषीत्युच्यते तन्म-
 न्वाषामश्विनावृषी ॥ का० [१५, ८, २५] पक्वोदनं विरू-
 ढांशूर्णीकृत्याश्विभ्यां पचस्वेति सप्तसृजतीति । विरूढा जाता-
 हुरा अजाताहुराश्च व्रीहयः क्षीमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजा-
 ताहुराणां व्रीहणामोदन पक्वा विरूढान् व्रीहींशूर्णीकृत्यो-
 दनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि । हे सुरे !
 त्वमश्विभ्यां पचस्व अश्विनोरर्याय पाकं कुरु पाको नाम
 विपरिणामश्रेष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पचस्व । सुष्ठु त्रायत
 इति सूत्रामा तस्मै सूत्रामृषे शोभनत्राणकर्त्रे सुवातव्याय वा
 इन्द्राय पचस्व यतः सीत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति ।
 का० [१५, १०, १०] वषामार्जनान्ते कुशैः परिमृत पुनाति
 वायुः पूत इति । पशूनां वषामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः
 सुरां कस्मिश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सोमदेवत्या गायत्री । वायुः
 सुपा सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] तृतीयैकवचनस्य
 सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण
 कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिसुत
 अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा
 सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुशक्तस्त्वं
 सोमः सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य
 सुगन्धः कृत इति [१२, ७, ३] श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो
 वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुविद्द्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्वानु-
 पूर्वं विर्युयं । वृहेहैपां कृणाहि भोजनानि ये
 बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ उपयामगृहीतो-

ऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे

॥ ३२ ॥

का० [१५, १०, १२] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति । यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम् । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे इति तृतीयम् ॥ इत्थं काक्षीवतसुक्रीर्त्तिदृष्टम् । आथा सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम [निघ० ३, १, १२] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५, १७] चिदिति वितर्कं । हे सोम ! यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । मादुपधायाद्यमतोर्वीऽयवादिभ्य इति [पा० ८, २, ६] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः । बहुयवसम्पन्नाः कृषीबलाः । कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति । दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सस्वन्धौनि भोजनानि भोव्यानि वस्तूनि इह इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषां ये यजमाना वर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] उक्तिर्वचनम् । इविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति ॥ हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रघकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युव॑ सु॒राम॑म॒श्विना॒ नमु॑चा॒वासुरे॑ स॒चा ।
 वि॒पि॒पाना॑ शु॒भस्पती॑ इन्द्रं॒ कर्म॑स्वावतम्
 ॥ ३३ ॥

का० [१५, ६, ८] ग्रहाणां युव॑ सु॒रामं॑ पुत्रमिवेति ।
 युवं सु॒रामं॑ पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सु॒राग्रहाणा॑ याज्यानुवाक्ये
 प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्वि॒सरस्वती॑-
 न्द्रदेवत्या । ३ अश्विना अश्विनी ! युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु
 इन्द्रसावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः । अवतेर्लडि
 मध्यमद्विवचनम् । किम्भूती युवाम् असुर एव आसुर-
 स्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसन्नं आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुराम
 सुष्टु रमयतीति सुराम सुष्टु रमणीयं सोमं सचा सह एकैभूय
 विपिपाना विपिपानो विविधं पिबन्तौ विविध पिबतस्ती
 विपिपानो पिबतेर्व्यत्ययेन हादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम् ।
 तदर्थे श्रुतावितिहासः [१२, ३, ४, १] नमुचिर्नामासुर
 इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह
 पपौ तत इन्द्रोऽश्विनी सरस्वती चोवाचाहं नमुचिना पोतवी-
 र्योऽस्मि ततोऽश्विनी सरस्वती चापां फेनरूप वज्रमिन्द्राय ददु-
 तेनेन्द्रो नमुचे शिरश्छिद्येद ततो लोहितमित्रः ससुर सोम-
 स्तदुदरादाश्विभ्या पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र-
 मश्विनावरक्षतामित्यर्थः । पुन कौटुथी शुभः पतौ शोभनं
 शुप् शुभ दौतावित्यस्मात् सम्यदादित्वाद्भावे किप् तस्य शुभः
 शोभनस्य कर्मणः पतौ पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना
 [पा० ८, ३, ४३] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

पुत्रमिव॑ पि॒तरा॑व॒श्विनी॑भेन्द्रावयुः काव्यै-

दं० संनाभिः । यत् सुराम् व्यपिवः शचीभिः
सरस्वती त्वा मघवन्नाभिष्णाक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विष्टुप् अग्निमरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विनो
उभौ अश्विनौ ! त्वामावधुः अवर्तल्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुष-
व्यत्ययः आवतुः पालितवन्ती । कौः काथ्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टृणां
सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंमनाभिः
दंस इति कर्मनाम [निघ० २; १, ३] दंसमः करणं दंसना
तत्करोति तदाचष्ट इति [पा० ३, १, २६ वा० १, २] णिचि
जाते ख्यासत्रय्यो युजिति [पा० ३, ३, १०७] युच्प्रत्यये
दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा माता-
पितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य
रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मा-
त्कारणात् हे इन्द्र ! त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिबधादिकर्माणि
कृत्वेष्यथः सुरामं सुहु रमणीयं सोमं व्यपिवः विशेषेण पीतवा-
नसि पिवतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् । हे मघवन् धनवन्दिन्द्र !
यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णाक् उपसेवते त्वत्कृत-
सोमपानेन सरस्वतीकृतत्वस्सेवनेन च अश्विनो त्वामावतुरिति
प्रायत इत्यर्थः । भिष्णाञ् उपसेवायां कण्डादिः अस्माकङ्कि-
कण्डादिभ्यो यगिति [पा० ३, १, २७] प्राप्तस्य यको व्यत्य-
येन लुक् इल्ङ्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्यष्टकं हलिति [पा० ६,
१, ६८] तिपो लुक् लुङ्लङ्लङ्स्वडुदात्त इति [पा० ६,

४, ७१] अडागमः वावसान इति [पा० ८, ४, ५६] जकारस्य ककारः अभिष्णगिति रूपम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अगमदृशंमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादश-
शाध्याये मन्त्रदीपो वितन्वते ॥ एकादशमाख्याष्टादशाध्याय-
पर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या
ऋषयो वा ॥ सोऽग्नि पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां
प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितिर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्रा-
ग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितिर्ऋषय एवऽर्षयः पञ्चमचि-
तिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६, २, ३, १०]
प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं
देवा द्वितीया चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी
च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यत् एव तस्या आर्षेयम्-
पयसतुर्था चितिमपश्यत् ऋषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी
पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं
कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृत्वा प्रतिपदि षीर्णभासेष्टिं कृत्वा सु-
याम्गोऽथ्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पश्चानां शिरानि
ष्टतात्तानि प्रथमचित्तावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां क्वच-

न्यान्यजशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्राप्तेत् उद्यार्थमिष्ट-
कार्यं च मृदं जलं च तंत एवादेयम् ततः फालानकृणाष्टम्या-
मुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्वाहवनीयात्
प्राक् कृते चतुष्कोणे गते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं
स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वस्त्रोकेन्द्रं
निदध्यात् आहवनीयाद्दक्षिणदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः
प्रागपरा मुञ्जरसनावहाः स्थाप्याः आहवनोयोत्तरे वैषव्यभय-
तस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्ययी वाग्निः स्थाप्या ततः कर्माह
का० [१६, २, ७] अष्टांगंहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन्
युञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं मस्कृत्य जुह्वं सुभं
च संमृज्य सुच्यष्टांगंहीतमाज्यमाहवनोये परिस्तरणममि-
दाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छेदधारया स्रुचमूर्ध्ना कुर्वन्नध्वर्यु-
र्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्तत्यं चाटर्चान्ते
स्वाहाकारपर्यन्तम् । आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्ताक्षरः । अष्टानां
सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता
सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वज्रेः
सम्बन्धि तेजः निचात्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा
सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरी-
रान्विताया भूमिः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः
हृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवित्शब्देन श्रुती प्रजापतिरुक्तः
प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६, ३, १, १२] श्रुतेः । किभूतः
प्रथममन्वारम्भो मनो युञ्जानः समादधानः युद्धोऽसौ युञ्जानः
किं हृत्वा धियो मुञ्जीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय
तनित्वा पिस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः । तन्
विस्तारं समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा० ८, ४, २१]
ज्ञापत्ययः अनित्यनगमगासनमितोडागमाभायः अनुदातो-

पदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, १७] नलोपः क्त्वा यगिति [७, १, ४७] क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
स्वर्गाय शक्त्या ॥ २ ॥

गायत्री द्वितीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्खमती तदुक्तं पिङ्ग-
लेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्खमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजा-
पतेः सवे प्रसवे आज्ञाया वर्तमाना वय यजमाना युक्तेनेन्द्रि-
येभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्गाय स्वर्गसाधकाय कर्मणे
शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

युक्ताय सविता देवान् स्वयती धिया
दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसु-
वाति तान् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकीना सविता तान्
प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवाति । प्रेरणे तुदादिः लोटोऽडाटा-
वित्यडागमः प्रसूति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं
कृत्वा युक्ताय युक्ता क्त्वा यक् अग्निकर्मणि सयोज्य । किन्भू-
तान् देवान् धिया बृहया कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति
प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः
द्योतनं स्व. स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम् ।
पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्म-
त्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेर-
यिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता
प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान् युक्ता
विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवाति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति

कीदृशान् स्वयंतः स्वर्गप्राप्तौ उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं
ज्योतिः चौयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्त-
दिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य
बृहतो विपश्चितः । वि होवा दधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

जगती व्याख्यातापि [५ अध्या० १४ क०] विशेषतो व्याख्या-
यते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति
दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो
मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समा-
हितं कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि
युञ्जते सम्पादयन्ति । कीदृगस्य विप्रस्य बृहतः प्रभोः अग्निच-
यनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभि-
ज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुहतीति होत्राः
वप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदं ऋत्विग्यजमा-
नादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे
सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृगः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि
वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३,
१३०] दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथ-
मेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य
परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती अचिन्त्यः
सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमो भिर्वि श्लोक एतु
प्रथ्येव सुरैः । शृग्वन्तु विश्वे अरुतस्य पुत्रा

आ वे धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥

त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयज-
मानौ वामिति पदेनोच्चेत् । हे पत्नीयजमानौ ! वां युवयोरर्थं
नमोभिरद्वैः इदानीं हुतैष्टुतैः सहितं पूर्वं पुरातनैर्महर्षिभि-
रनुष्ठितं ब्रह्म परिदृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि
सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः
सप्त ऋपयो ब्राह्मणाद्योच्यन्ते वामर्थे पूर्वं पुरातनं ब्रह्म
ब्राह्मणजाति नमोभिरद्वैर्युजे योजयामि अन्नैर्विप्रांस्तर्पया-
मौत्वयैः । किमर्थमिति चेत् सूरैः पण्डितस्य यजमानस्य
ज्ञाक. कीर्त्तिर्व्येतु विविध गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यर्हाह-
तायेति [पा० १, ४, ८२] वि एतु अनयोर्व्यवधानम् । तत्र
दृष्टान्तः पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहु-
तिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एव यजमानस्य श्लोकं उभयलोक-
सञ्चारी भवत्विति भावः । किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य
प्रजापते, पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु ।
के । वे दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्युः
अधिष्ठितवन्त. ते सर्वेऽस्य कीर्त्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्व इद्युद्युर्देवा देवस्य महि-
मानमोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतेशो
रजात्सि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये देवा
यस्य मयितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अथश्वमनुगच्छन्त्येव
यत्प्रवृत्तिमनुव्रजन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महि-
मानं महत्त्वञ्च योजसा वसेनानुययु यद्य महिता पार्थिवानि

रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्वीन् लोकान्निमीते । लोका
 रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु० ४, १८] । स देवः महि-
 त्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं
 प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महैर्महतो भावो महित्वं
 तेन । भावे क्कान्दसस्वनप्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु
 [निघ० १, १४, १०] पठितम् । स देव एतशः अश्वरूपेण
 सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः । उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति
 श्रुतेः [१०, ६, ४, १] । सुरादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्य-
 माणत्वाच्च [२८ अध्या० १३ क०] ॥ ६ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केत नः पुनातु
 वाचस्पतिर्वाच नः स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [८ प्रध्या० १क०] कथ्यते । हे देव
 सवितः । यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च
 भगाय सौभाष्याय प्रसुव । किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः
 केतपूः केत परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
 केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता
 नोऽस्माकं केतं वित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोध-
 यतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु
 स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

द्रुमं नो देव सवितयज्ञं प्रणय देवाव्यष्ट
 सखिविदष्ट सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् ।
 ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृह-
 द्गायत्रवर्त्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः ।
 हे सवितर्देव ! नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कोट्य
 यज्ञ देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव
 प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं
 सखायं सखिण्यादकं यजमानं वेत्तौति तम् विद ज्ञाने सखी-
 नृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदल्ल लाभे
 सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम् । सत्राजितं
 सत्राणि हादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम्
 तानि हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्य-
 वाची [निघ० ३, १०, ३] सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति ।
 धनजितं धन गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति
 धनजित् । स्वर्जितं स्व स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति
 स स्वर्जित्तम् ॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता
 यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः ! ऋचा स्तोत्रहेतुसामा-
 धारभूतया ऋचा सह स्तोम त्रिहृदादिकं समर्धय सच्छं कुरु
 गायत्रेण साम्ना सह रथन्तर साम समर्धय बृहत् साम च
 समर्धय कोट्यं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनि-
 मार्गो यस्य तत् बृहत्क्षान्नी गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥८॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो ब्राह्मण्यां
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । आर्दे गायत्रेण छन्दसाङ्गि-
 रस्वत्पृथिव्याः सधस्वाद्ग्निरुपुरीष्यमङ्गिरस्व-
 दाभरु वैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६ ॥

का० [१६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभिमादाय हस्त आधायि-
 त्वेनामभिमन्त्रयते । अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्स-

कमन्त्रेण वैश्वीमन्त्रिमादायः हस्तः आधायेति ऋचां [क०
 ११] एनामन्त्रिमभिमन्त्रयते । देवस्य त्वा प्रजापतिः
 साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् । आददे
 अभ्रदेवता अतिधृतिच्छन्दः । हे अभ्रे ! सवितुर्देवस्य प्रसवे
 प्रेरणे सति अश्विनोः सन्ध्वन्विभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां
 पूष्णः सन्ध्वन्विभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गाय-
 त्रेण छन्दसा महायभूर्तेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि ।
 तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोमिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते
 अयस्त्रयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] भसंज्ञाया-
 मङ्गिरस्वदिति कृत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वा-
 मगृह्णन् तद्वत् । हे अभ्रे ! त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्यात्
 सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर ह्यग्रहोर्भच्छन्दसीति
 [पा० ८, २, ३२ वा० १] हस्य भः । चैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा
 अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजङ्गुः पुनरङ्गिरस्वदिति
 दृष्टान्ताऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयाममर्थे मन्यन्त इति
 यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] । किञ्चूतमग्निं पुरीषं पशवो
 वै पुरीषांमति श्रुतेः [६, ३, १, ३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः
 पुरीषस्तं पशव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शृङ्गा नृदु-
 च्यते तदहंतोति पुरीषोऽग्निः नृदमाटायांखां कृत्वा तस्या-
 मग्निः स्थाप्यते यतोऽती नृदग्न्योरभेदोपचारेण नृदाहरणमे-
 वाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीषमग्निमाहरेत्युच्यते अयं
 चीपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वानुवर्तिष्यते ॥ ८ ॥

अभ्रि'रसि नार्थ'सि त्वया वयमग्निं
 शकिस खनितुं सधस्य आ जागतेन छन्दसा-
 ङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती कन्दः ।
 हे सवितर्देव ! नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं
 यज्ञ देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव
 प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं
 मखायं खनिष्यादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखी-
 नृत्वजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदुल्लोभे
 सखायो विदुन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम् । सत्राजितं
 सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम्
 तानि हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्य-
 वाचो [निघ० ३, १०, ३] सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति ।
 धनजितं धन गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति
 धनजित् । स्वर्जितं स्व स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति
 स स्वर्जित्तम् ॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता
 यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः ! ऋचा स्तोत्रहेतुसामा-
 धारभूतया ऋचा सह स्तोम त्रिष्टदादिकं समर्धय मन्त्रं कुरु
 गायत्रेण सान्ना सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च
 समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनि-
 मार्गो यस्य तत् बृहत्सान्नो गायत्रं साम वत्संभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

देवस्य^१ त्वा सवितुः^२ प्रसवेऽश्विनो^३र्वाहुभ्यां^४
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । आर्दे^५ गायत्रेण कन्दसाङ्गि-
 रस्वत्पृथिव्याः^६ सधस्वाद्गिन्^७ पुरीष्यमङ्गिरस्व-
 दाभर्^८ वैष्टुभेन^९ कन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६ ॥

का० [१६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभिन्नादाय हस्त आधायि-
 त्वेनामभिमन्थयते । अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्विकाद्वर्त्यात्-

कमन्त्रेय वैश्वीमभ्रिमादाय हस्तः प्राधयेति ऋचा [क०
 ११] एनामभ्रिमभिमन्त्रयते । देवस्य त्वां प्रजापतिः
 साध्या वा ऋपयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् । आददे
 अभ्रिदेवता अतिष्ठतिच्छन्दः । हे अभ्रे ! सवितुर्देवस्य प्रसवे
 प्रेरणे सति अश्विनोः सन्ध्विभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां
 पूष्णः सन्ध्विभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायं-
 त्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि ।
 तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते
 अयस्सयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] भसंज्ञाया-
 मङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः अङ्गिरसः ऋपयः पूर्वं यथा त्वा-
 मगृह्णन् तद्वत् । हे अभ्रे ! त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात्
 सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर ह्यग्रहोर्मच्छन्दसीति
 [पा० ८, २, ३२ वा० १] हस्य भः । चैष्टुमेन छन्दसा कृत्वा
 अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजङ्गुः पुनरङ्गिरस्वदिति
 दृष्टान्ताऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति
 यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] । किन्धूतमग्निं पुरीष्यं पशवो
 वै पुरीषामिति श्रुतेः [६, ३, १, ३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः
 पुरीषस्तं पशव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुक्ला नृदु-
 च्यते तदहंतोति पुरीषोऽग्निः नृदमादायोखां कृत्वा तस्या-
 मग्निः स्थाप्यते यतोऽती नृदग्न्योरभेदीपचारेण नृदाहरणम-
 वाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरित्युच्यते अयं
 दीपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ८ ॥
 अभ्रि॑रसि॒ नार्थ्य॑सि॒ त्वया॑ वयम॒ग्नि॑
 श॒किस॑ खनि॒तु॑ स॒धस्य॑ आ जा॒गते॑न॒ छन्द॑सा-
 ङ्गि॒रस्वत् ॥ १० ॥

त्वमभिरसि उखां निर्मातुं

षोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः प्रथ-
र्यखाः सा नारी ईप् क्खान्दसः खननकाले अश्मादिना तव
कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्त्रे
पृथिव्या उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन क्खन्दसा अमितं
शक्तेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति
दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

हस्त आधाय सविता विभ्रदभिः हिर-
ण्ययीम् । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्या-
भरत् । आनुष्टुभेन क्खन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्यञ्जुरन्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रि-
ष्टुप्क्खन्दः । तृतीयतुर्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अभिदेवत्या ।
सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्त हिरण्ययीं स्वर्णरूपामभि-
माधाय स्थापयित्वा विभ्रत् तामिव धारयन् सन् अग्नेः
सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधिभूमः
सकाशात् आनुष्टुभेन क्खन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्व-
दिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

प्रतूर्त्तं वाजिन्नाट्रव वरिष्ठामनु संवतम् ।
द्विवि ते जन्म परममन्तरिच्छे तव नाभिः
पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

का० [१६, २, १०] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृच प्रतूर्त्तं
युष्माथां योगि योग इति । ऋक्तयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजान-
भि मन्त्रयनेऽभिहस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आस्वार-

पङ्क्तिः नाभानेदिष्टदृष्टा यस्या अन्वो द्वादशकावाद्यावष्टकौ
 सास्तारपङ्क्तिः । वन सन्धक्तौ संवन्धते सभ्यगभ्यते सृद्ग्रह-
 षार्थे । सेव्यत इति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्लिष्येतद्रूपम्
 अत्खननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाव्यभावेनाजि-
 प्रशस्तत्वाद्दरिष्टेत्युच्यते । हे वाजिन् ! शीघ्रगामिन्द्रश्च ! वरिष्ठा-
 सुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ
 नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] क्तान्तो निपात-
 स्वरतेः । ते तवाश्लेष दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादिय-
 रूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि
 रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः
 उदरम् यद्वा नियुन्नामकवायुश्चा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति
 तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्तित्वम् नाभिश्चन्द्रेण प्रकृष्टं शरीर-
 मुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित्
 एव पादाविवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते ।
 विराड् रूपेणाश्वः स्तूयते एवमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः
 ॥ १२ ॥

युञ्जाघ्राण् रासभं युवमस्मिन् याने हप-
 खसू । अग्निं भरन्तमस्त्रयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुञ्चिदृष्टा । गर्दभं मन्त्रयते । अध-
 र्युयजमानावुच्येते । हृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्ती हृष-
 खसू वर्पतीति हृषा कनिच्यु इत्यादिना [उष० १, १५५]
 वर्पतेरीणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा हृष
 फलाभिवर्धुकां वसु धनं ययोस्ती नलोपाभाव आर्षः तयोः
 मन्त्रोधनं हे हृषखसू अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं
 युवां रासभं गर्दभं युञ्जाघ्रां वधीतम् युजेलींति आत्तनेपदे

मध्यमद्विवचनं युञ्जाथाभिति । क्व अस्मिन् यामि अधिन्नग्निक्-
मंणि यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते
सति । कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः ।
तथा अस्मयुमस्मान् कामयमानमस्माद्धितैपिणमित्यर्थः । इदं
युरिद कामयमान इति यास्कः [निरु० ६, ३१] अस्मानि-
च्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८]
क्यच्प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् क्वाच्छन्दसीति [पा० ३,
२, १७०] उपत्ययः ॥ १३ ॥

योगे^१-योगे तवस्तरं^२ वाजे^३-वाजे हवामहे ।
सखाय^४ इन्द्र^५मृतये^६ ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्रीं शुन.शेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते ।
सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्र-
मिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्त मिन्द्रियप्रदं वा अज मृतये अवनाय
रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ऋः शपि सम्प्रसारणम् । क्व
सति वाजे-वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति
तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजं योगे योगे तवस्तरं
युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तव-
स्तर बलवत्तरमुत्साहवन्तम् । तव इति बलनाम [निघ०
२, ६, ४] तवो बलमस्यास्तीति तवस्त्री अस्मायेत्यादिना
[पा० ५, २, १२१] विन् अत्यन्तं तवस्त्री तवस्तरस्तम्
अतिशये तरप् विन्मतीर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] तरपि
विनो लुक् ॥ १४ ॥

अतूर्व^१त्रेह्य^२वक्रामन्त्रशस्ती रुद्रस्य^३ गाणपत्यं^४

मयोभूरेहि । उर्वन्तरिचं वीहि । स्वस्तिग-
व्यतिरभयानि कृण्वन् पूष्णा सयुजा सह ॥१५॥

का० [१६, २, ११] अनुपसृशन्नृत्क्रामयत्येनान् प्राचः
प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिचं पृथिव्याः सधस्यादिति । स्पर्शम-
कुर्वन्नश्वादीन् भय दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड् रूपा
त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिचं वीहीत्येतावद्यजुः । तत्र एका-
दशाक्षराद्यतुर्योऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड् रूपा अत्र
द्वितीयो द्वादशाक्षस्तैकाधिका । ऋचो मध्ये यंजुः । अम्याः
पूर्वा र्धस्याशो देवता । हे अश्व ! त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन्
प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून् हिंसन् । अशस्तोः भ्रातृभ्यः
क्रियमाणा अपकोर्त्तीरवक्रामन् पादैरवष्टभयन्निवारयन्नि-
त्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भाव-
यतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य
गणवतो गणपत्यं गणपतित्वमेहि आ सभन्तात् प्राप्नुहि
अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः । उर्वन्तरिचम्
यजुःसहितोत्तरार्धस्य रामभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ !
अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरि-
हारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु
विस्तीर्णमन्तरिचं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी
पृषेति श्रुतेः [६, ३, २, ८] । सह युङ्क्ते सा सयुक् तथा ।
किंभूतस्त्वं स्वस्तिगव्यतिः स्वस्तौत्वयिनागनाम [निरु० ३,
२१] स्वस्ति विनाशरहितो गव्यतिमार्गो यस्य । भयवर्जि-
तप्रभूतयवमोदकमार्गः मयागच्छेत्यर्थः । नैकोऽध्वानं प्रप-
द्येतीति न्यायात् पूष्णा सहेत्युक्तिः । १५ ॥

पृथिव्याः सधस्याद्रग्निं पुरीष्यमद्विरस्व-

दाभर । अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमः ।

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गिरिष्यामः ॥ १६ ॥

अजोत्क्रमणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री
 आग्नेयी । हे अग्ने ! पृथिव्याः भूमेः सधस्यात् सहस्थानात्
 पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस इवाभर आहर ॥ का०
 [१६, ३, १२] अग्निपु प्रज्वलत्सु, पिण्ड गच्छन्त्यग्निं पुरी-
 ष्यमिति । त्रिषु अग्निपु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवसु-
 तुष्कोणश्वभ्रस्यं सृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा
 अपोति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री छन्दः । पुरीष्यं पशव्य-
 मग्निमङ्गिरस इव वयमच्छेमः अच्छ अभिसुखमिमः गच्छामः ।
 अच्चाभेराप्तुमिति शाकपूणिरिति यास्कः [निरु० ५, २८] ॥
 का० [१६, २, १४] अनडापुरुषमोक्षते देवपितृमनुष्यान्तर्क-
 मग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽन-
 हापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः आसुर्यनु-
 ष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयि-
 श्यामः ॥ १६ ॥

अन्वग्निरूपसामग्रमस्यदन्वहानि प्रथमो
 जातवेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुवा च रश्मी-
 ननु द्यावापृथिवी आतंतन्य ॥ १७ ॥

का० [१६, २, १५] वल्कीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमोक्षते-
 ऽन्वग्निरिति । वल्कीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिहृत्तः सा वल्की-
 कवपा पिण्डाद्भवनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्-
 स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा
 त्रिष्टुप्पुरीषोद्दृष्टा प्रथमस्य व्युद्गमम् । अग्निरूपामुषःकात्वा-

नामप्रमुपक्रममन्वस्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदाः अयमग्निः प्रथमः सुख्यः सन् अहानि दिमानि अन्वस्यत् । किञ्च सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वस्यत् । किञ्च द्यावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आततस्य आतेनिय आततान सर्वतो व्याप्तवान् । व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] पुरुषव्यत्ययः बभूधाततस्येत्यादिना [पा० ७, २, ६४] निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति श्रेयः ॥१७॥

आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो विधूनुते ।
अग्निं सधस्ये महति चक्षुषा निचिकीषते
॥ १८ ॥

का० [१६, २, १७] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्रुमिति । सृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते ॥ अश्रुदेवत्यानुष्टुप्सयोभूदष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वाङ्गं सङ्गामान् पाप्मनः अमान् विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्ये सहस्थानि पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं सृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थंस्कान्दमोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा
त्वम् । भूम्या वृत्त्वाय नो ब्रूहि यतः खनिम
तं वयम् ॥ १९ ॥

का० [१६, २, १८] आक्रम्येत्येतेन सृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति । एतेनाश्वेन गतस्य सृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति सृत्पिण्डोपर्यङ्गस्य मध्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य ॥

अश्रुदेवत्यानुष्टुप् हे वालिन् अश्रु ! पृथिवीं भूमिमाकम्वा-
धिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीत्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ
अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निषिन्वित्यर्थः । किञ्च
भूम्या वृत्त्वाय वृत्तु वर्त्तने क्त्वाप्रत्ययः क्तो यक् अत्र स्पर्शनार्थः
धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि
अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदे-
शाह्वयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशा-
त्तादृशौ मृत् प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥१८॥

द्वौस्ते^१ पृष्ठं^२ पृथिवी^३ सधस्यं^४मात्मान्तरि-
क्षं^५ समुद्रो^६ योनिः^७ । विख्याय^८ चक्षुषा^९ त्वमभि-
तिष्ठ^{१०} पृतन्यतः^{११} ॥ २० ॥

का० [१६, २, १८] द्वौस्ते इति पृष्ठस्योपरि पाणिं
धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पद दधतमश्वमस्पृशंस्ति-
ष्ठन्नध्वर्युर्देक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥
आर्षीं ब्रूहती अश्रुदेवत्या । हे अश्रु ! द्वौः दुलीकस्ते तव
पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्यं सङ्गस्थान पादौ अन्तरिक्ष-
मन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं
तव योनिः सत्पत्तिस्थानमणु योनिर्दा अश्रु इति श्रुतेः । एवं
स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृद विलोक्य पृत-
न्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि
गूढं स्थितानभितिष्ठ पाटेराक्रम्य विनाशय । पृतनामिच्छन्ति
शुप आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८] कव्यध्वरपृतनस्यर्चि
लोप इति [पा० ७, ४, ३८] क्वचि परे पृतगाशब्दस्थान्त-
लोप, ततः शब्दप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्माद्वास्थानाद्
द्रविणोदा वाजिन् । वयं स्याम सुमती पृथि-
व्या अग्निं खनन्त उपस्ये अस्थाः ॥ २१ ॥

का० [१६, २, १९] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । सृत्-
पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा
विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्ते नैकाधिका । हे वाजिन् ।
महते सौभगाय मद्वाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानात् खनन-
प्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची
शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै ।
कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणशब्दः
सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमती शोभन-
मती सानुग्रहे वित्ते स्याम भवेम । कीदृशा वयम् अस्थाः
पृथिव्या उपस्ये उत्स्ये उपरिभागे अग्निमग्न्यर्थं सृत्पिण्डं
खनन्तः खनितमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकाः सुलोकां
सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकम-
ग्निं स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

का० [१६, २, २०] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्ता-
रिताश्वं मन्त्रयते ॥ आग्नी विष्टुप् । अर्वा अरण्यशोः चक्षुः
द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत् उत्-
क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं
पुण्यवन्त मकः स्रतवान् करोतेर्लङि बहुलं छन्दमीति [पा०
२, ४, ७३] अपो लुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः प्रदेशादय-
मग्निमग्निहेतुं सृदं खनेम कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनं

प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं सः स्वर्गमधिहृदाया अवि-
रोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीत्य-
परिभावे ऐश्वर्ये वा । किञ्भूतं सः नाकं नास्यकं यत्र तं कं
सुखमकं दुःख तद्रहितं तथा उत्तमसुत्कष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा जिघर्षिं मनसा घृतेन प्रतिक्षिय-
न्तं भुवनानि विष्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा
वृहन्तं व्यचिष्टमन्ने रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का० [१६, २, २२] उपविश्य मृदमभिलुहोत्या त्वा
जिघर्षीति व्यतिपक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रवेणाश्वपदे ।
अस्यार्यः । आज्यं संसृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि
अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदसुद्रायामा त्वा आ विश्वत
इति ऋग्भ्यां व्यतिपक्ताभ्यां स्रवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिपङ्ग-
द्यैवम् आ त्वा जिघर्षीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यग्रीरित्युत्तरस्या
उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं
तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥
मृत्समददृष्टे अग्नेय्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ! मनसा यद्वा-
युक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन हत्वा त्वामाजिघर्षिं आमि-
क्षामि दीपयामि वा घृ चरणदीप्त्योः ह्यादिः । कीदृशं त्वां
विष्वादि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येक
निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादिकादस्माच्छ्रुतप्रत्ययः ।
तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति, तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा
पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन वृहन्तं महान्तम् । इतो वा अयं
सूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमष् सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः । यद्वा
तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः

वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः
 देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽव-
 काशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्टः
 अतिशयने तमविष्टनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्टन् विन्म-
 तोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्टनि परे मतुपो लुक् । अत्रैः
 रभसं रभ राभस्ये घृताव्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य
 शक्तिचयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं
 वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशेः शानन्-
 प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विप्रुवतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा
 तज्जुषेत । मर्यश्रीं स्पृहयद्वर्णां अग्निनाभि-
 मृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

अहमग्निमाजिघर्षिं समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च ।
 किम्भूतं विश्रुतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् ।
 सोऽग्निररक्षसां क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा
 चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुपतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् ।
 कोदृशोऽग्निः मर्यश्रीः मर्यमनुष्यैः शीयते आश्रीयते सेव्यते
 इति मर्यश्रीः मनुष्येराश्रयणीयः । स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृह-
 णीयो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः । अभि-
 मृश्यत इत्यभिमृष्टं न अभिमृश्यते नाभिमृष्टं तस्यै नाभिमृशे
 चतुर्थी तृतीयार्थे तनोविशेषणं नाभिमृशे अभिमर्शं कर्तु-
 मयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालात्प्रत्ययेन
 जर्भुराणः जृभत इति जर्भुराणः जृभो गावविनामे इतस्ततश्च
 गच्छन् जृभेरीणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृगमग्निमाजिघ-
 र्मीति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का० [१६, २, २३] अभ्रग पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बहिर्वह्नित्तरयोत्तरयेति । अस्यार्थः । अभ्रग वारत्रयं सृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बहिर्वह्निःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि-त्वेति तद्बहिर्वह्निर्द्वितीय त्वमग्न इति तद्बहिस्तृतीयमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री सोमकष्टटा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्वानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणमित्यर्थः । क्रीटशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यात्रस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशु दाने अस्य धातोर्दाशान्महानित्वादिना [पा० ६, १, १२] कसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशुषे इति दत्ते ऋ इति दाशान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि दुधाञ् विधारणे पुष्टौ दानं इति कल्पद्रमोक्तेः ॥ २५ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।
धृषद्वर्णं दिवे-दिवे हुन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुष्टटा । परीत्य, पसर्गस्य धीमहीत्वनेन सम्बन्धः । सहस्य सहसि बले भव. सहस्य. बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य ! हे अग्ने ! वयं त्वा त्वां परिधौमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस-

मित्युक्तम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादि-
पुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपतिं पालयतीति पूस्तम् पृ
पालनपूरणयोः क्षिप् उदोष्ठपूर्वस्येति [पा०७, १, १०२]
उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मिधाविनं ब्राह्मणजातिं
वा । धृपद्वर्णं जिधृपा प्रांगल्ग्रे अतो व्यत्ययेन तौदादिका-
च्छ्वप्रत्ययः धृणोति धृपन् प्रगल्भा वर्णो यस्य तम् असन्नरूप-
मित्यर्थः । दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं मञ्ज-
नीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः
यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचि-
त्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् । भङ्गुरावतामिति संहितायां
दीर्घः ॥ २६ ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुचिणिस्त्वमङ्गास्त्व-
मश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां
नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुब्गृत्समदृष्टा प्रथमान्याविकादशाणीं
द्वितीयदृतीयौ दशाणीं पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीय-
चतुर्थौ दशाणीं यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा
वैराणौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः ।
हे नृपते नृणां पालक ! हे अग्ने ! त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्त-
भूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यम इत्यर्थः यद्वा द्युभिः
स्वर्गः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुचिणिः
आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या
क्षणीति हन्ति तमः मनोति सभजते वा आशुशुचिणिः ।
त्वमङ्गी वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि
प्रापाणस्योपरि पापाणान्तरसहटनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो

ऽरणिंकाष्ठेभ्यो जायसे व्व सोपधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे
वंशद्वयसहस्रर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे
जायसे पुत्रो ह्येष सन् स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किन्भू-
तस्त्वं शुचिः श्रद्धिहेतुः पुनः पाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥२०॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो व्राहुभ्यां
पृष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्याद्गनिं
पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वा-
ग्ने सुप्रतीकमजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं
प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्याद्गनिं
पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामः ॥ २८ ॥

का० [१६, २, २३] अश्वरा पिण्डं खनति देवस्य त्वेति ।
अश्वरा कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकया ॥ देवस्य त्वा
व्याखातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं
पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस
इव खनामि । कीदृशमग्नि ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे
अग्ने ! ईदृश त्वा पृथिव्याः महस्थानात् अङ्गिरस इव वयं
खनामः । कीदृश सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्त्रेणानुपक्षीयेन
निरन्तरं वर्त्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं
छान्दमो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत
एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

अपां पृष्ठसंसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः
पिन्वमानम् । वर्धमानो महात् ॥२॥ आ च पुष्क-
रे दिवो मात्रेया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

का० [६, २, २४] कृष्णाजिनमास्तोर्योत्तरतस्तस्मिन्
 पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अस्यायः । सृत्पिण्डोत्तर-
 भागे प्राग्श्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तोर्यं तत्रापां पृष्ठ-
 मिति पादत्रयात्कमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥
 पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यावेकादश-
 काविति द्वाचराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विरा-
 ङित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण ! त्वमपां जलानां
 पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः
 कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीति-
 करं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं
 समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः ।
 वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्चान्दसः । पुष्करे जले आ-
 सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं
 वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का० [१६, २, २५] विमार्द्येनदिव
 इति । एनत् पुष्करपर्णं विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण !
 दिवो माद्यया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन
 त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावी वरिमा तेन प्रथस्फो-
 त्यादिना [पा० ६, ४, १५७] उरोर्वरादेश इमंनि
 ॥ २८ ॥

शर्मं च स्वी वर्मं च स्वीच्छिद्रे बहुले
 उभे । व्यधस्वती संवसाथां भूतमग्निं पुरी-
 व्यम् ॥ ३० ॥

का० [१६, २, २६] आलभत उभे शर्मं च स्वी इति ।
 ऋग्हवेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहेव सृष्टेदिति सूत्रार्थः ॥
 कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये हे अनुष्टुभी । हे कृष्णाजिनपुष्कर-

पर्णे ! उभे युवांशं च स्यः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः वर्मं
 च स्यः कथंचवदृचके अपि भवथः चो ममुञ्चये । कीदृशे युवा-
 मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुन्ते विस्तीर्णं व्यस्रती व्यचर्नं
 व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशवती । तथाविधे युवां
 पुरीषं पशव्यमग्नि संवसायां सम्यगाच्छादयतम् । वस
 आच्छादने अटादिः आच्छाद्य चाग्निं मृतं विभृतं धारयत
 विभर्तेः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक्
 ॥ ३० ॥

संवसायां स्वर्विदा समीची उरसा त्वना ।
 अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिषन्तमजस्रमित्
 ॥ ३१ ॥

हे धूम्राजिनपुष्करपर्णे ! ज्योतिषन्तं तेजस्विनमजस्रमित्
 निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवा-
 नुरसा त्वना उरोरूपेण भवतीयशरीरेणाग्निं संवसायां
 सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः
 स्रर्वित्त इति स्रर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाची स्र.शब्दः स्वर्ग-
 नाभसाधने इत्यर्थः । तथा समीची सम्यगक्षणे सद्गत एकचित्ते
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथवा त्वा प्रध-
 मो निरमन्यदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथवा
 निरमन्यत । मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

का० [१६. २, २७] पिण्डं पुरीष्योऽसीति । प्रतिष्ठागा-
 यत्रौ अथो मा पट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदे-
 वत्या । हे अग्ने ! त्वं पुरीषः पशव्योऽसि पिण्डभरा असि

विश्वं सर्वं जगद् विभक्तिं धारयति पुण्याति वा विश्वभराः
 असुन्प्रत्ययः । हे अग्ने ! प्रथमः इतरभ्यः पूर्वभावी अथवाख्य
 ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्यत् निःशेषेण मथितवान् ॥
 का० [१६, २, २८, ३, १] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणीत्त-
 राभ्यां दक्षिणः साभिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वं सक्कृत्वा
 पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाभिः धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां
 सर्वं पिण्डं त्वामग्न इति षडृचेन सक्कृद्गृहीत्वा पुष्करपर्णे
 स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्त्रिस्रो गायत्रो भरद्वा-
 जदृष्टाः । हे अग्ने ! अथवा प्राणः पुष्करादधि उदकात्तकाशात्त्वां
 निरमन्यत् निःशेषेण मथितवान् आपो वै पुष्कर प्राणोऽथर्वेति
 श्रुतेः [६, ४, २, २] । वाघत इति ऋत्विङ्ङामसु [निघ० ३,
 १८, ३] पठितम् । विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः
 ऋत्विजस्त्वां भूर्धोऽर्थादरणेः शिरसो निरमन्यन्तेति व्यत्ययः ।
 यद्वा विश्वस्येति षष्ठे कवचनं प्रथमावहुवचनार्थं विश्वे सर्वे
 वाघत इत्यर्थः ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने ! अथवाख्य ऋषिः
 पुष्करादधि षड्गपत्रस्योपरि त्वां निरमन्यत् । कौटशात् पुष्क-
 रात् नूर्धः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगती
 वाङ्कात् पुष्करपर्णमग्निमन्यनयत्तन्निष्पादनद्वारेण सर्वं
 जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः ।

वृत्रहर्णं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने ! अथर्वणः ऋषिः पुत्रः दध्यङ्ङामक ऋषिः तमु
 त्वा उ एवार्थं तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वलितशान् । कौटशात् त्वां
 वृत्रहर्णं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभ्रूणहर्त्रेषु इन इति
 [पा० ३, २, ८०] क्लिप् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां

त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । वाचंयमपुरन्दरी चेति
[पा० ६, ३, ६८] खशि निघातः ॥ ३३ ॥

तस्यु^१ त्वा पाय्यो^२ वृषा^३ समी^४घे दस्युहन्त-
मन् । धनं^५ जयत्^६ रणे^७-रणे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे
वृटयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां द्युस्थिति [पा० ४,
४, १११] पाथःशब्दात् द्युप्रत्ययः टिलोपः । वृषा सेह्ला
मनः हे अग्ने ! त्वा त्वां समीघे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्म-
पत्या उपलभ्यते अतः पाथ्यः । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मन-
सैवाभिलष्य स्त्रियाए रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः । मनो वै
पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६, ४, २, ४] । कौट्यं त्वां दस्युहन्त-
मम् दस्युन् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तम-
स्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपे
दस्युहन्तम इति प्राप्ते नाहस्येति [पा० ८, २, १७] तमपो
नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् । रणे रणे धनञ्जयं तेषु
तेषु मघामेषु धनस्य जितारम् ॥ ३४ ॥

सीद^१ होतः^२ ख उ^३ लोके त्रिकित्वान् सादया^४
यज्ञ^५ सु^६कृतस्य योनौ^७ । देवावो^८देवान् हविषा^९
यजास्यग्ने^{१०} बृहद्यजमाने^{११} वयो^{१२} धाः ॥ ३५ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रयोदेववाताभ्यां वृषा । हे होतः
देवानामाद्घातः ! हे अग्ने ! ख उ लोके उ एवायं खकीये
एव म्याने कृष्याजिनारये त्वं सीद उपविश । कौट्यस्त्वं
त्रिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधु-
कृतस्य क्रमेणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्याजिने यज्ञं सादय

स्यापय । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७]
 संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेपण-
 मोमनिधानादीनि । कृष्णाजिन एव भवन्तीति । कृष्णाजिनं
 सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतः [६,
 ४, २, ६] । हे अग्ने ! यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति
 देवाघोः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यजामि यजमि
 लैटोऽडाटाविव्याडागमः [पा० ३, ४, ८३] पूजयामि अतो
 यजमाने । बृहन्नहृदय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातर्लुङि
 मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं कन्दस्यमाद्योगेऽपीत्य-
 ङभावः [पा० ६, ४, ७५] ॥ ३५ ॥

नि होता होतृपदने विदानस्त्वेषो दीदि-
 वात् २॥ असदत् सुदत्तः । अद्व्यव्रतप्रमतिर्व-
 सिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

आग्नेयो विष्टुप् गृत्समददृष्टा । नीत्युपसर्गोऽमटदित्य-
 नेन सम्यध्यति । अग्निः होतृपदने न्यसीदत् होता यस्मिन्
 मोदति तद्वोतृपदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदि-
 रूपे सम्यगुर्पावष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवाना-
 माह्वाता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । त्वेषः त्वेष
 दोषो पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान् । दीदिवान्
 दीच्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडाटी अन्मात् कसुः तृजाटीनां
 टीर्वोऽभ्यामस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यामदीर्घः नोपो
 व्योऽन्तीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः होतृधिष्णयादी
 गननवान् । सुदत्तः माधु कुशलः क्षिप्रकारी । अद्व्य-
 व्रतप्रमतिः दम्भु वधे अद्व्यमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽद्व्य-
 व्यव्रतः प्रकृष्टा सतिर्वुद्विर्यस्य स प्रमतिः अद्व्यव्रतयाम्ना

प्रमतिष्येति, सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता
 अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्टमेवःस्विति [पा० ६,
 ४, १५४] इष्टानि परे-त्वचो लोपः । महस्रभरः स्रस्र
 सर्वजन विभर्त्ति पुष्पाति स्रस्रभरः । शुचिजिह्वः शविः
 शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्वानि
 हवीथभ्यवहरन्नप्यच्छिष्टं न करोतीति भावः । ३६ ॥

स॒सी॑द॒स्र स॒हा॒ २॥ असि॒ शोच॑स्व
 दे॒व॒वो॑त॒मः । वि धूम॑म॒ग्ने अ॒रु॒षं मि॑वे॒ध्य सृ॒ज
 प्र॑शस्त द॒र्श॑तम् ॥ ३७ ॥

आग्नेयो वृहतो प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो हादशाणांऽन्यो-
 ऽष्टाणाः । मध्यशष्टस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मिवेध्य ! हे
 मेध्य ! यज्ञिय ! यजार्ध ! हे प्रशस्त ! उत्थाट ! हे अग्ने ! त्वं
 ससीदस्र पुष्करपर्णं सन्वगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेक-
 क्रतुहेतुत्वात् स त्वं शोचस्व श्व दीप्तौ दीप्यस्व । कौट्ट-
 शस्त्व देववोतम, देवान् वेति तर्पयति देववीः वो कान्त्यादो
 क्लिप् अतिशयेन देववीः देववोतमः । किञ्च दशत दर्शनीय-
 मरुपमरोचनं धूम विसृज त्रिसृञ्च वोल्युपसर्गः सृजेत्यनेन
 सम्बध्यते इतो वा अयमूर्ध्वं ए रित सिञ्चति धूमं सामुद्र
 वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अ॒पो दे॒वीरु॑प॒सृज॑ मधु॑मती॒रय॑न्मा॒य
 प्र॒जाथ्यः । तासा॑मा॒स्थाना॑दुज्जि॒हता॑सोष॒धयः॑
 सु॒पिप्प॑लाः ॥ ३८ ॥

का० [१६, ३, २] अपः शम्भ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति ।
 नृपिण्डगर्ते जन सिद्धति ॥ अन्देवत्या न्यङ्गुमारिणी मिन्युः

हीपदृष्टा द्वितीयो हादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाणां यस्याः मा
 न्यङ्गुसारिणी । 'पूर्वोऽर्चोऽग्ने' इति मन्वीधनमध्वाङ्घ्रियते
 यौरध्वर्युर्वा मन्वीधत हे अग्ने ! यद्वा हे यौः ! यद्वा हे
 अध्वर्यो ! देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे
 आसिञ्च । कीदृशीरपः मधुमती. रसवतीः आरोग्यदात्रीः ।
 किमर्थं प्रजाभ्यः अयच्छाय पञ्चमी षष्ठ्यै यच्छणोऽभावोऽ-
 यक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्तानामपां
 स्थानात् सुचेत्ररूपादस्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ. मम-
 न्तादुज्जिहतामुद्रच्छन्तु । कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं
 पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातृत्तानाया
 हृदयं यद्विकसत् । यो देवानां चरसि प्राणधेन
 कस्मै देव वपडस्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

का० [१६, ३, ३] सं त इति वातमपक्षिपाति । पिण्ड-
 गर्त्ते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्धं पृथिवीदेवत्वमर्धं वायुदेव-
 त्वम् । हे पृथिवि ! उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते
 तव यद्दृदयं हृदयसद्वयं खननस्थानं विकसत् पिण्डावतरूपेण
 विकसितम् इडभाव आषः [या० ७, २, ३४] तत् स्थानं वायुः
 सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा
 पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशा वायुः मातरिश्वा मातर्यन्त-
 रिच्छे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्रयति गच्छति मात-
 रिश्वा । एव पृथिवीसुक्ता वायुमाह हे देव ! द्योतनादिगुण-
 युक्त ! वायो ! यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां प्राणधेन प्राणभावेन
 चरसि प्राणानां भावः प्राणधम् भावे ह्यान्दमस्यन्प्रत्ययः ।

कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडन्तु वषट्कृता
भवतु नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यद्येपेति [६, ४, ३, ४]
श्रुतः ॥ ३६ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्मं वरुधमास-
दत् स्वः । वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व
विभावसी ॥ ४० ॥

का० [१६, ३, ५] आस्तीर्णयोरन्तानुदृग्द्वाति सुजात
इति । अस्यार्थः । आस्तीर्णयाः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः
प्रान्तानूर्ध्वमाटत् इति ॥ अग्निदेवत्वानुष्टुप् द्वितीयो नवाणः ।
सुजातः सुष्ठूपन्नोऽयमग्निः ज्यातिषा स्वकीयेन तेजसा मह
शर्मं सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरुधं वरणीयं
गृह कृष्णाजिननिमित्तमामदत् आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का०
[१६, ३, ६] विवृता मुञ्जयोक्तेणोपनहति वासो अग्ने इति ।
उदृग्द्वातान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् मुञ्जयोक्तेण
वध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः ॥ हे विभावसी ! विभा दीप्ति
देव वसु धनं यस्य स विभावसु तत्सम्बोधनं हे विभावसी !
हे अग्ने ! विश्वरूप बहुप्रकाररूप विशिष्टं वामः वस्त्रं कृष्णा
जिनरूप संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येज् सवरणे अम्यं रूपम्
॥ ४० ॥

उदु' तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया ।
दृशे च भासा वृहता सुशुक्लनिराग्ने याहि
सुगृप्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० [१६, ३, ७] उदुतिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठति ।

तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या
 हृदतो विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्थः अन्ये अष्टार्णाः ।
 हे स्रध्वर ! शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक ! हे
 अग्ने ! उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया
 धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानवः पालय ह्यचोऽतस्तिष्ठ
 इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किञ्च हे
 अग्ने ! सुशस्तिभिः शोभनकीर्त्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टै-
 रश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् हृदता भासा
 प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विश्ये चेति
 [पा० ३, ४, ११] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः । कोदृशस्त्वं सुश-
 क्कनिः साधु शुचो रश्मीन् वनति सम्भजति सुशक्कनिः रश्मि-
 प्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु य ऊतये तिष्ठा देवो न
 सविता । ऊर्ध्वी वाजस्य सनिता यदङ्घ्रिभि-
 र्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

का० [१६, ३, ८] ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्ऊर्ध्वं ऊ पु
 ण इति । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्नि-
 देवत्योपरिष्ठाद् हृदतो कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशाणोऽन्ये
 त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्ठाद् बृहती । हे अग्ने ! नोऽस्माकमू-
 तये रक्षणाय ऊर्ध्वं उ सु तिष्ठ ऊर्ध्वं एव सुतरामर्षस्थिती भव
 ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र
 नय धातुस्योरुपुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य
 णत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्थे मयिता देव इव
 यथा मयिता देव ऊर्ध्वः सद्यस्मानयति तद्वत् म त्वमूर्ध्वः मन्
 वाजस्य सनिता एवस्य दाता भवेति शेषः यणु दाने यद्यस्मा-

त्कारणात् अञ्चिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋ-
 त्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्वं
 ण्व तिष्ठेति पूर्ववान्वयः । अञ्चन्ति व्यक्तिकुर्वन्तीत्यञ्चिनस्तैः
 यद्वा अञ्चिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वा विह्व-
 यामहे । कीदृशैरञ्चिभिः वाघद्भिः हविषां वोटृभिः ॥ ४२ ॥

स जातो गर्भी^१ असि रोदस्योरग्ने चारु-
 विभृत^२ ओषधीषु । चित्रः शिशुः परि तमा^३-
 स्यक्तून् प्र सादृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

का० [१६, ३, ८] अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभ-
 तीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति । पिण्डं
 नोद्देरवतार्थं नाभ्युपरि हस्ताभ्या धारयन्नश्वगर्दभाजान् स
 जात इत्याहृतक्रमेण प्रतिमन्त्र मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नैकेकं
 मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा ।
 अश्वमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने । स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्यो-
 र्गर्भं सन्निदानीं जातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः ।
 ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः ।
 चित्र. नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्न-
 त्वात् शिशुः शमनोयो वा । अक्तूनिति त्तिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि
 तमासि रात्रुपलक्षितानि अन्वकाराणि परि परिहरन्
 सादृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत्
 अत्यन्त शब्द कुर्वन् पगा; प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुङ्गोति
 [पा० २, ४, ४५] गादेशः अडभावश्छान्दसः छन्दसि लुङ्-
 ङिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा
 इत्यनेन सम्बध्यते । दाधर्त्तिर्दधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४,
 ६३] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः । ४३ ॥

स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यवन् ।
पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

रासभदेवत्वानुष्टुबुषिगवा । इयति प्रति पदार्थं गच्छती-
त्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल ! स्थिरः चलनरहितः सन्
त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव वीड्वङ्गशब्दो दृढार्थः वीड्वङ्गानि
यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः
विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुपदः सुखासनः स्वास्थेयो भव सुखेन
सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुपदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः
पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं
यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीष्ये पु जुप्रडिति
[पा० ३, २, ६५] जुप्रट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
माद्यावापृथिवी अभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा
वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

अजदेवत्या पथा वहती । अङ्गिरोभिर्कृपिभिः पूर्वं
सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे
अङ्गिरः अग्निरूप अज ! मानुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजा-
भ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज
इति श्रुतः [६, ४, ४, ४] । किञ्च द्यावापृथिवी मा अभि-
शोचीः मा मन्तापय तथान्तरिक्षं माभिःशोचीः तथा वनस्प-
तीन्माभिःशोचीः ॥ ४५ ॥

अतु वाजी कनिक्रदन्तानदद्रास्भः पत्वा ।
भरन्मग्निं पुरीष्यं मा प्राद्यायुष पुरा । ह्यप्रा-

ग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं च समुद्रियम् ॥
अग्न आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

का० [१६, ३, १०] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुप-
सृशन् प्रैतु वाजो हृषाग्निमित्यश्वखरयारिति । अश्वदीना-
मुपरि पिण्डं धारयति तानसृशन् प्रैतु वाजोत्वशोपरि
हृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्ववसाना
अष्टार्णपट्पाटा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावखदेवत्वौ तृतीयो-
ऽर्धर्चो रासभदेवत्वः तृतीयतुर्यो पादो व्युच्छौ । वाजो अश्वः
प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं कुर्वन् कनिक्कदत् अत्यर्थं हेपितशब्द
कुर्वन् यद्भुगन्तम् । रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् । किं
कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो
नादयन् यद्भुगन्तम् । कीदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः
पत्सृष्ट गतावित्यस्मादन्वेभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २,
७५] कनिप् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासाथम् ।
तथा च श्रुतिः [६, ४, ४, ७] यदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुच दधातीति । किञ्च अयमश्वः पुरोर्यं
पशव्यमग्निं भरन् धारयन् आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि
मा विनश्यतु कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः । आयुःशब्देन
श्रुत्वा कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वदीना स्तुतिः क्रियते ॥
अथ रासभमन्त्रे हृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन् धारयन् सन्
प्रैतु इति शेषः । कीदृशमग्निम् हृषणं सेक्तां फलाभिवर्धण-
समयम् आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपा गर्भम् जल-
मध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेषस्थाना जलानां मध्ये विद्युद्रूपं
वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे
अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् ययो ह वै समुद्रा अग्नियं-

सुषां महाव्रतं सान्नां महदुक्त्यन्वचामिति श्रुतेः ॥ का०
[१६, ३, ११] अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छामस्यर्तं
सत्यमित्या निधानात् । अग्न इति मन्त्रेण रासभात् पिण्ड-
माहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत्
परिहृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः । एकपदा गायत्री
अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि
आगच्छ ॥ ४६ ॥

ऋतं सत्यमृतं सत्यम् । अग्निं पुरीष्यु-
मङ्गिरस्वङ्गरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वम-
ग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः । व्यस्यन्
विश्वान् अनिरा असौ वा निषीदन्तो अप दुर्मतिं
जहि ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यं यज्ञः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्या-
मादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृ-
गुभयरूपमग्निमध्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति
पुनर्वचनमादरार्थम् । का० [१६, ३, १३] अनहापुरुष-
मीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृकायंविमुखा-
ऽनहापुरुषस्तमध्वर्युरीक्षते अग्निपु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित
इति पूर्ववत् पदेन सभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यज्ञः
सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः
हरामः ॥ का० [१६, ३, १३] उत्तरत आहवनीयस्योद्-
तावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिहृते प्राग्दारे पिण्डं निदधात्यो-
पधय इति । उखासभरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्व-
मेव कृते परिहृते आच्छादितप्रदेशे ओपधय इति मन्त्राभ्यां

पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिहृते उदते कृतोक्तेखने अवी-
क्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताध्यासे एता-
दृशे इति सूत्रार्थः । त्रिष्टुवनुष्टुभावोपधिर्देवत्ये व्यस्यन्नि-
त्यर्हर्चोऽग्निदैवतः । हे ओषधयः ! यूयमेतमग्निं प्रति मोदध्व-
मभ्युत्थानादिभि प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् ।
अवास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिसुखीकृत्य आयन्त-
मागच्छन्तम् । एवमर्हर्चेनीपधीरुक्ताथाग्निमाह हे अग्ने !
त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति
दत्तं नास्ति हृतमित्येवमाटिकामपजहि अपनय । किं
कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतौः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्नि-
रेस्यन् नास्ति इरा अन्न याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम
[निघ० २, ७, १२] अतिवृद्ध्याद्याः ॥ ४७ ॥

ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्प-
लाः । अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नं सधस्य-
मासीदत् ॥ ४८ ॥

हे ओषधयः । एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्त्रीकु-
रुत । यूयं कीदृशः पुष्पवती. वा छन्दसीति [पा० ६, १,
१०६] पूर्वसवर्णदीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः
शोभन पिप्पलं फल यासा ताः । किञ्च ऋत्वियः ऋतव्य. ऋतुः
प्राप्तोऽस्य छन्दसि घस् इति [पा० ५, १, १०६] कालप्राप्ती
घस्रत्ययः ऋतुकालीनः प्राप्तकाल. वो युष्माकं गर्भो भूत्वाय-
मग्निः प्रत्नं पुरातन सधस्यं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासीदत्
आसीदति ॥ ४८ ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो वार्धस्व

द्विपो रक्षसो अमोवाः । सुशर्मणो बृहतः
शर्मणि स्यामग्ने रक्षसु सुहवस्य प्रणीतौ ॥४६॥

का० [१६, ३, १५] वि पाजसेति प्रमुच्येनमजलोमा-
न्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणै-
पिण्डं कृष्याग्निब्रह्मं विसंस्य छागरोमाषि गृहीत्वाश्वादीनै-
शानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टु-
बुक्तीलदृष्टा वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने !
द्विपः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमोवाः व्याधींश्च त्वं विवा-
धस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन
पाजसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दौष्यमानः पाज इति
बलनाम [निघ० २, ६, २] शोचतेयंङ्न्ताच्छानच्प्रत्ययः ।
एवं प्रत्यञ्चमुक्त्वा परोक्षमाह अग्ने प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनु-
ज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां
भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः माधु-
शरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा तस्य । बृहतः
प्रीडस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य । अस्तेषिडि उत्त-
मैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४६ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधा-
तन । महे रणाय चर्चसे ॥ ५० ॥

का० [१६, ३, १७] आपो हि ष्ठेति पर्णकपायपक्व-
सुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशत्वक्कथितं जलं पिण्डे
क्षत्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अष्टदेवतास्त्रिस्रो गायत्राः
सिन्धुद्वीपदृष्टाः । द्विशब्दः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो
वा । हे आपः ! या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्राः

स्य भवय मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्येति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपा प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूय नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनयनायेति [पा० ७, १, ४५] लोष्मध्यमबहुवचनस्य तनवादेशे दधातनेति रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान् दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्यृषो भावः । मह पूजायां मह्यते पृज्यत इति मट् क्तिप् प्रत्ययः तस्मै महे । रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यन्युतेः ॥ ५० ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

हे आपः ! यो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुरसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उग्रतीरिव इव उग्रन्ति ता उग्रत्यः वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः । वग्र कान्ती इत्यस्माच्छब्दप्रत्ययान्तादुमित्येति [पा० ४, १, ६] ङीप् । उग्रत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यं रसं वाच पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

तस्मात् अरं गमाम वो यस्य क्षयाय निन्व-
य । आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्चान्दसः । हे आपः !
वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्ति-
नाम रसविषये वैदस्यं सदावृत्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी
षष्ठरथे । यस्य क्षयाय निन्वय क्षयो निवास इत्याद्युदात्त-
त्वात् [पा० ६, १, २०१] क्षयशब्देन निवासः क्षयावेति
चतुर्थी षष्ठरथे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवा-
सस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यै-
कदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् निन्वय तर्पय
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा षष्ठाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः ।
किञ्च हे आपः ! नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत
आग्निषि लोट् तद्रसभोक्तृनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशा-
स्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७]
संहितायां टीर्षः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन
निवासेन यूयं निन्वय प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो
युष्मानरमत्वर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः । किञ्च हे आपः ! यूयं
नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि
उत्तमवहुवचनेऽगमामेति रूपम् अडभाव धार्पः बहुलं छन्द-
सीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

मित्रः सृष्टज्यं पृथिवीं भूमिं च ज्योति-
षा सह । सुजातं जातवेदसमयक्ष्माय त्वा
सृष्टजामि प्रजाभ्यः ॥ ५३ ॥

का० [१६, ३, १८] अजलोमभिः सृष्टजति मित्रः

सृष्ट्येति । आजायानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं
 मिश्रयतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवत्वोपरिष्ठाद्बृहती तयोऽष्टा-
 र्णाञ्चतुर्थी द्वादशार्थः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं
 भूमिं चेमां सृष्टिपिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह ससृज्य
 एकीकृत्य सक्षमध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीशब्दो
 द्युलोकान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते अजस्रान्ते-
 यत्वाज्जरोति शब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं
 शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा
 त्वां ससृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी
 पठार्थं प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै
 रोगाभावाय ॥ ५३ ॥

रुद्राः सृष्ट्यं पृथिवीं बृहज्जरोतिः समी-
 धिरे । तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते
 ॥ ५४ ॥

का० [१६, ३, १८] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सृष्ट्य-
 न्येति । सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपापाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रय-
 तीति सूत्रार्थः । रुद्रदेवत्वानुष्टुप् । ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं
 पिण्डं ससृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः सयोज्य बृहज्जरोतिः
 प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्यमग्निं
 सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शक्रः
 ग्रहो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुषस्तीण एव देवेषु मध्ये भानुः
 दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

सृष्ट्यां वसुभी रुद्रैर्धीरैः कर्मिण्यां

मृदम् । हस्ताभ्यां मृद्दीं कृत्वा सिनीवाली कृ-
णोतु ताम् ॥ ५५ ॥

का० [१६, ३, २०] सपृष्टामिति संयोजति । ऋक्त्रयेण
मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति ॥ हे मिनिवालीदेवत्ये ततोयादि-
तिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावा-
स्याभिमानिनो देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्दीं कोमलां कृत्वा
पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते
यया सा कर्मण्या ताम् । कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः
रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति
येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्त्रीपशा ।

सा तुभ्यमदिते मृद्ध्योखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निर० ४, २३]
हे अदिते अदीते देवमातः । हे महि महति ! सा पूर्वम-
न्वोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्यापयतु ।
कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः
शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गा-
रार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो
यस्याः सा सुकुरीरा सुसुकुटा । स्त्रीपशा सम्यक् उपश्रिते शयनं
कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूहं श्रीपशः
शोभनः शयनविटङ्घो विलासचतुर श्रीपशोऽवयवसमूहो
यस्याः सा ॥ ५६ ॥

उखां कृणोतु शक्त्या वाहुभ्यामदितिधि-
या । माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभक्तुं

गर्भं आ ॥ मखस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्या
हस्ताभ्यामुखा कृणोत करोतु । सा उखा कृता सती गर्भं
मध्यभागे आ समन्तात् अग्नि विभर्तु धारयतु । तत्र दृष्टान्तः
यथा माता जननी उपस्ये उक्सङ्गे पुत्र विभर्ति तद्वत् ॥ को०
[१६, ३, २३] यजमान उखा करोति सृदमादाय मखस्य
शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गु-
लित्रिख्यानलिखितापाठसन्नकेष्टकाया कृताया यजमानः
पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखा करोति एकपशुपक्षे प्रादे-
शायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्रा पञ्चपशुपक्षे त्रिभागीनत्रयोवि-
शत्यङ्गुलायामविस्तारानूर्ध्वा प्रादेशेनवेति सूत्रार्थ ॥ नृत्पि-
ण्डदेवत्यं यजु यजुर्गायत्रोच्छन्दः । हे नृत्पिण्ड । त्वं यज्ञस्य
शिरोऽसि आहवनोयो यज्ञस्य शिरस्तदुदरणादिहापि लक्ष-
णया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गि-
रुखद्भ्रुवासि पृथिव्यसि । धारया मयि प्रजाए
रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमा-
नाय ॥ रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु वैष्टभेन छन्दसाङ्गि-
रुखद्भ्रुवास्तन्तरिचमसि । धारया मयि प्रजाए
रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमा-
नाय । आद्रित्वास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्द-
साङ्गिरुखद्भ्रुवासि द्यौरसि । धारया मयि

प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुमेन छन्दसाङ्गिरस्वदध्रुवासि दिशोऽसि । धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥५८॥

का० [१६, ३, २३] वसवस्त्वेति प्रथयति । यजमान आत्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे ! वसवः देव-विशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्व कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायैति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे ! मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातृन्मयि धारय ॥ का० [१६, ३, २०] अन्तानुन्नोय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्थ्यनुष्टुप् । हे उखे ! रुद्राः वैष्टुमेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वमन्तरिचक्रूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । का० [१६, ३, २८] संलिप्य चक्षुषं कृत्वोत्तरमादित्वास्वेति । तासुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीय-पिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम्

ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन हृन्दसा त्वां
 कुर्वन्तु त्वं द्यौरुपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची ।
 का० [१६, ३, २८] विश्वे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमानां
 करोतीति सूत्रार्थः ॥ श्रीखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वैर्नरैर्नीयन्ते
 विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनां वा
 विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता विश्वे देवाः
 हे उखे ! त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन हृन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो
 दिश्रूपासि । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

अदित्यै रास्त्रासि । अदितिष्टे विलं गृम्-
 णातु । कृत्वाय सा महीमुखां मृगमयीं योनि-
 मग्नेये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपया-
 निति ॥ ५९ ॥

का० [१६, ३, ३०] विद्वतीय उत्तरे वर्तिषु सर्वतः करो-
 त्वदित्यै रास्त्रेति । उखोर्ध्वमानं वेधा विभण्योपरि दृतीय-
 भागे सर्वत्र मृगमयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रति-
 दिशं चतुर्हस्तोरये स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः । रास्त्रा-
 देवत्वम् यजुर्गायत्री । हे रेखे ! त्वमदित्यै अदितिरूपाया
 उखाया रास्त्रा काञ्चीगुणस्थानीयासि ॥ का० [१६, ४, ३]
 विलं गृह्णात्वदितिष्ट इति । उखाया मुखमालभते । उखा-
 देवत्वम् यजुर्वृहती । हे उखे ! अदितिः देवमाता ते तव
 विल मध्य गृम्णातु गृह्णातु ॥ का० [१६, ४, ४] कृत्वा-
 येति निदधाति । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति
 सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुप्वा उष्णिकृप्त्वे दृतीय-
 पादयत्तुर्देशार्थेन इतिहासा अनुष्टुप्त्वे दृतीयः षडशी

व्यूहः । सा पूर्वोक्ता षडितिः उखां कृत्वा य क् कृत्वा
निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् इति किम्
अपयान् अपयन्तु आ पाके षिजन्तः । हे पुत्राः । इमामुखां
भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा०
३, ४, ८७] अन्तीत्वस्येकारलोपे संयोगात्तलोपे च लेटोऽडाटा-
वित्यडागमे [पा० ३, ४, ८४] अपयानिति रूपम् । कीदृशी-
सुखां महीं महतीं विशालां मृगमयीं मृतकार्यभूताम्
अग्नये अग्न्यर्थमग्नेर्वा योनिं स्थानभूताम् ॥ ५८ ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिर-
स्वत् । रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा-
ङ्गिरस्वत् । आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन
छन्दसाङ्गिरस्वत् । विश्वे त्वा देवा वैश्वान-
रा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । इन्द्र-
स्त्वा धूपयतु । वरुणास्त्वा धूपयतु । विष्णुस्त्वा
धूपयतु ॥ ६० ॥

का० [१६, ४, ८] सप्तभिरश्वलङ्कित्वां धूपयति दक्षि-
नाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्वेति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्नी
प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलङ्कित्वां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमाय-
मानमेकैकमश्वलङ्कित्वादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये वह्निय
भ्रामयेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजूंश्चुखादेवत्वानि व्रीणि
ऋगायत्राः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुरण्विही पठः
यजुरनुष्टुप् । हे उखे ! अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा
अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वलङ्कान्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु ।
रुद्राः एकादशः त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपे ॥

आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे
देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्वां धूपयतु वरुणो विश्वस्य ।
शेषं पूर्ववत् सुगमम् । ६० ।

अदितिष्ठा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः
सुधस्ये अङ्गिरसत् खनत्ववट । देवानां त्वा
पत्नी देवी विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सुधस्ये
अङ्गिरसदधतूखे । धिषणास्त्वा देवी विश्वदे-
व्यावतीः पृथिव्याः सुधस्ये अङ्गिरसदभीन्व-
तामुखे । वरुणीष्ठा देवी विश्वदेव्यावतीः पृथि-
व्याः सुधस्ये अङ्गिरसच्छपयन्तूखे । ग्नास्त्वा
देवी विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सुधस्ये अङ्गिर-
सत्पचन्तूखे । जनयस्त्वाच्छन्नपत्रा देवी विश्व-
देव्यावतीः पृथिव्याः सुधस्ये अङ्गिरसत्पच-
न्तूखे ॥ ६१ ॥

का० [१६, ४, ८] अमत्रा श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्वदिति-
द्वेति । अघाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गतंममत्रा
खनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे
अवट गर्त्त ! अदितिर्देवी पृथिव्याः सुधस्ये सहस्राने उपरि-
भागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्त-
द्वत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो
विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमा-
श्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वेदेवैः सहिता ।

विश्वेषु देवेषु साधनो विश्वदेव्याः तेषां सन्तीति वा ॥ का०
 [१६, ४, ११] देवानां त्वेषां न्युञ्जाम् । अधोमुखासुखाम-
 पाढोत्तरतो गत्तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषुखादेव-
 त्वानि हे प्राजापत्ये विष्टुभो । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः
 सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दोष्यमाना
 शोपधयः पृथिव्याः सधस्ये उपरि अङ्गिरस इव हे उखे ! त्वा
 त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्न्योऽनौपधयः श्रुत्योक्ताः तधाच
 श्रुतिः [६, ५, ४, ४] शोपधयो वै देवानां पत्न्य इति ॥
 का० [१६, ४, १२] अपरेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना
 दीपयति धिपणास्वेति । उखास्थापनानन्तरं विश्वन्योति-
 पस्तूष्णीं श्मभ्रोऽवधाय अपणैः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणाग्नेरा-
 नीतन वङ्गिनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः ॥ विश्वदेवयुक्ता
 धिपणाः वाग्भिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव
 हे उखे ! त्वामभीन्वतां समन्ताद्दीपयन्तु ॥ का० [१६, ४,
 १४] वरूत्रीष्टेतीक्षमाणो जपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थ-
 अपणे छिद्रं हात्वा ततोखां पश्यन् व्रीणि यजूंषि जपतीति
 सूत्रार्थः ॥ ऋग्वृहती । विश्वदेवयुता वरूत्रयो देव्योऽहोरा-
 त्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे !
 त्वां अपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरू-
 त्रयोऽहोरात्रैर्हीदए सर्वं वृतमिति [६, ५, ४, ६] श्रुतेर्वरूत्रि-
 शब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्नास्वा । सामजगती । छन्दांसि
 ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति [६, ५, ४, ७]
 श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि । विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभि-
 मानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे ! अङ्गिरस इव त्वां
 पचन्तु ॥ जनयस्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय-
 इति [६, ५, ४, ८] श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः

हे उखे ! त्वां पचन्तु कीदृशो जनयः अचित्रपत्राः अचित्रं
पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं अष्टम् । ६१ ॥

मित्रस्य चर्पणीधृतोऽवो देवस्य सानसि ।
दुम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का० [१६, ४, १५] आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं
अपणं चिपतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वा-
मित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं दुम्नं यशोऽन्नं वा
वयं स्तुम इति शेषः याचेमहोति वा । कीदृशस्य मित्रस्य
चर्पणीधृतः चर्पणयो मनुष्यास्तान् धरतीति चर्पणिधृत् तस्य
सहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य ।
कीदृशमवः सानसि सनातन सानसीति पुराणनाम [निघ०
३, २७, ४] फलदानशील वा पणु दान इत्यस्य प्रयोगः ।
कीदृशं दुम्नं चित्रश्रवस्तम चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चि-
त्रश्रवः शु अवणेऽस्मात्कर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति
चित्रश्रवस्तमत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितोऽहंपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः
सुवाङ्गुरी शक्त्या । अव्यशमान् एषिष्याम-
शा दिश आष्टण ॥ ६३ ॥

का० [१६, ४, १८—१९] अहंपति अपणं देवस्त्वेति ।
भस्मीभूतं अपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सविद-
देवत्या बृहती । हे उखे ! सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत
अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुहपतु अपणाच्छादनात् प्रकाशीकरोतु
एतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या । कीदृशः सविता सुपाणिः

शोभनी पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । खड्गुरिः शोभना
 अङ्गुलयः करस्या यस्य स खड्गुलिः लकारस्य रेफश्चान्दसः ।
 सुवाहुः शोभनी वाह भुजौ यस्य स सुवाहुः मणिवन्धाटुपरि-
 भागो वाहुः अधोभागः पाणिः ॥ का० [१६, ४, १८—२०]
 उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति । अपणमपाकृत्यापाटां
 बहिर्निष्काश्यांखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे
 उखे ! सवित्रा उदुम्ना सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथा-
 मनाप्रवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिग्-
 दिग् आग्नेय्यादिविदिग्श्च आपृण आपूरय आहुतिरसेनेति
 शेषः ॥ ६३ ॥

उत्याय वृहती भवोदु^१ तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ।
 मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्त्वा एषा
 मा मेदि ॥ ६४ ॥

का० [१६, ४, २१—२२] उद्यच्छत्युत्यायेति परिगृह्य ।
 हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥
 वृहती पूर्वीऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे
 उखे ! त्वमुत्यायेतस्मादवटोद्बहिर्भाग्यं वृहती महती भव
 तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्त्तस्व यतः त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभा-
 वतः । उकारः पादपूरणः ॥ का० [१६, ४, २२] पात्रे
 करोति मित्रैतां त इति । हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्व-
 स्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्व-
 ज्योतिषां तूष्णीमुदयनम् । हे मित्र सर्वपाणिहितकारिन्
 देव ! एतामुखां ते तव परिददामि परिव्राणाय प्रयच्छामि
 किमर्थमभित्त्वा भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अमेद-

नाय । ण्पा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यता
विदीर्णा माम्नु ॥ ६४ ॥

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गि-
रस्वत् । रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा-
ङ्गिरस्वत् । आदित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन
छन्दसाङ्गिरस्वत् । विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा
प्राच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

का० [१६, ४, २३] अजापयसावमिञ्चति वसवस्वेति
प्रतिमन्त्रमिति । चतुसन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनय-
तीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋगायत्री ।
हे उखे । वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरम इय त्वा त्वामाच्छृ-
न्दन्तु समन्तास्मिञ्चन्तु । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयो रुधादि
अत्र सेचनार्थः ॥ रुद्रा । प्राजापत्यानुष्टप् । रुद्रास्त्वा
छन्दसा त्रैष्टुभेन प्राच्छृन्दन्तु ॥ आदित्या । ऋगायत्री ।
आदित्या जगतीच्छन्दसा त्वा छृन्दन्तु ॥ विश्वे । साम
जगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वा
छृन्दन्तु । शेष षष्टम् ॥ ६५ ॥

आकूतिमग्निं प्रयुज्ये स्वाहा । मनो
मेधामग्निं प्रयुज्ये स्वाहा । दित्तं विज्ञात-
मग्निं प्रयुज्ये स्वाहा । वाचो विध्वंसितमग्निं
प्रयुज्ये स्वाहा । प्रजापतये मनवे स्वाहा ।
अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

का० [१६, ४, २०] प्राकृतान्यौदग्रमणानि हुत्वा सप्तग्नि

कान्याकृतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्य
 अपीष्टकाः कृत्वा फालानामावास्यायां दीक्षां कृत्वीदग्रभण-
 क्षोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकृत्यै प्रयुजे-
 ऽग्नये स्वाहेत्यादीनि [४ अध्या० ७ क०] पञ्चीदग्रभणानि
 हुत्वाग्निवयनसम्बन्धीनि समीदग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहो-
 तौति सूत्रार्थः ॥ समीदग्रभणसञ्ज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्वानि ।
 आकृत्यै यजुःपङ्क्तिः । आकृतिरस्मदीयः सङ्ख्योऽग्निवय-
 नानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक्त्वं सङ्ख्य-
 प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु आकृतिरेवाग्निरिति
 सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्म-
 रणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं
 प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जं-
 गती । अविज्ञातस्थानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्ते-
 नावगत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य
 सुहुतमस्तु । वाचः । यजुर्जंगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया
 विष्टतिं विधारण प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा
 सुहुतमिदमस्तु । प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
 मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥
 विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नेये स्वाहा
 सुहुतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् ।
 विन्वो राय द्रुष्यति द्युमं दृशीत पुष्यसे स्वाहा ।
 ॥ ६७ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च [४ अध्या० ८ क०] । विश्वो
 मर्त्तो सर्वा मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-

शुक्लस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । विष्टः
सर्वो जनः राये धनाय इपुध्यति देवं प्रार्थयते । याच्त्रा-
कर्मसु [निघ० ३, १८, १४] पठितः । किञ्च पुष्यसे षोष्टुं
पीपणाय दुम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वा जनः प्रार्थयते
स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहृतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिपोऽस्व धृष्ण वीर-
यस्त्र सु । अग्निच्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

का० [१६, ४, ३१] दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयज-
मानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्यति सुञ्जकुलायशण-
कुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां मा सु भित्वा इति तिष्ठन्नृदङ्
प्राङ् । श्रीद्वयभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णा-
जिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युयज-
मानो वेशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नृगृहयेन समिद्धे आह-
वनीये उखामारीपयति । कीदृशीमुखा सुञ्जवृणनिर्मितं
पक्षिनीडं सुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां
मध्ये क्वादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥
उखादेवत्ये हे गायत्रीविष्टभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्नि-
देवतः । हे अस्व मातः ! उखे । त्वं चुनरां मा भित्वाः भित्वा
विदीर्णा मा भव इदमभिन्नत्व सुष्टु विधेयम् । तथा मा
सुतरां रिपः रिपतिर्हिमाकर्मा मा हिंसिता भव मा विन-
श्यस्व इदमस्फुटन सुष्टु विधेयम् सर्वात्मना हैधीभावो भेटः
सैगस्य पृथग्भावः स्फुटन तदुभयं तव मा भृदित्वर्थः ।
किञ्च हे उखे ! धृष्ण प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्त्र अग्नि-
धारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किञ्च अग्निधकारात् त्वं चेदं
नष्पदोय कर्म आसृमात्तः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृष्टं हृद्यं देवि पृथिवि स्वस्तयेः आसुरी
माया स्वधया कृतासि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु
हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६६ ॥

कार्ये कारणीपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि ! मृत्कार्यत्वात् पृथिवीत्वं मन्त्रनिष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे ! स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय दृष्टं हृद्यं दृढा भव । कस्मान्त्वमिदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणमस्वन्विनी प्रज्ञाकृतासि अमूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसस्वन्विनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं यस्तु भूत्वा यद्वत् प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः । किञ्च हे उखे ! इदं हव्यमुख्येऽग्नी होयमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्वच्छ उद्वता भव ॥ ६६ ॥

द्रुन्न सर्पिराहुतिः प्रत्नी होता वरेण्यः ।
सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

का० [१६, ४, ३३] अग्नावारूढे त्रयोदशाख्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति । [३५ क०] दृतोन्नां कार्मुकीं द्रुन्न इति । अभितापादुखायां वज्री जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह दृतक्लिन्नां कमुकसमिधमादौ कमुको धमनः इति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । इदृशोऽग्निः कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः द्रुन्नः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति [अमर० २, ४, ५] कीशोक्तेर्द्रवी वृक्षा एवाद्भमदनीयं यस्य

स द्रुत्रः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्वृतमासुतिरासयस्थानीयं मादकं
 यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रचिप्यते यस्मिन्
 सर्पिरासुतिः । प्रत्रः पुरातनः । होता देवानामाहाता ।
 वरेण्यः वरणीयः । सहस्रो बलस्य पुत्रः मन्यनहेतुना बले
 नोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः
 ॥ ७० ॥

परस्या अधि सुवतीऽवराँ २॥ अथातर ।
 यत्राहमस्मि ताँ २॥ अत्र ॥ ७१ ॥

का० [१६, ४, ३६] वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्क-
 ततरुममिध जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री विरूप-
 दृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेयः । सवत् इति संग्राम-
 नामसु [निघ० २, १७] पठितम् । सपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य
 क्विप् सवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रु-
 मन्वन्धिन्याः सवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्या-
 तर अभिसुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किञ्च यत्र जन-
 पदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

परमस्याः परावतो रोहिदंश्च इहागहि ।
 पुरीष्युः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा सृधः ॥ ७२ ॥

का० [१६, ४, ३७] श्रीदुम्बरीं परमस्या इति ।
 उदुम्बरतरुममिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्-
 वारुणिदृष्टा । हे अग्ने ! परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशा-
 टिहास्मिन् कर्मणि त्वमागहि आगच्छ गच्छतः शपि नृपे
 अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति
 दूरनामसु [निघ० ३, २६, ५] पठितम् । परमाशब्दस्य

सर्वनामत्वभाषम् . परमा उत्कृष्टातिगयिता या परावत्
 अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च नृधः संग्रामान् तर अति-
 लङ्घय शत्रून् विनाशयेत्यर्थः इत्युच्यते इति [पा० ६,
 ३, १३५] . दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्नेर्ह-
 रित आदित्यस्येति निघण्टुके [१, १५] रोहितोऽग्नेरश्वः
 रोहितः तत्संज्ञा अश्वो यस्य . म् रोहिदश्वः । पुरीथः
 पशव्यः पुरुप्रियः पुरुषां बहूनां प्रियो वल्लभः । ७२ ॥

यद्गन् कानि-कानि चिदा ते दारुणि
 दधसि । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्व यविष्ठ
 ॥ ७३ ॥

का० [१६, ४, ३८] अपरशुक्लाणां यद्गन् इति । कुठारं
 विना छिन्नां वातादिना भग्नां यन्नियतरुसमिधं चतुर्थीमादे-
 धातीति सूत्रार्थः । हे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन
 युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठः स्वार्थं यत्प्रत्ययः हे
 यविष्ठ ! हे युवतम ! हे अग्ने ! कानि कानि चित् यानि
 कानि दारुणि काष्ठानि ते तव समम्यर्थे पथी त्वयि यत्
 आदधसि आदधः आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठ-
 जातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत् प्रियमस्तु तद्दारुजातं त्वं जुपस्व
 सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदक्षुपजिह्विका यद्दसो अतिसर्पति ।
 सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्व यविष्ठ ॥ ७४ ॥

का० [१६, ४, ३९] अधःशयां यदक्षीति । अधो नीचे
 देशे श्येति तां भूलानां समिधं पञ्चमोमादधाति ॥ उपजि-
 ह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्दारु अति

भक्षयति अधःशयत्वादेव । वम्नो यस्मैकथं यद्दत्तं अतिभर्षति
अतिव्याप्नोति अतीत्यानुवर्त्तते तत्सर्वं ते दृतमस्तु इति पूर्व-
वत् ॥ ७४ ॥

अहरहरप्रयाव॑ भर॒न्तोऽश्व॑ायेव॒ तिष्ठ॑ते घा-
सम॑स्रै । रा॒यस्योपे॑ण॒ समि॒पा म॒द॒न्तोऽग्ने॑
मा ते॒ प्रति॑वेशा रिपाम ॥ ७५ ॥

का० [१६, ४, ४०] पालाशीः प्रत्यूचमहरहरिति ।
अष्टमिः प्रत्यूचमष्टी पालाशीः प्रादेशमिताः ममिध उर्ये-
ऽग्नावादधातीति सूत्रायः । हे विष्टुभौ नांभानेदिष्ठदृष्टे ।
हे अग्ने ! तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः
सन्तो वयं मा रिपाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमित्यर्थः ।
किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यहं सन्ततमप्रयाधमप्रमत्तं यथा
तथा अस्रै अग्नये घासं समिद्रूप भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः
प्रयवणं प्रयावः यु मित्रये घव्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो
यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वानेव तिष्ठते वाजि-
शालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं
यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वतः रायः पीपेण धनस्य पुष्ट्या
दक्षिणालक्षणेन इषा अग्नेन च सम्पादन्तः हयं कुर्वन्तः त्वामु-
क्ताइयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभा॑ ष्टि॒व्याः समि॒धानि॑ अ॒ग्नौ रा॒यस्यो-
षाय॑ बृ॒हते॑ ह॒वामहे॑ । इ॒र॒स॒दं बृ॒हदु॑क्थं
यज॑त्रं॒ जेतार॑म॒ग्निं दृत॑नासु सास॒हिम् ॥ ७६ ॥

एषा ह नाभिः ष्टिव्यै यत्रैष एतस्मिन्धत इति [६, ६,
३, ८] श्रुतः ष्टिव्या नाभा नाभौ विभक्तेराकारः ष्टिवी-

रूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नी आहवनी-
यास्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः
किमर्थं वृहते रायः पोषाय प्रीटाय धनपोषणाय । कीदृश-
मग्निम् इरंमदम् इरया अत्रेन माद्यति लप्यति तुष्यतीति
इरम्पदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना [पा० ३, ३, ३७] खशि
निपातः । बृहदुक्त्यं बृहन्ति महान्ति उक्त्यानि शस्त्राणि यस्य
तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् ।
सासहिं संहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारमस्त्रच्छत्रूणा-
मभिभवितारम् । अग्नावित्वाहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतार
मग्निमित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।
ये स्तेना ये च तस्करास्तास्ते अग्नेऽपिदधा-
स्यास्ये ॥ ७७ ॥

यडनुष्टुभः । याः काचित् परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभी-
त्वयः अभियायिन्यः अस्त्रदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति
ता अभीत्वयः इण्णशजिमर्तिभ्यः करविति [पा० ३, २, १६३]
करप् ऋस्वस्य पितृतीति [पा० ६, १, ७१] तुक् टिड्ढाणञ्ङ-
यसजित्यादिना [पा० ४, १, १५] डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे
उतापि च धाः सेनाः आख्याधिनीः अपर सम्मन्त्राद्विध्यन्ति ताः
सर्वतोऽस्त्रांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गूरुगणाः मृपोदरादिपाठा-
न्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च
स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति
यत् पापकमिति नैरुक्ताः [निरु० ३, १४] । हे अग्ने ! तान्
पूर्वोक्तान् सेनादीन् तव, आस्ये सुखे अपिदधामि प्रक्षि-
पामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वाभ्यां मलिन्मूञ्चन्मृशैस्तस्कराँ २॥ उत।
 हनु'भ्यां स्तेनान् भगवस्तास्त्वं खाद सुखा-
 दितान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाद्येति द्विविधायोराः प्रकटा अपि पुनर्द्वि-
 विधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः
 ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दोकाराः ते अत्र
 मलिन्मूच उच्यन्ते मलं पापाधिक्रमेणामस्तीति मलिनः
 तथाविधा भूत्वा स्तोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति
 मलिन्मूचः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमु-
 कादिकं भक्ष्यते ते दृष्टे राक्षसीसन्ने । ततः पुरीवर्तिनो
 वहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भयाः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भयाः ।
 दन्तलोने तु हनू । दृष्ट्वाभ्यां मलिन्मूचान् पीडयित्वा जम्भ्रैस्त-
 स्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः
 भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनोय ! तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् सुखादि-
 तान् सुष्टु खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा
 भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान् कृत्वेति वा
 ॥ ७८ ॥

ये जने'पु मलिन्मू'च स्ते'नासस्तस्करा' वने ।
 ये कक्षे'ध्रवायवस्तांस्ते' दधामि जम्भ'योः ॥ ७९ ॥

जनेपु ग्रामवर्तिपु ये मलिन्मूचः पूर्वोक्ता वन्दोकाराः ये
 च वने स्तेनासः स्तेनाः धाज्जसेरसुक् [पा० ७, १, ५०]
 गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेपु नदीपर्वतगङ्गनेपु
 अध्यायवः परंपा पापाभिलाषुकाः हे अग्ने ! तान् चतुर्धिधान्
 ते तव जम्भयाः दृष्ट्योर्दधामि स्थापयामि भक्षयामि इत्यर्थः ।

अथ परस्वेच्छन्ति ते अघायवः छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यमिति अघशब्दात् क्वच् क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्ययः । ७८ ।

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो हेपते जनः ।

निन्दाद्यो अस्मान् धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते चतुर्विधाः अरातयो हेपिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति स हेपी वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः इन्तुकामयतुर्यः तान् अग्नये सनर्पयति । यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थे अरातीयात् प्ररातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्वमिच्छति आचारे इच्छायां वा क्वच्प्रत्ययः । यथ जनो नोऽस्मान् हेपते कार्यनाशेनाप्रोतिमुत्पादयति, द्विष अप्रोतौ बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यथरपरोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिच्छति जिघांसति दम्भेः सनन्तस्य दम्भ इच्चेति [पा० ७, ४, ५६] अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] इकारलोपः लोटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आडागसोऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने ! तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो ङाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं वलम् ।

संश्रितं चतुर्विंशतिं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः
॥ ८१ ॥

का० [१६, ४, ४१—४२] उपोत्तमां चतुर्विंशत्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य । चतुर्विंशत्यजमानस्य हादशीं संश्रितमित्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्यामुदेषामित्येतामिच्छया दधाति एकादशं नित्याः सर्वांमासृचामन्ते स्वाहाकारयेति सूत्रार्थः ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संश्रितं मम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रोयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे क्तान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संश्रितं स्वकार्यधमं कृतम् । तथा यस्य चतुर्विंशत्यं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं चतुर्विंशत्यं चतुर्विंशत्यं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संश्रितं तौर्विंशत्यं कृतम् ॥ १८ ॥

उदेषां ब्राह्म अतिरमुदेषां अथो बलम् ।
क्षिणीमि ब्रह्मणांमिवानुन्नयामि स्वां २॥ अहम्
॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ब्राह्म भुञ्जी उदतिरमुत्कर्षेण वर्धिनवानस्मि तिरस्तिर्द्वयार्थः स्त्रीक-
कोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एषं
वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्धः कान्तिः ताम-
प्युदतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा
मन्त्रमामर्थेन अमिवान् शवून् क्षिणीमि क्षिणान् करोमि ।
स्वाम् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीन्हमुन्नयामि उत्कर्षे
प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्धन्त्वा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः ।
 प्र-प्र दातारं तारिषु जर्जं नो धेहि द्विपदे
 चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां -

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० [१६, ६, ८] न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते प्रत्तेऽन्नपत
 इत्याधानम् । अश्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य
 दीक्षित उख्येऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीष्णा प्रतिव्रतं ममि-
 दाधानप्राप्त्या इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी उपरिष्ठाद् वृद्धती
 अष्टावृषिपादा चतुर्थी द्वादशार्णः । हे अन्नपते अन्नस्य
 पालकं अग्ने ! नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं
 प्रयेच्छ यद्वान्नस्य क्षमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य
 नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणः शुष्म-
 मिति बलनाम [निघ० २, ८, ११] शुष्मं बलं विद्यते यस्मा-
 त्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च
 दातारं प्रतारिषुः अन्नस्य दातारं प्रकर्षणं वर्धय प्रसमुपादः
 पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] पादपूर्त्वेऽप्योपसर्गस्य द्वित्वम्
 अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थे मन्यन्त इति
 यास्कीर्तिः [निरु० १०, ४२] । तृ प्लवनतरणयोः लेटो मध्यमै-
 कवचनं सिब्वहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः
 आर्षधातुकस्येतीट् [पा० ७, २, ३५] छान्दसी धातोर्द्विः
 लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अडागमः इतश्च
 लोप इति [पा० ३, ४, ८७] लेट इकारलोपे इत्वविसर्गा
 तारिषु इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ

चतुष्पदे गवादी च ऊर्जमन्न घेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य
 स द्विपात्तस्यै द्विपदे चत्वार. पादा यस्य स चतुष्पात् तस्यै
 पाद पत् [पा० ६, ४, १३०] पादस्य लोपीऽहस्यादिभ्य
 इति [पा० ५, ४, १३८] अन्तलोपे पदादेश द्विपदे मनु-
 प्याय चतुष्पदे गवादये अत्र घेहि देहि जातावेकवचनम्
 सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्न देहीत्वर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यौद् दूर्मर्षमायुः
 श्रिये रुचानः । अग्निरमृती अभवहयोभि-
 र्यदेन्यौरजनयत् सुरिताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ता द्वादशोऽध्याये
 उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० [१६, ५, १] यज
 मान कण्ठे रुक्म प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमकविष्गतिपिण्ड
 कृष्णाजिननिष्कृत लोमसु शक्तकण्ठेषु शणसूत्रे चिह्नत्योतमुप-
 रिनाभि वहिष्पिण्ड दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते
 ऐशान्या तिष्ठन् यजमानो ग्रीवाया रुक्म स्वर्णनिर्मित फलका-
 कारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम् एकविंशति
 पिण्डा यत्र । शणकदलानुन्या स्वरूपाहृदिर्भूता उन्नतविन्दव.
 पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनकण्ठे श्वेतकण्ठोरोमस्थाने स्यतम्
 त्रिगुणशणसूत्रे प्रोक्तम् नामेरुर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा वहिर्भ-

वन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वक्ष-
 प्रीदृष्टा प्रादित्याध्यासेन रुक्मः स्मूयते । रुक्म आभरणविशेषः
 उर्ध्वा महत्या दीप्त्या व्यधीत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन
 यपि लुप्ते ह्रस्वो लडि रूपम् । कीदृशी रुक्मः दृशानी दृश्य-
 मानः शानच्चि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये
 जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनश्खण्डितं केनाप्यतिर-
 स्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानी वाञ्छन्
 रोचतेः शानच्चि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो
 लुक् । सोऽयमग्निर्षयोभिरन्नैः पशुपुरोडागप्रभृतिभिरमृतो-
 ऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात् कारणात् द्यौर्दुर्लोकवासो
 देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः-
 सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादच्यतत्वं युक्तम्
 ॥ १ ॥

नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते
 शिशुमेकं समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो
 अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः

॥ २ ॥

का० [१६, ५, ३] परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां
 परिगृह्णाति नक्तोपासेति । वर्तुलाभ्यासुखाधारणसाधनरू-
 पाभ्यामिण्डाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या
 त्रिष्टुप् कुक्षदृष्टा अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोपासा
 नक्तं च उपाद्य नक्तोपसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः
 नक्तं रात्रिः उपा अहः नक्तोपसौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं
 धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते
 इत्यर्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितरादिव ।

धेट् पानि हेतुमति चेति [पा० ३, १, २६]-णिच् आदेश
 उपदेशेऽगितीति [पा० ६, १, ४५] आकारे षर्तिञ्जीत्या-
 दिना [पा० ७, ३, ३६] युक् । कीदृशी नक्तोपमौ मननमा
 समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमेकमत्ययुक्ते
 इत्यर्थः । विरूपे विलक्षणं रूप ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः
 शुक्लमह । समीची सम्यगश्चतस्ते समीच्यो सम्यगश्चन समन्विते
 सञ्चिते वा पूर्वमधर्षो विभक्तेः । ये इत्यभूते रात्राहनी ताभ्या-
 म्निगड्ढारूपाभ्यामुखा गृह्णामीति शेषः ॥ का० [१६, ५, ४]
 हरति द्यावाचामेति । आहवनीयोपरिस्थामुखामिवनिगड्ढाभ्या-
 मादाय द्यावेति पादेनामन्दी प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः ॥
 द्यावाचामा द्यौश्च चामा पृथिवी च द्यावाचामा दिवी
 द्यावादेशः विभक्तेर्लोप द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे
 च यो रुक्म रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते त हरामीति
 शेषः ॥ का० [१६, ५, ५] आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्राम-
 न्दीवदासन्द्या चतुरस्राङ्ग्रा शिष्यवत्यामादधाति देवा अग्नि-
 मिति । आहवनीयात् पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्द्या-
 मुखा निदधाति देवा इति पादेन उद्गात्रामन्दीरदिति प्रादे
 शमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरत्निमात्राङ्ग्रा सुञ्जरञ्ज्वा व्युताया-
 मिति लभ्यते तथा चतुरस्राङ्ग्रा चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गा-
 नोपोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्या मगिक्याया चेति सूत्रार्थः ॥
 देवा, दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवा प्राणा यजमानस्य एत
 मग्नि धारयन् अधारयन् अडभाव आर्ष । कीदृशा देवा
 द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविण धनरूप फल ददति प्रयच्छन्ति
 तै । तमह धारयामीति शेषः । अग्निं धारयन् द्रविणोटा
 इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोटा इति तैत्तिरीयश्रुतदेवशब्देन
 प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

विश्वो रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावी-
 इद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमख्यत् सवि-
 ता वरेण्योऽनु प्रयाणेमुपसो विराजति ॥३॥

का० [१६, ५, ६] शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं
 विश्वा रूपाणीति । ऊत् उर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा
 रञ्जयः षडुद्यामा रञ्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्ये दृशमास-
 न्दीस्यं शिष्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥
 सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वहृष्टा । कविः विद्वान् क्रान्त-
 दर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रमविता सूर्यः विश्वा
 विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति
 रात्रितमोऽपहत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे
 चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्यादिभ्यो भद्रं कल्याणं
 स्वस्त्रव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रेसौति प्रेरयति ।
 यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्ति-
 ख्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३, १, ५२] च्चेरङ् । यश्च उपसः
 उपःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उपकाले व्यतीते सति
 विराजति विशेषेण दीप्यते । उषाः सवितुः पुरोगामिनीति
 सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिष्य प्रतिमुञ्चत्विति शेषः
 ॥ ३ ॥

सूपर्णोऽसि गुरुत्मांश्चिदृत्ते शिरो गायत्रं
 चतुर्वृहद्रथन्तरे पृथ्वी । सोम आत्मा छन्दाश्-
 स्यङ्गानि यजूंषि नाम । साम ते तनूर्वामि-
 देव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्णाः शृफाः ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

का० [१६, ५, ७] सशिक्यं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसि पितृवत् । शिक्यमहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पितृवदित्यूर्ध्वंवाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणमप्युक्तं कैचिदिति सूतार्थः ॥ गरुत्मद्देवत्या विपद्गन्तो चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने ! त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पच्याकारेण चितत्वात् तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथन्ते त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यज्ञायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दासि अङ्गानि गायत्रादीनि एकविंशतिच्छन्दासि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायत्रियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्णवाः शफा, होत्रादिधिष्णवस्थिता अग्नयस्त्रव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने ! एवम्भूतस्त्व यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्सुहि ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्न्याहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा वैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यरा-

तीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिव-
मनु विक्रमस्र । विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो
हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्र
॥ ५ ॥

का० [१६, ५, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति
प्रतिमन्त्रमन्युदग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन् । विष्णुक्रमसं-
ज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उख्यस्या-
ग्ने रूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंषु स्याग्नि-
देवत्यानि ऋग्वृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजा-
पत्या बृहती । विष्णुगब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः
स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति श्रुतेः
[६, ७, २, ११] । हे प्रथम पादविन्यास ! त्वं विष्णोः यज्ञ-
स्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघा-
कथं अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुषाहकत्वेन स्त्रीकुरु
ततः पृथिवीमनु विक्रमस्र भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण
प्राप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पाद-
न्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिघातकः
पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्त्रीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं
व्याप्नुहि । हे तृतीयं पादन्यास ! विष्णोः क्रमोऽसि अराती-
यतो हन्ता रातिदानं न रातिररातिदानाभावस्तन्मात्मन-
दृच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः
आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्र द्युलोकं व्याप्नुहि । हे
चतुर्थं पादन्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्व
हन्तृत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्वजन्ता-

सन् व्यस्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः श्रुत्या तथा
 व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति ।
 अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना
 रश्मिनां स्रयमाभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना
 विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत्
 स्तूयते । इम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निवर्त्तस्वायुपा
 वर्चसा प्रजया धनेन । सन्या मेधया रय्या
 पोषेण ॥ ७ ॥

का० [१६, ५, १५] अवहरत्वग्नेऽभ्यावर्त्त-

द्विति । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति
 सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्वहृहती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि
 भाभिसुख्येनावर्त्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोध-
 नम् अस्मदभिमुखागमनशील आयुरादिभिः सह मा मामभि
 मां प्रति निवर्त्तस्व शीघ्रमागच्छ आयुपा- जीवनेन वर्चसा
 ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्ट-
 लाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण
 आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्ने अद्भिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं ते
 उपावृतः । अथा पोषस्य पोषेण पुनर्नी नष्ट-
 माक्त्वाधि पुनर्नी रयिमाक्त्वाधि ॥ ८ ॥

अग्नेयी महाहृहती एकः पादो द्वादशार्णशत्वारी-
 ऽष्टार्णाः । हे अद्भिरः ! अद्भिनां रसभूत ! अद्भिसौष्ठवयुक्त !
 हे अग्ने ! ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्ति-

शक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्र-
संख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्त्तनमावृत् त्वत्स-
मीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्त्तनमुपावृत्तिः
अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्त्तस्व त्वदीयाः पुरु-
षास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्त्तन्तामित्यर्थः । अघेत्य-
व्ययमथार्थम् निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] सहितायां
दीर्घः । अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः
पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याका-
भिर्वृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीय नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि
आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं
पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करो-
तिर्गतिकर्मा शृशृणुपृक्तव्यच्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२]
हेर्धिः व्यत्यये शपो लुक् ॥ ८ ॥

पुनरूजां निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा ।
पुनर्नः पाह्यहसः ॥ ९ ॥

आग्नेयी हे गायत्री । हे अग्ने ! त्वमूर्जा चीरादि-
रसेन सह निवर्त्तस्व पुनरवागच्छ इषा अग्नेन आयुषा जीवेन
च सह पुनरागच्छ आगतस्व नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः
पापमह् पाह्यि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वान्ने पिन्वस्व धारया ।
विश्वप्त्रा विश्वतस्परि ॥ १० ॥

हे अग्ने ! रय्या धनेन सह निवर्त्तस्व किञ्च धारया
जनधारया हृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां दृग्धान्यनता-
पाटपानामुपरि पिन्वस्व सिद्ध पिन्वतिः सेवनार्थः । कीदृश्या

शक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्र-
 संख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्त्तनमावृत् त्वत्स-
 मीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्त्तनमुपावृत्तिः
 अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्त्तस्व त्वदीयाः पुरु-
 षास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्त्तन्तामित्यर्थः । अघेत्य-
 व्ययमघार्थम् निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां
 दीर्घः । अथापि अतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः
 पोषः सन्वद्विस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याका-
 भिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि
 आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं
 पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करो-
 तिमतिकर्मा श्रुशृणुपृक्तहभ्यच्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२]
 हेधिः व्यत्यये षपो लुक् ॥ ८ ॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा ।

पुनर्नः पाद्वि रच ॥ ९ ॥

आग्नेयी हे गायत्री । हे अग्ने ! त्वमूर्जा चीरादि-
 रसेन सह निवर्त्तस्व पुनरवागच्छ इषा अग्नेन आयुषा, जीवेन
 च सह पुनरागच्छ आगतस्व नोऽस्मान् पुनः कृतादंशसः
 पापात् पाद्वि रच ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्त्तस्व अग्ने पिन्वस्व धारया ।

विश्वप्सगा विश्वतस्परि ॥ १० ॥

हे अग्ने ! रय्या धनेन सह निवर्त्तस्व किञ्च धारया
 जनधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां वृषधान्यलता-
 पादपानामुपरि पिन्वस्व सिद्धं पिन्वतिः सेवनार्थः । कीदृश्या

वितदृष्टा । आश्वित्वात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । बृहन्
प्रभावान्महानवमग्निरुपसामग्रे प्रातःकालानां सुखे ऊर्ध्वो
अस्थात् उर्ध्वः स्थितः यदाग्निहोत्रादो बोध्यमान उत्तिष्ठति
ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६,
१, १२५] एङः पदान्तादतीति [६, १, १०८] सूत्रप्राप्त-
सन्ध्यभावः । यथ तमसो रात्रिलक्षणात्रिजंगन्वात्रिर्गतः
सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्नि-
जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्धानि
स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र
पूरितवान् प्रा पूरणे लड् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा
सद्धानीति श्रुतिः [६, ७, ३, १७] । कीदृशः रुशता रुश
हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना
रश्मिना खड्गः शोभनान्यद्धानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

हृषः शुचिषदसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदि-
षदतिथिदुरोणसत् । नृषद्वरसदतसदगीमस-
दृक्षा गोजा षदतजा अद्रिजा ऋतम् । बृहत्
॥ १४ ॥

का० [१६, ५, १८] अवहरति हृषः शुचिषदिति ।
उस्थाग्निमवतारयति ॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजु-
रन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती
अन्ते बृहदिति यजुः । तद्विनियोगमाह का० [१६, ५, १८]
आसन्ध्यां करोति बृहदिति । बृहदिति यजुषा उस्थाग्नि-
मासन्ध्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः । इस इति मन्वसु
व्याख्यातः [१०, २४] ॥ १४ ॥

मं अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो
अदितये स्याम ॥ १२ ॥

का० [१६, ५, १७] पाश उन्मुच्योदुत्तममिति । रुक्म-
पाशशिवपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ।
वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि
एतावपि अथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण ! उत्तममुत्तमाङ्गे
शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत्
अथय उत्कृष्य विनाशय अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं
त्वत्पाशमवअथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यम-
प्रदेशे स्थितं पाशं विश्रयय विच्छेदय अथ वधेमिवास्मिचि
ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् अथायेति संहितायां दीर्घ-
श्चान्दसः । यद्वा अथ करादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि
शायजपीति [पा० ३, १, ८४] आपत्ययस्य शायजादेशे
अथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य
अदितिपुत्र । वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते
कर्मणि वर्त्तमानाः सन्तो वयमादितये अदीनतायै स्याम
अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा० ६, ३,
१३६] दीर्घः अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

अग्ने॑ वृहन्नुपसामूर्ध्वी॑ अस्वान्निर्जगन्वान्त-
मसो॑ ज्योतिपागात् । अग्निर्भानुना॑ रुशता
स्वङ्गु॑ आ जातो॑ विष्वा सद्भान्यप्राः ॥ १३ ॥

का० [१६, ५, १७] पिण्डवत्याग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने
वृद्धमिति । पूर्वमन्त्रेण पाशावुन्मुच्योर्ध्ववाहुराग्नेयीं दिशं
प्रत्यख्याग्निमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यां त्रिष्टुप्

वितदृष्टा । आदिचात्मनाम्नेः स्तुतिः क्रियते । बृहन्
प्रभावान्महानयमग्निरुपसामपे प्रातःकालाना सुखे ऊर्ध्वी
अस्थात् उर्ध्वं स्थितः यदाग्निहोत्रादो बोध्यमान उत्तिष्ठति
ऊर्ध्वी अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६,
१, ११५] एङः पदान्तादतीति [६, १, १०६] सूत्रप्राप्त-
मन्व्यभावः । यथ तमसो रात्रिलक्षणाद्विर्जगन्वाद्भिर्गतः
सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्नि-
जोत उत्पन्नमात्र एक विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि
स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र
पूरितवान् प्रा पूरणे लड पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा
सद्मानोति श्रुतिः [६, ७, ३, १७] । कीदृश रुशता रुश
हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना
रश्मिना खड्गः शोभनान्यद्भानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

हृप्सः शुचिषदसुरन्तरिक्षसञ्चोता वेदि-
पदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्वोमस-
द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् । बृहत्
॥ १४ ॥

का० [१६, ५, १८] अवहरति हृप्सः शुचिषदिति ।
उख्याग्निमवतारयति ॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजु-
रन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगतौ
अन्ते बृहदिति यजु तद्दिनियोगमाह का० [१६, ५, १८]
आसन्ध्या करोति बृहदिति । बृहदिति यजुषा उख्याग्नि-
मासन्ध्या स्थापयतीति सूत्रार्थः । इष इति मन्त्रस्तु
व्याख्यात [१०, २४] ॥ १४ ॥

सीदं त्वं मातुरस्या उपस्ये विश्वान्यग्ने
वयुनानि विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाभि-
शोचीरन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

का० [१६, ५, २०] उपतिष्ठते सीद त्वमिति । आस-
न्दोनिधानानन्तरमुख्याग्निमुपतिष्ठते अचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं मातुः मातृसमाया
अस्या उखाया उपस्ये उत्सङ्गे मीद उपविश । कीदृशस्त्रं
विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान् विद्वान् जानन् सर्व-
पदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किञ्च एनासुखां तपसा सन्ता-
पेन माभिश्शोचोः मा सन्तापय अर्चिया ज्वालाया च माभि-
शोचोर्मां टोपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो
भवति कारणेन त्वीपत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखायाः
सन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण
दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे ।
तस्यास्त्वं हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव
॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये हे अनुष्टुभी । हे अग्ने ! त्वमुखाया अन्तः
मध्ये स्वे सदने स्त्रकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति
शेषः । किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदा तस्य सम्बोधनम् ।
हे जातवेदः ! सर्वज्ञ ! जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञान
तस्या उखायाः शिरः कल्याणकारो गान्तो भव किं कुर्वन्
हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् मन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा सद्यमग्ने अयो सीद शिव-

स्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनि-
मिहासदः ॥ १७ ॥

हे अग्ने ! मद्य मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अन्तरं
शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिश शिवाः
शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यानुखायां स्व योनि स्वकोय
स्यानमासदः आसीद आगत्योपविश कन्दसि लुड्लुड्लिट
इति [पा० ३, ४ ६] लोडर्घे लुड् ॥ १७ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्यद् द्वितीयं
परि जातवेदाः । तृतीयमसु नृमणा अजस्र-
मिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० [१६, ५, ३१—३२] वाक्सप्रेण च दिवस्परीत्येका-
दशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वाक्सप्रेणीष्य-
मग्निमुपष्ठिते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति
सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वा द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्री-
दृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः
प्राणो वै दिवः प्राणादु वा एष प्रथम मजायतेति श्रुतिः [६,
७, ४, ३] । जातवेदाः अग्निः द्वितीय द्वितीयवारमस्यत्परि
अक्षतः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीय
पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतेः [६, ७, ४, ३] स सुखाच्च योनि-
र्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतिः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृपु-
मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८, १, ३] एत्वम् ।
नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमसृजल्लिष्वन्त्वर्थव-
स्थित तृतीयं तृतीयवारमजनयन् यदेनमदस्तृतीयमद्गोऽज-
नयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्धे

नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि श्रुतयः [६, ७, ४, ३] । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यज्ञ स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते अनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ यदायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परियुलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत् परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवर्द्धरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अस्तु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ।

विद्महा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्महा ते धाम विभृता पुरुवा । विद्महा ते नाम परम गुहा यद्विद्महा तमुत्सं यत आजगन्त्य ॥ १९ ॥

हे अग्ने ! यानि पूर्वस्मिन् मन्त्रे दिवस्सरोत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि धिमंख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्महा जानीमः इत्यर्चोऽतस्त्रिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३, ४, ८३] मसो मादेशः । यदा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्महा । किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुवा बहुषु प्रदेशेषु गाहपत्याहवनीयान्वाहायपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्महा विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्वत्र विभक्तिलोपः । किञ्च तं तव परममुत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्गः

वस्त्रितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि
विद्य । किञ्च यत उत्सात् अत्रू पात् स्थानात्त्वमाजगन्व वैशु-
तरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दन जलरूपं स्थानं वयं विद्य ।
गमेर्लिट् ॥ १८ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तनृचक्षा ईधे
द्विवो अग्ने ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थि-
वाप्समपामुपस्ये महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

इ अग्ने नृषु मनो यस्यामी नृमथाः प्रजापतिः समुद्रे
वडवानलरूपेण तस्थिवास वर्त्तमान त्वा त्वामीधे दीपयाञ्च-
कार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १, २, ६] किञ्चात्रलोपः ।
नृचक्षाः नृषु पठन्तु, पुरुषेषु चष्टे मन्वान् विस्पष्टं वक्तौति
नृचक्षाः प्रजापतिः अशु, वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण
स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिव, द्युलोकस्य ऊधन् ऊधः-
स्थानोचे तृतीये समुद्रहृद्यपेचया तृतीयस्थाने रजसि रश्मि-
नात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवासं त्वा नृचक्षा एव
ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्ये उत्सङ्गे
नाथ्यानामपा मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् क्रन्दस्युभयथेति [पा०
३, ४, ११०] शप आर्धधातुकत्वाखिलोपः । प्राणा वै महिषा
इति [६, ७, ४, ५] श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्रन्दद्ग्निसूनर्यन्त्रिव्रद्यौः क्षामा ररि-
हृद्दीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमि-
वो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

व्याख्याता [६ क०] ॥ २१ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रथीणां मनीषा-
णां प्रापेणः सोमगोपाः । वसुः सूनुः सहसो
असु राजा विभात्यग्र उपसामिधानः ॥ २२ ॥

एवविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते । क्रीड्यः श्रीणां
गवाश्वादिमम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दाढमहतोरिति
कोयः [मेदिनी० रान्तव० ११८] रथीणां धनानां धरुणो
धारयिता । मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां
प्रापेणः प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति
यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवास-
हेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यद्यान्यानि शयना-
सनरथादिधनान्यपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशेजना-
नामुपकर्ता अतो वसुः । सहसः सूनुः बलस्य मन्यनवेगरूपस्य
पुत्रः यतो मध्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते । असु राजा
जलेऽवस्थितो वसुधात्मना राजा यद्वा असु वृष्टिरूपासु राजा
विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उपसामये प्रातःकाले इधानः
आदित्यात्मना दीप्यमानः उपःकालेऽग्निहोवहोमायाग्नयः
प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आ रोदसी
अपृणाज्जायमानः । व्रीडुं चिदद्रिमभिनत्
परायन् जना यद्ग्निसयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन्
रोदमी द्यावापृथिव्यो आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति ।
कोद्वगः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना ।
भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वायात्मना स

त्रि प्रायभावेन भूतानामन्तः मन्त्ररति । किञ्च यः परायन्
इन्द्ररूपेण परा परती गच्छन् वीडुं चित् विडुग्दो दृढार्थः
चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति
विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्नि पञ्च जना अयजन्त
यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निपादयेति पञ्च यद्वा चत्वारो मह-
र्त्विजो यजमानय । २३ ।

उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्त्येष्व-
ग्निरमृतो निधायि । इयर्त्ति धूममरुषं भरि-
भ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः
देवेरिति शेषः बहुलं कन्दस्यमाद्योगोऽपीत्वडभावः [पा० ६,
४, ७५] । स अरुपमरोषं चक्षुरायुपद्रवरहितमरोचनं वा
धूममुदियर्त्ति चङ्गमयति व्यवहितार्थेति [पा० १, ४, ८२
उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अयमूर्ध्व ए रतः सिञ्चति
धूम ए सामुवा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कोदृशोऽग्निः उशिक्-
उश्यते कास्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वग्नेरोणादिक इक्
प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः
पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना
सैवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा वृद्धियस्य शोभनो मेधो यज्ञो
यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् विभ्रत् जगदा-
रयन् दाधतीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] निपातः । शुक्रेण
शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभावरूपेण द्यामाकाशमिनक्षन्
व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतरासम्बन्धितेजसा दुलोक व्याप्नुवन्नि-
त्यर्थः इतः प्रदानाद्दि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । २४ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौर्दुर्मपमायुः

त्रिये रुचानः । अग्निरमृती । अभवहयो
यदेन द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१ क०] ॥ २५ ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव वृतव-
न्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि
सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे
भद्रशोचे ! हे देव अग्ने ! अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव
अपूपं पुरोडासं वृतवन्तं वृतयुक्तमुपस्तरणामिघारणोपेतं कृण-
वन् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मै-
पदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] तिप् इकारलोपे लेटोऽडाटा-
विति [पा० ३, ४, ८४] अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम्
स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिटादाज्यस्वाभि-
घारयतीत्येतच्छ्रुत्वभिप्रायम् [१, ७, २, १०] । हे यविष्ठ
युवतम यद्वा मिथ्ययिद्धतम ! तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं
प्रतरम् असु च हृन्दसीति [पा० ५, ४, १२] अश्रयात् परात्
घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय ।
अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय ।
कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्य सुखं प्रापये-
च्यथे । वसति यत्र तद्वस्तु वृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः
तुम्हृन्दसीति [पा० ५, ३, ५८] इयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्विति
[पा० ६, ४, १५४] वृचो लोपः ह्रान्दसे ईलोपे वस्य इति
सिध्यति स लोकागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति
शांभतोः समा इति [वृहदारण्य० मा० ४, १५] श्रुतेः ।

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] वस्यो
अच्छेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्ने उक्थ उक्थ आभज
शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्यु-
ज्जातेन भिनद्दुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

शोभन अथ कीर्तिः सुश्रव. सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्ति-
हेतुभूतानि कर्माणि सोश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने । त्व
तं यजमानमाभज सेवस्व निरन्तर कर्मानुष्ठायिनं कुर्विष्यर्थः ।
उक्थे उक्थे निष्क्रेवन्व्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे
मति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्माणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः ।
एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति
भवतु लिङ्ङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ८४] । आग्ना
अग्नेश्च प्रियोऽस्तु डसो डादेशः । तथा जातेनोत्पन्नेन
पुत्रेण उद्भिनत् उद्भेदमुदय हृदिमाप्नोत इलोपेऽडागमे
चोद्भिनददितिरूपम । तथा जनित्वै जनियमाणैश्च पौत्रादि-
भिरुद्भिनदत जनियन्ते ते जनित्वा तैः भविष्यदर्थे औषा
दिक इत्वप्रत्यय ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु दून्विश्व्वा वसु
दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमा-
ना व्रजं गोमन्तसुशिञ्जी विवत्रुः ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! यजमानास्वामनु वर्तमानाः त्वा सेवमाना
सन्तः दून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति [पा० २,
३, ५] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थानि

विष्णा विष्णानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूधिरष्णा-
दीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु-
षत्र सुब्लोपः । किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज-
माना द्रविष्यं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिञ्जः मेधाविनो
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र
सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन शुक्ल-
तिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रः विभिदुः रविमण्डले
मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते य एव मैतद्दिदुरित्युपक्रम्य
देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताऽग्निर्नराः सुशिवो वैश्वानर ऋषि-
भिः सोमगोपाः । अद्देपे द्यावापृथिवी हुवेम
देवा धत्त रयिमस्त्रे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यजमानोऽर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि
चिष् । कोट्योऽग्निः नरां नराणां सुशिवः शोभनं सुखयिता
नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शिवः सुखं
यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्नि-
रूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता ।
अद्देपे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्देपे द्वेषर-
हिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रित-
कर्मास्तैः । हे देवा अग्न्यादयः ! अस्त्रे अस्त्रासु सुवीरं शोभन-
पुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

सृमिधाग्निं दुवस्यत वृत्तैर्वी धयतातिथिम् ।
आस्त्रिन् हृश्या जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का० [१६, ६, १५] प्रागनः कृत्वो-

ख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति । उख्याग्नेरु-
त्तरदिशि प्रागोपं शकटं सस्थाप्य यजमान उख्येऽग्नौ वनीवा-
हने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टाग्नेयी
गायत्री व्याख्याताप्युच्यते [३ अध्या० १ क०] । हे ऋत्विग्य-
जमानाः ! समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिधिमेन-
मग्नि बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साक-
ल्येन जुहुत । ३० ॥

उदु^१ त्वा विश्वे^१ देवा अग्ने भरन्तु चित्ति-
भिः । स नो^१ भव शिवस्व^१ सुप्रती^१को विभा-
वसुः ॥ ३१ ॥

का० [१६, ६, १६] सासन्दोकमुद्यम्योदु त्वेति दक्षिण-
तोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तरमुदु त्वेति मन्त्रेणा-
सन्दोसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमान.
शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् ।
हे अग्ने ! विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवी-
णाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वासुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भृजः शप्
उ पादपूरणः हे अग्ने ! स उदार्यमाणस्वं नोऽस्माकं शिवः
कल्याणकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुख
यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धन यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने^१ ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिरुर्चि-
भिष्टम् । बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसौस्तन्वा
ग्रजाः ॥ ३२ ॥

का० [१६, ६, १८] अनङ्गाधी युक्ता प्रेदग्ने इति प्राङ्
यात्वा यथार्थम् । शकटे तूर्णीं तृपीं संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण

प्राचीं गत्वा यथायं प्रयोजनवन्तं देवं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्नि-
देवत्वानुष्टुप् । हे अग्ने ! शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्व्वीलाभि-
र्व्वीतिष्ठान् प्रकाशयुक्तस्व प्रयाद्वि गच्छ । इत्यादपूरणः । किञ्च
बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभास-
यन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण, प्रजाः पुत्रादिका मा
हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

अक्रन्दद्दग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा ररि-
हद् वीरुधः समञ्चन् । सद्यो जज्ञानो वि ही-
मिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

का० [१६, ६, २०] अक्षे खर्जत्वक्रन्ददग्निरिति जपति ।
अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता [६ क०] ॥ ३३ ॥

प्र-प्रायमग्निर्मरुतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो
न रोचते बृहद्भ्राः । अभि यः पूरुं शतनासु
तस्यौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

का० [१६, ६, २१] वामेऽवहरत्युद्धतावोचित उत्तरतः
समिटाधानं प्रप्रेति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि
उद्धतावोचिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तरयति ततोऽग्नौ समि-
टाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टान्नेयी विष्टुप् । प्रसमुपोटः पाद-
पूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अयमग्निः
विभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते
आह्वानमिति शेषः यजमानह्यतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरु-
षव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत
इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं
दीप्यते । योऽग्निः शतनासु संभ्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्यौ

सम्मुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिघिः नोऽस्माकं
 शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् चये घातूना-
 मनेकार्थत्वादत्र दीप्यर्थः । लिटि रूपम् तुजादीना दीर्वोऽभ्या-
 सस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्वः कन्दसि लुङ्बड्लिटि
 इति [पा० ३, ४, ६] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो^१ देवीः प्रतिगृभ्णीत^२ भस्मै^३ तत् स्थोने
 कृणुध्वं^४ सुरभा उ^५ लोके । तस्मै^६ नमन्तां जन-
 यः सुपत्नी^७ मतिव^८ पुत्रं विभृता^९ पस्वेनत् ॥ ३५ ॥

का० [१६, ६, २६] पलायपुटेनापो देवीरित्येकया ।
 वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थान गत्वा वटादिपत्रपुटेन
 साय प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा
 जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अष्टदेवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो
 देवो. देव्य. दीप्यमानाः ! भस्म यूयं प्रतिगृभ्णीत स्वागता-
 दिभिः प्रतिगृह्णीत । किञ्च स्थोने सुखावहे सुरभो पुष्यधूपा-
 दिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं
 कृञ् कृती स्वादि उ पादपूरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो
 यासा ताः सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्निति श्रुत्यन्त-
 रात् । जनयन्व्यग्निमुत्पादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादिहारति
 जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपाद्याग्नये नमन्ता
 प्रह्वीभयन्तु । किञ्च हे आपः । एतत् भस्म अष्ट, स्वात्मनि यूय
 विभृत धारयत माता पुत्रमिव यथा माता पुत्र स्वात्मनि
 धारयति तद्वत् पालयत ॥ ३५ ॥

अप्स्वुग्ने सधिष्टव^१ सौर्धोरनु^२ रुध्यसे ।
 गर्भे^३ सन् जायसे पुनः^४ ॥ ३६ ॥

का० [१६, ६, २७] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठि-
ताभ्यां द्वाभ्यामपस्त्रग्ने गर्भो असीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन
द्वितीयवारमुद्याग्निभस्त्रासु प्रास्यति । विरूपदृष्टाग्ने यौ
गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्त्रातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्व-
व्यापकत्वं वदन् भस्त्राभ्यवहरणमपङ्कते । हे अग्ने ! असु
जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोपधीः यवाद्या अनु रुध्यसे
ओपधिपरिणाममनु विपरिणामसे सोऽचि लोपे चेत्यादपूरण-
मिति [पा० ६, १, १३४] स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धिः यद्वा
ओपधीः स्त्रीकरोपि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरस्थो-
र्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भो^१ अस्यो^२पधीनां^३ गर्भो^४ वनस्पती^५नान् ।
गर्भो^६ विश्वस्य^७ भूतस्याग्ने^८ गर्भो^९ अपामसि ॥३७॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने ! त्वमोपधीनां
गर्भोऽसि भेषजरूपैरोपधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् । हे अग्ने !
त्वं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात्
विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण
विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात् ॥३७॥

प्रसद्य^१ भस्त्रना^२ योनिमपद्य^३ पृथिवीसग्ने ।

सृष्ट्य^४ मातृभिष्टु^५ ज्योतिषान् पुनरासदः^६

॥ ३८ ॥

का० [१६, ६, २८] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रस-
द्येति ।- असु, चिमाद् भस्त्रनः सकागादनामिकया भस्त्र-
गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्हृग्भिः । हे अग्ने ! त्वं भस्त्रना कृत-
योनि कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपथ प्रसद्य प्रा-

माटभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन्
पुनरासद्य स्वस्थानमुखायासीद ॥ ३८ ॥

पुन॑रासद्य॒ सदन॑मपश्य॑ पृथि॒वीमग्ने॑ । शेषे॑
मातु॑र्यद्योपस्थेऽन्तर॑स्यां शि॒वत॑मः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने ! अपश्य पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं
स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिपि
मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेत । किन्भूतस्त्वं शिवतमः
कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुन॑रूर्जा॒ निव॑त्तस्व पुन॑रग्न इ॒षायु॑पा ।
पुन॑र्नः प्रा॒ह्य ह॑सः ॥ ४० ॥

स॒ह र॒थ्या निव॑त्त॒ स्वाङ्गे॑ पिन्वस्व॒ धार॑या ।
वि॒श्वप्स॑या वि॒श्वत॑स्परि ॥ ४१ ॥

हे व्याख्याते [६क०] ॥ ४० ॥ [१० क०] ॥ ४१ ॥

बोधा॑ मे अ॒स्य वच॑सो यविष्ठ॒ मर्हि॑ष्ठस्य
प्रभृ॑तस्य स्वधावः । पीय॑ति त्वो॒ अनु॑ त्वो
गृणा॑ति व॒न्दारु॑ष्टे त॒न्वु वन्दे॑ अग्ने ॥ ४२ ॥

का० [१६, ६, ३०] पास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म
इति । तडागादागत्यानामिकया गृह्यते मस्य तूष्णीमुखाया
प्रास्य बोधा म इति इत्येनीग्याग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमो-
दृष्टान्नेयो विष्टप् । स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने
स्वधावः मतुवसो वः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] इत्वम् ।
हे अन्नपन् ! हे यविष्ठ ! युवतम अग्ने ! मे मम वचसो बोध
बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । वद्वा कर्मणि पठो मद्बचनं जानी-

हीत्यर्थः । किञ्भूतस्य भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य
 अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य अत्रपथं
 प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः
 सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने ! त्वः एकः पुरुषः
 पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृह्णाति त्वां
 स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं
 सति हे अग्ने ! अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि
 नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः
 वन्दनशीलः श्रुवन्द्योरारुरिति [पा० ३, २, १०३] आरु-
 प्रत्ययः शौलार्थः ॥ ४२ ॥

स वोधि सूरिर्मधवावसुपते वसुदावन् ।
 युयोध्यस्महेपांसि ॥ विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे
 स्वाहेति यजुः । हे वसुपते ! धनपते ! हे वसुदावन् ! वसु
 ददातीति वसुदावा आतो मनित्रिति [पा० , ३, २, ७४]
 कनिष् तत्सम्बुद्धो हे वसुदावन् ! धनस्य दातः ! स त्वं वोधि
 अस्मदाभिप्रायं बुध्यस्व बुध्यतेः यपि लुप्ते दुभाल्भ्यो हेर्धिरिति
 [पा० ६, ४, १०१] धिः गुणान्यलोपी छान्दसी । कीदृशस्व
 सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धनमस्यास्तीति । सन्तुष्टः
 सन् हेपांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु ।
 का० [१६, ७, १] प्रायश्चित्तिष् समिधोऽपहृत्वाव्यं विश्व-
 कर्मण इति जुहोति । युवस्थानोयया समिधा घृतमादायो-
 प्येऽग्नेौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूवार्थः ।
 यजुः । जंगमृष्टिस्मित्वादिफर्मकर्वे तुभ्यं स्वाहा मुहुत-
 मस्तु . ४३ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुन-
 ब्रह्माणो वसुनोथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वुं
 वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः
 ॥ ४४ ॥

का० [१६, ७, २] उत्थायादधाति समिध पुनस्त्वेति ।
 घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुत्थेऽग्नावादधाति ॥
 आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दश्याणस्सृतीयो दशकस्तेन
 द्वार्धिका । हे अग्ने ! आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः
 समिन्धतामुपशान्त दीपयन्तु । हे वसुनोथ । वसु धन तन्नि-
 मित्ता नौघा स्तुतिर्यस्य यदा वसूनि नयतीति वसुनोथः तन्न-
 स्बुद्धौ हे धननेतः ! ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः
 कृत्वा त्वां पुनः समिन्धता त्व च तन्वं स्वशरीर घृतेनाह्वृत्तेन
 वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥४४॥

अपेत वीत वि चं सर्पितातो येऽत्र स्य
 पुराणा ये च नूतनाः । अदाद्यमोऽवसानं
 ष्टयिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्यै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ का० [१७, १, ३] पलाश-
 शाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत धी तिति पुच्छ. प्रतिदिशं पुर-
 स्तात् प्रथमम् । अत्र भाविन्याह्वया शालाहार्यो गार्हपत्य-
 शब्देनोच्यते तदर्धा चित्तिचितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव ।
 पलाशशाखया गार्हपत्यचिते. स्थान व्युदूहति ऊर्ध्वरव प्रेरणे
 तत्र पतित त्रयादिक स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति
 अचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राचानपेत धीति येऽत्र

येति दक्षिणे अदादिति पथादकत्रित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ।
 लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्हर्चन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते
 पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूस्यधिपतित्वात्-
 इत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते । हे यमभूत्याः ! ये
 पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने
 स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विग-
 च्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य महार्तं
 विज्ञाय विविधं गच्छत । कष्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह
 अथवस्यति स्थापयत्वस्मिन्निति अथसानं पृथिव्या अथसानं स्थान-
 मिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरथेमं
 लोकं स्थानमस्त्रे यजमानायाकृन् कृतवन्तः करोतेः शपि लुमे
 लङ्घि रूपम् यमेन पिष्टभिद्य एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय
 दत्तत्वाद् यूयमपसर्पितेत्वर्थः ॥ ४५ ॥

संज्ञानमसि । कामधरणम् । मयि ते
 कामधरणं भूयात् । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीष-
 मसि । चितं स्थ परिचितं जध्वं चितः अयध्वम्
 ॥ ४६ ॥

का० [१०, १, ४] उदीचीष् शाखामुदस्योपात्रिवपति
 संज्ञानमिति । यया व्युदूहनं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्या
 गार्हपत्यचितिस्थानं चारुदो निदधाति ॥ ऊपदेवत्वं
 यशुः हे ऊपस्वरूप ! त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाध-
 नमसि पशवो हि ऊपदेशं घ्रात्वा लिहन्ति । तथा कामधर-
 णम् कामान्ननोरथान् धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञ-
 द्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं काम-
 सम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा शुध्यनुसारेण

व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः
यत्स्वं कामधरणं पशुरूपं सुज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्-
मन्भवात् पशवो वा ऊपाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो
भूयासुरिति [७, १, १, ८] श्रुतेः उल्वाभिप्रायमेकवचनमुख-
स्योपोत्पन्नत्वात् ॥ का० [१७, १, ६] सिकताद्याग्नेर्भस्मे-
त्यूपवत् । ऊपवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्वं यजुः ।
हे सिकतास्वरूप ! त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्योऽग्नि-
रत्युग्रो भवति । अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं
पिपतेरीपकप्रत्यये श्रौणादिके उदोष्ठपूर्वस्येति [पा० ७, १,
१०२] उदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः
स्वं भस्मातिदहति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रतो यत्सिकता
इति च [७, १, १, ८—१०] श्रुतिः ॥ का० [१७, १, ७]
परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्येति ।
एकविंशतिपरिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रद-
धिषन्मूर्ध्वास्ताः खननीया इति ॥ परिश्रिद्धेवत्वं यजुः हे
परिश्रितः शर्करा ! यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते
इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः
स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः
सत्यो यूयं अयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं
दृधे जुठरे वावशानः । सहस्त्रियं वाजमत्यं न
सस्रियं सस्रवान् सन् स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

का० [१७, १, ८] मध्येऽर्घहृतीयतस्यो दक्षिणोत्तराः प्राची-
रुपदधाति दक्षिणत उदङ्ढयए सो अग्निरिति प्रत्यृचम् ।
ततोऽध्वर्युर्मण्डलादक्षिणे उदङ्गु उपनिश्य मध्ये चतस्रोऽर्घ-

हृत्तीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्वदन्वा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्यो-
त्तरमारभ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्चतुष्के-
शैकैकाम् । हस्तदोर्घास्तदधीयामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य
इष्टका अर्धवृहव्य उच्यन्त इति सूवार्यः ॥ पञ्च ऋचो विश्वा-
मित्रदृष्टा आग्नेयस्त्रिष्टुभयतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्न-
भिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिधीयत
इति शेषः । यद्भिन्नग्नी चिते सति इन्द्रः सुतमभिपुतं सोमं
जठरे स्त्रोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् । किम्भूत इन्द्रः
वावशानः वष्टीति वावशानः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४,
७६] शपः श्वी सति द्वित्वेऽभ्यासदीर्घं शानचि रूपम् कामय-
मानः । कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्राहम् । वाजमत्रं बहनां
दक्षिकरमित्यर्थः । अत्यं नं नकारः सम्प्रत्यर्थः भक्षणादेव
भदकरम् । सप्तं सरणं दक्षिकरम् । अग्नी चिते न केवल-
मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः ! जातं वेदो
धनं यस्मात् हे अग्ने ! त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भजमानः
सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे पणु सम्भक्तो कसुप्रत्ययः । उत्तरा-
द्वेष्यायं वार्यः हे जातवेदः ! सप्तं सरणं गमनकुशलमत्यं न
अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन सम्मितं वाजमत्रं
ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सहस्रेण सम्मितौ
घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः पणु दाने कसुः सस-
वान् ॥ ४७ ॥

अग्ने यत्ते^१ द्विवि^२ वर्चः^३ ष्टिव्यां यदोषधी-
ष्वप्स्वा यजत्र । येनान्तरि^४ चमुर्वीत^५ तन्य^६ त्वेषः
स भानुरण^७ वी नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

हे आयजत्र ! मर्यादया यजनीय ! हे अग्ने ! ते तव यत्

दिवि च, बोके वर्चो दीप्तिरकरूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्नि-
रूप यच्च आपवोष्वन्त. स्थित यच्चाप्सु, जलेषु अन्तः स्थित यच्च
वर्चसा एव विस्तीर्णमन्तरिच माततन्य आतनीषि विस्तार-
यसि बभूयाततन्येति [पा० ७, २, ६४] इडभावः । स भानुः
दीप्तिः त्वेप त्वेपयति प्रकाशयति सकल विश्वमिति त्वेपः
त्विप दीप्तो पचादित्वाद्दच् अर्णव. अर्णासि उदकानि सन्ति
यत्रेत्वर्थः अणसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान्
प्रसरणशीलः । नृचच्वा. नृन्चष्ट इति नृणा श्भाशभकप्र-
द्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्त्वमेवेष्टकारूपमुपदधामोति
शेषः । अनेन विस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने॑ दि॒वो अ॒र्णम॒च्छाजि॒गास्य॒च्छा
दे॒वाः २॥ ऊ॒चिपे॑ धि॒ष्या॒रा वै । या रो॑च॒ने
प॒रस्तात् सूर्य॑स्य याश्चा॒वस्ता॑दु॒पति॑ष्ठन्त॒ आपः॑
॥ ४९ ॥

हे अग्ने ! दिवो द्युनोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छ-
जिमासि आभिसुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्वोर्हृदि अभ्या-
सेत्वं छान्दसम् अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, ३१]
निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] अच्छेत्वस्य सहिताया
दीर्घः आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धमेनाच्छेतीति [७, १,
१, २४] श्रुतिः । किञ्च ये देवा धिष्यारा ऊचिपे ऊचिर उच्यन्ते
धिष्यो बुद्धीरिन्द्रियाणि दृष्यन्ति प्रेरयन्ति धिष्याराः प्राणरूपा
देवाः तान् देवाद्य त्वमच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिपे ब्रूजः
कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्यारास्ते
हि सर्वा धिय दृष्यन्तीति [७, १, १, २४] श्रुतिः । किञ्च

रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्ताद्गुपरिष्ठाया
 आप उप उपतिष्ठन्ते अक्स्ताद्गुपरिष्ठाया या आप उप-
 तिष्ठन्ते ता अपथ त्वमभिजिगासोत्यन्वयः त्वमेवैतैः रूपैः
 परिणमसीति भावः ॥ ४८ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुपन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इपो महीः ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । बहुवचनमिष्टकापेचम् अग्नयः एते इष्ट-
 कारूपा यज्ञमद्रुहोयमिमं यागं जुपन्तां सेवन्ताम् अनमीवा
 नास्ति अमीवा व्याधिरशनायावुभुञ्जारूपो याभिस्ता अन-
 मीवा क्षुधाट्टणानिवर्त्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः
 अन्नभक्षीद्याग्नयो जुपन्ताम् । कौटुशा अग्नयः पुरीष्यासः
 पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्ञसेरसुक् । तथा
 प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सश्वजन्ति विषयानिति
 प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतेयः मनसा प्रीति-
 युक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७]
 संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्येत्वम् । तथा
 अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीति-
 युताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदसं सनिं गोः शश्वत्सम्
 हवमानाय साध । खान्नः सनुस्तनयो विजावा-
 म्ने सा ते सुमतिभूत्वस्मि ॥ ५१ ॥

का० [१०, १, ११] इडामग्न इति पश्चिमे. प्रतिमन्त्र-
 सुत्तरतः । इडामग्न इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे
 पादमात्रौ पद्ये तिरश्चरी उदग्ब्रह्मणे उपदध्यात् उत्तरतोऽव-

स्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरा-
मिति सूत्रार्थः ॥ हे अग्नेयौ विष्टुवनुष्टुभौ । हे अग्ने !
हवमानाय यजमानाय इडामन्नं साध साधय सम्पादय
कन्दसुभयथेति [पा० ३, ४, ११०] शप आर्धधातुकष्टि-
लोपः । ह्वयति आह्वयति देवान् जहोति वा हवमानः तस्मै ।
यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वा इडेति [७, १, १, २७] तद्वलीवर्दे-
रन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् । किम्भूतामिडां पुरुदसं दंस इति कर्म-
नामसु [निघ० २, १, ३] पठितम् । पुरुषि वङ्नि दंसाधि
कर्माणि यथा सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलो-
पश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्वर्थः । तथा शश्व-
त्तममत्वन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनु-
सम्बन्धि दानं पयोदधिष्टतादिकं सर्वदा देहीत्वर्थः । किञ्च
नोऽस्माकं यजमानाना मूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीदृशः सूनुः
तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
तनयशब्दः यद्वा तर्नोत्वग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा
विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान्
विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] धातोरा-
कारः । हे अग्ने ! ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः
शोभना बुद्धिरनुग्रहेणास्मै अस्मासु भूत भवतु यजमानेभ्य-
स्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मै विभक्तेः
शेआदेशे त्वदादात्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिं षट् त्वियो यतो जातो अरो-
चथाः । तं जानन्नग्न् आरोहाथा नो वर्धया
रुयिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३ अध्या० १४ क०] ॥ ५२ ॥

चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
परिचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद ॥ ५३ ॥

का० [१७, १, १२] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रति-
मन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति
प्रतिमन्त्रं पूर्वं तिरश्च्यो उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख
उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इट-
कादेवत्ये हे यजुषी । चीयत इति चित् । हे इष्टके ! त्वं
चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति
चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तया प्रसिद्धया देवतया
वायूपया सादिता सती अङ्गिरस्वब्राह्मणवत् प्राणा यथा सर्वा-
ङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निधिगस्व तया
देवतवेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा
इति श्रुतेः ॥ द्वितीयासुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः
चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तया
देवतवेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणायो सीद ध्रुवा
त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनाव-
सीपदन् ॥ ५४ ॥

का० [१७, १, १७] तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दगस
च द्वयोर्वा दगस्वेकस्यां च । आदौ तिसृषु लोकम्पृणेषुकासु
तृष्णीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमतमन्त्रणम् ततो दगसु मन्त्रः
यद्वादौ द्वयोलोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दगसु तत एकस्याम् एव-
मेकत्रिंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूतार्थः ॥ लोकम्पृणादेः

यत्यानुष्टुप् । वै लोकम्पृष्टके ! त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयन-
देशे पूर्वष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा छिद्रं पृण
किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण
वृक्षौ तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सोढ तिष्ठ ।
किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अग्निन् योनौ स्थाने त्वा
त्वा मसौपदनं सादितवन्तः सदेशङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्तां
सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीयन्ति
पृथयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने
दिवः ॥ ५५ ॥

का० [१६, ७, १४] नित्ये सादनसूददोहसा उपधाना-
दुत्तरे तथा देवतया ता अस्येति । तथा देवतयेति सादनम्
ता अस्येति सूददोहसाधिवटनम् एते नित्ये सर्वत्रेति
सूदार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेषदृष्टाद्देवत्यानुष्टुप् । दिवो य, लोक-
मस्वन्धिनो दिवचुरता वा सूददोहसः सृदाश्च दोहसश्च ते
सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि अन्नयुक्ता
प्रापः ताः प्रसिद्धा अस्य विगो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्री-
णन्ति सम्यग्निश्चयन्ति पक्कं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्रमादिः
आपो वै सुदोऽन्नं दोहः [८, ७, ३, २१] यज्ञो वै विग
इति च [८, ७, ३, २१] श्रुतिः । कौटुमाः सूददोहसः पृथयः
नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृथीति [८, ७, ३, २१] श्रुते-
रन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीक्षादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । ऊदा
श्रीयन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे मवत्सरो वै देवानां
जन्मेति [८, ७, ३, २१] श्रुतिः । मवत्सरे संवत्सरे सोमयाग-
स्तदभिप्रायमेतत् । मवनानि वै व्रीणि रोचनानोति [८, ७,

३, २१] श्रुतिः । यन्नपरिषामभूता अन्नोत्पादिका चापो
दिवः सकाशादग्निन् लोके पतित्वीषधिवनभ्रत्यन्नभूताः सत्यः
सोमस्थोपस्कुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् समुद्रव्यचसं
गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानाम् सत्पतिं
पतिम् ॥ ५६ ॥

का० [१७, १, १८] चात्वालदेशात् पुरीषं निवपतीन्द्रं
विश्वा इति । चात्वालस्थानात् नृदमानोय गार्हपत्यचितेरु-
परि क्षिपति ॥ इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दसुतजेदृष्टानुष्टप् ।
विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीष्टधन्
वर्धयन्ति । कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्ति-
र्यस्य तं समुद्रवद् व्यापकं विविधाञ्चनं नानागतिमित्यर्थः अन्नो-
भ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतम मत्स्यन्तं
रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः । ईन्द्रधिन इति [पा०
८, २, १७ वा० १] घे परे रथिन ईदादेशः । तथा वाजना-
मन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्रधर्मवर्तिनां च प्रतिपाल-
कम् ॥ ५६ ॥

समितं सङ्कल्पेथां समिप्र्यौ रोचिष्णू
सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभि सुवसानौ
॥ ५७ ॥

का० [१७, १, १८] समं विलां कत्वोच्यं निवपति
समितमिति । समं विलं यस्याः सा समं विला विभक्त्यलुक्
कान्दसः गार्हपत्यचितिं सत्पूरणेन परिश्रित्तमां कत्वा

तमध्ये नीचैरुस्थाग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः । चतस्रो ह्यग्नि-
 देवत्याः । समितम् उष्णिगीकाधिका अनियताचरपादत्वे-
 ऽप्यष्टाविंशत्यचरत्वात् । हे चिव्योऽस्त्राग्नी ! युवां समितं सङ्ग-
 च्छतम् । इण् गती सङ्गती भवतं सङ्गल्पेधां च एकसङ्गल्पी
 भवंतम् । यद्वा सङ्गल्पनं यन्ननिर्घ्यादनं कुरुतम् । कीदृशी
 युवाम् सम्प्रियौ सम्प्रोथीतस्त्री इगुपधेति [पा० ३, १, १३५]
 कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोषिष्णू दीप्यमानौ अल-
 ङ्कुञ्जित्वादिना [पा० ३, २, १३६] इष्णुच् । सुमनस्य-
 मानौ शोभनं मनः कुरुतस्त्री सुमनस्येते । सुमनस्येते तौ
 सुमनस्यमानौ सुध्यातुः क्यङ्ङन्ताच्छानच् परस्परं शोभनं
 चित्तवन्तौ । इपमन्नमूर्धमुपसेवनं घृतादि चाभिसंवसानौ
 अभ्यवहरन्ती भुञ्जानी अभितः सम्यक् सम्पादयन्ती वा वस्ते-
 रर्थान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मनांसि सं व्रता समु चित्ता-
 न्याकरम् । अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इष-
 मूर्जं यजमानाय धिहि ॥ ५८ ॥

उपरिष्ठाद् ब्रह्मती अष्टसप्तनवत्रयोदशाचरपादत्वादेका-
 धिका । हे पूर्वोक्तावग्नी ! वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्ननो-
 बुद्धब्रह्मकारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतेर्ल-
 ङ्घ्युत्तमबहुवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि
 कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १,
 ७] । तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान् समाकरम् ।
 उकारः समुच्चार्यः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूत-
 मग्निं प्रार्थये हे पुरीष ! पश्य ! हे अग्ने ! त्वं नोऽस्मा-

कम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इवमत्रमूर्त्वं तदुप-
सिचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि । ५८ ।

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमा २॥
असि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनि-
मिहासदः ॥ ५९ ॥

उख्याग्निदेवत्वोष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताचरपाद-
त्वात् । हे अग्ने ! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान् धनवान्
पुष्टिमान् पोषयुक्तश्वासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः
कृत्वा इहास्मिन् यने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि
॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।
मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ
शिवी भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताचरपादत्वात् द्वाग्निदेवत्वा ।
पुनर्व्याख्यायते [५ अध्या० ३ क०] । हे जातवेदसौ अग्नी !
यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञ-
पतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं
शिवी शान्तौ युवां भवतम् । किञ्च युवां नोऽस्मदर्थे समनसौ
सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ ।
अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिसुखत्वं समनस्त्वम् ।
अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ
निष्पापी अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पाप-
त्वम् इदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः । ६० ।

सातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे

योनावभारुखा । तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संवि-
दानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

का० [१७, १, २१] सिकताभिः समविलां कृत्वा मातृव
पुत्रमिति शिक्वाद्दिमुच्याभिवन्निधायानिश्चति पयोमध्ये
तूष्णीम् । शून्यामुच्यां सिकताभिः सम्पूर्य मातृवेति मन्त्रेण
शिक्वात् पृथक् कृत्वाभिवदिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽरद्विमात्रे
गार्हपत्यचितेरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चे-
दिति सूत्रार्थः । उखादेवत्या त्रिष्टुप् षतीयो नवकः चतुर्थो
द्वादशकः । पृथिवी भूरूपा सृष्टमयी या उखा पुरोथं पशव्य-
मग्निं स्वे योनो स्रकोयगर्भस्याने अभाः अभापीत् घृतवती
भृजो लुङि बहुलं छन्दसीति [पा० ७, ३, ८७] इडागमा-
भावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम् । माता पुत्रमिव यया
माता पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां
विमुञ्चतु शिक्वपाशाद्दिमुक्तां करोतु । कौट्यः प्रजापतिः
विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः सवित्त इति ऐकमत्य गत अहो
महत्त्वमोखया कृतमिति संवाद कुर्वन् । विश्वकर्मा विश्वं
सृष्टिरूप कमं यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तनस्येत्याम-
न्विहि तस्करस्य । अन्यमसृदिच्छ सा तं इत्या-
नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

का० [१७, १, २३,] नैर्ऋतीः कृष्णास्तुपपक्तास्ति-
स्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यन्नहोमरहोमे दक्षिणोत्तराः
कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपसृष्टन्नसुन्वन्तमिति प्रत्यूच पराची ।
ततोऽध्वर्युः राजस्ये हविष्यन्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे

स्त्रयं प्रदीर्घं इरिणे वा असुन्वन्समिति प्रत्यृचं तिस्रो नैऋतौ-
 संज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता असृश्वपदधाति ।
 कोट्टगीः पाकेन कृश्ववर्णाः तुषैरेव पक्काः सक्ष्वहीनाः
 पद्याः पराचीः अनात्मसुखीः । स्त्रयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां
 निधाय ततो दक्षिणे हे इति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निऋति-
 देवत्यास्त्रिष्टुभः । हे निऋते ! असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम्
 अयजमानमन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजममकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ
 तं गृह्णाणेत्यर्थः । किञ्च स्तेनो गुप्तघोरः तस्करः प्रकटघोरः
 तयोरित्यां नतिमन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृह्णा-
 णेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्गरो हविर्यज्ञैश्च यजद्गरोऽस्मदन्य-
 मिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिञ्जा ते तवेत्या गतिथर्या
 हे देवि निऋते ! एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते निऋते तिग्मतेजोऽयस्त्रयं
 विचृता वन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्या स वि-
 दानोत्तमे नाके अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

निऋतिः कृच्छापत्तिः स्वादलक्ष्मीस्तु निऋतिरित्यभि-
 धानात् [अमर० १, २, १३] भूमिर्वा निऋतिर्दिग्मभिमा-
 निनी देवता वा । अलक्ष्म्यां दिक्पती चापि निऋतिर्निरूप-
 द्रवे इति [हेम० नाना० ३, २७२] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं
 दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्म-
 तेजः ! हे निऋते ! ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अयस्त्रयम-
 योमयम् अयस्त्रयादीनि कन्दसीति [पा० १, ४, २०] सत्वम् ।
 सोहपाशवदृष्टमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं
 विचृत विच्छिन्धि नाशय चृती ग्रन्थे तुदादिः इत्यचोऽतस्तिड

इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन
अग्निना यस्या षुथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती
उत्तमे उवृक्तष्टे नाक्ते सर्वसुखोपेते दुःखमावहीने स्वर्गे
एनं यजमानमधिरोहय स्यापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां वन्धानाः
मवसर्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रम-
न्दते निऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घोरि विपमशीले क्रूररूपे निऋतिदेवि ! यस्याः ते तव
आसन् आस्ये सुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकासुपद-
धामि । किमथेम् एषां वन्धानां यजमानस्य स्रगाप्तिप्रति-
वन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किञ्च जनो जन्तुमात्रो
या त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् ।
मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मीदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं
तु निऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशी त्वा त्वा विश्वतः
सर्वथापि निऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि । निऋति-
शब्दस्वायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनान्निष्कृष्य स्वतन्त्र-
देशे विदीर्षादौ ऋतिः प्राप्त्यस्याः सा निऋतिरिति । इदं
प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

यं ते देवी निऋतिरावन्ध पाशं ग्रीवा-
स्वविचृत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषो न मध्या-
दथैतं प्रितुमद्भि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै येदं
चकार ॥ ६५ ॥

यं त इति । शिष्यं कक्षपाशं इच्छे आमर्दी च नैर्ऋतीष्टकान् ।
 पश्चात् क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टप् । यजमानं प्रत्य च्छते ।
 हे यजमान ! निऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं
 पाशं शिष्यरूपमाववन्थ आ ममन्ताद्वदती कौष्टुभं पाश-
 मविवृत्य चृतौ छेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाश-
 मनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि स्यतिरुपसृष्टो विमो-
 चनार्थः । कम्भात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेमध्याहाहंप-
 त्यचितिस्थानात् न सम्प्रति । इदानीमेव पाशं दूरीकरी-
 सीव्यर्थः । नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं
 तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति [७, २, १, १५]
 श्रुतरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोकानन्तरं
 प्रसूतः निऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूप मात्रित्य हे यजमान !
 एतं पितृमन्त्रमाह भक्ष्यं ॥ का० [१७, २, ४] उदपात्रं
 निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति । शिष्या-
 टिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूषे
 चमसं तूर्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रे-
 णोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमौपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्वैकपदा
 विराट् । या देवो इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्मै
 भूत्वै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपा-
 भिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यध-
 मेन्द्रो न तस्यो समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

का० [१७, २, ६] अनपेक्षमेव गालाहायीपस्थानं
 निवेशन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात्

पचाद्पश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाहारि भज
गाह्येपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्र-
देवत्या त्रिष्टुप् । अयमग्नि विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि
अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणोताग्नीध्रधिष्णयादीनि
सर्वाणि रूपाणि सर्धतः पश्यति । कोटृशानि रूपाणि शचीभि-
स्त्रैः स्त्रैः कनाभर्तुतानीति शेषः । कौटृशोऽग्निः निवेशनः
निवेशयति यजमान स्वर्गहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा
वसुना धनाना सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः
प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो
धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणा यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव सविता
देव इव यथा सविता सूर्या देव सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे ।
यथाग्निः पथीना विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सच्च
समरं सग्राम इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युडे
तिष्ठति तद्वत् त वय स्तुम इति शेषः । पथिन्शब्दस्य परि-
पन्थिवाचकत्वाद्गस्य टिरिति [पा० ७, १, ८८] टिनोपाभावे
कान्दसे दोर्वे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते
पृथक् । धीरा देवेषु सूम्नया ॥ ६७ ॥

का० [१७, २, ११] दक्षिणामग्निशोणिसपरेण तिष्ठन्
युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति । चित्तं दक्षि-
णशोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरासपूर्वे पङ्क्तिवा
दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमोदुस्वर हल हाभ्याम-
भिमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभो ।
धीराः धीमन्तोऽग्निचेत्त्रविदः कवयः कृपिकर्माभिज्ञाः सीरा
सीराणि इत्यानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक्

नाना चित्तन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुम्नया सुम्न-
मिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां
सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] यादेयः सुम्नं सुखं कर्तुमिति
शेषः । देवानां सुम्नं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा
देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति । मीरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थं तयो-
रेकत्वात् युगानि बह्वनि सन्ति ॥ ६७ ॥

युनक्तु सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ
वपतेह वीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा
असन्नो नेदीय इत् सृष्टुः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः ! सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योज-
यत । तप्तनप्तनयनाच्चेति [पा० ७, १, ४५] यस्य तवादेशे
असोरलोपाभावे [पा० ६, ४, १११] युनक्तेति रूपम् । युगा
युगानि वितनुध्वं श्रम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते
कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन् योनौ स्थाने वीजं व्रीह्यादिकं
युयं वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया [७५ क०]
वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च । किञ्च वाग्वै गीरन्नए श्रुष्टि-
रिति [७, २, २, ५] श्रुतिः श्रुष्टिः अन्नजातिव्रीह्यादिका
सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः सृजोऽसुनप्रत्ययः भरसा फल-
पुष्ट्या सह वर्त्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु । इतश्च लोपः
परस्मैपदेऽस्विति [पा० ३, ४, ८७] इकारलोपेऽडागमेऽस-
दिति रूपम् । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं
नेदीयः अन्तिकवाठयोर्नेदसाधाविति [पा० ५, ३, ६३]
अन्तिकस्थेयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवायं नेदीय इत्
अन्तिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृष्टुः सृष्ट्या चषि-

यद्दोऽत्र दादार्थः सृष्ट्या ज्वनसाधनेन दात्रेण लूनमिति
शेषः । दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् भाग-
च्छतु अस्पकालेन पक्वमस्मद्द्रुहमागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

शुनं सु फाला विक्रपन्तु भूमिं शुनं
कीनाशा अभियन्तु वाहैः । शुनासीरा हवि-
षा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्ये
॥ ६९ ॥

का० [१०, २, १२] आत्मनि कृपत्यनुपरिथिच्छुनं सु
फाला इति प्रत्यृचम् । चितिस्थाने परिथित्तमोपे चतुर्द्ध-
ग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृपति । कुमार-
हारितट्टाः सीतादेवत्याद्यतस्रः हे विष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः
चतुर्थतुष्टुः । सु शोभनाः फालाः सीरायस्या लोहविशेषाः
शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विक्रपन्तु विलिखन्तु । शुनमिति
सुखनाम [निघ० ३, ६, ११] । फालः सीरोपकरणोत्-
प्लवयोः फालमंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं
सुखेन वाहैः हृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुना-
सीरा शुनासीरी हे वायुादित्यौ ! असौ अस्माकमोषधीः व्रीह्या-
दिष्वाः सुपिप्पलाः शोभनफालाः शुना कर्तनं शुचतः । शुचत-
मिति वचनव्यत्ययः यस्य तनवादेशे शपि तुप्ते गुणे कृते
कर्तनेति रूपम् । कीनाशः कर्पके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघाति-
नोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरी देवताद्वन्द्वे चेति
[पा० ६, ३, २६] पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः ।
शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणादिति
यास्कोक्तेः [निघ० ८, ४०] । कीटयोः शुनासीरी हविषा

जलेन तोशमाना तोशतिर्वधकर्मा भूमिं घ्नन्ती जलेन भूमिं
सिञ्चन्ती सन्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः । पिप्पलं
फलम् ॥ ६८ ॥

वृत्तं सीता मधुना समज्यतां विश्वेदेवैः
रनुसता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्व-
मानास्यान् सीते पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपक्षतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां
संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वेदेवैर्मरुद्भि-
द्यानुसता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोचमुक्त्वा
प्रत्यक्षमाह हे सीते ! ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा
पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा
दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्त्रदभिमुखमावृत्ता भव
अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्वहुलं छन्दसीति [पा० २,
४, ७६] शपः शी सति लोटि ववृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशेवत् सोमपित्सरु ।
तदुदपति गामविं प्रफुव्यञ्च पीदरीं प्रस्था-
वद्गवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं छागविशेषं रघवाहनं
रघवाहकमश्वादिकं च उदपति उदमयति प्रापयति । रथं
वाहयति प्रापयतीति रघवाहनम् । कृपिसमृद्धावेव गवा-
दिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः । अत एव लाङ्गलं
गवादिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्था-
सीति पवीरं फालः रो मत्यर्थः पवीरमस्त्रासीति पवीरवत्

फालचंयुक्तम् । तथा सुशेवं शिवमिति सुखनाम् [निघ० ३, ६, १७] शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपित्सर सोम पिवतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमि खनतीति सोमपित्सर यदा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सर । त्सर छद्मगताविति धातोरुप्रत्ययः शीलार्चः हलदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति [पा० ६, ४, १४०] आलोपे हलन्तत्वात् । यदा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिद्यमसः तस्य त्सर निष्पादक न हि लाङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः । ईदृश लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशीं मामवि च प्रफव्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफवीं तां प्रफव्यं वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] अग्नि पूर्वरूपाभावे यथादेशः युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृश रथवाहन प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यासीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामं कामदुघे धुक्ष मिचाय वरुणाय
च । इन्द्राय्वाश्विभ्यां पूषा प्रजाभ्य ओषधीभ्यः
॥ ७२ ॥

कामान् मनोरथान् दुग्धे पूरयति कामदुघा । दुहः कब्ध-
श्चेति [पा० ३, २, ७०] कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्या सम्बुद्धौ
हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते । मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थ-
सोपधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षित भोग धुक्ष सम्पादय ॥ ७२ ॥

विशुच्यध्वसघ्ना देवयाना अगन्तु तमस-

स्यारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

का० [१७, २, २०—२१] अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्व-
मिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति । वृषान्
हलाद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीं दिशं प्रति विसृजत्यध्वर्युः यज-
मानश्च सुत्यायां सप्तीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः ।
विमोचने मन्त्रः वृषदेवव्यापीं गायत्री पादानियमात् । हे
देवयानाः ! देवतार्थकर्मकारिणः ! देवार्थं यानं कृथाद्युद्यमी
येपां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः ।
हे अघ्नरा ! अहन्तव्या गावो वलीवर्दी यूयं विमुच्यध्वम् सुचेः
कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य
कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तममः क्षुत्पि-
पासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्त प्राप्ताः गच्छ-
तेर्लुडि शपि लुप्ते रूपम् । तदुक्तं [वृहदार० मा० ३, २, १]
योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति । दुःख-
पारमेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं
यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लुडि पुषादीत्यादिना
[पा० ३, १, ५५] अङ्प्रत्ययः । ७३ ॥

सजूरव्दो अयवोभिः सजूक्षुषा अरुणीभिः
सजोषसावश्विना दसोभिः सजूः सूर एत-
शेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन खाहा ॥ ७४ ॥

ददातीत्यद्दः संवत्सरः उपाः प्रातरधिष्ठाधी देवता अग्निना
अग्निनी देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दा-
दितेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुदृतमस्तु । तेषां
प्रत्येकं विशेषणानि । कीदृशोऽद्दः अयवोभिः सजुः यवा-
द्यायवाद्यार्धमासा मासाद्योच्यन्ते जीपयं जुट् प्रीतिः मद्र
जुपा यत्तंते समाना जुट् वा यस्य सजुः जुपतेः सम्पटाटि-
त्वाद्भावे क्तिप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युपाः
अरुणीभिः अरुणपर्णाभिः गोभिः सजुः प्रीतियुता । कीदृ-
शावग्निनी दंसोभिः कर्मभिश्चिक्त्वादिभिः सजोपसो प्रीती ।
कीदृगः सूरः एतयोनाग्नेन सजुः तुष्टः । कीदृशोऽग्निः इड्या
पृथिव्या सजुः प्रीतः तदधिष्ठात्वात् आग्नेयी हि पृथिवी
इडाशब्देन गीर्वागन्नं चोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरा । मनै नु बभ्रूणामहृत् शतं धामानि
सप्त च ॥ ७५ ॥

का० [१७, ३, ८] या ओषधीरिति त्रैर्वपत्युटपात्र-
वत् । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वोषध वपति उटपात्रवदिति
चतुश्च सीतासु यथा क्लृप्तम् ॥ अथर्वपुरभिषग्दृष्टा ओषधिदे-
वत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ता [१०१] सप्तविंशतिरनुष्टुभः
सुञ्चन्तु मेव्याद्या [८०] द्वादश बभ्रुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्य-
नियुक्ता । पादाना न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये । युगशब्दः
कालवाची त्रयाणा युगाना समाहारस्त्रियुग त्रिकाल वसन्ते
प्राह्वयि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधय पूर्वाः
प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्ना ।
किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋतवो वै देवा इति [७, २, ४,

२६] श्रुतेः ऋतवः शोषधियुताः कृतं व्या एतदर्थम् । बभ्रूणां
 अगज्जनभरसमर्थानां पाकेन पिङ्गवर्णानां वा तासां
 शोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्य एव जानि
 मन्यतेर्लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति [पा०
 ३, ४, ८३] रूपम् । संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं शतार्थुर्व
 पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि
 सुखदृङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि च य एवेमे सप्त शीर्षन्
 प्राणास्तानेतदाहेति श्रुतेः [७, २, ४, २६] नराणां शतवर्षप-
 र्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादीपधीनां तत्स्थान-
 त्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंख्यान्
 विशेषतश्च सप्त भेदान् ग्राम्यानाख्यांश्च व्रीह्यादीन्वीवारादी-
 षाहं जानि ॥ ७५ ॥

श्रुतं वो अस्व धामानि सहस्रसुत वो
 रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत
 ॥ ७६ ॥

हे अस्व ! मातृस्थाना शोषधयः वो युष्माकं धामानि
 जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च
 वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति
 शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अध अध निपातस्य
 चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः
 कर्माणि याभिस्ताः शतक्रतवः लसि चेति [पा० ७, ३, १०८]
 प्राप्तगुणस्याभावे ह्यान्दसो यथादेशः । अथैवं सति हे शतक्रत्वो !
 यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिपडूर्मिरोग-
 रहितं कृत कुरुत करोतेः शपी लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्यवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वं इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥७७॥

- हे ओषधीः ! हे ओषधयः ! यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत ।
कीदृशो यूयं पुष्यवतीः पुष्यैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः
प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
इति [पा० ३, २, ७५] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति
डोप् [पा० ४, १, ७] रान्तादेशश्च । अश्वं इव सजित्वरीः
सद्य जयन्ति तच्छीलाः इण्णशजोति [पा० ३, २, १६३]
क्षरप् टिड्ढाणञ्जिति [पा० ४, १, १५] डोप् । यथाश्वः
रुग्रामे जयशीलाः तद्वत् फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः । वा
हृन्दसीति [पा० ६, १, १०६] सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः ।
वीरुधः विविध रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः
नहिहृतिहृधीत्यादिना [पा० ६, ३, ११६] उपसर्गदीर्घः
यद्वा विविध रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः कौ धान्ता-
देशो वेदीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः
पार तीर कर्मसमाप्ती चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फल-
पाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकाल कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः
येच्छृन्दसीति [पा० ३, २, १३७] इण्णुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपेभुवे ।

सुनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥७८॥

हे ओषधीः ओषधयः ! हे मातरः जगन्निर्मात्राः ! भोज-
नदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्राः हे देवी. देव्यः ! वो युष्मान्
प्रति इति अनुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्ट-
सुपबुद्धे वक्ष्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष
यन्नपुरुष ! तत्र प्रसादादश्वं हयं गा घेतुं वासो वस्तमात्मानं

शरीरमहं सनेयं सम्भजेयम् । वनपन सम्भक्तो लिङ् यज्ञ-
पुरुषं प्रति मया यदश्चादिकं प्रार्थ्यते तदोपधिभिरनुमन्तश्च-
मित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अश्वत्ये^१ वो^१ निषटनं^१ पर्णे^१ वो^१ वसतिष्कृ-
ता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरु-
षम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकमश्वत्ये आश्रुत्थ्यामुपभृति
सुचि निषटनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो
युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमथ्यां जहां वसतिः स्थितिः कृता
अध्वर्युणा होमार्थं जुहां स्थापनात् अश्वत्यपर्णशब्दाभ्यां तद्धि-
तप्रत्ययलोपच्छान्दसः । अथापि तद्धितेन कृतस्त्रवन्निगमा
भवन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० २, ५] । हविर्भूता ओषधयः
प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता
ओषधयः ! यूयमग्नी हुताः सत्यो गोभानः असथ भवथ गा-
मादित्यं भजन्तीति गोभाजः । अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठत इति श्रुतेः ॥ यद्वा अश्वत्ये वो निषटन-
मश्वत्ये फलिते सर्वापधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता
पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलितत्वात् । अत एव यूय-
सुताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ । गीर्वा-
दित्ये बलौवर्दे मखभेदपिभेदयोः । स्त्रियां स्यादिति भारत्वां
भूमौ च सुरभावपीति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह यत्
यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवध्वमन्नदानेन
पोषयथ तस्मादश्वत्यादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्ये पलाशे च वः
स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते
पलाशेषेष्मादिरूपेण । एवमश्वत्यादिरूपेण यूयं भूभाजः स

शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि अस्येति रूपं लटि सनवतिः ।
परिचर्यार्थः ॥ ७८ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्वृत्तोहामीवचातनः
॥ ८० ॥

हे औषधीः औषधयः ! यत्र विप्रे भैषज्यकर्त्तरि ब्राह्मणे
यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा
राजानः समितौ युवे यत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि
मध्यमबहुवचने पुषादौत्यङि [पा० ३, १, ५५] गमइनेति
[पा० ६, ४, ६८] उपधात्तोपे छान्दसेऽग्मतति रूपम् । स
भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कौटुशो विप्रः
रचोहा रचांसि हन्तीति रचोन्नं पुरोडाशं कृत्वा रचसा
हन्ता रचःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान्
रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः औषधदानै रोग-
नाशकः । चातयतिनाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अश्व्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोज-
सम् । आवित्स्त्रि सर्वा औषधीरस्मा अरिष्टता-
तये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिपतिर्विनाशार्थः
रेपथं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य
करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर इति [पा० ४, ४,
१४३] तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यज-
मानस्य शुभकरणाय सर्वा औषधीरस्मा अविस्त्रि समन्ता-
द्देशि जानामि वित्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे

अविस्तीति रूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेद्मतीति वा । तच्चि-
 शेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै ।
 सर्वाः का इत्यत आह अश्ववतीमश्वा अस्यां मन्तीत्यश्ववती
 ताम् अश्वसम्पादिनीं काञ्चित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनदारे-
 णाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्यामस्तीति
 सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेव्यादिना [पा०
 ६, ३, १३१] अश्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्तीमूर्जं बल-
 प्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति । उदो-
 जसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम् ।
 एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा
 अश्ववतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधी-
 रित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।
 धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पुरुष ॥ ८२ ॥

हे पुरुष यन्नपुरुष । तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं
 सनिष्यन्तीनाम् पणं दाने इवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनां-
 मोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति
 प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद्
 गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् । ईर क्रम्ये अदादिः
 ॥ ८२ ॥

इष्कृतिर्नाम वो साताथो यूयं स्थ नि-
 ष्कृतीः । सीराः पतञ्जिणी स्यन् यद्रामयति
 निष्कृय ॥ ८३ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिर्नामी

माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः ।
 निशब्दो बहुलमिति [३, १, १७] प्रातिशाख्यसूत्रेषोपसर्ग-
 कदेशनकारलोपः । अथो अपि च यूयसपि निष्कृतीः
 निष्कृतयः स्य व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृति-
 माहकत्वात् । किञ्च सीराः सङ्घ इरया अन्नेन वक्तन्त इति
 सीराः सङ्घस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा
 सीराः क्षुधादीनामपसारयित्रयः । यद्वा सीरं हलं निष्पाद-
 कत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं
 विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ
 वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीघः तप्तनवित्यादिना
 [पा० ७, १, ४५] थस्व थनादेशः । यत् यस्मात् आमयति
 अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रजति आमयाविनि नरे स्थित
 रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् क्षुधादिक रोगवद् बाधते
 तद्युयं निष्कृथ करोतेः अपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

अति विश्वाः परिष्ठा स्तेन इव व्रजम-
 क्रमुः । ओपधीः प्राचुच्यवुर्यत्किञ्च तन्वो
 रपः ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोग-
 नाशिका विश्वाः सर्वाः ओपधीः ओपधयो यदा अत्यक्रमुः
 आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लडि अन
 उश् छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् यथा रात्रौ
 स्तेनश्चोरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपङ्क्तुं सर्वथ
 गच्छति तद्वत् यदौपधयो रोगमपङ्क्तुं देहम्प्राक्रमन्ते तदा
 तन्वः शरीरम्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरोव्यधा-
 गुल्मान्तिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तन्मवे प्राचु-

च्युः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति च गतो लुडि णिप्रिद्रुभ्यः
कर्तरि चङ् इति [पा० ३, १, ४८] चङ्प्रत्यये रूपम् ।
रपो रिप्रमिति पापनामनो भवत इति यास्कः [निरु० ४,
२१] ॥ ८४ ॥

यदिमा वाजयन् न्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो
यथा ॥ ८५ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन् मानयन् सन्
अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधे-
रात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणाव्यागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति
भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो
हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीव-
गृभो वधात् प्रागेवातिविषात् चृतोऽह्निति मन्यमानस्य
मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथैषधी हस्ते
धृतःयां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यस्यैषधीः प्रसर्पयाङ्गमङ्गं परुष्परुः ।
ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

हे ओषधीः ओषधयः ! यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वा-
खङ्गानि परुष्परुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वा-
णि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पय प्रगच्छथ व्याघ्र य ततोऽङ्गपर्वसमुदायात्
यत्तं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे । तत्र
दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं समं-
भागं शृणाति हिनस्ति मध्यमेशीः यृ हिंसार्यां क्विप् ऋत
शधातेरिति [पा० ७, १, १००] इदादेशः उरण् रपर इति

[पा० १, १, ५१] रेफः मर्मघातकः उप उत्कृष्टो बह्वगोधा-
ङ्गुलित्राण उदगूर्णशस्त्रः चतुर्यो यथा शत्रुं बाधते । यद्वा
उयो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमश्रीः
यथा जुगान्ते जगद्बाधते तद्वद्वयुमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा
व्याधि विवाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्म प्रपत चापेण किकिदीविना ।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया
॥ ८७ ॥

हे यक्ष्म रोग ! त्व चापेण पचिणा साकं सह प्रपत प्रक-
र्षेण गच्छ । किम्भूतेन चापेण किकिदीविना किकीति
शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदी-
विस्तेन । चापस्तुवोचितः सार्थः । वातस्य ध्राज्या गत्या
साकं प्रपत वातगतिवत् पलायस्वेत्यर्थः । किञ्च निहाकया
साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निहतिः
कृच्छापत्तिस्तया सह नश्य । यद्वा शब्दानुकरणमिदं हा
कष्टं कया श्रोपध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म !
त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्पन्नध्वनेरनुकरणार्थः
किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीविः
श्लेष्मरोगः । चप वधे चपति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चापः
पित्तरोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराल ! त्वं
कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यथा पीडया कया
रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका
सर्वाङ्गवेदना तथा साकं हे यक्ष्म ! त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

सुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पङ्कीशात् पङ्कीशशब्दो
बन्धनवाचो यमबन्धननिमित्तात् पापान्नां सुञ्चन्तु । अथो अपि
च सर्वस्माद् देवकिल्बिपाद् देवापराधनिमित्तात् पापान्नां
सुञ्चन्तु ॥ ६० ॥

अवपतन्तीरवदन्द्दिव ओषधयस्परि । यं
जीवमश्रवामहे न स रिष्याति पुरुषः ॥ ६१ ॥

दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ता-
द्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनमुक्तवत्यः ।
किम् तदाह जीवतीति जीवस्त य जीवमनुत्क्रान्तप्राण
पुरुष वयमश्रवामहे अशुद्ध व्याप्तौ लोट् व्याप्तुम. स पुरुषो
न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा०
३, ४, ६४] आडागमः पुरुष इति क्कान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ६१

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वृद्धीः शतविच-
क्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमार कामाय
शङ् हृदे ॥ ६२ ॥

सोमो राजा यासा ताः सोमराज्ञः बह्वोः बहुव्योऽनन्ताः
शतविचक्षणाः शतमसस्य विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा
शत विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवभूता या
ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे !
त्वमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेषिताय अर-
मूलं पर्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव । ६२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विचिताः पृथिवी-

मनु' । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्यम्
॥ ८३ ॥

सोमराज्जो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं
स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयो-
ऽस्यै ओषधौ मद्गृहीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं
बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ८३ ॥

याश्च दसु'पशु खन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्यम् ॥ ८४ ॥

या ओषधय इदं महचनं प्रार्थनारूपसुप समीपस्थाः
शृण्वन्ति याद्यान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः
सत्यः ईपत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ! ताः
सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषधौ यूयं
वीर्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ८४ ॥

मा वो' रिपत् खनिता यस्मै चाहं खना-
मि वः । द्विपाच्चतु'ष्पाट्स्माकं सर्वमस्त्वना-
तुरम् ॥ ८५ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं
ग्रहीतुं खननकर्ता मा रिपत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय
चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं
करोमि स च मा रिपत् । किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्विपात्
स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्वादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु ।
दो पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य संख्यासपूर्वस्येति [पा०
५, ४, १४०] पादयश्चस्यान्तलोपः ॥ ८५ ॥

श्रीषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तथ राजन् पारयामसि
॥ ८६ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह श्रीषधयः देवताः सम-
वदन्त संवाद कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै
रुग्णाय कृणोति अस्मन्नूनादिना चिकित्सां करोति क्व कृतो
स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम ! तं रुग्णं नरं वयं पारया-
मसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदा-
र्यार्थः ॥ ८६ ॥

नाशयित्री बलासस्यार्थं स उपचितामसि ।
अथो शतस्य यच्छाणां पाकारोरसि नाशनी
॥ ८७ ॥

हे श्रीषधे ! त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकत्री
असि भवसि बलमस्यति क्षिपति बलासः क्षयः । अशंसी
गुटव्याधेय नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं
वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् शयद्युग्दुह्योपदादयः तेषां च नाश-
कासि । अथो अपि च शतस्य यच्छाणां बहूनां व्याधीनां
पाकारोः मुखपाकृतादेषु नाशनी नाशकत्री त्वं भवसि ।
पाकी मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते पाकेनारुः पाकारस्तस्य
यद्वा पाकोऽत्रपाकस्तस्यारुर्व्या मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी
त्वमसि ॥ ८७ ॥

त्वां गन्तुवा अश्वनुं स्वामिन्द्रस्वां बृहस्प-

तिः । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मा-
दमुच्यत ॥ ६८ ॥

हे ओषधयः ! गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन् खेष्ट-
कार्यमिद्वयं खननमकुर्वन् इन्द्रश्च त्वामखनत् बृहस्पतिश्च
त्वामखनत् हे ओषधे ! सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सा-
मर्थं जानन् सन् त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधेरमुच्यत
सुक्तोऽभवत् ॥ ६८ ॥

सहस्र मे अरातीः सहस्र पृतनायतः ।

सहस्र सर्वं प्राप्मान् सहमानास्योषधे ॥ ६९ ॥

हे ओषधे ! यतः त्वं सहमानासि शत्रून् अभिभवन्ती भवसि
अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अभिभव ।
नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्रा-
मकामाश्च सहस्र पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान्
सुप आत्मनः क्वजिति [पा० ३, १, ८] क्वजन्ताच्छतप्रत्ययः
किञ्च सर्वं प्राप्मानमशुभं सहस्र महतिरभिभवार्थः ॥ ६९ ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा
खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्-
शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

हे ओषधे ! ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूया-
दिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खनामिं सोऽपि
दीर्घायुरस्तु । अथो अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना
भूत्वा शतवल्शा वृद्धं सुरा मती विरोहताद्विरोह वृद्धं सुरोत्-
पद्यस्व तुष्टोस्तातड् इति [पा० ७, १, ३५] तातड् । वल्-
शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योपधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
 उपस्तिरस्तु सोऽस्माक् यो अस्माँ २॥ अभि-
 दासति ॥ १०१ ॥

हे ओपधे ! त्वमुत्तमा उत्लुष्टासि भवसि वृक्षाः शाल-
 तान्ततमान्नादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्ये शब्दसङ्घातयोः उप-
 स्थायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहता-
 स्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किञ्च यो
 नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माक्मुपस्तिः
 समीपस्य उपासकोऽस्तु दासतिहिंसाकर्मा ॥ १०२ ॥

अनारभ्याधीताः समाताः ॥

मा मा हिँसीज्जनिता यः पृथिव्या यो
 वा दिवँ सत्यधर्मा व्यानट् । यस्यापश्यन्द्राः
 प्रथमो जजान कश्चै देवाय हविषा विधेम
 ॥ १०२ ॥

का० [१०, ३, ११] लोमिष्टकाः स्मरेनाहृत्य वहि-
 वेंदेरनूत्क्रान्तेषूपदधाति तिष्ठन्ना मा हिँसीदिति प्रत्यृचं
 प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽध्वर्युः स्मरेन वेदिवहिःप्रदे-
 शाह्नोमिष्टकाश्चतुरो सृत्खण्डान् पद्याप्रमाणानानीयात्मनो
 दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन् मन्त्रचतुष्ट-
 वेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हिरण्यगर्भहृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् ।
 यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमिर्जनिता जनयिता उत्पादकः
 जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः । वा
 चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट्
 इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, ४] श्रुतौ तु सृजतरर्थे

व्याख्यातः यो वा दिवश्च सत्यधर्माश्च जतेति श्रुतेः [७, ३, १, २०] । यस्य चन्द्राः आह्वादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्रवृत्तिं चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७, १, १, २०] कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स-प्रजापतिमां मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः खयं विधेम दद्मः । हविर्दानान्मा हन्तु । कश्चिद्स्य सर्वनामत्वाभावात् स्मै-आदेशः छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।
वपां ते अग्निरिपितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि ! यज्ञेनास्मद्विकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्त्तस्व अभिसुर्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह इपितः प्रजापतिप्रोपितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपामदृशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहत् । अनयर्चा दक्षिणे लोमिष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यच्च यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चात्लोमिष्टकोपधाने विनियुक्ता हे अग्ने ! यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शक्तं शुद्धं दीप्तमत् यच्चान्यदङ्गं

चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत् पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यन्नियं
यत्राहं तत्सर्वं ज्ञाप्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थं भरामसि भरामः
सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इ॒प॒मूर्जं॑ म॒ह॒मि॒त आ॒द॒मृ॒तस्य॑ योनिं॑ म॒हि॒-
प॒स्य धा॑राम् । आ मा गो॒षु॑ वि॒श॒त्वा त॒नू॒षु
ज॒हामि॑ से॒दि॒मनि॑राममी॒वान् ॥ १०५ ॥

आशोर्देवो त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोकेष्टकोपधाने
विनियोगः । इपमचमूर्जं तदुपसेचन दधिपयोष्टतादिक-
मृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिपस्य महत
इच्छावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुति वा इतोऽश्मात् प्रदेशाद्-
दोच्या दिशः सकाशादहमादमग्निं भक्षयामि स्त्रीकरोमी-
त्यर्थः । अद भक्षणे लड् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिक मा मा-
माविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु
मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का० [१७, ३, १३] उत्त-
रस्था. सिकताः प्रमार्ष्टिं जहामि सेदिमिति । उत्तरलोकेष्ट-
कातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इरात्र यस्या तामनिरा-
मन्नरहिताममीवा व्याधियुता सेदिमवसादमह जहामि
त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्तित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अ॒ग्ने तव॑ श्र॒वी व॒यो म॒हि॑ भ्राजन्ते अ॒र्चयो॑
विभावसो । वृ॒ह॒ज्ञानो॑ शर्व॒सा वा॒ज॑मुक्थ्यं
द॒धासि॑ द्वा॒शुषे॑ कवे ॥ १०६ ॥

का० [१७, ३, १५] अग्ने तवेति सिकता न्युष्य ह्यादय-
त्वात्मानम् । पडृचेनोत्तरवेदी सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः
पुच्छपक्ष विनात्मानं ह्यादयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं पडृचमग्नि-

देवत्वम् । आद्ये हे विष्टारपङ्क्ति यस्या द्वितीयतृतीयपादौ
 द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने !
 हे विभावसो ! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे
 कन्तिधन ! तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते
 वीयते भक्ष्यते प्रणिभिरिति वयोऽन्नम् । वी कान्त्यसनस्वादन-
 व्याप्तिषु धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वाद् वयोऽत्र धूम
 उच्यते । कीदृशं वयः अयः आवयति द्युलोकं कृतं
 कर्मेति अयः धूमदर्शनाद् देवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि
 महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य अयोः वयः स ज्ञेय-
 ममुष्मिंज्ञोक्ते आवयतीति श्रुतेः [७, २, १, २८] । किञ्च
 ब्रह्मन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे ब्रह्मज्ञानो !
 हे कवे क्रान्तदर्शिन् विहन् यजमानाभिप्रायन्न ! दाशुषे
 हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा वलेन सह वाजमन्नं त्वं
 दधासि ददासि । कीदृशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्यु-
 पेतो यन्नस्तद्योग्यं यन्नपर्याप्तमन्नं ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदिय-
 र्षि भानुना । पृत्रो मातरा विचरन्नुपावसि
 पूणन्ति रोदसी उभे ॥ १०७ ॥

हे अग्ने ! त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उहच्छसि उत्कर्षं
 प्राप्नोषीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चा
 दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चा
 यस्य । अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चा यस्य पूर्णशक्तिः ।
 किञ्च हे अग्ने ! त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन् सन् उपावसि उप
 सङ्गम्य पास्तयसि सदेवमनुष्यं जगद्वसि । तत्र दृष्टान्तः

पुत्रो मातरा यथा पुत्रशरमे वयसि मातरा मातापितरौ
उपावति तद्वत् पितरामातरा च हृन्दसीति [पा० ६, ३,
१३] निपातः । किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृथञ्चि
पूरयसि हविषा द्यां वृष्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः । इमे धे
द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृथक्कि धुमेनामूं वृष्येमा-
मिति [७, ३, १, ३०] श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्य-
शेषः ॥ १०७ ॥

ऊर्जा^१ नपाज्जातवेदः सुशुस्तिभिर्मन्दस्व
धोतिभिर्हितः । त्वे इप्रः सन्दधुभूरिवर्षस-
श्चित्रोतयो वामजाताः ॥ १०८ ॥

तिस्रः सतोवृद्धत्वः । यस्या आवृद्धतीयो द्वादशकौ
द्वितीयतुर्यावष्टको सा सतोवृद्धती । ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः
हे ऊर्जा नपादपां पौत्र ! अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते
तेभ्योऽग्निर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः । यद्वा ऊर्जाऽन्नस्य
नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्जिजन्तात् किप्
हे अन्नस्याविनाशक ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! धीतिभिः
कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्यापितः सन् सुशुस्तिभिः शोभ-
नाभिः शस्त्रिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो
भव । मदिङ् सपने जाथ्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति
धातुः । किमिति हर्षः कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वे त्वयि
इपो हविलक्षणाद्यन्वानि सन्दधुः सुहुवुः हविःप्रात्या हर्षः
कार्य इत्यर्थः । ऋषिणा यजमानाः भूरिवर्षसः वर्ष इति
रूपनाम [निघ० ३, ७] भूरीणि वर्षांसि येषां ते नाना-
रूपाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा
अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया

तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सन्धजनीयं
जातं जन्म वेपां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८

इरज्यन्ग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मै रायो
अमत्यं । स दशं तस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि
सानसिं क्रतुम् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् ! हे अग्ने ! रायो धनानि अस्मै अस्मात्
त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविः-
प्रदेरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किञ्च यस्त्वमीदृशी
धनप्रथयिता स त्वं दशं तस्य दशनीयस्य वपुषः चित्वाग्नि-
रूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिय-
त्ययो वा दशंतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि ।
सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददासी-
त्यर्थः ॥ १०९ ॥

दुष्कृत्तरिमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्त्सु राध-
सो महः । रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं
दधामि ददासि सानसिं रयिम् ॥ ११० ॥

हे अग्ने ! अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कृत्तरं निस उपसर्गस्य
नलोपः पूर्वमुक्तः [८३] निष्कृत्तरं निययेन कृत्तरं यज्ञनि-
प्यादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं चि निवासगत्योः
विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननी-
यस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं
दधामि ददासि । किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनोयां महीं महती-
मिषमन्नं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धनसम्पत्त्यमाणा-
विषयं निधानलक्षणं च दधामि निधिं ददाम्यस्येत्यर्थः ॥ ११० ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्ना-
य दधिरे पुरो जनाः । शुक्लार्णं सप्रथस्तमं
त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

उपरिष्ठाञ्जरोतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाचराद्यतुर्थाऽष्टा-
चरः सोपरिष्ठाञ्जरोतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना
मनुष्यजातियुक्ता अन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः
युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पोष्यमास्यमावास्यादिभि-
र्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं
पुरोऽयतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः ।
किञ्चूतं त्वामृतवानमृतमस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं
छान्दसो दीर्घः छन्दसोवनिपो वाचो बंध मृतुप् चेति [पा०
५, २, १०८ वा० २] अस्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं वि-
श्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं शुक्लार्णं शृणुत इति श्रुतौ क्विप् श्रुतौ
कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्कृत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पा-
दयतीत्यर्थः । सप्रथस्तम प्रथनं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने
अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन
सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्य देव एव दैव्यस्त
स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम दृ-
ष्याम् । भवा वाजस्य संगुधे ॥ ११२ ॥

का० [१७, ३, १६] आप्यायस्वेति सिकतासम्भनसृ-
ग्भ्राम् । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः सृग्मति ऋग्द्वयेन ॥
गीतमदृष्टाः सोमदेवत्वास्त्रिसो गायत्रीविष्टुवुष्णिक्छन्दस्काः
आप्यायस्व मदिन्तमेति [११४] द्वितीयस्या विनियोगः सूत्रे

नास्ति । हे सोम ! विश्वतः सर्वस्मात् हृष्याय वीर्यं सर्वभूतो-
त्पत्तिक्रद्वीजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण स्व-
माध्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किञ्च वाजस्यान्नस्य संगये सङ्गम-
ननिमित्तं भवान्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं
दृष्यान्व्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृ-
ताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

हे सोम ! पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्ग-
च्छन्तासुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु हृष्यानि रीतांसि
ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पापानं
सङ्गतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः पत्वं ह्या-
न्दसम् । हे सोम ! पयोऽन्नहृष्योरप्यायमानः वर्धमानः सन्
अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिदृष्टेयं यजमानस्य
भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथा च
श्रुतिः [७, ३, १, ४६] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजाति-
रमृतेति । किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि
अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय
लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । धि धारणे तुदादिः विकरण-
व्यत्यय आत्मनेपदं च ह्यान्दसं बहुलं ह्यन्दसीत्युक्ते [पा० २,
४, ७३] सुधितवसुधितेति [पा० ७, ४, ४५] सूत्रेण दधा-
तेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्यायस्व मदिन्तम् सोम विप्र्वेभिरु-
शुभिः । भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

इ मदिन्तम् । मदयति तर्पयतीति मदी यहादित्वाच्चि-

निप्रत्ययः [पा० ३, १, १३४] । यद्वा मदसृष्टिरस्यास्तीति
मदी अत इन्ठनाविति [पा० ५, २, ११५] इन् अतिशयेन
मदी मदिन्तमः नाहस्येति [पा० ८, २, १७] नान्तात्परस्य
तमपो तुडागमः । ईदृश हे सोम ! विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरं-
शुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माक वृधे
वर्धनाय सखा सहायो भव इत्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३,
१३५] संहितायां दीर्घः । कीदृशस्व सप्रथस्तमः अत्यन्तं
सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः । ११४ ।

आ ते^१ वत्सो मनो^१ यमत्परमाच्चित्सध-
स्यात् । अग्ने त्वाकामया गिरा ॥ ११५ ॥

का० [१७, ३, २०—२१] श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति
श्वे ताभावेऽश्वेतेऽश्वताभावेऽनदुह्यग्निभ्यः प्रङ्गियमाणेभ्योऽनुवा-
चयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति
अग्निभ्यः प्रङ्गियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स
इति वचमनुवक्तोति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्त्रिस्रो गायत्रः
आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव ।
हे अग्ने ! ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्दत्ससमस्वप्त्रियो यजमानः
परमाच्चित् चिदप्यर्थं उक्त्वृष्टादपि सधस्यात्सहस्यानात् द्युलो-
कात् मन आहृत्येति शेषः । आयमत् पायच्छति गृह्णाति
मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः । इतश्च लोप इति [पा० ३, ४,
६७] इकारलोपे यमदिति रूपम् । इपुगमियमा ऋ इति
[पा० ७, ३, ७७] ऋत्वाभावश्चान्दसः । कया गिरा वेद-
वाचा मन आहृत्येत्यर्थः । कीदृश्या गिरा त्वाकामया त्वां
कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वाकामया तया अलुक् । देवैः सह

तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं दुलोकः सध माद् इति [पा०
६, ३, ८६] सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुचितयः
पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

हे अङ्गिरस्तम ! अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् अन् प्राणने
क्विप् अन् अन्नं गिरति अतीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गि-
रस्तमः हे अग्ने ! पृथक् ज्ञानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः
स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं स्वयि येमिरे नियम्यन्ते
यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट् । कीदृश्यः सुचितयः
शोभनाः चितयो निवासा यांभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा
इत्यर्थः । यजमाना इहकामपूर्त्यै दुलोकात्यै च मन्त्रैस्त्वामिव
स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्य-
स्य । सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्णोःषु
एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशो-
ऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतस्य जनस्य कामः काम-
पूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य
सम्राडोऽखर इति वा । काम्यते सर्वैर्द्युमिष्यत इति काम
इति वा । ११७ ॥

श्रीमन्महीधरव्रत वेददीपे मनोहरैः ।

रुक्मादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय इतिरतः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मयि^१ गृह्णाम्यग्ने^१ अग्निं^२ रायस्योषाय^३
सुप्रजास्वाय^४ सुवीर्याय^५ । मासु^६ देवताः सच-
न्ताम् ॥ १ ॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगाहपत्यचयनक्षेत्रकर्षणोपधव-
पनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥
का० [१७, ३, २७] उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि
गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पथात्तिष्ठन् यजमानो जुहोति ॥
अग्निदेवत्वा ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यतृतीया-
पटकी सा ककुप् अत्र मध्ययतुर्दशकस्तेन द्वादशिका । अत्र
यजमानोऽग्रे प्रथम मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि
ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य षोषाय
पुष्ययंम् । सुप्रजास्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्र-
जसो भावः सुप्रजस्वम् तस्मै दीर्घच्छान्दसः शोभनपुत्रादिनि-
ष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उक्ता-
रोऽप्यर्थे देवता अपि मा सचन्ता सेवन्ता सङ्गच्छन्ताम् उ
एवार्थं वा देवता मामिव सचन्ताम् ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमसि^१ योनिरग्नेः^२ समुद्रमभितः^३
पिन्वमानम् । वर्धमानो मह्यं^४ २॥ आ च
पुष्करे^५ द्विवो मात्रया^६ वरिष्णा^७ प्रथख ॥ २ ॥

का० [१७, ४, १] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्भे पूर्व-
वत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बीपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति
पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापा पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर-

इत्यन्ते नोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य माजंनमिति सूत्रार्थः ।
व्याख्यातः [११, २६] ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः
सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य
विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

का० [१७, ३, २६] तस्मिन् रुक्ममधःमिण्डं ब्रह्म ज-
ज्ञानमिति । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्ड-
मुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या चिष्टुप् । वीत्युपसर्ग आव इति
क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताथेति [पा० १, ४, ८२]
पाणिनिष्पराणात् । ब्रह्म ब्रह्मत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः
सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते
शोभन्ते तान् सुरीचनानिमान् लोकान् वि आवः विवृतानक-
रोत् स्रप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात् पूर्वस्थां
दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनेः शानचि शपः श्लो-
मिति जज्ञानमिति रूपम् । किञ्च वेनः 'कामनीयो मेधावी'
वा स आदित्यः बुध्ना बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्ना दिशः
विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनि-
स्थानमसतोऽमूर्तस्य वायादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति
वृणोतेः अपि लुप्ते लडिं गुणे च व इति रूपमङ्गभाव आर्षः
बहुलं कृन्दस्वमाद्योगोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] वचनात् ।
कीदृशीर्बुध्नाः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि वासु ता
उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य वगतो विष्ठाः विवि-
धस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अस्वाश्वजोभूमी-
त्वादिना [पा० ८, ३, ६७] पत्वम् । आदित्य एव लोकान्
दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तोत्तर्यः । ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुते-
मां कश्चै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

का० [१७, ४, ३] उक्तानं प्राञ्च हिरण्यपुरुषं तस्मिन्-
हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चमुक्तानं हिरण्यं पुरुषा-
कारन्मृगद्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या
त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेषाव-
स्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समव-
र्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च
जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
पतिरोश्चर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिचं द्यां द्युलोक-
मुतापि चेमा भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां
दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १३, ७] अभ्यासदीर्घः । पृथिवी
भूः स्वयम्भूरित्वन्तरिचनामसु [निघ० १, ३] पठितत्वात्
पृथिवीशब्देनान्तरिचलोकोऽत्रोच्यते । कश्चै काय प्रजा-
पतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दन्न विभक्तिव्यत्ययः
॥ ४ ॥

द्रुषश्च स्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु सञ्चरन्तं
द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होचाः ॥ ५ ॥

देवश्वोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो सुख्यो
द्रुष आदित्यः पृथिवीमन्तरिचमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति
गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं
चानुसिञ्चति आहुतिपरिषामभूतेन रसेन देवादिधारणाय ।

य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्वन्दति आगच्छति आहुतिः
 यज्ञाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रय-
 मनु सञ्चरन्तं द्रक्षमादित्यं सप्त होवा अनु जुहोमि विभक्ति-
 व्यत्ययः सप्तसु होवासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण
 सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । अथौ वा आदित्यो
 इप्सो दिशः सप्त होवा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति
 [७, ४, १, २०] श्रुतेः । पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका
 उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥६॥

का० [१७, ४, ६] उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति ।
 यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यवृक्तयं पठेत् ॥ सर्पदेवत्याम्नि-
 सोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवी-
 मनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्त-
 रिक्षे लोके ये वर्त्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्त्त-
 मानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा
 इति [७, ४, १, २५] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥६॥

या इपवी यातुधानानां ये वा वनस्पती १ ॥-
 रनु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥७॥

यातु यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रजःप्रभृतयस्त्रेपां
 याः सर्पजातय इपवी वाणरूपेण वर्त्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन्
 चन्दनादिवृक्षाननुवेद्य स्थिताः ये वा ये चान्ये यवटेषु
 विलेपु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य

रश्मिपु' । वेपाम्पुसु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः ॥ ८ ॥

दिवो दुलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्मा-
भिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैव एतत्त-
पतीति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिपु किरणेषु ये च सर्पा
यसन्ति । वेपां सर्पाणामप्यु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः
सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि
राजैवामवाँ २॥ इमेन । तृथ्वीमनु प्रसितिं
द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

का० [१७, ४, ७] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे
कृणुष्व पाजः इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं
सकृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य
प्रतिदिशं परिसृष्य परिसृष्य पुरुषोपरि पञ्चग्भिर्जुहोतीति
सूत्रार्थः ॥ वासदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः
पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने ! पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज
इति बलनामस्य [निघ० २, ९, २] पठितम् । तत्र दृष्टान्तः
पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जाचं प्रसितिः
प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६, १२] यास्कोक्तेः ।
पिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा
प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जाल-
मिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजैव नृप
इवामवान् सहायवानिमेन गजेन याहि शत्रून् प्रति गच्छ ।
धम् गतो भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्नामिन इत्यमाः

सेवकास्तोऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुप्-
 प्रत्ययः । हे अग्ने ! अस्ता शत्रूणां चेसासि अतो रक्षसः राक्ष-
 सान् विधे ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाच्चन् महादि-
 त्वात्सम्प्रसारणम् । कौः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति
 सन्तापयन्तीति तप्तृषि अतितप्तृषि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठिमैः-
 स्त्रिति [पा० ६, ४, १५४] इठनि परे ढचो लोपः । कौट-
 शस्व' ढवो' प्रसिति विभक्तिव्यत्ययः ढव्या चिप्रया प्रसिया
 जात्वेन अनु दूषानः शत्रून्मारयन् दूहिंसायां क्रमादिः मानच्-
 प्रत्ययः दूणीतेऽसौ दूषानः ॥ ६ ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्मश धृषता
 शीशुचानः । तपूँध्यग्ने जुहुवा पतज्ञानस-
 न्दितो विसृज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने ! तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्भूता ज्वाला-
 समूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कौटया भ्रमाः आशुया
 आशुयः शौघगमनाः आशुशब्दात् परस्य जसः सुपां सुत्तुगि-
 त्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपूँषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि
 तपूँषि तापयितृषि रक्षासि पतज्ञान् पतन्तः सन्तो गच्छ-
 न्तीति पतज्ञाः पिशाचास्तांशानुस्मश ज्वालाभिस्तान् दहेत्यर्थः ।
 कौटशस्व' धृषता धृष्योतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन धृष्टेन
 ज्वालीधेन शीशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शीशुच्यत
 इति शीशुचानः श्व दोसावित्यस्माद्यद्ङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ।
 तथा जुहुवा श्रुवा ज्ञयमान इति शेषः । असन्दितः अख-
 ण्डितः । इदृगः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधय उल्काः
 ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रति स्पशो विसृजतूर्णितमो भवा पायु-
विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अवशंसो
यो अन्वग्ने मा किष्टे व्यधिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

नोऽग्नाकं दूरे योऽवशंसः अघ पापं गसतोच्छति अघशंसः
अमदद्रोही यो दूरे वसति यवान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने !
तं प्रति अगः स्पग वन्धने अगयन्ति वधन्तीति स्पगो वन्ध-
नकृतः प्रणिधीन् विसृज प्रेरय । अस्या अमदीयायाः विशः
प्रजायाः पायु पातीति पायुः पालको भव । क्रीडगस्व
तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः
वेगवत्तरः । अदब्धः अनुपहितः । हे अग्ने ! एमनु-
ग्रहं प्रवृत्तस्य ते तय मा किः मा कश्चित् व्यधि व्यधयतीति
व्यधिः व्ययकः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्यं मा करोतु । दूरसमी-
पस्थानस्मच्छ्रून् प्रति त्वरतो वन्धकान् प्रेरय केनाप्यहितो-
ऽमत्प्रजापालको भव राजसाद्य त्वा प्रति धृष्टा मा सन्वि-
त्यर्थः । धृप धातीर्लुडि द्वित्वमडभावय मायोगात् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमिदो २॥ औप-
तात्तिग्महेते । यो नो अरातिश्च समिधान
चक्रे नीचा तं धक्ष्यत्सं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्ने ! त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय
तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेति तिग्मं तेजतेरुक्ताहकर्मणः
तत्त्वम्बोधन हे तिग्महेते ! उक्ताहवदायुध ! अमिताच्छ्रून् त्वं
न्योपतात् नितरा दह । उप दाहे तु ह्योस्तातड्डिति [पा०
७, १, ३५] तातड्डादेशः । हे समिधान ! समिन्दे
दीप्यतेऽसौ समिधान तत्त्वम्बुद्धी हे समिधान ! दीप्यमान !

नीऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति-दानं प्रतिषेधति तं नीषा
नीचैः कृत्वा धत्ति दद्व । दद्व भस्मीकरणे बहुलं कृन्दसीति
[पा० २, ४, ७३] शपि लुमे लटि मध्यमैकवचने धत्तीति
रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्धः अतसी
वचः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मद्वाविष्कृणुष्व
दैव्यान्वग्ने । अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जा-
मिसजामि प्रमृणीहि शत्रून् ॥ अग्नेष्टु तेज-
सा सादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माक-
मुपरि वर्त्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतित्ताडय । दैव्यानि
देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय । किञ्च यातु-
जूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूपि अवतनुहि
अवतारय । किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्त-
वचनी जामिसजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ता-
डितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृषातिमारणार्थः रिपून्
मारय ॥ का० [१७, ४, १२] दृष्टपूर्णांमग्नेष्टेति । कार्म-
यमयीं पादमात्रदीर्घां पङ्कजविपुलां दृष्टपूर्णां प्रागग्रां सूच-
मग्नेष्टेति यजुषाम्निर्मुर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ आग्नेयं
यजुः । हे सुक् ! अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि
॥ १३ ॥

अग्निमूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
अयम् । अपां रेतोसि जिन्वति ॥ इन्द्रस्य
त्वौजसा सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निमूर्धेति व्याख्याता [३, १२] । का० [१७, ४, १३] एवमौदुम्बरोमुत्तरतो दधिपूर्णांमिन्द्रस्य त्वेति । एव-
विधमेवौदुम्बरो दधिपूर्णां सुचमुत्तरे उपदधाति । इन्द्रस्य
त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्वं यजुः । हे
सुक ! इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥१४॥

भुवो^१ यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुञ्जिः
सच^२से शिवाभिः । दिवि मूर्धनां दधिषे सर्षां
जिह्वामग्ने चक्रिषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्वा त्रिष्टुप् । हे अग्ने । त्वं यदा
हव्यवाहं हव्य वहतीति हव्यवाट् तां हधिषो 'वोढीं' जिह्वां
ज्वालां चक्रिषे करोषि लडयें लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेव-
तात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य
च नेता भवसि जगद्द्रव्यार्थम् भवतेकेटि मध्यमैकवचने सिपि
इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ८७] इकारलोपे लेटोऽडाटावित्य-
डागम [पा० ३, ४, ८४] अचि श्रुधात्विति [पा० ६, ४, ७७]
उवङ्डादेये च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत
आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुञ्जिरंश्वाभिः
त्वं सचसे, सम्यन्धं प्राप्नोषि । नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम
वायोरश्वाः [निघ० १, १५, १०] ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना
चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्य दधिषे धार-
यसि लिङ्गुडयें । किन्भूतं मूर्धानं सर्षां स्रः स्वर्गं सनोति ददाति
सर्षाः । पण दाने विट्प्रत्ययः जिङ्गुनोरनुनासिकस्येदिति
[पा० ६, ४, ४२] नकारस्याकारः । यद्वा स्रः स्वर्गं स्यति
तिष्ठतीति सर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्तिप् । अन्तरिक्षे युनोक्ते
च यज्ञस्य रजस्य नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहिताया

निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म
तं त्वां सुग्रूणेण सादयामौति शेषः ॥ १५ ॥

ध्रुवांसि ध्रुणास्तृता विश्वकर्मणा । सा
त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णीऽव्यथमाना पृथिवीं
दृष्ट्व ॥ १६ ॥

का० [१७, ४, १५] स्वयमादृशां पुरुषे शर्करां
द्विद्रां ध्रुवासीति । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन
स्वयमादृशामुपदधाति कौटशीं शर्करां पापाणमयीं
द्विद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुतां सच्छिद्राशमयीष्टकैव स्वय-
मादृशोच्यत इति सूत्रार्थः ॥ ऊर्ध्वं हृहती । द्वाद-
शाक्षरत्रिपादोर्ध्वं हृहती । अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो
दशार्णः । हे स्वयमादृशे ! त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कौटशी त्वं
ध्रुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री । विश्वं करोतीति
विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता ।
समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा हन्तु । सुपर्णः पुरु-
षश्च त्वां मोद्वधीत् । रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति
[७, ४, २, ५] श्रुतेः समुद्रसंपर्णेशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते ।
त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृष्ट्व भूमिं दृढी-
कुरु ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येभन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्युसि ॥ १७ ॥

अनुष्टप् । हे स्वयमादृशे ! प्रजापतिः त्वा त्वां सादयत
स्त्रापयत क अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घा-

तस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्मनिन्-
प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३६]
सप्तम्या लुक् । किम्भूतां त्वां व्यचस्रतीं व्यचनं व्यचस्रदस्या
अस्तीति व्यचस्रती तामभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्रतीं प्रथनं
प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्रती तां विस्तारयुक्ताम् ।
त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्र अस्याद्यितेः प्रथनं कुरु
यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूर्सि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया वि-
श्वस्य भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
दृष्ट्व पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ चेत्यस्तारपङ्क्तिरित्युक्त्येवमाद्यौ
द्वादशकावन्ध्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । अत्र त्वाद्य एका-
दशको द्वितीयस्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकी पञ्चमः पङ्क्तिरः
एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमादृशे ! त्वं भूः सुखानां भाव-
यित्वसि । भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनौ देवतासीत्यर्थः ।
अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुण्यातीति
विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य
सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ
नियतां कुरु पृथिवीं दृष्ट्व दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः
पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्यै प्राणायामानाय व्यानायोदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्टामिपातु नृह्या
स्वस्त्या कृदिपा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

यजुः एकाधिकार्थानुष्टुप् । हे स्वयमाद्यणे ! विश्वस्यै सर्वस्यै
 प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानीदानास्थ-
 वायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय साम्नीयाचरणाय
 च । प्राणिनामेतत्सर्वसिंहार्यं त्वां सादयामोति गेयः । किञ्च
 मद्या महत्या स्वस्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनाव्यन्तं सुख-
 कारिणा हृदिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो
 रज्जतु । तथा देवतयानुगृहीता त्वं भ्रुवा स्थिरा सती सीदो-
 पविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता
 तद्वदिहोपविश ॥ १८ ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती पुनः-परुप-
 स्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन
 च ॥ २० ॥

का० [१०, ४, १८] मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमि-
 प्रासां काण्डात्काण्डादिति । तस्यां स्वयमाद्यसायां काण्डा-
 दिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगतायं मूलाग्रयुतां दूर्वासुपद-
 धाति ॥ अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये हे अनुष्टुभी । मूलैर्भूमस्वहं
 पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परुः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके ! काण्डात्का-
 ण्डात् प्रतिकाण्डं परुपः-परुपः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्ब-
 द्हेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात् प्ररोहन्ती
 अङ्गुरवती वत्तसे । नित्यवीषयोरिति [पा० ८, १, ४]
 वीषार्थं काण्डपरुपोर्हित्वम् । एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपा-
 तस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दोषः । हे दूर्वे !
 एवं स्वाङ्गुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दाव-
 संख्यार्था असंख्यैः पुनर्पौत्रनप्त्रादिभिर्नीऽस्मान् प्रतनु
 विस्तारय ॥ २० ॥

या श॒तेन॑ प्र॒त॒नोपि॑ स॒हस्रे॑षु वि॒रोह॑सि ।
तस्मा॑त्ते दे॒वीष्टके॑ वि॒धेम॑ ह॒विषा॑ व॒यम् ॥२१॥

हे देवि दीप्यमाने ! हे इष्टके ! या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोपि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्ते॑ अ॒ग्ने सूर्ये॑ रु॒चो दि॒व॒मात॑न्वन्ति
र॒श्मिभिः॑ । ताभि॑र्नो अ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे ज॒नाय॑
नस्त्रा॑धि ॥ २२ ॥

का० [१७, ४, २०] यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये । दूर्वेष्टकापुरस्ताद् द्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसंज्ञां पद्येष्टकामुपदधाति इति सूत्रार्थः ॥ इन्द्राग्नि-दृष्टे अग्निदेवत्ये हे अनुष्टुभौ । हे अग्ने ! याः ते तव रुचः दोसयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्वः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रश्मिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभाये अद्यास्मिन्व्यवि क्षधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोक-प्रकाशिकाः सर्वाः कात्वीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यदा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रश्मिः रुचे शोभाये कुरु जगत्पसिदं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

या वो॑ दि॒शाः सूर्ये॑ रु॒चो गो॒ध्र॒ष्वे॑षु या
रु॒चः॑ । इन्द्रा॑ग्नी ताभिः॑ सर्वा॑भी रु॒चे॑ नो
धत्त॑ वृहस्पते ॥ २३ ॥

। हे देवाः! हे इन्द्राग्नी! हे बृहस्पते! वो युष्माकं
सखन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोपुः
धेनुषु अश्वेषु तुरगीषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः
सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानः
स्मान् कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ स्वराड्ज्योति-
रधारयत् ॥ प्रजापतिद्वया सादयतु पृष्ठे पृथिव्या
ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायानाय व्या-
नाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेऽधिपति-
स्तया देवतयाद्भिस्वदधुवा सीद ॥ २४ ॥

का० [१७, ४, २२] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रति-
मन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ हे पद्येष्टके
प्राग्ब्रह्मणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपद-
धाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ हे
यजुषी इदंलोकादीलोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभी । विशि-
षेच राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निब्रह्मणमधार-
यत् धारयति । स्वेनैव राजत इति स्वराट् असौ लोको
ज्योतिरादित्यब्रह्मणमधारयत् धारयति । विराडयं लोकः
स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽसुमा-
दिष्यं ज्योतिर्धारयतीति [७, ४, २, २३] श्रुतेः ॥ का०
[१७, ४, २३] प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिन्ध्या
पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिः संज्ञामिष्टकां पद्यां
प्राग्ब्रह्मणासुदस्य खोऽनूके उपदधाति । विश्वज्योतिर्देवतं
यजुः अक्षरीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिषती

ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादय स्थापयतु
 किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय प्राणादिस-
 म्यस्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके ! त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ निग-
 ह्नीष्व देहि वा अग्निञ्च दे तवाधिपतिः स्वामी तथा देवतया-
 ग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसा
 चयने यथा स्थिरा सीदः तद्वदवापौत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधु॑ञ्च॒ माध॑वश्च॒ वास॑न्तिकावृ॒तू अ॒ग्नेर॑-
 न्तः॒श्लो॒षोऽसि॑ कल्पे॒तां द्यावा॑ष्टधि॒वी कल्प॑न्ता-
 माप॒ श्लोप॑धयः कल्प॑न्ताम॒ग्नवः॑ ष॒ष्ठ्यङ्ग॑म॒ ज्यै-
 ष्ठा॒य॒ स॒व्र॑ताः । ये अ॒ग्नश्चः॑ सम॑नसोऽन्तरा
 द्यावा॑ष्टधि॒वी इ॒मे वास॑न्तिकावृ॒तू अ॒भिकल्प॑-
 माना इन्द्र॑मिव दे॒वा अ॒भिसंवि॑शन्तु॒ तथा दे॒व-
 तया॑ङ्गिर॒स्वद्भ्रु॑वे सी॒दत॑म् ॥ २५ ॥

का० [१७, ४, २४] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्व-
 ज्योतिषः पुरो हे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकामभित्त
 उदङ्मुख उपदधाति ॥ ऋतुदेवत यज्ञः अष्टोत्तरशताक्षरत्वा-
 च्छन्दी नास्ति । मधुश्चैवो मासः माधवो वैशाखः तावभो
 वासन्तिको वसन्तसम्पन्निभौ ऋतू अवयवौ यदा मधुमाधवौ
 वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः दिवचनमेकवचनार्थम् । हे
 तादृश वसन्ताख्य ऋतो ! त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लोषोऽसि
 अन्तर्मध्ये अवस्थितः सन् श्लोपकोऽसि यथा कुचस्यान्तर्दा-
 र्श्याय काष्ठपाषाणादयः क्षिप्यन्ते तद्वत् । सम्भाम्नि चिन्वतो
 यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यायोत्कर्षाय इमे द्यावाष्टधिवी द्या-
 वाष्टधिबी कल्पन्ता श्लोचितसुपकारं सम्पादयताम् । यदा समेति

तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमौ तवोत्कपाय कल्पन्ताम् आप-
 यौपधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म वेपां, ते
 सप्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः
 अन्नयः स्वयमाहृषाद्या इष्टकाः तव ज्येष्ठाय कल्पन्ताम्
 अन्नयो द्वैते पृथग्यदेता इष्टका इति न्युतेरग्निशब्देनेष्टका
 उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अन्नयोर्द्यावापृथि-
 व्यीर्मध्ये वर्त्तमानाः समनसः एकमनस्का वे अन्नयः अन्वैरपि
 चिताः तेऽपि वासन्तिकाष्टतू वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पा-
 दयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः
 इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति
 एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति
 तथा देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके ! युवामङ्गिरसां कर्मणोव
 ध्रुवे स्थिरे सत्वो सीदतमुपविशतम् । २५ ॥

अपाठासि सहमाना सहस्रारतीः सहस्र
 पृतभायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व ॥२६॥

का० [१७, ४, २५] अपाठासीत्यपाटान् । अपाठासंत्रका-
 मिष्टकां पद्मीकृतां पयां प्राग्वत्तृष्णात्तव्याभ्यां पूर्वां सलन्ना-
 मन्तूके उपदधाति ॥ मविलदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे
 इष्टके ! त्वमपाठमसि शब्रूश्च सहते इत्यपाठा । तथा च श्रुतिः
 [७, ४, २, ३३] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन् अपाटामिमांमेव
 तामुपादधत तामुपधायासुरान् सपन्नान् आहृष्यान्न्मात्सर्व-
 आदसहन्त तस्मादपाटेति । कौटुमी त्वं सहमाणा सहत इति
 सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः, अटान-
 नोनाः पन्नाः सहस्रामिभेव । पृतनां संग्रारान्निच्छन्ति-ते

पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताश्छटप्रत्ययः
तान् पृतनायतः सग्रामेच्छून् शत्रून् सहस्र । किञ्च त्व सह-
स्रवोर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मा जिम्ब प्रीणीहि ॥ २६ ॥

मधु वाता ऋतायते मधु^१ चरन्ति सिन्धवः ।
माध्वी^१र्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, २७] कूर्मं दधिमधुष्टैरनक्ति मधु वाता
इति । मिथितैर्दधिमधुष्टैर्ऋक्त्वेण कच्छपमनक्ति ॥ गो त-
मदृटा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्त्री गायत्रयः ऋत यज्ञमिच्छतीति
ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधु-
मन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र क्वचि चेति
[पा० ७, ४, ३३] प्राप्स्येत्स्य न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७,
४, ३५] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघ-
योरिव क्यथ्यात्वविधानादक्तत्वावधातुकयोः [पा० ७, ४, २५]
इत्यात्वमपि न । संहितायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमा-
नित्यग्रे [२८] मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुव-
ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रस-
वत् उदकं चरन्ति स्रवन्वित्यर्थः । तिडा तिड इति [पा० ७,
१, ३६ वा० ३] लोटो लडादेशः । ओषधीः ओषधयः
नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नत्तमृतोषसो मधु^१मृत्यार्थि^१वृ^१ रजः ।
मधु यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माक मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्द-
करमस्तु । उतापि च उपसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु ।
पार्थिव रजः पृथिवीलोको मादृभूतो मधुमत् मधुररसोपेत-

मस्तु । पिता पिबभूतो यौः द्युलोको मधु मधुमान् मधुररसो-
पेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधुमान् नो वनस्पतिर्मधुमाँ २॥ अस्तु
सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान् यज्ञसाधन-
भूतोऽस्तु सूर्यो मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो-
ऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो
रसवत्यो भवन्तु रसो वै मध्विति [७, ५, १, ४] श्रुतेः । वाता-
दीनि रसवत्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

अपां गन्धन् सोदृ मा त्वा सूर्योऽभिताप्सी-
न्माग्निर्वै श्वानरः । अर्च्छिन्नपत्राः प्रजा अनु-
वीक्ष्वानु त्वां दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

का० [१७, ४, २८, ५, १] अरविमात्रेऽपाटां दक्षिणे-
नायकासूपरिष्ठाच्च पुरुषमभिसुखमपां गन्धत्रिति तिसृभिः ।
अपाटादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्यालोकद्वयमन्तराले सुक्ता
द्वितीये पद्यालोके पूर्वमेव श्यापिताश्वकासु श्रेवालेषु पुरुष-
सम्भ्रुवन्मृत्कवेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ स्वराट्-
पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा द्वितीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्वा ।
कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । द्वितीया द्यावापृथिवीया । हे
कूर्म ! अपां जलानां गन्धन् गन्धानि गन्धोरे स्थाने रविमण्डले
त्वं सोदृ उपविश । एतद्वापां गन्धिष्ठं यत्रैव एतत्तपतीति
[७, ५, १, ८] श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभि-
ताप्सीत् अभितो मा सन्तापयतु । वैश्वानरः सर्वनरद्वितो-
ऽग्निश्च मा सन्तापयंतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-

रूपा अनुवीचस्व निरन्तरं पश्य । कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्न-
पत्राः अच्छिन्नान्वनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यामा-
ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । इमा वै सर्वाः प्रजा
या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्त्ता अनुवीचस्वेति [७, ५,
१, ८] श्रुतेः । किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टिः त्वा त्वामनु-
सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

त्रीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गान्पां पति-
वृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य
लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेताः ॥ ३१ ॥

का० [१७, ५, २] घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्य-
मया त्रीन् समुद्रानिति च्छचा वस्तस्यमेव कूर्मं कम्पयतीति
सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या विष्टुप् । हे कूर्म ! यो भवान् त्रीन्
समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति । सृष्ट-
गती पुपादीत्यादिना [पा० ३, १, ५८] च्छेरङ् । समुद्र-
वन्ति स्वकारणात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान्
स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशी भवान् अपां पतिः
जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किञ्च यत्र यस्मिन् स्थाने
पूर्वं पुरातनाः कूर्माः अन्वेष्वग्निपूषहिताः परिताः परागताः
सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ ।
किं कुर्वन् पुरीषं इतान् पशून् वसानः आच्छाटयन् ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमि-
क्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

व्याख्याता [८, ३२] ॥ ३२ ॥

विष्णोः कर्मणि पश्यत यतो ब्रूतानि पश्य-

शे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० [१७, ५, ३] उलूखलमुसले स्वयमावसासुत्तं
णारत्रिमात्रे श्रीदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध
संगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलादिष्णोः कर्माणीति
चतुष्कोणं मध्यसङ्घुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमु
खलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमावस्योत्तरे देशे तन्मध्य
उस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातौ
सुत्रार्थः ॥ व्याख्याता [६, ४] ॥ ३३ ॥

ध्रुवासि धरुणे तो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनि-
भ्यो अधि जातवेदाः । स गायत्या त्रिष्टुभानु-
ष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

का० [१७, ५, ४] उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्टु
न्युष्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम् । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णी
कृत्वा तत उपशयां सृष्टं पिष्टोखापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां
मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सुत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे
उखे ! धरुणा जगती धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथाग्नि-
जनकत्वेनोग्वा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सका-
गात् प्रथममादी जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत
एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरुखादिभ्योऽधिजज्ञे जायते ।
सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षणं जानानः सन् गायत्र्या
त्रिष्टुभानुष्टुमेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्रादविर्वहत्
॥ ३४ ॥

इषे राये रमस्व सहसे दुम्न ऊर्जे अप-

त्वाय । सम्नाडसि स्वरडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ
प्रावताम् ॥ ३५ ॥

उखादेवत्या ब्रह्मती । हे उखे ! त्वं रमस्व अत्र कीडां
कुरु किमर्थम् इषे अद्वार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय द्युम्ने
द्युम्नाय यशोऽर्थम् । द्युम्नं द्योततेर्यशो वात्रं वेति [निरु०
५, ५] यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिष्टतादिकाय
अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किञ्च
सम्यग्नाजत इति सम्नाडसि स्वेनैव राजत इति स्वरडसि ।
एवम्भूतां त्वां सारस्वती सरस्वतीसम्बन्धिनी उत्सौ
उत्स्यन्दनी कूपी भवाद्दौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालय-
ताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप इवोत्स्य-
न्दतीति मनः कूपः तदप्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः ।
मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति [७,
५, १, ३१] श्रुतेः । यद्वा सारस्वती उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ
त्वां रचताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वता-
वुत्साविति ॥ ३५ ॥

अग्ने युञ्जा हि ये तवाग्नासौ देव साध-
वः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

का० [१७, ५, ५] अग्ने युञ्जा हीति प्रत्यृचए सुवा-
हुतो जुहोत्युखायाम् । ऋग्द्वयेनोप्यामध्ये हे आहुती
जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये हे गायत्रयो धाद्या भरद्वाजदृष्टा
द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान ! हे अग्ने ! ये
साधवः दान्तास्ते तवाग्नामः हया अरमलमत्यर्थं मन्यवे
यन्नाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति श्रेयः तानश्चान् युञ्ज हि
योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

युक्त्वा हि देवहृतमां २॥ अर्थां अग्ने रथी-
रिव । नि होता पूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

अग्ने ! त्वमश्वान् युक्त्वा योजय द्विशब्दः प्रसिद्धौ । कीदृ-
शान् देवहृतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहृवः अतिशयेन देव-
हृवो देवहृतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातृन् । द्वाचीऽत-
स्तिङ् इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां युक्त्वेत्वस्त्व दीर्घः ।
दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति
तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे । किञ्च त्वं पूर्व्यः
पूर्वभावः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽथगो भूत्वा
निसदः अस्मिन् यागि होद्यपदने निपीद । छन्दसीति [पा०
३, ४, ६] लोडर्थे लुङ् । देवहृतमानश्वानित्यत्रातोऽटि
नित्यमिति [पा० ८, ३, ३] आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घा-
दटोति [पा० ८, ३, ६] नच्य रुः । २७ ॥

सम्यक् सवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । धृतस्य धारा अभिचाक-
शीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

का० [१७, ५, ७] सुखे करोति सम्यक् सवन्तीति ।
सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां सुखे एकैकं हिरण्यशकलं चिप-
तीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्यपुरुषोः
हेशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चित्तमध्ये हिरण्ययो वेतसः
पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् सवन्ति
चरन्ति ह्वयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं
वै धेना इति [७, ५, २, ११] श्रुतिः । कीदृश्यो धेनाः
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तः

हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृदमतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेना-
व्याकुलेनेत्यर्थः । अदायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्तर्वे
हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुरिति [७, ५, २, ११]
श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः सरितो न नकार इत्यर्थः सरित इव
यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं
धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना घृत-
धाराश्च हिरण्यं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिवाक्यमी
पश्यामि । चाक्यशीतिः पश्यतिकर्मा यद्भुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनम-
ग्ने वै श्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

हिरण्यशकलदेवत्वार्थी ब्रह्मती पादारण्यनियमाभावात् ॥
का० [१७, ५, ८] नासिकयोर्ऋचे त्वेति । मन्त्राभ्यां
पशूना नसो. शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल !
ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहोत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि
प्राप्सामि । रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणसि
प्राप्सामि । शिराएसि प्रत्यञ्चीति का० [१७, ५, १३] घ्रादो
वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० [१७, ५, १०] अच्योर्भासे
त्वेति । भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तदहिरण्यशकलप्रास-
नम् । भासे कान्त्यै त्वा वामनेत्रे प्राप्सामि । ज्योतिषे
तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वा दक्षनेत्रे प्राप्सामि ॥ का० [१७, ५,
११] त्र्योत्रयोरभूदिदमिति । कर्षयोः प्राप्सति अभूदिद-
मग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं त्र्योत्रं विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो

हितस्याग्नेयः वाजिनं वाचो ब्राह्मणं च भूत् सर्वप्राणिशब्दा-
वद्भ्यश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्या-
मीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनम् । वाचपूर्वादिते-
रीणादिको नक्षप्रत्ययः क्त्वान्दसः कुत्वाभावः भूलां जशोऽन्त-
इति [पा० ८, २, ३८] जश्त्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्यु-
पक्रमस्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोतीति
श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं
हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेय वाजिनं वीर्यं तजो-
जनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३८ ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिषान् रुक्मो वर्चसा
वर्चस्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

हिरण्यगकलदेवत्योष्णिक् द्वी पादावष्टाणौ तृतीयो हाद-
गको चूडिन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः
ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिषान् तेजस्वी
अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान्
कान्तिमानस्तु वाद्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति
ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव
ज्योतिषदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म इव सुवर्णपुरुष
इव उभयत्रैवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्वयेन च योजनेत्यर्थः । का०
[१७, ५, १४] सहस्रदा इति पुरुषगिर उद्गृह्य मध्ये । पुरु-
षगिर पादायोखामध्ये वध्यमाषमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥
हे पुरुष ! त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय
सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । पादो पुरुषगि-
रसि गकलप्राप्तं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपञ्चे

सुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकत्व एकैकमित्यन्ये [का०
१७, ५, ११ । शतपथ० ७, ५, २, १०] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्धि सहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्धि हरसा मा-
भिमस्थ्याः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥४१॥

का० [१७, ५, १७] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं
क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधा-
तोत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुष-
शिर उपदधाति मध्ये । इ पुरुषशिरः ! त्वमादित्यं चित्वाग्निं
पयसा समङ्धि संस्त्रक्षय । अञ्जेलीटि मध्यमैकवचने रूपम् ।
पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा
सर्वपशूनामित्यादित्यचित्योऽग्निः । कीदृशमादित्यं गर्भं
गृह्णाति पशूनिति गर्भः पचाद्यच् ह्यग्रहोर्भञ्जन्दसि तम् ।
सहस्रस्य प्रतिमा बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः ।
विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः ।
सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारक-
मग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्धि परि-
वर्जय । वृज्जी वर्जने रूधादिः षोड् । मा अभिमस्थ्याः यज-
मानं मा हिंसोः । मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वा मन्यतिर्हिंसार्थः ।
किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमान शतायुषं
शताब्दजीविन कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञा-
ज् स्रिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरि-
मद्रिवुधमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥४२॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्ताग्ने ! त्वं
 मंशमिमं मा हिंसीः ज्वालयामा दह । कौटुशं वातस्य
 जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोगतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रमति-
 मित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जज्ञेशस्य
 नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणा-
 दिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाश्वम् । यतः सरिरस्य
 सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । अन् जनने
 हादिः शानच् गमहनेत्युपधात्लोपः [पा० ६, ४, ८८]
 अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं
 बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्त-
 च्छियम् । हरिं हरितवर्णं यद्धारूढं नरं हरतीति हरिस्तम् ।
 अद्रिबुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुधा
 आपस्तज्जातमद्रिबुध्नमपत्वप्रत्ययलोपः । बद्धा बुध्नपदे नकारः ।
 उपजनश्चान्दसः । अद्रिबुध्नमद्रिभिर्वुद्धं ज्ञातम् पथि तत्-
 खुरेः क्षुषानद्रीन् पापाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति
 उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति
 शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमिति [७, ५, २, १८] श्रुतेः ।
 यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्दयोम
 नानोपद्रवैभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरग्यमग्निमीडे पू-
 र्वचित्तिं नमोभिः । स पर्वभिर्दुतुयः कल्प-
 मानो गां सा हिंसीरदितिं विराजम् ॥ ४३ ॥

गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति । अहमग्निमीडे स्त्रीमि-
 र्दु स्तुती । कौटुशमजस्रमनुपधीयम् । इन्दुमिदि पर-

मैत्र्ये इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दौ क्लेदे अनत्ति क्लेद-
यति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिञ्चादेरिति [उष्ण० १, १२]
क्वप्रत्नयादौकाशौ । अरुपं रोपत्रुहितं यद्वा अरुर्ममं मर्मस्थानीयं
रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं
चेत्तव्यम् । नमोभिरद्वैर्भुरश्व्युं भर्तारं सर्वेषां षोडशरम् । हे
अग्ने ! एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधोयमानां मा हिंसीः
मा अहि । कीदृशीमदितिमखण्डितामदीनां वा विराजं
विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद् गोविराट् तस्यै शृतं तस्यै
शर इति [३, ३, ३, २] दशवोर्याभिप्रायं विराट्त्वम् ।
कीदृशः त्वं पर्वभिः पस्त्रिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा
ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

वरु॑त्रीं त्वष्टु॑र्वरुणस्य॑ नाभि॒मवि॑ जज्ञा॒नात्
रज॑सः पर॑स्मात् । स॒हीत् सा॑ह॒स्त्रीमसु॑रस्य
मा॒यामग्ने॑ मा हिं॑सीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥४४॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् !
उत्सृष्टे रचणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः । कीदृशो
त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्थानुग्रहाद्वरुत्रीं वृणोति कम्बला-
दिना ह्यादयति लोकानिति वरुत्री ताम् । वरुणस्य नाभिं
नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाद्ग्री चाविः ।
परस्माद्रजसः दिशूपाङ्गोकाञ्जघ्नानं जायमानम् । श्रोत्रं वै
परमए रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमए रज इति [७, ५,
२, २०] श्रुतेः । यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाञ्जा-
यमानाम् । महीं महतीम् । साहसीं सप्तसमूह्याहीं सहस्रो-
पकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य

मोऽसुरः मत्वर्षे रः प्राणवतो मायां प्रजां मीयते ज्ञायतेऽनया
माया प्रजा प्राणिनां प्रजाप्रदामित्वर्थः ॥ ४४ ॥

यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात् पृथिव्या
उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा ज-
जान तमग्ने हेडः परि ते वृथक्तु ॥ ४५ ॥

नेर्ऋत्योऽजमुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजा-
पतेः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः । अताग्निः
प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात् पृथिव्याश्च
शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवं शोका-
दनोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । यद्वा प्रजापतेः शोकादजायत तद्दि-
वश्च पृथिव्ये च शोकादजायतेति [७, ५, २, २१] । विश्व-
कर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायूपेच प्रजा जजान उत्-
पादितवान् । अजस्य वायूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता ।
याग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति [७, ५, २,
२१] । हे अग्ने चित्य ! ते तव हेडः क्रोधः तमजं परि-
वृथक्तु परित्यजतु त्वयाजे कोपो न कार्यं इत्यर्थः ॥ माधवस्तु
पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि श्रुत्योकोपरि-
स्थितात् शोकात् यद्य दौप्तो घञ्जन्तः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजा-
पतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन
प्रजाः पशून् जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्यो-
क्तम् । ततोऽजस्तूपरः समभवत्तए स्वाये देवताया आलभत
ततो वै प्रजाः पशून् सृजतेति । जेयं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य

वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरि-
क्षु सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्येष्य ॥ ४६ ॥

का [१७, ५, १८] चित्रं देवानामित्यर्धचंद्रः सुवाहुती
मध्यमे । अर्धचंद्रयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥
व्याख्याता [७, ४२] ॥ ४६ ॥

द्रुमं मा हिंसीद्विपादं पशुं सहस्रा-
क्षो मेधाय चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने
जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ मयुं
ते शुगृच्छतु यं द्विषस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

का० [१७, ५, १९] वह्निर्वेद्युदङ्गतिष्ठन्नपतिष्ठत उक्तगै-
रिसं मा हिंसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्नेरुत्तीर्यं वेदेवह्निर्द-
क्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निसं मित्युक्तगंसंघैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादि-
शिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥
अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते हे यजुषी तिसृषा-
मन्त्रे त्रीणि त्रीणि यजूषि । हे अग्ने ! सहस्राक्षः सहस्र-
मक्षोषि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय
चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं
पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह । हिरण्यशकलैव एव सह-
स्राक्षः द्विपादा एव पशुर्यत् पुरुष इति च [७, ५, २, ३८]
श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेध शब्दं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं
किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । किम्पुरुषो वे
मयुरिति [७, ५, २, ३२] श्रुतेः । मयुं कृष्यसृगं वा जुषस्व
मयुर्मगिःश्ववदन इति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः
व्वालाहपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थं तन्व

इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकाः सन्तापो महुं
किन्नरं सृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं
द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु । ४७ ।

इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं
वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारुख्यमनु ते दिशा-
सि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ गौरं ते शुगृ-
च्छतु यं द्विषस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य । हे अग्ने ! इममेकशफमेकसुरं पशुमश्वं
मा हिंसीः । एकशफो वा एष पशुर्यदश्व इति [७, ५, २,
३३] श्रुतिः । कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं द्वेषमा-
श्वम् । क्रन्देर्दाधतीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यद्भुक्ति
निपातः । वाजो वेगो विद्यते शेषां ते वाजिना वेगवन्तः ।
मत्वर्थे इन्प्रत्ययः । तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुभ्य-
मारुखं वनस्य गौरं गौरवर्षं सृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः
चिन्वानी निषीदेति पूर्ववत् । ते तव शुगौरं गच्छतु ॥ ४८

इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदिति जना-
याग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ गव्यमारु-
ख्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषी-
द । गव्यं ते शुगृच्छतु यं द्विषस्तं ते शुगृ-
च्छतु ॥ ४९ ॥

अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाच्च पुंलि-

इानि चत्वयेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते । हे अग्ने परमे
 व्योमन् ! उक्लृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः ।
 कीदृशं मादृशं सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारधमं वा । शतधारं
 शतसंख्याकचीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम्
 उत्स इवोत्सस्तं बहुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु
 लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् ।
 इमि वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, ३४] श्रुतेः । - जनाय
 सर्वलोकाय घृत दुहानां घृतकारण चीरं चरन्तीम् । अदिति-
 मखण्डिताम् । ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमतु-
 दिशामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां
 द्विपदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं
 जनिव्रमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥
 उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्त-
 न्वो निषीद । उष्ट्रं ते शुश्रूक्षतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुश्रूक्षतु ॥ ५० ॥

अथाविः । हे अग्ने परमे व्योमन् ! स्थाने स्थितमिममवि
 मा हिंसीः । कीदृशमूर्णायुर्मूर्णावन्तमूर्णाया युष् । वरु-
 णस्य नाभिं नाभिस्थानोयं प्रियमपत्यमित्यर्थः । द्विपदां
 नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वच-
 मिव त्वचम् त्वग्रचकं कम्बलैः छादकत्वात् मनुष्याः शीत-
 निवृत्त्यै कम्बल दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे
 कम्बलेराच्छाद्यन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये
 प्रथमं जनिव्रं प्रथमोत्पन्नम् । एतच्च त्वष्टा प्रथमए रूपं विच-

कारिति [७, ५, २, ३५] श्रुतेः । उष्टं प्रसिद्धं ते ददामि ।
स्वष्टमन्यत् । ५० ॥

अजो ह्यग्ने रजनिष्ट शोकात्सो अपश्यन्-
नितारमये । तेन देवा देवतामग्रमायस्तेन
रोहमायन्नुप मेध्यासः ॥ शरभमारण्यमनु
ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।
शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विषस्तं ते शुगृच्छतु
॥ ५१ ॥

अथानस्य । हि पादपूरणः । वोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः
शोकात् सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः शोकाद्दीप्यमानादग्नेः
प्रजापतेरजनिष्टेति वा । यद्दे प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः
शोकादजायतेति [७, ५, २, ३६] श्रुतेः । आत्मनो वपा-
सुदखिदत्तामग्नी प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्ति-
रीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनि-
तारं स्रोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद् दृष्टवान् । किञ्च एवं प्रश-
स्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन
कर्म कृत्वोति शेषः देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः तस्य भाव-
स्वतलौ । किञ्च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोह-
णीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति । छन्दसि परेऽपि
[पा० १, ४, ८९] । शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती ।
शेषमुक्तम् । ५१ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुपो नृः पाहि शृणुधी
गिरः । रक्षा लोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

का० [१७, ६, १] एत्वं च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् । वद्विर्वंदेरागत्याग्निस्वमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते । उग्रनोदृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री । हे यविष्ठ युवतम ! यद्वा मित्रयिद्धतम ! गिरोऽस्त्रदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु शुशृगित्वादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः अन्वेषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाशपो हविर्दत्तवतो यजमानान् नृन् मनुष्यान् पाद्भि रक्ष दाशप इति पठौ वा यजमानस्य नृन् पाद्भ्योति । दाश्वान्साह्यान्शोढांयेति [पा० ६, १, १२] निपातः । किञ्च उतापि च त्वना आत्मना तोकं यजमानापत्वं रक्ष इत्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । मन्त्रेष्वग्नादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः । तोकमपत्त्वमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तित्व्यत्वयो वा ॥ ५२ ॥

अपां त्वेभन् सादयामि । अपां त्वोद्भन् सादयामि । अपां त्वा भस्त्रन् सादयामि । अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि । अपां त्वायने सादयामि । अण्वे त्वा सद्ने सादयामि । सुदुद्रे त्वा सद्ने सादयामि । सरिरे त्वा सद्ने सादयामि । अपां त्वा जये सादयामि । अपां त्वा सधिषि सादयामि । अपां त्वा सद्ने सादयामि । अपां त्वा सधस्ये सादयामि । अपां त्वा योनौ सादयामि । अपां त्वा पुरीषे सादयामि । अपां त्वा पाथसि सादयामि ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि । जैष्टुभेन
 त्वा छन्दसा सादयामि । जागतेन त्वा छन्द-
 सा सादयामि । आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा साद-
 यामि । पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥५३॥

का० [१७, ६, २] अपरेण स्वयमावस्थामेत्यापस्थाः पञ्च-
 पञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमात्रेति प्रतिमन्त्रम् । तीर्थेनाग्निमा-
 रुद्भ्य स्वयमावस्थामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्व-
 पां त्वेमात्रेति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्थासंज्ञा इष्टका उप-
 टधातीति सूत्रार्थः ॥ विंशतिरिष्टकादेवत्वानि यजूंषि पञ्च-
 दशापस्थादेवत्वानि पञ्च छन्दस्यादेवत्वानि । हे इष्टके अपस्थे !
 अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि ।
 इण् गतौ मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम्
 [पा० ६, १, ८४ वा० ६] अत्रापामेमन्त्रित्वादीनां युत्योक्तो-
 ऽर्थो ग्राह्यः । वायुर्वा अपामेमन् वायौ त्वाऽ सादयामीति
 [७, ५, २, ४६] युतेः ॥ अपामोच्चन् ओच्चनि ओषधिषु
 त्वां सादयामि । उन्दो क्तो दे मन्त्रलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् ।
 ओषधयो वा अपामोच्च [७, ५, २, ४७] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥
 अन्नन् भस्मनि भस भस्मन्दीप्त्योः मन् । अन्ने अन्नं
 वा अपां भस्म [७, ५, २, ४८] ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति ।
 विद्युद्वा अपां ज्योतिः [७, ५, २, ४९] ॥ अपामयने भूमौ ।
 इयं पृथिव्यपामयनम् [७, ५, २, ५०] ॥ अर्णवे सद्ने स्थाने
 प्राणरूपे सा० । प्राणो वा अर्णवः [७, ५, २, ५१] ॥ समुद्रे
 सद्ने सा० । मनो वै समुद्रः [७, ५, २, ५२] सरिरे सद्ने
 वाचि सा० । वाग्वै सरिरम् [७, ५, २, ५३] ॥ अपां चये

चक्षुषि त्वां सा० । चक्षुर्वी अपां त्रयो निवासः [७, ५, २, ५४] । अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । श्रोत्रं वा अपाए सधिः [७, ५, २, ५५] । अपां सदनं दिवि त्वां सा० । द्यौर्वा अपाए सदनम् [७, ५, २, ५६] । अपां सधस्ये अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वा अपाए सधस्यम् [७, ५, २, ५७] ॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वा अपां योनिः [७, ५, २, ५८] ॥ अपां पुरोषे सिकतासु त्वां सा० । सिकता वा अपां पुरीषम् [७, ५, २, ५९] ॥ अपां पायसि अत्रे त्वां सा० । अन्नं वा अपां पायः [७, ५, २, ६०] ॥ पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुभिः । गायत्रेण गायत्रेष्व गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि । वैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा० । जागतेन छन्दसा त्वां सा० । आनुष्टुभेन छन्दसा त्वां सा० । पाङ्क्तेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

अयं पुरो भुवः । तस्य प्राणो भौवायनः । वसन्तः प्राणायनः । गायत्री वासन्ती । गायत्र्यै गायत्रम् । गायत्राद्प्राणशुः । उपाए शोस्त्रिष्टत् । त्रिष्टतो रथन्तरम् । वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः

॥ ५४ ॥

का० [१७, ६, ३] व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसंहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम् । प्राणभृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरयोस्यां दक्षिणयोस्यामुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अक्षया संलग्नाः स्वयमावृष्ठापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाशद्यजूंषि प्राणभृदिष्टका-

देवत्वानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे
 अंसे । कदाचिद्वरायात् प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः
 तदा तान् प्रजापतिरुचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति
 ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्यातुं न शक्तुमस्तदन्नं त्वया
 सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयसुभयेऽन्नं सृजा-
 मेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चेतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्
 पुण्यान्तीति इष्टकानां प्राणभृत्संज्ञेत्युक्तं श्रुत्वा प्रजापतेर्विस-
 स्तात् प्राणा उदक्कामन्नित्यादिकया [८, १, १, ३] । अय मन्त्र-
 व्याख्या । योऽयं पुरो भुवस्याग्निर्वर्त्तते हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि
 प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधा-
 मीति शेषः एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्धियेत प्राङ्-
 पचर्यत इति पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्
 सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः । तदुक्तं
 श्रुत्वा [८, १, १, ४] अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्ताद्यत्त-
 माह पुर इति प्राञ्चए ह्यग्निमुहरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव
 इत्याह्यग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदए सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा
 पुरस्तात्तस्थी तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ प्राणस्तस्याग्नेर-
 पत्यमिति शेषः अतएव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः ।
 नडादित्वात् फक् । इष्टके ! प्राणरूपां त्वां साः । प्राणं तस्माद्रू-
 पादग्नेर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥ प्राणस्यापत्यं
 प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा० । वसन्तऋतुं
 प्राणान्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥ वसन्तस्यापत्यं
 वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा० ४, १, ८२] अण् टिड्-
 टाणञ्जित्यादिना [पा० ४, १, १५] ङोप् । या गायत्री
 ऋन्दस्तद्रूपां सा० । गायत्रीं ऋन्दो वसन्तादतोर्निरमिमीतेति
 [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥ गायत्रैः गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे

गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा० । गायत्रै
 छन्दसो गायत्रए साम निरमिमोतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 गायत्रात्साम्नो य उपांशुग्रहो निमित्तस्तद्रूपां सा० । गायत्रा-
 त्साम्न उपांशुं ग्रहं निरमिमोतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 उपांशुग्रहान्निमित्तो यस्त्रिहत्स्तोमस्तद्रूपां सा० । उपांशु-
 ग्रहान्निमित्तं स्तोमं निरमिमोतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 त्रिहत्तः स्तोमान्निमित्तं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा० । त्रिहत्तः
 स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमोतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 वसत्वधितिष्ठति सर्वजन्तूनिति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः
 तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि टचो लोपः सर्वा-
 धार ऋपिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा० । प्राणो वै वसिष्ठ ऋपि-
 र्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तुतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ
 इति [८, १, १, ६] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृहीतया गृह्णातिः
 सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः
 सर्वप्रजायं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामी-
 त्वर्थः । अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः
 गृह्णामि । ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्वधाति सकृत् सादय-
 त्वेकं तत्राणं करोतीति [८, १, १, ६] श्रुतेः ॥ ५४ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । तस्य मनो
 वैश्वकर्माणम् । ग्रीष्मो मानसः । त्रिष्टुव्यैश्वो ।
 त्रिष्टुभः स्वारम् । स्वारादन्तर्यामिः । अन्तर्या-
 मात् पञ्चदशः । पञ्चदशाद् बृहत् । भरद्वाज
 ऋपिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो
 गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणशोणेरारभ्योपधेयम् ॥
 विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणाऽ
 दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां त्वां सा० ।
 अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदृषु सर्वं करोति ।
 तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणेव भूयिष्ठं वाति तद्रूप-
 सुपदधातीति [८, १, १, ७] श्रुतेः । तस्य विश्वकर्माणोऽ-
 पत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्माणं विश्वकर्माणं इदम् । तस्येदमिति
 [पा० ४, ३, १२०] अण् इन्नखनपत्य इति [पा० ६, ४,
 १६४] प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्नि-
 रमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं शीष्
 ऋतुस्तद्रूपां सा० । शीष्मन्तुं मनसो निरमिमीतेति [८,
 १, १, ८] श्रुतेः ॥ शीष्मख्यं शैषी शीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्द-
 स्तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभं छन्दो शीष्मादृतीर्निरमिमीतेति [८,
 १, १, ८] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत् सारं सामं तद्रूपां
 सा० । त्रिष्टुभश्छन्दसः सारं सामं निरमिमीतेति [८, १,
 १, ८] श्रुतेः ॥ सारात् सामं उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहणा-
 द्रूपां सा० । सारात् सामोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति
 [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोम-
 स्तद्रूपां सा० । अन्तर्यामाद् ग्रहात् पञ्चदश स्तोमं निरमिमी-
 तेति [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ पञ्चदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद्
 उहत् षष्ठं तद्रूपां सा० । पञ्चदशात् स्तोमाद् बृहत् षष्ठं निर-
 [८, १, १, ८] ॥ भरद्वाज ऋषिः विभर्तीति भरतु वाजसन्नं
 यः न भरद्वाजोऽन्वर्त्ता मनः मनसि स्वस्ये अन्नादेनैकोत्पत्तेः
 ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः
 अन्नं वाजो यो वै मनो विभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मा-
 दनो भरद्वाज ऋषिरिति [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ प्रजा-

पतिगृहीतया धाट्टटया त्वयेटकया छत्वा प्रजाभ्यो मनो
 गृह्णामि एभिर्दृगमन्वेमन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यचाः । तस्य चक्षुर्वैश्वव्य-
 चसम् । वर्षाश्चाक्षुष्यः । जगती वर्षा । जग-
 त्या ऋक्समम् । ऋक्समाच्छुक्रः । शुक्रात्सप्त-
 दशः । सप्तदशाद्वैरूपम् । जमदग्निर्दृपिः ।
 प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजा-
 भ्यः ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्वेद्वितीयं दृगकमुत्तरश्रोणेरारभ्यो-
 पदधाति । पश्चात् प्रतीचीं दिग्मच्चति गच्छतीति पश्चात्
 प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन् प्रकाशयतीति
 विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । असौ वा आदित्यो
 विश्वव्यचा यदा ह्येष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति
 तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्तीति
 [८, १, २, १] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव
 वैश्वव्यचस विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्त-
 चाद्रूपादादित्यान्निरमिमीतेति [८, १, २, २] श्रुतेः ॥
 चाक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादि-
 त्वाद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति [८, १, २, २]
 श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्न जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं
 छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्न-
 ऋक्समसन्नं यत्तान् तद्रूपां सा० । जगत्यै छन्दस ऋक्समं
 साम निरमि० ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० ।
 ऋक्समात्वाग्ः शुक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः

सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शक्राद् यहात्सप्तदशए
 स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद्द्वैरूपं पृष्ठं
 तद्रूपां सा० । सप्तदशात् स्तोमाद्द्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जम-
 दग्निर्ऋषिः जमति जगत् पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र
 गच्छतीत्यग्निः ऋपति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां
 सा० । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते
 तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [८, १, २, ३] श्रुतेः ॥ प्रजा-
 पतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजायं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्वै चक्षुरेव
 गृह्णामि । सकृत्सादयत्येतच्चक्षुः करोतीति [८, १, २, ३]
 श्रुतेः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरात् स्वः । तस्य श्रोत्रं च सौवम् ।
 शरच्छौवी । अनुष्टुप् शारदी । अनुष्टुभ एडम् ।
 ऐडान्मन्थी । मन्थिन एकविंशः । एकविंश-
 शद्द्वैराजम् । विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापति-
 गृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

दशमन्वैद्यतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्या-
 मुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति [पा० ५, ३, ३४]
 आत्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिद स्वः स्वर्गो
 लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां
 नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् । दिशो
 वा उत्तरात्तद्युता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ
 यत् स्वरित्वाद् स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं च दिशो भूत्वो-
 त्तरं तस्मी तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, १, २, ४] श्रुतेः ॥
 तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कोट्यं सौवम् स्वः इदं श्रोत्रं तस्वो-

दमिति [पा० ४, ३, १२०] अण् द्वारादित्वादेर्जागमः [पा० ७, ३, ४] अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपा त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निररिमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः । श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा० । शरदश्चतुष्टयं श्रोत्राद्विरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्न यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडश्च साम निरमि० । ऐडात् साम्य उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात् साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि० ॥ मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंशश्च स्तोम निरमि० । एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्देराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंशत् स्तोमाद्देराजं पृष्ठं निरमि० । विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा० ६, ३, १३०] दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रवणान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [८, १, २, ६] श्रुतेः । प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तद्वधाति सक्तत्वादयव्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति [८, १, २, ६] श्रुतेः ॥ ५७ ॥

इयमुपरि मतिः । तस्यै वाङ्मात्या । हेमन्तो वाच्यः । पङ्कहेमन्ती । पङ्क्तिर्निधनवत् । निधनवत् आग्रयणः । आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशत् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशत्

शाक्तरैवते । विश्वकर्म ऋषिः । प्रजापति-
 गृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः ।
 लोकं षण्छिद्रं पृणायो सौद ध्रुवा त्वम् ।
 इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीपदन् ।
 ता अस्य सूद दोहसः सोमं शीणन्ति पृश्नयः ।
 जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः । इन्द्रं
 विश्वा अवोवधत् समुद्र व्यचसं गिरः । रथो-
 तमं रथीनां वाजानां सत्यतिम्पतिम् ॥५८॥
 इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रितःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा
 प्रादक्षिण्येनोपधेयम् । उपर्युपरिष्ठादिति [पा० ५, ३, ३१]
 निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्य चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते
 यया सा मतिः वागीव चन्द्रो भूत्वोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां
 सा० । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा
 अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै सतिर्वाचा हीदणु सर्वे मनुते वाह
 चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठात्तस्यै तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, १,
 ८, ७] श्रुतेः ॥ तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव
 मात्वा मतेरियं मात्वा या वाक् तद्रूपां सा० । वाचं तस्मा-
 द्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति [८, १, २, ८] श्रुतेः ॥ वाची-
 ऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा० । हेम-
 न्तस्य वाचो निरमि० ॥ हेमन्तस्येयं हेमन्ती या पङ्क्ति-
 च्छन्दस्तद्रूपां सा० । पङ्क्तिं च्छन्दी हेमन्तादतोर्निरमि० ॥

पङ्क्तेरुत्पन्नं यद्विधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा० । पङ्क्त्यै
चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । पङ्क्त्यै कन्दसो निधनवत्काम निरमि० ॥
निधनवतः साम्न उत्पन्नो य आययणो गृहस्तद्रूपां सा० ।
निधनवतः साम्न आययणं ग्रहं निरमि० ॥ आययणादुत्-
पन्नो यौ विणवत्रयस्त्रिंशौ हो स्तोमौ तद्रूपां सा० । आय-
यणाद् ग्रहाच्चिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ निरमि० ॥ विणवत्रय-
स्त्रिंशाभ्यासुत्पन्ने ये हो शाकररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा० ।
विणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां शाकररैवते पृष्ठे
निरमि० ॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः
वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा० । वाग्वै विश्व-
कर्मऋषिर्वाचा हीदं सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऋषिरिति
[८, १, २, ८] श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वष्टकया प्रजाभ्यः
वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सकृत्तादय-
त्येकां तद्वाचं करोतीति [८, १, २, ८] श्रुतेः ॥ अथ पञ्च-
कण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्या-
र्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजायं प्राणादीनां ग्रहणं
पञ्चाशद्विष्टकास्त्रापने प्रजानां यजमानापत्यपञ्चादीनां प्राणा-
दयः पुष्टा भवन्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो
नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीन् गृह्णामि महशगान् करी-
मीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा महशगा भवन्वि-
त्यर्थः ॥ का० [१७, ६, ५] लोकमृणा दक्षिणाएसादध्या
मध्यात् । आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अधि स्वय-
माहृणापर्यन्तं लोकमृणा उपदधाति तासां लोकं पृथेत्त्वमि-
मन्त्रणम् । ता अस्येति सूददीहःसन्नमन्त्रेणाधिवदनम्
सृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का० [१७, ६, ८] मध्ये पुरीषं
निवपति पूर्ववत् । स्वयमाहृणोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण सृत्-

चेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् [१२ अ०
५४—५५—५६ क०] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

पुष्कराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्रध्याय इरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ध्रुवच्चित्तिध्रुवयोनिध्रुवासि ध्रुवं योनि-
मासीदसाधुया । उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषा-
णा । अश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

त्रयोदशोऽध्याये प्रथमा चित्तिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अयं
वै लोकः प्रथमा चित्तिरिति [८, २, १, १] श्रुतेः । चतुर्द-
शोऽध्याये द्वितीयादिचित्तित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादवा-
ग्भागो द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं
पृथिव्या अवांचोमन्तरिक्षात्तेषामेव लोकः इति [८, २,
१, २] श्रुतेः । देवैरश्विनीं प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो
द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमा-
वयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्युं
भविष्यथ इति तत्तस्ताभ्यां द्वितीया चित्तिरुपहितेति श्रुत्या
नेऽश्विनावब्रुवन्नित्यादिकयोक्तम् [८, २, १, ३] । तत्रादौ
पञ्चाश्विन्य इष्टकाः । द्वितीयचित्तिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का०
[१०, ३, १५] आश्विनीध्रुवचित्तिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चक-
ण्डिकामिराश्विनीबन्धा इष्टका रितःसिग्विलायासुपदधाति
प्रतीष्टकं भित्त्वे इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा
विराद् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्युं इत्यादि

यजुः । आदित्यास्वर्षीं विष्टुवेकाधिका पादानियमात् ।
 हे इष्टके ! यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि पतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं
 रेतःसिम्बेलालक्ष्यमासीद भवतिष्ठ । कौटुशं साधुया
 साधुं श्रेष्ठं सुपां सुहृगित्यमो यादेशः । कौटुशी त्वं ध्रुवचितिः
 ध्रुवा स्थिरा चितिनिवासां यस्याः सा । ध्रुवा भवला योनिः
 कारण यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं
 स्थानं प्रथमचितिरूपं जुपाणा सेवमाना । अथ वा अग्नि-
 रुख्यस्तस्यैव प्रथमः केतुर्यत् प्रथमा चितिस्तां जुपाणेति [८,
 २, १, ४] श्रुतेः ॥ इतः पर यजुः किञ्च अग्निना देवानामध्वर्युं
 इह रेतःसिम्बेलायां हे इष्टके ! त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम् ।
 केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य विष्टुम वदन्ति ॥ १ ॥

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद
 सदने पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृण-
 न्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ॥ अग्निनाध्वर्युं
 सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

हे इष्टके ! पृथिव्या. सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने
 सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै
 शिवे स्योने सीद सदने इति [८, २, १, ५] श्रुतेः । कौटुशी
 त्वं कुलायिनो कुलायो नौडमस्त्रियाम् कुलायो नौड गृह-
 मस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिम्बेलायामिष्टकोपचिता
 मा गृहाकारा भवति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिरिति
 [८, २, १, ५] श्रुतेः । अत्र साहस्यार्यं इनिः । तथा घृत-
 वती द्विष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः
 पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरं बहुधा धोयते स्याप्यत

इति वा । किञ्च रुद्रा वसवद्योपलक्षणं सर्वं देवाः त्वा त्वाम्
 भिगृषन्तु सुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि
 ब्रह्म ब्रह्माणि मन्वान् पीपिहि आप्यायस्व मन्वान् प्राप्रुहि
 अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप
 आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः बहुलं
 ऊन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः झुः झविति [पा० ६,
 १, १०] द्वित्वं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७]
 अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

स्वैर्दत्तैर्दत्तपितेह सीद देवानां सुम्ने
 वृहते रणाय । पितेवैधि सूनव आ सुशेवा
 स्वावेशा तन्वा संविशस्व ॥ अश्विनाध्वर्यु साद-
 यतामिह त्वा ॥ ३ ॥

इ इष्टके । त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दत्तैः
 वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दत्तशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । स्वेन वीर्यशेह
 सीदिति [८, २, १, ६] श्रुतेः । क्रीदृशी दत्तपिता दत्त
 वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्यात्तव्यं तत्राह
 रणाय रमणीयाय ब्रह्मते सुम्ने सुम्नाय सुखाय मत्तमी चत-
 र्थ्ये । देवानां सुम्नाय महते रणायेति [८, २, १, ६]
 श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ
 समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेषं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा
 सुखयित्री एधि भव वृसारेहाविति [पा० ६, ४, १२८]
 एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनव इव यथा पिता जनकः
 सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा
 सुशेवाविति स्वावेशा प्रथमा द्वितीयाय स्वावेशया सुख

प्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु । स्वावि-
येनात्मना संविशस्वेति [८, २, १, ६] श्रुतेः । अग्निनेत्वु-
क्तम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यसो नाम तां त्वा
विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतव-
तीह सीद प्रजावदस्यो द्रविणायजस्व ॥ अग्नि-
नाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ ४ ॥

हे इष्टके ! त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्वसि ।
पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद् द्वितीयेति
[८, २, १, ७] श्रुतेः । पृष्ठाति पूरयति पुरीषम् । शृष्टृभ्या
किदिति [उखा० ४, २७] पृष्ठातेरीपन्प्रत्ययः किञ्च किञ्चा-
दुदोष्ठपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेशो रपरत्वं च
निश्वादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददातीत्यस्यो नामापा
कारणभूतो रसश्च त्वमसि । ता तादृशी प्रथमचितिपूरिका
जलदरसभूता त्वा त्वा विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः
स्तुवन्तु । किञ्च स्तोमपृष्ठा. स्तोमास्त्रिवदादयः पृष्ठानि रथ-
न्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्या सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती ।
घृतवती होषमाणान्ययुता सतीह द्वितीयेचित्ती सीद तिष्ठ ।
ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविण धनमस्यो
अस्रभ्यमायजस्व समन्ताद् देहि यजतिरिह दानार्थं । अस्मै
इति सुपा सुलुगिति विभक्तेः श्रेयादेशः ॥ व्याख्यातमन्यत्
॥ ४ ॥

आदित्यात्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धूर्वीं
विष्टम्बनीं दिशामधिपतीं भुवनानां जूर्मि-

द्रुषो अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनो-
ध्वयं सादयतामिह त्वा ॥ ५ ॥

हे इष्टके । अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे
उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किभूतां त्वां अन्त-
रिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिग्नां पूर्वादीनां
विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्रीं
स्वामिनीम् । किञ्च त्वमपां द्रुषो रस ऊर्मिरसि रसरूपः
कलोलस्त्रमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥
तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू अग्नेरन्तःशो षो-
ऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप् ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मस ज्येष्ठाय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
ग्रैष्मावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
संविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवे सीदतम्
॥ ६ ॥

का० [१०, ८, १६]-शुक्रश्च शुचिश्चेत्येतद्व्ये पूर्वयोरुपरि ।
प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि हे ऋतव्ये पथ्ये प्राग्लक्षणे
अनुक्रमनित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येक-
मुपधाय । ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो हे अप्यालभ्य पठ्य इति
सुवायः ॥ उत्कृतिच्छन्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः
तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्ववयवी । अन्यद् व्याख्या-
तम् ॥ ६ ॥

सजुऋतुभिः सजुर्विधाभिः सजुर्देवैः सजु-
 देवैर्वयोनाधैरग्नये' त्वा वैश्वानरायाश्विना-
 ध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजुऋतुभिः सजुर्वि-
 धाभिः सजुर्वसुभिः सजुर्देवैर्वयोनाधैरग्नये' त्वा
 वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजु-
 ऋतुभिः सजुर्विधाभिः सजु रुद्रैः सजुर्देवैर्व-
 योनाधैरग्नये' त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं साद-
 यतामिह त्वा ॥ सजुऋतुभिः सजुर्विधाभिः
 सजुरादित्यैः सजुर्देवैर्वयोनाधैरग्नये' त्वा वैश्वान-
 रायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजु-
 ऋतुभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विश्वैर्देवैः सजु-
 देवैर्वयोनाधैरग्नये' त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं
 सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

का० [१७, ८, १७] वैश्वदेवीः सजुऋतुभिरिति प्रति-
 मन्त्रम् । पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिपूपद-
 धातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्वानि पञ्च यजूंषि ।
 हे इष्टके ! देवानामध्वर्युं अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह
 स्थाने द्वितीयचित्ती सादयताम् । किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः
 सर्वेभ्यो नरेभ्यो द्वितायाग्नयेऽग्निहस्तये अग्नये त्वेति त्वाशब्दो
 या इति प्रथमार्थं प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः ता कां या त्वमृ-
 तुभिः सजुः जोषणं जुट्-प्रोतिः जुपी प्रीतिसेवनयोः सम्पदा-
 दित्वाङ्गावे क्तिप् समाना जूः प्रीतिर्यस्वाः सा सजुः समानस्य

छन्दस्यमूर्धति [पा० ६, ३, ८४] समानस्य सादेयः वसन्ता-
 दिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वं सज्जुः ससि
 विदधति सजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै
 विधा अग्निर्हीदत् सर्वं विहितमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः ।
 अप एव ससर्जादाविति [मनुः १, ८] स्मृतेश्च । तथा
 देवैरिन्द्रादिभिर्य सज्जुः । तथा वयो वाच्यादि नहन्ति बध्नन्ति
 ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानाभ्यश्च सज्जुः । प्राणा-
 वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदत् सर्वं वयुनं नहमिति [८, २, २, ८]
 श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दीभिः सज्जुः । अथो छन्दांसि
 वै देवा वयोनाधाश्छन्दीभिर्हीदत् सर्वं वयुनं नहमिति [८,
 २, २, ८] श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवमा-
 णान् जनयित्वा तैः सज्जुः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुप-
 हितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः । अश्विनी
 चेह त्वां सादयताम् तद्वतुन् प्राजनयद्वतुभिर्वं सयुग्भूत्वेति
 [८, २, २, ८] श्रुतेः ॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यै-
 र्विश्वेदेवैः सज्जूरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणं मे पाहि । अपानं मे पाहि । व्यानं
 मे पाहि । चक्षुर्म उर्व्या विभाहि । श्रोत्रं मे
 श्लोकय । अपः पिन्व । ओषधीर्जिन्व । द्विपा-
 दव । चतुष्पात्पाहि । द्विवो दृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का० [१७, ८, २०] प्राणभृतः प्राणं म इति । पञ्चय-
 जुभिः प्राणभृत्स्रग्गका इष्टकाः पूर्वादिपूपदधाति ॥ पञ्च
 वायुदेवत्वानि यजूपि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतदधा-
 तीति [८, २, ३, २] श्रुतेः ॥ हे इष्टके ! त्वं मे मन प्राणं

प्राणरूपं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि ।
 व्यानं वायुश्च मे मम पाहि । उर्ध्वा विस्तीर्णया दृष्ट्या मे
 चक्षुर्विभाहि तिग्रेपेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्वर्थः । मम
 श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं शोकय सहाते शत्रुं कुरु । श्लोक सहाते
 [घात० ४, ३] बहुगद्दयवणसमर्थं कुर्वित्वर्थः ॥ का० [१७,
 ८, २१] अपः पिन्वेत्वपस्याः । पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका
 उपदधाति । अर्धेऽत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके ! त्वमपो
 जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व
 प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रच ।
 चतुष्पात् पशुशरीरं पाहि पालय । दिवो द्युलोकाद्दृष्टिमेरय
 आ समन्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

सू०र्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः । च०त्वं वयो
 मयन्द० छन्दः । वि०ष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः ।
 वि०श्वक्वमां वयः परमेष्ठौ छन्दः । व०स्तो वयो
 वि०वलं छन्दः । दृ०ष्णिवयो विश्वालं छन्दः ।
 पु०रुषो वयस्तन्द्र० छन्दः । व्या०न्नो वयोऽनाष्टुष्ट०
 छन्दः । सि०ण्हो वयश्छुदिश्छन्दः । प०ष्ठवाङ्गयो
 वृ०हती छन्दः । उ०क्षा वयः क०कुप्छन्दः । षट्-
 ष०भो वयः स०तोवृ०हती छन्दः ॥ ९ ॥

का० [१७, ८, २२] वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु सू०र्धा
 वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्व-
 नूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका उप-
 दधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्वर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजूंषि

लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः । पत्र
 शुल्लुक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सका-
 शात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः प्रजा-
 पतिरपि गायत्रादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिभ्या
 तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजा-
 पतेर्विस्रस्तात् पशव उदक्रामंश्छन्दाएसि भूत्वा तान् गायत्री
 छन्दो भूत्वा वयमाप्नोदिति [८, २, ३, ८] श्रुतेः । तत्रादौ
 चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते ।
 मूर्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्ति-
 व्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामि-
 ष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापते-
 र्हाववयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत् प्रजा-
 पतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, १०]
 श्रुतेः ॥ चतात्रायत इति चत्तं तादृशं वयः शरीरावस्था
 प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दो-
 ऽभवत् । चत्तं वय इति प्रजापतिर्वै चत्तं स वयोऽभवन्म-
 यन्दं छन्द इति । यदा अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजा-
 पतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, ११] श्रुतेः ॥
 अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभोति जगत् स्तम्भयतीति
 विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दसा-
 भवत् । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति
 प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [१२]
 श्रुतेः ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वसृष्टा
 प्रजापतिर्वयश्छन्दसाभवत् । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयो-
 ऽभवत् परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि
 परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवदिति

[१३] श्रुतेः ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वो-द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथा चाष्टसख्योपेतत्वात् सर्वच्छन्दप्रकृतिभूत गायत्री छन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्यया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून् प्रजापतिर- गृह्णात् । तानि या एतानि चत्वारि वयाएसि चत्वारि छन्दाएसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्रेया वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून् वयसाप्रोदिति [८, २, ३, १४] श्रुतेः ॥ वस्त भजः । द्वितीयेकवचनस्य सुपां स्थिति सु- आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं विविध वरसुत्- क्कष्ट छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं वस्त पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्यया जघ्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरि- याम कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं गृहीतवानिति योन्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते । वस्तो वय इति वस्त वयसाप्रोदिवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एक- पदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १] श्रुतेः ॥ विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं नेप वयसा जघ्राह । वृष्णिं वयसाप्रोदिविशालं छन्द इति । द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, २] श्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुष पशुं वयसाप्रोत् । पुरुष वयसाप्रोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, ३] श्रुतेः ॥ अनाष्टष्ट विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं व्याघ्र पशुं वयसापहीत् । व्याघ्र वयसाप्रोदनाष्टष्टं छन्द इति विराड्वा अनाष्टष्टं छन्दोऽत्र वै विराडत्रमनाष्टष्टं विडाड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च- [४] ॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दां छन्दो भूत्वोत्- क्रान्तं सिद्धं पशु वयसापहीत् । सिँह वयसाप्रोच्छदि-

ऋन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिच्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाऽसि
 कादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिष्वा उच्च० [५] ॥ अथातो
 निरुक्तानिव पशून्निरुक्तानि छन्दाऽस्युपदधातीति [५] श्रुतेः
 सप्तानि छन्दांसि दशोचन्ते । पष्ठे पष्ठभागे वहतीति पष्ठ-
 वाट् पञ्चवर्षः पशुः ब्रह्मती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं
 वयसाग्रहीत् । पष्ठवाहं वयसाप्रोद् ब्रह्मतीच्छन्द इति ब्रह्मती
 ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च० [६] ॥ उधा सेचनसमर्थः पशुः
 आद्यन्तावष्टाचरौ पादौ मध्यमो द्वादशाचरः सा ककुप् ककुप्
 छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुच्चाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उच्चाणं वय-
 साप्रोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भूत्वोच्चाण उच्च० [७] ॥ ऋषभः
 सेचनसमर्थोऽनड्वान् । द्वादशाचरत्रिपादा सतोब्रह्मती सा
 भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋषभं वयसाप्रोत्सतो-
 ब्रह्मती छन्द इति सतोब्रह्मती भूत्वर्षभा उच्च० [८] ॥ ८ ॥

अनड्वान् वयः पङ्क्तिच्छन्दः । धेनुर्वयो
 जगती छन्दः । चाविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः । दित्य-
 वाङ्मयो विराट् छन्दः । पञ्चाविर्वयो गायत्री
 छन्दः । त्रिवत्सो वय उष्णिक् छन्दः । तुर्य-
 वाङ्मयोऽनुष्टुप् छन्दः । लोकं षण् क्छिद्रं
 षण्माथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्प-
 तिरस्मिन् योनावसीपदम् । ता अस्य सूददो-
 हम् । सोमं यीणन्ति पृथ्वयः । जन्मन् देवानां
 विशस्त्रिष्वारो चने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवी-

वृधत् समुद्र व्यञ्चसं गिरः । रथीतमं रथोनां
वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ १० ॥

अन शकट वहतीत्यनङ्गान् वलीवर्दे पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्-
क्रान्तमनङ्गाह पशु वयसाग्रहीत् । अनङ्गाह वयसाप्रोत्
पङ्क्तिच्छन्द इति पङ्क्तिर्हं भूत्वानङ्गाह उच्च० [८] । धेनु
नवप्रसूता सयत्ना गोः जगतो छन्दो भूत्वोत्क्रान्ता धेनु वय
साग्रहीत् । धेनु वयसाप्रोज्जगतो छन्द इति जगतो ह भूत्वा
धेनु उच्च० [१०] ॥ परमासात्मक कालोऽवि तिस्रोऽवयोऽस्य
त्रयवि अष्टादशमास पशु त्रिष्टुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्त त्रयवि
पशु वयसाग्रहीत् । त्रयवि वयसाप्रोत्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुप्
ह भूत्वा त्रयव उच्च० [११] ॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्यय
दिति खण्डनमर्हति दित्य धान्य वहति दित्यवाट् यद्वा
द्विवर्षे पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्त दित्यवाह
पशु वयसाग्रहीत् । दित्यवाह वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति
विराट् भूत्वा दित्यवाह उच्च० [१२] ॥ पञ्चावि पञ्चावयो
यस्य स सार्धद्विवर्षे पशु गायत्री भूत्वोत्क्रान्त पञ्चावि
पशुमग्रहीत् । पञ्चावि वयसाप्रोद्गायत्री छन्द इति गायत्री
ह भूत्वा पञ्चावय उच्च० [१३] ॥ त्रिवत्स त्रयो वत्सा वत्सरा
यस्य स त्रिवत्स पशु उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्त त्रिवत्स
जग्राह । त्रिवत्स वयसाप्रोर्दुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्ध भूत्वा
त्रिवत्सा उच्च० [१४] ॥ तुर्यवाट् तुर्य चतुर्थ वर्षं वहतीति चतु
र्वर्षे पशु अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्त तुर्यवाह पशु प्रजा
पतिवयसाग्रहीत् । तुर्यवाह वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द इत्यनु
ष्टुप् ह भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रसुरित [८, २ ७, १५] श्रुते ॥
एव श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याता ॥ का० [१७, ८, २४]

दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृथाः पूर्ववत् । दक्षिणश्रोणिमारभ्य
लोकम्पृथा उपदधाति [१२, ५४—५५—५६] पुरीषनिर्वापः
सप्तर्षीपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा
॥ १० ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृष्टं
युवम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विवा-
धसे ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्रा-
णामृषिः । का० [१७, ८, २५] तृतीयायां स्वयमादृशा-
मिन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वय-
मादृशामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राग्निदेवत्वः उत्तरः
स्वयमादृशादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्ययमानामच-
लन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमादृशास्यां दृष्टीकुरुतम् । एव-
मिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह । हे स्वयमादृशे ! पृष्ठेन
स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विवाधसे अभि-
भवसि लोकत्रयमत्येपि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
व्यचस्वतीं प्रथस्वतोमन्तरिक्षं यच्छ्रान्तरिक्षं
दृष्ट्वान्तरिक्षं मा हिंस्यसि ॥ विश्वस्वै प्राणा-
यापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरि-
वाय ॥ वायुष्ट्राभिपातु मद्या स्वस्त्या हृदिपा-
शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वदधुवा सीद
॥ १२ ॥

वायुदेवत्वं विक्रान्तिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमावृणोपधाने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमावृणो ! विश्वकर्मां प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । किम्भूतां त्वां व्यच-
स्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथमं प्रथो विस्तारन्त्युक्ताम् ।
हे इष्टके ! त्वमन्तरिक्षं यच्छ् गन्धर्वाभरोगणादिधारकतया
नियमय । अन्तरिक्षं दृंह्य परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्त-
रिक्षं मा हिंसोः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानव्यानी-
दानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय
शास्त्रोपाचरणाय । प्राणिनामेतत्सर्वं लोकदार्यं सति भवतीति
नभोनियमनादि प्रार्थ्यत इति भावः । किञ्च मच्छा मच्चत्वा
स्वख्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा
तेजोविशेषेण च कृत्वा वायु त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु ।
तवाधिष्ठात्रो या देवता तथा देवतयानुगृह्यता ध्रुवा स्थिरा
सती सीदोषविशं अङ्घ्रिरसत् अङ्घ्रिरसा चयनानुष्ठाने यथा
त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

राज्ञसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा
दिक् । सम्राडसि प्रतीची दिक् । स्वराडस्य-
दीची दिक् । अधिपत्त्रसि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

का० [१७, ८, २६] अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्रा-
ज्ञसोति प्रतिमन्त्रम् । वैश्वदेवोवदिति प्रतिदिग् रेत.सि-
ग्बेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासञ्चका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं
दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः । दिग्शब्दोपेतत्वान्यन्त्रापां
दिश्या इष्टकाः । दिग्बेव्यानि पञ्च यजू पि । हे इष्टके !
त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गाय-
त्रीरूपासि । विराट् विविध राजमाना दक्षिणा दिक्

असि त्रिष्टुब्रूपासि ॥ सस्त्राट् सम्यग्वाजमाना प्रतीची दिक्
जगत्यसि ॥ स्वराट् परानिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती
उदीची दिगनुष्टुवसि ॥ अधिकं पातीत्यधिपतीं वृहती
प्रौढोद्धां दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां साद-
यामीति सर्वत्र श्रेयः । छन्दाएसि वै दिशो गायत्री वै प्राची
दिक् त्रिष्टुब्दचिणा जगती प्रतीचनुष्टुब्रूदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति
श्रुतेः [८, ३, १, १४] ॥ १३ ॥

विश्वकर्मां त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्त्रैः प्राणायामानायव्यानाय
विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद ॥ १४ ॥

का० [१७, ६, ३] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि
पूर्वस्याः । प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्यो-
तिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्वं शकरोच्छन्दस्कं यजुः ।
हे इष्टके ! ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य
पृष्ठे त्वां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायु-
रिति [८, ३, २, ३] श्रुतेः । किञ्च सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं
ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया भ्रुवा
सती सीद अङ्गिरसां चिताविव ॥ १४ ॥

नमस्य नमस्यश्च वार्षिकीवतू अग्नेरन्तः-
श्रेयोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्ता-
माप श्रेयधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्म ज्यै-

छायाय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्या-
वापृथिवी इमे वापि कावृतू अभिकल्पमाना
इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गि-
रस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

का० [१७. ८, ४] ऋतव्ये नमस्य नमस्येति । पूर्वत-
व्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदैवत्वमुत्कृतिच्छ-
न्दस्क यजु । नमः यावण नमस्यो भाद्रपद । शेष व्याख्या-
तम् [१२, अ० २५ क०] ॥ १५ ॥

इपद्योर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽ-
सि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओप-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मज्ज्यैछायाय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
शारदावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा
अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे
सीदतम् ॥ १६ ॥

का० [१७, ८, ५] इपद्योर्जश्चेत्यपरि । अपरे ऋतव्ये
पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यसुतकृतियजु । इप आश्विन
ऊर्ज कार्तिकः शरदवयवो । शिष्ट प्रोक्तम् [१२ अ० २५ क०]
॥ १६ ॥

आयुर्मे पाहि । प्राण मे पाहि । अपानं
मे पाहि । व्यानं मे पाहि । चक्षुर्मे पाहि ।
श्रोत्रं मे पाहि । वाचं मे पिन्व । मनो मे

जिन्व । आत्मानं मे पाहि । ज्योतिर्मे यच्छ

॥ १७ ॥

का० [१७, ८, ६] पूर्वाधिं प्राणभृती दंशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्सजा दंशेष्टका उप-
दधातीति सूत्रार्थः । दंश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे
इष्टके ! मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः
श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पितृन् मित्रं कामैः पूरय मे मनो जिन्व
प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

मा छन्दः । प्रमा छन्दः । प्रतिमा छन्दः ।

अस्त्रीवयश्छन्दः । पङ्क्तिश्छन्दः । उष्णिक् छ-
न्दः । वृहती छन्दः । अनुष्टुप् छन्दः । विराट्
छन्दः । गायत्री छन्दः । त्रिष्टुप् छन्दः । जग-
ती छन्दः ॥ १८ ॥

का० [१७, ८, ८] छन्दस्या-द्वादय-द्वादशाप्येषु मा छन्द
इति । अप्येषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश
छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । षट्त्रिंशद्य-
जूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयत इति मा मितश्चादना-
च्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि । अयं वै लोको
मायं लोको मित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः । अस्मा-
द्धोकात्प्रमीयत इति प्रमान्तरिचलोकरूपासि । अन्तरिच-
लाको वै प्रमान्तरिचलोको ह्यस्माद्धोकात् प्रमित इवेति
[८, ३, ३, ५] श्रुतेः । प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रति-
मिता । असी वै लोकः प्रतिमेष अन्तरिचलोके प्रतिमित
इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः ॥ अस्त्रीवयः अस्यते चिप्यत

इत्यसि भसि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदसिवयः दीर्घश्चान्दसः भसीवयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । यदेषु लोकेष्वन्नं तदसौवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं सवति तदसौवय इति [८, ३, १, ५] श्रुतेः ॥ इतः स्रष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ भयो निरुक्तान्येव छन्दाण्युपपदधातोति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः ॥ इष्टके । त्वं पङ्क्त्याग्निगृह्यत्वत्तुष्ट्वविराङ्गायत्रीविष्टुजगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पृथिवी छन्दः । अन्तरिक्षं छन्दः । द्यौश्छन्दः । समाश्छन्दः । नक्षत्राणि छन्दः । वाक् छन्दः । मनश्छन्दः । कृपिश्छन्दः । हिरण्यं छन्दः । गौश्छन्दः । अजा छन्दः । अश्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्वानि यानि छन्दासि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः । स्रष्टमन्यत् । यान्येतद्देवत्वानि छन्दाण्यसि तान्येवैतदुपपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतेः ॥ १९ ॥

अग्निर्देवता । वातो देवता । सूर्यो देवता । चन्द्रमा देवता । वसवो देवता । रुद्रा देवता । आदित्या देवता । मरुतो देवता । विश्वे देवा देवता । बृहस्पतिर्देवता । इन्द्रो देवता । वरुणो देवता ॥ २० ॥

इष्टके । त्वमन्यादिदेवतारूपासि तामुपपदधातीति सर्वत्र श्रेयः । अन्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो

देवतेत्येता वै देवताच्छन्दाश्चि तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतेः ॥ २० ॥

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धृत्यसि
धरणी । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्ये त्वा
क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

का० [१७, ८, १०—१२] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् प्राणभृद्गो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिः सन्त्वम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्गः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासञ्चा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिमत्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्तीति सप्तमन्त्रैः । वालमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्ती बाह्व शिरो ग्रीवा नामेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरू जातुनी पादौ नामेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वान्तानेवोपदधाति । तथा च श्रुतिः [८, ३, ४, १, ४, ५] । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वा उर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाश्नते वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे पुरस्तात् प्राणायत्वारि दोर्वाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नामेस्तसप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात् प्राणायत्वार्यूर्ध्वं ग्रीवानि हे प्रतिष्ठे यद्वाङ्नामेस्तसप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तान्भिन्ने तदधातीति ॥ ५ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्धासि अतुष्टुप् यन्ती परोष्पिकम् । अतुष्टुवे चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यादेवत्यानि ।

हे इष्टके ! त्वं मूर्धा मूर्ध्वदुत्तमा राट् राजमाना चासि ।
 हे इष्टके ! त्वं भ्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुयामि । हे
 इष्टके ! त्वं धर्वा धारणं कुर्वतो धरणी भूमिरूपा चासि ।
 एवमिष्टकावयस्य त्रिलोकरूपत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या [८, ३,
 ४, ८] मूर्धासि राडितोम नोकमरोहन् भ्रुवासि धरुणेत्य-
 न्तरिक्षलोक धर्वासि धरणीत्यसुं लोकाभिति ॥ आयुषे त्वा
 आयुर्हृद्दयं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपद-
 धामि । कृष्ये यस्यनिष्पत्तये त्वामु० । चेमाय सम्पादित-
 धनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसस्तवः आयुषे
 त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा चेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः
 पशव इति [८, ३, ४, ८] श्रुतः ॥ २१ ॥

यन्त्री राड्यन्त्रासि यमनी भ्रुवासि धरित्री ।
 इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ लोकं
 ष्टण छिद्रं ष्टणाद्योसीद् भ्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी
 त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीपदन् । ता
 अस्य सूदं दोहसः सोमं श्रीणन्ति ष्टण्यः ।
 जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ।
 इन्द्रं विश्वा अवीष्टधत् समुद्र व्यचसद्भिरः ।
 रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम्
 ॥ २२ ॥

हे इष्टके । त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि ।
 तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिष्यसि ।
 भ्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि । तिस्रणां त्रिलोक-

संस्तवः यन्त्री राडित्यसुं लोकमरोहन् यन्त्राधि यमनीत्यन्त-
 रिच्छलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीसं लोकमिति [८, ३, ४, १०]
 श्रुतेः । हे इष्टके ! इपेऽन्नाय त्वासुपदधामि । ऊर्जे बलाय
 त्वासु० । रथ्यै धनाय त्वासु० । पीपाय धनपुष्ट्यै त्वासु० ।
 इपे त्वोर्जे त्वा रथ्यै त्वा पीपाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव
 इति [८, ३, ४, १०] श्रुतेश्चतस्रणां पशुसंस्तवः ॥ का० [१७,
 ८, १५] उत्तरश्रीणेरधि लोकम्पृष्ठाः पूर्ववत् । उत्तरश्रीणेर-
 रभ्य प्रथमचित्तिवदेव लोकम्पृष्ठा उपदधाति । ततः पुरीष-
 निवीपोपस्थाने ॥ २२ ॥

इति तृतीया चितिः ।

आशुस्त्रिवृत् । भान्तः पञ्चदशः । व्योमा
 सप्तदशः । धरुणं एकविंशः । प्रतूर्तिरष्टादशः ।
 तपो नवदशः । अभीवर्त्तः सविंशः । वर्ची
 द्वाविंशः । सम्भरणस्त्रयोविंशः । योनिश्चतु-
 र्विंशः । गर्भाः पञ्चविंशः । ओजस्त्रिणवः ।
 क्रतुरेकत्रिंशः । प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । भ्रस्य
 विष्टपं चतुस्त्रिंशः । नाकः षट्त्रिंशः ।
 विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः । धर्त्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

का० [१७, १०, ७] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति ।
 पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गामात्री-
 सुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः । अस्यां कण्डिकायामष्टादश
 यजूंषि-चतुर्णां श्रुत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्या-
 दीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः । हे इष्टके ! त्वं त्रिवृत्-

स्तोमरूपासि साग्रामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणा-
 न्वाश्रित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् प्रागुः । अशू व्याप्तौ अशुते
 व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति
 सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै
 ब्रह्म नक्षत्रैवैतदुपदधातीति [८, ४, १, ३] श्रुतेः । यद्वा प्रागुः
 वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिवृत् क्षिप् । सर्वभूत-
 व्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र
 व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः [८, ४, १, ६] स पुरस्तादुप-
 दधात्याशस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्य-
 त्तमाहाश्रित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशु-
 स्त्रिवृत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाश्रित्येष हि
 सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्यो तदेव तद्रूप-
 मुपदधातीति ॥ का० [१७, १०, ६] दक्षिणा दक्षिणयोर्भान्तः
 पञ्चदश इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपथयो-
 र्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पथां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति
 सूत्रार्थः । भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्त
 चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं चोद्यमाणत्वात्
 पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । य
 एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति
 वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः
 सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापचीयते तद्यत्तमाह भान्त
 इति भाति हि चन्द्रमाचन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्यो तदेव
 तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, १०] श्रुतेः ॥ का० [१७, १०,
 १०] दक्षिणामुत्तरयोर्ध्यामा सप्तदश इति । उत्तरानूकान्त-
 विहितयोर्दक्षिणोत्तरपथयोर्मध्ये दक्षिणां पथां ध्यामेति
 प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति थ्योमा

प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः
 द्वादशमासपञ्चतुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि । य एव
 सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजा-
 पतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा
 सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतवस्तद्यत्तमाह व्योमेति
 व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूर्वात्तरतस्तस्यौ तदेव
 तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, ११] श्रुतः ॥ का० [१७, १०,
 ८] दक्षिणामपरयोर्धेरुण एकविंश इति । अपरानूकान्त-
 विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्गामात्रीं धरुण इति
 दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठा-
 भूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावय-
 वत्वादिकविंशः द्वादश मासाः पञ्चतवः त्रयो लोका आदित्य
 इत्यत्रयवास्तद्रूपासि । य एवैकविंश स्तोमस्तं तदुपदधाति
 तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो-
 ऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतव
 इमे लोका असावेवादित्या धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण
 इति यद्वा ह्येवैपोऽस्तमत्ययेदष्टु सर्वं ध्रियत आदित्या ह
 भूर्वा पचात्तस्यौ तदेव रूपमुपदधातीति [८, १, १, १२]
 श्रुतः ॥ का० [१७, १०, ११] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टा-
 दश इति । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपद-
 धाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं संवत्सररूपा-
 ष्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः
 स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः
 पञ्चतवः संवत्सरखेत्वयववाः । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदु-
 पदधात्यथो सवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः
 पञ्चतवः सवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति

संवत्सरो वाव सभरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्त-
 तंबो हे अहोरात्रे संवत्सर एव सभरणस्त्रयोविंशस्तस्यत्त-
 माह सभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सभृतस्त-
 देव तद्रूप० [१०] ॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि
 यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रू-
 पासि । य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह
 योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप०
 [१८] ॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि
 यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः
 संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा
 गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संत्सर
 एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह
 त्रयोदशो मासो गर्भो भवत्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप०
 [१९] ॥ ओजः मतुवोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः
 तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशति-
 पक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य
 एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहो ज इति वज्रो
 वा ओनो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य
 चतुर्विंशतिरर्धमासा हे अहोरात्रे संवत्सर एवो जस्त्रिण-
 वस्तद्यत्तमाहो ज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्त्रि-
 तमस्तदेव तद्रूप० [२०] ॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमो-
 ऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पञ्चतुसंवत्सरात्म-
 कत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो
 संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः

पशुतपः संवत्सर एव ऋतुरेकाविंशत्युत्तमाह ऋतरिति
 संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८, ४, १, २१] श्रुतेः ॥
 प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः
 प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् पञ्चत्वं होरात्रसंवत्सरा-
 त्पञ्चत्वात्तयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधा-
 त्वथो संवत्सरो याव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशत्स्य चतुर्विंशति-
 रर्धमासाः पशुतपो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रय-
 स्त्रिंशत्स्युत्तमाह प्रतिष्ठेति सवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं [२२] ॥ ब्रध्नः सूर्यः । असी वा आदित्यो
 ब्रध्न इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति
 कीर्त्यात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्याराज्य स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्ततश्चो-
 यचतुस्त्रिंशः स्तोमस्तद्रूपानि । यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं
 रविणैव जालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपञ्चसप्तत्वं होरात्रसंवत्-
 सरात्पञ्चत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदु-
 पदधात्वथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशत्स्य
 चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव
 ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशत्स्युत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति
 स्याराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूपं [२३] ॥ नाकः स्वर्गप्रदः
 पट्विंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यत इति कं
 मुखं न कमकं दुःश्रं तन्नास्ति यत्र स नाकः पट्विंशः पञ्च-
 मासात्पञ्चत्वात् । य एव पट्विंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्वथो
 संवत्सरो वाव नाकः पट्विंशत्स्य चतुर्विंशतिरर्धमासा
 द्वादश मासास्तदुत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कश्चै-
 च नाकं भवत्वथो सवत्सरो वाव नाकः सवत्सरः स्वर्गो लोक-
 स्तदेव तद्रूपं [२४] ॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति
 विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपानि यद्वा विविधं वर्तन्ते

भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः
 पक्षाः सप्ततन्वः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः
 य एवाष्टाचत्वारिंश स्तोमस्तं तद्रूपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि
 त्रयोदश मासाः सप्ततन्वो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त्त इति
 संवत्सरादि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं [२५] ॥
 धर्त्तं धारकश्चतुरत्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः
 त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा
 धर्त्तं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः ।
 य एव चतुष्टोमस्तं तद्रूपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्तमिति
 प्रतिष्ठा वै धर्त्तं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्तं चतुष्टोमः
 स अभिञ्चतश्चभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा
 तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, २६] श्रुतेः ॥ आदा-
 वन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति
 भावः । तदुक्तं श्रुत्या [८, ४, १, २६] स वै वायुमेव
 प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि
 भूतान्युभयतःपरिगृह्णातीति ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवा-
 दिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः
 । २३ ।

अग्नेर्भागोऽसि द्वीचाया आधिपत्यं ब्रह्मं
 स्पृतं विष्टत् स्तोमः । इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णो-
 राधिपत्यं क्षत्रं स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः । नृच-
 क्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृ-

तत् सप्तदशः स्तोमः । मित्रस्य भागोऽसि वरु-
णस्याधिपत्यं दिवो दृष्टिर्वातं स्पृत एकविंशः
स्तोमः ॥ २४ ॥

का० [१०, १०, १२] दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति ।
पूर्वानुकान्ते विहितयोजङ्गामात्रगोमंध्ये दक्षिणासुपदधात्यु-
दङ्मुखः उत्तरा पूर्वसुपदिता ॥ दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्यु-
मोहिन्नुपधानं पङ्क्तिभिः पट्पद्योपधानं दशोदकाः स्पृतसंज्ञाय ।
तद्वार्यवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि
भूतानि स्रष्टुं गर्भं कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा
मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सृष्टाहमि-
मानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्माचयामीति देवैरुक्तं तदा-
स्माकं को लाभः प्रजापतिर्नोक्तं वृणत तैः कैचिदुक्तमस्माकं
भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्तैकेभ्यो
भागमपरैभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृशो-
त्ततः स्पृत इदका इति । तथा च श्रुतिः [८, ४, २, १, २]
अथ स्पृत उपदधात्येतद्दे प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहितं
सर्वाणि भूतानि गर्भं भवत्तान्यस्य गर्भमेव सन्ति पाप्मा
मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानव्रवीद्युष्माभिः सृष्टेमानि सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानोति किं नस्ततो भविष्य-
तीति वृणीध्वमित्यव्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं
नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृशोद्यदस्पृशोत्तस्मात् स्पृतस्तथैवैत-
द्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि
पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति ॥ अथ मन्वार्थः । हे इदके ! या
त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच

आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तिः
 व्यत्ययः त्रिवृता स्तोमिनं ब्रह्म ब्राह्मण्यं सृष्टं पापानो ऋत्वी-
 रपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वामु-
 पदधामीति श्रौतः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । "स्य प्रीतिरक्षा-
 प्राणनेषु स्वादिः । वाग्वै दीक्षेति [८, ४, २, ३] श्रुतेः ॥
 का० [१७, १०, १५] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति ।
 उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामु-
 पदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके ! त्वमि-
 न्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन चत्रं
 चत्रजातिः सृष्टं ऋत्वीर्मोक्षितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव-
 आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ४] श्रुतेः ॥ का० [१७,
 १०, १४] उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति । दक्षिणा-
 नूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधातिः
 दक्षिणोपहिता ॥ नृन् शुभाशुभकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते
 नृचक्षसो देवास्तेषां आगोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया
 सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्वजातिः सृष्टम् । देवा वै नृच-
 क्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विद्धुं जनित्र-
 मिति [८, ४, २, ५] श्रुतेः ॥ का० [१७, १०, १३] उत्तरा-
 मपरयोर्मित्रस्य भाग इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षि-
 णोत्तरयोर्जहामात्रोर्मध्ये उत्तरां जहामात्रीं दक्षिणामुख
 उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके ! त्वं
 मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं
 यया त्वयेकविंशेन स्तोमिनं दिवः सम्बन्धिनी हृष्टिर्वातश्च
 सृष्टस्तां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय
 भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ६] श्रुतेः

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतु-
 ष्पात् सृतं चतुर्विंशः स्तोमः । आदित्यानां
 भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भां सूताः पञ्च-
 विंशः स्तोमः । अदित्यै भागोऽसि पूषा आधि-
 पत्यमोजं सृतं त्रिणव स्तोमः । देवस्य सवि-
 तुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीदिशं
 सूताश्चतुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

का० [१७, १०, १६] पट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ।
 चतुर्दशभ्योऽपराः परमन्त्रैः पट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥
 इष्टके त्वं वसूना भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया
 चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं सृतं पापा-
 न्नोचितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरो-
 दिति [८, ४, २, ७] श्रुतेः ॥ आदित्याना या त्वं भागो-
 ऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां
 गर्भाः सृत्योः रक्षिता । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य
 आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ८] श्रुतेः । त्वमदित्ये
 अदित्या भूमिर्भागोऽसि पूषा आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन
 स्तोमेन प्रजानामोजं बलमष्टमो धातुर्वा सृतम् इयं वा
 अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूषा आधिपत्यं [९] ॥ त्वं
 देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टो-
 मेन स्तोमेन समीची, समीच्यः सम्यगञ्जन्ति जना यासु ता
 दिश, सूताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप-
 [१०] ॥ २५ ॥

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजा
 सृताश्चतुश्चारिंशः स्तोमः । ऋभूणां भा-
 गोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं
 सृत्तं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां
 त्वयाधिपत्यं चतुश्चारिंशेन स्तोमिन त्वया प्रजाः सृताः
 रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदं
 सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य
 आधिप० [११] ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि
 त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमिन त्वया
 भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं सृत्तं पाप्मनो नृत्योः रक्षितम् तथा यज-
 मानोऽपि सर्वभूतानि भृत्योः सृष्टोति । ऋभुभ्यो भागं
 कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, १२]
 श्रुतेः ॥ २६ ॥

सहस्र सहस्रश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तः-
 श्चोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्ता-
 माप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मस ज्यै-
 ष्ठा य सव्रताः ये अग्नेयः समनसोऽन्तरा द्यावा-
 पृथिवी इमे हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना
 इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतया-
 ङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीसतम् ॥ २७ ॥

का० [१७, १०, १८] अतव्ये सहस्र सहस्रश्चेति । अनु-

कमभितो हे पत्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । स हो
मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ दैमन्तिकौ दैमन्तावयवी ।
त्रिष्टं पूर्वतथ्यम् [१३ अ. २५] ॥ २७ ॥

एकयास्तुवतं प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधि-
पतिरासीत् । तिसृभिस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्म-
णस्पतिरधिपतिरासीत् । पञ्चभिस्तुवत भूता-
न्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् । सप्त-
भिस्तुवत सप्त ऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपति-
रासीत् ॥ २८ ॥

का. [१७, १०, १८] रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो
नव दक्षिणेनानूकं सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु
दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसञ्जाः सप्तदशेष्टका उपदधाति
तन्मध्ये प्रागनूक दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेष्येति सूत्रार्थः ॥
सप्तदश यजूंषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजा-
पतिर्भूतानि सृष्ट्योरिवं सुज्ञा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य
प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिग्मादीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं
स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे
मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति
तथा च श्रुतिः [८, ४, ३, १, २] तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो सृष्ट्यार्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेथ प्रजायेयेति-
॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहैमाः प्रजाः प्रजनयानीति
ते वै केन स्तोष्यामइ इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति
ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति ॥ प्रजापतिरेकया
वाचा सृष्ट्यात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वा

एकाः वाचैव तदस्तुवदेति [८, ४, ३, ३] अ्युतेः । प्रजा
अधीयन्त उदपाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां
प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत् । एवं षोडश
सन्त्रा व्याख्येयाः ॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यागैरस्तीत् ब्रह्म
ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्यतिर्वाङ्मण्यजातिः स्वाम्यभूत् ।
त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति [८, ४, ३, ४]
अ्युतेः ॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टामि भूतानां
पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव
तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ५] अ्युतेः ॥ सप्तभिः त्र्योत्रचक्षुर्ना-
सावाग्रूपैः सप्तशीर्षेणप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋपयो सृष्टाः
धाता जगत्सृष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । य एवेमे सप्त शीर्षन्-
प्राणास्तैरेवेति [८, ४, ३, ६] अ्युतेः ॥ २८ ॥

नवभि'रस्तुवत पितरो'ऽसृज्यन्तादिति'रधि'-
पत्न्यासीत् । एकादशभि'रस्तुवत ऋतवो'-
सृज्यन्तान्त'वा अधिपतय आसन् । त्रयोदश-
भिरस्तुवत आसा असृज्यन्त संवत्सरो'ऽधिपति-
रासीत् । पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रज'सृज्यते-
न्द्रो'ऽधिपतिरासीत् । सप्तदशभि'रस्तुवत ग्राम्याः
पशवो'ऽसृज्यन्त वृहस्पति'रधि'पतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा हावध इति नवप्राणैः प्रजापति-
रस्तीत् ततः पितरः अग्निस्त्रात्तादयः सृष्टाः अदितिः अश्व-
शिक्षिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपती स्वामिन्त्वे-

नाधिकं पान्त्रयिब्रगंतीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षं च वाची द्वौ
 तैरिति [८, ४, ३, ७] श्रुतेः । एकादशभिः दश प्राणा आत्मै-
 कादशस्तैरस्तुवत । ऋतमः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तिवाः ऋतु-
 पालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश
 इति [८, ४, ३, ८] श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ
 पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैवादयः सृष्टाः
 मासाभिमान्यनहयात्कः सवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् ।
 दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति [९] श्रुतेः ॥
 पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ वाङ्गु नाभेरूर्ध्वभागश्च
 तैरस्तुवतं ततः चत्रं च त्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली
 तदभिमानो देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि
 दोर्वाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति [१०] श्रुतेः ॥
 सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधी-
 भागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृह-
 स्मतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पादा अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्वद्वीवानि
 द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्गाभेस्तत्सप्तदशमिति [११] श्रुतेः ॥ २८ ॥

नवदशभि^१रस्तुवत शूद्रार्याविसृज्येतामहो-
 रान्ने अधिपती^२ आस्ताम् । एकविंशत्यास्तु-
 वतैकशफाः पशवो^३ऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपति-
 रासीत् । त्रयोविंशत्यास्तुवत चुद्राः पशवो^४-
 ऽसृज्यन्त पूपाधिपतिरासीत् । पञ्चविंशत्यास्तु-
 वतारण्याः पशवो^५ऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् ।
 सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां^६ वसवो

रुद्रा आदित्या अनुज्यायुस्त एवाधिपतयः प्रा-
सन् ॥ ३० ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव
प्राणास्तरस्तौत् । ततः शूदार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ ।
अयं स्वामिवैश्वयोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् ।
दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८, ४, ३, १२]
श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति
एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः
एकं शफं खुरः प्रतिपादं वेषां ते एकशफाः । शफं क्लीवे
खुरः पुमानित्यमरः [२, ८, ४८] । वरुणस्तेषामधिपति-
रासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश-
इति [१३] श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः
पादावात्मा चेति तैः स्तुते रुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां
पूषा स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे
प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंशत्या इति [१४] श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या
विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदा-
रण्या वनस्याः पशवः कृष्णसृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्य-
भूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्च-
विंशत्या इति [१५] श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ
भूजावूरु चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ
व्येतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः । विपूर्वादिण् गताविति
धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश
आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव
स्वामिनोऽभूवन् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि
द्वे आत्मा सप्तविंशत्या इति [१६] श्रुतेः ॥ ३० ॥

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त
सोमोऽधिपतिरासीत् । एकत्रिंशतास्तुवत
प्रजा असृज्यन्त यवाद्यायवाद्याधिपतय आसन् ।
त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः
परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् । लोकं पृथक् छिद्रं
पृणाद्यो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा वृह-
स्पतिरस्मिन् योनावसीपदन् । ता अस्य सूद
दोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथयः । जन्तान् देवा-
नां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा
अवीवधन् समुद्र व्यचसं गिरः । रथीतम
रथीनां वाजानां सत्पतिम्पतिम् ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चतुर्दशोऽध्यायः ।

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तु-
वत ततो वनस्पतयोऽश्वत्यवटाद्याः सृष्टाः तेषा स्वामी सोमो-
ऽभूत् । दश ह्रस्वा अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति
[८, ४, ३, १७] श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशे-
न्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तीत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपचा
अयवाः अपरपचास्तासां प्रजाना स्वामिनोऽभूवन् दश ह्रस्वा
अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मेकत्रिंश इति [१८]
श्रुतेः । पूर्वपचापरपचा एवात्राधिपतय आसन्निति [१८] च ।
त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत

स्तौति स प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्बन् सर्वे
 प्राणिनः शान्ताः सुखिनीऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति
 परमेष्ठाः प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः
 स्वाम्यासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा हे-
 प्रतिष्ठे आत्मा व्यस्त्रिण्य इति [१८] श्रुतेः ॥ अत्र या
 वेष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण
 ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० [१७, १०, १८] उत्तराष्टमादधि लोक-
 मृणाः पूर्ववत् । उत्तरांसादारभ्य प्रथमचिद्विक्लीकमृणा
 उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरौपनिर्वापः सप्तर्षीपस्थानं
 च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकमृण ता अस्य इन्द्रं
 विष्णा इति तास्त्रिसोऽपि व्याख्याताः [१२, १४—१६] ॥३१॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥

इति श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे महोदधरे ।

वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अग्ने^१ जा^२तान् प्रणु^३द नः सप^४त्नान् प्रत्यजा-
 तान्नुद जातवेदः । अर्धि^५ नो ब्रूहि सुमना
 अहे^६ उ^७स्तव^८ स्याम् शमं^९ स्त्रिवरूथ उद्वौ ॥ १ ॥

चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचिद्विक्लीकानुक्ता पञ्चदशे
 पञ्चमचिद्विक्लीकानुक्ता याच्याः ॥ का० [१०, ११, १—३] पञ्चम्या-
 मन्त्रेणाग्निनीषदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्
 पञ्चम्यां चितावाग्निनीषत् सपत्नासंप्रा इष्टकाः अन्ते षूपद

घाति अग्ने जातान् सहसा जातान् पोङ्गी चतुसत्वारिंशः
 अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ।
 पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र हे अग्निदेवत्ये
 विष्टुमी । हे अग्ने ! जातान् पूर्वमुत्पन्नान्ऽस्माकं सपत्नान्
 शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किञ्च हे जातवेदः !
 जातप्रज्ञान ! अजाताननुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिगुद निवर्तय
 उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्वर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्पम् ।
 किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धि-
 नीमितिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् अहेडन् अक्रु-
 ध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किञ्च
 अग्ने ! तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूये वरूयं गृहं त्रयाणां
 वरूयानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविधानाग्नोध्ररूपे
 वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान् कुर्म इत्यर्थः । कीदृशे
 त्रिवरूये शर्मन् शर्मणि सुखायये । तथा उज्ञौ द्विपदचतु-
 प्यदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भव-
 तेर्द्धिप्रत्ययः ॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकासुपदधाति ॥ १ ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान्
 प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व । अधि' नो ब्रूहि
 सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान्
 ॥ २ ॥

अथ पञ्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्पन्नान्ऽ-
 स्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः ! अजातान्
 उत्पत्स्यमानानपि प्रतिगुदस्व । आत्तनेपदमार्पम् । किञ्च
 सुमनस्यमानोऽस्मात् शमचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्यो-

ऽधिकान् वद । वयमपि त्वत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम ।
 नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनस्तुक्तिरादराया । शोभनं मनो
 यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृगा-
 दिभ्य इति [पा० ३, १, १२] क्वड् ततः शानच् ॥ २ ॥

पोडशी स्तोम ओजो द्रविणम् । चतुश्च-
 त्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः
 पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिष्ट-
 यन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा वृतवतीह सीद प्रजा-
 वदस्ते द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्वं यजुः । पञ्चदशकलस्य पञ्चस्य
 भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः पोडशाहच्छुपेती वा यः स्तोमः
 यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके ! त्वं तदुभय-
 रूपासि तां त्वासुपदधामि ॥ अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्वं
 यजुः । चतुश्चत्वारिंशदाहच्छा सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुत्तूपो वा
 यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वासुपदधामि ॥ अथ मध्ये
 पञ्चमी । त्रिष्टुप् । सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाश-
 यतीत्यसौ रजको नाम योऽग्निस्तस्याग्ने चन्द्ररूपस्य पञ्चदश-
 कलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भर्वासि हे इष्टके ! या त्वं तां
 त्वां विश्वे देवा अभिष्टयन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता होथ-
 माणष्टयुता च सती सा त्वमिह चतुर्षां चित्ती सीद उप-
 विग्य अक्षे अघ्नासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व
 देहि ॥ ३ ॥

एवम्हृन्दः । वरिवम्हृन्दः । गम्भूम्हृ-
 न्दः । परिभूम्हृन्दः । आच्छच्छन्दः । मन-

श्छन्दः । व्यचश्छन्दः । सिन्धुश्छन्दः । समु-
द्रश्छन्दः । सरिरं छन्दः । ककुप् छन्दः ।
चिककुप् छन्दः । काव्यं छन्दः । अङ्गुपं छन्दः ।
अचरपङ्क्तिश्छन्दः । पदपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टार-
पङ्क्तिश्छन्दः । जुरो भजश्छन्दः ॥ ४ ॥

का० [१७, ११, ५] विराजो दग्-दग् प्रतिदिशं पुरस्ता-
त्प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दग् टग् विराट्-
संज्ञा इटका उपदधाति ताद्यत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः ॥
चत्वारिंशद्यज्ञं पि इटकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो
जन्तुसन्मूढो अस्मिन्नियेवः पृथिवीलोकः स एव छन्दोऽख्येण
स्वितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः हे इटके ! त्वं तद्रूपासि तां
त्वामुपदधानि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया ।
अथ वै लोक एवश्छन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः ॥ वरिवः
प्रभामण्डलेन त्रियत आज्रियत इति वरिवोऽन्तरिचं तदेव
छन्दः । अन्तरिचं वै वरिवश्छन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः ॥
शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः । योर्वै शम्भू-
श्छन्द इति [३] श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्त्तत इति
परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः । दिशो वै परिभूश्छन्द इति [३]
श्रुतेः ॥ आच्छत् । आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमिन्द्रा-
च्छत् अन्नम् । अन्नं वा आच्छच्छन्द इति [३] श्रुतेः ॥ मनः
प्रथमसृष्ट प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि । प्रजा-
पतिर्वै मनश्छन्द इति [३] श्रुतेः ॥ व्यचः व्यचतिव्याप्तिकर्मा
विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः । आदित्यः । असौ वा
आदित्यो व्यचश्छन्द इति [३] श्रुतेः ॥ सिन्धुः । स्यन्दति

नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः । प्राणो वै सिन्धु-
 ष्छन्द इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः ॥ समुद्रम् । समुद्रवन्त्यस्मा-
 द्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद् ब्राह्मी-
 येष समुद्रं मनः । मनो वै समुद्र इति [४] श्रुतेः ॥ सरिरं
 सल्लिखं रज्योरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं
 वाक् । वाग्वै सरिरं छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ ककुप् कं
 सुखं शरीरे स्कुम्भाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कौपयति
 दीपयतीति वा कुप् दीप्तौ चुरादिः क्तिप् पूर्वत्रपक्षे सलोपश्चा-
 न्दसः ककुप् प्राणः । प्राणो वै ककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः ॥
 त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुम्भातीति त्रिककुप् उदानः ।
 उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः । काव्यम् कवेः
 परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः । त्रयी विद्या
 काव्यं छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ अङ्गुपम् अङ्गु कुटिलगतौ
 अङ्गेन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्गुपमुदकम् । आपो वा अङ्गुपं
 छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ अक्षरपङ्क्तिः न चरतीत्यक्षरा नाक्षर-
 हिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्याः । असौ वै लोको-
 ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां
 चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः ।
 अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ विष्टार-
 पङ्क्तिः विस्तारा विस्तार्यत इतिविस्तारा विस्तारिता
 प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यचेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् ।
 दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः । क्षुरः
 क्षुर विलेखनखननयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति
 क्षुरः तीक्ष्णः । भ्रजते दीप्यत इति भ्रजः ङ्लश्छान्दसः
 क्षुरो भ्रज आदित्यः । असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द
 इति [८, १, २, ४] श्रुतेः ॥ ४ ॥

आच्छच्छन्दः । प्रच्छच्छन्दः । संयच्छ-
 न्दः । वियच्छन्दः । बृहच्छन्दः । रथन्तरं
 छन्दः । निकायश्छन्दः । विवधश्छन्दः ।
 गिरश्छन्दः । भञ्जश्छन्दः । सुस्तुप् छन्दः ।
 अनुष्टुप् छन्दः । एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः ।
 वयश्छन्दः । वयस्काच्छन्दः । विषड्वाश्छन्दः ।
 विशालं छन्दः । कुदिश्छन्दः । दूरोद्गं
 छन्दः । तन्द्रं छन्दः । अङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम् । प्रच्छत्
 प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम् । भद्रं वा आच्छच्छन्दोऽन्न
 प्रच्छच्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्नि-
 धर्तयति जन्तूनि सयत् रात्रिः । रात्रिर्वै संयच्छन्द इति
 [८, ५, २, ५] श्रुतेः ॥ वियद् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति
 व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् । गड्ढ्वै विय-
 च्छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ बृहत् विस्तीर्णं स्र । असौ वै
 लोको बृहच्छन्द [५] इति श्रुतेः ॥ रथन्तरम् रथैः तोर्यते
 गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । अथ वै लोको रथन्तर
 छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ निकायः नितरा कायति शब्दं
 करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायु लो शब्दे ।
 वायुर्वै निकायश्छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ विवध विविध
 बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्षन्ते भूतप्रेतादिरुदेष
 प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवध-
 श्छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ गिरः गीर्यते भक्षत इति गिरो-

ऽन्नम् । अन्नं वै गिरि इति [५] श्रुतेः । भ्रजः भ्राजते
 दीप्यत इति भ्रजोऽग्निः । अग्निर्वै भ्रजच्छन्द इति [५]
 श्रुतेः । संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते
 अनु निरन्तरं स्तुभ्यन्नेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक् । वागेव
 सऽस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्द इति [५] श्रुतेः । एवः वरिवः
 इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः वाच्यादिवयोहेतुभूतमन्नम् ।
 अन्नं वै वयच्छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ वयस्कृत् वयांसि
 वाच्यादौनि करोतीति वयस्कृत् चठराग्निः । अग्निर्वै वयस्कृ-
 च्छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ विष्यर्धाः विविधं स्पधन्ते ऐश्वर्या-
 धिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्यर्धाः स्वर्गः । स्पधं सङ्घर्षं
 असुन् । असी वै लोको विष्यर्धाच्छन्द इति [६] श्रुतेः ॥
 विशालम् विविधं शाब्दन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं
 भूतलम् । अयं वै लोको विशालं छन्द इति [६] श्रुतेः ॥
 छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं
 वै छदिच्छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ दूरोहणम् दुःखेन रोहु-
 भारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजात-
 ज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोहणं रविः । असी वा आदिव्यो
 दूरोहणं छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ तन्द्रम् तन्द्रि सादे मोहे
 तन्द्रति सोदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं असी । पङ्क्तिर्वै
 तन्द्रं छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ अद्वाङ्म अद्दे स्थले
 अद्धानि गर्त्तपापाणादिचिद्धानि यत्रेत्त्वाद्वाङ्म जलम् । आपो
 वा अद्वाङ्म छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ अवेष्टकानां भूलोका-
 दिरूपेषु स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व । प्रेतिना
 धर्मिणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं

जिन्व । सन्धिनान्तरि'क्षेणान्तरि'क्षं जिन्व । प्र-
 तिधिना' दधि'व्या पृ'धि'वी जिन्व । विष्टम्भेन
 दृष्ट्या दृष्टिं जिन्व । प्रवयाङ्गाह'जिन्व । अनुया
 रात्या रात्री' जिन्व । उगिजा वसु'भ्यो वसु'न्
 जिन्व । प्रफेतेना'दित्येभ्य' आदित्यान् जिन्व ॥६॥

का० [१०, ११, ८—१०] सर्वतोऽपादावेलायाए स्तोम-
 भागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ।
 अपादावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासंज्ञा दृष्टका उपदधाति
 रश्मिनेत्यायेकोनत्रिंशत्सन्धेः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षि-
 णेन अर्थाद्यतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥
 एकोनत्रिंशद्यजूपोष्टकादेवत्यामि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा
 व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तमनुनोपहिता सत्यदो जिन्वेति
 प्रथमः षडोऽस्यमुषै त्वामुपदधामीति द्वितीयः अधिपति-
 नोर्जाजं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः [८, ५,
 ३, ३] असुनादो जिन्वादोऽस्यमुषै त्वाधिपतिनोर्जाजं जिन्वेति
 त्रैधा विहितान्त्रैधा विहितेषु ह्यत्रमिति ॥ अयं वाक्यार्थः ।
 हे इष्टके । त्वं रश्मिनायेन सत्यायोपहिता सती सत्त्वं सत्य-
 वचो जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वाद्दन्नं रश्मिः रश्मिरन्नमिति
 [८, ५, ३, ३] श्रुतेः ॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिर-
 न्नम् तेन । धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मणे धर्मायोपहिता सती
 धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति [६] श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु
 द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगच्छतो-
 त्वन्वितिरन्नम् तथा दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं
 द्युलोकं जिन्व । अन्वितिरन्नमिति [३] श्रुतेः ॥ सन्धिना

सम्बग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन । अन्तरिक्षेण
 अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति
 प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्ट-
 श्मेन देहं विष्टशयतीति निष्टशोऽन्नं तेन वृष्टेः उपहिता वृष्टिं
 जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षणं वाति देहं गच्छतीति प्रवाहम् तेना-
 ह्नाङ्गे उपहिताहृदिनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतहास्यतिना-
 षोभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तथा । तृतीयैकवचने
 आतोधातोरित्यालोपः [पा० ६, ४, १४०] । रात्रौ उपहिता
 रात्रीं जिन्व ॥ उग्रिजा वश कान्तौ उग्रते सर्वैः कान्धत
 इत्युग्रिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्घ्यायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रके-
 तेन प्रकर्षणं कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्वेभ्यो-
 ऽर्घ्यायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तुना रायस्योपेण रायस्योपं जिन्व ।
 सर्पसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्व । ऐडेनौषधीभि-
 रोषधीर्जिन्व । उत्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्व ।
 वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्व । अभिजिता
 तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना तन्वते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्यो-
 पेण धनपुष्टेः उपहिता रायस्योपं जिन्व ॥ सर्पसर्पेण सम्यक्
 सर्पति प्रसरति देहे इति सर्पस्योऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायो-
 पहिता श्रुतं जिन्व ॥ इडाग्नम् इडैवैडम् स्वार्धेऽण् तेनीप-
 धीभिः औषध्यर्तमुपहिता औषधीर्जिन्व ॥ उत्तमेन उन्नतं
 तमो यन्मास् यद्वात्तमेनोत्प्लष्टान्नेन तनूभिः प्ररीरार्थमुपहिता

तनूः शरीराणि जिन्व ॥ वयोधसा वयो दधाति पुण्याति
वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपद्धिताधीतं जिन्व ॥ अभि
सर्वतो जीयते येनेत्यभिजिस्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजो-
ऽर्थमुपद्धिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा । अनुपदस्यनु-
पदे त्वा । सम्पदसि सम्पदे त्वा । तेजोऽसि
तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

षदोऽस्यमुषै त्वेति व्याख्यातमन्त्वानाह । प्रतिपद्यते ।
जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् हे इष्टके ! त्वं प्रतिपदन्नरूपासि
प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र ॥ प्रति-
दिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥
हे इष्टके ! त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥
तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

विददसि विदते त्वा । प्रददसि प्रदते
त्वा । विददसि विदते त्वा । सददसि सदते
त्वा । आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा । संक्रमोऽसि
संक्रमाय त्वा । उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वा ।
उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा । अधिपतिनोर्जीर्णं
जिन्व ॥ ९ ॥

कपिवृष्टिषौजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्त्तत इति विद्व-
दन्नं तद्रूपां त्वां विद्वते उपदधामि । प्रददति भूतानीति
प्रददन्नं यतस्त्वं प्रददसि अतः प्रदतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥
विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विद्वदन्नं त्वं विद्वदसि विद्वते-

ऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ सह वर्तते सहस्रसि सहस्रेऽन्नाय त्वामु-
पद० ॥ आक्रामति पराभवति चुधानित्वाक्रमोऽन्नं त्वमा-
क्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ देहे संक्रामतीति संक्रमो-
ऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप० ॥ सन्तानोत्पत्त्यै
बीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपामि
उत्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्-
क्रान्तिरन्नम् हे इटके ! त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्तैश्च अर्थाय
त्वामुपदधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्य-
धिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व
तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ८॥

राज्ञसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिप-
तयोऽग्निहेतौनां प्रतिधर्ता त्रिष्टत्वा स्तोत्रः
पृथिव्यां अथ त्वाज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु
रयन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे ऋष-
यस्त्रा प्रयसजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्ना
प्रयन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे
संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च
सादयन्तु ॥ १० ॥

का० [१०, १२, १] नाकमदोऽनूकेषु पूर्ववर्तन्तव्यावे-
लायामाग्निनीवद्वाञ्जरीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्वाना-
भावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्षनूकेषु ऋतव्यावेलायामनूकोपरि
राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराग्निनीवन्नाकसत्संज्ञेयका उपद-
धातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञसि । पञ्च

यजूंषि लिङ्गीतदेवतानि । हे इष्टके । रात्री राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टी देवास्तौ तवाधिपतयोऽधिकं पालतितारः । अग्निर्हंतीनामुपद्रवकारिणीनां पराशुधाना प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च त्रिष्टुत्स्तोमः त्वा त्वा शुधिव्यां अयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं यत्न प्र वो देवायान्नये इत्यादिकम् [ऐतर्यब्रा० २, ४०] अय्ययायै न व्यथा अय्यया तस्यै चलनाभावाय त्वा स्तभ्नातु दृढीकरोतु । रयन्तर साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमायेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वा प्रघन्तु प्रघयन्तु । ऊन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] यप आर्धधातुकत्वाणिलोपः । प्राणाः वा ऋषयः प्रथमजा इति [८, ६, १, ५] श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशाला त्वा कुर्वाण्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च ज्वा प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानौ देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानौ तौ च त्वां प्रथयताम् । विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ ह्रीदए सर्वं विधारयत इति [८, ६, १, ५] श्रुतेः । किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्त्रादयः सविदानाः एकमर्त्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दु खं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वा च सादतन्तु । स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमोऽध्याये प्राचीमारीहेत्यादिकाण्डिकासु [१०-अ० १०—१४क०] व्याख्यातानि ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्गुद्रास्ते देवा अर्धि-

पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
 पृथिव्याश्च श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभातु
 बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथ-
 मजा देवेषु दिवो मात्रया वरिमृणा प्रयन्तु
 विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना
 नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु
 ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः । षतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां
 प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्त्यानि सामानि चान्यानि समान-
 मन्यत् । वायुरग्रेमा इति [२७ अध्या० ३१ क०] प्रउगं
 शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्नाडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा
 अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा
 स्तोमः पृथिव्याश्च श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्य-
 थायै स्तभातु वैरूपश्च साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं
 ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया
 वरिमृणा प्रयन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते
 त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके
 यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्नाट् । आ त्वा रथं यथो-
 तये इति [ऋक्स० म० ८, ७, ८, १] मरुत्वतीयं शस्त्रम्
 ॥ १२ ॥

स्वराडस्यदीची दिङ्मकतस्ते देवा अधि-
 पतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता विष्णुश्चा
 स्तोमः ष्ठिव्यां श्रयतु निष्केवल्य-
 मुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैराजं साम् प्रति-
 ष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
 दिवो माचया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
 मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य
 पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥१३॥

अयोत्तरतः । सेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर
 नोनुम इत्यादिकं [ऋक्स० म० ७, २, १५, २२] निष्के-
 वल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा
 अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता विष्णु-
 ववयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ ष्ठिव्यां श्रयतां
 वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तम्नीतां
 शाक्तरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋष-
 यस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो माचया वरिम्णा
 प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे
 संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च
 सादयन्तु ॥ १४ ॥

अथ मध्ये । हे इष्टके ! अधिकं पालयित्री बृहतो

प्रौढोर्ध्वा दिगसि । विणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमी त्वां पृथिव्यां
 श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तम्भीताम् ।
 शाक्तरैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तम्भीताम् । द्विव-
 चने विशेषः । तत्सवितुर्वृषीमहे इत्यादि [ऋक्स० म० ५,
 ६, १०, १] वैश्वदेवं शस्त्रम् । वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्या-
 दिकामाग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्स० म० ३, १, १३, १] ॥ उक्त-
 मन्यत् ॥ १४ ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्य्यरश्मिस्तस्य रथग-
 त्सश्च रथौ जाश्च सेनानीग्रामरथौ ॥ पुञ्जिकस्थ-
 ला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दृङ्च्छावः पशवो
 हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु
 ते नोऽवन्तु ते नोऽमृडयन्तु ते यं द्विषो यच्च
 नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधः ॥ १५ ॥

का० [१७, १२, २—३] पुरीषमोष्योपर्ययं पुर इति
 पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ नाकमत्सु तूष्णीं
 चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाकमदासुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं
 लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्विधिं तन्मन्त्रेण पञ्चचूडा-
 संघ्रकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषि लिङ्गो-
 क्तदेवत्वानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीय-
 मानत्वात् पुरोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति
 प्राञ्चए अग्निमुदरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति [८, ६, १, १६]
 श्रुतेः । कौटङ्गः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः
 केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वर्षे इत्यभिधा-

नात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणायस्य । सूर्य-
 स्यैव ह्यग्ने रश्मय इति [८, ६, १, १६] श्रुतेः ॥ तस्याग्ने
 रघगृत्सः रथौजाः च सेनानोग्रामस्थौ रथे गृत्सो मेधावी
 कुर्मन्तो रघगृत्सः गृत्सो मेधावी गृत्सातिः स्तुतिकर्मण इति
 यास्कौक्तेः [निरु० ८, ५] । सेनां नयतीति सेनानीः । ची,
 समुच्चयार्थी । रथे भोजस्तौजो यस्य स रथौजाः रथदुग्-
 कुमल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ
 सेनानीग्रामस्थो परिचारकौ तौ च वामन्तिकावृतू इत्यर्थः ।
 वामन्तिकौ तावृतू इति [१६] श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतु-
 स्थला चेत्यश्वरसौ दिगुपदिग्रूपे यस्य परिचारिके । पुञ्जिकस्य
 पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधार-
 भूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां सङ्ख्यानां रूपादिज्ञानानां स्थला
 स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति
 बहुव्रीहिरिति । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति
 दिक् चोपदिग्वा चेति इ आह माहित्यिरिति [१६] श्रुतेः ॥
 दङ्क्षणी दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुध वधः ॥
 पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमा-
 युधं यत्प्रव्रजे सुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स
 पौरुषेयो वधः । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहे-
 तिरिति [१६] श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टकं ।
 त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानी-
 ग्रामस्थौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा
 नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् सृष्टयन्तु सुखयन्तु ते
 नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विषः यस्यानिष्टं चिन्तयामः
 यश्च नरो नोऽस्मान् हेष्टि शस्त्रास्त्रप्रीतिं करोति तं नरमेपां
 पूर्वाज्ञानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जभिः

नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं
सुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च
रथे चित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनका च सह-
जन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि
प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं द्विषो यद्य नो द्विष्टि तमेप्रां
जम्भे दधः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणा-
दाजिति [पा० ५, ३, ३६] सप्तम्यन्तादक्षिणशब्दाटाच्-
प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य
विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्व-
कर्मा योऽयं पवत एष हीदए सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षि-
णेति तस्मादेव दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति [८, ६, १, १७]
श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति
शूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्य्य-
कारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति [पा० ६, ३, ८]
सप्तम्या अलुक् ती ग्रैष्मावतू ग्रैष्मो तावतू इति [१७] श्रुतेः ॥
माद्युन्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्-
सरसो हि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसाम-
वान्तरजातिभेदी बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषी । क्रूरा
यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्ण-
प्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके ! यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रू-
पांसि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं पञ्चाह्विष्वव्यचास्तस्य रथेप्रोतञ्चासम-
रथश्च सेनानीग्रामख्यौ । प्रन्नीचन्ती चानुन्नी-
चन्ती चासुरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेति-
स्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो सृडयन्तु
ते यं द्विष्मो यश्च नो हेष्टि तमेपां जम्भे दधः
॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरन्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा०
५, ३, ३२] सूत्रेण निपातः । पश्चात् पश्चिमदेशेऽय विश्व-
व्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन किञ्चित्प्रकाशयति व्याप्नोति
वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमावां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् ।
असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा । यदा ह्येवैष उदेत्यवेदं सर्वं
व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेत प्रत्यक्षमेव यन्तं
पश्यन्तीति [८, ६, १, १८] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे
स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथेप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै
रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रानथीः तौ च वार्षि-
कावतू । वार्षिकौ तावतू इति [१८] श्रुतेः ॥ प्रन्नीचति
नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रन्नीचन्ती ॥ अनु वार वार न्नीच-
न्तीत्यनुन्नीचन्तीत्यसुरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः
सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपानि । उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात् स यद्वसुस्तस्य ताद्व्यञ्चारिष्ट-
नेमिश्च सेनानीग्रामख्यौ ॥ विश्वाची च घृता-
ची चासुरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो सृडयन्तु ते यं

द्विष्णो यच्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दधः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना
[पा० ५, ३, ३४] आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयदसुः यज्ञः
सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयदसुः
यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्त-
रात् । तथा च श्रुतिः [८, ६, १, १६] । यज्ञो वा उत्त-
रात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्स-
यदसुरित्याह यज्ञे हि संयन्तीतीदं वसिति ॥ तीक्ष्णेऽन्त-
रिचे क्षिपति पचाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपाहंसिता नेमिरा-
युधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामस्थौ ती-
शारदाहूतू । शारदौ ताहूतू इति [१६] श्रुतः ॥ विश्वाची
घृताची चाप्सरसी ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति
विश्वाची सर्वमाधारणत्वात् । घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची
घृतं ह्यप्सरसामन्नम् । घृतस्य स्लोकं सक्तदङ्ग आन्नामीत्युर्व-
शीवचनात् ॥ आयोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण्
[पा० ४, २, ३७] वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम्
॥ १८ ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च
सेनानीग्रामस्थौ ॥ उर्वशी च पूर्वदित्तिच्चाप्स-
रसाववस्पर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नोऽसृङ्बन्तु ते यं द्विष्णो
यच्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दधः ॥ १८ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उप-
र्युपरिष्ठादिति [पा० ५, ३, ३१] निपात ऊर्ध्वपदेशे इत्यर्थे

अर्वांगधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वांग्वसुः अधो
 जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [८, ६, १, २०]
 पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्य,परि हि पर्जन्योऽथ
 यदर्वांग्वसुरित्याह्रातो ह्यर्वांग्वसु इष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदोयत
 इति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेना जयतीति सेनाजित् शोभना
 सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६]
 पत्वम् ततो णत्वम् तो सेनानीग्रामण्यो तौ हेमन्तिकाष्टतू
 हेमन्तिकौ ताष्टतू इति [२०] श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो
 यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसा चित्तमुपैतीति
 पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिगूपे अस्तरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे
 अवस्फूर्जतोत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् इतिः । विद्युच्च-
 पला प्रहेतिः ॥ शिष्ट व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
 अयम् ॥ अपां रेतोऽसि जिन्वति ॥ २० ॥

का० [१७, १२, ५] छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ता-
 द्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्वृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याच्छ-
 न्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासा मध्वमा
 पद्यानूके तामभितो हे अधपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो
 गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्वृचम् एव वक्ष्यमाणा अपोति
 सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्रयः । आद्या
 व्याख्याता [३ अध्या० १२ क०] ॥ २० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्प-
 तिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयमग्निरीदृशस्त स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं

संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसंख्यावती वाज-
स्वानस्य पतिः स्वामी अनेकात्रप्रद इत्यर्थः । तथा रयीषां
धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं
दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ।
मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुङ्गिः
सचसे शिवाभिः । द्विवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां
जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

का० [१७, १२, ७] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिन्वेलायां
भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिन्वेलायां त्रिष्टुभं ज्ञा इष्टका
उपदधाति वृत्तेन तिष्ठः त्रिष्टुपच्छन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया
इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेयः । प्रथमा
व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये [१३, १५] ॥ २३ ॥

अवोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनु-
मिवावतीमुषासम् । यद्वा इव प्र वयामुज्जि-
हानाः प्र भानवः सिस्वते नाकमच्छे ॥ २४ ॥

जनानां ज्ञानयद्वा द्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहो-
त्रिणां समिधा समिन्यनेनाग्निः प्रत्यञ्चोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि
स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना [पा० ३, १,
६८] लुङि कर्तरि विष् । तत्र दृष्टान्तः । आवतीमाग-
च्छन्ती धेनु यथा वक्त्रः प्रतिबुध्यते यथा घोषसमागच्छन्ती

प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मवो
नाकमपह्नु स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति । अच्छामेरासु-
मिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । दृष्टान्तमाह । यञ्च
इति महन्नाम [निघ० ३, ३, १३] । यज्ञाः महान्तो जात-
पक्षाः पक्षिणो ययां वृक्षगाशां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्ती नाक-
माकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जना-
नामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरवोधि प्रतिवोधितः प्रज्व-
लितः आयतोमुपसं प्रातःकालं प्रति घेनुं यथा प्रतिवोध-
यन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि
प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । ययां पक्षिणां मध्ये यज्ञाः महान्तः
पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि
छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना
इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्यादिः
लट् । ओहाड् गतौ शानच् जिहानाः । उपासमिति
संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवी^१चाम कवये^२ मेध्याय^३ वचो^४ वन्दारु^५
वृषभाय^६ वृषो । गविष्ठिरो^७ नमस्ता^८ स्तोममग्नी^९
द्विवीव रुक्मसु^{१०} रुव्यञ्चमथेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनोऽग्नये वचो-
ऽवीचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कौटशाय कवये ।
मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां
वर्षयिचे । वृषो सेक्ते यूने परिणामरहिताय । कौटशं
वचः वन्दारु वन्दनशील स्तुतितत्परम् । श्वन्द्योरारुः [पा०
३, २, १०३] इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रचाव्यो
होता नमसात्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नीं ग्राहवनीये अथेत् ।

अन्तर्भूतख्ययः अयतिः लङ्कुडर्थे 'कन्दसि लुङ्कुडिट्' इति [पा० ३, ४, ६] वचनात् बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् गुणः । होतानी स्तोममापयिष्यति आसञ्चयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मः रोचमानमादित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यक्षाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमीयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति [पा० ८, ३, ६५] पत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धात्वभिर्हीता यजि-
ष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरु-
चुर्वनेषु चिचं विभ्वं विशे-विशे ॥ २६ ॥

का० [१७, १२, ८] जगतीश्च पश्चादयमिहेति । तिस्रभिः पश्चाद्रेतःसिखेलायां तिस्रो जगतीसंज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य आग्नेयः । आद्या व्याख्याता [३षध्या० १५ क०] ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृद्विरग्निः
सुदक्षः सुविताय नव्यसे । धृतप्रतीको बृहता
दिविस्मृशा युमद्विभाति भरतेभ्यः शुचि ॥ २७ ॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् [निघ० ३, १८, १] । किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय मतेरिडांगम आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै इंसोप आर्षः । सोऽ-

मिदिंविस्पृया द्युनीकस्पर्शिता उदता ज्वालासमूहेन द्युमत्
फान्तिमद्यवा तथा विभाति पिविधं दीप्यते । कीटगो-
ऽग्निः । जनस्य यज्ञमानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति
गोपाः क्लिप् लोपो व्योर्वन्ति [पा० ६, १, ६६] यक्षोपः ।
जागृथिः जागरणशोभः कर्मणि भावधानः । सुदक्षः गोभनो
दक्ष उत्साहो यस्य अतिक्रमलो वा । वृतप्रतीकः वृतं प्रतीके
सुग्रे यस्य । शुचिः शुचः वङ्गानि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो
न स्यात् गोधको वा ॥ २७ ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमनु विन्द-
ञ्छिश्रियाणं वने-वने । स जायसे मध्यमानः
सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! अङ्गिरसः अङ्गिरोवंगोद्भवा क्षपयस्त्वामन्व-
विन्दन् लेभिर अन्विष्य प्रापुरित्वर्थः । किम्भूतं त्वां गुहा
गुहाया निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्वर्थः ।
अग्निदेवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादि श्रुतेः । सुपां सुलु-
गिति [पा० ७, १, ३६] गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः । हे अग्ने !
पुनर्नष्टं त्वां वने-वने शिश्रियाण नानावनस्यतिषु श्रितमङ्गि-
रसोऽन्वविन्दन् । नित्यवोष्ठयोरिति [पा० ८, १, ४]
वनेपदस्य द्वित्वम् । श्रयतेः शानचि बहुल छन्दसीति [पा०
२, ४, ७६] श्रपः श्रुः द्वित्वं च । य त्वामङ्गिरसोऽलभन्त म
त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीटग्रः । महत्सहः
महता बहुना सहसा बलेन मध्यमानः । महत्सहःशब्दाभ्या
द्वतीयालोपः । मध्यमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिर !
अग्ने ! अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति सुनयः
बलेन मन्यनाज्जायमानत्वाद बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यच्चमिषं स्तोमं चाम्न-
ये । वषिष्ठाय चितीनामूर्जा नप्त्रे सहस्रते
॥ २६ ॥

का० [१७, १२, ८] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः
समिति । जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राहसुख
उपदधाति सखाय इत्युक्त्वयेणेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः ।
ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ! ऋत्विजः सम्यच्चं
समीचीनमिषं हविलेक्षणमवन् समीचीनं स्तोमं चाम्नये वः
यूयं सम्पादयत अन्यर्थं हविः कुरुत त्रिहृत्पञ्चदशादिस्तोमं
च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयावहुवचनं
कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्यापिचितः क्रियाशे-
पोऽध्याहृतव्यः । कीदृशायाम्नये चितीनां मनुष्याणां वषि-
ष्ठाय येष्ठाय हृदतमाय । प्रियस्थिरत्वादिना [पा० ६, ४,
१५७] हृदस्य वर्षादेश इष्टनि । चियन्ति निवसन्ति भूमा-
विति चितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा
ऊर्जा जलस्य नप्त्रे पौत्राय । अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्रते बलवते
सहो बलमस्यास्तीति । २६ ॥

सस्रमियुवसे वृषन्मग्ने विश्वान्यर्थ आ ।
इडस्यदे समिध्यसे स नो वसून्यामर ॥ ३० ॥

हे वृषन् वपितः सतः ! हे अग्ने ! अर्थः स्वामी त्वं
विश्वानि मर्वाणि फलानि आ नमन्तात्सयुवसे संघोषि यज-
मानेन सद्रभयमि । योऽत्रिकरणपदस्य अयः । अयं अग्नि-
वेद्ययोरिति [पा० ३, २, १०] निपातः । इडः इडायाः

गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मायं
दीप्यसे स ईदृगस्त्व' नोऽप्यभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर
देहीत्यर्थः हरतर्भकारः । ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवस्ते विक्षु जन्तवः ।

शोचिष्के'शं पुरुप्रियाग्ने' हव्याय वोढवे ॥३१॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः
अतिशयेन चित्रश्रवाचित्रश्रवस्तमस्तत्त्वस्त्वुदिः । हे पुरु-
प्रिय ! पुरुषां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया
यस्य पुरु बहु इविः प्रिय यस्येति वा हे पुरुप्रिय ! हे अग्ने !
विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । द्वेज्
आह्वाने द्वः सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] शंषि सम्प्र-
सारणं गुणश्च । किं कर्तुम् । हव्याय वोढवे । विभक्ति-
ब्यत्ययः । हव्यं वोढुं प्राप्तुम् । तुमर्थे, सेसेनिति [पा० ३,
४, ८] तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

एना वो' अग्निं नमसोर्जीं नपातमाहु'वे ।

प्रियं चेतिष्ठमरुतिष् स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृत-
तम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।

स यो'जते अरुषा विश्वभोजसा स दु'द्रवत्
स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दु'द्रवत् स्वाहुतः स दु'द्रवत् स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुगमी वसूनां देवेषु राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

का० [१७, १२, १०] अपादवेलायाः पुरस्ताद्
 वृहतीरेना व इति । अपादावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो
 वृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः । तिस्रो
 वृहत्यः प्रगायः ऋग्द्वयग्रन्थेन ऋक्त्रयमस्यादनं प्रगायः तत्र
 वृहतीसतोवृहतीभ्यां तिस्रो वृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो
 द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाङ्गाः सा वृहती एना वोऽग्निं नम-
 सोर्जी नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिषु स्वध्वरं विश्वस्य
 द्रुतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाङ्गा द्वितीय-
 तुर्यावष्टाङ्गा सा सतोवृहती स योजते अरुपा विश्वभोजमा
 स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुगमी वसूनां देवेषु
 राधो जनानामिति ॥ तत्र वृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावत्यं
 सतोवृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया वृहती कृता सतोवृहत्या
 द्वितीयपादं द्विरावत्यं तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया
 वृहती कृता एवं तिस्रो वृहत्यः संहितायां पठिताः तत्राव-
 तितपादानामर्थान्तराभावादृ हे ऋची व्याख्यायते ॥ एना
 वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्विग्यर्जमानाः ! वो युष्माकं सस्व-
 न्धिना एना एनेन नमसान्नेन हविलक्षणेनाग्निमहमाहुवे
 आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा ।
 कीदृशमग्निमूर्जो नपातमपां पीत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीति-
 हेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा०
 ६, ४, १५४] इष्टनि परं षचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्त-
 मतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदीयमयुतमित्यर्थः ।
 स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् । विश्वस्य द्रुतं सर्वस्य

यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा द्रुतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य
हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । असृतं मरणरहितम् ॥
अथ सतोवृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्व-
यामि सोऽग्निः अत्पा अरूपी रोपरहितो साधू विश्वभोजसा
विश्वं भुञ्जते तो विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारी द्वितीयादिव-
चनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्वौ रथे योजते युनक्ति
विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स
एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन्
दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रु गतौ णिश्चिद्रुसुभ्य इति [पा० ३,
१, ४८] लुङि चङ् हित्वम् अडभावगुणाभावावापौ । कुत्र
गच्छतीत्यत आह सुव्रह्मोति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादि-
त्ययोरूपलक्षणः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां
यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो
धनं हविर्लक्षणं चास्ति तवाग्निर्गच्छतीत्यर्थः । सुव्रह्मा ब्रह्म-
पदं सर्वलिंगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभलिंग्युक्तः ।
सुशमो शमीति कर्मनाम [निघ० २, १, २३] । शोभ-
नानि कर्माणि यत्रेति सुशमो शोभनकर्मवान् । अग्निरा-
हुतो रथेऽस्त्रान्त्रियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाश्वागच्छतीति सर्वार्थः
॥ ३२ : ३३ ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत् ईशानः सहसो यज्ञो ।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

का० [१७, १२, १३] अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने
वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्त्र उष्णिक्सत्रा इटका
ध्रग्न इति ऋक्षयेणोपदधातीति सूवार्थः ॥ तिस्र उष्णिहः ।
हे अग्ने ! हे सहसो । यज्ञो बलस्य पुत्र ! सह इति बल-

नाम [निघ० २, ८, १७] । यद्दरिति पुत्रनाम [निघ० २, २, ११] मन्यनाज्जायमानत्वाद्दलस्य पुत्रत्वम् सहस्रुक्मित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान ! अस्मै अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुमुक्तस्य वाजस्यान्नस्योशनः इम्बरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥३५॥

स इ॒धानो वसु॑ष्क॒विर॒ग्नि॒रीडे॒न्यो॑ गि॒रा ।

रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पु॒र्वणी॑क दी॒दिहि ॥ ३६ ॥

हे पुर्वणीक ! पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् । यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बहुमुखाग्ने ! अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवद् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शपः श्रुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपी व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति [पा० ६, १, ३७ वा० ४] सम्प्रसारणम् । तथा त्वया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाप्तिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्ने नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयी-जक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः । ३६ ।

क्षु॒पो रा॑जन्नु॒त त्मना॒ग्ने वस्तो॑रु॒तोप॑सः ।

स ति॑ग्मज॒म्भ र॒क्षसो॑ द॒ह॒ प्रति ॥ ३७ ॥

हे राजन् दीप्यमान ! हे तिग्मजम्भ ! तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्ममिति वक्ष्यनाम [निघ० २, २०, १३] हे वक्ष्यदंष्ट्र अग्ने ! वस्तोः अयःसम्बन्धिन उतापि उपसः

उपःकालसम्बन्धिनो रचसो रचांसि राचसान् न त्वं प्रतिदह
प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रचःशब्दस्य पुंस्वम् ऊन्दसि
परिऽपीति [पा० १, ४, ८१] प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात् पर-
त्वम् । कौटशस्त्रम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि
चपः चपयतीति चपः चप चेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो
रचसां चपयिता । मन्त्रेष्वाम्बादेरात्मन इति [पा० ६, ४,
१४१] आत्मन आकारलोपसृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभ-
ग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व हव-
तूर्ये । येना समस्तु सासहोः ॥ ३९ ॥

येना समस्तु सासहोऽव स्थिरा तनुहि
भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

का- [१०, १२, ११] भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः । वृह-
तीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुविष्टका भद्रो न इत्यृक्त्वेणोपदधा-
तीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः ककुप्तोवृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः
पादावृत्त्या कृताः आहृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निराहु-
प्रशस्तय इति ककुप् भध्यः पादो द्वादशक आद्यद्वितीयावष्ट-
काविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व हवतूर्ये येना समस्तु
सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभि-
रिति सतोवृहती आद्यद्वितीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टका-
विति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब् व्याख्यायते । 'यजमानश्चित्त-
मग्निं सम्बोध प्रार्थयते । हे सुभग ! शोभनभग ! शोभनं
भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः त्रियः । ज्ञान-

वैराग्ययोश्चैव प्रस्थां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे षड्विधैश्वर्ययुक्तः
 आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नाऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः
 कल्याणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वदीयं दानं
 भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।
 उतापि च प्रग्रस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥
 अथ द्वितीया । हे अग्ने ! येन मनसा समस्तु संग्रामेषु त्वं
 सप्तहः अभिभवसि शत्रून् पृह मरणे कन्दस्यभिभवे च लङ्
 द्वित्वाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्ननः
 वृत्रतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा ।
 वृत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति श्रुतेः । किञ्च भूरि बहु
 शर्धतां बलं कुर्धतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूषि
 अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु । शर्ध इति बल-
 नाम [निघ० २, ८, ७] शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः
 क्लिप्-ततः शट्प्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किञ्च ते
 तवाभिष्टिभिर्मर्गैर्वयं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवे-
 महि । वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तु यं यन्ति
 धेनवः । अस्तुमर्वन्त आश्वोऽस्तु नित्यासो
 वाजिन इषु स्तोतव्य आभर ॥ ४१ ॥

का० [१७, १२, १४] अनुकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं
 तमिति । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका
 अग्निन्तमिति तिस्रभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः
 यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशै-
 रूपकुर्वन् धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं

मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्तं
गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति ।
आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा य दृष्ट्वास्तं यजमानगृह यन्ति
गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो
वाजिनो बलवन्तोऽश्वाः सैन्यवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम्
यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्चादिकं लभ्यते इत्यर्थः
तादृश ङे अग्ने ! स्तोत्रभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इप-
मन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

सो अग्निर्वी वसुगृणे सं यमायन्ति धेन-
वः । समर्वन्तो रघुद्रुवः सः सुजातासः सूरय
द्रुष्ट्वा स्तोत्रभ्य आभर ॥ ४२ ॥

योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं
गृहे स्तौमि गृ शब्दे स्त्रादिः लटि तडुप्रत्तमैकवचनम् स्वादि-
त्वाद्ब्रह्मः [पा० ७, ३, ८०] । यद्वा सोऽग्निः गृहे स्तूयते-
ऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् । धेनवो यमग्निं
समायन्ति समागच्छन्ति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कोदृशा
अर्वन्तः रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं
द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रु बधगत्योः स्त्रादिः क्युदिश्च क्षिप् ।
सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं
सर्वे भजन्ते इत्यर्थः । कोदृशाः सूरयः सुजातासः शोभन
जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्जमेरिति [पा०
७, १, ५०] असुक् तादृश ङे अग्ने ! त्वं स्तोत्रभ्य इपमन्न-
माभर ॥ ४२ ॥

उमे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी शीशीष आस-

नि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवस-
स्पत इषं स्तोत्रभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य
शागमः हे सुचन्द्र ! चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १, २, २]
शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनचन्द्रः इव चन्द्रो
धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् ।
यद्वा शोभनं चन्दत्याह्वादेयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र ! आसन्नि-
आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी
दर्श्याकारौ हस्तौ श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाके क्वादिः
अवाश्रयार्थः । उतो अपिच हे शवसः पते ! वलस्याधिपते !
उक्थेषु श्वास्त्रवक्षु यज्ञेषु नोऽस्मानत्पुपूर्याः उक्थेषु पूरय
धनैरिति शेषः । स्तोत्रभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न मद्रु-
हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा तु ओहैः ॥ ४४ ॥

का० [१७, १२, १५] उत्तरे पदपंक्तौ रग्ने तमिति ।
उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपंक्तीष्टका अग्ने तमिति तिसृभिरु-
पदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपंक्तयः । यस्याः पञ्चा-
चराश्रत्वारः पादा एकः पङ्क्तिः सा पदपंक्तिः । यद्वा त्रयः
पञ्चाणां चतुर्थश्चतुरर्थः पञ्चमः पङ्क्ति इति । पञ्चकाश्रत्वारः
पट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवा पदपंक्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायाश्च
तुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने ! ते तव तं क्रतुं तावकमसिद्धं यज्ञ-
मद्याग्निन् दिने वयमृध्याम समर्धयाम । समृद्धं वरवामि-
त्यर्थः । आशिपि स्तोत्रं । संहितायां दीर्घः । औः स्तोमैः
स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीट्यैः स्तोमैः । ओहैः । वहे रूपं

वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्-
कर्मरूपनामानीति वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तौमैः ।
न इवार्ये । यथा स्तौमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः
समर्हयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः । क्रतुं न ह्वदिस्पृशम् ह्वदि
स्पृशति ह्वदिस्पृक् । हलदन्तादित्यलुक् [पा० ६, ३, ८]
अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याण क्रतुं सङ्कल्प यथा
समर्हयन्ति । क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
रस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्ती-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथा ह्यग्ने क्रतो भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।
रथोऽष्टतस्य बृहतो वभूथ ॥ ४५ ॥

अथेत्यर्थेऽथेत्यव्ययम् । निपातस्य चेति [पा० ६, ३,
१३६] संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अग्ने !
अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथोः सारथिरिव वभूथ
भव वभूथाततन्येत्यादिना [पा० ७, २, ६४] इडभावः । रथो-
ऽस्यास्तीति रथीः सारथोरथादीरन्वीरचावित्यस्यर्थे ईरच्-
प्रत्ययः । सारथिर्यथा रथनिर्वाह करोति तथा यज्ञनिर्वाहको
भवेत्यर्थः । कौटुशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दक्षस्य
समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पा-
द्यत इति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमोघ-
फलस्य । बृहतः महतो प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

एभिर्नो अर्केर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्यो-
तिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः सुखैः कृत्वा नोऽ-

स्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव । अवरं समीपदेशमश्न
तीत्यर्वाङ् । अनुगृहाणेत्यर्थः । कौटुम्बः एभिरस्मत्पठितै
रर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः । प्रसन्न
मन्त्रस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्रः न ज्योतिः
स्रःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्ररादित्वरूपं ज्योतिः अर्कैः
स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति । इत्यचोऽतस्तिङ्
इति [पा० ६, ३, १३५] भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारं मन्थे दास्वन्तं वसुं
सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेद-
सम् ॥ य जर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ॥
धृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषानुह्वानस्य
सुर्षिषः ॥ ४७ ॥

का० [१७, १२, १६] पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ
पुरीषसहिते भद्रा रातिर्बृहत्तूर्येऽवस्थिराग्निं होतारमिति ।
अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेषोपहिता पञ्चम्य-
सपत्ना पुरीषवती [१५, ३] तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टका-
मुपदधाति भद्रा रातिः बृहत्तूर्ये अवस्थिरिति ककुभां [१५.
३८—४०] चतुश्चतुरचरसहितयाग्निं होतारमित्यूचा । पुरी-
षवत्यतिच्छन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः
अनयोरन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अति-
च्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि
सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःपञ्चचरत्वादष्टिः । ककु-
भामचरैः सहातिष्ठतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तो-
ऽग्निर्हर्षयोन्नतया देवाच्या देवान् प्रत्यश्नति गच्छति देवाची

तया देवान् प्रति गतया कृपा कृष्यत इति कृप् तया कृमया
समर्थया शोचिपा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपात-
मनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्पम् । किञ्चू-
तस्य घृतस्य आजुञ्जानस्य समन्ताद्भूयमानस्य सर्पिपः सर्पतीति
सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशैलस्य । य एतादृशः तमग्निं
मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वतारम् दाखन्तं
दाष्ट दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं
पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थं जा-
तवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्रह्माणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत चाता शिवो भव
वह्य्यः ॥ वसु रग्निर्वसु श्रवा अच्छा नचि
युमत्तमर् रुयिं दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः
सुम्नाय नूनमी महि सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

का० [१७, १२, १७] अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे
द्विपदाः । अग्ने ! त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिसृभिरपरिऽनू-
कान्ते द्विपदेष्टका उपदधातोत्वर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा
आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ ४८ ॥

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अ-
ग्निं स्वराभरन्तः । तस्मिन्नेहं निदधे नाके
अग्निं यमाहुर्मनव स्तीर्यवर्हिपम् ॥ ४९ ॥

का० [१७, १२, १८] पुनश्चितिं घोपरि तद्वयेन ऋषय
इति प्रत्वृचम् । मध्यापहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि
गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिसुपदधाति येनेत्वष्टर्चेन प्रत्वृचमि-
त्वर्थः ॥ आग्नेयोऽष्टौ पट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः

मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञ
कर्तुं सुद्यता इत्यर्थः । कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः
तथा स्रः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्त्रीकुर्वाणाः । मन
संबन्धेन्द्रियाणां च एकाग्रं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि
सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि ।
मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति
स्तीर्णमाच्छादितं बर्हियत्र तम् बर्हियज्ञसाधनोपलक्षकम्
यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । ये विद्वांसस्ते मनव इति [८,
६, ३, १८] श्रुतेः ॥ ४९ ॥

तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभि-
रुत वा हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य
लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः । पत्नीभिः कलत्रैः
सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः
सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवे-
मित्यर्थः । कीदृशे वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके
दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना
अधिकं सुखस्थानं स्त्रीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य
लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । एतद् तृतीयं
पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैव एतत्तपतीति [८, ६, ३, १९]
श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुहङ्गुरग्युरयमग्निः सत्प-
तिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दिव-

द्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्ववः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्या-
रूढः । एतद् वाचो मध्यं यत्रैप एतच्चीयत इति [८, ६, ३,
२०] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्ववः युद्धेऽसवः पाप्मानस्ता-
नधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्पदम्
कस्कादित्वात्तः [पा० ८, ३, ४८] । पृतनां सेनां युद्धं वा
इच्छन्ति पृतन्वन्ति सुप आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८]
कव्यध्वरेत्यादिना [पा० ७, ४, ३६] पृतनायाष्टिलोपः ततः
क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्वयः । अधस्पदं
कुरुताए सर्वान् पाप्मान इति [२०] श्रुतेः । कीदृगोऽग्निः
भुरण्युः जगद्धर्ता । भुरण्युरिति भर्तृत्वेतदिति [२०] श्रुतेः ।
सत्यतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः
पृष्ठे भूस्युपरि निहितः स्थापितः । दविद्युतदत्यन्तं द्योत-
मानः दधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि शत्रन्तो
निपातः ॥ ५१ ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो
द्योततामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य
मध्य उप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि
स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु
पुरुषव्यव्ययः । उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं
लोकमित्येतदिति [८, ६, ३, २१] श्रुतेः । कीदृगोऽग्निः वीर-
तमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं हविल्लक्षणं
दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इटकानां सहस्रेण संनितः

सहस्रेण संमितौ घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः ।
 अग्रयुच्छन् कर्मस्थप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभा-
 जमानः दीप्यमानः । इमे वै लोकाः सरिरमिति [२१]-
 श्रुतेः ॥ ५२ ॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देव-
 यानान् कृणुध्वम् । पुनः कृण्वाना पितरा
 युवानान्वातांसीत्त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

मन्त्रदृष्टपीनाह । हे ऋषयः ! एनमग्निं यूयं सम्प्रच्य-
 वध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक्
 प्राप्नुत । सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्वमूनेतदृष्टपीनाह । समेनं
 प्रच्यवध्वमुप चैनए सम्प्रयातेति [८, ६, ३, २२] श्रुतेः ।
 एवमृष्टपीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने ! देवयानान् पथः कृणुध्वं
 कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयाना-
 स्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् देव-
 लोकप्राप्तिहेतुन्मार्गान् कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने ! यत ऋषय
 एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिपुः अनुक्रमेण
 विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः
 पितरा वाङ्मनमे युवाना तरुणौ अयातयामावन्थोऽन्यसङ्गती
 कृण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः कृजः शानच् । विभक्तोराकारः ।
 संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः
 जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाक्
 चैव मनश्च पितरा युवानेति [२२] श्रुतेः ॥ ५३ ॥

उद्बुध्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते
 सएष जेषामयज्ञ । अस्मिन् सधस्ये अध्युत्-

रश्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने ! त्वमुदबुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रोतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः । किञ्च हे विश्वे देवाः ! यूयम् कृतेष्टपूर्तां निष्पापो यजमानश्च सधस्ये देवैः सहस्वितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वात्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतत्ययः । द्यौर्वा उत्तरं सधस्यमिति [८, ६, ३, २३] श्रुतः । विश्वेर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने ! येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्धे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गे गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनुची दक्षिणायां ददाति प्रैति [१२] दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतः । अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यत ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्कृत्वियो यतो जाता अरो-
चयाः । तं जानन्नग्न् आरोहाया नो वर्धया
रयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३, १४, १२, ५२] ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतु अग्नेरन्तःश्लो-
षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप
ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्म ज्यैष्ठ्याव
सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथि-
वी इमे शैशिरावृतु अभिकल्पमाना इन्द्र-
मिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिर-
स्वदध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने
मन्त्रा उच्यन्ते । का० [१७, १२, २२] ऋतव्ये तपश्च तप-
स्यश्चेति । ऋतव्ये इ पथेष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं
यजुः उत्कृतिच्छन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरी
ऋतु शिशिरर्तोरवयवी । शिष्टं व्याख्यातम् [१३, २५]
॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिं-
ष्मतीम् ॥ विश्वस्त्रै प्राणायानाय व्यानायो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्तेऽधिपति-
स्तथा देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का० [१७, १२, २३] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ।
यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्व-
ज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रायः । सूर्यदेवत्यं यजुः शक-
रीच्छन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु ।

सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विज्ञेयः । अन्यद्वाख्यातम्
[१४ अध्या० २४ क०] ॥ ५८ ॥

लोकां ष्टण छिद्रं पृणाथो सौद ध्रुवा
त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योना-
वसीषदन् ॥ ५९ ॥

ता अस्त्र सूददोहसः सोमं शीणन्ति
पृथ्वायः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने
दिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विष्वा अवीष्टधन् समुद्रव्यचस
गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यति
पतिम् ॥ ६१ ॥

का० [१०, १२, २४] दक्षिणाऽसात्त्वत्तरन्निमावा-
दधि लोकमृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणा-
दपरस्यां दिश्वरन्निमावादधि पद्यालोकद्वयं परित्वज्य तृतीय-
लोकादारभ्य प्रथमचितिवक्त्रोक्तमृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
तिस्रोऽपि द्वादशे [१२, ५४—५६] व्याख्याताः ॥ ५८—६१ ॥

प्रोधदश्वी न यवसेऽविष्यन्वदा महः स व-
रणाद् व्यखात् । आदस्य वातो अनुवाति
शोचिरधस्म ते व्रजनं कृणामस्ति ॥ ६२ ॥

का० [१०, १२, २५] प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णस्त्रिवः
मातृषे शर्करे मण्डस्ये छिद्रे प्रोधदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम् ।
पशुमीं पितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करासव्यौ परस्पर-

संलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्त्रयमादृशासंज्ञे द्वे दृष्टके उपधेये ।
 तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्कूरेखामध्ये प्रोथदश्च इति विकर्णीष्ट-
 कामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयौ त्रिष्टुप् । मथ्य-
 मानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन् काले महः महतः संवर-
 णात् संत्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात्
 व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति
 शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा०
 ३, ४, ८७] तिप-इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्वो न । न
 इवार्थे अश्च इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्य-
 न्नाश्चः प्रोथति । आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं
 वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायुग्न्योः
 सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वल-
 यति शोचिः । अग्नेः सन्दीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु
 [निघ० १, १७, ६] पठितम् । यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य
 वातो वाति । अथेति निपातोऽर्थार्थः । अथ वातेनाग्नी
 ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमन-
 स्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्णा हुताशन इत्युक्तेः ।
 श्चेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति
 व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य । अथेतस्य व्रजनं कृष्णं भव-
 तीति [८, ७, ३, १२] श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [निघ०
 २, ८, ६] पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोष्ट्रा सदने सदयाम्यवतश्क्यायायुः
 समुद्रस्य हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीमा या
 द्यां भास्या दृथिवीमोवन्तरिचम् ॥ ६३ ॥

का० [१७, १२, २५] आयोश्चेति स्वयमावृष्णाम् ।
 आयोरिति कण्डिकादयेन विकर्णादक्षिणां स्वयमावृष्णामुप-
 दधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमावृष्णा-
 देवत्ये आद्यं ब्राह्मण्यणिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः । हे स्वय-
 मावृष्णे ! आयोः आदित्यस्य सदनं स्थानं तां त्वा त्वां साद-
 यामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः ।
 कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा
 समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृष्ट्या जगदांर्दी-
 कुर्वन् समुद्र उच्यते । किञ्भूते सदनं छायायामाश्रयभूते
 हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामतं
 एव भासतीं शोभमानाम् । तां काम् या त्वं द्यां द्युलोकमा-
 भासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं
 चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीं
 प्रथस्वतीं दिवं यच्छु दिवं हृहृ दिवं मा
 हिंसीः ॥ विश्वस्त्रै प्राणायामानाय व्यानायो-
 दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्वाभि-
 पातु मन्त्रा स्वस्त्या कुर्दिषा शन्तमेन तथा देव-
 तयाङ्गि एखद्भुवे सौ दतम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४, १२, १५, ५८] ॥ ६४ ॥

सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि ।
 सहस्रस्योन्मासि । साहस्रोऽसि । सहस्राय त्वा
 ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

का० [१७, १२, २७] तिष्ठन्नग्निं प्रोचति हिरण्यशकल-
सहस्रेण शते हे दे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्ट-
काचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शत-
द्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः ॥ पश्चाग्नेयानि
यजूंषि । हे अग्ने ! सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि ।
सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि ।
साहस्रः सहस्राहोऽसि । सहस्रायानन्तफलाय त्वा त्वां
प्रोचामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अस्मिन् पञ्चदशोऽध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।
वाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रि-
योऽथ होममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, १, १-५] शतरुद्रि-
यो होम उत्तरपक्षस्यापरस्याष्ट सहस्रां परित्रित्स्वर्कपर्णेनाकं-
काष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमित्यान् गवेधुकासहानजाची-
रमेके तिष्ठन्नुदङ्गमस्त इत्यध्यायेन त्रयनुवाकान्ते स्वाहाकारो-
जानुमात्रे पश्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुख-
मात्रे प्रतिहोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति-

प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणान्तः
गतद्वित्रयसंज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह
उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जहामात्रादयः पूं
निष्ठातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलै
र्मियान् गवेधुक्तासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्क-
काष्ठेन सन्ततं चारयन् परिश्रितु पातयन् अर्कपत्रं दक्ष-
करणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने
अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन ।
तत्रानुवाकत्रयान्तेऽर्भकेभ्यश्च वो नम इत्यत्र [२६क०]
जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते
सुधन्वने चेत्यत्र [३६क०] नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहा-
कारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [६३ क०] प्रत्यवरोहमन्त्राः
तेभ्य प्राक् सुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति
कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये दिवीति [६४ क०] सुख-
मात्रे । येऽन्तरिक्षमिति [६५ क०] नाभिमात्रे । ये पृथिव्या-
मिति [६६ क०] जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते ।
षोडशऽर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदैवत्वः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः
तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभः हे जगत्या । अध्यायस्य परमेष्ठि-
देवप्रजापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [१५—१६ क०]
कुलोऽपि ऋषिः ॥ हे रुद्र ! रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा
रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः स्वर्णं रुत् ज्ञानं राति ददाति
रुद्रः ज्ञानम् भावे क्षिप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो
नरान् दुःखभोगिन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव मन्त्रवे
क्लोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेपवे-
वाणाय नमः उतापि च ते तव वाहुभ्यां नमः । तव क्लोध-
वाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरधीरापापकाशिनी
 तथा नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाक
 शीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र ! या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त !
 तथा तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः
 पश्यतिकर्मा [निघ० ३, ११, ८] । कीदृशी तनूः शिवा शान्ता
 मङ्गलरूपा । यतोऽधोरा अविषमा सौम्या अतएवापाप-
 काशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न
 पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न
 पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां
 तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनो-
 तीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ
 शेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः अम गती
 भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्-
 स्तम्बुद्धिः शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् [पा० ६, १, ८४ वा०
 २] । कीदृश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषु^१ गिरिशन्तु हस्ते^२ विभर्ष्यस्त^३ वि । शिवां
 गिरित्र^४ तां कुरु^५ मा हिंसीः^६ पुरुषं^७ जगत् ॥३॥

हे गिरिशन्त ! त्वं यामिषु^१ वाणं हस्ते^२ विभर्षि धारयसि
 किं कर्तुम् अस्तवे असु चेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून्
 चेमुमित्यर्थः । हे गिरित्र ! गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि
 वायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु ।
 किञ्च पुरुषं पुत्रपोवादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि मवाशा-
 दिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदाम-
सि । यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छा सुमना
असत् ॥ ४ ॥

गिरी कैलाशे श्रुते गिरिशः हे गिरिश । शिवेन वचसा
मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदा-
मसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः
[निरु० ५, २८] संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६, ३,
१३६] दीर्घः । इदन्तो मसि [पा० ७, १, ४६] । किं वदामः
इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः
पञ्चादि यथा येन प्रकारेण अयच्छ नीरीगं सुमनाः शोभन-
मनस्कं च असत् भवति तथा कुर्वन्ति शेषः । सुमनःशब्दे
पुंस्त्वमार्थं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावि-
त्यट् [पा० ३, ४, ८४] इलोपः ॥ ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्त्रा प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहींश्च सर्वान् जन्मयन् सर्वांश्च यातुधान्यो-
ऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रो सामध्यवोचत् अधिकक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते
मम सर्वाधिकं भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्त्रा अधि-
कवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः
देव्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणैव रोगनाशा-
द्विषकम् । एवं परीक्षसुक्ता प्रत्यक्षमाह हे रुद्र ! सर्वा
यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप
अस्त्राभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन्
जन्मयन् विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः अधराचीः

अधरेऽधोदेशेऽच्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः ।
चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्तामो अरुण उत वभ्रुः सुमङ्ग-
लः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः
सहस्रशोऽवैष्ठां हेड ईमहे ॥ ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो
रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः,
किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमन्त्रदपरा-
धजं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड
इति क्रोधनाम [निघ० २, १३, १] । अभिसर्वतसोरिति
[पा० २, ३, २ वा० १, २] द्वितीया । कीदृशोऽसौ ताम्नः
उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च
वभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि
यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहि-
तः । उतैनं गोपा अदृश्यन्तदृश्यन्नुदहार्यः स
दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयो कुर्वन्तिरन्तरं
गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदीक्तसंस्कार-
हीनाः अदृश्यन् पश्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उद-
हार्यः मन्थोदनेत्यादिना [पा० ६, ३, ६०] उदकस्योदादेशः
जलहारिणी योपितीऽप्येनमदृश्यन् पश्यन्ति । आगोपाला-
घ्ननादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृष्टोर्लुङि हरितो वेति [पा० ३, १, १
५०] च्छेरदृ. रगागमश्यान्दसः । कीदृगः नीलग्रीवः विप-

धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव
लक्ष्यः । विलोहितः विशिषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नो-
ऽस्मान्मृडयाति सुखयतु अमो मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति
ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीदु-
षे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकर-
नमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो
भवतु । कौटशाय महस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरू-
पिये । मीदुषे मिमेहेति मीद्वान् तस्मै मिहि सेचने दाष्टान्-
साङ्गान्मीद्वंशेति [पा० ६, १, १२] कसन्ती निपातः सेक्ते
दृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायैत्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य
रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कार-
मकरं करोमि कञ् क्तौ शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोराल्योर्ज्याम् । याश्च
ते हस्त इपवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः ! भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् ।
मनुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] इत्वम् ।
ऐश्वर्यस्य समयस्य धर्मस्य यशसः त्रियः । ज्ञानवैराग्ययोथैव
पक्षां भग इतोरणेत्युक्तेः । हे भगवन् ! धन्वनः धनुष उभयो-
राल्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु
याश्च ते तव हस्ते इपवः वाणाः ता इपूः परावप परालिप
॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विगल्यो वाणांवा

तः । अथो य इपुधिस्तवारे अस्त्रनिधेहि तम्
॥ १२ ॥

हे रुद्र ! ते तव धन्वनी हेतिः धनुःसम्बन्धिः प्रायुधं
विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्वजतु मा इन्वित्वर्थः ।
वृषी वर्जने रुधादित्वात् अम् । अथो अपि च यस्तव इपु-
धिस्तमस्त्रकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्त्रतो दूरे स्थापय
॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्ण सहस्राक्षं शतेपुधे । नि-
शीर्यं शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव
॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिपुधयो यस्य हे सहस्राक्ष !
हे शतेपुधे ! त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शीमं-
नचित्तश्च भव अनुमृदाणेत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवतत्य अप-
ज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाणाणि निशीर्यं
शीर्णानि कृत्वा शृ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे शो त्यप् ऋत
इडातोः [पा० ७, १, १००] ॥ १३ ॥

नमस्तु आयुधायानातताय धृष्यवे । उभा-
भ्यामुत ते नमो वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ! ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु ।
कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्यवे धर्यणशौ-
लाय । धृपेः क्लृप्त्ययः । रिपून् इन्तुं प्रगल्भाय । उतापि
च ते तवीभाभ्यां वाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमो-
ऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय
॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा
 न उच्चन्तमुत मा न उच्चितम् । मा नो वधोः
 पितरं मातॄं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र
 रौरिषः ॥ १५ ॥

हे रुद्र ! नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधोः
 मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधोः नोऽस्माक-
 मुच्चन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधोः उतापि नोऽस्माकमुच्चितं
 सिक्तं गर्भस्थं च मा वधोः नः पितरं जनकं मा वधोः
 उतापि नो मातॄं जननीं मा वधोः महान्तमित्यनेन सिद्ध-
 योर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः
 वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रौरिषः मा
 हिंसीः रिपतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो
 गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः । मा नो वीरान्
 रुद्र भामिनो वधीर्हविषन्तः सदमिच्छा हवा-
 महे ॥ १६ ॥

हे रुद्र ! नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रौरिषः
 मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा
 रौरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रौरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तौघं
 तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः । भाम क्रोधे । भामिनः क्रोध-
 द्रुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क उपकार
 इति चेत् हविषन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवा-
 महे यागायाञ्चयामः त्वदेकशरणा ययमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्यु दिशां च पत-
ये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां
पतये नमो नमः शम्भिराय त्विषोमते पद्योनां
पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां
पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापे इति [४७क०] ऋक्-
पर्यन्तं सर्वाणि यजूंषि । तत्र नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां
धनुष्कृद्भयवो नम इत्यन्तानां [४६ क०] चत्वारिंशदधि-
कद्विंशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः
किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [४६ क०] अग्निवायुसूर्या
देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ छन्दांसि तु । चतुरक्षरं देवो
वृहती पञ्चाक्षरं देवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्षरं
यजुर्ऋषिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्ऋती दशा-
क्षरं यजुः पङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजु-
र्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति ।
एतान्येवात्र छन्दांसि ॥ तद्द्रुममध्ये केचनोभयतीनमस्काराः ।
पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयती-
नमस्काराः हिरण्यवाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः ।
[२८क०] ततोऽन्यतरतीनमस्काराः धन्यतरत आदावेव यजु-
र्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [२८ क०]
प्रखिदते चेत्यन्ताः [४६ क०] । इपुमद्भय इत्यादि [२२ क०]
श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः [२८ क०] प्रत्यक्षाः व इति युञ्जन्द्-
योगात् । इपुङ्गद्भय इति [४६ क०] उभयती नमस्काराः
सभाभ्य इति [२४ क०] जातसंघा रुद्राः । उभयती नमस्काराः

शान्ततमाः अन्यतरतीनमस्कारा घोरतराः ॥ तेषां मन्त्रा-
णामयं उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिर-
ण्यमाभरणरूपं वाह्योर्यस्य स हिरण्यवाहुः स च सेनां नय-
तीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय
रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते
हरिकेशास्त्रेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां
जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं
वालढणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः ।
त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य
दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गाणां पाल-
काय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणद्वयोः मार्गाः
श्रुतावुक्ताः ॥ हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवी-
तिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां
गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो वभ्लुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये
नमो नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो
नमो रुद्रायात्तायिने क्षेत्राणां पतये नमो
नमः सूतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

वभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा विभक्तिं रुद्रमिति वभ्लुर्वृष-
भस्तस्मिन् येते स वभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै
रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य
हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां
पालकाय रुद्राय नमः ॥ आतर्तन विस्तृतेन धनुषा सह
पति नच्छति आयतायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥
क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै

अहन्ते सूताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिनं
हन्ति ॥ वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्वपतये वृक्षाणां पतये
नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायोषधीनां प-
तये नमो नमो मन्त्रिये वाणिजाय कक्षाणां
पतये नमो नमो उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्नीनां
पतये नमः ॥ १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्वपतिगृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण
तस्मै नमः ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति
भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिव-
स्कृतं स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥
ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचन-
कुशली मन्त्री वाणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः ॥
वनगता गुह्यवीरधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः ॥
उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्या-
क्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्नीनां
सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एकी रथो
गजद्यास्त्रास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष सेनाविशेषोऽयं पत्ति-
रित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार० १, २८६] ॥१९॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्त्वनां पतये
नमो नमः सहमानाय निव्याधिनं आव्याधि-
नीनां पतये नमो नमो निपङ्गिये ककुभाय
स्तेनानां पतये नमो नमो निचरेवे परिच-

रायार॑ण्यानां पत॑ये नमः॑ ॥ २० ॥

कृत्स्नं समप्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्भनुः यस्य स कृत्स्ना-
यतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्षणपूर्णधनुष्टेन धावते
युद्धे शीघ्रं गच्छति रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः
तलोपस्थान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृत्-
स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन
धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्ट लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्वन्-
शब्दः प्राणिवाचो सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां
पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां
विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधो तस्मै नमः ॥ आ सम-
न्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्व्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥
निपङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निपङ्गी ककुभो महान् तस्मै
रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु [निघ० ३, ३, १६]
पठितम् ॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहार-
बुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ
हरणच्छ्रया चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां वनानां
पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य
जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादि-
शरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं
स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं
चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु
लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्थायूनां पतये
नमो नमो निपङ्गिण्य इपुधिमते तस्कराणां

पतये नमो नमः सृक्कायिभ्यो जिघांसद्भ्यो
 सुष्णतां पतये नमो नमो ऽसिमद्भ्यो नक्तं चर-
 ङ्गो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन्
 तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीवं
 धनमपङ्कते वदञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापङ्कवः परिवञ्चनम् ॥
 गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः ।
 स्त्रीया एवाहर्निशमज्जाता हर्तारश्च । पूर्वं स्तेनाः उत्तरे
 स्तायवः तेषां पतये नमः ॥ निपङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽ-
 स्यास्तीति निपङ्गी इपुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीपुधिमान् तदु-
 भयरूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥
 सृक् इति वज्रनाम [निघ० २, २०, ६] सृक्केन वज्रेण सह
 यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृक्कायिणः अतएव शत्रून् हन्तु-
 मिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तिः संव-
 न्ताच्छ्लप्रथयः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ शिवादिषु धान्यापहर्तारो
 सुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः भन्ति येषां
 तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खड्गं धृत्वा
 रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृ-
 न्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्त्वापहरन्तस्तेषां पतये
 नमः । २१ ॥

नमो उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्जानां
 पतये नमो नमो इपुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो
 नमो नमो आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो ।

नमो नमः॑ आयच्छुभ्रोऽस्यद्वायवो नमः॑ ॥२२॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्वास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः
प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरी चरति गिरिचरः अध्वन्यानां
वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविपमस्यानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय
नमः ॥ कुं भूमिं चैवगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुष्ठाः
कुक्षितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इपवो विद्यन्ते
येषां ते इपुमन्तः जनान् भीषयितुं वाणधारिणस्तेभ्यो नमः ॥
धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः !
धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः
एवमग्रेऽपि ॥ आतन्वन्त्यारोपयन्ति स्यां धनुषीत्यातन्वाना-
स्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ प्रतिदधते सन्दधते वाणं धनुषीति सन्द-
धानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूपि
ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति चिपन्ति वाणानित्य-
स्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो॑ विसृजद्भ्यो विध्यद्वायवो नमो॑ नमः॑
स्वपद्भ्यो जाग्रद्वायवो नमो॑ नमः॑ शयानेभ्य
आसीनेभ्यश्च वो नमो॑ नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्वायवो
वो नमः॑ ॥ २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति वाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो
नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति मञ्चूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः
सुप्तस्य वाणस्य लक्ष्णे प्रवेशो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः
स्वप्रावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः
जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शेरते ते शयानाः सुपुस्य-
वस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च

वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ॥
धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो
नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम आ-
व्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम
उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैत-
प्रतिपादनाय । अथो एव ए हेतानि रुद्राणां जातानीति
[८, १, १, १८] श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः सभा-
दिषु रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो
वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो
वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिनीो देव्यः सेना
वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो
नमः ॥ उल्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उप-
सर्गान्वयलोपः षुपोदरादित्वात् [पा० ६, ३, १०८] ब्राह्मणाद्या
मातरस्ताभ्यो नमः ॥ ढहन्ति घ्नन्ति ढहत्यः ढहि हिंसायां
हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो
गृत्सेपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्व-
रूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भृतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां
पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ व्राता नानाजातीयानां

सदास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥
 गृध्रन्ति याञ्छन्ति गृह्णा विषयलम्पटाः गृह्णा मंधायिनो वा-
 तेभ्यो नमः ॥ गृह्णपतयस्तत्पान्नकास्तेभ्यो वो नमः ॥
 विलतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटितादयस्तेभ्यो
 नमः ॥ विम्बं मर्षं नानाविधं रूपं येषां ते विम्बरूपास्तुरश-
 वदनहयप्रोवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो'
 रथिभ्यो' अरथेभ्यश्च वो नमो नमः' चतृभ्यः
 संग्रहीतभ्यश्च वो नमो नमो' सहस्रो अर्भके-
 भ्यश्च वो नमः' ॥ २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापत-
 यस्तद्रूपेभ्यो वो नमः । इक्ष्वाण्डसः ॥ रथाः सन्ति येषां
 ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो
 वो नमः ॥ चि निवासगत्योः तुदादिः चियन्ति निवसन्ति
 रथेष्विति चत्तारः यद्वा चिप् प्रेरणे चिपन्ति प्रेरयन्ति सार-
 थीनिति चत्तारः रथाधिष्ठातारः नमृनेष्टृत्वष्टृचतृहोतृपोढमा-
 ढनामाढपिढदुहिढ इत्वौणादिकसूत्रेण ढच्प्रत्ययान्तो निपातः
 तेभ्यो नमः ॥ संग्रहन्त्यस्मानिति संग्रहीतारः सारथयः खुल्-
 ढचाविति [पा० ३, १, १३१] ढच् । तेभ्यो नमः ॥ महान्तो
 जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणाः
 दिभिरन्याः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्ष्त्रभ्यो रथकारिभ्यश्च वो नमो नमः
 कुलालेभ्यः कुमरिभ्यश्च वो नमो नमो' निप्रा-

देव्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः । श्वनिभ्यो
मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

तच्चाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथ-
काराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भ-
कारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मांशो लोहकारास्तेभ्यो वो नमो-
ऽस्तु ॥ निपादा गिरिचरा मांसाशिनो भिक्षास्तेभ्यो नमः ॥
पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कमादयस्तेभ्यो वो नमः ॥
ग्रनो नयन्ति ते शून्यः श्वकण्ठवद्वरज्जुधारकाः श्रमणिनः
नयतेर्द्धस्य आर्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान् कामयन्ते ते मृग-
यवः । इदं युरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६,
३१] सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यक् क्यचि
चेति [पा० ७, ४, ३३] प्रातस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति
[पा० ७, ४, ३५] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो
नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो
भवाय च रुद्राय च नमः । शर्वाय च पशुपतये
च नमो नीलघीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

श्वानः कुकुरास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ श्वनां पतयः श्वपतयः
श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य
रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमङ्गो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य [२२क०]
थे वःशब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदादिभ्यः ॥ इत्युभयतो-
नमस्कारमन्वाः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम
मन्वा उच्यन्ते ॥ भवन्त्यत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भव-
स्तुभ्यो नमः ॥ एत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तन्नेः

नमः ॥ शृणाति दिनस्ति पापमिति सर्वस्तस्मै नमः ।
 पशून् अन्नान् पाति रचतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विषम-
 क्षणेन नीला नीलवर्णा श्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नील-
 शीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागे
 यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकी ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च नमः ।
 सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय
 च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषु मते
 च ॥ २९ ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः ॥ पाश-
 पतादिवेषेण ॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युत्ताः
 मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्तकेशस्तस्मै नमः । यत्वादि-
 रूपेण मुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै
 इन्द्ररूपाय नमः ॥ शतं धनूंसि यस्य शतधन्वा धनुषधेत्व-
 नङ् [पा० ५, ४, १३२] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः ॥ गिरी
 कैलाशे शतैःसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय विष्णु-
 रूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपियु पशुपु विष्टः
 प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिव्यन्तर्यामितया
 श्रित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञोऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः
 शिपिरादित्वा वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः । शिप-
 योऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कौक्तेः [निरु०
 ५, ८] ॥ अतिशयेन मीढान् मेघरूपेण सेक्त्वा मीढुष्टमः
 तस्मै नमः । इषवो वाणाः सन्वस्येतीपुमान् तस्मै नमः
 ॥ २९ ॥

नमो॑ ऋ॒खाय॑ च॒ वाम॒नाय॑ च॒ नमो॑ वृ॒हते॑
च॒ वर्षी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒द्वाय॑ च॒ स॒ष्टधे॑ च॒ नमो॑-
ऽग्र॑ाय च॒ प्रथ॒माय॑ च ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्ताराः ॥ इत्योऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः
सङ्घुचितावयवस्तस्मै नमः ॥ वृहन् प्रौढास्तस्मै नमः ॥
वर्षीयानतिमयेन वृद्धः प्रस्यस्त्रेव्यादिना [पा० ६, ४, १५०]
वर्षादेशः तस्मै नमः ॥ वृद्धो वयसाधिकः तस्मै नमः ॥ वर्षन्ते
विद्याविनयादिगुणैस्ते वृद्धः पण्डिताः क्षिप् तैः सह वर्त्तत
इति सङ्घत् तस्मै नमः ॥ जगतामथे भवोऽग्रस्तस्मै नमः ॥
अथाद्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नम॑ आ॒शवे॑ चा॒जि॒राय॑ च॒ नमः॑ शी॒घ्राय॑
च॒ शी॒भ्याय॑ च॒ नम॑ ऊ॒र्म्याय॑ चा॒व॒ख॒न्याय॑ च॒
नमो॑ ना॒दे॒याय॑ च॒ दी॒प्याय॑ च ॥ ३१ ॥

अश्रुते जगद्ग्राप्नोतीत्याशस्तस्मै नमः ॥ अजति गच्छती-
त्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः ॥ शीघ्रे वेगवहस्तुनि भवः
शीघ्रः । तत्र भव इति [पा० ४, ३, ५३] यत्त्वन्न ॥ शीभृ
काल्यने शीभते कथ्यते इति शीभ आत्मज्ञाघी पचाद्यच् तत्र भवः
शीभ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय
नमः ॥ ऊर्मिषु कङ्कोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः ॥ अवगतः खनो
यस्मात्तदवखनं स्थिरजलम् यद्वा अथ नीचैर्गर्तादौ खनोऽवखन-
स्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः ॥ स्त्रीभ्यो
दक् [पा० ४, १, १२०] ॥ दीपे जलान्तर्वर्त्तिनिर्जलभूमौ भवो
द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ च॒ कनि॒ष्ठाय॑ च॒ नमः॑

पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चाप-
गल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥ ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं
प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्य चेति [पा० ५, ३, ६१]
प्रशस्यशब्दसेष्ठानि ज्यादेशः ॥ अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठ-
स्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति [पा० ५, ३,
६४] कनादेशः ॥ पूर्वं जगदादौ द्विरण्यगर्भरूपिणीत्यन्नः
पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण
जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादि-
रूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्वान्मः ॥ गल्भु धाव्ये
गल्भनं गल्भो धाव्यंस् अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भो-
ऽपगल्भोऽव्युत्पन्नोन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तिरितो-
ऽपगल्भो वा ॥ जघनं गन्वादीनां पथाद्भागस्तत्र भवो जघ-
न्यस्तस्मै नमः ॥ बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्नस्तस्मै नमः
॥ ३२ ॥

नमः सीर्ध्याय च प्रतिसूर्याय च नमो
याभ्याय च क्षेम्याय च नमः शोक्धाय चावसा-
न्याय च नमो उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

सीर्भं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सीर्भ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्य-
पापाभ्यां सहितः सीर्भो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं
नयति पापेन पापसुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्याद्यवर्णयुतः [प्रश्नो-
पनिष० २, १] । तत्र भवः सीर्भ्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवा-
होचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसूर्यः तस्मै
नमः ॥ आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रं मातृस्य मण्डने । व्रण-

शुभो चमूष्टे नियोज्यारक्षके कर्णे । मन्त्रभेदेऽप्यीति विश्वः ॥
 यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्त्तिदाता तस्मै नमः । क्षेम
 क्लृशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः ॥ लोका वैदिकमन्त्रा यशो
 वा तत्र भवः ह्यक्षस्तस्मै नमः ॥ अक्सानं समाप्तिर्वेदान्ती
 वा तत्र भवोऽयसान्यस्तस्मै नमः ॥ उर्वरा सर्वशस्याद्या भूः तत्र
 धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः ॥ खलो धान्यविवेचनदेशः
 तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्को भुवि धाने क्रूरे कर्णे
 जयेऽधमे इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः । श्रवाय
 च प्रतियवाय च नमः । आशुषेणाय चाशुराय
 च नमः । शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो
 जलं वा । वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽग्निसि कानने ॥ कक्षं
 त्वणं वक्षी वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि
 दोर्मूले कच्छे शुष्कवने त्वणे ॥ श्रूयत इति श्रवः शब्दस्त-
 द्रूपाय नमः ॥ प्रतियवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आशुः
 शीघ्रा सेना यस्य स आशुषेणः तस्मै नमः ॥ आशु शीघ्रो रथो
 यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः ॥ शूराय शुद्धधीराय नमः ॥
 अक्षभिनक्षि रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

नमो विल्मिने च कवचिने च नमो
 वर्मिणे च वरूथिने च नमः । श्रुताय च श्रुत-
 सेनाय च नमो । दुन्दुभ्याय चाहनन्ध्याय च ॥ ३५ ॥

विल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति विल्मी तस्मै नमः ॥ पटस्यूतं
 कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवचो तस्मै नमः ॥

लोहमयं शरीररत्नं वर्म तदस्यास्तीति वर्म तस्मै नमः ।
 गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरुथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति
 वरुथी तस्मै नमः । वरुथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥
 श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः
 तस्मै ॥ दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । दुन्दुभिस्तु भेर्यां
 दितिसुते विषे ॥ आहन्यते ताद्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं
 दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृष्णावे च प्रमृशाय च नमो निष-
 क्त्रिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णोपवे चायुधिने
 च नमः स्नायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृष्णोतीत्वंगशीलो धृशुः प्रगल्भः त० ॥ प्रसृशति
 विचारयति प्रसृशः पण्डितः त० । इगुपधेति [पाः ३, १,
 १३५] कः ॥ निषक्त्रिणे खड्गयुताय नमः ॥ इषुधिमते तूष्णयुताय
 नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इपवो वाणा यस्य सः तीक्ष्णोपुः त० ॥
 आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी त० । शोभनमायुधं
 त्रिशूलं यस्य स स्नायुधः त० । शोभनं धनुः पिनाकं यस्य
 स सुधन्वा त० ॥ ३६ ॥

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः कात्याय
 च नीष्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च
 नमो नादेयाय च वैशुन्ताय च ॥ ३७ ॥

सुतिः सुद्रः प्रवाहः सुद्रमार्गो वा तत्र भवः सुत्वः त० ॥
 पत्या रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः त० ॥ कुत्सित-
 मटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काथ्यः त० ।
 काटः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो

गिर्यधीभागः । ऋक्पूरव्यूःपथामिति [पा० ५, ४, ७४] अप्र-
त्ययः इरन्तरूपसर्गभ्योऽप्य ईदिति [पा० ६, ३, ८७] अयश्-
व्यस्येकारः तत्र भवो नीप्यः त० ॥ कुल्या कृत्विमा सरित्तत्र
भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० ।
कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो
नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वैश्रन्तोऽल्पसरः तत्र
भवो वैश्रन्तः त० ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चाव्युष्याय च नमो वीध्राय
चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च
नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः त० ॥
इन्ध्री दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो
वीध्रः यद्वा विगत इध्री दीप्तिर्यस्मात्त वीध्री घनागमः तत्र
भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यः त० ॥ मेघे भवो मेघ्यः
त० ॥ विद्युति भवो विद्युत्यः त० ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः
त० ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः त० ॥ ३८ ॥

नमो वार्याय च रेप्राय च नमो वास्तु-
व्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय
च नमस्तास्त्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिप्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति
रिप्सा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५]
मनिन् । तत्र भवो रिप्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः ॥
वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः त० । वैश्वभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥
वास्तु गृहभुवं पाति वास्तुपः त० ॥ उमया संहितः सोमः त० ॥

रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्नो रत्न-
वर्णः उदयद्रविरूपेण त० । अरुण ईषद्रत्न उदयोत्तर-
कालीनार्करूपेण । ३८ ॥

नमः शङ्खवे च पशुपतेये च नमः उग्राय
च भौमाय च नमोऽग्रे वधाय च दूरेवधाय च
नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो
हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्खः शं सुखरूपा गावो
वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः
पालकः त० ॥ उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं त० ॥ भीमः
शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः
त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दूरेवधः त० ॥ हन्तीति
हन्ता त० । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥
अतिशयेन हन्ता हनीयान् त० । तुरिष्टेभ्यः स्थिति [पा०
६. ५, १५४] षचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः ॥ हरयो
हरिताः केशाः पत्ररूपा चेपां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो
नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

नमः सञ्जवाय च मयोभवाय च नमः
शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति यन्भवः यदा शं सुखरूपयासी
भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च त० ॥ मयः सुखं
भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं

करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः त० ।
सक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण
ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां
साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयित्वमिति
विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त० ॥ शिवतरो-
ऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां
काण्डिकायां पङ्क्ते यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमः पार्थ्याय चावाय्याय च नमः प्रतर-
णाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय
च नमः शण्प्राय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारि संसाराध्येः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्थः त० ॥
अवारि अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारत्वेन भवोऽवार्यः त० ।
पारावारे परार्वावौ तीरे पावं यदन्तरमिति कोपः ॥ प्रक-
र्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्-
कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थे
प्रयागादौ भवः तीर्थः त० ॥ कूल्ये तटे भवः कूल्यः त० ॥
शण्यं बालवृणं गङ्गातीरेत्पन्नं कुशाङ्गुरादि तत्र भवः शण्यः
त० ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

नमः सिक्कल्याय च प्रवाह्याय च नमः
क्लिशिलाय च चयणाय च नमः कपर्दिने
च पुलस्तये च नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च
॥ ४३ ॥

सिक्कतासु भवः सिक्कल्यः त० ॥ प्रवाहे स्रोतसि भवः
प्रवाह्यः त० ॥ कुक्षिताः चुद्राः शिलाः शंकोरारूपाः पापान्घा

यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः ॥ चियन्ति निवस-
न्यापो यत्र स चयणः स्थिरजलप्रदेशः त० ॥ कपर्दी जटा-
जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी त० ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः ।
यस्य तत्त्वं छान्दसं रस्य लत्वं च । यद्वा पूर्णं शरीरिणु अस्तिः
सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त० ॥ इरिणमूपरं
विद्वेषदेशस्तत्र भव इरिण्यः त० ॥ प्रकष्टः पन्याः प्रपन्यो
बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः त० ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्पप्रा-
य च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय
च नमः काव्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै । गोष्ठाध्वनिवद्वा ब्रजाः ॥
गावस्तिष्ठान्त यत्रेति तन्नोष्ठं तत्र भवो गोष्ठप्रस्तस्मै । तल्पं
शय्या तत्र भवस्तल्पप्रस्तस्मै ॥ गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै ॥
हृदये भवो हृदयो जीवस्तस्मै । निवेष्ट्य आवर्ता नीहार-
जलं वा तत्र भवो निवेष्ट्यः त० ॥ कुक्षितमटन्ति गच्छन्ति
जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः
काव्यः त० ॥ गह्वरे विपमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा
तिष्ठति गह्वरेष्ठः त० । गह्वरं विलदन्मयोः ॥ ४४ ॥

नमः शुष्कप्राय च हरित्याय च नमः पाण्ड-
सुव्याय च रजस्र्याय च नमो लोप्याय चोल-
प्याय च नम जव्याय च सूर्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्कः त० ॥ हरिते पाद्रे काष्ठादौ
हरित्यः त० ॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त० ॥

धोर्गुणः ॥ रजसि गुणे परामे वा भवो रजस्यः त० । रजो
रेणुपरागयोः स्त्रीषुष्ये गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गम-
नादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः त० । लोपः
संहारो वा ॥ उलपा वल्लजादिदृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः
त० । उलपस्तु गुल्लिनीदृणभेदयोः ॥ उर्व्यां भूमौ भव
उर्व्यः त० । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा ॥ शोभन
ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः प॒र्णाय॑ च प॒र्णशु॑दाय॑ च॒ नमः॑ उद्-
गुर॑मा॒णाय॑ चाभिघ्न॑ते च॒ नमः॑ आ॒खिद॑ते च॑
प्र॒खिद॑ते च॒ नमः॑ इ॒षु॒क॒त॒भ्यो॑ ध॒नु॒ष्कृ॒द्भ्यो॑ च॒
वो नमो॑ नमो॑ वः कि॒रि॒के॒भ्यो॑ दे॒वाना॑ हृद-
ये॒भ्यो नमो॑ विचिन्व॒त्के॒भ्यो नमो॑ विचि॒ण्त्-
के॒भ्यो नमः॑ आ॒नि॒हृ॑तेभ्यः ॥ ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः ॥ शदृष्ट शान्ते शदनं शदः
शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति
यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरो
उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण
उद्यमी तस्मै ॥ अभिघ्नन्ति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै । आ
समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै ।
प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून्
वाणान् कुर्वन्ति ते इषुकतस्त्रेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनुषि
चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः त्रेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्म-
दादेशयोगात् प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां
समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मत्व-

सुकम् ॥ अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्यग्भ्योनि
 चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमःशब्दाच्चत्वार्येव
 यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृ-
 तिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां
 हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ।
 देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवा-
 नाए हृदयानीति [८, १, १, २३] श्रुतेः । हृदयानीव हृद-
 यानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः ।
 कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यः । वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति
 किरिकास्तेभ्यः एते होदण् सर्वं कुर्वन्तीति [८, १, १, २३]
 श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचि-
 न्त्वक्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः ॥ विविधं धिग्वृन्ति हिंसन्ति
 पापमिति विचिन्वक्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । आ सम-
 न्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो
 रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गत्यर्थः । तेभ्य-
 स्तप्तेभ्यस्त्रोणि जीतोऽथजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इति
 श्रुतेः ॥ ४६ ॥

द्रापे अन्यसस्यते दरिद्र नीललोहित ।
 आसां अजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोद्भो
 च नः किञ्च नाममत् ॥ ४७ ॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः । आद्योपरिष्ठाद् बृहती सप्ता-
 षट्शतहादशार्णपादा । हे द्रापे ! द्रा कुत्सायां द्रापयति
 कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्यसः
 सोमस्य पते ! पालक ! अन्यसस्यत इति सोमस्य पत इत्येत-
 दिति [८, १, १, २४] श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परियङ् !

अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित ! कण्ठे नीलो-
ऽन्यत्र लोहितः हे शिव ! नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीना-
मेपां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहुलं हृन्द-
सीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे
प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्पीः कर्मणि पठगौ । च पुनर्नो-
ऽस्माकं किञ्चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आम-
मत् रुग्णं मा कार्पीत् यद्वा रुग्णं मास्तु । अम् रोगे लडि
घातोरमागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ त॒वसे॑ क॒प॒दि॒ने॑ च॒य॒द्वी॑राय
प्र॒भ॒राम॑हे म॒तीः । यथा॑ श॒सस॑द् द्वि॒पदे॑ चतु-
ष्प॒दे वि॒श्वं॑ पु॒ष्टं ग्रा॒मे अ॒स्मिन् न॑नातुरम् ॥ ४८ ॥

कुलदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदोया मतीः बुद्धीः
रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं अराम
इत्यर्थः । ह्यहोर्भः । कोदशाय तवसे महते बलवते वा
उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २, ६, ३, ३] । कपदिने
जटिलाय । चयद्वीराय चयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र
स चयद्वीरः तस्मै शूरायेत्यर्थः । चयन्तो नश्यन्तो वीरा
रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे
सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा वेन प्रकारेण यं सुखम-
सत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणि-
जातं पुष्टं समृद्धमनातुर निरुपद्रवं स्वस्वं च यथा असत् तथा
मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

या ते॑ रु॒द्र शि॒वा त॒नूः शि॒वा वि॒श्वार्हा॑

भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तथा नो मृडं
जीवसे ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप् । हे रुद्र ! या ते तव ईदृगी तनूः शरीरं तथा
तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृडं सुखय । कीदृगी
शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि
च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसयोग इति [पा० २, ३, ५]
द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याण-
कारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । रुतस्य
शरीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः ॥४९॥

परि नो रुद्रस्य हे तिष्टं णक्तु परि त्वेषस्य
दुर्मतिरघायोः । अव स्थिरा मघवङ्गस्तनुष्व
मीढुः स्तोकाय तनयाय मृडं ॥ ५० ॥

त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिहणक्तु
परितो वर्जयतु अस्मान् मा हन्त्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य
अघायोः द्रोघुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहवृद्धियास्मान् परिहणक्तु ।
त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच् । अघ पापं
परस्येच्छति अघायुः सुप आत्मनः क्वञ्चित्यत्र [पा० ३, १, ८]
परिच्छायामपि वाच्यमिति क्वच् । क्वचि चेतौत्वे [पा० ७,
४, ३३] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] आकारः
क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्वयः । मेहति सिञ्च-
तीति नोद्वान् हे मीढुः कामाभिवर्षुक ! स्थिरा स्थिराणि
हृदानि धनूषि त्वमवतनुष्व अवतारय च्यारहितानि कुरु ।
क्विस्ये मघवङ्गः । मघमिति धननाम । मघं हविल्लक्षणं धनं
वि यते वेपां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भय-

निवृत्तये इत्यर्थः । किञ्च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च
मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय । कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

मीडु^१ष्टम शिव^२तम शिवो नः सुमना भव ।
पर^३मे वृक्ष आयु^४धं निधाय कृत्तिं वसान आच-
र पिनाकं विभ्र^५दागहि ॥ ५१ ॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्वेष्यार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढान् मीडुष्टमः । अत्यन्त शिवः शिवतमः । हे मीडुष्टम अतिशयेन कामसेताः ! हे शिवतम ! अत्यन्त कल्याणकर्तः ! नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तय भव । किञ्च परमे दूरस्थे उन्नते वा हृत्ते वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय सखाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपयरेति वा । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । न्याशरहीनं धनुर्मावं शोभार्यं धारयन्नागच्छे-त्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिरि^१द्र विलो^२हित नमस्ते अस्तु भगवः ।
यास्ते^३ सहस्र^४ हे तयोऽन्वमस्मान्निवपन्तु ताः
॥ ५२ ॥

हे अनुष्टुभौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र ! हे विलोहित ! विगतं लोहितं कल्पय यज्जात् स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप ! भगवः ! भगवन् ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे सद्र ! ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसख्यान्वायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्वमस्मात्तिरिक्तं निवपन्तु प्रन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो वाहोस्तव हेतयः ।
तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि
॥ ५३ ॥

हे भगवः ! भगवन् ! पशुणैश्वर्यसम्पन्न ! तव वाहोर्हस्तयोः
याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा
मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराङ्मुखानि त्वं
कृधि कुरु करोतेः शपि तुमे शुश्रूणुषु कृत्वभ्यम्बुन्दसीति [पा०
६, ४, १०२] हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्ट इतीशानः
जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसख्यानि धनुः खड्गः शूलं
वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः
संख्यैकवचनाच्च वीष्णायामिति [पा० ५, ४, ४३] शस्त्रत्वयः
धनुरादीना प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि
भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि
तन्मसि ॥ ५४ ॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा
उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये
रुद्रा भूम्यामधि भूमिरुपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि
धनूँपि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि
सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः' अव-
तारयामः अपच्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं घिषाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्पुण्येऽन्तरिक्षे भवा अधि ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधियित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्षवे अर्षांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्षवम् मेघाधारत्वात् । अर्षसो लोपयेति [पा० ५, २, १०८, २] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिव्य रुद्रा उपस्थिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

दुःखा रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपस्थिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला ग्रीवा येषां ते । शितिः श्लेतः कण्ठो येषां ते । विषयासात्कियान् कण्ठभागः क्लृणः कियान् खेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमाया भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्त्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विधेयम् ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु श्रेष्ठ्यादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पि-

ज्वराः शष्पं बालवृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीव
नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विल
हिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येष
ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्ष्यम् विगतलोहितादि
धातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दि
नः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि
॥ ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः
भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्ती
मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखासः
विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः सुच्छिदत
नुग्डा इत्यर्थः । अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलवृदा आयुयुधः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिक-
वैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वोर्चाऽनुपङ्गः । तथा पथि-
रक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते
पथिरक्षसः । ऐलवृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः
यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः त
एव परोक्षवृत्त्या ऐलवृदा पचन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः ।
आयुयुधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः
यद्वा आयुर्जीवनं पथीकृत्य युध्यन्ते ते आयुयुधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निष-
ङ्गिणः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्म-
सि ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति ।
कौट्याः सृकाहस्ताः सकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते
येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सृका-
हस्तास्तेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो ज-
नान् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्म-
सि ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति
विशेषेण ताडयन्ति घातुवैपम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः ।
तथा पात्रेषु पात्रस्थचीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिवतो
चीरादिपात्रं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो
व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषा-
मिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा
वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि
तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतवमात्रं येषां ते अतिगयेन बहवो
भूयांसः उल्लेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दग्ध वितस्थिरे
आश्रिताः दग्ध दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूपि चवतन्म
इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमि-
षवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्धाः । तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विषो
यश्च नो वेष्टि तमेषां जग्मे दध्नः ॥ ६४ ॥

कण्डिकावयात्मिकानि त्रीणि यजूंषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि
धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्या रुद्रा
उच्यन्ते । दिवि द्युलोक्ये ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां
वपं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्वानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्या-
दीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥
तेभ्यो रुद्रभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे
इति शेषाः प्राङ्मुखाञ्जलिकारणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति ।
दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्-
मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदक्षुखाः दशाङ्गुलीः
कुर्वे । ऊर्धाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं वद्धा सर्व-
दिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं
नतिरस्तु । दश वा अञ्जलिरङ्गुलयो दिशि दिश्वेवैभ्य
एतदञ्जलिं करोतीति [८, १, १, ३८] श्रुतः । ते रुद्रा
नोऽस्मानवन्तु रचन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ।
किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषतीति शेषः वयश्च यं द्विषो यस्य
द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वा-
ज्ञानां रुद्राणां जग्मे दंष्ट्राकराले मुखे दध्नः स्थापयामः अस्मद्-
द्विषमश्मद्देष्यश्च नरं रुद्राः पूर्वाज्ञा भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मा-
न्नायन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात
 इषवः ॥ तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
 प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो
 अस्तु ते नोऽवन्तु ते नोऽसृज्यन्तु ते यं द्विषो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां
 रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्वानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य
 वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो
 वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्यातम् । ६५ ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये ष्ठिष्व्यां येषामन्नमि-
 षवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
 प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो
 अस्तु ते नोऽवन्तु ते नोऽसृज्यन्तु ते यं द्विषो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहियायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ये ष्ठिष्व्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं
 वस्तु आयुधम् अययावभक्षणे कदम्बभक्षणे चीर्यं वा प्रवर्त्य
 रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः ष्ठिष्वीस्येभ्योऽन्नायुधेभ्यो
 रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वत्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यय-

रोहमन्त्राः । अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति [८, १, १, ३२]

व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय इरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्मन्मूर्जं पर्वते शिश्रियाणामद्भ्य ओषधी-
भ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतं पयः । तां न
दूषमूर्जं धत्त मरुतः संरराणाः ॥ अश्मंस्ते
क्षुत् । मयि त जर्क । यं द्विषस्तं ते शुगृ-
च्छतु ॥ १ ॥

षोडशोऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषे-
कादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, २, १] चित्यं परिषिञ्चत्य-
ग्नीदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्मूर्जमित्यद्वेराधि । पचस्यापर-
मन्धिः कचस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरमन्धिसमीप
आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्वेरारभ्य सपञ्चपुच्छ-
मग्निप्रदक्षिणं बलधारया नमन्तादग्नीत्सिञ्चतीत्यर्थः ॥ यजुर्म-
रुहेवत्यम् आपीं त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! तां प्रसिद्धामिषमन्मूर्जं
रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः
सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः । रा दाने
वह्मं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] जुहोत्यादिभ्यः क्षु द्वित्वं
च यानचि परे । कौटुमीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पापाचे
पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां अयतीति शिश्रियाणा
ताम् अयतेः यानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम् । तथा जर्जं

सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वणि विद्यन्ते यस्मिन् स
 पर्वतः पर्वमरुद्गां तन्प्रत्ययः अत्रातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत
 इति [पा० ३, २, ७५] अत्रातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति
 मेघे ऊर्जं जलं शिथियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः ।
 तथा अद्गः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्यो-
 ऽश्वत्यादिभ्यः सकाशादधिसम्भृतसधिकं सम्पादित गोद्वारेण
 पयो दुग्धं च शिथियाणाम् गौरपः पीत्वीपधिवनस्पतीन्
 भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्पन्नजलरूपां गौस-
 सुत्यां पयोरूपां चेपमूर्जं दत्तेत्यर्थः । मरुतो वै वर्षस्ये शत
 इति [.८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ का० [१८, २, २] अश्मंस्ते
 क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैव द्विरपरम् ।
 सकान्तेऽश्मानि कुम्भमश्मंस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति
 पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिपिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा देवता देवी
 वृहती । अत्रातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने !
 ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुद्विषां भोज्यत्वात् ॥ का० [१८,
 २, ३] कुम्भमादत्ते । आशोर्देवता देवी वृहती हे अश्मन् ते
 तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० [१८, २, ४]
 कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिशोणीप्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां
 निरस्यति यं द्विष इति । तं पापाण कुम्भे कृत्वा दक्षिण-
 वेदिशोणी पूर्वासुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं
 निरस्यतीत्यर्थः ॥ यजुष्यं इती शुक् देवता । हे अग्ने ! ते तव
 शुक् शोक्स्तं नरसृच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विषः
 अस्मद्विषेपविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

इ॒मा से॑ अ॒ग्न इ॒ष्टका॑ धे॒नवः॑ स॒न्त्वेका॑
 च॒ दश॑ च॒ दश॑ च॒ शतञ्च॑ श॒तञ्च॑ स॒हस्रं॑ च

सहस्रं च्चायुतञ्च च्चायुतञ्च नियुतञ्च नियुतञ्च
 प्रयुतञ्चावुदञ्च न्यवुदञ्च समुद्रश्च मध्यं चान्तञ्च
 परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वसु-
 चामुष्णिं लोके ॥ २ ॥

का० [१८, २, ८] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन
 उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति । कुम्भनिरसनानन्तर-
 मपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिसुखस्तिष्ठन्ना-
 त्मन उपरि हस्तौ प्रचार्यं यावत् स्पृष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्टे मा
 म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ विकृतिरग्नि-
 देवत्या । हे अग्ने ! या इष्टकाः पञ्चसु चित्तिषूपदिताः
 इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्रयः सन्तु
 त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह
 एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदश-
 गुणिता संख्याच्यते । एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दश-
 गुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्व-
 संख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं
 भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं
 भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं
 लक्षदशकं प्रयुतग्रहण कोटिरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः
 कोटिर्दशगुणं अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यवुदम् न्यवुदश्चेनाज्ञ-
 संख्या चैवा एतेषां ग्रहणमज्ञसमुद्रान्तर्वर्त्तिनीनां खर्वनिखर्व-
 महापद्ममद्गुसन्नानां संख्यानामुपलक्षकम् तेनाज्ञं दशगुणं खर्वं
 खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं
 यद्गुः यद्गुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुण-

मन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः । चकारा इतरैतरसमुच्चयायाः ।
 एधमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासम्मिता इष्टका एता हे अग्ने !
 मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्हेतुभवनं कुत्रा-
 र्थ्यते तदाह अमुच अन्यजन्मनि तयान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र
 इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्येष्टकायीयन्ते
 तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्धर्माना एकादिपरार्धान्तसंख्या भव-
 न्तीति भावः ॥ २ ॥

ऋतव॑ स्य ऋता॒ष्टध॑ ऋतु॒षा स्य॑ ऋता॒ष्टधः॑ ।
 धृ॒तश्च॒रतो॑ मधु॒श्च॒रतो॑ वि॒राजो॑ नाम॑ काम॒दुष्ठा
 अ॒क्षी॑यमाणाः ॥ ३ ॥

वृद्धतो पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वादिकल्पः । अग्नि-
 देवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टकाः ! या यूयमेवंविधाः
 स्य भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृशः
 ऋतवः वसन्तादिरूपाः । ऋताष्टधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्ध-
 यन्ति ऋतष्टधः संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुषाः ऋतुषु
 वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्यशब्दस्य पुनरुक्तिः पाद-
 पूरणा । ऋताष्टध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्चरतः
 शुप्रतिर् चरणे घृतं श्योतन्ति ता घृतश्चरतः घृतसाविण्यः ।
 मधुश्चरतः मधु श्योतन्ति ता मधुसाविण्यः । नामेति
 प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता
 विराजः दशलोकमृणाभिप्रायमेतत् । कामदुष्ठाः यत्काम्यं
 तस्य दीग्ध्रः पूरयित्रः दुहः कञ्चथेति [पा० ३, २, ७०]
 कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

समुद्रस्य॑ त्वाव॑क्र॒याग्ने॑ परि॒व्ययाम॑सि ।

सहस्रं च्चायुतञ्च चायुतञ्च नियुतञ्च नियुतञ्च
 प्रयुतञ्चावुदञ्च न्यवुदञ्च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च
 परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वसु-
 चामुषिं लोके ॥ २ ॥

का० [१८, २, ८] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन
 उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति । कुम्भनिरसनानन्तर-
 मपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रीणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्ना-
 त्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्पृष्टुं शक्नोति तावत् सृष्टे मा
 म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ विकृतिरग्नि-
 देवत्या । हे अग्ने ! या इष्टकाः पञ्चसु चितिपूषिताः
 इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्धराः सन्तु
 त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह
 एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदश-
 गुणिता संख्यां चते । एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दश-
 गुणिता दशसंख्याभाष्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्व-
 संख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं
 भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं
 भवति नियुत लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं
 लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटिरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः
 कोटिर्दशगुणं अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यवुदम् न्यवुदश्चेनाज्ञ-
 संख्या च्चे वा एतेषां ग्रहणमज्ञसमुद्रान्तर्वर्त्तिनीनां खर्वनिखर्व-
 महापद्मशङ्कुसन्नानां संख्यानामुपलक्षकम् तेनाज्ञं दशगुणं खर्वं
 खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं
 शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणं-

मन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः । चकारा इतरितेरसमुच्चयार्थाः ।
 एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासम्भिता इष्टका एता हे अग्ने !
 मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्धेनुभवनं कुत्रा-
 र्थते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र
 इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्येष्टकाधीयन्ते
 तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्धर्माना एकादिपरार्धान्तसंख्या भव-
 न्तीति भावः ॥ २ ॥

ऋतव^१ स्य ऋतावृध^२ ऋतुषा^३ स्य ऋतावृधः ।
 घृतश्रुतो^४ मधुश्रुतो^५ विराजो^६ नाम कामदुघा^७
 अक्षी^८ यमाणाः ॥ ३ ॥

वृद्धती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदचरत्वाच्चिकल्पः । अग्नि-
 देवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टकाः ! या यूयमेवंविधाः
 स्य भवय ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृश्यः
 ऋतवः वसन्तादिरूपाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्ध-
 यन्ति ऋतवृधः संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुषाः ऋतुषु
 वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्यशब्दस्य पुनरुक्तिः पाद-
 पूरणा । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्रुतः
 श्रुतिर् चरणे घृतं श्रुतन्ति ता घृतश्रुतः घृतस्राविण्यः ।
 मधुश्रुतः मधु श्रुतन्ति ता मधुस्राविण्यः । नामिति
 प्रसिद्धौ । विराजः त्रिशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता
 विराजः दशलोकम्पृष्ठाभिप्रायमेतत् । कामदुघाः यत्काम्यं
 तस्य दोग्ध्रः पूरयित्वाः दुग्धः कव्वथेति [पा० ३, २, ७०]
 कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः चयद्विज्ञेताः ॥ ३ ॥

समुद्रस्य त्वावक्याग्ने परिष्ययामसि ।

तत्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावितसशाखाः कर्षणार्थं वेणी वडाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्मात्त्वेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने ! त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं सर्वोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि ! मण्डूकी भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्सस्त्रुद्धी हे मण्डूकि ! ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सच्च आगहि आगच्छ शपि लोपि मलोपः । यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिसं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यां स्त्रीं अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं
शिवो भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसाहचिणांसं कृपति । आग्नेयो ब्रह्मती । इदं चित्वाग्निस्थानं मण्डूक्यवकावितसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तत्रायनम् उदकप्राप्तिसाधनम् यागद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते अपां वाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्यास्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूपं हे अग्ने ! ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मादिरोधिनः पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिया मन्द्रया देव जिह्वया ।
आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

का० [१८, २, ११] पञ्चपुच्छानि चाभ्यात्ममग्नेपावक

किप् तथा कल्पनया सामर्थ्येन दीप्य वा । चामिति पृथिवी-
नाम [निघ० १, १, ६] । किम्भूतया कृपा पावकयो पाव-
यतीति पावकाः तथा पावयित्रा । चितयन्त्या चेतयन्त्या
यद्वा चितं करोति चितयन्ती तथा दृढचयकारिण्या । रोचने
दृष्टान्तः उपसी न भानुना न इवार्यं यथा उपसः कान्ताः
भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किञ्च यश्चाग्निः घृणिः ।
घृणिरिति दीप्तिनाम [निघ० १, १७, ११] । सुपां सुलु-
गिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्य
आ समन्तात् नु निश्चितं रुचते इत्यनुपङ्गः नकारधार्यः । विं-
कुचेन् एतशस्य एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्लस्य यामन्
यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्वं हिंसायां परवन्तानि
हिंसन् न इवार्यं यच्चून् हिंसन्निव रोचते यद्वा यामन्शब्दः
कर्मवाचकाः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन्न त्वरमाण
इव एतंशस्याश्लस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा । तथा
तद्वपाणः त्व्यंतोति तद्वपाणः जिद्वपा पिपासायाम् बहुलं
छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] ह्यादित्वाच्छानचिं ह्युद्वित्वे
पूर्णाहुतिं पिपासुः । अजरः जरारहितः । य ईदृशोऽग्निस्तं
कृपाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

नमस्ते हरसे शोचिये नमस्ते अस्त्वर्षिषे ।
अन्यास्ते अस्त्वत्पन्तु हेतयः पावको अस्त्वभ्यष्ट
शिवो भव ॥ ११ ॥

का० [१८, ३, ५] उभयमादाय चित्वारोहणं नमस्त
इति । हिरण्यकलसहितं सुक्खमाज्यम् दधिमधुदत्तकुश-
सुद्विभुता पात्री एतद्वयमादायाध्वर्युचिव्याग्निमारोहति
अस्त्वर्षिषे अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आग्नेयो

वृद्धती लोपमुद्रादृष्टा । हे अग्ने ! ते तव याचिपे शोचने-
हेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिपे हरसे हरति सर्व-
रसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तव अचिपे
पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

नृपदे वेट् । अस्पृपदे वेट् । बर्हिषदे
वेट् । वनसदे वेट् । स्वर्विदे वेट् ॥ १२ ॥

का० [१८, ३, ६] स्वयमावृष्णायां पञ्चमृहीतं जुहोति
नाभिर्वाहिरण्यादर्शनं च नृपदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् । आरुह्य
स्वयमावृष्णायां पञ्चमृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रेः नाभिवदिति
दक्षिणांसयोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति
तदत्र नेत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नयानि यजूंषि दैवो वृद्धती दैव्यः
पङ्क्तयः अन्त्या दैवो वृद्धती । नृपु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण
तिष्ठतीति नृपत् प्राणस्तस्मै वेट् हविर्दत्तम् वेट्शब्दः स्वाहा-
कारार्थः । प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सोत्तरवेदि-
र्वेट्कारश्चेमां परोक्षं वै तद्यद्वेट्कार इति [८, २, १, ७]
श्रुतेः । तथा नृपदे वेडिति । प्राणो वै नृपन्मनुष्या नरस्तयो-
ऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८, २, १, ८] ॥
असु उदकेषु श्रीर्वरूपेण सीदतीत्यसुपत् । योऽप्स्वग्निस्तमे-
तत् प्रीणातीति [८] श्रुतेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादि-
रूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु शोपधीषु तिष्ठतीति वा
तस्मै वेडस्तु । बर्हिषदे वेडिति य शोपधिष्वग्निस्तमेतत्
प्रीणातीति [८] श्रुतेः । वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्नि-
रूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट् । वनसदे वेडिति यो वन-
सतिष्वग्निस्तमे ॥ स्वः स्वर्गं आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्गित्

विद्यतिः सौदत्यथः यद्वाः स्वरादित्यः विन्दते सर्वित्तस्यै वष-
डस्तु ॥२२॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संव-
त्सरीणमुप भागमासते । अहुतादो हविषो
यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥२३॥

का० [१८, ३, ७] समासितान् कुशैः प्रोक्षति सपरि-
श्रित्वा वाह्येन च ये देवा इति । पात्रां सितान् दधिमधु-
घृतान् कुशैः परिश्रित्वाहितं सपत्रपुच्छमग्निं मध्ये बहिष्च
प्रोक्षति ऋग्वेदेनेत्यर्थः । जगत्वी प्राणदेवत्ये । ते प्राण-
रूपा देवा अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थाद्दधस्य
हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु स्वाहा-
कारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशास्ते
आहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निहुता-
माहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः ।
ते के संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरीणः
संपरिपूर्वात् ख चेति [पा० ५, १, ८२] संपूर्वाद्दक्षरात्रि-
हृत्तार्थे खप्रत्ययः संवत्सरं हि भूत्वाग्निशीयते इत्यभिप्रायः ।
कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञ-
योग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्र-
वरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति
व्युत्पत्त्यां चभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद्
यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञियाः ॥ २३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्त्ये ब्रह्मणः
पुरणतारो अस्य । येभ्यो न ऋते पर्वते धान-

किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि

॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अविष्टादृत्वेन देवत्वमायन
प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य
पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात्
खल्लृच्चाविति [पा० ३, १, १३३] लृच्प्रत्ययः । प्राणा
हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्मा तस्मैते पुरएतार इति
[८, २, १, १५] श्रुतेः । प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वाटुं न
शक्यते । किञ्च येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किञ्चन धाम
किमपि शरीरं न पवते पवङ् गतौ न चेष्टते । इत्यश्रुता ये
प्राणा देवास्ते पुनः कासते तत्राह न त इति ते प्राणरूपा
देवा न दिवः पृथगो सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः
पृथिव्यां भूमावपि न नैव । ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राण-
श्चत्स्मिंस्ते इति [८, २, १, १५] श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु
न पृथिव्याः प्रदेशेषु न । किं तर्हि स्रुपु अधि स्रु प्रक्षरणे
स्रुवन्ति क्षरन्ति स्रुनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि
तेषु अधिश्चित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः
॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चदा वरि-
वोदाः । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको
अस्मभ्यं शिवो भव ॥ १५ ॥

कां [१८, ३, ८] प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणांस्त-
रत्नैर्देवतरीत्ययः । अग्निदेवत्यां हृहती पङ्क्तिर्वा अष्ट-
ति गदवरत्नाद् विकल्पः । हे अग्ने ! ते तव हेतयो ज्वाला

पञ्चदशान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृ-
शस्त्वं प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं
ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरसञ्चारिवायुं ददातीति
व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो धनं ददातीति
वरिवोदाः ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभ्यं न्यत्रि-
णम् । अग्निर्नी वनते रयिम् ॥ १६ ॥

का० [१८, ३, १२] पञ्चगृहीत जुहोत्यग्निस्तिग्मेने-
त्यृचा । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाहार्येऽग्नी
जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं
सर्वमन्त्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां चीर्णं करोतु यास उप-
क्षये लेट् इत्यथ लौपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७]
इकारलोपः अत्र मदनं भक्षणमस्यास्तोत्यची भक्षकस्तम् । केन
तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतरुत्साहकर्मण
इति [निरु० १०, ६] यास्कः । किञ्च अग्निर्नीऽस्मभ्यं रयिं
धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्हीता
न्यसीदत् पिता नः । स आशिषा द्रविणमि-
च्छमानः प्रथमच्छदवराँश्च ॥ आविवेश ॥ १७ ॥

का० [१८, ३, १२] षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण ।
पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्या-
र्धमनुवाकशेषेण शालाहार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेष
य इमा विश्वेत्यारभ्य विद्विष्यो यथासदित्यन्तोऽष्टऽर्च इत्यर्थः ।
भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुभः । प्रजाः

संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्नृपिः कथयति । यो विश्व-
कर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूत-
जातानि जुहुवत् संहरन् सन् न्यसीदत् निपणः स्वयं स्थितवान् ।
कीदृशः ऋपिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता सञ्चाररूपस्य
होमस्य कर्त्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले
सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः । तथा
वोपनिषदः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन
मिषत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः ।
स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेये-
त्येवंरूपेण पुनःसिसृच्चारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं
धनमेपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण
प्रविष्टः । कीदृशः प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं
छादयतीति प्रथमच्छत् छादयतेः क्विपि ङस्रः उत्कृष्टं रूप-
मावृणन् सन् प्रविष्टः । इच्छमान इतीपेरात्मनेपदमार्थम्
सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यन्न स तप-
स्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
शदित्वादित्युतेः ॥ १७ ॥

क्विप् स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्
स्वित्क्थासीत् । यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा
विद्यामौर्गीन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोकि-
हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय
सृष्टूपेणारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति
इश्वरस्य तदाचिष्यते । स्वित्किति वितर्कं द्यावाभूमौ सृजतो
विश्वकर्माणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं

निवासस्थानम् अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्त ।
 स्विति वितर्कं आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनः
 त्वारम्भणमुपादानकारणं सृष्टिव घटानाम् । कथा क्रिया
 च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः ।
 या हीतो च कुन्दसीति [पा० ५, ३, २६] किमः याप्रत्ययः
 दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीय
 किमासीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं व्या स्वर्गं
 च जनयन् सन् महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि श्रीर्णीत् सृष्टे-
 द्यावापृथिवी आच्छादितवान् ऊर्णु आच्छादने लङ् उपसर्ग-
 व्यवधानमार्पम् व्यवहृतास्येति [पा० १, ४, ८२] वचनात् ।
 कीदृशः विश्वचक्षाः विश्व चष्टे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अती-
 तानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः
 ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुःश्रुत विश्वतोमुखो विश्वतो-
 बाहुःश्रुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धर्मति
 सं पतत्रैव्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह । एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी
 जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां सन्ध-
 मति धमतिर्गत्यर्थः सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतन-
 शीलैः अनिलैः पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः
 पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः
 यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् णिज-
 न्तत्वं ज्ञेयम् । कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुः
 यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतो-
 बाहुः विश्वतो बाहुवो भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा

यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य इति [पा० ५, ४, १३८]
पादस्यान्त्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्सकत्वाद्यस्य यस्य
प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति
सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो
यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा
पृच्छतेद् तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥ २० ॥

पुनरपि प्रश्नः । स्विति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ
अपि च स वृक्षकः आस यतो वनाद् वृक्षाच्च विश्वकर्मा यावा-
पृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततच्च निस्तच्छालङ्कृतवान् वचनव्यत्ययः
न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति । लोके हि गृहादिनि-
र्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कश्चिद् वृक्षं कृत्वा तक्षणादिना
स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः । किञ्च हे मनोपिणः !
विहांसः ! मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत
तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत्
स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत । कुम्भकारादिर्गृहादिक-
मधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत ऊर्णनाभि-
वदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या
मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिञ्जा सखिभ्यो
हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वुं वृधानः ॥ २१ ॥

हे विश्वकर्मन् ! हे स्वधावः ! स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान्
तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः ! मतुवसो वः सम्बुद्धौ छन्दसीति [८, ३,
१] वः हे सर्वावर्जक्षणावन् ! ते तव यानि परमाणि रत्नानि

धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि
 उतापि च या यानि मध्यमां धामानि इमा इमानि पूर्वा-
 क्तानि विविधानि धामानि मखिभ्यो यजमानेभ्यः शिञ्च
 देहि इवोऽतस्त्रिङ् इति [पा० ६, २, १३५] संहितायां
 शिञ्चपदस्य दोषः । क उपकार इति चेत् हविषि यजमान-
 सम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन् सन्
 स्वयं यजस्व । वयं यजाम इति कयं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः
 कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एव त्रयोमि स्वयं यजस्व । वर्धतेः
 शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः । तन्वमित्यत्र वा कन्द-
 सीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वरूपाभावे यथादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व
 पृथिवीमुत द्याम् । मुहूर्त्स्वन्ये अभितः सप-
 त्ना इहास्माकं सधवा सुरिरस्तु ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन् ! हविषा महत्तेन वावृधानः वर्धमानो
 जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्यायितानि भूतानि
 उतापि च द्यां युलोकायितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनु-
 ग्रहाय । किञ्च त्वत्प्रभादादन्वेऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो
 सुद्वान्तु मीहं प्राप्नुवन्तु किञ्च, इह यज्ञे सधवा इन्द्रोऽस्माकं
 सुरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माण्यमृतये मनोजुवं
 वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि
 जोषडिश्नश्चभूरवसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

विश्वकर्माण्यं हविषा वर्धनेन तातारुमि-

न्द्रमकृणोरवुध्यन् । तस्मै विशः समनमन्त
पूर्वीर्यमुषो विह्व्यो यथासत् ॥ २४ ॥

हे ऋचौ व्याख्याते [८ अध्या० ४५, ४६ क०] ॥ २३ ॥
२४ ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो वृतमेने
अजनन्तस्माने । यदेदन्ता अददहन्त पूर्व
आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

का० [१८, ३, १३] चक्षुषः पितृत्वपरमनुवाकेन । अष्ट-
चैन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव
पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्तित्वत्त्वयः अन्तान् द्यावा-
भूम्योरन्तप्रदेयानददहन्त दृढोल्लतवन्तः हं इते रूपम् । आत्
इत् आत् अनन्तरवाचौ इदेवार्ये अनन्तरमेव द्यावाभूमिदा-
व्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभू-
ताम् । तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षु-
रादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि
निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत्
छन्दस्सुभयवेति [पा० ३, ४, ११७] आर्धघातुकत्वाच्छपि
षिचो लोपः रोदस्योर्दाव्यौ दृष्टिं कुरुत इत्यर्थः । किं कुर्वन्
नश्माने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनु-
ग्रहाय रोदनी स्तम्भयन्नित्यर्थः । नमतेः शानचि तुगागम-
न्धान्दसः ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विनना आदिहाया धाता वि-
धाता परमोत संहक् । तेषामिष्टानि समिषा
मदन्ति यथा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके, सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्त-
 ऋषयः ऋष्यक इति [पा० ६, १, १२८] सन्ध्यभावः । तान्
 परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान्
 बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं
 प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि
 इषा अत्रेण आहुतिरसभूतेन सह सम्पदन्ति सम्प्रीदन्ते सभ्यक्
 मोद्दु क्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्मलोके इष्टभोगान्
 प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संहक् सम्यक्
 पश्यतीति संहक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मद्रष्टाः सुखिनी भवन्त्वित्यर्थः ।
 कीदृशो विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स
 तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः । आत् अपि च विहायाः
 नभोवह्नापकः यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः
 सहर्ता । धाता धारयिता योष्टा स्थितिकर्ता । विधाता
 उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उल्कृष्टः विभक्तेराकारः ।
 एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति
 तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामा-
 नि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नाम-
 धा एक एव तत् सम्प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥२७॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता
 उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६, ४, ५३] निपातः ।
 यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यद्य विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद
 जानाति । यद्य एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां
 नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव

करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि
सम्प्रश्नं सम्यक् प्रश्नो वस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं
यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा सम्प्रश्नं
सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव
स्वाधिकारिषु नियुङ्क्त इति भावः ॥ २७ ॥

त आयजन्त द्रविणं समस्त्रा ऋषयः
पूर्वं जरितारो न भूना । असूर्ते सूते रजसि
निपत्ते ये भूतानि समस्तखन्निमानि ॥ २८ ॥

ते पूर्वं ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्त्रै भूतग्रामाय
द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन
ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न
भूनां न भूना न बाहुल्येन मलोपच्छान्दसः किन्तु युक्त्या
कामिर्वर्षित्वेनेत्थः । कौटशाः जरितारः स्तोतारः । ते के
ये ऋषय इमानि भूतानि समस्तखन् स्रादेः करोतेर्लङ् ये
वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्ती-
त्वर्थः । कौटशाः असूर्ते असुभिः समदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरी-
रिता असूर्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य छान्दस इडभावो
निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वमवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा
रजमि अन्तरिक्षलोके निपत्ते निपत्ताः निपत्ताः स्थिताः जस
एकारः । लोका रजास्युच्यन्त इति [निरु० ४, १६]
यास्कः । कौटशे रजमि सूते सृष्टु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे
सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नमत्तनिपत्तेत्यादिना
[पा० ८, २, ६१] निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना ष्ठीव्या परो द्विवि-

रसुरैर्यदस्ति । कं स्विङ्गर्भं प्रथमं दध्
आपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २९ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्वाः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्य-
यवाहुष्यमत्र मन्वे । यत् अस्ति हृदीति शेषः यदीश्वरतत्त्वं
हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः व्युलोकादपि दूरे तिष्ठति
दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्शब्दः सान्तो दूरवाची । एता
पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरः । देवेभिर-
सुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विलक्षणत्वम् । सर्वज-
गद्विलक्षणत्वाद् गुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च
स्त्रिदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्ने दधिरे आधारयन्
धात्रो लिटि तङि प्रथमवहुवचनस्य लिटस्तुभ्योरेशिरेजिति
[पा० ३, ४, ८१] इरेचि कृते तस्य इरयो रे इति [पा० ६,
४, ७६] रे-आदेशे तस्य स्थानिवच्चादातो लोप इति चेत्या-
लोपे [पा० ६, ४, ६४] दध्ने इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमो-
त्यत्रा देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भं समपश्यन्त ददृशुः जगदिति
शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते
तदाद्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः
॥ २९ ॥

तमिङ्गर्भं प्रथमं दध् आपो यत्र देवाः स-
मगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं
यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्ने
दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त
नद्विताः सम्भूय वत्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्त-
त्राह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभि-

स्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्बीजं
गर्भरूपमर्पितं स्थापितं यस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भूत-
नानि भूतजातानि तस्युः स्थितानि तद्बीजमर्पितम् । तथाच
सृतिः [मनु० १, ८, ९] । अप एव ससर्जादौ तासु बीज-
मथाचिपत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सूर्यकोटिसम्प्रभमिति ।
स एव सर्वाययो न तु तस्याप्यन्य आयया इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक-
मन्तरं वभूव । नीहारेण प्राहृता जल्पा
चासुत्प उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशते । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूत-
जातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः !
यूयं न विदाथ न जानीथ लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४,
९४] आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वय-
मात्मानं जानीम इति चेत् न न ह्यहमत्ययगम्यं जैवं रूपं
परमेश्वरतत्त्वम् किन्तु युष्माकमहमत्ययगम्यानां जीवानाम-
न्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहमत्ययादतिरिक्तं सर्वा-
वदानं वेद्यमौश्वरतत्त्वं वभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्त-
टपि कुतो न विद्या इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्त-
न्तेऽतो न जानीथ । कौटशाः नीहारेण प्राहृताः नीहार-
सदृशेनाज्ञानेनाहृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्त-
ममन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्रीध-
यितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वाव-
रकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनी-
येनाज्ञानेन भवन्तः सूर्ये जीवाः प्राहृताः । न केवलं नीहा-
रेण जल्पया च प्राहृताः जल्पनं जल्पिस्तथा देवोऽहं नरोऽहं

म मेदं गृहं चैत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किञ्च असु-
 लपः असुषु अक्षन् वा लप्यन्ति असुलपः केनापि प्रकारेण
 प्राणान् भृत्वा तावतैव लप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं
 प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन ह्यसिः किन्तु उक्थशासः
 परवोकभोगान् सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थ-
 शासः शस्त्रस्तोतारः शंसेः क्षिप्यनिदितामिति [पा० ६, ४,
 २४] नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुषिकभोगप्रवृत्ता-
 नामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञान-
 मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा अजनिष्ट देव आदिङ्गन्धर्वो अ-
 भवद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितीषधी-
 नामपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये
 प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्धेदकर्त्ता मत्स्यलोकवासी
 चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्वान्तरपुरुपरूपेण जातः ।
 आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत्
 उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाहा
 गन्धर्वः अथो एवाहुरग्निरिवास्थै पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्वन्नो
 मन्वमानोऽगायदिव्यादिश्रुतः । पिता पालयिता ओषधीनां
 जनिता उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयो-
 ऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं
 व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं पुरवा पुरुन्
 वहन् चायते रक्षति पुरुवाः वहन्नां रक्षकम् विभक्तेराकारः
 बहुप्रकारं वा ॥ वैश्वकर्मणदीमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

आशुः शिशानो ह्यभो न भीमो घनाघनः

क्षोभेण चर्पणीनाम् । स क्रन्देनोऽनिमिषः एक-
वीरः शतं सेनां अजयत् साकमिन्द्रः ॥३३॥

का० [११, १, ८—१०] आहवनीये प्रथीयमानेऽप्रति-
रथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नी सर्वत्रैके । अग्नी चयने दध्ममादी-
प्याहवनीये चित्वां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य
द्वादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः ॥ अप्रति-
रथदृष्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश विष्टुभः । इन्द्रः शतं सेनाः शत-
संख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत् जयति ।
कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उष्-
प्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं छन्दसीति [पा० २,
४, ७६] जुहोत्यादित्वाच्छानचि द्वित्वम् । श्यति वज्रं
तीक्ष्णीकरोति शिशानः । वृषभो न वृषभ इव भीमः भय-
ङ्करः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति यत्ता
वा वृष्टिकर्तृमैघरूपो वा कर्पुकाब्दो घनाघन इत्यभिधानात्
चर्पणीनां अनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः
चालकः । सक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य
यदा समाहता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य
सः देवत्वात् यदा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसाव-
धान इत्यर्थः । एकवीर एकयासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं शत्रूनेक
एव जेतुं समर्थः । ३३ ॥

स क्रन्देनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण
दुश्चावनेन धृष्णना । तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं
युधो नरु इपुहस्तेन वृष्णा ॥ ३४ ॥

युध्यन्ते ते युधः क्षिप् पादादावामन्वितस्येति आशुदात्तः

हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः । इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत् परवलं
जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च तत् सहध्वम् अभिभवत विना-
शयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अनि-
मिपेण एकचित्तेन । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारिण
युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण युत्कारिणा । दुश्प्र-
वनेन दुःखेन चावयितुं शक्यः दुश्प्रवनेन अजयनेन ।
धृष्णेना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इपुहस्तेन इपवो हस्ते यस्य
तेन वारुणाद्यायुधोपेतैः । वृष्णा वर्षतीति वृष्णा तेन कामानां
वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

स इषुहस्तैः सनिपङ्क्तिभिर्वशी सञ्चष्टा
स युध इन्द्रो गणेन । सञ्चष्टजित् सोमपा
वाहुशध्व्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः । सञ्चष्टा खलुलृच्चाविति
[पा० ३, १, १३३] लृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्ता । वशी
वशयति रिपूनिति वशी यदा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा
निगृहीतारिपङ्क्तो वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि
सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता इगुपधन्नेति [पा० ३, १,
१३५] कप्रत्ययः । सञ्चष्टजित् सञ्चष्टान् युद्धाय सङ्गतान्
रिपून् जयति सञ्चष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति यज-
मानानां यानेषु सोमपानकर्ता । वाहुशधीं वाहुः शधीं
वल्लमस्यास्ति वाहुशधीं वाहुवलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष
इत्यर्थः । शर्धं शत वल्लनाम् [निघ० २, ८, ७] उग्रधन्वा
उग्रमुत्कृष्टं धनुर्दस्य सः धनुषश्चेत्यनडादेशः [पा० ५, ४,
१३१] प्रतिहिताभिरस्ता स्तेन धनुषा प्रेरिताभिरिपुभिरस्ता

चेसा असु चेपणे ढन् आयुदात्तत्वात् अस्यतीत्वंशीलः रिपुः
नाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३५ ॥

वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रानप-
वाधमानः । प्रमञ्चन् सेनाः प्रमृणो युधा ज-
यन्न्स्राकमेध्यविता रथानाम् ॥ ३६ ॥

वृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै वृहती तस्या एष पतिः व्याकरण-
कर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा वृह-
स्पतिरेव स्तूयते । हे वृहस्पते । त्वं रथेन परिदीय सर्वतो
गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्त्राकं रथानामस्त्रदीयस्यन्दना-
नामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्वम् रक्षोहा रक्षांसि
हन्तीति रक्षोहा क्तिप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून्पवा-
धमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रमञ्चन् प्रकर्षेण भग्नाः
कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य
क्तिपि द्वितीयाबहुवचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन्
॥ ३६ ॥

वलविज्ञाय स्वविरः प्रवीरः सहस्रान्
वाजी सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्वा
सहोजा जैत्रसिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र ! त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह ।
कीदृशस्व वलविज्ञायः वलं परकीयं विशेषेण जानाति वल-
विज्ञायः कर्मस्थण् आतो युक् चिण्कृतोः [पा० ७, ३, ३३]
यदा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्वविरः पुरातनः
सर्गानुगासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्रान् सङ्घो
वलमस्थाम्भोति सहस्रान् । वाजीऽस्यास्तीति वाजी अत्र-

वान् । सहमानः शत्रून्भिभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः । अभि-
वीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्वा अभितः
सत्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो
बलाज्जातः सहोजाः न ह्यन्यस्माज्जात इदृग्वलः स्यात् । गां
स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रवाहुं जयन्तमज्म
प्रमृणन्तमोजसा । इमं सजाता अनु वीरय-
ध्मिन्द्रं सखायो अनु संरभध्वन् ॥ ३८ ॥

हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः
सखायो देवाः ! इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूर वीर विक्रान्तौ
अदन्तधुरादिः लोट् वीरकर्म कुर्वाणमनुगस्य वीरकर्मणा
प्रोक्ताह्वयत । अनु संरभध्वम् संरभं वेगं कुर्वाणमनु संरभं
कुरुत । कौटशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति
गोत्रभित्तम् यदा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भित्ताम् ।
गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम् । वज्र-
वाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अज्म संग्रामं जयन्तम् ।
अजमेति युद्धनाम [निघं० २, १७, ४३] । अजतेर्गत्वर्थस्य ।
शोजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून् हिंसन्तन् मृणति हिंसाकर्मा
॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽद्वयो
वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्प्रवनः पृतनापाड-
युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

इन्द्रः युत्सुं युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षणं रचतु
इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] उपसर्गस्य क्रियापदात्

परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघहृन्दानि
 वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः ।
 वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य
 शतयज्ञो वा । दुद्यप्रवनः अप्रचाव्यः । पृतनां संग्रामं सहते
 अभिभवतीति पृतनापाट् । अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः
 प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः
 पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां
 जयन्तीनां मरुतो यन्वग्रस् ॥ ४० ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति
 शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु
 दक्षिणादाच्प्रत्ययः सोमः परोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा
 अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशीनां देवसेनानाम्
 अभिभञ्जन्तीनां अञ्चो आमर्दने शत्रून् मर्दयन्तीनाम् । तथा
 जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य रात्रौ आदित्यानां
 मरुताश्च शर्धो उग्रस् । महामनसां भुवनच्यवा-
 नां घोषो देवानां जयतामुदस्यात् ॥ ४१ ॥

वृष्णः कामधर्षितुरिन्द्रस्य रात्रौ वरुणस्यादित्यानां डाद-
 शानां मरुता चेपां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो वलं गजतुरगरथ-
 पच्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्यात्
 उल्लितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुल्लितमित्यर्थः ।
 कीदृशानां देवानां महामनसां महम्मनो चेपां ते महामन-
 सस्तेषां युद्धे स्मिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं

लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् ।
जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्वर्षय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां
मनांसि । उद्वृष्टवहन् वाजिनां वाजिनान्यु-
द्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! आयुधानि उद्वर्षय उद्भूतहर्षाणि
कुरु मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्व-
र्षय हर्षयुक्तान् कुरु । हे इतहहन् ! वैरिवातिन् ! वाजिनाम-
श्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्वर्षय उत्कृष्टानि कुरु ।
किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु
उद्गच्छन्तु रथाः सगव्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या
दुषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भव-
न्वस्माकं ॥ उ देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्घर्षेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु
इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः तदानोमस्माकं या
दुषवोऽस्मदीयेः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि घ्नन्तु ।
अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा
भवन्तु उ आदि च हे देवाः ! हवेषु अस्मान् यूयमवत
रक्षत अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३०] दोषः ॥ ४३ ॥

अमौषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती शृहाणाङ्गा-
न्यध्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शो-
कैरुत्थेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अथा देवता सा व्याधिर्भयं वा तस्मादेतया विद्वोऽपची-
 यते तस्मादथा अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतखर्वात् अन्येभ्योऽपि
 दृश्यते इति [पा० ३, २, १०१] उपत्ययः अपशब्दान्वाकार-
 लोपच्छान्दसः ततष्टाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणां-
 चेत्यथा । ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति [८, २, ३, ६]
 श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासव्यन्दिनी । हे अर्ष्व ! अमीषां शत्रूणां
 चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रु-
 गात्राणि गृह्णाना ततः परिहि अङ्गान्वादाय परामच्छ पुन-
 रन्यान् रिपून् गृह्णीतुमभि शत्रुमहं प्रेहि प्रगच्छ तेषां हृत्सु,
 हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्देह विभक्तिव्य-
 त्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्येन तमसा गाढान्वकारेण
 मचन्तां सङ्गच्छन्तां पच् सव्यन्ते लोट् ॥ द्वादशैन्द्राः समाप्ताः
 ॥ ४४ ॥

अवच्छृष्टा परापतु शरव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।
 गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः
 ॥ ४५ ॥

इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः । इय-
 मिपुदेवत्यानुष्टुप् । हिंसिका शरमयी इतिः शरव्या ब्रह्मणा
 मन्त्रेण संश्रिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंश्रिता तादृशि ! हे शरव्ये !
 त्वमेवच्छृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता
 भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च
 प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश्य प्रविश्य मामीषां शत्रूणां मध्ये
 कञ्चन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जही-
 त्ययः शिष्युः विशिष्ये पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५]
 श्रुतेः ॥ ४५ ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु वाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥४६॥

योद्धृदेवत्वानुष्टुप् योद्धन् स्तौति । हे नरोऽस्रदीया
योद्धारः । यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत
विजयं प्राप्नुत ह्यचोऽतस्त्रिड इति [पा० ६, ३, १३५]
प्रेतैत्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७]
जयतेत्यत्र दीर्घः । इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्यं सुखं
यच्छतु ददातु दाण टानि पात्रैत्यादिना [पा० ७, ३, ७८]
यच्छादेशः । किञ्च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिर-
रस्त्रायां भवथ । तथा वो युष्माकं वाहवो भुजदण्डा उग्रा
उहूर्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र लोटोऽडाटाविति [पा० ३,
३, ८४] अडागमः ॥ ४६ ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न
ओजसां स्पर्धमाना । तां गूहत तमसापव्रतेन
यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

मरुहेवत्या द्विष्टुप् हे मरुतः । या प्रसिद्धा अमी परेषां
शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति । कोदृशो
ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां तमसा
अन्धकारेण यूयं गूहत संवृतां कुरुत । तथा गूहत यथा
अमी सैनिका अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा
गूहत । कोदृशेन तमसा अपव्रतेन अपगत व्रत कर्म यस्मात्
तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः
॥ ४७ ॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा

इव । तच्च इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु-
विश्वा हा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्वा पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र
यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इत्येतच्च सम्भूय
पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा
येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्षकवचा
वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् ।
तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽक्षभ्यं शर्म विजयोत्यं सुखं यच्छतु
ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः
पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः
खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान् सर्वान्
शत्रून् आ समन्तादन्तीति विश्वाहा स शर्म यच्छतु इति
युनक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः
अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म
यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः
अत्यन्तसंयोते द्वितीया ॥ ४८ ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा
राजासृतेनानुवस्ताम् । उरोर्वरीद्यो वरुणस्ते
क्वणोतु जयन्तु त्वानु देवा मदन्तु ॥ ४९ ॥

का० [१३, ३, १०] मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ।
महाव्रते यागोऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छती-
त्यर्थः ॥ सोमवरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् । हे यजमान ! ते तव
मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आह-
णामि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽसृतेन नास्ति मृतं

भरणं येन तेन भरणनिशारकेणानेन परमंणा त्वा त्वामनुय-
 स्तामन्वाच्छाद्यतु धनं प्राश्नादनेऽदादिः लोष्ट् । तथा वरुणः
 ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उक्ततरः प्रथीयः सगोतु
 पत्यन्तमुद्य वरीयः पूंयसुनि प्रस्यस्केत्वादिना । [पा० ६, ४,
 १५७] उरोर्धरादेगः । किञ्च देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं
 त्वा त्वामनुनदन्तु अनुपूता भूत्वा ह्यथन्तु उक्ताह्यन्तु वा
 ॥ ४८ ॥

उदे^१नमुत्तरां^२ न्याग्ने^३ घृतेनाहुत । राय-
 स्योपे^४ण सधृष्ट^५ज प्रजया च बहु^६ क्षधि ॥५०॥

का- [१८, ३, १४] आर्द्राद्दुन्वरीर्घृतोपितान्तिष्ठ उदे-
 नमित्यादधाति प्रत्यृचम । अगुष्ठा उदुम्बरतरुत्वा रात्री
 घृतं स्वित्ताः प्रादेगमावोस्तिष्ठः समिध ऋक्त्वायेण गालाद्वार्यं
 जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्नि-
 देवत्वा द्वितीयेन्द्रदेवत्वा तृतीया निम्नोक्तदेवता । हे घृतना-
 हुत आच्येन सर्वतो ह्ययमान ! हे अग्ने ! एनं यजमान-
 सुत्तरां नय अतिगयेन उत् उत्तराम् तरवन्तादाभ्रत्वयः ।
 उत्लष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्योपेण धनसम्पदा
 संसृज सयोजय प्रजया सन्तत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहु
 क्षधि भूयांम कुरु बहुहुदुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

दुन्द्रे^१मं प्र^२तरां नय सजा^३तानामसद्^४शी ।
 तमे^५न^६ वच^७सा सृज दे^८वानां भाग^९दा असत्
 ॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त ! इमं यजमानं प्रतरां नय अति-
 प्रकर्षः पतराम् प्रलुष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सजा-

तानां समानजातीयानां वशी असत् वशयति वशी नियमन-
समर्था भवतु । किञ्च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं
कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति-
भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् ।
तस्मै देवा अधिब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडा-
शप्रधानं कर्म कुर्मः हे अग्ने ! तं यजमानं त्वं वर्धय । देवास्तः
स्मै तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रवन्तु सर्वभ्योऽधिकोऽयः
मिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको
भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रवन् ।
तस्मै द्वितीयार्थं चतुर्थी ॥ ५२ ॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्ति-
भिः । स नो भव शिवस्वप् सुप्रतीको विभा-
वसुः ॥ ५३ ॥

का० [१८, ३, १८] त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति । हीत्रा
प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति
मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालादायादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ॥
व्याख्याता [१२, ३१] ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवी यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं
दुर्मतिं वाधमानाः । रायस्पोषे यज्ञप्रतिमा-
भजन्ती रायस्पोषे अधि यज्ञो अस्यात् ॥ ५४ ॥

का० [१८, ३, १८] चित्तं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिशः

इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिपस्याद्यजमानाः पञ्च दिव्य
इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्तं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ
इति कर्कः अध्वर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाग्नि-
साधनवादिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्दे-
वत्या । पञ्च दिव्यः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः
देव्यो यज्ञममदीयमवन्तु । कीदृशो दिव्यः देवीः देव्यः
देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो देव्यः । तथा
अमतिममदीयप्रज्ञामान्यं दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां
बुद्धिमपवाधमानाः विनाशयन्त्यः । तथा रायस्योपे धनपुष्टौ
यज्ञयतिं यजमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः ।
किञ्च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अस्यात्
अधिकं तिष्ठतु ससृष्टोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समिद्धे अग्नावधिं मामहान उक्थपत्र
ईडो गृभीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्ती-
र्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहोत्राध्वर्यवादि-
कर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं
प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते ।
यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणीनाद्रेनायजन्त यजन्ते । यदी ग्रह-
णात्तच्छब्दाध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति
उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । गृभीत इति
धारित इत्येतदिति [६, २, ३, ६] श्रुतेः । उक्थानि
शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते ।
कीदृश उक्थपत्रः ईडः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमाम-
हानः महति पूजयति देवानिति मामहानः महतीर्विकरण-

व्यत्येने जुहोत्यादिभ्यः । ऋः स्याविति [पा० ६, १, १०]
 द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्या-
 सदीर्घः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यच्च यज्ञे । यज-
 मानो वै मामहान इति [८, २, ३, ८] श्रुतः ॥ ५५ ॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवयोः श्रीमनाः शत-
 पयाः । परिगृह्य देवा यज्ञनायन् देवा देवेभ्यो
 अध्वर्यन्नो अस्युः ॥ ५६ ॥

वृहतो पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या ।
 एवंविधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कौटुशाय दैव्याय
 देवानां हितो दैव्यन्तस्यै । धरतीति धर्ता तस्यै यागद्वारा
 जगतो धारयित्वा । जोषते जोष्टा सेविता तस्यै अन्नदत्तद्विषः
 सेवित्वा । कौटुशो यज्ञः देवयोः देवान् अयति हविर्दानेन
 सेवते देवयोः । श्रीमनाः अयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्य-
 जमानस्तास्मिन्ननोऽनुग्रहरूप यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीम-
 नसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः त्रिय दातुं मनो यस्य । शतपयाः
 शतसख्याकानि पयःप्रसृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा
 ऋत्विज ईदृश यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नु-
 वन्ति । किञ्च देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्व-
 येन्तः सन्तः अस्युः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमि-
 च्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्वच् कव्यध्वरपृतनस्यऽर्चि
 लोप इति [पा० ७, ४, ३८] अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

वीतु हविः शमितु शंभिता यजध्यै तुरी-
 यो यज्ञो यत्र ह्वयनेति । ततो वाक्ता चा-
 श्रितो नो जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

हवियेन्नदेवत्या वृद्धती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं
 होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका
 वाक्यानि ऋग्वजुःसामलक्षणाणि आशिषोऽभीष्टार्थं मनानि
 च नोऽस्मान् जुपन्ताम् सेवन्तां यज्ञफलान्वस्मानालिङ्गान्व-
 ल्यर्थः । कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम् । इष्टे स्थिष्ट-
 मित्येतदिति [६, २, ३, ११] श्रुतः । तथा शमिता सुपा
 सु इति [पा० ७, १, ३६] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः
 शमित्रा यजथ्ये यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थं से इत्यादिना
 [पा० ३, ४, ६] यजेस्तुमर्थे श्रथ्येप्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः तुरीयः
 चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होवा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्र-
 तिरथजपः एवञ्च तुरीयो होमः । तथा च श्रुतिः [६, २, ३,
 ११] अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चाद्द्वोऽन्वाह
 ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपथ्येप एव तुरीयो यज्ञ इति ।
 यद्वा आदावध्वर्युणाश्रावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्वाश्रावणम्
 यजेति ततोऽध्वर्याः प्रैषः ततो होतुर्वपट्कारः इति यज्ञचतुर्धा
 कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्यं रश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्यो-
 तिरुदयाँ २ ॥ अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे यां-
 ति विद्वान् सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः
 ॥ ५८ ॥

अग्निदेवत्या विष्टप् । ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं
 निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण
 होमार्थमुदयान् उद्वच्छति उत्पूर्वस्य दातेर्लङ्घि प्रथमवह-
 वचने नो रु आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः छन्दसि लुङ्-

कर्त्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्ण
 पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यद्य दिवो मध्ये निहितोऽव-
 स्थितः । पृथिविचित्रवर्णः नानारंश्मसङ्कुलः । अश्मा अश्रुते
 व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे
 विक्रमते नभः । यद्य विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोकः
 त्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति ।
 यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे
 व्याख्यानम् । अयं पृथिविचित्रवर्णोऽश्मा पापाणः पितुः
 कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्बर्त्तिन आहवनीयस्य योनिं
 कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्रः
 पेदाग्नीध्राटुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्यान्नातमन्वत्र ।
 अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्यानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये
 निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्प-
 त्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वर-
 रूपेण । कोटिशोऽश्मा उच्चा सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक
 इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः
 पूर्वमन्त्रे सूर्यमाभ्यात् सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमन-
 द्वैतत्वात् पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् समुद्रव्यचसुं गिरः ।
 रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यतिं पतिम्
 ॥ ६१ ॥

का० [१८, ३, २१] निधायै नमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा
 इति । एनं पृथग्स्थानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वं
 चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्युक्त्वतुष्टयेनेत्यर्थः ॥
 व्याख्याता [१२, ५६] ॥ ६१ ॥

देव॒ह्य॑ञ्च॒ आ च॑ वचत् सु॒ह्य॑ञ्च
आ च॑ वचत् । य॒क्ष॑द्ग्निर॒द्वो दे॒वाँर॥ आ च॑
वचत् ॥ ६२ ॥

विष्टतिदृष्टा यज्ञदेवत्वानुष्टप् । देवानाद्यतीति देवः
देवानामाद्याता यज्ञो देवानावचत् आयदतु चकारः समुद्ये
यजतु च । सुम् सुखं धनपुत्रकलवायुत्वमाद्यति सुम्हः
सुखकरो यज्ञो देवानावचत् आयदतु । अग्निदेवच देवाना-
वचत् आयदतु यक्षत् यजतु च । वचत् यक्षत् वहतेर्यज्ञेय
सिब्वहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिष्पत्ययो लेटोऽडा-
टावित्यडागमः [पा० ३, ४, ८४] इतथलोप इति [पा० ३,
४, ८७] तिष इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाज॑स्य॒ मा प्र॑सव उ॒द्य॑भि॒णो॒द्य॑भौत् ।
अ॒धा स॒प॒त्नानि॒न्द्रो॑ मे॒ नि॒ग्रा॑भेणाध॒राँर॥ अ॒कः
॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्वानुष्टप् वाजस्यावस्य प्रसवः प्रसृतिः उत्पत्तिः
अनुज्ञा वा उद्यग्भाषेण ह्यहोर्मिष्यन्दसि उद्यग्भाषेण उद्यग्हा-
णेन ऊर्हुं विप्रश्च दीयत इत्युद्यग्हाणं दानं तेन मा मामुद्यग्-
भौत् उद्यग्हीत् उद्यग्हात् । अध अथ निग्राभेण निग्राहेण
नीचेग्रहणेन नीचेर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थते याचिष्णुतया
अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रून् धरानधमान्
तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिष्णून्
करोत्वित्यर्थः । करोतेर्चडि बहुलं इन्द्रसीति [पा० २, ४,
७३] यपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

लङ्गलिट इति [पा० ३, ४, ६] लङ् । कौटुम्भोऽग्निः सूर्य-
रश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य सः यद्वा सूर्यश्चासी
रश्मयः सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः हरति दारि-
द्र्यमिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया
ज्वान्ता यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्या-
पारिषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रमवे आज्ञायां पूषां पोषकः
सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेणाटति । कौटुम्भः पूषा विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि सम्पश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगव-
लोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमान एष दिवो मध्यं आस्त, आपप्रिवा-
नोदसी अन्तरिक्षम् । स विश्वाचो रभिवष्टे-
घृताचो रन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

का० [१८, ३, १९] आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृथ्वा सहितं
पृथग्गमानमुपदधाति विमान इति । अध्वर्युराग्नीध्रदृष्टाह-
क्षिणदिशि पृथ्वा संलग्नं पृश्निं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं
विमान इति ऋग्वयेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा
आदित्यदेवत्या चिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते । एषो-
ऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ती तिष्ठति । असी
वा आदित्योऽश्मा पृश्निरमुमेवैतदादित्यमुपदधातीति [९, २,
३, १४] श्रुतः । आहवनीयो द्युलोकः गार्हपत्यो भूलोकः
तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वाद्दिवो मध्ये
आस्ती । तथा च श्रुतिः [९, २, ३, १४, १५] । अन्तरिगा-
वनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौरा-
हवनीय एतं तदिधौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेव इमी

लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा
 आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति । कीदृश एषः विमानः
 विविध मिमोत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा
 रोदनी व्यावापृथिव्यो अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा नवतः
 पूरितवान् प्रा पूरणे कसुप्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्य-
 रूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः घृताचीः सुचयाभिचष्टे पश्यति
 यज्ञकर्तृ ननुगृहोतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरश्चितं
 स्वापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमश्चितं यस्यामिति
 घृताची सूक् । तथाच त्रुतिः [८, २, ३, १७] स विश्वा-
 चीरभिचष्टे घृताचीरिति सुचयेतदेदोधाइति । तथा पूर्व-
 मिमं लोकमपरमसुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां
 केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा
 विश्वाचीविश्वव्यापिनीदेशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति ।
 तथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूयाभिचष्टे । तयान्तरा
 ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्त्तिनं बोध-
 मभिचष्टे ॥ ५८ ॥

उच्चा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं
 पितुराविवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा
 विचक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥ ६० ॥

अप्रतिरघदृष्टादित्यदेवत्वा त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्व-
 दिशि स्थितस्य पितृर्द्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति
 योः पितृर्द्युलोकः पितुःशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकालाः
 यज्ञान् उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत
 उच्यते । किञ्चूतो यः उच्चा वृष्टद्वारा सेक्ता । समुद्रः समु-
 न्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवस्थायपतनेन, ह्येदन्

कर्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्यः । सुपर्णः शोभनं पर्ण
 पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यद्य दिवो मध्ये निहितोऽव-
 स्थितः । पृथिविचित्रवर्णः नानारश्मिसङ्कुलः । अश्मा अश्रुते
 व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे
 विक्रमते नभः । यद्य विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोक-
 त्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति ।
 यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पाल्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे
 व्याख्यानम् । अयं पृथिविचित्रवर्णोऽश्मा पायाणः पितुः
 कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य योनिं
 कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद-
 पेदाग्नीध्राटुहरेदिव्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्यान्नातमन्वत्र ।
 अथमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्यानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये
 निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्प-
 त्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वर-
 रूपेण । कोट्योऽश्मा उच्चा सेक्ता यागहारिण फलाभिवर्षक
 इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः
 पूर्वमन्त्रे सूर्यमास्यात् सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमन-
 हेतुत्वात् पश्चिसदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् समुद्रव्यचक्षुं गिरः ।
 रधीतमं रधीनां वाजानां सत्यतिं पतिम्
 ॥ ६१ ॥

का० [१८, ३, २१] निधायेनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा
 इति । एनं पृथग्गमानं क्वचिद् गुप्ते षेगे स्थापयित्वा सर्वे
 चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्युक्चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥
 व्याख्याता [१२, ५६] ॥ ६१ ॥

देवह्यञ्च आ च वचत् सुमह्यञ्च
आ च वचत् । यद्भृद्ग्निरुवो देवाँर॥ आ च
वचत् ॥ ६२ ॥

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्वानुष्टुप् । देवानामह्वयतीति देवहः
देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावचत् आवहत् चकारः समुचये
यजतु च । सुम् सुखं धनपुत्रकलत्रायुष्यमाह्वयति सुमहः
सुखकरो यज्ञो देवानावचत् आवहत् । अग्निदेवस्य देवाना-
वचत् आवहत् यचत् यजतु च । वचत् यचत् वहतेर्यज्ञेय
सिन्वहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययो लेटोऽडा-
टावित्यडागमः [पा० ३, ४, ६४] इतश्चलोप इति [पा० ३,
४, ६७] तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उदग्राभेणोदग्रभीत् ।
अथा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधरार॥ अकः
॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसृतिः उत्पत्तिः
अनुज्ञा वा उदग्राभेण ह्यज्ञोर्मघन्दसि उदग्राभेण उदग्रह-
णेन ऊर्ध्वं विग्रह्य दौयत इत्युदग्रहणं दानं तेन मा मामुदग्र-
भीत् उदग्रहीत् उदग्रह्वात् । अथ अथ निग्राभेण निग्राहेण
नोचैर्ग्रहणेन नोचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थते याचिष्णुतया
अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रून् धरानधमान्
तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिक्षून्
करोत्वित्यर्थः । करोतर्कञ्चि बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४,
७३] अपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

देवहृद्यं च प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने-
 आ च वक्षत् । ६२ । विश्वा आशा दीद्यानो वि-
 वक्षत् ॥ ६२ ॥ प्रेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६३ ॥

एषु पृष्ठे अग्ने इदानीमानीत उख्य वक्षे !

विधृतिदृष्टं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्षीकृत्य त्वं प्रेहि
 देवानामाह्वानम् । कोदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानानः ।
 यजतु च । हे अग्ने ! इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिप्यादि-
 सुखकरो तिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्ने अङ्गति गच्छ-
 वक्षत् । पुरोऽग्निः पुरोगन्ता मुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर-
 सिव्वत् । [पा० ६, १, ११५] सम्यग्भावः । किञ्च विश्वाः सर्वाः
 देवाः ।

४. प्रा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् त्वं विभाहि
 ४. श्रुतेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतु-
 ष्पदे गवादिकाय कर्जमन्नं प्रेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षा-
 द्विवमारुहम् । दिवो नाकस्य पृथात् स्वर्ज्यीति-
 रगामहम् ॥ ६७ ॥

अग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयो-
 दशाक्षरौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती त्रयोदशि-
 नोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः
 द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्
 बृहती त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलि-
 कमध्ये च । यजमान आह अहं पृथिव्या सत् उदतः सन्
 अन्तरिक्षमारुहमारुहोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुदतो दिव-
 मारुहं द्युलोकमारुहोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको

दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः स्वर्ग-
लोकस्थं ज्योतिरादित्यमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्सुरामीः
त्ययः इषी गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्तो नापि चन्त आ द्यां रोहन्ति
रोदसी । यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविद्वांसो
वितेनिरे ॥ ६८ ॥

आग्नेयी अनुष्टुप् सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वित-
न्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञं विश्वतो धारं विश्वतो
धारा यस्य तम् आहुतिदक्षिणादानानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानर-
मारुतपूर्णाहुतिवसो धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः
यद्वा विश्वस्य जगतो धारवितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं
यन्तो गच्छन्तो नापि चन्ते पुत्रपश्वाद्यपेक्षां न कुर्वन्ते हतकृत्यं
त्वात् । द्यां स्वर्गं चारोहन्ति कीदृशीं द्यां रोदसी रूपदि
जरानृत्युशीकादीन् सा रोदसी ताम् धस्य दादेशश्छान्दसः
पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु व्याघ्रापृथिव्योरभिधानं
दिव इत्युपादानात् । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्टु
कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतो धारं जगदरणहेतुं यज्ञं वित-
न्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति
तथा रोदसी व्याघ्रभूमौ आरोहन्ति ततः स्वर्यन्तः स्वर्गस्थमा-
दित्यमण्डलं प्राप्सुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापि चन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवाना-
मुत मर्त्यानाम् । इयं च माणा भृगुभिः सजो-
पाः स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् ङे अग्ने ! त्वं देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानां प्रथमः प्रेक्षि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ देवानि-
च्छन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः
क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यजन्ताच्छतप्रत्ययः क्यचि चेतीत्वे
[पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५]
तदभावः । कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामु-
तापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चतुःस्थानीयः । लोकेऽपि
गच्छतः पुत्रपत्य दृष्टिः पुरतो याति । किञ्च यष्टुमिच्छन्ति
इयञ्जमाणाः अभ्यासे यलोपच्छान्दसः इयञ्जमाणा यष्टुमि-
च्छन्ती यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं
यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः ऋगुभिः ऋगुगोत्रविप्रैः सजोपाः
समानो जोपः प्रीतिर्येषां ते । ऋगुग्रहणमनूचानत्राङ्गणोप-
लक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६८ ॥

नक्तोपासा समनसा विरूपे ध्रापयेते शि-
शुमेकं समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि-
भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥७०॥

का० [१८, ४, २] स्वयमावसासामध्यग्निं धारयन्कुक्क-
वत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमावसासामवसि-
ञ्चन्नक्तोपासेति । अर्धयुः स्वयमावस्येष्टकोपरि समीपे प्रति-
प्रस्थात्वा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोदु-
ग्धेन दोहनेन ऋक्मयदोहनपात्रेण जुह्वस्थानीयेन स्वयमा-
वसां सिञ्चन्निक्षस्येऽग्नौ जुहोति नक्तोपासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः ॥
व्याख्याता द्वादशे [१२, २] ॥ ७० ॥

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्कृतं ते प्राणाः

सहस्रं व्यानाः । त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा । हे अग्ने
सहस्राक्ष ! सहस्रमक्षीणि यस्य तस्मैस्वद्विः हिरण्यशकलान्येव
नेत्राणि । तथाच श्रुतिः [८, २, ३, ३२] हिरण्यशकलै-
र्वा एष सहस्राक्ष इति । हे शतमूर्धन् ! शतं मूर्धानो यस्य ।
यददः शतशीर्षा रद्रीऽसृज्यतेति [८, २, ३, ३२] श्रुतेः ।
यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमि-
तवचनौ । यच्च त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य
ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादणप्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते
तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दक्षः वाजमिति
विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्विः सुह-
तमस्तु ॥ ७१ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।
भासान्तरिक्षमाष्टण ज्योतिषा दिवमुत्तमान
तेजसा दिश उद्दृष्ट ॥ ७२ ॥

का० [१८, ४, ४] तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति
वपट्कारेण । स्वयमादृश्यायां सुपर्णोऽसीति ऋग्द्वयेन वपट्-
कारेण चाग्निं स्यापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे
अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपञ्चाकारो गरुडममानोऽसि ।
गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अग-
नायावानित्यर्थः । पतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश ।
भासा-सप्तकाशेन पन्तरिक्षमाष्टण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा
सप्तसामर्थ्येन दिवं सुचोकमुत्तमान ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भे-

इतः यः शानम्नाविति [पा० ३, १, ८३] श्राप्रत्ययस्य शान-
जादेशः । तथा तेजसा खेन दिग उदृष्टं च उक्त्वाप्येण दृदीकुरु
दीपय वा ॥ ७२ ॥

श्राजुहानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं यो-
निमासीद साधुया । अग्निन् सधस्ये अधु-
त्तरग्निन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥७३॥

आग्नेयी विष्टुप् । हे अग्ने ! त्वमाजुहानः आह्वयमानः
सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य सुसुखः सन् पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्तोर्यादेशः स्वं
योनिं श्यानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः ! यूयं यज-
मानश्च अग्निन् पुरोवर्तिन् अधुत्तरग्निन् अधिकमुत्कृष्टे
सधस्ये अग्निना सह स्वातुं योग्यस्थाने सीदत यत्राख्ये स्वर्गे
उपविशत । यौवा उत्तरं सधस्यमिति [८, २, ३, ३५]
श्रुतेः ॥ ७३ ॥

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणो सुम-
तिं विश्वजन्याम् । यामस्य कखो अदुहत्
प्रपीनां सहस्रधारं पयसा महीं गाम् ॥७४॥

का० [१८, ४, ६] समिदाधानं ग्रामिलीवैकइत्यौदु-
स्वर्यस्तु सवितुरिति प्रत्युचम् । अग्निनिधानानन्तरमध्व-
र्युस्तद्वाग्नौ समिच्चयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं
विधेमेति वैकइतीं प्रेक्षो अग्ने इत्यौदुस्वरीमत्यर्थः । अदुहत्
सावित्री विष्टुप् । वरेण्यस्य वरेण्यस्य सवितुः सम्बन्धिनी
तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमाह्वणे आभिसुख्येन वृणोमि स्वीक-

रोमि । कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविध-
फलदानसमर्थाम् । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्व
जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसम-
र्थाम् । तां कां कण्ठो मुनिरस्य सवितुर्यो सुमतिमेव गां
धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् कीदृशीं प्रपीनां
प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्या-
स्ताम् सहस्रचौरधारायुक्ताम् यद्वा बहुनः कुटुम्बस्य धारयि-
त्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्व-
सिद्धिदात्रीम् । रवेर्मतिर्या कण्ठेन दुग्धा तामहं वृणे इति
सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

विधेम ते परमे जन्मज्ञग्ने विधेम स्तोमैर-
वरे सधस्ये । यस्यायोने रुदारिथ्या यजे तं
प्र त्वे हवीषि जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

गृह्यसमदृष्ट्या त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने !
परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते
तुभ्यं वयं विधेम हविर्दन्नः । द्यौर्वा अस्य परमं जन्मेति [८,
२, ३, ३८] श्रुतेः । अवरे सधस्ये दिवोऽवाचीने सहस्था-
नेऽन्तरिक्षे स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम
परिचरेम । अन्तरिक्षं वा अवरेण सधस्यमिति [८, २, ३,
३८] श्रुतेः । हे अग्ने ! यस्यायोनेः इष्टकाचितिरूपात्-
स्थानात् त्वमुदारिथ्य उद्गतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां
दीर्घः तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक्
प्रव्यलिते त्वे त्वयि हवीषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे प्रजुहुति च्छत्व-
जः इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] इरेप्रत्ययस्य रे-भादेशः ।

एष वा अस्य स्यो योनिरिति [८, २, ३, ३८] श्रुतेः । एष
चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेक्षो' अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सू-
स्र्यां यविष्ठ । त्वाप् शश्वन्त उपयन्ति वाजाः
॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडि-
त्युक्तेः । हे यविष्ठ ! अतियुवा यविष्ठः अतिशयने तमावि-
ष्ठनी स्खलदूरयुवेत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वक्षोपि पूर्वगुणः
हे युवतम ! हे अग्ने ! त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्रे दीदिहि
दीप्यस्व दीव्यतर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाच्छपः
स्यौ द्वित्वम् तुजादीनामिति [पा० ६, १, ७] पूर्वदीर्घः ।
किन्भूतस्त्वम् अजस्रयानुपक्षीणया सूस्र्यां समित्काष्ठेन प्रेक्षः
प्रकर्षेण दीप्तः सूर्मिगब्दः काष्ठवाचकः यदा लोहमयी ज्वल-
न्ती स्खणा सूर्मि अजस्रया सूस्र्यां सूर्मिसमानया ज्वालया
दीदिहि । सूर्मिगब्दो ज्वालापलक्षकः । हे अग्ने ! यतः
शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अत्रानि हवींषि त्वामुप-
यन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमद्व्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं
दृदिस्प्रशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ७७ ॥

का० [१८, ४, ८] सुवाहुतो जुहोत्यग्ने तमथेति
प्रत्यृचम् । समिध आधायान्ने तमिति ऋग्द्वयेन सुवेण
हे एताहुतौ तवाग्नी जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१५, ४४]
॥ ७७ ॥

चित्ति' जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा

इहागमन् वीतिहोत्रा ऋतावधः । पत्ये विश्व-
स्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यं
हविः ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्ति-
वृत्तिग्यज्ञमानानां चित्तिं जुहोमि अग्निसम्बद्धं करोमि
अग्निवत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । सङ्कल्प-
विकल्पात्मकं मनः निययात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा
इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः पुषादीत्यादिना [पा० ३,
१, ५५] गमर्लुङि चुरेड् । कौटुषा देवाः वीतिहोत्राः ।
होत्रा इति यज्ञनाम [निघ० ३, १७, ८] वीतिरभिलाषो
होत्रा वेपां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावधः ऋतं
सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावधः संहितायां दीर्घः । किञ्च
विश्वाहा विश्वानि च तान्वहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु
आदव्यमनुषंहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि ।
कौटुषाय विश्वकर्मणे भूमनो भून्वो महतो विश्वस्य जगतः
पत्ये स्वाग्निने भूमन इत्यवोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त
ऋतयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा
त्वा यजन्ति सप्त योनोराष्ट्रणस्व घृतेन स्वाहा
॥ ७९ ॥

का० [१८, ४, ८] पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति । सुवा
पूर्णाहुतिश्च जुहोति घृतपूर्णया सुवा आहुतिः पूर्णाहुतिरि-
त्यर्थः । सप्तपिष्टा अग्नेयौ इषधिका विष्टुर्प । हे अग्ने !

ते तत्र सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षस्थाः सन्ति । प्राणा
 वै समिधः प्राणाः सप्त समिन्धत इति [८, २, ३, ४४] श्रुतेः
 किञ्च तत्र सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्त जिह्वाः हिरण्या-
 ङ्गणाद्याः श्रागमोक्ताः यदा आद्यर्वणिकोक्ताः [मुखक० १, २]
 काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूमवर्णा
 स्फुलिङ्गिनो विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा
 इति । तथा सप्त छपयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति ।
 तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि
 तव सन्ति । छन्दाण्यसि वा अस्य सप्त धाम प्रियाणीति [८, २,
 ३, ४४] श्रुतेः । यदा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हप-
 त्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रियाणि सोमयागे
 वज्रधारकाणि सन्ति । किञ्च हे अग्ने ! सप्त होत्राः होत्रादयः
 ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंख्याभिः त्वा त्वां
 यजन्ति होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्रो-
 ऽच्छंवाकयेति सप्त होत्राः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उव्यः
 षोडश्वतिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तसंख्याः प्रकाराः ।
 हे अग्ने ! स त्वं सप्त योनीः चितोः घृतेनापृणस्व सप्त योनी-
 रिति चितोरितदाह [८, २, ३, ४४] सप्तचितिकोऽग्निरिति
 च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु यदा यज्ञो वै स्वाहाकार इति
 [८, २, ३, ४४] श्रुतेः । स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनी-
 घृतेनापृणस्व पृण तप्तौ तुदादिः ॥ ८८ ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्यो-
 तिश्च ज्योतिष्माश्च । शुक्राश्च ऋतुपाश्चात्युहाः
 ॥ ८० ॥

कां [१८, ४, २३, २३] वैश्वानरेण प्रचय्यं सर्वहुतेन
 हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्व वैश्वानरं वा वैश्वानरं
 पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारख्येऽनूच्यम् ।
 वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वापविश्याहवनीये हस्तेन मारु-
 तान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकम-
 न्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान्
 जुहोति किं कृत्वा प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं
 कृत्वा । आरख्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रथ भौम-
 येति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ॥ पट् मरुद्देवत्याः आद्या
 उष्णिक् एकैकस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्या-
 द्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन्
 एत आगच्छत इति पञ्चमर्चिं अन्वयः तप्तनवित्यादिना
 [पा० ७, १, ४५] तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते
 शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः ।
 चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं
 ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्यो-
 तिसान् । शोवते दीप्यत इति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं
 वा पातीति ऋतपाः । अंशः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्वंधाः ।
 चकाराः समुच्चयायाः ॥ ८० ॥

ई हृङ् चान्याहृङ् च सृहृङ् च प्रतिसहृङ्
 च । मितश्च समितश्च समराः ॥ ८१ ॥

हे गायत्री । इमं पुरोडाशं गृह्येत्वा पश्यतीति ईहृङ् ।
 अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्याहृङ् । समानं पश्यतीति
 सहृङ् । तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसहृङ् । मितो
 मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक्

एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः सम्मितः । सह विभर्तीति
सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता
च विधर्ता च विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः
स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण
धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतजिच्च सतजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च ।
अन्तिमित्रश्च दूरे अमित्रश्च गणः ॥ ८३ ॥

उष्णिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं
यातातथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति
सेनजित् इक्ष आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति
समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे अमित्राः शत्रवो
यस्य स दूरे अमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६, १, ११५]
सम्यग्भावः हलन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभ-
क्त्यलोपः । गणयति सर्वमिदं गणः ॥ ८३ ॥

इदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षास
प्रतिदृक्षास एतन्न । मितासश्च सम्मितासो नो
अद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥ ८४ ॥

हे मरुतः ! यूयमेतौ कीदृशाः इदृक्षासः इदं दर्शनाः ।
एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः । उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये ।
सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसदृक्षासः प्रत्येकं समान-
दर्शनाः । मितासः मिताः प्रमायतः । सम्मितासः सङ्गत्य

मिताः । सभरसः समानमञ्जद्वारादिकं विभ्रति ते सभरसः
भरसा आदरेण सह वर्त्तमाना इति वा । बहुवचनमादरा-
यम् ॥ ८४ ॥

स्वतवाँश्च प्रघासी च सान्तपनञ्च । गृहमे-
धी च । क्रीडौ च शाकी चोञ्जेपी ॥ ८५ ॥

गायत्री उष्णिग्वा पङ्विंशत्यक्षरत्वाहिकल्पः । आद्याः
पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वं स्रकीयं तवो बलं यस्य स स्वत-
वान् स्राधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अन्ति प्रघासी पुरो-
डाशभक्षणशीलः । सन्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपनः ।
गृहमेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडौत्ये-
वशीलः क्रीडो सदा क्रीडनशीलः । शक्तीतीति शाकी शक्तः ।
उज्जयतीति उञ्जेपी उत्कृष्टजयनशीलः । एते मरुतो यूय-
मत्र यत्रे एतनेति पूर्वेषान्वयः ॥ ८५ ॥

[उग्रञ्च भीमञ्च ध्वान्तञ्च धुनिञ्च । साम-
ह्वान्चाभियुग्वा च विक्षिप्रः स्वाहा ॥]

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्
यद्येन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् ।
शुवन्मिमं वज्रमानं दैवीञ्च विशो मानुषीच्चा-
नुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । उग्र उत्कृष्टः ।
विभेत्यच्चादसौ भीमः भीमादयोऽपादाने इति [पा० ३, ४,
७४] निपातः । ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोति ध्वान्तः
ध्वान्तशब्दात्तत्करोतीति षिञन्तात्प्रचाद्यच्च । धूनयति कम्प-

यति शत्रूनि धुनिः । सहतेऽभिभवते शत्रूनि सासृष्टान्
सहेः कसुः षभ्यासदीर्घः । अभियुनक्ति अभियुक्त्वा अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] इति अभिपूर्वाद्युजेः
कनिप् भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनि
विक्षिपः शत्रुक्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाहा
एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु ॥ का० [१८, ४,
२५] इन्द्रं देवीरिति जपति । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपती-
त्यर्थः । मरुद्देवत्वं यजुः शकरी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् ।
देवीः देव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धिन्यो विश्वः प्रजाः मरुतो
मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पद्याइत्वं वर्त्तनं यासां
ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निनि स्वरूपास्यागम् । देवीर्विश्वो-
मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्त्तमाना अभवन्
उपमानमेतत् देवीर्मानुषीद्य देवसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धि-
न्यद्य विश्वः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य
वर्त्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने
सरिरस्य मध्ये । उत्व जुषस्व मधुमन्तमर्वन्
समृद्रियं सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

का० [१८, ४, २६] इमं स्तनमिति वाचयति वा ।
इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेना-
ध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः ॥ त्रयोदशर्चं आग्नेय-
स्त्रिष्टुप्कन्दस्कोऽनुवाकी यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृत-
स्तुतिर्वा । हे अग्ने ! सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः त्वमिमं
सुगन्धघणं स्तनं सुचः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिब धेदु
पाने लोद । इमे वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, ३४]

श्रुतिः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोधारा सुचा
 होष्यते सा सुगत्र रूपककल्पनया स्तन उच्यते क्रीदयं स्तनम् ।
 कर्जस्वन्तमूर्जा रसोऽस्यास्ति कर्जस्नान् तम् विशिष्टरसवन्तम् ।
 तथा अपां प्रपीनम् अप्यशब्देन लक्षणया घृतमुच्यते अग्निः
 घृतैः प्रपीनं पूर्णां दृश्यमानां करणे पठोति द्वितीयार्थं अपा-
 निति पठौ । प्राप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् ओष्यायी हृदौ
 प्यायः पीति [पा० ६, १, २८] च । हे अर्वन् इयतीति
 अर्वा सर्वतो गन्तः । उत्समुत्स्यन्दनं सुग्लक्ष्यं कूपं जुपस्व
 सेवस्व । क्रीदशमुक्तम् मधुमन्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तं किञ्च
 समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि संदर्शनं गृहमाविशस्व
 तपः यन् गत्तयज्ञं सेवस्व तपो च वै समुद्रा अग्निर्यजुषां
 महाव्रतं सान्ना महदुक्त्यमृचामित्यभिप्रायः । समुद्रशब्दः
 समुद्राभ्राह इति [पा० ४, ४, ११८] घप्रत्ययः तस्येयादेशः
 ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते त्रितो
 घृतस्वस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व
 स्वाहाकृतं तृपभ यत्ति हव्यम् ॥ ८८ ॥

गृहमददृष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि अग्नि-
 मुखे मेदुमिच्छति मिमिक्षते मिह सेचने सनन्तात्तत् उत्तमै-
 कवचनम् । यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम् । अग्नि-
 र्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुखमासीदिति श्रुतेः । गर्भा-
 धारोदकसुखम् । योऽग्निर्घृते त्रितः घृतमात्रितः । अस्याग्ने-
 र्घृतमेव धाम स्वानं तजस्करम् । वा उ अवधारणे । अतो हे
 अध्वर्यो ! अनुष्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमव-
 सुपकस्य पश्चादाहुयं आहुय च मादयस्व तर्पय तर्प-

यित्वा चैव वृद्धिं हे ह्यपम कामानामभिवर्षक ! स्वाहाकृतं
स्वाहाकारेण घृतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय
वहतेः यपि लुप्तं टत्वकत्वाद्दी कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं
प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्यो घृते यितः यस्य च घृतं
धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यग्नि
प्रत्ये घोक्तिः यतो वङ्गेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनश्च
॥ ८८ ॥

समुद्राद्भूमिर्मधुमाँ२॥ उदारत्तुपांशुना
समसृतत्वमानत् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
जिह्वा देवानामसृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

वामदेवदृष्टा । अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन
चाग्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल
उदारत् उदगच्छत् ऋ गतीं च्चेरह् ऋदृशोऽडि गुणः [पा० ७,
४, १६] अक्षीणत्वाद् घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं
वा सां ह्यक्षीणैव । उदृत्य च स ऊर्मिः अंशुना प्राणेन जगत्-
प्राणभूतनाग्निना सं सङ्गत्यैकीभूय असृतत्वममरणधर्मित्व-
मुपानत् उपव्याप्नोतु नश्च अदर्शने लुडि मन्वे घसेत्यादिना
[पा० २, ४, ८०] च्चेर्लुक् हल्ङ्याविति [पा० ६, १, ६८]
तिपो लोपः विशाङ्गुपसर्गाभ्यां व्यात्यर्थः । प्राणवानं च
एकीभूयासृतत्वं प्राप्नोत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य गुह्यमवि-
ज्ञातं नामाविद्वद्भिरज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत
इति शेषः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां
जिह्वोत्याननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः । यदा वा एत-
दग्नी जुह्वत्यथाग्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः । यच्च सर्व-
प्रकाशं नाम तदप्युच्यते असृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं

वन्धनम् यो द्वि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा
 ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आग्निक्वा-
 द्यजुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसङ्घातो नामाख्या-
 तोपसर्गनिपातरूप उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलङ्काररूप मधु-
 मान् रसवान् वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् सुखादुदगात् स एव
 उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् तदेतद्य-
 जुरुपाण्यश्चनिरुक्तमिति श्रुतेः । अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः
 प्रकाशनीयः । घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां
 जिह्वोत्याननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृतकीर्तावेवाग्नि-
 वैश्वानरी सुखादुज्ज्व्वास्वेति [१, ४, १, १३] श्रुतेः । अमृत-
 तस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजने-
 नेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भिर्ह्ययते स्तूयते च घृतमिति भावः
 ॥ ८६ ॥

वयं नाम प्रव्रवामा घृतस्याश्मिन् यज्ञे
 धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छस्य-
 मानं चतुःशृङ्गोऽवमीदु गौर एतत् ॥ ६० ॥

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य
 नाम प्रव्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम मृतमः । नमोभिरवैः
 धारयाम यज्ञमिति शेषः । किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् अस्यमानं
 स्तूयमानमितद् घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लैटोऽडाटा-
 विति [पा० ३, ४, ६४] अडागमः । यथा गौरः गौरवर्णः
 शब्दे यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमीदुन्निरति यज्ञपरिष्ठा-
 माभिप्रायम् । कीदृशी गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः
 शृङ्गभूता यस्य सः ॥ ६० ॥

चत्वारि शृङ्गा चयो अस्य पाटा द्वे शीर्षे

सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा वृद्धो वृषभो रोरवी-
ति महो देवो मर्त्यांश्च ॥ आविवेश ॥ ६१ ॥

यज्ञपुरुषदेवत्व ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमोदित्युक्त्वा
चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः
कामानां वर्षिता रोरवीति इ शब्दे यङ्लुगन्तम् अत्वर्थं शब्दं
करोति नोऽयं महो देवः महति पूजयति मद्भते वा जनैरिति
महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्या-
नाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृष-
भस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गाढहोवध्वंयुं लक्ष-
णानि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः हे शीर्षे शिरसी हवि-
र्धानप्रवर्ग्यास्थे शिर एवास्य हविर्धानं शीवा वै यज्ञस्योपसदः
शिरः प्रवर्ग्यं इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त
होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते सप्त छन्दांसि वा
हस्ताः । यद्य त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिन-
सवनतृतीयसवनैर्बद्धः । यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः
पादाः सवनानि हे शीर्षे प्रायशीथोदयनीचे सप्त हस्तासः
छन्दांसि त्रिधा बद्धः मन्त्रत्राक्षणकल्पैर्बद्धः ॥ शब्दग्रामो वा
व्याख्येयः चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातीपसर्गनिपाताः त्रयः
पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा हे
शीर्षे कार्यताव्यङ्ग्यते सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः त्रिधा बद्धः
एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवायमन्यशास्त्राणि
अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश
आविशति प्रतिपादयति मनुष्येष्विति मनुष्याधिकारत्वाच्छा-
स्त्रस्येति न्यायात् ॥ ६१ ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवा-
सो घृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्यं एकं
जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ६२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरि-
शामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि
अन्वविन्दन् घेनी आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो
जजान जनयति ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तः
रिचमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति ।
सूर्यं एकं भागं जजान जनी प्रादुर्भावे लिट् परस्मैपदमार्षम्
ते तत् उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य
घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं
स्वधया अग्नेन चैताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो
द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायौत्वो तदुक्तं
भवति ॥ ६२ ॥

एता अर्पन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपु-
णा नावचक्षे । घृतस्य धारा अग्निचाकशीमि
हिरण्ययो वेतसो मध्ये आसाम् ॥ ६३ ॥

एता वाच अर्पन्ति उद्वच्छन्ति कस्मात् हृद्यात् समुद्रात्
अद्भोदकप्रुतात् देवतायाथात्मचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रात्
निगमनिवृत्तनिघण्टुव्याकरणशिञ्जाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् ।
कोटशो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः
बहुगतयः बहुधा इत्यर्थः । याच अर्पन्त्यो रिपुणा कुतार्किक-
सन्दर्शनात् न अवचक्षे न अवचक्षन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नाप-
वदितं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाग्निचाक-

शोमि तुसोपमानम् अहं पश्यामि । - आसां वाचां मध्ये यो
 हिरण्ययो हिरण्ययो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाक-
 शोमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता ॥ यद्वा घृतधारा
 एवोचन्ते या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्पन्ति गच्छन्ति
 हृदयेन सङ्कल्प्य यजनाद्दृद्यादुद्गतिसृचते । शतव्रजा नाना-
 गतयः याश्च रिपुणा नावचत्ते यन्नपरिपत्न्यिना द्रष्टुं न शक्यन्ते
 ता घृतधाराः पश्यामि । यद्याय हिरण्ययो वेतसोऽग्निराह-
 वनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तच्च पश्यामि द्रव्यदेव-
 तांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न घेना अन्तर्हृ-
 दा मनसा पूयमानाः । एते अर्षन्त्यूर्मयो घृ-
 तस्य मृगा इव क्षिपणीरीषमाणाः ॥ ८४ ॥

या घेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानवच्छिन्न-
 प्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति । घेना इति वाङ्नामसु
 [निघ० १, ११, ३८] पठितम् । कीदृश्यो घेनाः अन्तः हृदा
 मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन
 मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव
 स्तुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्पन्ति
 मुक्षुपरिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति
 शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणीः क्षिपति हिनस्ति क्षिपण्यर्थाधः
 क्षिपणीरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव । व्याधाद्गीता
 मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुति-
 र्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

सिन्धो'रिव प्राध्वने शु'घुनासो वात'प्रमि-

यः पतयन्ति यद्वाः । घृतस्य धारा अरुषो न
वाजी काष्ठा भिन्दन्भूमिभिः पित्वमानः ॥६५॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति सुङ्खु खात्पतन्ति पत ऐश्वर्यं गती
च सुरादिरदन्तः । कीदृश्यो धाराः यद्वाः महत्यः । यद् इति
महन्नामसु [निघ० ३, ३, १३] पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्वयम्
प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः
वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीड् हिंसायां
दिवादिः अस्मात् क्विप् यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः
प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृशा वातप्रमियः
शुघनासः । शु इति क्षिप्रनाम [निघ० २, १५, १५] ।
इन्तेर्गत्वर्थस्य घनमिति रूपं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते
शुघनाः शीघ्रगमनाः आज्ञसेरसुक् । अन्यो दृष्टान्तः वाजी
न न इवार्थं वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कीदृशो
वाजी अरुषः रुप क्रोधे रोपति क्रुध्यति रुपः इगुपधेति [पा०
३, १, १३५] कप्रत्ययः न रुपः अरोपणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट
इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यन्तान् संयामप्रदेशान् भिन्दन्
विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठाभेदनीत्यश्वमस्वेदोदकैः पित्वमानः
भूमिं सिञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदिच्चात्सुम् स वाजी यथा
प्रतित्वादान्यग्राति एवं पतन्तीर्घृतधारा अग्निरग्रातीत्यर्थः
॥ ६५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः
स्मर्यमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो
नसन्त ता जुषाणो ह्यर्यति जातवेदाः ॥६६॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ्गतौ अग्नि प्रतिगच्छन्ति
तद् षडभाव भाषः । तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः

स्त्रियः पतिं प्रतिप्रयन्ते । कीदृश्यो योषाः समनां समान-
मनो यासां ताः समनसः विभक्तेर्डादेशः कल्याण्यः रूपयीवन-
सम्पन्नाः स्रयमानाः ईपदसन्त्यः सिद्ध् ईपदसने । ता धारा
अग्निं नसन्त हरन्ति नस हरणे लङ् अडभाव आर्यः नसति-
रांप्रीतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृश्यो धाराः समिधः
समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किञ्च जातवेदाः
जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुपाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा हर्यति
प्राप्नोति हर्यं क्लमे गतौ हर्यतिः प्रेषाकर्मा वा ता धारा
प्रेषति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तोति भावः
॥ ६६ ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अज्ञाज्ञाना
अभिचाकशीमि । यत्र सोमः स्रयते यत्र
यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत् पवन्ते ॥ ६७ ॥

घृतस्य धाराः तत्रैव अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति पव गतौ ।
तत्र कुत्र यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः । स्रयते अभिपूयते
यत्र च यज्ञः सीतामख्याख्यः क्रियते तत्र गच्छन्तौर्घृतस्य धारा
अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वह-
तुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै
प्राप्तुं कन्या अभिपवन्ते इण् गतौ तुमर्थे तवेप्रत्ययः । कीदृश्यः
कन्याः अस्त्रि भगमज्ञाना व्यक्तं योग्य कुर्वाणाः अज्यते व्यक्ती-
क्रियते स्त्रीपुं व्यक्तियेन तत् तदज्ञानाः कन्या यथा पतिं
गच्छन्ति तथा यत्र घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृत-
धाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अभर्षत सुष्टितिं गव्यमाजिमन्त्रासु मद्रा

द्रविणानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवतां
नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ते ॥ ६६ ॥

हे देवाः ! यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञञ्च अभ्यर्षत
अभ्यागच्छत अन्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कोट्टश-
माजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम्
अर्श्यादित्वादक्षप्रत्ययः । आगत्य चाक्षासु भद्रा भद्राणि
कत्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा दुधाञ्
धारणपोषणयोः दाने चेति वचनात् । किञ्च नोऽस्याक्मिमं
यज्ञं सौवामशीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत देव-
ताशब्दात् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३६] विभक्तिलोपः ।
किञ्च याद्यैना घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते
प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते
यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः स-
मुद्रे हृद्यन्तरायुषि । अपामनीके समिधे
य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त जर्मिम् ॥ ६९ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं
मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने ! विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं
ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितम् आश्रितं स्थितं त्वन्म-
धिमोत्यमित्यर्थः । यद्धान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि
हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं
यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिलोपः !

अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तन्मूर्ध्नि धृतकल्लोसं ते त्वदीयं
 वयमश्याम भक्षयामी व्याप्रयामी वा तं कम् अपामनीके सुखे
 वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युक्ते आभृतः आहृत
 आनीतः विधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति [८२ क०] उक्त-
 त्वात् । अश्यामेति अत्रातिरश्रुतेर्वा विकारणव्यत्ययेन श्यनि
 प्रत्यये लोटि रूपम् । हविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो
 भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामिति वक्रोक्त्या प्रार्थते ॥ यद्वास्या
 ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । हे अग्ने ! इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि
 अधिष्ठितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्त-
 रिचमध्ये सूर्यरूपेण । समुद्र इत्यन्तरिचनाम [निघ० १,
 ३, ७५] हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये अठराग्निरूपेण
 आयुषि अत्रे सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां
 सहाते वैद्युताग्निरूपेण समिधे सङ्ग्रामे शौर्याग्निरूपेण एवं
 सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः घृत-
 रूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम
 प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः श्यामेति भावः ॥ ८८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

वाज॑श्च मे प्रस॒वश्च॑ मे प्रय॑तिश्च मे प्रसि॑तिश्च
 मे धी॑तिश्च मे क्रतु॑श्च मे खर॑श्च मे शो॒ च मे
 अ॒वश्च॑ मे श्रु॑तिश्च मे ज्यो॑तिश्च मे स्व॒श्च मे
 य॒ज्ञेन॑ कल्पस्ताम् ॥ १ ॥

सप्तदशेऽध्याये चित्त्वारोऽङ्गणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टा-
दशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते । कां० [१८, ५, १]
वसोर्धारां जुहोत्वौदुस्वर्या पञ्चगृहीतं सन्ततं यजमानोऽर-
ण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन । अस्वार्थः । ततो
यजमान आच्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्वौदुस्वर्यां सूचा
महता सुवेण पञ्चवारं गृहीतमाच्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधि-
करणे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारा-
संज्ञामाहुतिं जुहोति । धृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजयेत्यादिहोम-
मन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजयेत्यादिवेत्स्नाहान्तैरेको-
नविंशत्कण्डिकात्प्रकैः ॥ वाजश्च मे । चक्षाराः समुच्चयार्थाः ।
यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां क्लृप्ताः
सम्पन्ना भवन्तु स यज्ञो वाजादीनां दातास्त्रभ्यं भवत्वित्यर्थः ।
अथो इदञ्च मे देहीदञ्च म इति [८, ३, २, ५] श्रुतेः । यद्वा
वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तित्वत्पयः
यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिपिबन्तु वा अनेन च त्वा प्रीषाम्य-
नेन च त्वाभिपिब्यामीत्यादिश्रुतिः [८, ३, ३, ५] । द्वौ द्वौ
कामावनुपक्षयाय संयुञ्ज्याच्चकारिण कन्याकुमाराविव । तथाच
श्रुतिः [८, ३, २, ६] द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्तव्यव-
च्छेदाय यथा व्योक्सौ संयुञ्ज्यादिति । अथ पदार्था
व्याख्यायन्ते । वाजयेत्यादियजुषां देवा ऋषयः । अग्नि-
देवता । छन्दांसि पिङ्गलोकान्यच्चरसंख्यया ज्ञेयानि । एते-
र्यज्ञुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान् याचते वाजो मेऽस्त्रित्यादि ॥
तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजूंषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं
शतम् । तद्यथा । वाजयेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यञ्च मे [४] वसु
श्च मे [१५] इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डि-
कासु त्रयोदश त्रयोदश यजूंषि सन्ति ज्यैष्ठ्यञ्च म इत्यस्यां

[४] पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां [१५] नवं । अग्निश्च मे
 घर्मश्च म इत्यस्यां [२२] द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः
 शक्ररयो दिशश्च म इत्येकं यजुः कामास्त्वत्र त्रयः । व्रतञ्च
 म इत्यस्यां [२३] षट् कामास्तु दश अहोरात्रे ऊर्व्वठीये
 बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षट् कामाः । एका च म
 इत्यस्यां [२४] त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे [२५] अत्र त्रयो-
 विंशतिः । त्रयविंश मे [२६] अत्रैकादश । षष्ठवाट् च मे
 [२७] इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति [२८] अत्र चतुर्दश ।
 आयुर्यज्ञेनेति [२९] अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२
 स्तोमयेति षट् १८ स्वदेवाः १९ प्रजापतेः २० वेत्-
 स्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती ॥ अथ यजुषा-
 मर्षाः । वाजोऽन्नम् चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदा-
 नाभ्यनुज्ञा दौयतां भुञ्चतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः
 बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां
 छान्दसं सम्प्रसारणम् । क्रतुः सङ्कल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधु-
 शब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्वः वेदमन्त्राः श्वण-
 सामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्वणसामर्थ्यं वा । ज्योतिः
 प्रकाशः । स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् ।
 कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मे-
 षदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्रात्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे
 चित्तश्च मे आधी तञ्च मे वाक् च मे मनश्च
 मे चक्षुश्च मे श्रोत्रश्च मे दक्षश्च मे वलश्च मे
 यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारौ शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः ।
 व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः । चित्तं मानसः
 सङ्कल्पः । आधीतं वाह्यविययज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् ।
 मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः
 ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि
 यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनूश्च
 मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्यौनि
 च मे परुष्पि च मे शरीराणि च म आयु-
 च्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शरीरं बलं सपत्नाभि-
 भविष्यत्वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म
 सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्यौनि
 शरीरगतानि । परुष्पि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वा-
 तुक्ताः । शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्त-
 मायुः । एते यज्ञेन सम्यद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे
 भामश्च मेऽसश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महि-
 मा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वपिमा
 च मे द्राधिमा च मे वृद्धश्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन
 कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्यैष्ठ्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रयस्यत्वम् । अधिपतेर्भाव आधि-
 पत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिचे-

पादिनिष्ठो वाद्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमयत्व-
 मन्वैरियज्ञया परिच्छेत्तुमगवत्वम् । अथाः शीतमधुरं
 जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । मरुतो भावो
 मरिमा मरुत्वं सम्पत्त्वादिना । चरोर्भावी वरिमा प्रजा-
 दिपिगान्ता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृह्येवादिविस्तारः ।
 वरुस्य भावो वरिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो
 द्राधिमा अधिच्छिन्नयंगत्वम् । वृहं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः
 विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च
 मे विश्वञ्च मे महश्च मे क्रोडा च मे मोदञ्च
 मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
 सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यं यद्यर्थभावित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वासः । जगत्
 जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो
 दोषिः । क्रोडा अचयूतादिः । मोदः क्रोडादर्शनजो
 हर्षः । जातं पुत्रीत्यन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदप-
 त्यम् । सूक्तसूक्तसमूहः । सूक्तसूक्तपाठजन्यं शुभादृष्टम् ।
 एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

कृतञ्च मे ऽमृतञ्च मे ऽयुञ्च मे ऽनाम-
 यञ्च मे जीवातुञ्च मे दीर्घायुत्वञ्च मे ऽनभि-
 चञ्च मे ऽभयञ्च मे सुखञ्च मे शयनञ्च मे
 सूपान्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

अतं यज्ञादिकर्म । असृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यज्ञ-
णोऽभावोऽयत्नं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आम-
यति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्या-
ध्यादिराहित्यम् । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् ।
दीर्घायुपो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्तः
लोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुरा-
हित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुखमानन्दः ।
शयनं संस्कृता शय्या । सूपाः शोभन उपाः स्नानसन्ध्यादि-
युक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् ।
एतं मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च
मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञाचञ्च
मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सौरञ्च मे लयश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ताश्वादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः
विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिर-
चित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेद-
शास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञातृत्वम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः
पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सौरं
इलादि ऊपिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः ऊपिप्रतिबन्धनि-
वृत्तिः ॥ ७ ॥

शश्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामश्च
मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रवि-

गञ्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे
यश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुषिकं सुखम् । प्रियं
प्रीत्युत्पादकं वस्तु । आनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्न-
साध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुम-
नसो भावः सीमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः
सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः
पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु वसीयः
तुरिष्ठेनेयःस्त्रिति [पा० ६, ४, १५४] ढचो लोपः निवासयोग्यो
वसुमान् गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

जर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च
मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपी-
तिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रश्च मे
औद्भिद्यञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

जर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः
दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु चीद्रम् ।
समाना स्थिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घस्तादेशः घसिभसोर्ह-
लीति [पा० ६, ४, १००] घस उपधालोपे कृते भक्तो
भक्त्यीति [पा० ८, २, २६] सलोपे कृते भपस्तयोर्धोऽधः
[पा० ८, २, ४०] जश्वं सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः ।
सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः ।
वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसाम-
र्थम् । उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोत्पत्तिः । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रुयिञ्च मे रायञ्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिञ्च मे
 विभु च मे प्रभु च मे पूर्यञ्च मे पूर्यतरञ्च
 मे कुयवञ्च मेऽक्षितञ्च मेऽन्नञ्च मेऽक्षुञ्च
 मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः ।
 पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् ।
 पूर्यं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्यं पूर्यतरं गजतुरगादि-
 बाहुल्यम् । कुयव कुक्षितधान्यमपि । अक्षितं अयज्ञेन
 धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते
 कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भवि-
 ष्यञ्च मे सुगञ्च मे सुप्रथ्यञ्च मे ष्टञ्च मे
 ऋद्धिञ्च मे क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिञ्च मे मतिञ्च मे
 सुमतिञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

विद्वल्लामे पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लक्ष्यञ्च । भूतं पूव-
 सिद्धं चेवादि । भविष्यत् सम्पत्त्यमानं चेवादि । सुखेन
 गम्यते यत्र तत् सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति [पा० ३, २, ४८
 वा० ३] गमेडः सुखगन्धो देशः । सुप्रथ्यं शोभनं हितम् ।
 ष्टं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । क्लृप्तं कार्य-
 चेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थ-
 मात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन
 कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

त्रीहयञ्च मे यवाश्च मे मापाश्च मे तिला-

अथ मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे-
ऽण्वश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गो-
धूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१२॥

प्रीहयवमापतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः
चपकाः लङ्गाय । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः । अण्ववशीनकाः ।
श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कीदृवत्वेन प्रसिद्धानि ।
नीवारास्तृणधान्यान्धारणानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे
पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे
हिरण्यश्च मेऽयश्च मे श्यामञ्च मे लोहञ्च मे
सीसञ्च मे चपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१३॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् ।
गिरयः सुद्रुपर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः
महान्तो भन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वन-
स्पतयः पुष्यं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं
सुवर्णं रजतं वा द्रविष्णुकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् ।
श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे
सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । चपु
रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च मे आपश्च मे वीरुधश्च मे ओष-
धयश्च मे कृष्टपच्चाश्च मेऽकृष्टपच्चाश्च मे ग्रा-
म्याश्च मे पशव आरण्याश्च मे वित्तं च मे

वित्तिञ्च मे भूतं च मे भूतिञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्यो वज्रिः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । छटपच्याः छटे पचन्त इति छटपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३, १, ११४] क्वबन्तो निपातः भूमिर्वापणवीजवापादिकर्मनिष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अछटपच्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुक्तादयः । आस्याः आमे भवाः पशवः गोऽश्वमहिपांजाविगर्दभोद्गादयः । आरस्थाः अरस्थे भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभन्तृगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्चितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु च मे वसतिञ्च मे कर्म च मे शक्तिञ्च मेऽर्थञ्च मे एमञ्च मे इत्या च मे गतिञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः ईयत इत्येमः एतेमप्रव्ययः प्राप्त्योऽर्थः । इत्या भावे क्वप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अग्निश्च मे इन्द्रश्च मे सोमश्च मे इन्द्रश्च मे सविता च मे इन्द्रश्च मे सरस्वती च मे इन्द्रश्च मे पूषा च मे इन्द्रश्च मे वृहस्प-

तिश्च म् इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति [६, ३, २, ६] अर्धस्येन्द्रदेवत्वत्वा-
दर्धस्य नानादेवत्वत्वात् । अग्निसोमसविष्टसरस्वतीपूषवृह-
स्यतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते ।
यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डि-
काद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च म् इन्द्रश्च मे वरुणाश्च म्
इन्द्रश्च मे धाता च म् इन्द्रश्च मे त्वष्टा च
म् इन्द्रश्च मे मरुतश्च म् इन्द्रश्च मे विश्वे
च मे देवा इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येक-
मिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च म् इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म्
इन्द्रश्च मे द्यौश्च म् इन्द्रश्च मे सजाश्च म्
इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म् इन्द्रश्च मे दिश-
श्च म् इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्रो
देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः ।
एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अ०शुश्च मे रुसिश्च मेऽदोन्वश्च मेऽधिप-
तिश्च म् उपा०शुश्च मेऽन्तर्यामिश्च म् ऐन्द्रवायु-
वश्च मे मैत्रावरुणश्च म् आश्विनश्च मे प्रतिप्र-

स्नानञ्च मे शुक्रञ्च मे मन्थी च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति [९, ३, २, १०] कण्डिकात्रये ग्रह-
होममन्त्राः । अग्नादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे
प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणे
रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मिनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अद्भो
रूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति [८, ४८] मन्त्रलिङ्गात् । अधि-
पतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम्
ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो
विवक्षितः द्विदेवत्वैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः । १९ ॥

आग्रयणञ्च मे वैश्वदेवञ्च मे ध्रुवञ्च मे
वैश्वानरञ्च मे ऐन्द्राग्नञ्च मे महावैश्वदेवञ्च
मे मरुत्वतीयाञ्च मे निष्केवत्यञ्च मे सावि-
त्रञ्च मे सारस्वतञ्च मे पालीवतञ्च मे हारि-
योजनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आयो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीय-
सवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य अत्रणदशायां वैश्वानरसूक्त-
पाठात्तद्दशापत्नी ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया
इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो मष्टामरुत्वतीयः कुण्ड-
मरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव
सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्रान्वानात् । २० ॥

सुचञ्च मे चमसाञ्च मे वायुव्यानि च

मे द्रोणकलशश्च मे यावाणश्च मेऽधिपवणे
 च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे
 वहिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन
 कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

सुचो जुहादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि
 पात्रविशेषाः । अधिपवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयो
 सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः ग्रम्युक्तः तेन यथास्य देव-
 तानां हविरङ्गोकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन
 निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च मे वर्मश्च मेऽकश्च मे सूर्यश्च मे
 प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च
 मे दितिश्च मे सौर्यश्च मेऽङ्गलयः शक्तरयो
 दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः । अयेतान् यज्ञक्रतून् जुहो-
 त्यग्निश्च म इति [८, ३, ३, १] श्रुतेः । अग्निः चोयमानो
 वज्जिरग्निष्टोमो वा । घर्मेः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवत् पुरो-
 ङाग्रमिति विदितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विदितः
 सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथि-
 व्यदितिदितिदिवा देवताविशेषाः । अङ्गलयः पिरात्पुत्र-
 पाथयवाः । शक्तरयः शक्तयः । दिशः माच्यायाः । एते
 यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

मृतञ्च म ऋतवञ्च मे तपञ्च मे संयसुर्य

मेऽहोरात्रे ऊर्वीषीवे वृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतं नियमः । अतवो वसन्तादयः । तपः कच्छं
चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवादि । अदृश्य रात्रिद्याहो-
रात्रे दिननिशे । ऊरु चाष्ठीवन्ती जानुनी च ऊर्वीषीवे
अवयवविशेषी अचतुरेति [पा० ५, ४, ७७] निपातः । वृह-
द्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च
मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च
मे नव च स एकादश च स एकादश च मे
त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे
पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे
नवदश च मे नवदश च स एकविंशतिश्च
स एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयो-
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंश-
तिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च
मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च स एक-
त्रिंशच्च स एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्वाः । अथायुजस्तोमान् जुहो-
तीति [८, ३, ३, २] श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय
द्वितीयामादाय चतुर्थं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकीनात्तद्विप-

मसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादित्वर्थः । आद-
रातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः
सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः [८, ३, ३, २] एतद्वै देवाः
सर्वान् कामनाघायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यज-
मानः सर्वान् कामानाघायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि-
॥ २४ ॥

चतस्रश्च म् ऽष्टौ च म् ऽष्टौ च म् ऽष्टौ च म् ऽष्टौ च म्
श च म् ऽष्टौ च म् ऽष्टौ च म् ऽष्टौ च म् ऽष्टौ च म्
श च मे विंशतिश्च म् विंशतिश्च म् चतु-
र्विंशतिश्च म् चतुर्विंशतिश्च म् ऽष्टाविंश-
तिश्च म् ऽष्टाविंशतिश्च म् ऽष्टाविंशतिश्च म्
द्वाविंशतिश्च म् षट्त्रिंशतिश्च म् षट्त्रिंशतिश्च म्
मे चत्वारिंशतिश्च म् चत्वारिंशतिश्च म् चतु-
श्चत्वारिंशतिश्च म् चतुश्चत्वारिंशतिश्च म् ऽष्टा-
चत्वारिंशतिश्च म् यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

एककण्डकया युग्मस्तोमान् जुहोति । अथ युग्मतो
जुहोति चतस्रश्च म इति [८, ३, ३, ४] पथमं चतस्र इत्येतां
संख्यामादाय चतुरत्तरत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमानष्टाच-
त्वारिंशत्यन्तान् जुहुयादित्वर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै
छन्दाण्यनुवन्वातयामा वा अयुज स्तोमा युग्मभिव्ययं स्तोमैः
स्वर्गं लोकमयामिति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं
लोकमेतीति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः । पूर्वे पूर्वसुत्तरण सम्भ-
धाति वृत्तारोहणवत् । तथाच श्रुतिः [८, ३, ३, ६] पूर्वं

प्रमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा हजं रोहन्नतरामुत्तराए-
शाखाए समासम्भाए रोहंताहक्तदिति । अत्रोक्ता संख्या
संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्यर्विश्च मे ल्यवी च मे दित्यवाट् च मे
दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च
मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च
मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

कण्डिकादयं वयोशोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः [८,
२, ३, ७] अथ वयाएंस जुहोति त्रविश्च म इति पशवो, वै
वयाएंस पशुभिरिवैनमेतदन्नेन प्रीणात्वयो पशुभिरिवैनमेत-
दन्नेनाभिपिच्छतीति । अविः परमासात्मकः कालः त्रयो-
ऽन्यो यस्य म त्रविः सार्धसवत्सरो हपः तादृशी गौस्त्रावी ।
द्विसंवत्सरो हपा दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो
यस्य म पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो हपः तादृशी गौः पञ्चावी ।
वत्सो वत्साः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो हपः तादृशी
गौस्त्रिवत्सा । तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो हपः
तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पृष्टवाट् च मे पृष्टौही च मे उक्षा च मे
वशा च मे ऋपभश्च मे वेहृक् मेऽनड्वाश्च मे
धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

पृष्टं वर्षचतुष्कं वहतीति पृष्टवाट् चतुर्वर्षो हपः तादृशी
गौः पृष्टौही । उक्षा सेचनक्षमो हपः । वशा वन्ध्या गौः ।
धेनुश्च हप ऋपभः । वेहृक् भर्घातिनी गौः । धनः शकटं

वहतीत्यनडान् शकटवहनक्षमो वृषः । वहेः क्विपि सम्प्र-
सारणमन्मो डकारः, चतुरनहुहीरामुदात्त इति [पा० ७, १,
६८] आमागमः । घेनुर्नवप्रसूता गौः । एते मम यज्ञेन
निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्त्रव्यापारसमर्था भवन्तु यदा एते यज्ञेन
मम कल्पन्तां मद्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः । एव पूर्वव
॥ २७ ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय
स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाहर्षतये
स्वाहाङ्गे मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनश्विनाय
स्वाहा विन्श्विनं आन्त्यायनाय स्वाहान्याय
भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । इयं ते राख्मिवाय
यन्तासि यमन ज्जे त्वा दृष्यै त्वा प्रजानां त्वा-
धिपत्याय ॥ २८ ॥

अथ नामयाहोमः । तथा च श्रुतिः [८, ३, ३, ८]
अथ नामयाहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्दे देवाः सर्वान्
कामानायायैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्
कामानायायैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वाजोऽयं तच्च
स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैवादिमासानां नामानि
तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः । अथप्राचुर्याचैवोऽक्षरूपः ।
प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीषादी प्रभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो
वैशाखः । अपिजाय अस्तु नायत इत्यपिजः सप्तम्या प्रत्युक्त
जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः । क्रतवे यागरूपाय चतुर्मा-

स्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुरापादः । वसवे वासयति वसुः ।
 चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्दसुः श्रावणः । अर्धपतये दिनस्वा-
 मिने सूर्यरूपाय तापकरत्वाद्वाद्रपदेस्यार्धपतित्वम् । सुम्बा-
 याङ्गे तुषारादिना मोहकरूपाय दिवसाय तुषारवाहल्यान्मुग्ध-
 महं चाश्विनः । अमुग्धाय वैनशिनाय विनश्यतीति विनंशी-
 मसृजिनशोभतीति [पा० ७, १, ६०] बाहुलकादभक्त्यपि
 नशेनुमागमः विनंशेव वैनंशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकाव-
 त्त्वेन विनाशशीलाय कार्तिकाय स्नानानियमादिना पापना-
 शकत्वादमुग्धाय मोहनिवर्त्तकाय कार्तिकाय । अविंशिने
 आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अन्ते
 सर्वेषां नाशे भवमन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं तत्र भव आन्त्याय-
 नस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णुरूपाय
 मार्गशीर्षाय । मासानां मार्गशीर्षोऽस्मीति स्मृतेः [भगवद्गी-
 ता० १०, ३५] । आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौषनः अन्ते
 स्वरूपे भव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम्
 जाठराग्नेर्दीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य । भुवनस्य भूत-
 जातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना पुष्टजनकत्वेन
 पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय
 वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापति-
 नामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने !
 इयं ते तव राष्ट्र इदं राज्यं यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव
 राज्यम् । किञ्च हे अग्ने ! त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य
 यन्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति । कौट्यस्व-
 यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्रिय-
 मयन् । अत ऊर्ध्वं विशिष्टान्तरसांयत्वा त्वामभियञ्चामीति
 शेषः । तथा षष्ठ्ये वर्षणाय त्वामभियञ्चामि । अग्नी

प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याख्यायते । इष्टिर्ह-
 टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजा-
 स्वामित्वायै त्वाभिपिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः
 [८, ३, ३, १०—११] प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्गन्नं
 इष्टिरन्नेनैवैनमेतत् प्रीणाति यद्देवाद्येयं ते राक्षसत्राय यन्तासि
 यमन ऊर्जे त्वा इष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते
 राक्षसमभिपिक्तोऽसीत्ये तन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्प-
 तां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्प-
 तां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन अल्पता-
 सात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्प-
 तां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वयं यज्ञेन कल्पतां
 प्रथं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ।
 स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथ-
 न्तरश्च । स्वर्देवा अगन्त्यामृता अभूम प्रजापतेः
 प्रजा अभूम वेष्टस्वाहा ॥ २९ ॥

कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात् । अथ कल्पान् जुहो-
 तीति [८, ३, ३, १२] श्रुतेः । जज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवन-
 कालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुःश्रोत्रवाक्-
 नांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रि-
 यमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनोपिष इति स्मृतेः । ब्रह्मा वेदो
 यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयं प्रकाशः परमात्मा यज्ञेन
 साध्यताम् पुण्यकर्मनिष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम् । ब्राह्मणा

विविदिषन्ति यज्ञेन दांनेन तपसानायकेनेति श्रुतेः [१४, ७, २, २४] । कर्मणैव हि संसिद्धिमांस्थिता जनकादय इति स्मृतेश्च [भंगवद्गीता० ३, २०] । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाह यज्ञक्लृप्तौ समर्थः । यज्ञेन यज्ञमयसन्त देवा इति [१३-अ० १६-क०] श्रुतेः । किञ्च स्तोमयजुर्ऋक्सामहृद्द्रव्यन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुपद्रवः । स्तोमस्त्रिहृत्पञ्चदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् हृद्द्रव्यन्तरे तद्विशेषौ ॥ वसोर्धारायैवमग्निमभिषिच्यत्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगवन् गतवन्तः गमेर्लुङि शब्दोपे मस्य नत्वे रूपम् । गत्वा चाच्यता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि रूपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूर्मात फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । वेट्स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थो मन्त्रः वेडिति वपट्कारः । वपट्कारो ह्यैष परोऽच्चं यद्देट्कारो वपट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदोयत इति [८, ३, ३, १४] श्रुतेः ॥

इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥ २८ ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यासिद्धं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मसाविपत् ॥ ३० ॥

फा० [१८, ५, ४, ५] वप्रावत्सभृत्य चमनवत्सुवेण वाजपेयिज्ञानि वाजस्येममिति आग्निक्वानि च वाजस्य न्विति ।

वेवपनवत्सर्वोपधसौदुम्बरे चमसे सम्भृत्य तस्मात्सर्वोपधाच्चः
 मसवत्स्रुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण वाजस्येसं
 प्रसव इति सप्तमन्त्रैः [८, २३—३०] सप्त वाजपेयमन्त्रानि
 वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य तु प्रसवे इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रति-
 मन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव सर्वोपधात्ते-
 नेव सुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [८, ५] ॥३०॥

विश्वे^१ अद्य मरुतो विश्वं जतौ विश्वे^१ भवन्त्व-
 ग्नयः समिद्धाः । विश्वे^१ नो देवा अवसागमन्तु
 विश्वमस्तु द्रविणं वाजो^१ अस्मे ॥ ३१ ॥

तुगोधानाकृष्टा वैश्वदेवी विष्टुप् । अद्यास्मिन् दिने विश्वे
 सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु कृत्वाभावे रूपम् ।
 विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च जतौ
 कृत्वा पूर्वमवर्णः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु दृश्यर्वमाग-
 च्छन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसात्रेण
 हविषा निमित्तेन हविषेहयायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे
 सर्वेऽग्नेयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं
 होमनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं
 गोभूहिरख्यादि वाजोऽन्न चास्त्रोऽस्माकमस्तु विभक्तेः शे-आदेगः
 ॥ ३१ ॥

वाजो^१ नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।
 वाजो^१ नो विश्वे^१ देवैर्धनसाताविहावतु ॥ ३२ ॥

तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् इति विष्टुभी । नोऽस्माकं
 वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्रप्यादिदिक्चतुष्कम्
 परावतः दूरस्थाद्यतस्य मङ्गलनतपःकृत्याख्यायापूरयत्विति

शेषः वाग्व्यञ्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशयतस्रो
 महाराद्यायावत् प्रीणात् प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं । दिग्ः
 प्राच्याद्याः परावच्छब्दो दूरार्थः महारादयो हि लोकत्रयम-
 तोत्य वर्तन्ते अस्मद्दत्तान्नेन सप्त लोका दिक्चतुष्कञ्च त्व्यत्व-
 त्वर्थः । किञ्च धनसाती पन् सम्भक्तौ क्तिनन्तो निपातः
 धनस्य साती सम्भजनकाले प्राप्ते वाजोऽन्नं नोऽस्मान् विश्वेदेवैः
 सहावत् पालयत् इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा
 जायते तदास्माकं देवतर्पणचमं बहुन्नमस्विति वाक्यार्थः
 ॥ ३२ ॥

वाजो^१ नो अद्य प्रसु^२वाति दानं^३ वाजो^४
 देवांसं ॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा-
 सर्व^५वीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जये-
 यम् ॥ ३३ ॥

अद्यास्मिन् दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान्
 प्रसुवाति प्रेरयत् अनुजानात् दानार्थमिति शेषः अन्नदानेच्छा-
 स्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान्
 कल्पयाति यथास्थानं कल्पयत् लेटोऽष्टाटौ यस्मिन् काले यो
 देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थी वाजश्च
 मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुष्यपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्ता-
 दृशं जजान जनयत् छन्दसि लुङ्लङ्लिटः पुत्रादियुतं मां
 करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नं विश्वा
 भया सर्वा दिशो जवेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामि-
 त्यर्थः । ३३ ॥

वाजः प्रस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्

हविषा वर्धयाति । वाजोः हि माः सर्ववीरंः
चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥३४॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं
मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषा
कृत्वा देवान् वर्धयाति वर्धयतु पुण्यातु । हि चार्ये । वाजो
मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः
सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् दिग्रूपता व्यापकता
प्रार्थ्यते यद्वा विश्वा अशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः ।
भू प्राप्नो ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा
सृजाम्यद्भिरोपधीभिः । सोऽहं वाजं सनेय-
मग्ने ॥ ३५ ॥

हे विराजो ! दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेल्यक्तेर-
कादशाक्षरविषादा विराट् तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना
सोऽहमिति तच्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः हे अग्ने ! योऽहं
पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि
संयोजयामि । अद्भिरोपधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृ-
ष्टपयोऽवोपधिग्रौरः सन् वाजमन्नं सनेयं सम्भजियम् । यद्वा
व्यत्यधेनास्रच्छब्दस्य युषदादेशः । हे अग्ने ! योऽहं त्वं
पृथिव्याः पयसाद्भिरोपधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं
वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यां पय ओपधीषु पयो दिव्य-

न्तरि॑क्षे॒ पयो॑ धाः । पय॑स्वतीः प्र॒दिशः॑ सन्तु
म॒द्यम् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने ! त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्वापय दधा-
तेर्लुडि मध्यमेकवचने रूपम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्यानिऽपीति
[पा० ६, ४, ७५] अडभावः । आपधौषु च पयो धाः ।
दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किञ्च
अद्य भदये प्रदिमः दिमा विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रस-
युताः सन्तु प्राहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो समाभोष्टदा
भवन्त्वित्ययः ॥ ३६ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ऽश्विनो॒ वा॒हृभ्यां॑
पू॒षणो॑ ह॒स्ताभ्याम् । सर॑स्वत्यै वा॒चो य॒न्तुर्य॑न्ते-
णा॒ग्नेः सा॒स्राज्ये॒नाभिषि॑ञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० [१८, ५, ६—८] सुवं प्रास्य परिश्रित् सृक् कृष्णा-
जिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरए शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्घ्यात्
चीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवच-
सकामचित्त्वन्वारव्यो देवस्य त्वेति । अस्वार्थः । कर्मापवर्गे
श्रीदुस्वरं चतुष्कोणं सुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुच्छादुत्तर-
दिशि परिश्रित्कलम्नं प्राग्श्रोवसुत्तरलोम कृष्णाजिनमा-
स्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानययनकृतान्वार-
भ्योऽध्वयेणा सर्वापधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वापध-
शेषेऽपो जलानि कृत्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं
पूर्वपधः । सिद्धान्तमाह चीरोदके वेति वा पूर्वपक्षनिरासं
शेषे जलसेको न यतस्तत्र चीरोदके पिच्येत वाजपेयिकानीति
[८, ३, ४, ७] श्रुतः । अत्र वाजपेयसत्रधीनि वरप्रप्रयो-

यानि न्युयन्ते तदीदकचीरे स्त एव षोडश्वरे पात्रेऽप चासिच्य
 पयथैत्युक्तेः [कात्या० १४, ५, १६] अतस्तस्मिन् मिश्रेणैवा-
 भिषेको न जससेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥
 सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै पष्ठार्धं चतुर्थी
 सरस्वतीसम्बन्धिन्या वाचो वाष्वा यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः
 यन्त्रेषु नियमेन अग्नेद्य साम्राज्येन चक्रवर्त्तित्वेन हे यज-
 मान ! त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं
 साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३० ॥

ऋतापाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयो-
 ऽप्सरसो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म ज्वं
 पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

का० [१८, ५, १६] द्वादशगृहीतं विग्रहं जुहोत्वृता-
 पाडिति प्रतिस्वाहाकारण् राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वी
 मन्त्रः । आन्याद् द्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं
 कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञा
 आहुतीर्जुहोति व्यतिपक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वी मन्त्रः स्वाहा
 वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुंनि-
 ज्ञानि स न इदं ब्रह्मैव्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्प्र-
 पक्ष्य पाठत्वा पूर्वी मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीनिज्ञानि
 तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युक्त्वृथोत्तरो मन्त्रः सम्पाद्य
 इत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रार्थं
 विभागः । ऋतापाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म ज्वं
 पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वी मन्त्रः तस्यौष-
 धयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्त्रीज्ञानं उत्तर
 उत्तरो मन्त्रः पूर्वी गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरसदेवत्यः । एवं यज्

कण्डिकास्रप्यग्रे मन्त्रविभागी ज्ञेयः । तथा च श्रुतिः [६, ४, १, ६] पुष्टे पूर्वम् जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमाप्सं वदीर्येणादधात्येकस्मा इव पुष्टे जुहोति वह्नीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुष्टो वक्ष्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुष्टे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाप्समेव तदीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृतापाट् संहितः सुपुम्णः शपिरः भुञ्जुः प्रजापतिरिति पश्चां पूर्वमन्त्राणामृतापाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्योपधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्सामानीति पश्चामुत्तरमन्त्राणामोपध्यादिनामका अश्वरसी देवताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं चतुर्व्रजानि च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः ऋतापाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतापाट् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति [पा० ८, ३, ५६] पत्वम् पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अन्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वपट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः । तस्याग्नेर्गन्धर्वस्योपधयो व्रीह्याद्या नाम नाम्ना अश्वरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओपधयः सुदः मोदन्ते जना याभिस्ता सुदः ओपधयो वै सुदः ओपधीभिर्हीदथ सर्वं मोदत इति [६, ४, १, ७] श्रुतेः । ओपधयोऽग्नेर्भोग्याः । तथा च श्रुतिः [६, ४, १, ७] अग्निर्हं गन्धर्वं ओपधीभिरश्वरीभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामिति । ताभ्य ओपधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

सृष्टितो विप्रवसाम्ना सूर्या गन्धर्वस्तस्य

मरीचयोऽप्सरसं आयुवो नाम । स न इदं
ब्रह्म ज्ञानं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा
॥ ३९ ॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ज्ञानं च पातु ।
कौट्यः संहितः सन्दधात्वहोरात्रे इति संहितः असौ वा
आदित्यः स एहित एष ह्यहोरात्रे सन्दधातीति [८, ४, १, ८]
श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपाद-
कत्वेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । विश्वसामे-
त्येष ह्येव सर्वेषु सामेति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । यदेतदचि-
दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय
स्वाहा वाट् । तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्र-
सरेणवः सूर्यो ह्य गन्धर्वी मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहो-
चक्रामिति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । कौट्यो मरीचयः आयुवः
आ समन्ताद्युवन्ति मिथीभवन्त्यायुवः । आयुवाना इव हि
मरीचयः प्रवन्त इति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । ताभ्यो मरी-
चिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य
नक्षत्रायप्सरसो भुक्ुरयो नाम । स न इदं
ब्रह्म ज्ञानं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा
॥ ४० ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ज्ञानं च पातु ।
कौट्यः सुषुम्णः शोभनं सुम् सुखं यस्मात् सूर्यप्रियः यज्ञ-
द्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकात् ब्रह्मत्वात् । तथा च

सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य । सुपुम्ण इति
 सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्यैव हि चन्द्रमसो
 रश्मय इति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा
 वाट् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृशः
 मेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति मेकुरयः पृषोदरादित्वात्
 साधुः । चन्द्रमा ह गन्धर्वा नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्च-
 क्राम मेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैत भाए हि नक्ष-
 त्राणि कुर्वन्तीति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्स-
 रोभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

इपिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो
 अप्सरस ऊर्जा नाम । स न इदं ब्रह्म चक्रं पातु
 तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

यो वातो वायुगन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चक्रं पातु तस्मै
 स्वाहा वाट् सुदुतमस्तु । कीदृशो वातः इपिरः इष गतौ
 दिवादिः इषति गच्छतीति इपिरः श्रौणादिक इषत्ययः
 शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स
 विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः । इपिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्व-
 व्यचा इत्येष हीदृष्टं सर्वं व्यचः करोतीति [८, ४, १, १०]
 श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वाऽद्भिरप्सरोभि-
 मिथुनेन सहोच्चक्रामिति [८, ४, १, १०] श्रुतेः । कीदृशः
 ऊर्जाः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जाः । आपो वा
 ऊर्जाऽद्भ्यो ह्यूर्जायत इति [८, ४, १, १०] श्रुतेः । ताभ्यो-
 ऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

भुज्युः सुप्रियो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा

अप्सरसं स्तावा नाम । स न इदं ब्रह्म चतुरं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चतुरं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भृतानीति भुज्युः । यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तोति [८, ४, १, ११] श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गं गते यजमानो गच्छति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरंप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [८, ४, १, ११] श्रुतेः । कीदृश्यः स्तावाः स्तूयते । यज्ञो यजमानस्य याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कथन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव स इति [८, ४, १, ११] श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२-४३ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम । स न इदं ब्रह्म चतुरं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

यो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चतुरं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाट् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] करोतेर्ननिन् । स हीदष्टु सर्वमकरोदिति [८, ४, १, १२] श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः एष्टयः दृश्यते काङ्क्षतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयः । मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरंप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामैत्यूक्तानि

वा एष्टय ऋक्तामैर्ह्याशासत् इति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति [१८, ४, १, १२] युतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उप-
रि गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै चत्रा-
य महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१८, ५, १७] पञ्चगृहीतं च रथशिरस्त्रधध्याह-
वनीयं धियमाणे पञ्च कृत्वः स नो भुवनस्येति । राष्ट्रभृदो-
मानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रति-
प्रस्थावादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य
पञ्च कृत्वो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ॥ प्रजापति-
देवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आयी द्वादशकावन्त्यावष्टकी सा प्रस्ता-
रपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पालक ! हे प्रजा-
पते ! यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वाधवा यस्य त इह
भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणा-
याम्ने चत्राय चत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

समुद्रोऽसि सभस्वानाद्र्दानुः शम्भूर्मयो-
भूरभि मा वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां
गुणः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ।
आवस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि
स्वाहा ॥ ४५ ॥

का० [१८, ६, १] वातहीमान् जुहोत्वश्चलिनाह्वय
महिर्देरधो दक्षिणतां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षि-

षाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । रथहोमानन्तरं तं रथ-
मग्नेरुत्तरतो वेदो प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वा-
युहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधु-
रोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् ।
किं कृत्वा वह्निर्वदेरध्वलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः ।
वायव्यानि त्रीणि यजूंषि । त्रिलोकस्यो वायुः स्तूयते । हे
वायो ! यस्त्वमौदृशोऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिसुख-
मागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । वा. गतिगन्धनयोः लोट् मध्यमैक-
वचनम् । कौदृशः समुद्रः सन्त्यक् उन्दति जलैः क्लिबो भवतीति
समुद्रः उन्दो क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि
विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं हृद्यवश्यायादिकं ददा-
तीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति
शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः
स्वर्लोकरूपोऽसि । असौ वै लोकः समुद्र इति [८, ४, २, ५]
श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामयं मारुतः ।
मरुतां शक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । अन्तरि-
चलोको वै मारुत इति [८, ४, २, ६] श्रुतेः । शम्भूः मयोभूः
त्वं मामभिवाहि पूर्ववत् ॥ अथ अवनं रचणं सीव्यतीत्यवसूः
पिवु तन्तुसन्ताने क्विप् क्लीः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४,
१८] ऊठि कृते यणादेशः । अयं वै लोकोऽवसूरिति [८, ४,
२, ७] श्रुतेः । भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान् दुवोऽन्नं हविल्लक्षणं
विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्ते अग्ने सूय्यो रुचो दिवमातन्वन्ति ।
रुसिभिः । ताभिर्नी अद्य सर्वाभी रुचे जनाय
नक्ताधि ॥ ४६ ॥

या वो देवाः सूय्ये रचो गोप्वश्वेषु या
रचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रच' नो धत्त
बृहस्पते ॥ ४७ ॥

का० [१८, ६, ६] नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम् ।
अस्यार्थः । पूर्वसंस्ततान्यात्सक्तत्सक्तदादाय नवाहुतीर्जुहोति
यास्ते अग्ने या वो देवाः रचं नः तत् त्वा यामि एताद्यतस्रः
सूयन्ति कण्डिकायां पञ्चयजुभिः पञ्चेति नव ॥ द्वे व्याख्याते
[१३, २२—२३] ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रच' नो धेहि ब्राह्मणेषु रचं राजसु
नस्तुधि । रच' विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि
रचा रचम् ॥ ४८ ॥

अग्निदेवत्वानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने ! नोऽस्माकं
ब्राह्मणेषु अस्मत्सन्धिषु विप्रेषु रचं दीप्तिं धेहि आरोपय ।
नोऽस्माकं राजसु चतुर्येषु रचं कृधि कुरु शुश्रुषित्वादिना
[पा० ६, ४, १०२] हेर्धित्वम् शपो लुक् । विश्वेषु वैश्वेषु
शूद्रेषु चास्माकीनेषु रच कुरु । किञ्च मयि विपये रचा
सह रचं धेहि अविच्छिन्नां रच धेहीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मण-
राजविटशूद्रेषु या रक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि । शिष्टं
पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तन्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ति
यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणह
बोधुस्तशुस्त मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

वरुणदेवत्या विष्टुप् शन.शेपदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ

वर्तते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण ! यज-
मानः हविर्भिः दत्तैः यजनपुत्रादिकमायास्ते इच्छति यत्-
कामस्तुभ्यं हविर्देते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि
याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति
याञ्जाकर्मसु [निघ० ३, १६, २] पठितः । अद्यापि वर्ष-
लोपो भवति तच्चा यामीति यास्कोत्तेराकारलोपः । कीट-
शोऽहम् ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां सुवानः ।
किञ्च हे उरुग्रसं ! ग्रंसनं ग्रंसः स्तुतिः ग्रंसु स्तुतौ उरुमहान्
ग्रंसः स्तुतिर्यस्य स उरुग्रसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते ! इहा-
स्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्लृप्ति हेडमानः न हेडमा-
नोऽहेडमानः अक्लृप्त्वं सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मकार्यनां
जानीहोत्यर्थः । हुभृष्ट्यो हेर्भिः वा छन्दसीति [पा० ३,
४, ८८] हेरपित्वाद्गुणः धलोपच्छान्दसः । किञ्च नोऽस्मा-
कमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चौरय सुष स्तये लुङ् न
माद्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अहभावः पूर्णमायुश्च देही-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वर्णं धर्मः स्वाहा । स्वर्णार्कः स्वाहा ।
स्वर्णं शुक्रः स्वाहा । स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा ।
स्वर्णं सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

पञ्च यजूंष्यग्निदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाचो सःशब्दः ।
न इवार्थः । अर्काश्चमेधसन्तिसंघ्राः पञ्चाहुतयः । तथा च
श्रुतिः [८, ४, ३, ८] अथार्काश्चमेधयोः सन्ततीर्जुहोतीति ।
अस्यार्थः । अर्कोऽग्निः अश्चमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्त-
न्वन्तीति संयोजयन्तीति सन्ततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यका-
रिका आहुतय इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [८, ४, ३, १८]

अग्निर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा
 एताभिराहुतिभिः समतन्वन् समदधुरिति । तदनुसारिण
 व्याख्या यथा । न इवार्थे स्रः न स्वरिव अहरिव दिनकर-
 त्वात् सूर्यस्याहरूपमानम् स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः
 तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्य-
 मग्नी स्थापयामि असौ वा आदित्यो घर्मोऽसुं तदादित्यम-
 स्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति [८, ४, ३, १८] श्रुतेः ॥ स्वरिव
 सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । अय-
 मग्निर्क इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति [८,
 ४, ३, २०] श्रुतेः । स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्न-
 देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थाप-
 यामि । असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति
 [८, ४, ३, २१] श्रुतेः । स्रः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्ग-
 प्रदत्तादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नावेव जुहोमि स्थाप-
 यामि । अयमग्निर्व्योतिस्तं पुनरिह ददातीति [८, ४, ३,
 २२] श्रुतेः ॥ एवमग्निं सूर्यं सूर्यमग्नी सूर्यं च सूर्यमग्नावग्निं
 च सन्धाय किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति
 स्वर्न सूर्यः स्वाहेति । स्रः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा
 उत्तमं करोमि अथयानामनेकार्थत्वात् स्वाहाशब्द उत्तमार्थः
 सर्वे देवाभिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपो-
 ऽस्तीतीवशब्दार्थः । असौ वा आदित्यः सूर्योऽसुं तदादित्यमस्य
 सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेयोऽस्य सर्वस्योत्तम इति [८, ४,
 ३, २३] श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्व-
 देवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

अग्निं यु नज्मि शर्वसा घृतेन दिव्यं सु प-

सं वयसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य
विष्टपुं स्त्री रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥५१॥

का० [१८, ६, १६] अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाक-
रिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मोति प्रत्यु-
चम् । अस्वार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्यु-
पधानक्रमेण ऋक्षयेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं
करोतीति ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे विष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः ।
शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि
युजिर्योगि रुधादिभ्यः अम् । कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो
दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् ।
वयसा धूमेन बृहन्तं वज्रधूमेन महान् भवति । अग्नेर्बधूमो
जायते । धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरिति [५, ३, ५, १०] अतः ।
किञ्च तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं
गमेम गच्छेम । गमेराशीर्चिडि लिङ्वाशियङिति [पा० ३,
१, ८६] अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम् । विगतस्तापो
दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरि-
ष्टात् स्त्री रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं
दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्त्तते । रोहतेर्बहुलं कन्द-
सीति शपि लुप्ते शानचि रूपम् रुहाणा इति । नास्त्वकं
दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

इमौ ते पृक्षावजरो पत्रिणौ वांश्वाण्
रक्षाण्यपहण्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतासु
लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः
॥ ५२ ॥

हे अग्ने ! यी ते तवेमी पची उत्तरदक्षिणी । कीदृशी
अजरौ नास्ति जरा ययोस्ती सदा नवी । पतत्रिणी पतत्रं
पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीली । याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि
राक्षसान् त्वमपहंसि । उ एवेत्यर्थे । ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं
सुहृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुहृत्की
प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो
जग्मः ॥ ५२ ॥

इन्द्रुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकु-
नो भुरग्युः । महान् सधस्ये ध्रुव आ निष-
त्तो नसस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने ! यस्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां
मा हिंसीः हिंसां मा कुरु । कीदृशस्वम् इन्द्रुः इन्द्रति इष्टे
इन्द्रुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाह्लादकी वा । दक्षः
उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छेनः यद्वा
शंसनीयगतिः । ऋतावा ऋतं सत्यं यत्र उदकं वास्यास्ति
ऋतवा संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्य-
रूपी पक्षी यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरग्युः विभर्तीति
भुरग्युः भृज शोणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः । महान्
प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्ये ब्रह्मणा सह स्थाने आ
निषत्तः समन्तान्निषत्तः । सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्यं सध-
मादस्ययोग्येन्द्रसीति [पा० ६, ३, ८६] सधादिगः । नस-
त्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निष्ठायां निषातः । ५३ ॥

द्वित्रो मूर्धांसि श्यिव्या नाभिरुर्गपामोर्प-
धीनान् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

का० [१८, ६, १७] आग्निमासतस्तोत्रस्य पुरस्तादि-
मोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् । यज्ञार्यात्रयस्तो-
त्रप्रकरणात् प्राक् दिवो मूर्धेति षट्गद्वयेन दक्षिणोत्तरयोः
परिधिसन्ध्योरपसृष्ट्याग्निविमोचनं करोतीति स्वार्थः ॥
आग्नेयी परोष्णक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा
त्रिपादा परोष्णक् अवाद्या दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो
द्वादशकस्तेनैकाधिका । इ अग्ने ! यस्त्वमोदयोऽसि तस्मै
पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखा
इ देवयानपत्याः श्रुतावुक्तः । कीदृशस्त्वम् दिवो मूर्धा स्वर्लो-
कस्योत्तमाङ्गस्थानोयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानोयः नद्य-
तेऽनया सा नाभिः नर्हति वध्नाति जीवनेनेति नाभिः नहो
भवेति [उषा० ४, १२७] इन्द्रप्रत्ययो णिश्च भान्तादेशः
निच्चादाद्युदात्तः झित्यादि नित्यमित्युक्तेः [पा० ६, १,
१८७] । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति भावः ।
अपां जलानामोपधीनां व्रीह्यादौनाञ्च ऊक् रसः सारः ।
विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां
सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् तदधि जीवनत्वात्तेषामिति
भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रयाः प्रथमं प्रथो विस्तारः
प्रथमा सह वर्त्तमानः सप्रयाः तिर्यगूर्ध्वमध्यान्वच्छिन्न-
प्रभावः । ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते
हृदयमप्स्वायु रपो दत्तोदधिं भिन्त्त । दिवस्प-
र्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृथ्याव
॥ ५५ ॥

आग्नेयो महापङ्क्तिर्जगती आयी व्यूहेन षडक्षरः
द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः
षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदणी महापङ्क्तिः । हे अग्ने !
स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अव रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालये-
त्यर्थः । किं कृत्वा दिवो व्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्त-
रिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमिः सकाशाद्वा न्यत्र वा यत्र जलं
ततः प्रदेशाज्जलमादावेति शेषः । यस्त्वं त्रितः इन्द्रियाणि
सुपुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य सूर्धन् सूर्धनि शिरसि
अधितिष्ठसि सूर्धन्शब्दात् सुपां सुनुगिति [पा० ७, १, ३६]
सप्तम्या लुक् सर्वेषां सूर्धि उपरि रविरूपेण दौष्यसे इत्यर्थः ।
यस्य ते तव समुद्रे समुत्त्वाद्भीभवतीति समुद्रीऽन्तरिक्षं तव
हृदय मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोकं शिरोऽन्तरिक्षं मध्यभागः
त्रिलोकव्यापीत्यर्थः ॥ यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जला-
धीनं जीवनं तव जलाद् वृत्त्या जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्ने-
र्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने ! अपो जलानि दत्त
देहि चदधिं भिन्त्त भिन्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते
वाक्त्रेषु दधिमंत्रः तं विदारय मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः ।
पंपंवासवाहनधिषु चेति [पा० ६, ३, ५८] उदकस्योदा-
देशः । दत्त भिन्त्तेत्यभयव्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३,
१, ८५] वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीदां यसुभिः ।
तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणो हागमेः ॥ ५६ ॥

का० [१८, ६, १८] अध्वरगमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ
इति पञ्चमपरं । ममिन्द्र ष इत्यादिनवानामध्वरगमिष्टय-
जुषा [८, १५] धोमान्तो इष्टो यज्ञः इष्टो अग्निरिति वाभ्या-

मंपरे भ्राम्निके द्वे समिष्टयजुषो जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यन्न-
देवत्या उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं
प्रव्याह । हे द्रविण ! द्रव्य ! तस्य यजमानस्य इह सदनं त्वमा-
गमिः आगच्छ आङ्पूर्वाहमेष्टत्वाभावे लिङ्गि मध्यमैकवचने
रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वज्रभस्य
प्रोतस्य अस्मासु स्त्रिंशस्य । तस्य कस्य यस्य यजमानस्य यज्ञो
भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः यसुभिर्वस्त्रादिदेवैश्च इष्टः सम्पा-
दितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलपितपदार्थान्
ददातीत्याशीर्दाः क्षिप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः क्षतस्तस्य गृहे
त्वं धनं सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इष्टो अग्निराहुतः पिपत्तुं न इष्ट ए हविः ।
स्वर्गदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गात्रवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्ट-
मभिलपितं पिपत्तुं पूरयतु ददात्वित्यर्थः नोऽस्मान् पालय-
त्विति वा । पृ पालनपूरणयोः लोट् ङादित्वाद् द्वित्वम्
अर्तिपिपत्येति [पा० ७, ४, ७७] अभ्यासस्येत्वम् । कीदृ-
शोऽग्निः इष्टः क्षतयागः । हविः विभक्तव्यत्ययः । हविषा
आहुतः समन्तात्तर्पितः । किञ्च इदं नमः हविः समिष्टयजु-
र्लक्षणं देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशं स्वर्गा स्वयं गमनशीलं विभ-
क्तेराकारः ॥ ५७ ॥

यदाकूतात् समसुप्तोद्भूतो वा मनसो
वा सम्भृतं चक्षुषी वा । तदनु प्रेतं सुकृतासु
लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः
॥ ५८ ॥

का० [१८, ६, २२] हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्जुहोति
 यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ । साग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या-
 वश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिधानान्ते
 कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥
 अष्टावच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः आद्या जगतौ त्रयः
 पादा एकादशार्णाः चतुर्षश्चतुर्दशार्णः । हे ऋत्विजः ! यूयं
 तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगच्छतानुसरत प्रजापतिश-
 रीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत् कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते
 सति सुकृतां पुष्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतित्यनुपङ्गः
 स्वर्गं गच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अज-
 रामरा ऋपयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म यत्प्रजापते-
 राकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः सहस्रत्पात्म-
 कात् चक्षुषः चक्षुरूपलक्षणम् चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत्
 संसृतं प्रसृतम् ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृत्वा
 स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म सम्भृतं सञ्चारेः पुष्टं पूर्ण-
 मामग्रीकम् । मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकृतम् । समसु-
 स्रोदिति सु गतावित्स्मात्तड बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४,
 ७६] जुहोत्यादित्वात् शो द्वित्वम् ॥ ५८ ॥

एतत् सधस्य परि ते ददामि यमावहा-
 क्खेवधिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वी-
 अन् तत् स जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥

तिसस्त्रिष्टभः । सद्य तिष्ठन्ति देवा यवेति सधस्यः स्वर्गः
 तं प्राययते । हे सधस्य ! एतं यजमानं ते तव परिददामि ।
 जातवेदा अग्निये श्रेयधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमाव-
 हात् प्राययति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव

परिददामि । उभयं रक्षणायं तुभ्यं ददामोत्ययः ॥ एवं यज-
मानं यज्ञं च स्वर्गं समर्प्य तत्स्यान् देवानर्ययते अन्विति हे
देवाः ! यज्ञपतियजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्ती
भवतः प्रत्यागमिष्यति तुष्ट । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्-
कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत ।
स्मेति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः सभावनीय इत्यर्थः ॥
प्रावहात् वृहत्तर्लट् इत्यत्र लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४,
६७] तिप इलोपः लेटोऽडाटाधिति [पा० ३, ४, ६४]
अडागमः । शिव इति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७] शिवं
धीयतेऽस्मिन्निति शिवधिः ॥ ५८ ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्या
विद रूपमस्य । यदागच्छात् पृथिभिर्देवयानै-
रिष्टापूर्ते कृणवाधाविरक्षौ ॥ ६० ॥

सह तिष्ठन्ति सधस्याः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते
व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः ! एतं यजमानं जानाथ जानीत
लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् । किञ्च अस्य यजमानस्य
रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेधिकरणव्यत्यये
शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पृथिभिः
स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति इलोपाडागमौ तदा इष्टा-
पूर्ते शीतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविः कृणवाथ प्रक-
टीकुरुत दत्तेत्यर्थः । देवा यान्ति चेषु ते देवयानाः करणा-
धिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] व्युट् । उपभोगस्थान-
भेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा ॥ इष्टं च पूतं च इष्टापूतं देवमव्यन्धि-
कर्मत्वाद्देवताइन्द्रे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदस्यानङ्

आपूर्ते चेति वा । कण्वाय कञ् क्तौ स्वादिः आडागमश्च
॥ ६० ॥

उद्वुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते
सष्टजेयामयञ्च । अस्मिन् सधस्ये अद्युत्तर-
स्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

उद्वुध्यस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वहसि । अनुष्टुप् ॥ एते
द्वे व्याख्याते [१५, ५४—५५] ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेण परिधिना स्तुचा वेद्या च बर्हि-
षा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे
॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं
नय । किं कर्तुम् देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम्
तुमर्थं तवेन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरेण स्तुचा-
धारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्वाहुमात्रैः
काष्ठैः स्तुचा स्तुहादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा
दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रेषोपलक्षितमिति शेषः
॥ ६३ ॥

यद्वृत्तं यत्परादानं यत् पूतं याश्च दक्षि-
णाः । तदग्निर्वै प्रवकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत्
॥ ६४ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्मणां प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मव वैश्व-

कर्मणः स्वार्थं तद्धितो वा विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं
स्वः स्रलोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्वापयतु फलभोगाये-
त्यर्थः । तत्किम् यदत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्या-
दिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनाम्ब्रह्मप-
णेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारासमादि
यासं दाक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद् यज-
मानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधो घृतस्य च याः ।
तदग्निर्वैश्वकर्माणः स्वदेवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गं देवेषु मध्ये
नोऽस्मान् दधत् दधातु स्वापयतु तत्र यत्र देशे मधोमधुनो
घृतस्य च यास्यान्त्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता
न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे
चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो
विमानोऽजस्रो घर्मी हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽवि-
नियुक्ता । अग्निप्रकरणत्वाद् यजमान आत्मानमग्नित्वेन
ध्यायति । जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि ।
नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि ।
कीदृशोऽहं जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः उत्पन्नस्य
मवप्य स्त्रामौत्वर्थः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः
त्रया धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः

रजः उदकं तस्य निर्माता विमिमौत इति विमानः नन्यादि-
 त्वात्कर्तरि ल्युट् । अजस्रः न जसति, क्षीयत इत्यजस्रः अनु-
 पक्षीणः जसु उपक्षये नमिकम्प्रीत्यादिना [पा० ३, २, १६७]
 रप्रत्ययः । घर्मः घृ चरणदोषोः जिघात्त घर्मः श्रीणादिकां
 संप्रत्ययः दीप्तः आदित्वरूपः चरणो मेघरूपो वा । एतः
 द्वयोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नव घृतहोमिन्
 पश्यामौति भावः असृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे पद्म
 इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या
 लुक् मन्मुखे हविर्जुह्वतमसृतं करोमौति भावः । एवमात्म-
 न्यग्न्यद्वैतं सम्पाद्यम् ॥ ६६ ॥

ऋचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामा-
 नि नामास्मि । ये अग्नेयः पाञ्चजन्या अस्या
 पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो-
 जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । आत्मदेवत्वं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य
 विनियोगो नास्ति । यजमानोऽनेनात्मनि वेदब्रयात्मकत्वं
 मम्यादयति । नाम नाम्नाहृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि यजूंषि
 नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो
 नाम्नास्मि ॥ का० [१८, २, २३] चित्रोऽसीति चित्त्वात्
 कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नेय इति । चित्त्वात्स्याग्नेः चित्रोऽसीति
 नाम त्रिधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं कार्यः
 मुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः । अग्निः
 देवत्वानुष्टुप् अस्या पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये
 अग्नेया वर्तन्ते । कीदृगाः पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो-

हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येषां
ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्वाग्ने !
तेषां पृथिवीस्थानाममीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो
नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रेरय चिरं
जीवयेत्यर्थः जीविरातुरिति [उणा० १, ७८] आतुप्रत्ययः
व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यव-
धानम् ॥ ६७ ॥

वाचं हृत्यायं शवसे घृतनापाद्याय च ।
इन्द्र त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

का० [१७, ७, १-२] चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते
वाचं हृत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरैके दशभिर्वा । सृत्पूरणानन्तर-
मेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरैकेषां मते दशभिर्वेति
सूत्रार्थः ॥ आग्नेयः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः प्राये हे हवसेन्द्र-
देवत्ये गायत्रौ त्रिष्टुभौ विष्णामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र !
वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः इदानीं मसि उप-
तिष्ठामहे । किमर्थं शवसे वलाय त्वहलवृद्धये इत्यर्थः ।
कौटुशाय शवसे वाचं हृत्याय हवस्य दैत्यस्य हृत्यायां इनने
कुशल वाचं हृत्यं हवघातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः घृतनापा-
द्याय घृतना शवसेना सञ्च्यतेऽभिमूयते येन यत् घृतनापाद्याय
तस्मै शवसेनापराभवसमर्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुहृदानुं पुरुहृतं चियन्तमहस्तामिन्द्र स-
म्पिणक् कुणारुम् । अभि वृवं वर्धमानं पिया-
रुमुपादमिन्द्र तवसा जघन्य ॥ ६९ ॥

हे पुरुहृत ! पुरुभिर्बहुभिर्हतोऽभिहतः पुरुहृतः हे वहुः

भिराहृत ! हे इन्द्र ! त्वं सहदानुं शत्रुमहस्तां हस्ताहीनं
 कृत्वा सम्पिणक् सम्पिड्ठि चूर्णय । सह इति बलनाम [निघ०
 २, ६, १७] सहो बलं ददाति सहदानुः प्रयोदरादित्वात्सहः-
 शब्दान्त्यलोपः नुप्रत्ययो ददातिः अयमसमर्थाऽस्ति त्वं तु समर्थ
 इति यः शत्रुं प्रेर्य बलं ददाति स सहदानुः यद्वा सह एकी-
 भूय योऽहुमन्त्रं ददाति सहदानुः शत्रुः । कीदृशं चियन्तं चियति
 वसतीति चियन् तम् चि निवामगत्योः तुदादिः शब्दप्रत्ययः
 नि कटे वसन्तम् । कुणारुं कृणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम्
 कृण शब्दे औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च ।
 पिप्लु संचूर्णने लडि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् यम् संपूर्णः
 अडभावस्वार्पः यस्य कुत्वमार्पम् । हे इन्द्र ! त्वं दैत्यमपादं
 पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्य जहि सम्यक्
 मारय छन्दसि तुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लोडयं
 लिट् । कीदृशं त्वं वर्धमानं जगद् व्याप्रवन्तम् । पियारुं
 सुराणां हन्तारं पियतिहिंसाकर्मा ॥ ६६ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-
 न्यतः । यो अश्वाँर ॥ अभिदासत्यधरं गमया
 तमः ॥ ७० ॥

शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता [८, ४४] ॥ ७० ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत
 आजगन्था परस्याः । सृक् सृशाय पविमिन्द्र
 तिग्मं वि शत्रून् ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र ! परस्याः परावतो दूरतरोऽर्था-
 दाजगन्थ आगच्छ परावच्छब्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि

परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोडर्थे लिट् । आगत्य च शत्रुन्
 विताडि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण
 प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा पविं वष्वं संशाय तौष्णीकृत्य शा
 तनूकरणे ल्यप् । कौटुशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरे
 गच्छतीति सृकः तम् । तिग्ममुक्त्वाहवन्तम् तिग्मं तेजतरुत्सा-
 हकर्मण इति [निरु० १०, ६] यास्कः । क इव सृगो न सृगं
 इव यथा सृगः सिंहा दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति । कौटुशो भीमः
 भयङ्करः । कुचरः कुक्षितं चरांत गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः
 गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताडयतिहिंसाकर्मा
 तस्य ही परं कन्दसुभययत्याधधातुकत्वे [पा० ३, ४, ११०]
 णिषो लापः हुभल्भ्यो हेर्धः टुत्वम् ताडि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न कृतय आ प्रयातु परावतः ।

अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतोः
 शोभनाः स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु
 आगच्छतु । किमर्थं नोऽस्माकनूतये रक्षणाय अन्मान् रचितु-
 मित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्टो द्विवि पृष्टो अग्निः पृष्टिव्यां पृष्टो
 विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा
 पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिपस्तातु नताम्
 ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुप्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरभ्यो
 हितोऽग्निर्दिवा दिवसे, नोऽन्मान् पातु रचितु स घ नक्तं रावौ
 नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः योऽग्निर्दिवि

य, लोके पृष्टः कोऽयमादिव्यात्मना तपतीति सुसुक्ष्मभिः पृष्ट
 अन्तरिक्षे यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापति-
 स्तद्धृष्टोति श्रुतः । यथाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः
 कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्घिभिः पृष्टः अन्तरिक्ष-
 नामसु [निघ० १, ३, ६] पृथिवीति पठितम् । यश्च विज्ञा
 श्रोषधीः सर्वा व्रीह्यायोषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्ट
 कोऽयं प्रजानां जोवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति । यश्च
 सहसा बलेनाध्वर्युषा मथ्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं कथ्यत
 इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिपो बधात् पातु रिपतिर्हिं-
 साकर्मा मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम
 रयिं रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमभि
 वाजयन्तोऽश्याम युस्मजराजरं ते ॥ ७४ ॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती विष्टुप् । हे अग्ने ! तव
 ऊती ऊत्या अयनेन पालनेन वयं तं काममभिलापमश्याम
 प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । अशूहं व्याप्ती विकरणव्यत्य-
 येन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान्
 तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः ! धनवन् ! सुवीर रयिं वयमश्याम
 शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नु-
 याम । वाजयतिरर्चतिकर्मा [निघ० ३, १४, ३५] वाज-
 यन्तो वद्धिमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम सम-
 न्नात् प्राप्नुयाम । हे अजर ! नास्ति जरा यस्य सोऽजरः
 हे जराराहत ! अजरमर्चयन्तं ते तव युस्मं यथो वयमश्याम
 सर्वदा यशस्विनो भवामित्यर्थः ॥ ७४ ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानह-
स्ता नमसोपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यच्चि
देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ७५ ॥

उक्तील्लट्टाग्नेयी विष्टुप् । हे अग्ने ! हि यस्मात्कारु-
णात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन् दिने कामं हविः ररिम दद्यः
काम्यतऽदृश्यत इति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि
दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] ररिनेत्यस्य संहितायां
दीर्घः । त्रिं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसङ्गस्य नम-
स्त्य निवृत्तमागम्य हविर्दद्या इत्यर्थः । कीदृशा वयम् उत्तान-
हस्ताः उत्ताना इस्ता येषां ते अबहमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या
इत्यर्थः । तथा मनसा उपसद्यिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन
मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन
तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति [पा० ६, ४, १५४] ढचो लोपः यागतत्-
परिणेत्यर्थः । तथा अस्त्रेधता सिध गतो स्त्रेधति अन्यत्र
गच्छति स्त्रेधत् न स्त्रेधदस्त्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना
मन्यते देवमस्त्रिमानं जानाति मन्म तेन मन्यतेर्मन् प्रत्ययः देव-
तायाथात्मास्त्रेनेत्यर्थः । यत् एतादृशेन मनसा यय हविः ररिम
अतो हे अग्ने ! विप्रो मेधावी त्वं देवान् यच्चि यच्च महत्तेन
हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यजतेर्वहुलं हन्दसीति [पा० २, ४,
७३] यपि लुप्ते मध्यमैकवचने पत्वे ष्टुत्वे यधीति रूपम् ।
विप्रो अग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १,
१०५] प्रकृतिभावः । ७५ ॥

धामच्छदृग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृह-

जनविंशोऽध्यायः ।

स्त्रादीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृता-
मृतेन । मधुमतीं मधुमता सृजामि सए
सोमेन ॥ सोमोऽसि । अश्विभ्यां पच्यस्व । सर-
स्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुत्रामृणो पच्यस्व ॥१॥

ऊपानायं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमीश्वरम् । एकीनविंशे
स्रध्याये मन्त्रदीपमथो द्रुवे ॥ अथ सोत्रानणीमन्त्रास्त्रिभिर-
ध्यायैः ॥ ऋत्विकामस्याग्निचितो सुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो
सुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सोत्रा-
मणीयागः ॥ अन्तःपाल्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत्
सोमसुराविक्रयिणः क्लीवाद्वा क्लीत्वा सीसेन शय्यं क्लीत्वा
कर्णाभिस्तोषमान् सूत्रेषु लाजान् केनचिद्द्रव्येण नग्नहुम्

विरूढा व्रीहयः शय्यम् विरूढा यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः
तुरि
परं
गच्छ
मन्त्र
ताय
अतो
इवि
७३
विश्वम् । का० [१८, १, २२] ओदनौ चूर्णमासरेः सएसृज्य
स्त्रादीं त्वाएशुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोधूर्णसं-
सर्गं मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरु चतु-
भिधूर्णैः संसृज्य स्त्रादीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशोऽध्यायसप्त-

विंशया च्छचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां
 संसृज्य विरात्रं शास्त्रानैर्ऋतकोशे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् ।
 अथमर्थः । चरु उद्वास्य इयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शप्यतो-
 क्कलाजचूर्णानां पृथक् विधा कृतानां तृतीयांशं द्विधा कृत्वा-
 चामयोः क्षिपेत् ततो नग्नुचूर्णं द्विधा कृत्वैकमर्धं द्विधा
 विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मसिर-
 संज्ञा । ततः शप्यतोक्कलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा
 कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नग्नुचूर्णद्वितीयार्धं द्विधा
 कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामी
 क्षिपेत् ततः स्वाहीं त्वा अंशुनेति मन्वाभ्यां चूर्णमासरैः सहो-
 दनयोरुद्वास्त्रनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरावनिधानम् शप्यतो-
 क्कलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षण-
 मिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहीं त्वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुरारूपः
 सोमो देवता । सौवामणीमन्वाषां प्रजापत्यश्चिसरज्ञत्य
 ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे ! त्वा त्वां सोमेन संसृजामि
 संयोजयामि कुन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] समुपसं-
 गम्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् स्वाहीम् मिष्टां
 मिटरमान् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कटीं शीघ्रमदज-
 निकामित्वर्थः । अमृताममृततुल्याम् । मधुमतीं मधुरस्वादोपे-
 ताम् । कीदृगेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृ-
 तेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि । चत्वारि
 यजूंषि सुरादेवत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि
 देव्युष्ण्यक् पश्चिभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुर्गण्यक् इन्द्राय
 यजुर्हृषती । हे सुरे ! त्वं सोमसंसर्गास्सोमः पमि पतस्त्वां
 प्रदामि पश्चिभ्यामर्थाय पश्चस्य विपरिपम पाथो विपरि-
 पामः सरस्वत्यै सरस्वत्यै पश्चस्य इन्द्राय प पश्चस्य कीदृगा-

येन्द्राय सुवाम्णे सुहु आयते रचतीति सुवामा तस्यै द्वायते-
रातो मर्जयति [पा० ३, २, ७४] मनिन् ॥ १ ॥

परुतो पिञ्चता सुतः सोमो य उत्तमं
हविः । दधन्वा यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव
सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

का० [१८, १, २३—२८] एकस्याः पयस्यायाः छतेना-
खिनेन परिपिञ्चति परीतो पिञ्चतेति शप्चूर्णानि चावपति
सारस्रतेन द्वयोः प्रातस्तोषमचूर्णानि चन्द्रेणोत्तमं तिसृषां
लाजचूर्णानि च । सायं होमान्तेऽग्निभ्यामपाकरोमीति करेण
गां सृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत
इति मन्त्रेण । रचितं शप्चूर्णानां तृतीयांशं सुराभाख्ये
क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्घ्रि निशान्ते सरस्रत्या अपाकरोमीति
गावौ सृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति
तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपय । तृतीयेऽङ्घ्रि रावौ इन्द्राय सुवाम्-
णेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः सृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा
सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपयेति
सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या वृहती । हे ष्टत्विजः !
इतो गोः सक्ताशाद्दृष्टेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिपुतं सोमं
परिस्रद्रूपं परिपिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सक्तु
शोकारमितः पिञ्चती सोपध इति [प्रतिशा० ३, ३, ८]
सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य शोकारः अन्येषामपि
दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] सिञ्चतपदस्य संहितायां
दीर्घः । तं कम् यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां चैष्टम्
यच्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान्
धनं शब्दे कसुप्रत्ययः । षष्पु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं

यं सोममद्रिभिः प्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिपुतवान् । तं
सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो
अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ वायोः
पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः । इन्द्र-
स्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

का० [१८, २, ७—८] सते पुनाति गोऽश्वबालवालेन
पुनाति ते परिस्रुतमिति [४ क०] वायोः पूत इति सोमाति-
पूतस्य प्राङ्ङिति तहामिनः । वायोः पूत इति कण्डिकायां
हे ऋचौ पुनाति त इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियो-
गमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेयनिर्मितेन वालेन पवि-
त्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण मतं
वारणमिति केचित् मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानस्य
सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते
सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण
प्राङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः ॥ ऋक्तथमाभूति-
दृष्टं सोमदेवत्वं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रत्यङ्
अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा मतः सोमः वायोः पवित्रेण
उदरान्तर्वर्तिना पूतः शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा
योगार्होऽगर्ह्यः सहायः ॥ प्राञ्चत्वूर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतो-
ऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना
पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्रुतस्य सोमस्य सूर्यस्य
दृष्टिता । वारिस्य शश्वता तना ॥ ४ ॥

अध्वयुयंजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान ! सूर्यस्य दुहिता पुत्री यदा ते तव परिस्सुतं सुरां सोमश्च पुनाति शोधयति । यदावै सूर्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यदा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्सुतं सोममिव पुनाति सोमवत् पवित्रां करोति । यदा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्सुतं यदा पुनाति । केन वारिण्वालेन रक्षयोरैयम् गोऽश्ववालवालेन । कीदृशेन वारिण्वालेन शश्वता शाश्वतकेन अनादिना । तथा तनातनेति धननाम [१०८, २, १०, १६] तनेन धनेन धनरूपेण धनीत्पत्तिर्निमित्तभूतनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्मं च्चत्रं पवते तेज इन्द्रियं सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

का० [१६, २, १०] उत्तरस्यां पयो वैतसेऽनाविलोम-पवित्रेण ब्रह्म चत्रमिति । अजमेपलोमस्तपवित्रेण वैतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म चत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्थः अन्यावेकादशार्थो तेन त्र्यधिका । हे देव सोम ! शुक्रेण शब्देन वीर्येण त्वं देवताः अन्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिपुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं चत्रं चत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान् यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्यनु-
 पूर्वं विव्यूय । इहेहैषां कणुहि भोजनानि
 ये वर्हिषो नमउक्ति यजन्ति । उपयामगृ-
 हीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा
 सुवामणे । एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय
 त्वा वलाय त्वा ॥ ६ ॥

का० [१८, २, १२—१३] पयोप्रहान् गृह्णाति कुवि-
 दङ्गेति पृथगुपयामयोनी । एवं सुरापचसोः पावनं कृत्वा
 कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव वीन् पयोप्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे
 उपयामगृहीतोऽसि एषे ते योनिरिति हे यजुषो सहात्पठिते
 विषु प्रहेषु पृथग्भवतः ॥ ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गेत्यृचं
 पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । ऋग्व्याख्याता
 [१०, ३२] हे पयोप्रह ! त्वमुपयानेन पात्रेण गृहीतोऽसि
 अश्विभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्ते-
 जसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्हयोरिति योनि-
 शब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं त्वां सादयामि ॥ द्वितीये
 पयोप्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा
 नरस्वत्यै त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा
 वीर्यायै त्वां सादयामि । तृतीयपयोप्रहे कुविदित्यन्ते उपया-
 मगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा सुवामणे सुठु वायते रक्षतीति
 सुवामा तस्यै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते
 योनिर्वलाय त्वा वलाय वलायै त्वां सादयामि । एतेषां क्रमा-
 दस्योदुस्वरन्ययोपपात्रेणैवपम् ॥ ६ ॥

नाना हि षां देवहितं सदस्मृतं मास-

सृ॑चायां पर॒मे व्यो॑मन् । सुरा॒ त्वम॑सि शु॒षि-
णी॒ सोम॑ ए॒प मा मा॑ हि॒प्सीः॒ स्वां योनि॑मा-
वि॒शन्ती॑ ॥ ७ ॥

का० [१८, २, २०] स्वान्नीभिः सौरान्नाना द्वि वामिति
व्यत्यागम् । नाना हीति मन्त्रेण नृत्नयस्वालीभिस्त्रीन् सुरा-
ग्रहान् गृह्णाति । व्यत्यासमित्वयमर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं
गृहीत्वासाद्याग्निनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वती
पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ । क्रमेण वा ।
उपयामयोनी पत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपया-
मगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेव ते योनिर्नोदाय त्वेति
सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सार-
स्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेव ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम्
द्वितीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहण-
मेव ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥ सुरासोम-
देवत्वा जगती । हे सुरासोमी ! हि यस्मात्कारणाद्वां भुवयोः
नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्द्वे वेदौ भवतः ।
कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं
स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि
व्यासवद्विशाले हवनस्थाने युष मा सृजचायां संसर्गं मा कुर्व-
तम् । आहवनीये पयो ह्ययते दक्षिणाग्नी सुरा ह्ययते अतो न
संसर्गः । सृज विसर्गं लुङ् । एवं ही प्रत्युक्ता सुरामाह हे सुरे ।
त्वं सुरा असि कीदृशी शुषिणी शष्पं बलमस्या अस्तीति ।
बलवती ततस्त्वा पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः
स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अतु-
दात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं
वीर्यमिन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वानु-
न्दाय त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि
वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति
शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय
त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे
महत्त्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः । ८ ॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । वीर्यमसि
वीर्यं मयि धेहि । बलमसि बलं मयि धेहि ।
ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं
मयि धेहि । सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

का० [१८, २, १६] गोधूमकुवलयचूर्णानि चावपति
तेजोऽसीति । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् हे दर्भ-
द्वये प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयचूर्णानि सहैव
पयसि क्षिपति कुवलयं स्थूलं बदरोफलमित्यर्थः । श्रीणि यजूंषि
पयोदेवत्वानि आद्यं यजुर्वृद्धतौ । हे पयः ! त्वं तेजोऽसि
अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत
इति न्यायात् ॥ का० [१८, २, १७] उपवाकबदरचूर्णानि
च वीर्यमसीति । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सुष्मबदरोफलम्
तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोपहे निवपेदित्यर्थः । यजुःपङ्क्तिः ।
हे पयः ! त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ।
का० [१८, २, १८] यवकर्कशुचूर्णानि च बलमसीति ।
यवाः प्रसिद्धाः कर्कशुः पतिस्यूतं बदरम् तयोश्चूर्णान्बोद्धे

पयोयज्ञे चिपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे यज्ञ ! त्वं
 बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि ॥ का० [१८, २, २२
 —२३] सुराग्रहाञ्ज्योषालोकोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहसो-
 मभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासंख्यम् । वृकादीनां मिश्रैः
 केशैरोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्या-
 ग्नित्वं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशै-
 र्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं
 सैर्हैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि हे
 सुरे ! त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि
 स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रञ्चलनं कोपोऽसि मयि मन्यु-
 धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ८ ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति ।
 श्येनं पतत्रिणं सिंहं सीमं पात्वहंसः
 ॥ १० ॥

का० [१८, २, २६] दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येन-
 पत्राभ्यां या व्याघ्रमिति । अश्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैयान्तः-
 पात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः
 दीक्षावदित्येकेन नामेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ्
 यदोभाभ्यां नामेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिदृष्ट्या
 विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याघ्रधिष्टात्री देवतास्ति सा
 प्रार्थते । विषु सर्वत्र अञ्जति गच्छति विषूची सैव विषूचिका
 रोगविशेषः केऽण इति [पा० ७, ४, १३] डोपो ज्ञस्त्रः या
 विषूचिकाः 'व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति- पाति तथा
 श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति न द्वि तेषामन्नपरि-

शामजनितो दीपः सा विषूचिका इमं यजमानमहसः व्याधि-
हेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् ।
एतत्तद्गने अनृषो भवाभ्यहृती पितरौ मया ॥
सम्पृचं स्य सं मा भद्रेण पृक्तं । विपृचं स्य वि
मा पाप्मना पृक्तं ॥ ११ ॥

का० [१८, २, २७] अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेवेति ।
अग्निं प्रेक्षतेति प्रीषेणाध्ययुर्वजमानमग्निं दर्शयति स प्रेक्षित
श्रोत्रवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या वृद्धती ।
पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्नानपानं कुर्वन् सन् यत्
मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीडितवान् पिषेल्लिट
उत्तमैकवचनम् हे अग्ने ! तत् एतत् त्वत्तमचमहमनृषो
भवामि ष्टपत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पितरौ
मातापितरौ अहृती न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स
एव पित्रोर्हन्तेति भावः ॥ का० [१८, २, २८] पयोअहसम्य-
र्शनं सम्पृचं स्येति । यजमानः सहैव पयोअहायां स्वर्थं
करोतीत्यर्थः ॥ पयोअहदेवत्यम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयो-
यहाः । यूयं सम्पृचः स्य सम्पृचन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत
एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणैः सम्पृक्तं
संसृजत कल्याणयुक्तं मा कुरुतेत्यर्थः । सम्पूर्वात् पृचेः क्विप् ।
पृचे रौधिकास्रोट् सम्पृक्तः ॥ का० [१८, २, २९] विपृच
स्येति सौराणाम् । यजमानं सौरग्रहान् संसृजतीत्यर्थः । हे
सुराग्रहाः । यूयं विपृचः स्य विपृचन्तीति विपृचः वियोजका
भवत अतो मा मा पाप्मना कल्याणैः विपृक्तं निष्पापं
कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विना ।
वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः
॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनि-
योगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः
सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहृतसोमपा-
नाद् भ्रष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिवत् तत्र देवेरिन्द्रस्य
भेषज्यं कृतम् तत्राश्विनो सरस्वती च भिषजः सौत्रामण्यौ
त्वौपधम् । तथा च श्रुतिः [१२, ८, ३, १] त्वष्टा इतपुत्रो-
ऽभिचरणौयमपेन्द्रे सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं छत्वा
प्रासदा सोममपिवत्स विष्वङ् व्याच्छेत्तस्य सुखात् प्राणेश्यः
श्रीयशसान्यूध्वान्यदक्रामेस्तानि पशून् प्राविशेस्तस्मात्पशवो
यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सौत्रामण्याभिषिच्यत
ततोऽस्मा एतमश्विनो च सरस्वती च यज्ञे समभरन् सौत्रा-
मण्यौ भेषज्याय तयेनमभ्यपिञ्चेत्ततो वै स देवानां यष्टोऽभ-
वच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञ
सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौपधरूपमतन्वत विस्तारया-
मासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैदो आस्ता-
मिति शेषः । सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षण्या भिषगासीत् ।
कौटुशाः सरस्वत्याश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः
इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्वौचायै रूपेण शर्पाणि प्रायणीयस्य तो-
क्नानि । त्रायस्य रूपेण सोमस्य लाजाः सोमा-
श्वो मधु ॥ १३ ॥

इदानीं शोचामस्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति । गण्यानि
 नवप्रकृद्ग्रीहिरूपाणि पूर्वाङ्गानि दीघायै षठ्ठायं षतुर्थ्यां
 दीघाया दीघनीयेष्टे रूपम् गण्यानि दीघनीयात्वेन
 ध्येयानि । एवमर्थेऽपि । तोषानि नवप्रकृदयथाः प्रायणीयस्य
 प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं राज्ञाः सोम-
 क्रयोऽस्ति सोमे एव राज्ञास्तस्य रूपम् राज्ञाः सोमक्रयरूपेषु
 ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति मनासे युक्ते तदभारः सोमक्रय-
 पदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च क्षान्दमम् । मधु सोमां-
 गवः सोमस्य ण्डाम्नाद्रूपं ध्येयम् । यदा मधु मधुरम्नादा राज्ञा
 एव सोमांगवो ध्येयाः । १३ ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ।

रूपमुपसदासितत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥१४॥

किञ्च सामरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् ग्रीहिरू-
 श्यामाकौदनाचामयोः गण्यतोषमलाजनग्नहुचूर्णैः संसर्गां
 मासरं पूर्णमुक्तम् । सर्जत्वगादिपङ्क्तिगतिवस्तून्येकीकृतानि
 नग्नहुः पूर्वाङ्गः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम् । या तिस्रो
 रात्रीः कालाध्वनोरिति [पा० २, ३, ५] द्वितीया त्रिरात्र-
 पर्यन्तं सुरासुता अभिषुता पूर्वाङ्गं सर्वमेकपात्रे कृत्वा
 स्वाहीं त्वेति मन्त्रेण यज्ञतं त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदासु-
 पसदां ज्ञानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्रुत्परिपिच्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रश्च सरस्वत्या

॥ १५ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वमिन्द्राय भेषजमि-

द्वायं श्रीपथं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः
 पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रा-
 यापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्वुत् सुरा
 यत् परिपिच्यते तत्क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । एकस्याः
 पयसापाकृतेनाश्विनेन परिपिच्यति सरस्वतेन द्वयोः प्रातः
 ऐन्द्रेणात्तमे तिष्ठणामिति [१८, १, २३, २५, २७] कात्यायनेन
 निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आसन्दी रूपं राजासन्दी वेद्यै कुम्भी
 सुराधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारो-
 तरो भिषक् ॥ १६ ॥

राजः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठार्धे
 आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राजासन्द्याः
 सोमासन्द्या रूपम् तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते
 स्वाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या
 वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम् ।
 कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक्
 ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्र-
 यम् । यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतो अग्निरु-
 ग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक्
 प्राप्यते तद्रूपा ध्येत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं
 समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं
 फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूपं आप्यते ।

अग्निनात्रत्ये न प्रधीतोऽग्निः सौमिकं प्राप्यते प्राप्यते । १७ ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।
इन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः
॥ १८ ॥

अत्र सौवामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेना-
ग्निमद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुपङ्गः । अत्र
यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीमद्भावेन आग्नीध्रं सौमि-
कमाप्यते । सोमि ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं
सदः पत्नीः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना
[पा० २, ४, २५] क्लीबत्वम् । गार्हपत्ययेति त्रयमिन्द्राय
यदश्विः क्रियते तेनाप्यते । सौवामण्यामिन्द्राय यदश्विस्त-
सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रौभिराप्रौर्यं ज्ञस्यं ।
प्रयाजेभिरनुयानान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रौभिः प्रयाजयाज्याभिर्य-
ज्ञस्याप्रौराप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरप-
दलोपस्थान्दसः प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुया-
जैरनुयानानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारानाप्नोति आहुति-
भिराहुतीराप्नोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीष्-
ष्या । छन्दोभिः सामिधेनीयान्याभिर्वषट्का-
रान् ॥ २० ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति

हविर्भिरन्वै हवींषि आप्नोति कुन्दोभिश्चुन्दांसि आप्नोति
सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्याज्या आप्नोति
वपट्कारैर्वपट्कारानाप्नोति । पखादीनामुभयत्र सद्भावात् ।
अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानाः करन्धः सक्तवः परीवापः पयो
दधि । सोमस्य रूपं हविष आमिच्छा वाजि-
नं मधु ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्यायाः । धानाः भ्रष्टधान्यम्
करन्धः उदसन्धः सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यङ्क्तिः
परिवापो जलस्थाने पर्युष्य, परिवारयोरिति कोशः । पयोद-
धनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिच्छा पयस्या
मधु मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दधि
क्षिप्ते घनभाग आमिच्छा शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानां रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः ।
सक्तानां रूपं वदरमुपवाकाः करन्धस्य ॥ २२ ॥

नन्वधस्तनमन्वे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तैऽव कुवं
सन्तीति धानादिभ्यो हविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणी-
द्रव्यैराह । कुवलं कोमलं वदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं
ध्येयम् कुवलं वदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः । गोधू-
माः परीवापस्य रूपम् वदरं सर्वं वदरीफलं सक्तानां रूपम् उप-
वाकाः यथाः करन्धस्य रूपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

पयसो रूपं यद्यवा दध्नी रूपं कुर्वन्नि ।

सोमस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमाभिचा
॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् कर्कशूनि स्थूलवदराणि
दध्नी रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आभिचा पयस्याः सौम्यस्य
चरोः रूपं त्रैयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनु-
रूपः । यजेति धव्यारूपं प्रगाथा ये यजामहाः
॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह आश्राववेति शब्दः स्तोत्रियारूपो त्रैयः
स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्त
श्रीपडिति शब्दः अतुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः । यजेति शब्दो
धव्याया रूपम् निष्कवत्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धव्या
शस्यते सा यजेति शब्दो त्रैयः । ये यजामहाः ये यजमह इति
शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन धव्याः ॥ २४ ॥

अर्धं ऋचैरुक्त्यानां रूपं पदैरानुप्रीति
निविदः । प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पयसां
सोम आप्यते ॥ २५ ॥

अचामर्धानि अर्धं ऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति [पा०
७, ४, ३१] पुंस्वम् ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] ष्टकारस्य
सन्ध्यभावः अतत्त्वैरर्धर्चैरुक्त्यानां शस्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते
प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूहानानुप्रीति । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां
रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते । अर्धर्चादय
उक्त्यादयो धव्याः ॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्य-
न्दिनम् । वैश्वदेवः सरस्वत्या तृतीयमाप्तः
सवनम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं
प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम्
सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्वं तृतीयं
सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकल-
शम् । कुम्भीभ्यामभृषी सुते स्यालीभिः स्याली-
राप्नोति ॥ २७ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि
आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति ।
कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुरा-
धानीभ्यामभृषी पूतभृदाधवनीयो सुतेऽभिपुते सोमे यी
स्तस्तावाप्नोति । स्यालीभिः कृत्वा स्यालीराप्नोति उभयत्र
स्यालीसङ्गायात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाच्च वि-
ष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृष
आप्यते ॥ २८ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः
स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय
आप्यन्ते । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि
आप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृष आप्यते ॥ २८ ॥

इडाभिर्भ्रूचानाप्नोति सूक्तावाकेनाशिषः ।
शंयुना पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा सृष्ट्वाम्
॥ २६ ॥

इडाभिरिडासाप्नोति भ्रूचैर्भ्रूचानाप्नोति सूक्तावाकेन सूक्ता-
वाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शंयुना होमविशेषेण
शंयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा
समिष्टयजुराप्नोति संख्यया संख्यानाप्नोति इडादीनामुभयत्र
सज्ञावात् ॥ २६ ॥

व्रतेन द्वीचामाप्नोति द्वीचयाप्नोति दक्षि-
णाम् । दक्षिणा अद्वामाप्नोति अद्वया सत्यमा-
प्यते ॥ ३० ॥

हुतोच्छिष्टभक्ष्यतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन
द्वीचामाप्नोति द्वीचया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः
दक्षिणया अद्वामाप्नोति अदिति [निघ० ३, १०, २] सत्य-
नाम् अत् सत्यं धीयते यस्यां सा अद्वा अस्तिव्यवृद्धिः पुण्य-
वतां मनोविशेषः अद्वया सत्यं ज्ञानमनन्तं व्रक्ष्याप्यते प्राप्यते
अद्वां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् ।
तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवी-
र्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनंकरणयोः कौ-
भेदः सुमपतिपुत्रन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी
नाम्येकयज्ञस्य पूर्वमवपेदीर्घः सौत्रामणी सोमयज्ञस्य यज्ञे

सुते सुरा सोमोऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति
॥ ३१ ॥

सुरावन्तं वहिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्व-
न्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि
देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

का० [१८, ३, ८] सुरावन्तमिति जुहोति । अध्वर्युस्त्री-
नपि पयोपदान् सहेव जुहोतीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्याः
सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभोऽश्वि-
रस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्राम-
णीसंज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम्
वहिषदं वहिषि सौदन्तीति देवा यत्र स वहिषत्तम् । तथा
सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वा एष
वहिषदयज्ञो यस्त्रीत्रामणीति [१२, ८, १, २] श्रुतेः । सुवीरं
शोभना वीरा यत्र शोभनत्विजम् । कौटुशा महिषाः नमो-
भिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गं वर्तमानासु देवतासु सोमं
दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः हुन्तो
वयमदेम हृष्येम । किम्भूता वय स्वर्काः शोमनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा
वा येषां ते स्वर्काः यद्वा शोमनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्को
वै देवानामन्नन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति
[१२, ८, १, २] श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति
अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूता-
न्यर्को हृत्तो भवति संवृतः कटुकिन्नेति यास्कः [निरु० ५, ४]
महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वा-
चकः महिषा नमोभिरित्यूत्विजो वै महिषा इति [१२, ८,
१, २] श्रुतेः ॥ ३२ ॥

यस्ते रसः सन्भृत ओपधीषु सोमस्य शुष्मः
सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमान मदेन
सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का० [१८, ३, ८] पालाग्नैः सौरात्र ऋण्यमाहुतिमा-
नश्च इति श्रुतेर्यस्त इति । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्र-
हान् दक्षिणेऽग्नी यजति ऋण्यपात्रमाहुतिं न ध्याप्रोतीत्यर्थः ॥
हे सुरे ! ओपधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सन्भृत एकीकृतः
अपाञ्च वा एष ओपधीनाञ्च रसो यत् सुरेति [१२, ८, १, ४]
श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम् । मद-
यतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण
च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि
॥ ३३ ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसु-
नोदिन्द्रियाय । इमं त ए शुक्रं मधुमन्तमि-
न्द्रं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

का० [१८, ३, १०—१३] अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीद्य-
मश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति हिर्दिरावर्त्त ए होवब्रह्ममैत्रा-
वरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः । त्रय आहृत्या-
श्विनं पयोग्रहं क्रमेण हिर्दिर्भक्षयन्ति सल्लान्मन्थः होवादयः
सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति
सुवार्थः ॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिर-
मिश्रः सोमो जातस्त देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा षट्क् ।
असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रानमुचेरधि सकाशाद् यं
सोममाहरतामिति श्रेयः । अश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरता-

मिति [१२, ८, १, ३] श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामा-
नीतमसुनोत् अभ्यपुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय
भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह
यज्ञेऽहं भक्षयामि । कोद्वयं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्ट-
मत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि । परमैश्वर्यं परमैश्वर्य-
प्रदम् ॥ ३४ ॥

यदत्र रिप्तं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपि-
वच्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन
सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का० [१६, ३, १४] यदत्रेति सीरान् भक्षयन्ति यथा-
भक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः । अध्वर्यादय आश्विनं
होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेण
विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राण-
मन्त्रेण मूत्रेण भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्वस्मिन्निति रसो तस्य
रसिनो रसवतः सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य यत् सामान्ये नपुंस-
कत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसम्बन्धि यत्
सुरायां लग्नं यच्च सुरालग्नं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः शुद्धं
कृत्वा इन्द्रः अपिबत् । सोमं राजानमिति द्वितीये पष्ठार्थे
अस्य विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं
सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासका-
शाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथा च श्रुतिः [१२, ८, १, ५]
अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वा एष भक्षो यत्सुरा-
वाह्यस्य शिवमेवैनमेतत् कृत्वात्सवत् इति ॥ ३५ ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । पिता-

महेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपिताम-
हेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अन्नं पितरः ।
अमीमदन्त पितरः । अतोऽपन्त पितरः ।
पितरः शुन्वध्वम् ॥ ३६ ॥

का० [१८, ३, १७] अङ्गारिषु वा वहिष्यरिषि दक्षिणतो
जुहोत्याश्विनमुत्तरं मध्यमे सारस्रतमैन्द्रं दक्षिणे पित्रभ्य इति
प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम् अन्येन मूत्रेण भूपाल-
पानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतीयस्याङ्गा-
रिषु परिधेर्वहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान् सुराग्रहान् पित्रभ्य
इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तराङ्गारं आश्विनम् मध्यमे
सारस्रतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अप-
सव्येन कर्म । सप्त यजूंषि पित्रदेवत्वानि । पित्रभ्यः स्वधासन्नकं
नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणासन्नमिति श्रुतः । यद्वा पित्रभ्यः
स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नमस्कारद्यास्तु कोटशेभ्यः स्वधायिभ्यः
स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशोलाः स्वधायिनस्तेभ्यः ।
इणु गतात्रिति धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्य इति [पा०
३, २, ७८] णिनिप्रत्ययः पित्रभ्य इति बहुवचनं पित्रभ्याद्य-
पेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रो
व्याख्येयौ । का० [१८, ३, १८] अन्नं पितर इति प्रचा-
लनेनोपसिञ्चति । सौरग्रहहोमपात्रचालनजलेन यथास्व-
मङ्गारान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् । पितरः अन्नं भक्षितवन्तः
घम्लं घदने लाडि रूपम् । पितरोऽमीमदन्त मद ढमी ढताः ॥
अतोऽपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वापानतोऽपन्त तर्प-
यन्ति देवाः सन्तोऽमीददानेन ॥ का० [१८, ३, १८] पितरः

शुभ्यध्वमिति जपति ॥ हे पितरः ! शुभ्यध्वं शुद्धाः पाणिः
प्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा
पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण
शतायुषा ॥ पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु
प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा विश्वमा-
युष्युश्नवै ॥ ३७ ॥

का० [१८, ३, २०] कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतविट्णां
वालपवित्रहिरस्थानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ।
दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय
तत्रस्थे शिखे शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि
निधाय तत्र सुराशेषं सिक्ताग्नेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं
यजमानं वाचयेत् वाली गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् पवित्रम-
जाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरस्थं शतमानमितम् प्रत्यृचं
वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ हे पित्रदेवत्येऽनुष्टुभी । पितरो
मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन
कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छ-
तायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाय मां
पुनन्तु प्रपितामहाय मां पुनन्तु कोट्याः पित्रादयः सोम्यासः
सोम्याः सोमं सम्पादयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम्
पितामहाः प्रपितामहाय मां पुनन्तु शतायुषा पवित्रेण । एवं
पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यग्रवै व्याप्रवै प्राप्नुयाम्
अशूङ् व्यासी लोद् ॥ ३७ ॥

अग्नु आयूँपि पवसु आसुवोर्जुदिपं

च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने ! त्वमायूषि
पवसे स्वत एवायुःप्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे
अन्तर्भूतखन्तः । अत एव नोऽस्मादर्यमिपं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं
दध्यादि च आसुव आयय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किञ्च
आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनाम् दुष्टाय ते खानथ दुच्छानः
तेषाम् कर्मणि पथी दुष्टान् शनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान्
वाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तेः ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।

पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मां
॥ ३९ ॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवत्या । देवानां जना
देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः
बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि
मा पुनन्तु हे जातवेदः ! त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

प्रवित्रेण पुनीहि मा शुक्लेण देव दीद्यत् ।

अग्ने क्रत्वा क्रतूँश्च ॥ ४० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने ! हे देव ! शुक्लेण शुक्लेन
शुक्लेण प्रवित्रेण मा मां पुनीहि । किन्भूतस्वन् दीद्यत् अति-
दीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिव्येण्डुगन्तं रूपम् । किञ्च
हे अग्ने ! क्रतून्तु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतूना कर्मणा
त्वं पुनीहि यद्ये मां पुनीहि यद्वा यज्ञान् पुनीहि सम्यक्
कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।
ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

आग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने !
ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं पर-
ब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण
मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः ।
यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स
पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन् दिने
पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कौटशः सोमः विचर्षणिः विविधं
चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यदा विशिष्टाः चर्षणयो
मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा
पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च ।
मां पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव ! सवितः ! उभाभ्यां कृत्वा
विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण
अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञ-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवो पुनती देव्यागाद्यस्यामिमां
ब्रह्मस्तुन्वो वीतष्टाः । तया मदन्तः सधमा-
देपु वयस् स्याम पतयो रथीणाम् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्वा त्रिष्टुप् । इयं प्रबलहिका । अज्ञाताभि-
 धेया । ततः काञ्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्नेरु-
 परिशतावृषा कुम्भीं चरति ताम् सौत्रामणीं वा वाचं वा
 उखां वा । देवी, द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्व-
 देवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य
 आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो
 दृश्यमानाः बहवो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः
 वर्तन्ते । कीदृशस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं
 यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तथा
 कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं
 रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते
 सधमादाः सध मादस्ययोऽह्न्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य
 सधादेयः ॥ ४४ ॥

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये ।
 तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्
 ॥ ४५ ॥

का० [१८, ३, २३] ये समाना इति यजमानो
 जुहोति । सहस्रदग्धहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नीं प्राचीनाधीती
 दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ हे अनुष्टुभी ।
 प्राया पिष्टदेवत्वा । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यम-
 लोके ये पितरो वर्तन्ते धर्मराजः पिष्टपतिरिति [प्रमर० १, १,
 ५८] अभिधानात् । कीदृगाः पितरः समानाः जातिरूपादिभि-
 स्तुभ्याः समनसः समानं मनो तेषां ते तुल्यमनस्काः समानस्य
 अह्न्दसीति [पा० ६, ३, ८४] समानस्य सादेयः । तेषां पितृणां

लोकः विभक्तित्वत्पयः लोके स्वधाः नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं
नमोऽत्रमस्तु यद्वात्रं नमस्कारयास्तु । यत्रस्तु देवेषु कल्पतां
देवांस्तर्पयितुं समर्था भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मा-
मकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
शतं समाः ॥ ४६ ॥

का० [१८, ३, २४] उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे
उत्तरवेद्याहवनीये कृतसथो यजमान उत्तरयायिमया
ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ यजमानाशौः श्रीदेवत्या । जीव-
न्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणियु मध्ये ये समानाः समनसः
समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः
ये मे ते मामकाः तवकमकावैकवचन इति [पा० ४, ३, ३]
अच्चादो ममकादेशः । अस्मिन् लोके भूजोके शतं समाः शत-
वर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां
तांस्व्याक्ता मयि क्लृप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोविणो
हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एव प्रार्थयते ॥ ४६ ॥

हे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत
मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यद-
न्तरा पितरं सातरं च ॥ ४७ ॥

का० [१८, ३, २५] अन्वारभ्येपु पयो जुहोति हे सृती
इति । ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारभ्येपु अर्घ्युः पयो जुहो-
तीत्यर्थः ॥ देवयानापिदयानमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् । मर्त्यानां
मरणधर्मिणां प्राणिनां हे सृती हीमार्गा अहमशृणवं श्रुत-
वानस्मि श्रुतितः स एष देवयानो वा पिदयानो वा पत्या

इति श्रुतेः । की द्वे सती अत आह देवानां मार्गं एकः उतापि
 च पितृणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं मातरम् द्यौः
 पिता पृथिवी माता । असौ वै पितर्यं मातेति [१२, ८, १,
 २१] श्रुतेः । पितरं मातरश्च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये
 तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सतिभ्यां
 देवयानपितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां सतिभ्यां
 सुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरुं
 सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि
 पशुसनि लोकसन्धभयसनि । अग्निः प्रजा
 बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त
 ॥ ४८ ॥

का० [१८, ३, २६] श्रेष्ठं यजमानो भक्षयतीदृष्ट
 हविरिति । उखास्थितं श्रेष्ठं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ॥
 यजमानाग्नीदेवत्या त्रयसाना अष्टिः एको व्यूहः । इदं पयो-
 रूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदृशं हविः, प्रज-
 ननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः
 प्राणा यत्र तत् यत्र पीते दशानां प्राणापानव्यानोदानसमा-
 ननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भव-
 तीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्त इति [१२, ८,
 १, २२] श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यासंस्तत् यत्र
 पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः । अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गा-
 न्येवात्मन्धत्त इति [१२, ८, १, २०] श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं
 सन्नोति सन्नति ददाति सन्नजते वा पशु दाने तुदादिः पन्न

सम्भक्तौ श्वादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि आत्मा-
 नमेव सनोति । पशून् सनोतीत्यादिश्रुतेः [१२, ८, १, २२] ।
 लोकसनि; लोकैर्मैद्विकं सनोति ऐद्विकं सुखं ददातीत्यर्थः ।
 लोकाय वै यजते तमेव जयतीति [२२] श्रुतेः । अभयसनि
 अभयं स्वर्गं सनोति स्वर्गो वै लोकोऽभयश्च स्वर्ग एव लोके-
 ऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति [२२] श्रुतेः । एवं हविः प्रार्थ्याग्निं
 प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बहुलां प्रब्रुवां करोतु । एवमग्नि-
 सुक्ता ऋत्विज आह हि ऋत्विजः । अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि
 पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्यापयत । तद्य एवेनमेते
 याजयन्ति तानेतदाहेतन्मयि सर्वं धत्तेति [२२] श्रुतेः
 ॥ ४८ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः
 सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतञ्चास्ते
 नोऽवन्तु पितरो हवेऽपु ॥ ४९ ॥

का० [१८, ३, २१] सोमवतां बर्हिषदामग्निश्वात्तानाञ्च ।
 उदीरतामित्यादिवयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् [४९]
 अङ्गिरमः [५०] ये नः [५१] इति ऋत्विजस्याग्निश्वात्तानित्व-
 न्यायाच्च [६१] विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वंसोमेति [५२] त्वं
 सोमवताम् बर्हिषद इति [५५] त्वं बर्हिषदाम् आयन्तु
 न इति [५८] त्वमग्निश्वात्तानाम् पुनन्तु मेति [३८]
 नवऽर्चवाचनान्तरं त्वं सोमेत्यादि [५२] तन्मं कल्पयाती-
 त्यन्तः नवर्चं प्रवृद्धमध्वर्युयजमानेन वाचेयतीत्यर्थः । त्रयो-
 दशशङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशो अग्निश्वात्ताः पितरः
 [५८] इयं जगती अन्या दादग विष्टुभः । अरे अग्निं

लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं
 गच्छन्तु इर कम्पने अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन्
 लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्वानात् परं स्थानं
 गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः
 उदीरताम् । कौटुशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते
 सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते
 पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रचन्तु । कौटुशाः
 अहकाः नास्ति हकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः अतश्चा
 सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो
 भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमती यज्ञिया-
 नामपि भद्रे सोमनसे स्वाम ॥ ५० ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमती शोभनबुद्धी वयं स्वाम
 भवेम अस्ते लिङ् तेषासु सुमतिं कुर्वन्वित्यर्थः तेषां भद्रे
 कल्याणकारिणि सोमनसे शोभनमनस्वेऽपि वयं स्वाम
 सुमनसो भावः सोमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्वि-
 त्यर्थः । कौटुशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञ-
 सम्पादिनः । कौटुशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बहुन्यप-
 त्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गति-
 र्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः
 अथर्वणो मुनेर्बहुन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सस्यासः
 सोममर्हति य इति [पा० ४, ४, १३७] यः सोमसम्पादिनः

॥ ५० ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे

सोमप्रीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः संरराणो
हवीष्प्युशत्रुशङ्घिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमप्रीथं सोमपानमनूहिर
अनुवहन्ति स देवान् प्रापितवन्तः । कीदृशाः सोम्यासः सोम-
सम्पादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोवापत्वानि । यमः तेभिः
तैः पिबभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु
भक्षयतु रा दाने शानच्प्रत्ययः । कीदृशो यमः उशन् वष्टि
कामयते इयुशन् कामयमानः । कीदृशैः तैः उशङ्घिः उशन्ति
ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ शब्दप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्वष् सोम प्रचिकितो मनीषा त्वष् रजि-
ष्ठमनु नेषि पन्थ्याम् । तव प्रणीती पितरो
न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

त्वं मनीषा मनीषया सप्रज्ञया रजिष्ठञ्जुतमं देवयानं
पन्थां पन्थानमनु नेषि अनुनवसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयै-
कवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तञ्जुः रजिष्ठः अतिशयने
तमविष्ठनी [पा० ५, ३, ५५] विभापर्जोऽह्नुदसीति [पा०
६, ४, १६२] ऋकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थ्याम् अयस्त्रया-
दीनि ह्नुदसीति [पा० १, ४, २०] सर्वनामस्थानेऽपि पद-
संज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति [पा० ८, २, ७]
नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थ्यामिति रूपम् । अनुनेषि नयतेः शपि
लुप्ते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने
प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचेतन्ययुतः । किष् हे
इन्दो सोम ! नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्वा प्रणय-
नेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विष्टवे रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त

सपेविरे सोमयागेनैव स्वर्गतिः । कौटुशाः पितरः धीराः
धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वं कर्माणि
चक्रुः पवमान धीराः । वन्वन्वातः परिधी २ ॥
रपोर्णु वीरेभिरध्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

हे सोम ! हे पवमान ! शोधक ! नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः
पूर्वं पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि
यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपो-
र्णुहि अपगमय ऊर्णुन् आच्छादने लोट् परिदधति सर्वत
उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कौटुशस्व
वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्मत्कर्माणि सञ्जमानः । तथा-
वातः नास्ति वातो यस्य वात उपलक्षणं वाताद्युपद्रवरहितः
किञ्च वीरेभिर्वीरेः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धन-
वान् भव मघ धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स
तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः
परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति [पा० ८, ३,
६] नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

त्वत् सोम पिबभिः संविदानोऽनु दारवा-
ष्टयिवी आततन्य । तस्मै त इन्दो हविषा
विधेम वयत् स्यात् पतयो रथोगाम् ॥ ५४ ॥

हे सोम ! त्वं द्यावाष्टयिवी अन्वाततन्य विस्तारितवान्
तनु विस्तारे लिट् वभुयाततन्येत्यादिना [पा० ७, २, ६४]
निपातः । किभूतस्व पिबभिः संविदानः संवित्त इति संवि-
दानः संवादं कुर्याणः समो गमित्यादिना [पा० १, ३, २८]

आत्मनेपदित्वाच्छानच् । हे इन्दो । तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा
विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः हविर्दानिनं
च वयं रथीणां धनानां पतयः स्वाम भवेम । ५४ ।

वर्हिपदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो ह्व्या
चक्रमा जुपध्वम् । त आगतावसा शन्तमेना-
था नः शं योररपो दधात ॥ ५५ ॥

सोमपतां पितृषां पडृचः समाप्तः अतो वर्हिपदां पितृषां
दृचः । वर्हिपदः वर्हिपि दमे सीदन्तीति वर्हिपदः पृषीद-
रादित्वादन्यलोपः हे वर्हिपदः पितरः ! ते यूयमूत्या अवनेन
निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्मा-
कमिमा इमानि ह्व्या ह्व्यानि वयं चक्रम करोतेर्लिट् कृत-
वन्तः तानि यूयं जुपध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शन्तमेन सुख-
यिद्वतमेनावसाचेन तर्पिताः सन्ती नोऽस्माकं शं सुखं रोग-
शमनं योः भयपृथक्करणभरपः पापाभावं च दधात धत्त स्वाप-
यत तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] तवादेशात् आभ्यस्तयो-
रात इति [पा० ६, ४, ११२] आलोपाभावः । शं योः
शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [निरु० ४, २१]
यास्कः । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः [निरु० ४,
२१] ॥ ५५ ॥

आहं पितृन् सुविदवाँश् ॥ अविक्लि नपा-
तं च विक्रमणं च विष्णोः । वर्हिषदो ये
खधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः
॥ ५६ ॥

आहं पितृन् आ अविक्लि आभिसुख्येन वेद्मि विदितवान्

विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीदृशान् पितॄन्
 सुविदवान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदवाः तान् कल्याण-
 दानान् । किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य
 यज्ञस्य यज्ञो वै विष्णुरिति [१, १, ३, १] श्रुतेः । तस्य
 नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवया-
 नपयः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं
 यत्र स विक्रमणः पित्रयानपयः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते
 पतनम् यज्ञसम्बन्धिनी देवयानपित्रयानो पन्थानी वेद्मी-
 त्यर्थः उद्गामिनः पितृश्च । अतो ब्रवीमि चे वर्हिषदः पितरः
 स्रधया सवनीयलघणेनात्रेण सह सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य
 पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते ऋङ् अडभाव आपः ते
 इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः
 ॥ ४६ ॥

उप॑हृताः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ व॒हिष्ये॑षु
 नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ । त आ॒ग॑मन्तुं त इ॒ह शु॑व-
 न्वधि॑ब्रुवन्तु तेऽव॒न्वस्मान् ॥ ५७ ॥

हे पितरः ! इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो
 लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्भवः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः
 पुत्राणां यद्दत्तव्यं तद्ददन्तु ते अस्मानवन्तु । कीदृशाः पितरः
 प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहृताः सोम्यासः सोम्याः
 कीदृशेषु प्रियेषु वर्हिष्येषु वर्हिषि भवानि वर्हिष्याणि तेषु
 वर्हिषि-सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्
 स्थापनीयेषु ॥ ४७ ॥

आ॒य॑न्तु नः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ऽग्नि॒ध्यात्ताः

प्रथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितॄणाम् । नोऽस्माकं पितरः देवयानैः प्रथिभिर्मार्गैः प्रायन्तु प्रागच्छन्तु देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमयानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्शान् दहन् स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठा- यिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत् कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान् जयति पीत्रेषानन्त्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पीत्रेण ब्रध- स्याप्नोति विष्टपमिति । किञ्च पितर प्रागत्यास्मिन् यज्ञे स्वध- यान्नेन मदन्तः दृष्यन्तस्नुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिभुवन्तु अधि- कान् वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्वामेव्ययः ते पितरो- ऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि वर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

हे अग्निष्वात्ताः पितरः ! इह यज्ञे यूयमागच्छत प्रागत्य च सदः सदः—प्रतिगृह सदत उपेविशत नित्यवीक्ष्योरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम् । कीदृशा यूयं सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयन येषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत अत्त लार्त् संज्ञितायां दीर्घः । कीदृशां- हवींषि वर्हिषि दर्भ प्रयतानि नियमपूर्वकं स्वापितानि प्रकर्षेण यन्त्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अद्यानन्तर वृत्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा

यत्र तम् । निपातश्च चेति [पा० ६, ३, १३६] टीर्घोऽय-
शब्दस्य तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] तनवादेशः ॥ ५९ ॥

ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये
दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनी-
तिसेतां यथावशं तन्वुं कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदे-
हिकं प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः
शंशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयात्रेण
स्वकर्मोपार्जितेन मादयन्ते दृष्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट्
स्वेनैव राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभि-
लापः यथाकामसेतां मनुष्यसम्बन्धिनीं तन्वुं शरीरं कल्प-
याति कल्पयंतु सैट् सैटोऽडाटौ तेभ्यो नरशरीरं यमो ददा-
त्वित्यर्थः । कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् अश्वन् प्राणान् नयति
प्राणोऽयसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा
पुनः स्नाभनं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तान् तुमती हवामहे नाराशुसे
सोमपीथं य आशुः । ते नो विप्रासः सुहवा
भवन्तु वयं स्याम पतयो रथीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् पितॄन् वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृ-
शान्तुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तान्तुयुक्ता-
नाह्वयामः । ये पितरो नारागंसे चमसे सोमपीथं सोम-
पानमाशुः अश्वन्ति स्य अश भोजने लिट् अथ यदि नाराग-
सेषु मत्र इत्यपक्रम्य पितृभ्यो नाराशुसेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यादिति [१०, ६, १.३३] जुह्या नाराशुसे चमसे पितॄन्

भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः स्वाहाना
भवन्तु प्रसदाङ्गताः शीघ्रमायान्वित्यर्थः । एवं पित्र्वाह-
तेषु वयं रथीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्वाम भवेम ॥ ६१ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्यं यज्ञ-
मभिष्टणीत विश्वे । मा हिंसिष्ट पितरः केन-
चिन्नो यद्भागः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगी नोक्तः
उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य आच्येऽग्रत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः ॥
दशर्चाऽनुवाकः आद्या नव पित्र्देवत्याः । हे विष्टुभौ ।
हे पितरः ! विश्वे सर्वे सोमवन्तो बहिषदोऽग्निष्वात्ताश्च
यूयमिमं यज्ञं सौवामणीमभिष्टणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्र-
कालकर्तृद्विवर्यजमानोत्कर्षैः साध्यं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुते-
त्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाश्च वामजानु पातयित्वा तथा
दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः
अधेनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन्निति
श्रुतेः । किञ्च हे पितरः ! केनचित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान्
मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिनस्तेर्लुब्ध । यत् यस्मात्
पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन
चलचित्तत्वेन वो युष्माकं मागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः
करोतिः शपि लङ्गि रूपम् अडभावः । यद्यप्यपराधिनी वयं
तथापि मास्मान् बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रथिं घत्त
द्राशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः
प्रयच्छत त इहोर्वं दधात ॥ ६३ ॥

हे पितरः ! दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यज-
मानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् अरुणीनाम-
रुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे असीनासः आसीनाः
उपविष्टाः याभिः कुतपा क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति
कुतपं वासने दद्यादिति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा
अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्तरे आसीना
आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किञ्च हे पितरः ! पुत्रेभ्यो
यजमानेभ्यः तस्य वस्त्रः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि
पठौ यदभीष्टं धनं तद् दत्त । पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः ।
ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रां पनया युजम्
॥ ६४ ॥

हे अनुष्टुभी । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवा-
हनः कव्यपुरीषपुरीषेषु जुगडिति [पा० ३, २, ६५] जुगट्-
प्रत्ययः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने ! त्वं चित् त्वमपि यं रयिं
हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं
देवत्रां देवेषु पनय दीद्वि पनतिर्दानकर्म देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना
[पा० ५, ४, ५६] सप्तम्यर्थे देवात् त्वाप्रत्ययः । कीदृशं रयिं
गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावपट्कारलक्षणाभिः
श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् शुदक्षिस्त्रिगृह्णदयिभ्य आय्य इति
[उणा० ३, ८५] शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यत
इति युक् तम् क्विप् चेति [पा० ३, २, ७६] क्विप्प्रत्ययः
योग्यम् ॥ ६४ ॥

यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षदृता-
दृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य
आ ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृन्यक्षदिष्टवान् क्षेटोऽडाटौ सिन्धु-
हुत्संक्षेपि इतो लोपः । कीदृशान् पितृन् क्षतादृधः क्षतं
सत्यं यज्ञ वा वर्धयन्ति ते क्षतदृधः संहितायां दीर्घः तान् ।
सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति
प्रव्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः ।
इत् उ निपाती पादपूर्णा । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्य-
येन वचेः शपि वच उमिति [पा० ७, ४, २७] छान्दस
उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वमग्ने ईडितः कव्यवाहनावाङ्महव्यानि
सुरभीषि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते
अचन्द्रि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने ! त्वं
हव्यानि हवींषि सुरभीषि कृत्वी सुगन्धानि कृत्वा अवाट् ।
वहसि स्म । वहेर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट् ।
स्वात्प्रादयथेति [पा० ७, १, ४६] कृत्वीति निपातः ।
कीदृशस्त्वम् ईडितः स्तुतः देवैर्ऋत्विग्भिश्च । किञ्च हव्यानि
कृत्वा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि
ददार्तर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अचन् भक्षयन्ति स्म घसृष्ट
अदने इत्यस्य रूपम् । हे देव ! त्वमपि अदि हवींषि भक्षय
अद भक्षणे लोट । कीदृशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि
शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये च ह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म
यांश्च ॥ उ च न प्रविद्म । त्वं वेत्य यति ते
जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च
पितॄन् वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः यांश्च पितॄन् वयं न
प्रविद्म प्रकर्षणं जानीमः । हे जातवेदः ! ते पितरो यति
यावन्ती वर्तन्ते तान् त्वं वेत्य जानामि । या संख्या
येषां ते यति किमः संख्यापरिमाण इत्यादिना [पा० ५,
२, ४१] सूत्रेण यत्तदभ्यामपि उतिरिति वार्तिकेन यत्-
शब्दात् उतिप्रत्ययः उति चेति [पा० १, १, २५] तस्य षट्-
संज्ञत्वात् षट्भ्यो लुगिति [पा० ७, १, २२] कसो लुक् ।
यद्वा यतीन् शचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान्
त्वं वेत्य यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस् । किञ्च
स्वधाभिः पितॄणामन्त्रैः सुकृतं शोभन कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व
॥ ६७ ॥

इदं पितॄभ्यो नमोऽस्त्वद्य ये पूर्वांसो य
उपरास इयुः । ये पार्थिवे रजस्या निपत्ता
ये वा नूनं सुवृजनासु विष्णु ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वं इयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः
उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृत-
कृत्याः सन्त इयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च पार्थिवे रजसि
पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निपत्ताः
आभिसृष्ट्ये निपत्ताः नमस्तनिपत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१]
निष्ठाया निपातः । ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं

विष्णु प्रजासु यजमानस्तत्राणां निपस्थाः । कीदृशीषु विष्णु
सुवजनासु शोभनं वजनं बलं यासां ताः सुवजनास्तासु धर्म-
रूपबलयुक्तासु । अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्ग-
ब्रह्माग्नि यजमानस्येभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अध्या यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो
अन्नं ऋतमाशुपायाः । शुचीदयन्दीधितिमुक्-
थशासः चामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन् ॥ ६९ ॥

हे अग्ने ! नोऽस्माकं पितरः अध अध्यानन्तरं देहयात्री-
त्तरकालं यथा येन प्रकारेण शचि सुपो लोपः इदेवार्थं शचिं
निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः अयगतौ लड
अडभाव आर्पः । कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः
प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुपायाः अश्रुवाना व्याप्नु-
वन्तः । एवम्भूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा
वयमपि अरुणौः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपव्रन् अपव्रणुमः
सूर्यरश्मीनपहत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः । वृष् वरणे विक-
रणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् अडभावः पुरुषव्यत्ययच्छा-
न्दसः । कीदृशा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्त्यानि शास्त्राणि
शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशासः क्विप् संहितायां दीर्घः । तथा
चामा चामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालूपारवटोपरवादि-
खननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्तु शत आवह पितॄन् हविषि अत्तवे ॥ ७० ॥
अतदुप । हे अग्ने ! उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा
निधीमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं त्वां समिधी-

महि, संदीपयामः । त्वं च उग्रन् कामयमानः सन् उग्रतः
कामयमानान् पितृनावह्व आनय किं कर्तुं हविषे अत्तवै हविः
अर्तुं भक्षयितुम् तुमर्थं तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रो देवर्तयः ।

विश्वा यदजय स्रधः ॥ ७१ ॥

इन्द्रो गायत्रौ अग्रिमानुवाकनिदानभूता ॥ हे इन्द्र !
यत् यदा त्वं विश्वाः स्रधः सर्वान् संग्रामान्जयो जितवानसि
तदा अपां फेनेन जलडिगडोरिण नमुचेरसुरस्य शिरः उद-
वर्तयः किन्नवानसि उत्पूर्वा इतिः छेदार्यः ॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतं सुत ऋजोपेणाजहा-
न्मृत्युम् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्र-
मन्वस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

का० [१८, २, २४] सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपति-
ष्ठते युगपत् । अष्टर्चनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान्
सुराग्रहांथाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुरा-
ग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादवालेखी-
त्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिष्ठो महा-
द्वहत्यः यस्याचत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महा-
द्वहती । सोमो राजा सुतोऽभिपुतः सन् अमृतममृतरूपो
रमरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत्
ऋजोपेण ऋजोपं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण चत्यं
स्थूलभावमग्रहात् जहाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत्
सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्वसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविध्य
पानं शुक्रं मक्तं गुहनत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयचेन्द्र-

स्येदृशं भवतु । कीदृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् प्रमृतं मजरामरत्व-
प्रदं मधु मधुरञ्च ॥ अपां केनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य
च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः [१२, ७, ३-४] तस्य शीर्ष्णं छिन्ने
लोहितमिथः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादवीभक्तन्त त एतदन्धसो
विपानमपश्यन् सोमो राजान्मृत ए सुत इति तेनैत ए स्वदायि-
त्वात्कन्नदधतेति । यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमा-
नानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विवि-
च्यन्ते एवमयमपि लोहितमिथः सोमो विविक्तः सोम एवेति
सर्वानुवाकार्यः ॥ ७२ ॥

अद्भ्राः चीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो
धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७३ ॥

आङ्गिरसः अद्भ्राना रसः प्राणो यथा क्रुङ्ङं हंसो भूत्वा
धिया प्रज्ञया अद्भ्राः सकाशात् चीरं दुग्धमपिबत् पिबति
संमृष्टाभ्यां चीरोदकाभ्यां चीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्व-
भावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शक्तं भवतु
अयेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोममद्भ्रो व्यपिबच्छन्दसा हृषः शुचि-
षत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७४ ॥

हंसः आदित्यः अद्भ्राः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः
किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः
सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशः रविः शुचिषत्
शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिसुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् चतं

पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ०

॥ ७५ ॥

अतिजगती हापञ्चाशदचरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी
परिसृतोऽन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन
व्यपिवत् विविष्य पीतवान् छत्रञ्च व्यपिवत् वशीचकार
चन्द्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिवत् अनेन
सत्यं नेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशति-
न्द्रियम् । गर्भो जरायुणाष्टत् उल्बं जहाति
जन्मना ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७६ ॥

अतिशक्त्यो हे पृथ्व्यचरातिशक्तरी । इन्द्रियं पुम्पजननं
शिशुं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति
त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानद्वारयोरपि
रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भ-
वेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्बं जरायु जहाति । भिन्न-
स्थानानामेकद्वाराथामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्व-
ाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यान्ते प्रजापतिः ।
अथहामनृतेऽदधाच्छ्रद्धात् सत्ये प्रजापतिः ॥
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७७ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यान्ते दृष्ट्वा
व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमन्त-
मिति पृथग्वास्थापयत् । तदेवाह । अन्ते अथहां नास्ति-

कामदधात् अस्यापयत् अमृतस्याश्वानिमित्तत्वात् । सत्ये
श्वामदधात् सत्यस्य श्वानिमित्तत्वात् श्वानिमित्तत्वबुद्धिः
अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजा-
पतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७८ ॥

महाब्रह्मती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे
ष्वेदेन ज्ञानेन अथवा विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान्
सुतः सोमः अमृतः पयः परिसृष्ट । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिसृतो रसं शुक्रेण शुक्रं व्यपि-
बत् । पयः सोमं प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियम् ० ॥ ७९ ॥

अतिजगती । प्रजापतिः परिसृतः सुराया रसं दृष्ट्वा
शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा
व्यपिबत् विद्युन्य पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणं जगत्सुचे-
ण कवयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता
सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

का० [१८, ४, १२] सुरैर्वसायहान्दात्रिंशत् जुहोति
सीसेनेति प्रत्युचम् । पञ्चपत्नी यज्ञ इति परिशिष्टोक्तेः ऋष्यः
भखुराणां महत्त्वाच्चार्यभैः सुरैः पशुनं वसा गृहीत्वा सीसे-
नेति प्रतिमन्त्रं हाचिंशत्संख्यानं सुरायहान् जुहोति एकेन
मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश
जगत्सुचेः । जगतीभिर्जुहोतीति [१२, ८, १, १३] श्रुतिबला-
द्दृष्ट्वाचरन्तूनानामपि कासाश्चिज्जगतीत्वमेव । दसादिभिर्यथा

इन्द्रस्य भेषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना
 अश्विनौ दस्यौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं
 सीतामर्षी वयन्ति निष्पादयन्ति । केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण
 च सीसेन शप्पक्रयणादूर्णया तोक्त्रक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पा-
 दममित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव
 यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति
 ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते
 परच्छन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकते तन्तुवाने परिच्छद
 इति कोशात् । कोट्टशा अश्वरादयः मनीषिणः मेधाविनः ।
 कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः
 भिषज् रग्जये कण्डादित्वाद्यक् ततः शब्दप्रत्ययः । वचन-
 व्यत्ययः । इन्द्रभेषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्त्रिस्रो दधुर्दे-
 वताः सरराणाः । लोमानि शप्यैर्वहुधा न
 तोक्त्रभिस्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

त्रिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः सरराणाः सम्यक् रममाणाः
 सत्यः अस्त्रेन्द्रस्य तदन्तममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः
 सन्दधुः कर्माङ्गेः सन्धान चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्रोमाणि
 शप्यैर्विरुद्धप्रौहिभिः सन्दधुः अस्त्रेन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्त्रभिः
 विरुद्धयवैर्वहुधा सन्दधुः लाजाः न लाजायास्य मांसं समभ-
 वत् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तदश्विना भिषजा मद्रवर्तनी सरस्वती
 वयति पेशो अन्तरम् । अस्थि मज्जान् मासरैः
 कारोतरेण दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

रुद्रवत् वर्तनिर्माणां ययोस्ती रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी वा-
भिपजा भिपजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनी सरस्वती च तदन्तरं
यरोरान्तर्वर्तिं पेय इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति
वचनव्यययः । तदेवाह मासरेः श्रुत्यादिचूर्णवरुनिःस्रावैः
असि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवासमा मज्जानं वयन्ति ।
कीदृशास्ते गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्वापयन्तः ॥८२॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां
वयति दशुतं वपुः । रसं परिस्सुता न रोहि-
तं नग्नुर्धीरस्ससरं न वेम ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां संहिता सरस्वती वसु धनं दर्शयतं
दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं
वसु पेशलं पेय इति हिरण्यरूपयोर्नाम [निघ० १, २, ३,
७] पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा
विचार्येति शेषः । परिस्सुता परिस्सुतः सुरायाः रोहितं लोहितं
रसं न रसञ्च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः
इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नग्नुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः
तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमानौ कुवि-
न्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशी नग्नुः धीरः धियमीरयति प्रेरय-
तीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति
वचनात् नग्नुः कर्तृत्वं विवक्षितम् ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रमसृते जनित्रु सुरया मूत्रा-
ज्जनयन्त रेतः । अपामतिं दुर्मतिं वाधमाना
जवध्यं वातं सुव्वं तद्वारात् ॥ ८४ ॥

प्रकृतत्वाद्दश्विनी सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं

जनयन्त उदपादयन् अडभाव आर्षः इन्द्रस्येति ॥ शिपः ।
 कीदृशं रितः शुक्लं शुक्लम् अमृतमनश्यत् जनित्वं जनयतीति
 जनित्वं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्रनिडमू-
 वध्यं वातं नाड्यगतं सव्वं च सुरया कृत्वा भूवात् भूव च ज-
 नयन्त आमाशयगतमन्नमूवध्यम् पक्वाशयगतमन्नं सव्वम् ।
 कीदृशास्ते अमतिं बध्यभाव दुर्मतिं दुर्बुद्धिञ्च बाधमाना निव-
 र्तयन्तः सदुर्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेण सत्यं पुरोडाशेन
 सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वक्षो भिष-
 ज्यन्मातंस्ते वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

सुष्टु वायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य
 हृदयेण हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य
 सत्यं जजान । वक्षो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन्
 सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकाञ्च जजान ।
 वायव्यैः सौमिकीर्ध्वपात्रैः मतस्त्रे हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
 पित्तं न पित्तञ्च मिनाति निर्मिमीत सृजतीत्यर्थः सौमिका-
 न्कीर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

आन्त्राणि खालीर्भधु पिन्वमाना गुदाः
 पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न
 मीहा शची भिरासन्दी नाभिरुदरं न माता
 ॥ ८६ ॥

खालीः खाल्य आन्त्राणि अभवन् । कीदृशः खाल्यः मधु
 पिन्वमानाः मधु मिश्रन्त्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्य-
 भवन् । सुदुघा न धेनुः मांभनं दग्धे सा सुदुघा दीग्धी च

धेतुः आदित्ये ऐदं चिणारूपा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रञ्च
 ग्रीहा हृदयवामभागस्यः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसंज्ञोऽभवत् ।
 आसन्दौ शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् । कोटश्यासन्दौ माता
 जननीस्थानीया आसन्द्यामभियिच्यतेऽतस्ततो जायत इव ।
 नायार्थाः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे
 योन्यां गर्भो च्यन्तः । प्राशिर्यक्तः शतधार
 उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः
 स्थूलान्धं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे
 योनी स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उचितः ।
 शतधार उक्तः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्राशिः शिशो-
 ऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं
 पूरयति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपः
 ॥ ८७ ॥

मुखं सदस्य शिर इत्सतेन जिह्वा पवि-
 त्रमश्विनासन् सरस्वती । चप्यं न प्रायुर्भि-
 षगस्य वालो वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्या-
 न्तलोपश्छान्दसः सतं न इत् मतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं
 जिह्वाभवत् । अश्विना आश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्ये-
 ऽभवन् । चप्यञ्च पायुरिन्द्रियमभूत् । वालो सुरागलनवस्त्रम-
 स्येन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वास्तुर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् वस्त्रेण त्रयं
 जातम् । कोटशः शेषः हरसा वीर्येण तरस्वी विगवान् । ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन
तेजो हविषा श्रुतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कुव-
लैस्तानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८६ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां ।
चक्षुरेवामृतमनश्चरं क्रियते । श्रुतेन पक्ष्मिण हविषा छागेन
छागरूपेण पक्ष्महविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि क्रियते । गोधूमैः
पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलेर्वदरैः उतानि चक्षुर्नि-
विष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्रमसितं कण्यं च पेशः
रूपं शुक्लकण्ये नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयते कुर्वीत इत्यर्थः
प्रकृतत्वादश्विनो कर्तारौ ॥ ८६ ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था
अमृतो ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं
नस्यानि वहिर्वदरैर्जजान ॥ ८७ ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्या-
यावस्थितः । ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था
मार्गाऽमृतः अनश्चरः क्रियते । सरस्वतो उपवाकैर्यवाङ्मुरैः
कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति । वहिर्वदरैः
सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ८७ ॥

इन्द्रस्य रूपमृतपभो वलाय कर्णाभ्याम्
शोत्रममृतं ग्रहाभ्याम् । यवा न वहिर्भुवि
केसराणि कर्कशु जज्ञे मधु सारधं मुखात्
॥ ८९ ॥

अपभः वलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे । ग्रहाभ्यामैन्द्रा-

भ्यामसृत् । भूतभविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं
 कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोयक्ते कर्णशष्कृत्योः श्रोत्रेन्द्रियं
 स्थापितमित्यर्थः । यवा बहिष्भ भ्रु वि भ्रुवोः केसराणि लोमा-
 न्यभवन् कर्कभ्यु बदरं सुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालान्ने-
 षादि जज्ञे सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु
 नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति
 लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ८१ ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम सुखे श्मश्रू-
 णि न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षन्यशसे त्रियै
 शिखा सिंहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ८२ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि
 तानि वृकस्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम् । सुखे यानि
 श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम । शीर्षन् शीर्षिणं शिरसि च
 यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च त्रियै शोभायै शिखा या च
 त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ८२ ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः
 समधात् सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमा-
 यु चन्द्रेण ज्योतिरसृत्तं दधानाः ॥ ८३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि
 अङ्गान्यवधवान् समधातां समयोजयताम् । सरस्वती तन्
 तमात्मानमङ्गैः समधात् संदधे । कीदृशा अश्वगादयः इन्द्रस्य
 रूपमायुयं चन्द्रेणाद्वादकेन ज्योतिर्व्योतिषा सहासृत्तमनश्वरं
 दधानाः सम्पादयन्तः । कीदृशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां
 प्रापिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यामित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी
सुकृतं विभर्ति । अपां रसेन वरुणो न
साम्नेन्द्रं श्रियै जनयन्पु राजा ॥ ८४ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्याम-
न्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं
विभर्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना
उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन् सन् विभर्तीत्यनु-
पङ्क्तः । नयार्थः ॥ ८४ ॥

तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत्परिसुता
पयसा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिपजा
सरस्वत्या सुतासुताभ्यामृचतः सोम इन्दुः ॥ ८५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

जनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भिपजा भिपग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत्
इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां सम्बन्धि हविरादाय परिसुता
पयसा च सह सारघं मधु चादाय इन्द्राय तेजो दुग्धं सावि-
तम् । सुतासुताभ्यां परिसुत्ययोभ्यां सकाशात् अच्यतोऽच्यत-
रूपः इन्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्विभि-
रिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः
सौत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ ८५ ॥

थीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सुरादीन्द्राभिपेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १६ ॥

विंशोऽध्यायः ।

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा
त्वा हिंसीत्या मां हिंसीः ॥ १ ॥

का० [१६, ४, ८] सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं
वेद्योनिं दधाति क्षत्रस्य योनिरिति । जानुप्रमाणपादासोमासन्दीं
वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति सुञ्जरञ्जुव्युताम्
आसन्त्या ही पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति
सूत्रार्थः ॥ आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि !
त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्त्यामभिपिक्तौ
गुणधर्मानर्हति राजेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नह्नं वन्धनं
चासि ॥ का० [१६, ४, ८] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा
त्वेति । अस्यामासन्त्यां कृष्णाजिनं ह्यदयेदित्यर्थः ॥ यजुः
कृष्णाजिनदेवत्वम् प्राजापत्या गायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णा-
जिनं प्रार्थयति । हे कृष्णाजिन ! आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं
च मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञी वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य
चैवात्मनश्चाहिंसायै इति [१२, ८, ३, ६] श्रुतः ॥ १ ॥

निपसाद् धृतव्रतो वरुणः पृथ्यास्वा । सा-
न्त्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि । विद्योत्पाहि
॥ २ ॥

का० [१६, ४, ९] तस्मिन्नास्ते यजमानो निपसादेति ।
यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता [१०, २७] ॥ का०
[१६, ४, १०—११] पादयो रक्ष्मा उपास्यति राजतए सव्ये
सुद्योरिति सौवर्ण्ये शिरस्येके विद्योदिति । आसन्त्युपविष्ट-

यजमानस्य पादयोरधो रुक्मो मण्डलाकारो भूपञ्चविंशेषी
 न्यस्मात् राजतं सव्यं नृत्योरित मन्त्रेण सौवर्णं दवे वियो-
 दिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्म-
 देवस्य यजुषी दैवी हृदयोः । हे रुक्म ! सत्योः अकालम-
 रणाग्नां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण ! रुक्म ! विद्योत् विद्युतः मां
 पाहि विद्योतत इति विद्योत् विद्युत्प्रत्यये गुणः विद्युत्याता-
 द्रुचेत्यर्थः । २ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भेषज्येन तेजसे
 ब्रह्मवचसायाभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै भेष-
 ज्येन वीर्यायान्नादायाभिषिञ्चामि । इन्द्र-
 स्येन्द्रियेण वलाय श्रियै यशसे ऽभिषिञ्चामि ।

॥ ३ ॥

का० [१८, ४, १४] सर्वसुरभ्युन्नृदित ए शेषैरभिषिञ्चत्वा
 सुखादवसावयन् प्रतिदिश ए सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या
 इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वेतसमावस्थापितैर्वसाग्रहशेषैः प्रति-
 दिशं स्थितोऽध्वर्युरा सुखादवसावयन्नासन्दीस्थं यजमानम-
 भिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभियन्दनकपूरक-
 स्तूरीकेशरादिभिरुदितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र
 त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वति । चतुर्योऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्म-
 न्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति
 सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥ अश्विनोः । वीरिण लिङ्गो-
 क्तदेवतानि चाद्यं प्राजापत्या हृदती हे ऋणायत्री । हे
 यजमान ! अश्विनोः भेषज्येन वेद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि

भिपञ्जः कर्म भैषज्यम् किमर्थे तेजसे कान्त्ये [ब्रह्मवर्चसाय
सर्वत्राखलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै
भैषज्येन षष्ठार्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिपक्कर्मणा च भवन्त
देवमभिपिञ्चामि किमर्थे वीर्यायान्नाद्याय वीर्यं सामर्थ्यम्
अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्यै । इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रिय-
पाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिपिञ्चामि किमर्थं वलाय साम-
र्थ्याय श्रियै सर्वसन्तुष्टैर यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्यै त्वा काय त्वा ।
सुज्ञो क सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ ४ ॥

का० [१८, ४, १८] यजमानमालभते कोऽसीति ।
अध्वर्युर्यजमानं सृशति ॥ प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा
यत्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति वचनात् । हे यजमान ! त्वं कः
प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि
प्रजापतयो ब्रह्मवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्यै प्रजापतिपदप्राप्तये
त्वामहमपिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिपि-
क्तवान् ॥ का० [१८, ४, २०] सुज्ञोकेत्यालब्धो ज्ञयति ।
अध्वर्युणा सृष्टो यजमानः सुज्ञोकादिसंज्ञान्नरानाहुयति ॥
हे सुज्ञोक ! एहीति शेषः शोभनः ज्ञोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं
मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल ! त्वमेहि । हे
सत्यराजन् ! एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विपिः केशाश्च
श्मश्रूणि । राजा मे प्राणो अमृतं सुम्राट्
चक्षुर्विराट् शोचम् ॥ ५ ॥

का० [१८, ४, २१] पश्यानि चाबभते यथालिङ्गं शिरो

म इति प्रतिमन्त्रम् । यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते । इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अन्या व्रवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिपिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रुः शोभास्तु वर्तते वा मे सुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूषि सुखलोमानि च त्विपिर्दीप्तिरस्तु । राजा दौष्यमानो मे नम प्राणो सुखवायुरन्तमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु सम्यक् राजते सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥ ५ ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः
स्वराड्भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि
मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मद्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन्प्रत्ययः मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनेव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चिद्व्यतिहन्यतामित्यर्थः । तदुक्तम् । शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मान चोद्धति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामो जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । अङ्गुलयो मोदाः शानन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पथावच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकष्टहर्षाः सन्तु । मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु । ६ ॥

वाह मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म
वीर्यम् । आत्मा चक्षुरी मम ॥ ७ ॥

मे वाह बलमस्तु बलवन्तो स्तामित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं

स्वकार्यचममस्तु । मे हस्तो कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलो माम-
र्थ्यवन्तो च स्तामन्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरी हृद-
यश्च चतुर्ः क्षतात् वागकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृथीमं एाद्रमुदरमसौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।
ऊरू अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः
॥ ८ ॥

मे ममः पृष्ठोः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देयो देशवत्सर्वाधारमस्तु ।
मे मम उदरमसौ स्कन्धो ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी काटदशी
ऊरू सक्थिनौ अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतांऽन्यान्य-
ङ्गानि च दिशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽर्पाचिति-
र्भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभा-
ग्यं पसः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि
राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं
ज्ञानजनितसस्काराधारमस्तु । भसत् स्त्रीप्रजननमर्पाचितिः
प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ
वृषणी आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्द-
तस्ती तत्सुखभोक्तारी भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृश-
तिकर्मण इति यास्कोक्तेः पसो चिद्धं भगः सौभाग्यं चास्तु भग
ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमास्त्वित्यर्थः ।
जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाङ्गं धर्मोऽस्मि उपलक्ष्यमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्म-
रूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि
धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति चक्षुषे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु
 प्रति तिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रति तिष्ठाम्या-
 त्मन् प्रति प्राणेषु प्रति तिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावा-
 पृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

का० [१८, ४, २३] कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति चक्षु-
 इति । आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति ॥ विश्व-
 देवदेवत्वं यजुः अतिशकरो । अहं चक्षुषे प्रति तिष्ठामि ।
 चक्षुष्यजाती प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु
 अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु
 पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्ग-
 लोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रति तिष्ठामि । क्रिय-
 पदावृत्तिः फलातिशयव्यतीतनार्था । चक्षुष्यदेशयोः प्रतिष्ठा
 वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणरङ्गप्रतिष्ठा नीरो-
 गत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः
 द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम्
 वश्वविश्वः परमान्निराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्ता च भवेत्-
 मिति भावः ॥ १० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरा-
 र्धसः । बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे ।
 देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

कार० [१८, ५, ८] त्रया देवा इति गन्नास्ते शुभोति ।
 गन्नासमासा उपट्कृतं त्रया इति कण्ठिकादयात्मकेन नन्तेषु
 त्रयस्त्रिंशं यनाचष्टं शुभोति ॥ त्रयसमाना पित्रुदेवदेवत्या

पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु
रक्षन्तु । कौटुशाः त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे
तयप [पा० ५, २, ४२] द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्जेति [पा० ५,
२, ४३] अयजादेशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति
स्त्रयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते
त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः । सुराधसः शोभनं राधो येषां ते
राध इति धननाम राधु वन्त्यनेनेति [निरु० ४, ४] यास्कोक्तिः ।
तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा
सवितुः देवस्य सवे आजायां वर्तमानाः । देवाः दीप्यमानाः
॥ ११ ॥

प्रथमा द्वितीयै द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः
सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुभिर्यजूंषि
सामभिः सामान्यग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः
पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वपट्कारैर्व-
षट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्
समर्धयन्तु भूः खाहा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्वमाग्नीर्चिङ्गं यजुः
प्रकृतिच्छन्दः । प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु
द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन
सह यज्ञो यजुभिः सह यजूंषि सामभिः सह सामान्यग्भिः
सह ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः
सह याज्या वपट्कारैः सह वपट्कारा आहुतिभिः सह एषं
त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो न

मम कामानभिलाषान् समर्थयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः इत-
मिदं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वद्भ्य आनतिरागतिः ।
मांसं म उपनतिर्वस्वसि मज्जा म आनतिः
॥ १३ ॥

का० [१८, ५, १०] प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि
प्रयतिरिति । यजमानो यद्दग्धेयं प्रत्यक्षसुपहवपूर्वकं भक्ष-
यति ॥ लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः
प्रयतनं प्रयतिः प्रयतो वर्तते तथोद्यामी यथा लोमस्वपि
प्रयत्नः । मे मम त्वद् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि
यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः
मदीयां त्वच्च दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे मम
मांससुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं
धनरूपमेव । मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र ।
उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्देवा देवहेडनं देवासञ्चकृमा वयम् ।
अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वत्सः
॥ १४ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का० [१८, ५, १३] मांसरकुम्भं
प्रावयति यद्देवा इति । अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना
परुषेण नो मुञ्चन्त्यन्तेन [१८] सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन
मन्थेण मांसरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निवायुसूर्यदेवत्वास्ति-
शोऽनुष्टुभः क्षुमाण्डोसजाः । दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना

हे देवासो देवाः । वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमंपराधं चकम
कृतवन्तः करोतेलिट् संहितायां ह्यन्दसो दीर्घः । अग्निस्त्र-
स्त्रादेनमः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्त्रा-
त्सर्वस्त्रात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । उभेः आदभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा
वयम् । वायुर्मा तस्त्रादेनसो विश्वान् मुञ्च-
त्वहंसः ॥ १५ ॥

यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि
पापानि चकम । वायुः तस्त्रादेनसः विश्वस्त्रादंहसच्च मां
मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्ने एनांसि चकृमा
वयम् । सूर्यो मा तस्त्रादेनसो विश्वान् मुञ्च-
त्वहंसः ॥ १६ ॥

यदि जायत् सप्तम्या लुक् यदि जायति जायदवस्थायाम्
यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकम सूर्यस्तस्त्रादेनसः
विश्वादंहसच्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम् ।
जायति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पिष्टपु यत् पापं कृतम्
तस्त्रात्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्य-
किस्त्रिपाञ्चैवेनं पितृकिस्त्रिपाञ्च मुञ्चतीति [१२, ८, २, २]
श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद् यामि यदरग्ये यत्प्रभायां यदिन्द्रिये ।
यच्छूद्रे यदये यदेनचकृमा वयं यदेकस्त्राधि-
धर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

निज्जीह्वदेवतं यजः । यानि परच्छे यने सभायां पञ्च-
पातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापधादपरनारोदगं-
नादि यत् देवविषये वा गृहे अयं येग्रे अयंः सामिधेययो-
रिति [पा० ३, १, २०३] निपातः यत् पापं वयं चक्षम ।
प्रावयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य • अधि धर्मणि कर्मणि अधि-
कर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्येनसः पापप्रावय-
जनं नाशनं त्वमसि नागकोऽमोत्वर्थः । कुम्भं प्रति वच-
नम् । अथपूर्वा यजिर्नामनाथः ॥ १० ॥

यदापो अघ्नरा इति वरुणोति शपोमहे
ततो वरुण नो मुञ्च । अवभृथ निचुम्पुण निच-
रसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनो
ऽयच्छव मर्त्यैर्मर्त्यैकृतं पुरुरावृणो देव रिपस्याहि
॥ १८ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वो-
पधीरुतापः । सुमित्रिया न आप ओपधयः
सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि
यञ्च वयं द्विषः ॥ १९ ॥

यदापः । व्याख्यातम् [६, २२] ॥ का० [१९, ५, १४]
पूर्ववन्मज्जनम् । पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओपधीरुताप
इत्यन्तेन [१९] सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥ अवभृथ ।
व्याख्यातम् [३, ४८ । ८, २५] इयान् विशेषः अयच्छि अवा-
यच्छि नाशितवानस्मि यजिर्लुङि तडि उत्तमैकवचने रूपम्
पूर्वव अयासिपमिति ॥ का० [१९, ५, १५] सुमित्रिया न

इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेषं परिपिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा । यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति मलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्थां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ सुमित्रिया नः । ध्याख्या-
तम् [६, २२] ॥ १८ ॥ १९ ॥

द्रुपदादिव सुसुचानः स्त्रिन्नः स्नातो मला-
दिव । पूतं पवित्रेण वाज्यमापः शुश्रन्तु मैनसः
॥ २० ॥

का० [१९, ५, १६] अवभृथवत् स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति । जलस्यावेव जायापती सौमिकावभृथवत् स्नात्वा कर्मकाले घृतं वासोऽसु चिपतः ॥ अद्भेवत्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुश्रन्तु पुनन्तु पापात् पृथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तवयमाह द्रुपदादिवेति पलाशीद्रु-
द्रुमागमा इत्यभिधानोक्तेः [अमर० २, ४, ५] द्रुस्तकः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुसुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादो-
पैरसम्बद्धो भवति सुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानधि जुहोत्यादि-
त्वाद् द्वित्वे सुसुचान इति रूपम् । यथा च स्त्रिन्नः खेदयुक्तः स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति । वाज्यमिव यथा पवित्रेण कस्त्रमयेन पूतं गाक्षितमाज्यं घृतं कौटेभ्यः पृथग्भवति । तथापो मां शुश्रन्तु ॥ २० ॥

उद्वयं तमसस्परि स्त्रः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूय्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥२१॥

का० [१९, ५, १७] सोमवदुत्क्रमणमागतनञ्च । सोम-
धदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोम-

मृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति
 सूत्रार्यः ॥ सूर्यदेवत्वानुष्टुप् प्रस्कण्डष्टा । वयं तमसः प्रा-
 तमनः सकाशात् तमावहुनादस्मान्लोकात् उदगम् उहत
 निर्गताः गमेलुडि शपि लुप्तो मस्य नः । क्रीदया वयम् उत्तर-
 सुत्कष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईचमाणाः किञ्च देवत्रा देवलो-
 सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं व्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगम् प्राप्ताः
 ॥ २१ ॥

अपो अद्यान्वचारिषु रसेन समसृक्ष्महि ।
 पयस्वानम्न आगसु तं मा ससृजु वर्चसा प्रज-
 या च धनेन च ॥ २२ ॥

का० [१८, ५, १८] आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपो अद्येति ।
 यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे
 अग्ने ! तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन
 सुवर्णादिकेन च त्वं ससृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचा-
 रिषम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरते-
 लुङ् यथाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि ससृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ्
 वचनव्यत्ययः यथाहं पयस्वानुदकवान् सन् आगममागतवा-
 नस्मि गमेलुडि पुपादीति [पा० ३, १, ५५] चुरेड् । तं मां
 वर्चसादिभिर्योजय ॥ २२ ॥

एधोऽस्येधिप्रीमहि । समिदसि तेजोऽसि ।
 तेजो मयि धेहि । समाववत्तिं पृथिवी सनु-
 पाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ॥
 वैश्वानुरज्योतिर्भूयासं विभून् कामान् व्युन्न-
 वै भूः खाहा ॥ २३ ॥

का० [१८, ५, १८] एधोऽसीति समिधमादायाहवनी-
येऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण
समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नी दधाति ॥ समिह-
वत्ये यजुषी । हे समिध्वमेधः । एधयति दीपयतीति एधः
दीपिकोसि वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्हृदि व्याप्नु-
याम एधतेराशौलिङ् । हे समित् । त्वं समिदसि समिन्धयति
दीपयतीति समित् तेजसासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो
मयि विपये तेजो धेहि धारय ॥ का० [१८, ५, २०]
जुहोति समाववर्त्तीति । यजमानः सकृद्गृहीतमाज्य कण्डि-
काशेषेण जुहोति ॥ समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानर-
ज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्त्ति सन्ध्यागा-
वर्तते विकरणव्यत्ययेन वृतेः शपः क्षुः नश्यतीत्यर्थः उपाः दिव-
सोऽपि सद्भाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्
समाववर्त्ति । अतोऽह वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो
नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूया-
सम् । विभूञ्जइतोऽपि कामान् मनोरथान् व्यग्रवै प्राप्नुयाम् ।
भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुधुतमस्तु
भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

अभ्यादधामि समिध्वसक्ते व्रतपते त्वयि ।
व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम्
॥ २४ ॥

का० [१८, १, १२] अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये
तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । मीत्रामश्यादायादित्योऽष्टं ममाप्य
द्विपञ्चदशमाहवनीयदक्षिणाग्नी विद्वत्त्वान्वन्वाधानं ब्रह्मपरणं

च कृत्वा हवनीये यजमानस्त्रिस्रः समिधः प्रत्यूचमादधाति ॥
 अग्निदेवत्यास्त्रिस्रोऽनुष्टुभः आश्वतराश्विदृष्टाः । हे अग्ने
 व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालका ! अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि
 जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म अर्द्धं
 विस्त्रासं चोपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि । २४ ॥

यच्च ब्रह्म च चतुरं च सम्यञ्ची चरतः
 सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेष्ं यत्र देवाः सहा-
 ग्निना ॥ २५ ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेपं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां
 तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थयते । तं कम् यत्र
 लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः चतुरं चतुरियजातिश्च सहावियोगेन
 चरतस्त्रिष्टय इत्यर्थः । कीदृशे ब्रह्मचतुरे सम्यञ्ची लिङ्गव्यत्ययः
 समीची सम्यक् अचतस्त्रे । तत्र चाग्निना सह देवाः सच-
 रन्ति । सदा च विप्राः चत्रियाश्च य गच्छन्ति त देवलोकं
 प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यचेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्ची चरतः सह ।
 तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेष्ं यत्र सेदिर्न विद्यते
 ॥ २६ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्ची सह चरतः यत्र च सेदिः
 नदनं सेदिः घाटगमेति [पा० ३, २, १०१] चाङ्किप्रत्ययः लिङ्ग-
 स्वादिस्वाभ्यासलोपी । अत्राप्राप्तिजनितं दुःखं सेदिः न यत्र
 न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेपं प्रजानीयाम् जानातिः
 सिव्यइलं िोति णि ३ २ ३५१ ि ि

अ॒शुना॑ ते अ॒शुः पृ॑च्यतां पुरु॑षा परुः ।
गन्ध॑स्ते सोम॑मवतु मदा॑य रसो अच्यु॑तः ॥२७॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौवाम-
ण्यारम्भे [१८, १] लिखितम् । हे सुरे ! ते तव अशुः भागः
सोमस्याशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् तव परुः पर्व
सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः
अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै
सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु
॥ २७ ॥

सिञ्चन्ति॑ परि॑षिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति॑ पुनन्ति॑
च । सुरा॑यै व॒भ्रुवै॑ मदे॑ कि॒त्त्वो व॑दति कि॒त्वंः
॥ २८ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग
उक्तः [का० १८, २, ६] व॒भ्रुवै॑ व॒भ्रुव॑र्षायै तस्यै सुरायै पठार्यं
चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः कि॒त्त्वः कि॒त्वं
इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरक्कारकरं वचो
वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पय-
ष्यादिभिः उत्सिञ्चन्ति यज्ञैः गोबालपवित्रद्विरण्यादिभिः
पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धाना॑वन्तं क॒रन्मि॑र्याम॒पूप॑वन्तमु॒क्थिन॑म् ।
इन्द्र॑ प्रा॒तर्जु॑प॒स्त्र नः ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विभ्रामित्रदृष्टा स्याति यवषाकसंखि
धानाहोमं विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि ।

हे इन्द्र । त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडागं जुषस्व । कीदृशं
धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करन्मिणं करम्भोऽस्यास्ति
अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुति-
युक्तम् ॥ २९ ॥

वृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृषहन्तमम् ।
येन ज्योतिरजनयन्नुत्पादधो देवं देवाय जागृ वि
॥ ३० ॥

का० [१९, ५, २] ऐन्द्र्यां वृहत्यां गायति । अध्वर्यु-
प्रेषिती ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां वृहत्यां साम गायति ॥ इन्द्र-
देवत्या वृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः !
इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं वृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं
वृहत् वृषहन्तमम् वृषं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति
वृषमसुरं नाशयति वा नाहस्येति [पा० ८, २, १७] तुम् ।
ऋत यत्र वर्धयन्ति ऋतवृषः देवा ऋत्विजो वा येन सामगा-
नेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तजः अजनयन्नुत्पादयन् । कीदृशं
ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागतीति जागृवि जाग-
रणशीलमविनम्बरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतश्च सोमं पवित्रं
आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

का० [१९, २, ११] ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति ।
ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो ! त्वं
सोमं पवित्रं कम्बलमये आनय सिद्ध । कीदृशमद्रिभिर्या-
वभिः सुतमभिपुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय इत्या-

भावः प्रापः । किमर्थं इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थं तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्त्रिंशो लोका अधि-
श्रिताः । य ईशे महतो महास्तेन गृह्णामि
त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

का० [१८, ४, २४] अयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषेकात् सीसेन तन्त्रमिति [१८, ८०] षोडशभिर्द्वात्रिंशदसायज्ञाः तेषां समवेयजमानाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण तयस्त्रिंशं वसाग्रहमार्षभक्षुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायादि-भूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रसुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते लोपस्त आत्मनेपदेऽिति [पा० ७, १, ४१] तलोपे लटि तद्धि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधीगर्धदयेशामिति [पा० २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठी । हे ग्रह ! अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वा गृह्णामि मयि परमात्मभावभापने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यश्चिथ्यां त्वा सरस्वत्यै
त्वेन्द्राय त्वा सुवामृणे । एष ते यो निरश्चिथ्यां
त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुवामृणे ॥ ३३ ॥

उपयाम० यजुः सामविष्टुप् व्याख्यातम् [१०, २३] ।

एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती सादने विनियोगः । ग्रह-
देवते द्वे यजुषो ॥ ३३ ॥

प्राणपा मे अपानपाश्चक्षुष्याः श्रोत्रपाश्च
मे । वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विला-
यकः ॥ ३४ ॥

का० [१६, ५, ६] शेषन्त्वित्जः प्राणभक्षं भक्षयन्ति ।
सशस्त्रग्रहहोमान्तरं शेषन्त्वित्जः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिका-
हयेन । ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुपपरिष्ठाद् बृहती । हे ग्रह !
त्वं मे प्राणपा असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः
अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषो पातीति चक्षुष्याः मे मन श्रोत्र-
पाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्व-
भेषजः विश्वं सर्वं भेषजसौम्यं यस्मात्त वाचः शोषधसुन्मार्ग-
निवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि
विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः
आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा लो जेषणे विलाययति चक्षुरा-
दिभिः सह जेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः सर्वो-
जयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण
सूत्रान्णा कृतस्य । उपहृत उपहृतस्य भक्ष-
यामि ॥ ३५ ॥

हे ग्रह उपहृत ! आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि
कर्मणि पठी । कौटुम्बस्य ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः
अश्विनावेवाश्विनो स्वार्थेऽण् वृद्धभाव आर्षः अश्विनाभ्या
कृती-दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या

दृष्टस्य उगापोः संत्राच्छन्दसोर्वहुलमिति [पा० ६, ३, ६१]
 सरसतीशब्दस्य इत्यः । सुधु वायते रचति सुवामा तेने-
 न्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य अत्विग्निः कृतोपहवस्य
 ॥ ३५ ॥

समिद्ध इन्द्र उपसामनीके पुरोरुचापूर्व-
 क्वादाध्वानः । त्रिभिर्द्वैस्त्रिंशता वक्षवाहु-
 र्जघान वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

आर्ध्वं समाप्तम् इतः सोत्रामणिकं हीवमुच्यते । का०
 [१८, ६, १२] समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध
 इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाज-
 याज्याः ॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां
 क्रमादेता देवता इध्मः तनूनपाचरार्थसो वा इडः बर्हिः द्वारः
 उपासानक्ता दैव्यी होतारौ तिस्रो दैव्यः त्वष्टा वनस्पतिः
 स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन ।
 व्याख्येयाः अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं
 वा जघान इतवान् दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि
 स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्व-
 करोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे दुर इति रूपम् । कीदृश
 इन्द्रः समिद्धः सन्दोषः उपसामनीके सुखे प्रातःकाले पुरो-
 रुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीत्या पूर्वकृत् पूर्वां दिशं करोतीति ।
 आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।
 त्रिभिर्द्वैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशद्द्वैः सह वाहुधानः वधमानः
 वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शयः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति
 [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । वक्षवाहुः
 वक्षं वाहो यस्य वक्षपाणिः ॥ ३६ ॥

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात्
 प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान्मधुना सम-
 च्चन् हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

एकस्याच्छि नराशंसतनूनपाती । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो
 ज्ञानसस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति
 प्रत्यहं यजति । तं कम् य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिरा
 समन्तात् शस्यते शस्यैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मि-
 न्नासीनाः शंसन्तीति [निरु० ८, ६] यास्कोक्तेर्नराशंसो
 यज्ञः तद्रूपस्तद्दानं वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः
 मिमीति मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि जानदित्वर्थः
 एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्वध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा
 शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः
 प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः । यद्वा
 तनू शरीरं न पातयति रचति जाठराग्निरूपेणेति तनून-
 पात् अग्निस्तद्रूपः । यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या
 नपात् पौत्रं घृतम् गौः पयो जायते पयस आव्यमिति घृत-
 रूपस्तद्दानं वा । गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिनीभिर्वपावान्
 वपायुक्तः मधुना मधुस्वादोपेतं घृतेन समच्चन् हवीषि
 भक्षयन् हिरण्यैः पशवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्या-
 स्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

ईडितो देवैर्हरिर्दा३॥ अभिष्टिराचुद्धानो
 हविषा शधेमानः । पुरन्दरो गोत्रभिद्वयवा-
 ह्यायातु यज्ञसुप नो जुषाणः ॥ ३८ ॥

एभिर्व इन्द्र आयातु आगच्छतु । कीदृशः देवैरोडितः

पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरी इन्द्राख्यो अस्य स्त इति हरि-
वान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्थागो यस्य इलोपश्चान्दसः
यदा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तीतेरीणादिको डिप्रत्ययः ।
आजुहानः आज्यमान ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हवि-
निमित्तं द्विजैराज्यमानः । शर्धमानः शर्ध इति [निघ० २,
८, ७] वलनाम अतिवलायमानः । पुरं रिपुनगरं दारयति
पुरन्दरः । गोवभित् गां भूमिं वृष्ट्या त्रायन्ते गोवा मेघाः
तान् वृष्ट्यै भिनत्ति गोवभित् गोवान् गिरीन् वा भिनत्ति ।
वच्चवाङ्गुः वच्चधरः । नोऽस्माकं यन्नमुपजुषाणः उपसेवमानः
। ३८ ॥

जुषाणो वह्निर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीनं
सीदत्यदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथमानं
स्थोनं द्वित्वैरुक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदन् सीदतु
आस्ताम् इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ८७] इलोपः ।
कीदृश इन्द्रः हरिवान् हरी अख्यो तदयुक्तः । पृथिव्याः
प्रदिशा द्वितीयार्थे पष्ठो पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन्
उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना [पा०
७, १, ३८] विभक्तेर्डादेशः । उरुप्रथाः प्रथमं प्रथः ख्यातिः
उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः
असुन्प्रत्ययः । जोषसा प्रीत्या सञ्चितः सजोषाः सन्तुष्टः ।
वह्निर्जुषाणः सेवमानः शान्ति शपो लुक् । कीदृशं वह्निः
प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विस्तीर्णम् स्थोनं सुखरूपम्
आदित्वैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं सञ्चितम् वह्निरञ्जने मन्त्रे

आदित्यादीनामुक्तत्वात्तैरक्तम् सं वह्निरङ्क्ताए इपिपा घृतेः
समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति [२, २२] उक्तेः ॥ ३८ ॥

इन्द्रं दुरः कवथ्यो धावमाना वृषाणं यन्तु
जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्वय-
न्ताः सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

दुरो यन्नगृहहार इन्द्रं यन्तु प्राप्रवन्तु । कीदृशमिन्द्रं
वृषाणं वर्षति वृषा तं वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै वर्षयानि-
व्युक्तेः । वीरं शूरम् । कीदृशो दुरः कवथ्यः कुं शब्दे कूयन्ते
कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवथ्यः ससुपिराः
सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात् कौतेरीणादिकोऽपट्प्रत्ययः । तथा
धावमानाः धावन्ते धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । तद्योपमानं
जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्वयः पत्नयो यज्ञे सहाधिकारिण्यो
जायाः स्त्रिय इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति
यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किञ्च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः
देव्यः अभितः सर्वत्र विश्वयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृशो
द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः
ऋत्विग्युक्ताः महोभिस्तेजोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता
भवन्त्यः ॥ ४० ॥

उपासानक्ता बृहती बृहन्तं पयस्वती सुदु-
घे शूरमिन्द्रम् । तन्तु ततं पेशसा संवयन्ती
देवानां देवं यजतः सुरक्रे ॥ ४१ ॥

उपासानक्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः इन्द्रेण सङ्गमं
कुरुतः यजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः । उपा आदित्यप्रभा नक्ता
रात्रिः उपाय नक्ता च उपासानक्ता समासे उषःशब्दस्योपा-

सादेशः । किम्भूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं
 देवानां देवं सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यो उपासानत्वा बृहती
 बृहती पयस्वती उदकवत्यी अश्वशायवत्यी । सुदुषे शोभनं
 दुग्धः ते दुहः कवचेति [पा० ३, २, ७०] कप् घादेशश्च ।
 पेशसा विचित्ररूपेण संघयन्ती संघययन्त्यो इन्द्रं रूपिण
 योजयन्त्यो तत्र दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विस्तीर्णं
 तन्तुं सूत्रं रूपेण कथितं सत्रयति । तथा सुरक्मौ शोभनं
 रुक्मं रोचनं कान्तियंयोस्ते सुरक्मौ ॥ ४१ ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुषा होतारो-
 विन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना
 दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा दृधातः ॥४२॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्ती देवानामिमौ दैव्यौ
 होतारी वायुग्नी प्राचीन प्राच्या दिशि वर्तमानं ज्योतिराहव-
 नोयास्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा दृधातः वर्धयतः वृधे-
 ल्लटोऽडाटावित्वाट् [पा० ३, ४, ८४] । कीदृगौ होतारी
 पुरुषा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्निमाशौ । मनुषः
 मानुषादोतुः प्रथमा आदौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे ।
 सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्मौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि
 प्रथमोऽङ्गे इन्द्रं देवानां स्थापयन्ती सर्वत्र प्रथमाहिवचनस्या-
 कारः ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवोर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषा-
 या जनया न पत्नीः । अच्छिन्नं तन्तुं पयसा
 सरस्वतीडा देवी भारती विश्ववृत्तिः ॥४३॥

सरस्वती इडा भारती, तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा

तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं क्लेदेन विघ्नेन रक्षितं कुर्वन्त्विति शेषः ।
 वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्नयः साध्व्यो जनयो न
 जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमानाः
 विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामि-
 नीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

त्वष्टा दधच्छुष्मिन्द्राय वृषोऽपाकोऽचि-
 ट्पुंशसे पुरूणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेता
 मूर्धन्यज्ञसु समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि गिरःस्थानीये आहवनीये
 देवान् समनक्तु भोजयत अन्तर्भूतखर्योऽनक्तिरत्र भोजनार्थः ।
 कीदृशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृषो सेक्ते इन्द्राय पुरूणि वचन-
 व्यत्ययः पुत्र बहु शुभं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः
 पाक इति प्रशस्यनाम [निघ० ३, ८, ८] न विश्वति पाकः
 प्रशस्या यस्मात्सोऽपाकः नजोऽस्वयर्थाणां बहुव्रीहिवर्चोः वीत्त-
 रलोपश्चेति [पा० २, २, २४, वा० ८] समासः । अचिट्पुः
 अर्चनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन्
 पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रती वीर्यं यस्य सः सर्वजनक
 इत्यर्थः त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थश्चेति [निरु० ८, १३]
 यास्कोक्तेः । इदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरवष्टुो न पाशुसूक्तान्या समञ्ज-
 ष्वसिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणा-
 नः खदाति वज्रं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं सदाति
 खदतु सेट् आस्तादयतु समनक्तु वा । कीदृशो वनस्पतिः अथ-

सृष्टो न आत्त इव पाशैः कृत्वा तन्वा आत्मनि समञ्चन्
अर्थात् पशुम् संयोजयन् आत्मन्गन्धस्य तृतीयाया यादेशः
मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः तत्र
दृष्टान्तः शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशु-
मात्मनि संयोजयति । तथा इत्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृथानः
पूरयन् पृणीतेऽसौ पृथानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषाय-
माणो वृषभस्तुरापाट् । वृषप्रुषा मनसा मोद-
मानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहण स्वाहाकृतयो-
देवाय मादयन्तां लप्यन्तु मद तप्तौ चुगदिः । किमुद्दिश्य
स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो वृषविन्दवः
तत्सम्बन्धो य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु
सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृत-
यश्च लप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषाय-
माणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून्
प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः यर्षिता तुरापाट् तूर्णं सहते शत्रून्-
भिभवति तुरापाट् । कीदृशः स्वाहाकृतयः वृषप्रुषा वृष-
विन्दुर्नापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः ।
अमृताः अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं वेपां ते ॥ ४६ ॥

आयात्विन्द्रोऽवसु उप न इह स्तुतः सध-
मादस्तु शूरः । वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्योनि
क्षत्रमुभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

काः [१८, ६, १३] याज्यानुवाक्याच । वपापुरोडा-

शपशुश्रुयानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति [४०]
 वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८]
 याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४८] पशुपुरोडाशस्य
 पुरोऽनुवाक्या वातारमिन्द्रमिति [५०] याज्या इन्द्रः सुवा-
 मिति [५१] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति [५२]
 याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मा-
 न्नवसे अवितुं रञ्जितुमुप आयातु सनीपमागच्छतु तुमर्थेऽवते-
 रसेन्प्रत्ययः । इहायातः सन् सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं
 मादयति दृष्यति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु मादयतेः
 क्तिप् । कोट्टश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः स्तुतोऽस्माभिः । बाह्वधानः
 वर्धमानः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविपीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि
 कृतानि वलानि इववधादयः पराक्रमाः यीने स्वर्ग इव
 कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते
 तविपीति बलनाम तवर्तर्हृदिकर्मण इति [निरु० ८, २५]
 यास्तुः । यस्येन्द्रः क्षत्रमक्षादीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ ।
 कोट्टगं क्षत्रम् अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम् । स इन्द्र
 आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्र ! दूरादा न आसाद्भिष्टिक्तद-
 वसे यासदयः । अजिष्टेभिर्नृपतिर्वचवाहुः
 सङ्गे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ ४८ ॥

इन्द्रा नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् यज्ञीकादेरपि आयासत्
 आयातु यातेलेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अटि क्तं
 मिञ्चडुलं लेटोति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः । आसा-
 द्दूरप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिक्रानाम् [निघ० २,

१६] । दूरात्समीपाश्चागच्छत्वित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितु-
मस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः अभिष्टिक्तत् अभिष्टिम-
भिलापं करोतीत्यभिष्टिक्तत् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कृष्टः ।
ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमेवैलेर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते
येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः विन्मतेर्लुक
तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रवाहुः वज्रं वाहो यस्य
सुः । तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति ज्ञे संग्रामनामनी
[निघ० २, १७] सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समत्सु बहुष्वपि
संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यूनं यच्चून् तुर्वणिः तुवं
हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति
सुप आत्मनः क्वजिति [पा० ३, १, ८] क्वचि परे कव्यध्व-
रेति [पा० ७, ४, ३८] अलोपः ततः क्वाच्छन्दसीति [पा०
३, २, १७०] उपत्ययः संग्रामेच्छूनां हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽव-
सि राधसे च । तिष्ठाति वज्जी मघवा विरप्शी-
मं यज्ञमनु नो वाजसाती ॥ ४९ ॥

अच्छाभेरर्थे । इन्द्रोऽवाचीनोऽभिसुखः सन् नोऽस्मानच्छ
अस्मानभि आयातु कौः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनमवः
असुन् तस्मै रक्षाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्जी इन्द्रो
नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसाती अन्नसम्भजने निमित्ते
तिष्ठाति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः मघवा मघं धनमस्यास्तीति
धनवान् । विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी महान्
॥ ४९ ॥

आवातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सु-

हवँ शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

गर्गदृष्टा । वातारं रचितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन ह्वयते आह्वयत इति सुहवम् शूरम् शक्रम् शक्नोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्ह्वयते पुरुहूतस्तं बहुभिराह्वतम् ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि । मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरायां ॥ ५० ॥

इन्द्रः सुवामा स्ववाँश् ॥ अवीभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । वाधतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्वाम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः अवीभिरत्रैः सुमृडीकः शोभनसुखकारो भवतु शोभनं मृडीकं सुख यस्मात्सु सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः सुवामा सुह्व वायते रक्षति सुवामा आतो मनिविति [पा० ३, २, ७४] मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतोऽटि-नित्यमिति [पा० ८, ३, ३] अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपाद इति [पा० ८, ३, ८] नस्य वः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं वाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोत करोतु किञ्च इन्द्रप्रसादाद्यं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्वाम भवेम शोभनाय ते वीराय सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य

॥ ५१ ॥ तस्य वयं सुमती यन्नियस्यापि भद्रे

सौमनसे स्याम । स सुवामा स्ववांश्च ॥ इन्द्रो
अस्मै आराद्धिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमती शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्र
कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि
स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः । कीदृः
शस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पा-
दिनः । सुवामा सुरचक्रः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मै
अस्मत्तः आराद्धित् दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दीर्भाग्यं सनुतर-
न्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति
निर्णीतान्तर्हितनाम [निघ० ५, २५, ३१] ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा किञ्चिन्द्वियमन्विं न प्राशिनोऽति धन्वे व
तांश्च ॥ इहि ॥ ५३ ॥

विश्वामित्रदृष्टा बृहती छतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयो-
ऽष्टार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र !
त्वं हरिभिः अश्वैः आयाहि । कीदृशैः मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूर-
रोमभिः मयूरस्त्रैः रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूर-
समवर्णैः । किञ्च किञ्चित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वां त्वां मा-
नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टान्तः प्राशिनो पाशः-
इस्ता व्याधाः विं पञ्चिणमिव यथा प्राशिनः पञ्चिणं बध्नन्ति-
तथा त्वां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि
अतिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा
पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागच्छ । ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासो
अभ्यर्चन्त्यकैः । स न स्तुतो वीरवद्वातु गोमद्यु-
यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या चिष्टप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि
सुनयः अकैमन्त्रेः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति ।
कोट्यमिन्द्रं वृषणं वषितारम् वज्रवाहुं वज्रं वाहो यस्य
तम् स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्र-
शुक्लम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्यभ्यं
धातु दधातु विकरणव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणैन्द्रं स्तुत्वा
ऋत्विज आह हे ऋत्विजः ! यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा
सर्षदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥

समिद्धो अग्निरग्निना तप्तो घर्मी विराट्
स्तुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रमि-
हेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

का० [१८, ६, १५] आप्रियश्च समिद्धो अग्निरग्निनेति ।
समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकाराच्चिपशोः प्रजाजयाज्याः
इति सूत्रार्थः ॥ विदभिर्दृष्टा अग्निमरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्री-
संज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अग्निनावध्वर्युं देवानामिति ती प्रति
होता प्राह हे अग्निना अग्निनी ! अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति
हविर्दहनचमोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं
राजमानः सोमः स्तुतोऽभिपुतः । किञ्च धिनोति प्रीणाति
धेनुः श्रीणादिको नुप्रत्ययो धिवेः यत्तोपो गुणश्च प्रीणयित्री
सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुहे दुग्धे दुह प्रपूरणे लटि तडि
प्रथमैकवचने टेरत्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १,

४१] तनोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमं शुक्रं शुक्तं
शुभम् इन्द्रियमिन्द्राय दितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्प-
त्तिरस्ति युवानागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती ।
अव्या रजांसोन्द्रियमिन्द्राय पृथिभिर्वहान्
॥ ५६ ॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनो सरस्वती मध्वा मधुना
रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वर्ची दुहे इत्यस्य वचनं-
व्यत्ययेनेहानुपङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४, १८]
यास्त्रोक्ते रजःशब्दोऽत्रं लोकवाची । कीदृशावश्विनौ तनूपा
तनूः शरीराणि पातस्ती तनूपी शरीराणां रचितारी भिषजा
भिषजो वैद्यौ । क्व मति । सुते सोमेऽभिपुते सति पूरयन्ती-
त्यर्थः । किञ्च अश्वितरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पृथिभिर्यज्ञ-
मार्गैः वहान् वहन्ति इत्यथ लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३,
४, ८०] इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रायिन्दुः सरस्वती नराशंसेन नग्न-
हुम् । अधातामश्विना मधु भेषजं भिषजा
सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रायमिन्दुं सोमं
नग्नहुं सुरावान्दं च पूर्वोक्तमधात् छतवती । किञ्च भिषजा
अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिपुते मति मधु मधुरं
भेषजमौषधमधातां धारितवन्ती अधातामित्येव क्रिया
वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि
वीर्यम् । इडाभिरश्विनाविषं समूर्जं
स ए रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आह्वयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती
अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्यं सामर्थ्यं
च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इपमन्नं सन्दधुः । पशवो वा
इडेति [१, ८, १, १२] श्रुतिः । ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च
सन्दधुः एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्विना नमुचेः सुतं सोमं शुक्रं परि-
स्रुता । सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे-
॥ ५९ ॥

अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिपुतं शुक्रं
शुद्धममन्त्रिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सर-
स्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत्
किमर्घमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कवप्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो-
दिशः । इन्द्रो न रोदसी उभे दृहे कामान्
सरस्वती ॥ ६० ॥

अस्मान्त्वि त्रयो नकाराचकारार्थाः । अश्विभ्यां सहिता
सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसीः आवापृथिव्यौ कामान्
दृहे दुग्धे द्विकर्मकः आवापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान् दोग्धि
दुरो दिग्धे सकाशात् दोग्धि अकथित चेति [पा १, ४, ५१]
दारां दिग्धां रोदसीयं कर्मत्वम् । कीदृशी हारः कवप्यः कुपः

निष्कर्षे कुपिताः सन्दिद्राः तथा व्यचस्रतीः व्यचमं व्यचोऽव-
काशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उपासानक्तमश्विना दिवेन्द्रेण सायमि-
न्द्रियैः । संजानाने सुपेशसा समञ्जाते सर-
स्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अश्विनी ! उपासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या मह
दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते
संयोजयतः । कौटुश्यौ ते संजानाने संजानीतः ते संजानाने
एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ता उपाः
कृष्या रात्रिः ॥ ६१ ॥

पातं नो अश्विना दिवा प्राहि नक्तं
सरस्वति । दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रेण
सचा सुते ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनी ! दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां पातं
रक्षतं हे सरस्वति ! नक्तं रात्रौ त्वं नः प्राहि रच । हे
दैव्या होतारा देवसम्बन्धिनी होतारी ! भिषजा भिषजो
अश्विनी सुते सोमेऽभिपुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं
पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

तिस्त्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा ।
तीव्रं परिस्त्रुता सोममिन्द्राय सुपुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्त्रो देव्यः अश्विना अश्विनी च परिस्त्रुता सुरया सह
सोममिन्द्राय सुपुवुरभिपुतवन्तः । काः तिस्त्रः सरस्वती भारती
इडा च कौटुश्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना

भारती व्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना । कीदृशं सोमं तीव्रं
पटुत्वकरम् मदं मदजनकम् । ६३ ॥

अश्विना भेषजं मधु^१ भेषजं नः सरस्वती ।
इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियं रूपं रूपमधुः सुते
॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते
सोमेऽभिपुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः
दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमीपधं मधु मधुरूपं भेषजं
च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च नित्य-
वीश्वयोरिति [पा० ८, १, ४] रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

ऋतुधेन्दो वनस्पतिः शशमानः परिस्रुता ।
कीलालमश्विभ्यां मधु^१ दुहे धेनुः सरस्वती
॥ ६५ ॥

वनस्पति प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुया ऋतौ
ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरममिन्द्रः
इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १,
३८] चतुर्थ्यकवचनस्य सुधादेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मनि-
पदेश्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपे दुहे इति रूपम् । किञ्च
सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेतुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे
॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता ।
समधातुं सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे^१ सुतं मधु^१ ॥ ६६ ॥
हे अश्विना ! अश्विनी ! मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न

गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नद्यर्थे सुतमभिपुतं सीमं मधु च इन्द्रे
युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्दधातुर्लुङि मध्यमद्विवचनम्
हे स्वाहावृतयः ! प्रयाजदेवाः ! यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं
मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेधिया सर-
स्वती । आ शुक्रमासुरावसु मधमिन्द्राय
जधिरे ॥ ६७ ॥

का० [१८, ६, १६, १७] अश्विना हविरिति तिस्रो
वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीया-
मनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्वि-
नेत्याद्यास्त्रिसस्त्रिसृणो वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः
तत्प्रकारमाह आश्विनवपायागे अश्विनेति [६७] अनुवाक्या
यमश्विनेति [६८] याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति
[६८] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९] याज्या ऐन्द्रवपायागे
तमिन्द्रमिति [६९] अनुवाक्या अश्विनेति [६७] याज्येति
सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्त्रिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना
अश्विनी सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसञ्जात्
आसुरात् दैत्यात् इन्द्राद्येन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजधिरै
अजधिरै कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः
इन्द्रियं वीर्यं मधं महनीयं वसु धनञ्च ॥ ६७ ॥

यमश्विना सरस्वती हविर्द्रुमवर्धयन् ।
स विभेद वलं मधं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

अश्विनी सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स
इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मधं महनीयं

वलं मेघं विभेदं विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहाय्यं तद्योगी
 नमुचावासुरे इति तृतीयार्थं समसी । हृषोतेर्वल इति
 [निरु० ६, २] यास्कः नमुचि विदार्यं हृष्टिं कारितवानि-
 त्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती ।
 दधाना अभ्यनूपत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमिर्षाजाः उभा अश्विना उभौ
 अश्विनौ सरस्वती च मचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा
 इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुष्पान्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूपत अव-
 र्धयन् अस्तुवन् वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

य इन्द्र इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः ।
 स सुत्रामा हविष्यतिर्यजमानाय सञ्चत ॥ ७० ॥

का० [१९, ६, १८] य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत्
 य इन्द्र इति तिस्रस्तयाणां पञ्चपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः
 पूर्ववत् य इन्द्रे [७०] सविता [७१] इत्येन्द्रस्यानुवाक्या-
 याज्ये सविता [७१] वरुणः छत्रम् [७२] इति सावित्रस्य
 ते वरुणः छत्रम् [७२] य इन्द्रे [७०] इति वारुणस्येति
 सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवित्वरुणदेवत्यान्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ।
 सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः
 स्थापयामासुः । हविष्यतिः हविषां स्त्रामो सुत्रामा शोभन-
 वाणकर इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं मद्यत
 संवताम् इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः पद्य संपने लोडर्थे
 लड् अडभाव प्रार्थः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दधद् यजमानाय दाशुषे ।
आदत्त नमुचेर्वसु सुत्राम्ना बलमिन्द्रियम् ॥७१॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकायात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह सविता वरुणो भगव्य पशुपुरोडाशमन्वदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्त्रादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्वर्थः । कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान्साह्वानित्यादिना [पा० ६, १, १२] कसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।
सुत्राम्ना यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥७२॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः ध्याप्तवन्तो वा अग्न भोजने अशूङ् व्याप्ती वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्र क्षतात् त्राणसामर्घ्यमिन्द्रिय वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमानं स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भग प्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् ।
हविषेन्द्रं सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥७३॥

का० [१८, ६, १८] अश्विना गोभिरिति च हविषान् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः क्षात् पूर्ववत् अश्विना [७३] ता नामत्या [७४] इत्याङ्गिनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नामत्या [७४] ता भिपजा [७५] इति सरस्वते ता भिपजा [७५] अश्विना [७३]

इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः । अश्विपरस्वतीन्द्रदेवत्यास्त्रिसोऽनु-
ष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं
चावर्धयन् । कैस्तवाह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम्
विभक्तियत्ययः इन्द्रिवेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः
दक्षिणारूपैः वीर्यं वलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन वलेन शरीरदा-
द्येन हविषा पशुपुरोडायेन च । इन्द्रस्य वर्धनं वृत्तिः यज-
मानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।
सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता ती नासत्या नासत्यौ अश्विनी सरस्वती च कर्मसु
सौत्वामखादियागेषु नोऽस्मानवत अवनु रचन्तु पुरुषव्यत्ययः
हे इन्द्र ! त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अत्र वचनव्यत्ययः । कीदृशी
नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मागी
ययोस्ती यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः ।
सुपेशसा गोभनं पेशो रूपं ययोस्ती सुन्दरौ । नरा नरी नर-
गुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सरस्वती हविष्मती हवि-
र्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुधा सर-
स्वती । स हवहा शतव्रातुरिन्द्राय दधुरिन्द्रि-
यम् ॥ ७५ ॥

ता ती प्रसिद्धी भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनी सा
प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो हवहा इन्द्रः कल्यान्तरप्रभवः
इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः यहा इन्द्र एव
दाहपात्ररूपेण बहुधा भयति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् ।

कीदृशी भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ ।
कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्टु दुग्ध सा सुदुघा साधुदोहना ।
कीदृशी इवहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्म-
कर्ता ॥ ७५ ॥

युव० सुरामश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपानाः सरस्वतीन्द्र कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

का० [१६, ६, २०] ग्रहाणां युव० सुरामं पुत्रमिवेति ।
त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या
पुत्रमिवेति यान्येति सूत्रार्थः ॥ हे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनु-
ष्टुप्तिष्टुभी । हे अश्विनौ ! हे सरस्वति ! युवं यूय वचनव्य-
त्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा
सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्त्रिन्द्रमावत आ
समन्ताद्भवत । पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पितराश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यै-
र्दुसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिवुः शचीभिः
सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णाक् ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१०, ३४] ॥ ७७ ॥

यस्त्रिन्नश्वास ऋषभास उक्षयो वशा मेषा
अवसृष्टास आहुताः । कौलालपे सोमपृष्ठाय
वेधसे हृदा मृतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

का० [१६, ६, २१] पशस्त्रिष्टुक्ततो यस्त्रिन्नश्वासोऽहा-
व्यग्न इति । पशोः सम्बन्धिनि स्त्रिष्टुक्त्यागि यस्त्रिन्नश्वास
इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या ॥ हे अग्निदेवत्ये

जगतीविष्टुभी । हे अध्वर्यो ! तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं
 बुद्धिं चारुं समीचीनं जनय अग्नये मनोवद्भी शुद्धे कुरु
 इत्यर्थः । कीदृशयाग्नये कीलालपे कीलालमन्त्ररसं पिबति
 कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य
 पृष्ठे सोमाहुतयो ह्यन्त इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शभं
 करोति वेधाः तस्मै शुभमतिक्रमे । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नी
 एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्ते न
 निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः
 अश्वासः अश्वाः ऋपभासः ऋपभाः उच्चणः उच्चाणः सेचनसः
 मर्या वृषाः वा पपूर्वस्य निगम इति, [पा० ६, ४, ८] उपधा-
 दीर्घाभावः । वशाः वश्याः । मेपाः अजाः । यस्मिन्नेते
 पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्वति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते सुचीव घृतं
 चस्वीव सोमः । वाजसनिं रयिमस्त्रे सुवीरं
 प्रशस्तं धेहि यशसं वृहन्तम् ॥ ७९ ॥

हे अग्ने ! ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः
 कर्मणि लुङ् सन्ततहोमे दृष्टान्तः सुचि घृतमिव यथा सुचि
 घृतं सर्वदा स्थितम् चस्वि चम्बामधिपवणचर्मणि सोम इव
 तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हवि-
 र्हुतम् । हे अग्ने ! सः त्वमस्त्रे अश्वास एतानि वस्तूनि
 धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं
 भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र
 तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं वृहन्तं
 महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देही-
 त्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतं यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

अग्निना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती
वीर्यम् । वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम्
॥ ८० ॥

का० [१८, ७, १] प्रतिगरिथत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसा-
वेत्याह्याग्निना तेजसेत्यनुवाकए शएसति । अयस्त्रिंशव-
साग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगरार्थमुपवेश-
नमुक्तम् तदाह प्रतिगरिथत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो
शोसावोऽमित्याह्याग्निना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं
शस्त्रं शंसति प्रथमान्ये ऋची त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां
त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य्य इति सूत्रार्थः ॥ अग्नि-
सरस्वतीन्द्रदेवत्वानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्षः द्वितीयो नवार्षः
तृतीयः षडर्षः चतुर्थोऽष्टार्षः । अग्निना तेजसा सह चक्षु-
रिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सरस्वती प्राणेन सह
वीर्यमिन्द्राय दधी ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन
च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमग्नि-
सरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजसादि दधुरित्वर्थः सर्वापेक्षया दधु-
रिति बहुवचनम् । ८० ।

गोमदू षु गीसत्या अश्वीवद्यातमग्निना ।
वृती रुद्रा नृपाथ्यम् ॥ ८१ ॥

यत्कमददृष्टा अग्निदेवत्यास्त्रिसो मायत्राः आद्या पाद-
निवृत्तायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृत्तिति वचनात् । उ सु
निपातो पादपूरणी इकः सुजीति [पा० ६, ३, ११४] सुनि-
पाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति [पा० ८, १,
१०७] सुद्वेषे सु इत्यस्य यत्वम् पुर्यपदादिति [पा० ८, ३,

शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्री-
त्यर्थः इन्द्रस्य भयथेति [पा० ३, ४, ११०] शपोऽप्याध-
धातुकत्वाण्चो लोपः ॥ ८५ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः
उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं
कारयतीत्यर्थः । किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः
विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति
तां स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।
अर्णवीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः इन्द्रदेवत्यास्त्रिस्रो गायत्रः । चित्रा नाना-
विधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो !
इन्द्र ! त्वमायाहि आगच्छ । किमिति इमे सोमाः सुताः
अभियुताः । कौटुगा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुपः
आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८] क्वाच्छन्दसेति [पा० ३,
२, १००] उपत्ययः । तथा अर्णवीभिः अर्णवीत्यङ्गुलीनाम
[निघ० २, ५] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः
पूताः शोधिताः तनगब्धो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य
पूर्वमवर्णः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्थान् पिवत्विति
कामयन्तेऽतोऽवायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

इन्द्रायाहि धियेपितो विप्रजूतः सुतावतः ।
उप ब्रह्माणि वाधतः ॥ ८८ ॥

हे इन्द्र ! धिया स्रवुद्धा इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अन-
न्यप्रेरितं प्रागच्छेत्यर्थः । कीदृशस्व विप्रजंतः जु गती विप्रै-
र्मैधाविभिरनुगतः सेवितः । तिमित्यागन्तव्यमिति चेत्
सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिपुतवतो यजमा-
नस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो
वर्तन्त इति शेषः वाघत इति ऋत्विङ्नामत्तु [निघ० ३, १८]
पठितम् ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः
॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः ।
सुते दधिष्व नञ्चनः ॥ ८९ ॥

हरी शखी विद्येते यस्य स हरिवान् मतवसो रुः सम्बुद्धौ
छन्दसीति [पा० ८, ३, १] इत्वम् हे हरिवः । अश्ववन् !
हे इन्द्र ! तूतुजानः त्वरमाषः सम् त्वं ब्रह्माणि हवींषि उप
हवींषि प्रति आयाहि तूतुजान इति [निघ० ३, १५]
क्षिप्रनाम । आगत्य सुते सोमेऽभिपुते सति नोऽस्माकं चनः
अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन
शपो लुकि द्वित्वं लुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात् छान्दसम् ।
चन इत्यन्ननाम [निघ० २, ७] । ८९ ॥

अश्विना पिवतां मधु सरस्वत्या सुजोपसा ।
इन्द्रः सुचामा दृवहा जुपन्ता ए सोम्यं मधु
॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अश्वि सरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनी मधु

१०६] नासत्वशब्दनकारस्य जत्वम् । हे नामत्वा नामत्वी !
 हे अश्विना ! हे रुद्रा ! रुद्रौ ! शत्रूणां रोदयितारी ! वर्तिः
 विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छ-
 तम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः क्रती कुण्डपाय्य-
 सञ्चाय्याविति [पा० ३, १, ११०] अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः
 नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिवतेर्धातोरधिकरणे यत्-
 प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं ह्यत्वा गोमत् गावो
 विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तद-
 श्ववत् मन्वे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६; ३, १३२] अश्व-
 शब्दस्य दीर्घः गीयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छत-
 मित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत् परी नान्तर आदृधर्षं दृष्टपखसू ।
 दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

हे वृषखसू ! वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्ती यद्वा
 वृष्या वासयती लोकं स्थापयतस्ती वृषखसू हे अश्विनौ !
 दुःशंसो दुष्टमपवादं शसति कथयति दुःशंसोऽपवादिता रिपुः
 शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकी-
 योऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यस्मिन् न आदृधर्षीत् न आदृष्ट्यु-
 यात् न पराभूयात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि
 यस्मिन् पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । जिष्टया प्रागल्भ्ये-
 ऽस्मादातीर्यङ्गुगन्ताच्छटप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न आवो ढमश्विना रयिं पिशंगसंदृशम् ।
 धिष्णारा वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

हे धिष्णारा धिष्णारो धिष्णाराग्निरूपौ ! धातारी वा

अश्विना ! युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोटमावहतम् आन-
यतमित्यर्थः वहतेर्बुद्धिः परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कौटुभं
रयिं पिशङ्गसंहशं पिशङ्गं पीतं संभ्यक् दृश्यते तत् पिशङ्ग-
संहशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं
विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् विदुल्ल लामे इगुपधेति
[पा० ३, १, १३२] कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः
॥ ८३ ॥

पावकां नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनी-
वती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्त्रिसो गायत्रयः । सर-
स्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्ती यो यदि-
च्छति स तत् प्रति गच्छति अश्वद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः ।
कौटुभी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनं घञ्
पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा० ३,
२, ३] वाजेभिर्वाजैः अद्वैः वाजिनीवती वाजा अत्रानि
विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते
यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः
धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्मृतीयाया
अनुक् ॥ ८४ ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।

यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कौटुभौ सूनृतानां प्रियं
सर्वं सूनृतं प्रियमत्यवचनानां वेदत्रयोर्गच्छानां चोदयित्री
इनेरयित्री चुद प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततोऽङोप् । सुमतीनां

मधुरस्वादं सोमं पिवतां भक्षयताम् । कीदृशौ अश्विनौ सर-
स्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः
प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किञ्च
सुष्ठु व्रायते रक्षति सुवामा वृत्रं हतवान् वृषहा ईदृश इन्द्रः
अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुपन्ताम्
सेवन्ताम् मये चेति [पा० ४, ४, १३८] सोमशब्दात् मय-
डर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ८० ॥

श्रीमन्महीधरेकते वेददीपे मनोहरे ।

सैकासन्धादिहोत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

इमं मे वरुण शुधी हवमया च मृडय ।
त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

प्रथम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तसुमापतिम् । एकविंशे-
ऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्वते ॥ का० [१८, ७, १३] इमं मे
तत्त्वेत्वेककपालस्य । अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरो-
डाशस्य हे पुरोऽनुवाक्यायान्ये इत्यर्थः । वरुणदेवत्ये गायत्री-
विष्टुभौ गुनःशेषदृष्टे । हे वरुण ! त्वं मे मम इमं हव-
माह्वानं शुधि शृणु शृणुस्विति [पा० ३, ४, १०२] हेर्धिः
संहितायां दीर्घः । च पुनः अथ दिने मृडयास्मान् सुखय
यतोऽहं त्वामाचके कामये पाचक इति [निघ० २, ६]
कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमव; पान्ननमव-
तेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुप आत्मनः क्वच् [पा० ३, १,
८] क्वाच्छन्दसोति [पा० ३, २, १००] उपत्ययः आत्मनो
रचक्षमिच्छन् त्वामिच्छामित्यर्थः । १ ।

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशा-
स्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुण ह
बोध्युरुगसु मा न आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

व्याख्याता [१८, ४८] ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो
अवयांसिसीषाः । यजिष्ठो वज्जितमः शोशुचानो
विश्वो द्वेषांसि प्रमुमुग्धस्यत् ॥ ३ ॥

का० [१८, ७, १४] अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न
इति । अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥
अग्निवरुणदेवत्वे त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने ! त्वं
नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयांसिसीषाः
निवर्तय यसु उपचये अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्निडि
रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दीर्भाग्यानि
अस्यत् अस्यत्तः सकाशात् प्रमुमुग्ध प्रमुञ्च दूरीकुरु सुचेर्व्य-
त्ययेन शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन्
यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्टेमेथःस्विति [पा० ६,
४, १५४] ढचो लोपः । वज्जितमः वहतीति वज्जिः अत्यन्तं
वज्जिर्वाज्जितमः हविषां योडा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते
दीप्यते शोशुचानः शोचतयंङ्ङन्ताञ्चानचप्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो अग्नेऽवसो भवोती निदिष्ठो अस्मा
उपसो व्युष्टौ । अवयस्त्व नो वरुणस्य रराणो
वीहि ऋडीक सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकांतेऽपि वः

हनिं कृतीं कृत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठो-
ऽन्तिकतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्र-
त्ययः । यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलो-
पश्चान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकवाङ्योर्नेद-
साधाविति [पा० ५, ३, ६३] इष्टे परे नेदादेशः । किञ्च
रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयच्छ अवयज अव-
पूर्वाद् यजतेर्लोऽटि शपो लुक् ततो नृडीकं सुखकरं हविः
वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिकेपप्रजनखादनेषु । किञ्च
नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घूसोरेद्वावभ्यासलोप-
श्चेति [पा० ६, ४, ११८] एकारः ॥ ४ ॥

महीमू पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीम-
वसे हुवेम । तुविच्चवाञ्जरन्तीमुरुचीं सुश-
र्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

का० [१८, ७, १५] आदित्यस्य सुवामाणम् महीमूपु
मातरमिति । आदित्यं चरुं यज्यमाणो निर्वपत्यादित्यमी-
जान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुस्तस्य सुवामाणमिति [६]
पुरोऽनुवाक्या महीमू प्विति याज्या ॥ अदितिदेवत्या
त्रिष्टुप् । उ सु निर्पाती पादपूरणी संहितायामाद्यस्य दीर्घो-
ऽन्त्यस्य पत्वम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम
आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं मही-
तीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति
[निघ० २, १] कर्मनाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं, पालयि-
त्रीम् । तुविच्चवां तुवीति [निघ० ३, १] बहुनाम बहुच-
तात् वाणशीलाम् । अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां
जरारक्षिताम् । चरु अक्षतीति उरुची बहुगमनशीलाम् ।

सुशर्माणं शोभनं शर्माशयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं
शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिर-
दीना देवमाता [निर० ४, २२] ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माण-
मदितिं सुप्रणीतिम् । देवीं नावं स्वरि-
त्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयज्ञातदृष्टा । देवीं देवसम्ब-
न्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारु-
हेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमैत्यर्थः । कौटुभीं नावं सुत्रामाणं
सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । द्यां
स्वर्गरूपां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसनेह इति [निघ०
२, १३] क्रोधनाम नास्ति एही यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा
सुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवाने-
हसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिम-
खण्डितामदीनां वा । सुप्रणीति सुष्टु प्रणयतीति सुप्रणीतिः
साधुप्रणीती । स्वरिवासाधुकेन्दुवालाम् अरिचशब्दः केन्दुवाल-
वाचकः अरित्वं केनिपातक इत्याभिधानात् [अमर० १, २,
२७] प्रयाजानुयाजादयोऽरित्वस्यानीयाः । अनागसमनपरा-
धाम् । अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दीपामित्यर्थः । ईदृशीं नाव-
मारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । श्रुता-
रिवास्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री । तद्दे सर्वे एव यज्ञो नीः
स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्गा नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नाव यज्ञ-

रूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेय-
मारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम् ।
अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । अतारिवां बहुकेन्दु-
वालां ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । आर्त्तं नावारोहणे विनि-
योगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो^१ मित्रावरुणा घृतैर्गव्यू^२तिमुच्चतम् ।
मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

का० [१६, ७, १६] आ नः प्र वाहवेति परस्यायाः ।
अवभृयादुदेत्य मैत्रावरुणा प्रयस्यथा यजतीति या पयस्या
तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र वाहवेति
यान्या । मित्रावरुणदेवत्वा गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे
मित्रावरुणा मित्रावरुण्यौ देवौ ! नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञ-
सागे घृतैर्युवामा उच्चतम् सर्वतः सिद्धतम् । यदा गवि
पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षिप्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिद्धतम् ।
किञ्च हे सुक्रतू ! शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्ती हे सुकर्माण्यौ !
मध्वा मधुना रजांसि लोकाणा उच्चतम् अनित्यमागमशासन-
मिति तुमभावः ॥ ८ ॥

प्र वाहवा सिद्धतं जीवसे^१ न आ नो गव्यू-
तिमुच्चतं घृतेन^२ । आ मा जने^३ श्रवयतं युवाना
श्रुतं मे^४ मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

मित्रावरुणदेवत्वा विष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुण्यौ !
हे युवाना ! युवानौ ! तरुण्यौ छिन्नजरस्यौ ! नोऽस्माकं जीवसे
क्षिप्रं जीवनाय वाहवा वाह प्रसिद्धतमन्तर्भूतस्यर्थः प्रसार-

यत् जीवनविघ्ननिवारणाय । बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः ।
 किञ्च नोऽस्माकं गव्यूतिं चैवं घृतेन जलेन वा उच्यते सिद्ध-
 तम् । भवत्सिक्तघेवनिष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने
 जनपदे युवामश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्यमदात् इत्यमया-
 षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः इत्यभाव आर्षः । किञ्च
 युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं
 श्रुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतः शपो रुक् ॥ ८ ॥

शं नो^१ भवन्तु वाजिनो^२ ह्वेषु^३ देवताता^४
 मितद्रवः^५ स्वर्काः^६ । जम्भयन्तोऽहिं^७ वृक्^८ रक्षा^९-
 सि^{१०} सने^{११}स्यस्मद्यु^{१२}यवन्नमी^{१३}वाः ॥ १० ॥

वाजे^१-वाजेऽवत वाजिनो^२ नो^३ धने^४षु^५ विप्रा
 अमृता षटतज्ञाः । अस्य मध्वः^६ प्रिवत मादय-
 ध्वं^७ तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः^८ ॥ ११ ॥

का० [१८, ७, १७] वाजिनस्य शं नो वाजे-वाज इति ।
 पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या
 वाजे-वाज इति याज्या ॥ व्याख्याते [८, १६, १८] ॥१०॥११॥

समिद्धो^१ अग्निः^२ समिद्धा^३ सुसमिद्धो^४ वरे-
 ख्यः । गायत्री^५ छन्द^६ इन्द्रियं^७ त्वविर्गोर्वयो^८ दधुः^९
 ॥ १२ ॥

का० [१८, ७, १८] वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः
 समिधेति । वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्यां एकादश
 ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः । एकादश
 आप्रीदेवत्वा अनुष्टुभः सख्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो

गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियः वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः
 दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतयां समिधः
 दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः वरेण्यः
 वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः त्रयविः त्रयोऽवयोऽनुचर-
 त्वेन यस्य स त्रयविः यद्वा पण्मासावधिः कालोऽविः त्रयो-
 ऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिब्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उ-
 ष्णिहा कन्द इन्द्रियं दित्वाद् गौर्वयो दधुः
 ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा
 प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा कन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक्
 कन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु ।
 कीदृशस्तनूनपात् शुचिब्रतः शुचि शुद्धं ब्रतं कर्म यस्य सः ।
 कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनू शरीरं पाति रचतीति ।
 कीदृशो गौः दित्वाद् दित्वं हविर्वहतीति । १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः ।
 अनुष्टुप्कन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्-
 कन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः ईड्यः
 सुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः
 पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुधराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः

सुवर्हिरग्निः पूषखान् स्तीर्णवर्हि रमर्त्यः ।

बृहती छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं वहिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयथेन्द्रे दधुः । कौटुशोऽग्निः पूषणान् पूषा-
स्वास्तीति पूषा युक्तः स्तीर्णवहिः स्तीर्णं वहिर्यस्य सः
अमर्त्यः अनश्वरः । कौटुशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा
वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीत्रं ह्या देवो बृहस्प-
तिः । पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाद् गौर्वयो
दधुः ॥ १६ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम्
महीमंहत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः, तुर्यं
चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाद् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रं
इन्द्रियं वयथ दधुः । १६ ॥

उपे यही सुपेशसा विश्वे देवा अमर्त्याः ।
त्रिष्टुप्छन्द इहेन्द्रियं षष्ठवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उपे द्विवचनाद्दिने रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्-
छन्दः षष्ठं भारं वहतीति षष्ठवाद् गौः एते षष्ठे इन्द्रियं वयथ
दधुः । कौटुशो उपे यही यच्छरी महत्यौ । यह इति [निघ-
३, ३] महन्नामः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपे-
शसौ, सुरूपे विभक्ते राकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिपजेन्द्रेण सयुजा युजा ।
जगती छन्द इन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यी होतारो प्रयाजदेवी अयं चाग्निरसौ च मध्यमी

वायुः । जगती छन्दः अन्नः शकटं ब्रह्मतीत्यनद्वान् गौः एते
चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयस्य दधुः । कीदृशी होतारी भिपजा
भिपजा वैद्यी इन्द्रेण सयुजा सह युज्येते सयुजा संयुक्ता युजा
परस्परं संयुक्ता ॥ १८ ॥

ति॒स्र इ॒डा सर॑स्रती भार॑ती म॒रुतो॑
विशः । वि॒राट् छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं धे॒नुर्गौर्न॑ वयो॑
दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्रती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः
इन्द्रपजाः विराट् छन्दः धेनुः दोग्धो गौश्च नकारस्यार्थे एते षट्
इहेन्द्रे इन्द्रियं वयस्य दधुः ॥ १९ ॥

त्व॒ष्टा तुरी॑पो अ॒द्भुत॑ इन्द्रा॒ग्नी पु॑ष्टि॒वर्ध॑-
ना । द्वि॒पदा॑ छन्द॑ इन्द्रि॒यमु॒च्चा गौर्न॑ वयो॑
दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उच्चा सेक्ता गौश्च
पक्षेन्द्रे इन्द्रियं वयस्य दधुः । कीदृशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमा-
प्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टि-
वर्धना पुष्टिं धनादिषोषं वर्धयतस्ती पुष्टिवर्धनी । नस्यार्थः
॥ २० ॥

श॒मिता॑ नो वन॒स्पतिः॑ स॒विता प्र॑सुवन्
भग॑म् । क॒कुप्छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शा वे॒हदयो॑
दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा
बन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नी गौः एते षष्ठ इहेन्द्रे इन्द्रिय वयस्य

दधुः । क्रीडयो वनस्पतिः नोऽस्त्रार्कं शमिता शमयति सुख-
यति शमिता शमिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५४] छान्दसो
णिचो लोपः । क्रीडशः सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन्
ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुचत्रो भेषजं करत् ।
अतिच्छन्दा इन्द्रियं बृहदपभो गैर्वयो दधुः
॥ २२ ॥

शोभनं चत्रं चतत्राणं यस्य स सुचत्रः शोभनचतत्राता
वरुणः स्वाहा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः
सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करत् करोत् ।
किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः
वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः
दधतु ददतु ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिष्टता
स्तुताः । रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो
दधुः ॥ २३ ॥

का० [१८, ७, २०] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडा-
पशूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चकाराद्वायोधसे पशवेव पङ्क्तौ
यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति
[२३] पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति [२४] याज्या-पशुपुरोडा-
शयागे वर्षाभिरिति [२५] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६]
याज्या हृदयादियागे हिमन्तेनेति [२७] पुरोऽनुवाक्या शैशि-
रेणेति [२८] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अतुष्टुभः पट् चिह्नोक्त-

देवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तजसा सह
हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्यापयन्तु । कीदृशा
वसवः वसन्ते न ऋतुना त्रिद्विता स्तोमेन रयन्तरेण पृष्ठेन च
स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्रीमेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे
स्तुता । बृहता यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो
दधुः ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयस्य दधुः । कीदृशाः
रुद्राः ग्रीमेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्ति-
व्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे
स्तुताः । वै रूपेण विशीजसा हविरिन्द्रे वयो
दधुः ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया शीजसा च सह हवि-
र्वयस्य दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन
द्वितीयार्थं सप्तमी वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभव
स्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे
वयो दधुः ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋभुसन्ना देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयस्य दधुः ।
कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन
श्रिया सप्तमी च स्तुताः । सप्तमी द्वितीयार्थं ॥ २६ ॥

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुत

स्तुताः । वलेन शक्ररौः सहो हविरिन्द्रे
वयो दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे वलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयस्य
दधुः । कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन
स्तुताः शक्ररौरिति शाक्रस्य योनिनिर्देशः शाकरेण पृष्ठेन
स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽस्तु-
ता स्तुताः । सत्येन रेवतौः क्षत्रं हविरिन्द्रे
वयो दधुः ॥ २८ ॥

अस्तुता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षत्रत्राणं हवित्तयः शक्तिं
ध इन्द्रे दधुः दधतु । कीदृशा अस्तुताः शारदेव ऋतुना त्रय-
स्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतौरिति रेवतस्य योनिः रेवतेन
पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यच्चत्समिधाग्निमिडस्य देऽश्विनेन्द्र
सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमः कुवलैर्भेषजं
मधु शम्भुर्न तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिस्तुता
वृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतृयज ॥ २९ ॥

का० [१९, ६, १४] होता यच्चत्समिधाग्निमिति प्रया-
जप्रैषास्त्रिपयोः । होता यच्चत्समिधाग्निमिडस्य इत्यादयो
द्वादश कण्डिकास्त्रिपयोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशाप्रैषां
प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चाद्या षष्टिः ।
देव्यो होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना
अश्विनी इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे प्राङ्मनीये यच्चत्

यजतु गोपदे स्याप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे
 अजो धूम्रो मेपथ गोधूमैः कुवलैः वदरैः शप्यैः अद्भुरितव्रीहि-
 भिर्य सहितो भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थौ इन्द्रायेति
 शेषः । कौटुशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रिय-
 सामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः
 सन्तः पयः परिस्नुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु
 च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतमं-
 नुष्यहोतः ! त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि पठो यजतिदानार्थः
 अश्विादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

होता यत्तन्नूनपात् सरस्वतीमविर्मषो
 न भेषजं पथा मधुमता भरन्नश्विनेन्द्राय वीर्यं
 वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः
 परिस्नुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३० ॥

एकाधिका अन्त्यष्टिः । तन्नूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे
 इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारयार्थः । दैव्यो होता तन्नू-
 नपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रञ्च यजतु । तत्र यागे
 अविः अजः मेपथ नश्वार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण
 भरन् आत्मानं हरन् सन् वदरैर्वदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः
 तोक्मभिरद्भुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं
 भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयश्चादीनि
 व्यन्तु हे होतः ! त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३१ ॥

होता यत्तन्नराशसं न नग्नुहुं पतिष्
 सुरया भेषजं मेपः सरस्वती भिषयथो न

चन्द्राश्विनो वपा इन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाका-
भिर्भेषजं तोक्त्रभिः पयः सोमः परिस्रुता घृतं
मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक्
भिषजोः अश्विनोः रथः रथश्च यच्चत् यजतु । कीदृशो रथः
चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमश्विनस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य
यागोऽश्विनोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह
दृश्यते तमेव तत्स्तुत विन्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सर-
स्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा पृथगे ॥ तत्र
सुरया सह नग्नुः नग्नुः किण्वः मेघः वपाः बहुत्वात्त्रिपशु-
सम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्त्रभिश्च व्रीहिभिः
संहिता इन्द्रस्य वीर्यंकरं भेषजं भवतु । अश्वपादयः पयश्चादीनि
पिवन्तु हे होतराज्यस्य यज टेहि । कीदृशं नराशंसं पतिं
पालकम् । नग्नुः सुराकन्दः । नकारो चार्थः । द्वितीयो
भेषजशब्द प्रार्थः ॥ ३१ ॥

होता यच्चद्विडेडित आजुहानः सर-
स्वतीमिन्द्रं वलेन वर्धयन्नृषभेण गवेन्द्रिय-
मश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कशुभिर्मधु-
लाजैर्न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं
मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रम-
श्विना अश्विनौ च यच्चत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च
धेन्वा च वलेन वर्धयन् इडादीन् नमर्धयन् यजतु । कीदृगो
होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुहानः इडादीनां उच्यन् ।

तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मांसरमोदनं निःसावं च इन्द्राय
इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेष्य-
मानाः पयसादीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता यच्च हृ वहिर्हृणी सदा भिषङ्नासत्या भि-
षजाश्विनाश्विना शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती
भिषग् दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्रुता
घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

देव्यो होता ऊर्णम्बदाः ऊर्णमिव मदीयः वहिः प्रयाज-
देवं भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ
अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीश्च यचत् यजतु । तत्र
शिशुमती बालकोपेता अश्विना वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च
इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्विनादयो दक्षिणा
दीर्यन्ते । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१]
तलोपः । ते पयसादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यच्च हुरो दिशः कवृष्यो न व्यच-
स्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी
दुवे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजं
शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता
घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

देव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती
सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यचत् यजतु नफारावायाः
द्वारगण्डस्य सम्प्रसारणम् । कौटुगीः द्वारः दिशः दिश इव साव-

काशाः कवथः ससुपिराः अतएव व्यधस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्षुष्या दुरो हार अग्निभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे । कीदृश्यौ रोदसी दुघे दुहः कवध-चेति [पा० ३, २, ७०] हकारस्य घकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पा० १, ४, ५१] द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शक्तं शक्तं शकं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दुग्धे । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

हीता यच्चत् सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजं श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

हीता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाज-देवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनी च यच्चत् । तौ चाश्विनी नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तं न श्रिया च सह मासरं भेषजं सासररूपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिञ्च इन्द्रे समञ्जाते संज्ञेपयतः नकाराद्यार्थाः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु हे होतः । त्वं यज ॥ ३५ ॥

हीता यच्चद्द्वैव्या हीतारा भिपजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूष्पं सरस्वती भिषक् सीसिन दुह इन्द्रियं पयः सोमः

परिस्सुता घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतयज ॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यो होतारौ अयं अग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवी भिषजौ वैद्वी अश्विनौ इन्द्रश्च यच्चत् यजत नो चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शूर्ध्वं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आब्रनेपदेविति [पा० ७, १, ४१] तल्लोगः इन्द्रियाथम् । कौटुम्भी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] सीर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्वरादयः पयः आदीनि व्यन्तु हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यच्चत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधा-
तवोऽपसो रूपमिन्द्रे हिरण्यवमश्विनेडा न
भारती वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह
इन्द्रियं पयः सोमः परिस्सुता घृतं मधु व्यन्वा-
ज्यस्य होतयज ॥ ३७ ॥

! नो चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यच्चत् यजतु । वा सरस्वती वाचा त्रयीलक्षण्या भेषजमीपधं हिरण्यं द्योतमानं रूपं च महस्तेजस इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कौः कृत्वा अयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः षतीयाथं प्रथमा त्रयीधातवः प्रधानाङ्गोपयङ्गलक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनौ धूम्रः सारस्वतो भेषः इन्द्र ऋषभः । कौटुम्भीः पशवः अपसः अप इति कर्मनामं

[निघ० २, १, १] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः । विभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेषुश्रादयः पयश्चादीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३० ॥

होता यच्चत् सुरेत॑ समृष॒भं नर्या॑पसं॒ त्वष्टा-
र॒मिन्द्र॑म॒श्विना॑ भिपजं॒ न सर॑स्वतीमोजो॒ न
जूतिरि॑न्द्रियं॒ वृको॑ न र॒भसो॑ भिपग्यशः॒ सुर॑या
भेषजं॑ श्रिया॒ न मासरं॑ पयः॒ सोमः॑ परि-
स्रुता॑ घृतं॒ मधु॑ व्यन्वाज्यस्य॒ होतर्यज॑ ॥ ३८ ॥

नकाराचार्याः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना
अश्विनी सरस्वतीं भिपजच्च यच्चत् यजतु कौट्यं त्वष्टारं सुरे-
तसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् यद्वा
सुष्टु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम्
नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् ।
केन यजतु तदाह रभसः सोद्यमो भिपग्वेद्यभूतो यो वृकः
तेन प्रथमा वृतीयार्थं सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो
वृकैश्च यजतु सुरयाश्च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु ।
एवञ्च यानि ओजस्तेजः जूतिर्वैमः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह
यशश्चेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अश्रादयः पयश्चादीनि व्यन्तु हे
होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यच्चद्वनस्पतिं॑ शमितारं॑ शत-
क्रतुं॑ भीमं न मन्युं॑ राजानं व्याघ्रं॑ नमसा-
श्विना॑ भामं॑ सरस्वती भिपगिन्द्राय॑ दुग्ध

इन्द्रियं पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु व्यन्वा-
ज्यस्य होतर्यज ॥ ३६ ॥

देव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्र-
तीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं यतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ
सरस्वती सरस्वतीश्च नमसा अत्रेन यच्चत् यजतु । कीदृशं
वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपरूपेण भीमं भयङ्करं
मन्युं क्रोधात्मानम् । भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय
भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः
इज्यमानाः पथपादीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥ ३६ ॥

होता यच्चद्वाग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकानां
स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्विभ्यां
स्वाहा मेपथ सरस्वत्यै स्वाहा ऋषभमिन्द्राय
सिंहाय सहस इन्द्रियं स्वाहाग्निं न भेष-
जं स्वाहा सोममिन्द्रियं स्वाहेन्द्रं सुत्रा-
माणं सवितारं वरुणं भिषजां पतिं स्वाहा
वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं स्वाहा देवा
आज्यपा जुषाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः
परिस्तुता घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज
॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यच्चत् यजतु ।
किञ्च आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुपां स्वाहा सद्य पाह
शोभतं घदति द्यवीऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १२५] दीर्घः

सुयो रूपम् यजमान इति मेपः यजमानो घृतविन्दून् शोभ-
 मान् वदतीत्यर्थः कर्मणि पठौ । मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक्
 स्वाहा वपामस्यन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति ।
 अग्निभ्यामग्निनोरथे छागं शोभननाह । सरस्वत्यै मेपं शोभन-
 नाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृपमं सु आह कीदृशावेन्द्राय
 सिंहाय सिंहतुल्याय दिनस्तीति सिंहस्तस्यै यत्रूणामभिभ-
 वित्रे तथा सहने वज्रात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निञ्च
 सु आह नद्यार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदञ्च सोमं सु आह एतावन्ती-
 पोमावाज्यभागी सु आहेत्यर्थः । सुष्टु त्रायते सुत्रमा तं सुवा-
 माणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणञ्च सु आह
 पशुपुरोडागदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं
 भेषजञ्च पशुदेयतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकार-
 स्यार्थः । आच्यपा देवा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानु-
 याजा वै देवा आच्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता
 देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमिवानु सर्वं यज्ञं सएस्थापयेत्पु-
 पक्रस्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारिष्वैव यज्ञए समस्थापय-
 त्वित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भेषजमीषध-
 भूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरग्निमरस्वतीन्द्राय दैव्येन होत्रे-
 च्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज
 ॥ ४० ॥

होता यच्चट्टुश्चिनौ छागस्य वपाया मेदसो
 जुषेताः हविर्हीतर्यज । होता यच्चत्सरस्वतीं
 मेपस्य वपाया मेदसो जुषेताः हविर्हीतर्यज ।
 होता यच्चदिन्द्रमृपमस्य वपाया मेदसो जुष-

तां हविर्हीतर्यज ॥ ४१ ॥

का० [१८, ६, २२] होता यच्चदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यच्चदश्विनी छागस्य होता यच्चत्सरस्वतीम् होता यच्चदिन्द्रऋषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्त- देवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य इयधिका प्रथमद्वितीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनी यच्चत् यजतु इज्यमानो तावश्विनी छागस्य वपाया मेदसः सस्वन्धि हविर्जुपेतां सेवेताम् मेदः स्निग्ध- भागः । हे हीतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यच्चत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् । हे हीतः ! त्वं यज । होता इन्द्रं यच्चत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् । हे मनुष्यहीतस्त्वमपि यज । ४१ ॥

होता यच्चदश्विनी सरस्वतीमिन्द्रं सुवामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेधै- र्दृष्टप्रभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिलजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तो- ऽन्धताः प्रस्थिता वो मधुस्रुतस्तानश्विना सर- स्वतीन्द्रः सुवामा वृत्रहा जुपन्तां सोम्यं मधु- पिवन्तु मदेन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥ ४२ ॥

का० [१८, ६, २३] ग्रहाणां चतुर्यः । होता यच्चदश्विनी सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैषः ॥ होता यच्चद- श्विनी सरस्वतीं सुष्ठु, रचितारमिन्द्रश्च यच्चत् यजतु । एवं होतारमुक्त्वाध्वर्याह हे अध्वर्यवः ! इमे सोमाः वो युष्माकं

युष्माभिः सुताः अभिषुताः । कोट्याः सोमाः छागैर्मैर्ऋष-
भैश्च सुरामाणः सुहु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रम-
तिरनप्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नी चाद्यौ सुरावन्तः
सुरामया वा । तथा शर्षपैः तौक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्रन्तः
तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण
पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पर्युपेभ्य इति [पा० ६,
१, १३७] सुट् । शक्राः शोचिषन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः ।
मधुचतः मधु द्योतन्ते ते मधुस्राविणः । अश्विनौ सरस्वती
सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सीमान् जुपन्तां
सेवन्तां सोम्यं मधु पिवन्तु मदन्तु दृष्यन्तु व्यन्तु राजन्तां
हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता यच्चदश्विनौ छागस्य हविष आत्ता-
सद्य मध्यतो मेद उद्भूतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा
पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अञ्चाणां यव-
सप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणां
सग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रो-
णितः शितामृत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां
करत एवाश्विना जुषेतां हविर्हीतयज ॥ ४३ ॥

का० [१८, ६, २४] हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतु-
र्थात् प्रैषादये पठ्यमाना होता यच्चदश्विनौ छागस्य हविष
इत्याद्यास्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ।

द्वेषो होता अश्विनौ यज्ञत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनी
 छागस्य हविषः छागसस्यन्धि हविः आत्तानभक्षयताम् कर्मणि
 पष्टी । किञ्च अथ अश्विन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं
 सेदो वपारूपं चात्ताम् ह्यग्रहोर्भस्त्वन्दसि कथमुद्धृतम् तत्राह
 द्वेषोभ्यः द्विपन्तोति द्वेषांसि द्विपेरसुन्प्रत्ययः यज्ञद्विट्टृषि
 असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति
 ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप्
 तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायामिडाप्रयोजना-
 भावात् । कीदृश्या गृभः पौरुषेयाः पुरुषार्थमित्यं पौरुषेयी
 ऋत्विगर्था तस्याः ॥ तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्ता-
 मङ्गानि भक्षयताम् घसल्ल अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ।
 कीदृशानामङ्गानाम् घासे अज्वाणाम् एकपदम् घासे यासे
 अक्षराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि यासेपुत्तरीत्तर-
 मरुचिं जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसाना-
 मन्नानां मध्ये प्रथमानां सुख्यानाम् मांसत्वात् । एतद्वै पर-
 ममन्नाद्यं यन्मांसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं
 चरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य
 पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोत्रनामसु [निघ०
 ३, १६, १२] पठितं रुद्रस्य स्तोत्रिमा रुद्रियाः स्तुतयः
 शतमसंख्या रुद्रिया तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः ।
 अग्निप्रात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्त्रादितानां पाककाले
 पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवीपवसनानाम् पीवस्-
 शब्दोऽसुव्रन्तः स्थूलवाची पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे
 वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवीपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमी-
 पस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इति प्रातिशा-
 ख्यसूत्रेण [३, १, १३] उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः ।

किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो
 वाहुप्रदेशात् उक्त्वादतः उक्त्वादनमुक्त्वादः छेदनप्रदेशः तस्मात् ।
 एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीष्णयोरिति [पा० ८, १, ४]
 द्वित्वम् प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानामङ्गावय-
 वानामश्विनौ चस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुपेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ
 तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचन-
 मादराय । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । शितामशब्देन
 वाहुयज्ञयोनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यच्चत् सरस्वतीं मेघस्य हविष आव-
 यद्द्य मध्यतो मेद् उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा
 पौरुपेथ्या गृभो घसन्नूनं घासे अज्वाणां यवस-
 प्रयमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्नि-
 ध्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः
 शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां कर-
 देव् सरस्वती जुषतां हविर्होतृयज ॥४४॥

होता सरस्वतीं यच्चत् या सरस्वती मेघस्य हविषः हविः
 आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतर्लङ्गि रूपम् यद्वा भक्षयतु
 खेति वाडागमे रूपम् । अद्य मध्यतो मेद् इत्यादिव्याख्या
 पूर्ववत् । सा अङ्गानि चसत् । एवं सरस्वती हविर्जुपतां
 तृप्तिं च करदित्येकवचनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यच्चदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयद्द्य
 मध्यतो मेद् उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरु-

षेव्या गृभो घसन्नूनं वासे अज्जाणां यवसप्रथमा-
 नाः सुमत्क्षराणाः शतरुद्रियाणामग्निष्वा-
 त्तानाः पीवो पवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शि-
 तामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेव-
 मिन्द्रो जुषताः हविर्होतव्यज ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यच्चत् स इन्द्रं ऋषभस्य हविष आवयत्
 भक्षयत् एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यच्चद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया
 रभिष्ठया रश्नयाधित । यत्राश्विनोष्कागस्य
 हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेघस्य
 हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य
 हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि
 यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्रा-
 म्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामा-
 नि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः
 प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया
 धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान्
 प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसन्नद्रुभी यस इव कृत्वी
 करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषताः हविर्होतव्यज
 ॥ ४६ ॥

पठ्यमानो होता यच्चहनस्यतिमभि होता यच्चदग्निं स्त्रिष्ट-
 क्तमिति क्रमेण वनस्यतियागे स्त्रिष्टक्यागे च प्रैषी ॥ यूपो
 देवता । देव्यो होता वनस्यतिं यूपमभियजत् अभियजतु हि
 यस्मात् वनस्यतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशू-
 निति शेषः दधातेर्लुङि स्थाघोरिञ्चेतीकारः [पा० १, २,
 १७] कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं
 पिष्टा मरूपा पिष्टतमा तथा । रभिष्ठया रभते पशून्विय-
 च्छतीति रथ्यो ढच् डीप् अत्यन्तं रथ्यी रभिष्ठा तथा तुम्ह-
 न्दसीति [पा० ५, ३, ५६] इष्टनि ढचो लोपः समर्थयेत्वर्थः ॥
 इदानीं वनस्यतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः छागस्य
 हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि
 स्थानानि वर्तन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या
 मेपस्य मेपरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य
 ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां
 स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि
 धामानि एतावाज्यभागौ । यत्र सुचाम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि
 धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य
 प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्यतेः
 प्रियाणि पाथासि अत्रानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां
 प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः स्त्रिष्ट-
 क्ततः प्रियाणि धामानि । एतान् छागादोन् पशून् रभीयमं
 इव कृत्वी रभन्ते ते रथ्यारः अत्यन्तं रथ्यारो रभीयांसः सरभ-
 नांश्च कृत्वा इवधार्यः प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव
 उप नमीपे स्तुत्वा च इवो चार्यो तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
 वनस्यतिर्देव उपावस्यत् उपावस्यत् स्यापयत् सञ्जिन्तुङ् रूपं
 लोङि वा सिव्यद्भृशं लोटोति [पा० ३, १, २४] टिप्प्रत्ययेऽडागने

च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविष्य जुपताम् । हे
मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । ४६ ।

होता यत्तद्दग्निं स्विष्टकृतमयाद्दग्निर-
श्विनोश्चागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सर-
स्वत्या मेघस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद्दिन्द्रस्य
ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद्गनेः प्रिया
धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामान्ययाद्दिन्द्र-
स्य सुत्राम्णः प्रिया धामान्ययाद् सवितुः
प्रिया धामान्ययाद् वरुणस्य प्रिया धामान्य-
याद् वनस्पतेः प्रिया पाशांस्ययाद् देवाना-
माज्यपानां प्रिया धामानि यत्तद्दग्नेर्हीतुः
प्रिया धामानि यत्तत् स्वं महिमान्मायजता-
मेज्या दूषः कृणोतु सो अश्वरा जातवेदा
जुपतां हविर्हीतर्यज ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृद्दग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यत्तत् यजतु
योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः चागस्य हविषः सम्बन्धीनि
प्रियाणि धामानि अयाद् अयाचौत् इष्टवान् अयदानानि
यजति स्वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य द्दग्निः
प्रियाणि धामानि अयदानानि अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य
हविषः प्रियाणि धामानि अयाद् एताः प्रधानदेवताः । अग्नेः
प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामानि अयाद् एतावा-

ज्यभागी । सुष्टु वायते सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रिया० सवितुः प्रिया० वरुणस्य प्रिया० एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रिया० एतत्प्रधानाङ्गम् । आन्यपानां देवानां प्रिया० एते प्रयाजानुयाजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यजत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यजत् । किञ्च आ इज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इपः इच्छन्ति इपः सकामाः प्रजाः आयजतां सस्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः । स जातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान् यजान् कृणोत करोत हविश्च जुपताम् । हे मनुष्यहोतः ! त्वं यज । विभक्तेराकारः ॥ ४७ ॥

देवं वर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विना । तेजो न चक्षुरद्व्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

का० [१८, ७, ८—९] अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च । देवं वर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्यास्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत् सुदेवं यद्वर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनी च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अद्व्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं च दधुः नकारार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनी धेयं वसुधेयं तस्य धनुनिधानाय च आश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । सप्तमीपष्ठौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

दे॒वीर्द्वारो॑ अ॒श्विना॑ भिष॒जेन्द्रे॑ सर॒स्वती॑ ।
 प्रा॒णं न वी॒र्यं॑ न॒सि द्वा॒रो द॒धुरिन्द्रि॒यं वसु॑वने॑
 वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः
 यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वाभिः सह भिषजा
 अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि
 इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणमिन्द्रियं च दधुः । वसु०
 व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

दे॒वी उ॒पासा॑व॒श्विना॑ सु॒त्रामेन्द्रे॑ सर॒स्वती॑ ।
 वल् न वाच॑मास्यु उ॒षाभ्यां॑ द॒धुरिन्द्रि॒यं वसु॑-
 वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५० ॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उपासा
 देवी नक्तोपसी अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोपोभ्यां सह
 अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं
 दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः
 नद्यार्थः । वसित्युक्तम् ॥ ५० ॥

दे॒वी जोष्टी॑ सर॒स्वत्य॑श्विनेन्द्रमवर्धयन् ।
 प्रा॒ञ्चं न कर्ण॑यो॒र्यशो॑ जोष्टी॑भ्यां द॒धुरिन्द्रि॒यं
 वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५१ ॥

ये जोष्टो जोषयित्रगौ सुखस्य सेवयित्रगौ देवी देव्यौ अनु-
 याजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा यस्य च समा चेति
 कात्यक्यः [निर० ८, ४१, ६] ताभ्यां जोष्टोभ्यां सह सरस्वती
 अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे

यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥
 देवी ऊर्जाहृती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्य-
 श्विना भिषजावतः । शुक्रं न ज्योति स्तनयो-
 राहुतौ धत्त इन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
 व्यन्तु यज ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्मृतीयार्थः । जोष्ट्रोरिव देवतांवि-
 कल्पः । ये देवी ऊर्जाहृती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं
 होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहृती दुधे दुग्धस्ते दुधे कामपूरके
 सुदुधे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजाव-
 श्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः ।
 कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्र-
 मिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः न चार्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवा देवानां भिषजा होतारो विन्द्रस-
 श्विना । वषट्कारैः सरस्वती त्विषिं न
 हृदये मतिं होतृभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने
 वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवो यो होतारो अनुयाजदेवो ताभ्यां
 होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च
 इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं
 च दधुः न चार्थः । वसु० उक्तम् । ५३ ॥

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीरश्विनेडा सरस्व-
 ती । शूषं न मध्ये नाम्नामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं
 वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५४ ॥

यास्त्रिभ्यो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभ-
 क्तिव्यत्ययः ताभिस्त्रिभ्यः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती
 इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूपं वलमिन्द्रियं च दधुः
 नद्यार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुधः सरस्वत्या-
 श्विभ्रामीयते रयः । रेतो न रूपममृतं जनिव-
 मिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधे-
 यस्य व्यन्तु यज ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासोनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० ८, ६]
 नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यम-
 मृतं जनिवमुत्तम जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु-
 नद्यार्थः । कोद्वयो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान्
 इदि परमैश्वर्यं । त्रिवरुधः त्रीणि वरुथानि गृहाणि सदो-
 हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा त्वचतिः करोति
 कर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रयः
 सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नोयते ऊच्यते । वसु व्याख्यातम्
 ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्षो अश्वि-
 भ्यां सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते सधु ।
 योजो न जूतिर्कृत्प्रभो न भामं वनस्पतिर्नी-
 दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज
 ॥ ५६ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽग्न्याकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं येन

भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः
इन्द्राय मधु मधुरं फलं पचते पचति फलति इन्द्राय फलं
ददाति नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः
हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्ययानि पर्णा-
नीत्यर्थः । आश्वभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं
फलं यस्य सः आश्वनौ सरस्वतौ च यस्य वनस्पतः फलानी-
त्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु० ॥१६॥

देवं वर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्या-
मूर्णमदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदः ।
ईशायै मन्युं राजानं वर्हिषा दधुरिन्द्रियं
वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां तां
वारितयः तासां जलोद्भवानामरेपधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव
सदः सदसि अध्वरे यज्ञे आश्वभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृतं
कीदृशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णमदाः ऊर्णमिव मदीयः
छान्दसः ईयोलीपः अत एव स्योनं सुखरूपम् । किञ्च अश्वि-
सरस्वत्यः बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं
च हे इन्द्र ! त्वाय दधुः किमर्थम् ईशायै ऐश्वर्याय ईशानमीशा
तस्यै गुरोश्च हल इति [पा० ३, ३, १०३] स्वरधिकारे ईश-
तेरप्रत्ययः स्त्रीत्वादाप् । वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद् देवान् यच्छद् यथा-
यथ होतारविन्द्रमश्विना वाचा वाचुं सर-
स्वतीमग्निं सोमं स्विष्टकृत् स्विष्ट इन्द्रः

सुत्रासा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वन-
 सतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो अग्निर-
 ग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रि-
 यमूर्जमप्रचितिं स्वधां वसुवने वसुधेयस्य
 व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथा-
 यथं यथास्व यो यथा इष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यज्ञत्
 इष्टवान् । कान् देवानत आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च
 मध्यमो वायुः हीढमैवावरुणौ वा इन्द्रम् अग्निना अग्निनी च
 वाचा मन्त्रेण वाच च यज्ञत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किञ्च
 स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुवामा शोभनरक्षकः मनिन्-
 प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वन-
 सतिर्देवश्च इष्टः आन्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः अग्नि-
 रधिष्ठाता अग्निना भोनेन हविर्द्वारा सुष्टु इष्टः । किञ्च
 होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नम-
 पचितिं पूजां स्वधां पितृर्षमन्नं दधत् ददात् नकारच्चार्यः ।
 वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोत-
 र्यज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमष्टणीतार्यं यजमानः पचन्
 पक्नीः पचन् पुरोडाशान् वधन्नश्विभ्यां छागं
 सरस्वत्यै मेपमिद्राय ऋषभं सुन्वन्नश्विभ्यां
 सरस्वत्या इन्द्राय सुवामुणौ सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

का० [१६, ७, १०] अग्निमद्येति सुक्तवाक्यैः ।

अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयाः
 ऋकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः । प्रथमा
 अष्टिः द्वितीया घृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽद्य
 अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ् । किं कुर्वन् पत्नीः
 पक्त्व्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्ता विशेषमाह पुरो-
 डाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरथे छागं बध्नन् यूपे इति शेषः
 सरस्वत्यै मेपं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां
 सरस्वत्यै सुवामूषे रजसाय इन्द्राय च सुरा सोमान् सुन्वन्
 अग्निमवृणीत ॥ ५८ ॥

सूपस्या अद्य देवो वनस्पतिरभवत्त्विभ्यां
 छागेन सरस्वत्यै मेषेणोन्द्राय ऋषभेणात्तस्ता-
 न्मेदस्तः प्रति पचताशुभीपतावी वृधन्त पुरो-
 डाशैरपुरंश्विना सरस्वतीन्द्रः सुचामा सुरा-
 सोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्या अभ-
 वत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चका-
 रत्वर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय
 सूपस्था अभवत् वनस्पतिना छागमेपसर्पभैरश्वरादीनामुपस्थानं
 कृतम् । तत्कथं प्रायते तत्राह अश्वरादयो मेदस्तः मेदो वपा-
 मारभ्य तान् छागादीन् अचन् अभघयन् । पुनः पचता
 पचन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यगृ-
 भीपत प्रत्यगृह्यन् पचतेमृदगियजिपयिपचमितमिनमिद्वर्ये-
 भ्योऽतन्निति [उष्ण० ३, १०८] अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त
 इति [पा० ३, ३, २] वचनाङ्गुतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्त्येराकारः ।

पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त । किञ्च यश्चिना सरस्वती
 सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिवादेशा-
 भावम्हान्दसः ररत्तुर्वा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्
 सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वामय ऋपे अर्षेय ऋषीणां नपादृणी-
 तायं यजमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे
 देवेषु वसु वार्याय च्यत इति ता या देवा
 देव दानान्यदुस्तान्यस्त्रा आ च्चुशास्त्रा च
 गुरस्त्रेपितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
 मानुपः सूक्तावाकाय सूक्ता बृहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋपे मन्त्राणां द्रष्टः ! हे
 अर्षेय ! यजमानार्षेयैर्विद्यते इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां
 नपात् ! पुत्रायं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य
 इति हेतोरत्र त्वामेव आ यवृणीत सम्यग् वृत्तवान् । इति किम्
 एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु
 धनमायच्यते प्रादास्यत यजतेदानार्थात् । मया देवेभ्यो दातुं
 यहीष्यते इत्यर्थः । किञ्च हे देव अग्ने ! या यानि ता तानि
 दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमा-
 नाय आगासुश्च च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति
 इच्छेत्यर्थः । आगुरस्त्र च उद्यच्छ च गुरी उद्यमे तदादिः
 दानायोष्यसं कुरु आकारी चकारी च भिषकमी । हे होता !

त्वमिषितः प्रेपितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेपितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च प्रेपितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्या आयुर्मे
पाहि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वी-
हृष्यां पुष्णो हस्ताभ्याम् । आददे ॥ १ ॥

सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फालानुशक्लाष्टम्यामा-
रम्भः ॥ का० [२०, १, ६] निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति
तेजोऽसीति । चतुःसवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं
यजमानकण्ठे प्रतिब्रध्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं
वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे
दद्यादिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां
प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता ।
प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेयत्वात् ।
शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्हं वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुतः । अमृतं च
वर्द्धितापेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्व-
प्रदानाच्च विरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतः । आयुष्याः
आयुः पातीति आयुषी गोपायिता अतो याचे मे ममायुः

पाहि रक्ष यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः प्रार्थते ॥ का० [२०, १, २७] देवस्य त्वेति रश्मनामादाय ब्रह्मदश्वं भन्त्यामीत्याह । देवस्य-त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्वन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारब्धिं दर्भमयीं द्विगुणामश्ववन्धनार्थां रश्मनां रज्जुमादाय ब्रह्मदश्वमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [४] ब्रह्माण्यं प्रत्याहेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् [१, १०] ॥ १ ॥

इसामगृभ्णन्वशनासृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेऽपु कव्या । सा नो अस्मिन् सुत आवभूव ऋतस्य सामन् सरमारपन्ती ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रश्मनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवने सुतं यज्ञः भावे ऋः नोऽस्याक्मस्मिन् सुते यज्ञे सा रश्मना आवभूव उत्पन्ना । कौटुशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सान्नि समारम्भे नरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्ती उच्चारयन्ती यज्ञप्रनारी भवत्विति वदन्तीत्यर्थः । सा वा विद्यते लभ्यते स्वर्गो वैस्तु विदधाः यज्ञाः विदधेपु यज्ञेपु विदेरद्यगिति अद्यक्-प्रत्ययः कव्या कवयः विभक्तेर्वादेशः सुपां सुलुगित्वादिना [पा० ७, १, ३६] यज्ञेषु कुगलाः प्रजापत्यादधो यामिमां रश्मनाऋतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वगृहीता सा रश्मनावोद्भूता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा अस्मि भुवनमस्मि यन्तास्मि धर्ता । स त्वमस्मिन् वैश्वानरश् सप्रथसं गच्छ स्वाहा-स्ततः ॥ ३ ॥

का० [२०, १, २८] तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा

असीति वधात्यखम् । तं वधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधु-
हीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुव्रातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगा-
त्वा-देवेभ्यः-प्रजापतये इत्यन्तेन मन्त्रेण रथनयाखं वधाति ॥
लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि अश्वी देवताद्यस्य । हे अश्व !
यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयते इत्येभिधाः क्षिप् भुवनं
सर्वेषामाश्रयदासि यन्ता नियमनकर्ता वासि धर्ता जगदार-
यिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः
हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । कीदृशमग्निम् वैश्वानरं
विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः
प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्कहितम् यदा सर्वतस्त्रिर्यगूर्ध्वमधश्च
प्रपते सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वं
भन्त्व्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासन् ।
तं वधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥४॥

हे अश्व ! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थे प्रजाप-
त्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्तेनैव गच्छतीति स्वगा
डाजन्तः विभक्तोर्डादेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मन्नश्वम्
ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ! अश्वं भन्त्व्यामि
बन्धनं करिष्यामि वधातेर्लृटि स्यपि एकाचो वश इति [पा०
८, २, ३७] भपत्वम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेना-
श्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपं
प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं वधानं अध्वर्युदेवतं
यजुः । हे अध्वर्यो ! यं बन्हुमिच्छसि तमश्वं वधानं । किमर्थम्
देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेन राधुहि सिद्धिं यज्ञ-
समाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः सादित्वाक्षोर्लिङ् श्रुप्तत्वयः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्रा-
ग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वायवे त्वा जुष्टं
प्रोक्षामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । यो सर्व-
न्तं जिघांसति तमभ्युमीति वरुणः परो
मतीः परः श्वा ॥ ५ ॥

का० [२०, १, ३०] स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति
प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था
अपो गत्वा ताभिरग्निः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥
सिद्धोऽग्निदेवतानि पञ्च यजूंषि । हे अश्व ! प्रजापतये जुष्टं
त्वा त्वां प्रोक्षामि सिद्धामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे
वीर्ये दधाति । तथा च श्रुतिः [१३, १, २, ५] प्रजापतिर्दे-
वानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां
वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्रा-
ग्नोरिवाश्वे ओजो दधाति । तथा च श्रुतिः [१३, १, २, ६]
इन्द्राग््नो वै देवानामोजस्वितमा ओज एवास्मिन् दधाति
तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतं त्वा
प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति । तथा च श्रुतिः
[१३, १, २, ७] वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन् दधाति
तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति ।
विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः
पशूनां यशस्वितम इति [१३, १, २, ८] श्रुतिः । सर्वेभ्यो
देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति

सर्वेभ्यस्त्वा देवभ्यो जुष्टं प्रोचामीति सर्वा एवास्मिन् देवता
 अश्वे अन्वायातयतीति [१३, १, २, ६] श्रुतेः ॥ का० [२०,
 २, १] यो अर्चन्तमिति वाचयति । शूद्राद्देश्यायां जातेन
 पुंसां अर्ध्वर्युपरितेन चतुर्नेत्रे शनि खादिरमुग्रलेन हते सति
 यो अर्चन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तः मन्त्रः यजमानं वाचयति ॥
 गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्चन्त-
 मश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वाणस्त्रसावनज इति [पा०
 ६, ४, १२७] वन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः तमश्वं
 जिघांसन्तमभ्यनीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि
 तुरुस्तुशम्यम इति [पा० ७, ३, ६५] ईप्रत्ययः ॥ का० [२०,
 २, ४] वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावपति परो मर्त इति । वेतस-
 तरुक्लतेन कटेन मृतं श्वानमश्वधो जले तारयति ॥ अश्वं
 जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्वदं नीतः श्वा च
 परः पराकृतः श्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अपां
 मोदाय स्वाहा । सवित्रे स्वाहा । वायवे
 स्वाहा । विष्णवे स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा ।
 बृहस्पतये स्वाहा । मित्राय स्वाहा । वरु-
 णाय स्वाहा ॥ ६ ॥

का० [२०, २, ३, ४] अग्निसमीपमानोयाग्नये स्वाहेति
 जुहोत्वनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्तम् । ततः स्यावरा-
 भ्योऽद्भ्यः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येकक-
 ष्टिकात्प्रकीनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रदृग्हीत्वा जुहा स्तोकी-
 यसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यदानुवाकमावर्त्तावर्त्य सहस्रः

माज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेव-
तानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां
मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूते सविता । वातीति
वायुः । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः । इन्दतीन्द्रः । वृहतां वेदानां
पतिर्वृहस्पतिः । मिथयति सिञ्चति मित्रः । हृणोति भक्तं
भजते वरुणः । एताभिराहुतिभिरितेभ्यो दश देवेभ्योऽन्नं
ददाति । तथा च श्रुतिः [१३, १, ३, ३] एतावन्तो वै सर्वे
देवास्तेभ्य एवेनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गृताय स्वाहा क्रन्दते
स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोधते स्वाहा प्रप्रोषाय
स्वाहा गुन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निवि-
ष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा
यज्जते स्वाहाशीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा
स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा
प्रवृद्धाय स्वाहा विनृम्भमाणाय स्वाहा विचृ-
ताय स्वाहा सृष्टानाय स्वाहोपस्थिताय स्वा-
हायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [२०, ३, ३] दक्षिणाग्नी जुहोति हिङ्गाराय
स्वाहेति प्रक्षमान् । एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नी प्रतिमन्त्रं
प्रक्षमनंशान् होमानेकोनपञ्चाशजुहोतीत्यर्थः । अङ्गस्यै-
कोनपञ्चाशष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्ग-
रुषं हिङ्गारन्तस्यै । हिङ्गृताय अतं यद्विदृतं तस्मै । क्रन्दतीति
क्रन्दन् । अथ नौचेः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोधतीति प्रोषन्

प्रोद्यु पर्यापणे । प्रकृष्टः प्रोद्यो घोणा यस्य घोणा तु प्रोद्यम-
स्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः ।
निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं
खण्डनं यस्य स संदितः । वलातीति वलान् । आस्तेऽसावा-
सीनः । श्रुतेऽसौ श्रुयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति
जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षणं बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते
विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेपेण चर्त्तति विचृतः । संह-
नाय सङ्गतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । भयतेऽयनः ।
प्रकृष्टमवते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

युते स्वाहा धावते स्वाहो दृष्ट्वावाय स्वाहो-
दृष्ट्वाय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकताय
स्वाहा निषेणाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा
जवाय स्वाहा वलाय स्वाहा विवर्तमानाय
स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा
विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृ-
ण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा
वीक्षिताय स्वाहा निसेपाय स्वाहा यदत्ति
तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं
करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय
स्वाहा ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो
गतिर्यस्य स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः ।
शू इति करोतीति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निषो-

दति निपीदन् । उच्छिष्ठते उच्छितः । जवते जवो वेगवान् ।
 बलमस्यास्ति बलः । विवर्तते स विवर्तमानः । विवर्तते स्म
 विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स विधून्वानः । विधूयतेऽसौ
 विधूतः । श्रोतुमिच्छति शृश्रूपमाणः श्राश्रुश्मृद्दशां सन इति
 [पा० १, ३, ५७] शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्ष-
 माणः । ईक्षते स्मोति ईक्षितः । विशेषेणोचितो वीक्षितः ।
 निमिपति निमेषः । यत् किञ्चित् अस्ति तस्मै । यत् जला-
 दिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्र-
 यते । करोति कुर्वन् । हतमस्यास्ति हतः । तस्मै स्वाहेति
 सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

प्रङ्खः सविष्टदेवत्या गायत्रः सावित्रीणामिष्टीनां याज्या-
 तुवाक्याः । आद्या व्याख्याता [३, ३५] ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स
 चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि ।
 किमयम् कृतये श्रवनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं
 हिरण्ययो पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता
 मवेन्नः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो मूर्ही प्र सवितुर्हवामहे ।
 सुमतिश्च सत्यरोधसम् ॥ ११ ॥

ययं सवितुः देवस्य सुमतिं गोभनां बुद्धिं प्रह्वामहे प्रह्व-

येषु प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः चेततः चेततीति चेतन्
तस्य जानतः । कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधसि
सत्यमनखरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साध-
यति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिं सुमतीवधो रातिं सवितुरी-
महे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी पठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य
सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचा-
महे छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] क्रियापदात् परः
प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवधः शोभनां मतिं वर्ध-
यति सुमतिवत् तस्य शंङ्गितायामेतद्दोषः । तथा मतीविदे
सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद्दोषः ॥ १२ ॥

रातिं सत्यतिं महे सवितारमुपह्वये ।
आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह
पूजायाम् । किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं
सवितारं रातिं रातिं ददातीति रातिः तम् कृतियूतीत्या-
दिना [पा० ३, ३, ६०] कर्तारि क्लिप्रत्ययान्तो निपातः ।
सत्यतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सीति
कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमसवं विश्वदेव्यन् ।
धियां भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धियां बुद्ध्या भगं धनं
मनामहे, याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भव-

त्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसीत्यनुद्धानाति येन
 आमवस्तम् धनेन सर्वेषामाज्ञां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्व-
 देव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः

॥ १४ ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अम-
 र्त्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

तिस्रः स्त्रिष्टकति पुरीऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्रो
 यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो ! त्वं
 स्तोमेन स्तुत्वा अग्निं बोधय अवगतायं कुरु । किं कुर्यन्
 समिधानः समिन्हे स समिधानः सन्दीपयन् । कीदृशमग्निं
 अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्वोधितः सन्नोऽस्माकं हव्या
 हवींषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारीऽस्ति ॥ १५ ॥

स हव्यवाडमर्त्यं उशिग् दूतश्चनोहितः ।
 अग्निर्धिया सष्टश्वति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया वृद्धा सष्टश्वति सष्टच्छते देवैः सह हवि-
 दांनाय । कीदृशोऽग्निः हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषां
 बोधा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक् षष्टि उश्यते वा सर्व-
 रित्युशिक् कामनीयः सिधावी वा । दूतः देवानां दूयकर्ता ।
 चनोहितः चन इत्यन्ननाम [निर० ६, १६] चनसेऽन्नाय
 हितः हवीरूपान्नस्यादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे ।
 देवांश्च आसादयाद्विह ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे
 ब्रूयामि । किम् तदाह । हे अग्ने ! इह यत्र त्वं देवाना-

सादयात् आसादय स्वापय । क्रीदशमग्निं दूतं देवानां
हव्यशहं हविषां योढारम् ॥ १७ ॥

अजी॑जनी॒ हि प॑वमान् सूर्यं॑ वि॒धारे॑
शक्न॑ना पयः । गोजी॑रया र॒हमा॑णः पु॒रन्ध्या
॥ १८ ॥

अरण्यमदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या
कृतिरनुष्टुप् । यस्या आव्यदतीची पादौ द्वादशाक्षौ द्वितीयो-
ऽष्टाक्षः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकञ्च
कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमान-
स्तुतिः । हे पवमान ! त्वसूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि जने-
र्जिजन्ताह्नुः शक्नना शकनं शक्यं शक्तुं शक्नौ मनिन्प्रत्ययः
शक्नना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धारयामि दृष्टये
केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रफः छान्दसः
गवां जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि
वासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । क्रीदशस्त्वं
पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धारा तथा रंह-
माणः रंहत इति रंहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशम-
भिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः
धारयतेस्तद्धि लटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्यु-
भययेति [पा० ३, ४, ११७] शितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति खेर-
निटौति [पा० ६, ४, ११] शिलोपेधारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

• विभू॑र्मात्रा प्र॒भूः पि॒त्रा॑श्चो॒ऽसि॒ हयो॑ऽस्य-
त्यो॑ऽसि॒ मयो॑ऽस्यवा॑सि॒ सप्ति॑रसि॒ वाज्य॑सि॒ वृषा॑-
सि॒ नृम॑णा असि । ययु॑र्नासासि॒ शिशु॑र्नासा-

स्यादित्यानां पत्वान्विहि । देवा आशापाला एतं
 देवभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रचत । इह
 रन्तिः । इह रमताम् । इह धृतिः । इह स्वधृ-
 तिः स्वाहा ॥ १६ ॥

का० [२०, २, १८] अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्व-
 कर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । दत्तयायां सावित्रामिष्टौ
 समासायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति
 सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मावा
 पित्रेति दत्तये पञ्चम्यर्थे हे अश्व । त्वं मावा मातुः पृथिव्याः
 सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः
 सकाशाद्दिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्या-
 मेवैनं परिददातीति [१३, १, ६, १] श्रुतेः । अथ नाम-
 भिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः
 अश्रुपुंशीत्यादिना [उच्य० १, १५०] अश्वेः कान्प्रत्ययः
 पश्नाति वाश्वः । हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचा-
 द्यच् । अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततोत्यत्यः सततगामी
 औणादिको यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय
 गतौ पचाद्यच् यदा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । अर्वांसि
 इयति गच्छति अर्वां क्षामदिपद्यतिपृशक्तिभ्यो वनिन्निति
 [उच्य० ४, ११४] वनिन्प्रत्ययः यदा अर्धति हिनस्ति रिपू-
 नित्यर्वां कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति सैन्येन समवेति-
 सुप्तिः सप सम्बन्धे क्तिन्प्रत्ययः । वाजो असि वाजति तच्छीलो
 वाजो वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यदा
 वाजाः पचा अभूवन्नस्येति वाजो । वृषांसि वर्षति सिञ्चति
 वृषा कनिन् वृषीत्यादिना [उच्य० १, १५५] कनिन्प्रत्ययः ।

शुभणा अंसि नृषु यजमानेषु मनो यस्य सः नृमयाः । नाम
नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्चोऽश्वमेधीय इत्यभि-
धानात् [अमर० २, ८, ४५] यो ह्ये चेति [उष० १, २१]
उपत्ययः । किञ्च नाम्ना शिशुरसि श्यति कथं करोति स्तन-
मिति शिशुः शः किञ्चन्वच्चेति [उष० १, २०] उपत्ययः
सन्वज्ञावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारस्य । एवंविधनामा त्वमादि-
त्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्व मार्गमन्विद्धि पतन्ति
गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः क्षामदीत्यादिना [उष० ४,
११४] वनिनूपत्ययः आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनु-
गच्छ ॥ का० [२०, २, २०] देवा आशापाला इति रक्षि-
णोऽस्यादिश्वनुचरोजातीयोस्तावतस्तावतः कर्वाचिनिपङ्क्तिः
क्षापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्पिकाश्चशतमध्ये-
स्यस्यैशान्यासुत्सृष्टस्य रक्षकाद्वरानादिशति कीदृशान् अनु-
चरोसजातीयान् तावतोऽनुचरोसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान्
शतं चक्षियपुत्रान् शतं सूतग्रामणां पुत्रान् सूता अश्वपोष-
कास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं चाक्ष-
संप्रहीतृणां पुत्रान् चत्वार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः चाक्ष-
तवाधिक्षताः चाक्षसंप्रहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिपङ्क्ति-
कलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः चक्षियपुत्रा
निपङ्क्तिणः सखद्वाः सूतग्रामण्योपुत्रा इधुधिमन्तः चाक्षसंप्र-
हीटपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्राना-
क्षाश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो वावातोर्वीः श्येते
सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिप्लवशस्त्रपाठम् धृति-
होमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः
भृगुष्णिकम् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे
देवाः । ययुसेतसश्च रक्षत । कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं

प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापान्नाः तदुक्तम् गतं
 वै तल्प्या- राजपुत्राः आशापान्नास्तेभ्य एवैनं परिददातीति ।
 [१३, १, ६, २] । का०- [२०, ३, ४]- आहवनीयेऽस्मामिते
 चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति । अस्मामितेऽकेऽग्निहोत्रहोमात्
 पागग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नी अतस्रो धृतिसंज्ञा
 आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिं-
 गदधिका चतुर्दशशती भवति । तथा च श्रुतिः [१३, १, ६, २]
 संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य वन्धनं
 ताभिरिवैनं वध्नातीति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि ।
 चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात् त्रिष्वपि स्वाहाकारः
 प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व ! इह रन्तिः रमणं तेऽन्तु ।
 इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे
 स्रष्टिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु स्वाहा ॥ १८ ॥

काय स्वाहा कस्त्रै स्वाहा कतमस्त्रै स्वाहा
 स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये
 स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै
 मध्ये स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै
 वृहत्यै स्वाहा पूषो स्वाहा पूषो प्रपथ्याय स्वाहा
 पूषो नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तु-
 रोपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे
 स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे
 शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

का० [२०, ४, १-५] काय स्वाहेति चाग्नेमेधिकानि त्रीणि
 कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायांश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि
 चाग्नेमेधिकानि । चत्वार्याध्वरिकाण्यौदग्रभणानि हुत्वा काय
 स्वाहेत्याग्नेमेधिकानि त्रीण्यौदग्रभणानि सुहुयात् अत
 षौदग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिन-
 दीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्त्तव्या । सप्ताहं प्रचरन्तीति [१३,
 १, ७, २] श्रुतेः । सप्ताहं दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं
 कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौदग्रभणानि
 षाकृत्यै प्रयुजे इत्यादीनि [४, ७] त्रीणि त्रीणि चाग्नेमेधि-
 कानि काय स्वाहेतिकण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यान्यानि
 पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं ह्ययन्ते । काय स्वाहेति कण्डि-
 कायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं
 त्रिकं ह्ययते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराय मन्त्रत्रयं स्वाहा-
 धिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः ॥ औदग्रभणसंज्ञानि
 यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै
 प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतियेष्टाय । आधिमाधानमाधीताय
 प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय
 सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्यै अखण्डितायै मही पूज्यायै
 अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्रै अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्रै
 पावयति पावका तस्यै शोधयित्रौ सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै
 सरस्वरत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः
 प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरान्धिपाय धिप् शब्दे. छादिर्वेदिकः नरं
 दिधेष्टि. शब्दयति उदयेन न नरान्धिपः तस्मै पूष्णे इगुपधेति
 [पा० ३, १, १३५] कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा
 तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति
 तुरोपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरुपाय पुरुणि बह्वनि रूपाणि यस्य तस्मै

खट्वे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा
 मख्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु
 पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै
 विष्णवे । एते औदयभणमन्वाः ॥ २० ॥

विश्वो^१ देवस्य^२ नेतुर्मर्त्तो^३ वुरीत सख्यम् ।
 विश्वो^४ राय इषुध्यति द्युम्नं^५ वृणीत पुष्यसे
 स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [२०, ४, ६, १०] पडाग्निकानि चतुःस्वाने-दशमं
 विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां दीचणीयायामयं विशेषः प्रत्य-
 यानि चत्वार्यौदयभणान्याध्वरिकाणि ह्यन्ते तेषां चतुर्णां
 स्वानि पडाग्निकानि आकृतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति [११,
 ६६] हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि
 हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौदयभणं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥
 व्याख्याता [४, ८] ॥ २१ ॥

था ब्रह्मन् ब्राह्मणी ब्रह्मवर्चसी जायता-
 मा राट्टे राजन्यः शूर इष्योऽतिव्याधी महा-
 रथो जायतां दोग्धी धेनुर्वीठानड्वानाशुः सप्तिः
 पुरन्ध्रियोषा जिष्णू रथेष्ठाः समेशो युवास्त
 यजमानस्य वीरो जायतां निकामे-निकामे नः
 पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओपधयः पंच्यन्तां
 योगज्ञेसो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

का० [२०, ४, ११] कृष्णाजिनाया समिदाधानात्
 कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाले एके । कृष्णाजिनदीचान्

आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्म-
 च्छिति जपति उत्सर्गंरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ-
 ब्रह्मश्छिति जपमिच्छन्ति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति
 जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्तदेवता उक्तृतिः । हे ब्रह्मन् !
 राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मयर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजाय-
 तामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियवेदश्च आजायताम् । कीदृशः
 शूरः पराक्रमी । शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः । इपव्यः इपु-
 भिर्विध्यतीति इपव्यः यद्वा इपौ कुशलः इपव्यः । अतिव्याधी
 अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः एकः
 सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री घेनुः
 आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान् वृषभो वोढा
 वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः शौघ्रङ्गामौ जाय-
 ताम् । योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति
 पुरन्धिः । रथे तिष्ठति रथेष्ठाः क्षिप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो
 युयुत्सुर्नरी जिष्णुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति
 पदच्छेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः समेयो सभायां
 योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः समेयः ढष्छन्द-
 स्तीति [पा० ४, ४, १०६] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्र-
 त्ययः । तस्य ष्ठादेशः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो-
 निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्वां वर्षतु अभ्यासो
 धीप्सार्थः । नोऽस्माकमोपधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः
 पचन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगचेमः कल्पतां
 योगिन युक्तः क्षेमो योगचेमः स क्लृप्तो भवतु अलम्बलाभो
 योगः लम्बस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय

खाहा चक्षुषे खाहा श्रोत्राय खाहा वाचे
खाहा मनसे खाहा ॥ २३ ॥

का० [२०, ४, ३१] आन्यसक्तुधानालाजानामेकैकं
जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्वए सर्वरात्रमावर्तम् ।
आन्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नी
जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः ।
किं कृत्वा आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशतताय स्वाहे-
त्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणादौ-
मक्रियाया रात्रेः कार्त्तुत्सेपनसयोगः कार्यः ततः प्रथमयामे
वृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे
लाजेः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके [३४] एकस्मै खाहा
द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः खाहा चतुर्भ्यः खाहा पञ्चभ्यः खाहा
षड्भ्यः खाहा सप्तभ्यः खाहा अष्टभ्यः खाहा नवभ्यः स्वाहे-
त्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः
प्रयोज्याः । एकोत्तरा जुहोतीति [१३, २, १, ५] श्रुतेः ।
व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति वृताहुतिमेकामु-
दितं सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्त-
देवतानि यजूंषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

प्राच्यै दिशे खाहावाच्यै दिशे खाहा
दक्षिणायै दिशे खाहावाच्यै दिशे खाहा
प्रतीच्यै दिशे खाहावाच्यै दिशे खाहोदीच्यै
दिशे खाहावाच्यै दिशे खाहोर्ध्वायै दिशे
खाहावाच्यै दिशे खाहावाच्यै दिशे खाहा-

वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

अद्भ्यः स्वाहा वार्थ्यः स्वाहो दृकाय स्वाहा
तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्रन्द-
मानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः
स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहाणवाय स्वाहा समुद्राय
स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्याय स्वाहा
मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते
स्वाहावस्फूर्वते स्वाहा वर्षते स्वाहाववर्षते
स्वाहोग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहो-
द्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा पुष्पाते
स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्वाभ्यः स्वाहा ऋदु-
नीभ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा
पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहोव्यै दिशे स्वाहा-
वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २७ ॥

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा हो-
 रात्रेभ्यः स्वाहा र्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः
 स्वाहा ऋतुभ्यः स्वाहा त्वेभ्यः स्वाहा संवत्सराय
 स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा चन्द्राय स्वाहा
 सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा
 रुद्रेभ्यः स्वाहा दित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा
 शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
 स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा षधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्रः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
 सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा
 द्यः स्वाहा षधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
 परिश्वेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरी-
 सृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्रः ॥ २९ ॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा
 विवस्वते स्वाहा गणश्रिये स्वाहा गणपतये
 स्वाहा भिभुवे स्वाहा धिपतये स्वाहा शूपाय
 स्वाहा सप्तपाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्यो-

ति॒प्रे स्वाहा॑ मलि॒म्बुचाय॑ स्वाहा॑ दि॒वा प॒त-
च॒ते स्वाहा॑ ॥ ३० ॥

मधवे । मध्वादयय ॥ ३० ॥

मध॒वे स्वाहा॑ माध॒वाय॑ स्वाहा॑ शु॒क्राय॑
स्वाहा॑ शु॒चये॑ स्वाहा॑ नभ॒सि स्वाहा॑ नभ॒स्याय॑
स्वाहा॑ पा॒य स्वाहा॑ हो॒जाय॑ स्वाहा॑ सह॒सि स्वाहा॑
सह॒स्याय॑ स्वाहा॑ तप॒सि स्वाहा॑ तप॒स्याय॑ स्वा-
हा॑ ह॒सस्प॑तये॒ स्वाहा॑ ॥ ३१ ॥

मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

वा॒जाय॑ स्वाहा॑ प्रस॒वाय॑ स्वाहा॑ पि॒जाय॑ स्वाहा॑
क्रा॒तवे॑ स्वाहा॑ खुः स्वाहा॑ मूर्ध्ने॑ स्वाहा॑ व्य॒श्रुवि॑ने
स्वाहा॑ न्य॒याय॑ स्वाहा॑ न्य॒याय॑ भौ॒वना॑य॒ स्वाहा॑ भुव॒-
न॒स्य प॑तये॒ स्वाहा॑ धि॒पतये॑ स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये
स्वाहा॑ ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आ॒यु॒र्यज्ञे॑न कल्प॒तां स्वाहा॑ प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑
कल्प॒तां स्वाहा॑ प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑ कल्प॒तां स्वाहा॑
व्या॒णो य॒ज्ञेन॑ कल्प॒तां स्वाहा॑ द्रा॒णो य॒ज्ञेन॑
कल्प॒तां स्वाहा॑ स॒मानो य॒ज्ञेन॑ कल्प॒तां
स्वाहा॑ च॒तु॒र्यज्ञे॑न कल्प॒तां स्वाहा॑ श्रो॒त्रं

यज्ञेन कल्पतां स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पतां
 स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पतां स्वाहात्मा
 यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन
 कल्पतां स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
 सूर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा पृथं यज्ञेन कल्पतां
 स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि
 प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय
 स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय
 स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् ।
 रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहीराज्ञे एव तत् प्रीणातीति श्रुतेः
 [१३, २, १, ६] ॥ प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः
 स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते रच्यते इति
 भावः । सर्वमिदं यदयमात्मैति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

योमन्महीधरकृतं वेददीपे मनोहरं ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इतिरितः ॥ २२ ॥

वयोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् ॥ स दाधार पृथिवीं द्यामु-
तेमां कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशोऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥
का० [२०, ५, १—२] प्रातश्कथ्यो महिमानो गृह्णाति
सौवर्णेन पूर्वेण हिरण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्य-
संख्यमहर्भवति तत्र महिमसंग्रौ द्वौ ग्रहो गृह्णाति आग-
न्तुत्वादाग्रयणोक्थयोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्या-
वागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महि-
मानं सौवर्णेनोत्पलेन गृह्णाति ॥ व्याख्याता [१३, ४]
॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
गृह्णामि । एष ते योनिः सूर्य्यस्ते महिमा ।
यस्तेऽहन् संवत्सरे महिमा संस्वभूव यस्ते वा-
यावन्तरित्ते महिमा संस्वभूव यस्ते द्विवि
सूर्य्ये महिमा संस्वभूव तस्यै ते महिम्ने प्रजा-
पतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥
का० [६, ५, २५] एष ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते
योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्य्यः दीपस्यैव प्रभा ॥
का० [२०, ७, १६] यस्तेऽहन्निति जुहोति । पूर्वमहि-
मानं ग्रहं जुहोति वषट्कते सर्वहुतम् ॥ देवदेवस्य यजः

हरिश्चक्रा शकरी । हे महिमन् । यः ते तव महिमा ग्रहन्
 अङ्घ्रि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायी
 अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्य्यं च यस्तौ
 महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै सहिच्चे प्रजापतये देवेभ्यश्च
 स्वाहा सहितमस्तु ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमेषतो महित्वैका इद्राजा
 जगतो वभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
 कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

का० [२०, ५, २] द्वितीयं राजतेन यः प्राणत इति ।
 द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोल्खलेन गृह्णाति ॥ हिरण्य-
 गर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय
 वयं हविर्विधेम हविर्दद्याः विधतिर्दानार्यः द्वितीया द्वितीयार्ये ।
 तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमेष-
 पतो निमेषं कुर्वतः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः
 अचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा वभूव केन महित्वा
 महिमहिनो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तोः पूर्वसवर्णः
 महाभागेनेत्यर्थः । यथास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्
 तस्य पादः पदिति [पा० ६, ४, १३०] पदादेशः द्विपादस्य
 मनुष्यपक्षादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे
 ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१]
 तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीनर्घद्वेषां कर्मणीति [पा०
 २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
 गृह्णामि । एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा ।

यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा संस्वभूव यस्ते
 पृथिव्यामग्नौ महिमा संस्वभूव यस्ते नक्षत्रेषु
 चन्द्रमसि महिमा संस्वभूव तस्मै ते महिम्ने
 प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ।
 सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः । का०
 [२०, ७, २६] वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति
 जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्व-
 हुतं महिमानं जुहोति । अष्टिः हे महिमन् । रात्रौ संव-
 त्सरे च यस्ते तव महिमा संस्वभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते
 महिमा संस्वभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा संस्व-
 भूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये
 देवेभ्यश्च स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुधं चरन्तं परितस्थुषः ।
 रोचन्ते रोचना द्विवि ॥ ५ ॥

का० [२०, ५, ११] युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ।
 अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री ।
 तस्थुषः विभक्त्यर्थत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः
 ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्वं आदित्यत्वेन
 स्तूयते असी वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुपोऽमुमेवास्या आदित्यं
 युनक्ति इत्यर्थस्य लोकस्य समर्थ्य इति श्रुतेः [१३, २, ६, १] ।
 किम्भूतं ब्रध्नम् अरुधं रोपति क्रुध्यति रुधः इगुपधेति [पा० ३,
 १, १३५] कः न रुधः अरुधः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदि-
 ककर्मसिद्धयर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्ति-

नीपः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोच-
नानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रह्मस्य भासा रोचन्ते
तेजसां गोलकः सूर्या नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिः-
शास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ विपक्षसा रथे ।
शीर्षा धृष्ण नृसाहसा ॥ ६ ॥

का० [२०, ५, ११] इतराद्य युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् त्रीन-
खान्तये युनक्ति ॥ गायत्री अश्वस्तुतिः । अश्विजो हरौ अश्वी
रथे युञ्जन्ति । कीदृशी अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ
काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त
इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुनूपत्ययः पक्षयन्ति
शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्ती
विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति
यास्कः [निरु० २, ६] वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्ती ।
शीर्षा शीर्षो रक्षी धृष्ण प्रगल्भी जि धृष्या प्रागल्भेय कुप्रत्ययः ।
नृसाहसा नृन् वहतस्ती वहेरसुनूपत्ययः सर्वत्र विभक्तो राकारः
नृषां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो अपो अंगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य
तन्वम् । एतत् सोतरनेन प्रथा पुनरश्वमा-
वर्तयासि नः ॥ ७ ॥

का० [२०, ५, १४] अपो यात्वावगाडेषु वाचयति
यद्वात इति । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडा-
गादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति ॥
वृद्धती अश्वस्तुतिः । सिंही माणवक इति वत् वातः वातः

समानवेगोऽखः यत् यस्मात् अपो जलानि भगनीगन् इन्द्रस्य
प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्ययं गतः दाधतिर्दधतीत्या-
दिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे
स्तोतः अध्वर्या ! एतं नोऽस्माकमखमनेन पथा मार्गेण येन
गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय लेटोऽडाटो पुत्पः
व्यत्ययः ॥ ७४ ॥

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा । रुद्रा-
स्त्वाञ्जन्तु वैष्टुभेन छन्दसा । आदित्यास्त्वाञ्जन्तु
जागतेन छन्दसा । भूर्भुवः स्वर्त्वाजीश्च्छाचीश्-
न्यव्ये गव्ये एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्वि
प्रजापते ॥ ८ ॥

का० [२, ५, १५] आयाय विसुक्तमश्वं महिषी वावाता
परिवृक्ताञ्चेनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेगं वस-
वस्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेयाद्देवयजनमागत्व
रथाद्विसुक्तमश्वं महिष्याद्यास्त्रिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य
पूर्वादिकानभ्यञ्जन्ति एतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति
वावाता देहमध्य रुद्रा इति परिवृक्ता पथाद्भागमादित्या इति
मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्वानि । हे
अश्व ! वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु
स्निग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश वैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ।
आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ॥ का० [२०,
५, १६] अभ्रष्ट्यमानान्मणीन् सौवर्णानिकशतमेकशतं केस-
रापुच्छे प्रावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति । महि-
ष्याद्यास्त्रिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न

पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावधन्ति
 महिष्यश्च शिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयति ।
 दावाता श्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति
 वयतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः ॥ का० [२०, ५,
 १८] अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति ।
 सङ्गुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय ।
 अश्वो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः ॥ लाजोन् अश्वदेवव्यं यजुः ।
 लाजानां सनूहो लाजोनित्युक्तः सङ्गुनां समूहः शाचीन्
 यद्यायं यव्ये यव्यः यवसनूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसनूहो
 दध्यादिः हे देवाः ! एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते ! एत-
 दन्नमदि भक्षय वेभ्योऽश्वः प्रोचितस्तद्रूपोऽश्वः सन्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते
 पुनः । किं स्विद्विमस्य भेषजं क्तिवावपनं
 महत् ॥ ९ ॥

का० [२०, ५, २०] ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः
 कः स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्गुजो ब्रह्मा यूपोत्त-
 रतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति ॥ ब्रह्मोद्ये कामेणि होत-
 रं ह्यणय प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतायतसोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्क एकः
 असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् दिनटः
 मन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् विमस्य शीतस्य भेष-
 जमोपधम् । किं स्वित् महत् श्रावपनम् या सन्नन्तादुप्यते
 यथासन्तादपगस्यानम् ॥ ९ ॥

सूर्ये एकाकी चरति चन्द्रमा जायते

पुनः । अग्निहिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत्

॥ १० ॥

का० [२०, ५, २१] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसहायो गच्छति अनेन होतब्रह्माप्सी यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । असौ वा आदित्य एकाकी चरत्येव ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३, २, ६, १०] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३, २, ६, ११] श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्वत् इति [१२] श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्तः । अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति [१३] श्रुतेः ॥ १० ॥

का खिदासीत् पूर्वचित्तिः किं खिदासीद् बृहद्वयः । का खिदासीत्पिलिप्पिला का खिदासीत्पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

का० [२०, ५, २२] होता ब्रह्माणं का खिदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का खित् बृहत् महत् वयः पची किं खित् आसीत् । पिलिप्पिला का खित् पिशङ्गिला च का खिदासीत् ॥ ११ ॥

॥ खिदासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वयः ।

अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला
॥ १२ ॥

का० [२०, ५, २३] द्यौरिति प्रत्याह । ब्रह्मा हीतारं प्रति वक्ति । पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौरवृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् । तथा च द्युतिः [१३, २, ६, १४] द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमव-
-सन्वे इति ॥ अश्वः वृहद्वयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयमेव स्वर्गमारीहतीत्यश्वमेधो वयः । अव-
-तीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला चिक्रणा भवति । द्यौर्वै पिलिप्पिलेति [१३, २, ६, १६] द्युत्या अयन्त एनामिति द्योशब्देन भूरिव । रात्रिः पिश-
-ङ्गिला आसीत् पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

वायुष्टो पचतैरवतु । असितग्रीवश्छागैः ।
न्ययोधश्चमसैः । शुल्मलिर्हृद्ग्रा । एष स्य रा-
-य्यो दृषो । पड्भिश्चतुभिरेदगन् । ब्रह्माकृष्ण-
-श्च नोऽवतु । नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का० [२०, ६, ७] अश्वप्रोक्षणमद्भस्त्वा वायुष्टेति । अद्भस्त्वोपधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रं च [६, ८] वायुष्टेत्यारभ्य
-देषः सविता दधात्वित्यन्तेन [१६] कण्डिकाचतुष्टयेनाश्व-
-निधिज्ञेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजू-
-ष्यद्वेदरत्यानि । हे अश्व ! वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वाम-
-वतु वायुसंयोगादग्निः योषं पचति । असिता ग्रीवा यस्य
-भूमनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । अग्निर्वा असित-

यीव इति [१३, २, ७, २] श्रुतेः । कृष्णयीव आग्नेयो
 रराटे इति [२४, १] वक्ष्यमाणत्वादश्राङ्गेषु कृष्णयीवादयः
 पञ्चदश पर्यङ्गाः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः
 चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शाल्मलिः वृचविशेषो वृद्ध्या
 त्वामवतु शाल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धत इति [१३, २,
 ७, ४] श्रुतेः ॥ किञ्च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे
 साधुः पङ्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदग-
 न्निति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्त्रिष्ठति चतुर्भिश्च गच्छ-
 तीति चतुर्थद्वयम् । तथा च श्रुतिः [१३, २, ७, ५] तस्माद-
 श्वस्त्रिभिस्त्रिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पङ्भिः सममायुत इति । पद-
 शब्दस्य डान्तत्वं छान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं
 जान्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै
 ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददातीति [१३, २, ७, ७] श्रुतेः ।
 नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु
 विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

संश्रितो रश्मिना रथः संश्रितो रश्मि-
 ना हयः । संश्रितो अप्सुप्सुजा ब्रह्मा
 सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अश्वदेवत्वानुष्टुप् । सम्पूर्वः स्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना
 कृत्वा संश्रितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीय-
 तमो भवतीति [१३, २, ७, ८] श्रुतेः । हयोऽश्वो रश्मिना
 संश्रितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अग्निः
 संश्रितः विभक्तिव्यत्ययः । अप्सुयोनिर्वा अश्व इति [१३, २,
 ७, ८] श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा परिहृदः सोमपुरोगमः सोमः
 पुरोगमोऽपगामी यस्य सः सोमं पुरच्छत्य स्वर्गं लोकं गच्छति ।

सोमपुरोगममेवैनं स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तन्वुं कल्पयस्व स्वयं यजस्व
स्वयं जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न संनशे
॥ १५ ॥

आश्वी विराट् । हे वाजिन् ! स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्प-
यस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति- [१३, २, ७, ११]
श्रुतेः । स्वाराज्यं तवास्तौति भावः अतः स्वयं यजस्व न
तवान्यो यथास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव
महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते
नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्यत्यर्थः यलोपे नशे रूपम् । १५ ।

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाः ॥
इदेपि पृथिभिः सुगैभिः । यत्रासते सुकृतो
यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व ! अस्माभिर्यत्त्वं संभ्रष्यसे
एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि
विशस्यमनः । वै उ निपाती पादपूरणी । यत्सुगैभिः सुगैः
सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, १, ४८ वा० ३] गमेर्ह-
प्रत्ययः साधुगमनैः पृथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्
प्रति एपि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नृरा यत्र
लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके
सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनं स्वर्गं लोके
दधातीति [१३, २, ७, १२] श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः प्रशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं

जे ष्यसि पिवै ता अपः । वायुः पशुरासीत्ते ना-
यजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते
लोको भविष्यति तं जे ष्यसि पिवै ता अपः ।
सूर्यः पशुरासीत्ते नायजन्त स एतं लोकम-
जयद्यस्मिन्सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं
जे ष्यसि पिवै ता अपः ॥ १७ ॥

का० [२०, ६, ८] उपगृह्णात्यपां पेशुरग्निः पशुरिति ।
अपां पेशुरिति [६, १०] प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृ-
तेन च प्रोक्षणीरश्नास्ये उपगृह्णातीति सुवायं । अश्वदेवत्वानि
त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण
पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं
लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व ! स
लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः प्रोक्षणी-
रपः पिव । तथा च श्रुतिः [१३, २, ७, १३] यावानग्नेवि-
जयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्ता-
वदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्यः
पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते
भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्या-
नाय स्वाहा । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न
मां नयति कञ्चन । ससंख्यशुकः सुमद्रिकां
काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

का० [२०, ६, ११] परिपश्यथे इत्वा प्राणाय स्वाहाति

तिस्रोऽपराः । परिपश्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 [६, ११] हे आहुती हुत्वा प्राणायत्याद्यास्तिस्र आहुती-
 र्जुहोति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥
 त्रीणि यजूंषि । प्राणाय अपानाय ध्यानाय आभिराहुति-
 भिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथा च श्रुतिः [१३, २, ८, २]
 प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तयो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं
 भवतीति ॥ का० [२०, ६, १२] वाचयति पत्नीनयन्नमस्ते-
 ऽस्व इति । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनैहस्ताः पशून्
 प्रति नयन्नमस्ते आतानेति [६, १२] प्राकृतं मन्त्रमश्वे इत्या-
 श्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्वानुष्टुप् । पत्न्यः
 परस्परं वदन्ति हे अश्वे ! हे अश्विके ! हे अश्वालिके ! नामा-
 न्येतानि कथनं नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति
 तर्हि किमर्थं गम्यते तच्चाह अश्वकः कुक्षितोऽश्वोऽश्वकः अकु-
 क्षितोऽपीर्यया कुक्ष्यते सुभद्रिकां कुक्षिता सुभद्रा सुभद्रिका
 ईर्यया कुक्ष्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेतं ससु क्षप्ते ह्यादिः
 सद्गमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति सया गम्यते न
 तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किञ्चूतां सुभद्रिकां काम्पौलवा-
 सिनीं काम्पौले नगरे वसतीति काम्पौलवासिनी ताम् तत्र
 हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो हृष्यो
 वर्षिष्ठोऽश्वे अश्वालेऽश्विकेपूर्वं इति [पा० ६, १, ११८]
 प्रकृतिभावः ॥ १८ ॥

गुणानां त्वा गुणपतिष् हवामहे प्रियाणां
 त्वा प्रियपतिष् हवामहे निधीनां त्वा निधि-
 पतिष् हवामहे वसो मम । आहमजानि
 गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

का० [२०, ६, १३] अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये
 गणानां प्रियाणां निधीनामिति । सर्वाः पत्न्याः पान्नेजनहस्ता
 एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति मध्ये पितृवत्
 अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिमन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्य-
 नुपङ्गः ततश्चैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति
 तत्र सङ्गन्ध्वेण द्विस्तूपीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः
 निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवह्रत्व इति सूचार्यः ॥
 त्रोगि यजूंषि लिङ्गीकृतदेवत्वानि । हे अश्व ! वयं त्वां हवामहे
 आह्वयामः क्वीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गण-
 रूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य
 पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधिः
 पालक त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व ! मम पतिस्त्वं भूया
 इति शेषः ॥ का० [२०, ६, १४] प्रक्षालितेषु महिष्यश्वसुप-
 संविशत्याहमजानीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु
 पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वस-
 मीपे श्रुते ॥ अश्वदेवत्वम् । हे अश्व ! गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं
 गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आह्वय क्षिपामि अज
 गतिक्षेपणयोः लोट् तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आह्वय
 क्षिपसि ॥ १६ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सन्नसारयाव स्वर्गे
 लोकिं प्रोर्णुवाथां वृषां वाजी रेतोधा रेतो
 दधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां
 सन्नसारयाव तव ह्यौ मम ह्यौ एवं सर्वेग्नप्रकारः । का० [२०,
 ६, १४] अधीवासेन प्रक्षादयति स्वर्गं लोकं इति । अधीवा-

सेनाश्वमहिषी छादयति अध उपरिष्टाच्चाच्छादनचमं वासी-
 ऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्वम् । अध्वर्युर्वदति । हे पश्वमहिषी ।
 युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम्
 ऊर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गे लोको यत्र पशुः संज्ञपय-
 न्तीति । [१३, २, ८, ५] श्रुतेः । का० [२०, ६, १६] अश्व-
 शिशुसुपस्ये कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिशु-
 माकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्वम् । वाजी अश्वो रेतो
 दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशीऽश्वः वृषा सेक्ता रेतोधाः
 रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्स^१क^२थ्या अ^३व^४ गु^५दं घे^६हि^७ सम^८ञ्चिं चार^९या
 वृ^{१०}षन् । य स्त्रीणां जी^{११}व^{१२}भोजनः ॥ २१ ॥

का० [२०, ६, १७] उत्सकथ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिम-
 न्दयते ॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व । महिष्या
 गुदमव गुदोपरि रेतो घेहि वीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सकथ्याः
 उत् ऊर्ध्वं सकथिनी ऊरु यस्याः सा उत्सकथी तस्याः । कथम्
 तदाह अञ्चिं लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्चि-
 लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्चिः स्त्रीणां जीवभोजनः
 जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवयासी भोजनश्च जीव-
 भोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च
 लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकास^१कौ शकुन्तिका^२हलगिति^३ वञ्च^४ति ।
 आह^५न्ति ग^६भे प^७सो निग^८लालीति^९ धार^{१०}का ॥ २२ ॥

का० [२०, ६, १८] अध्वर्युर्वदन्तोऽनादहोदक्षत्तारः कुमा-
 रोपग्रीभिः संवदन्ते यकासकाविति दग्धस्य दाभ्यां दाभ्याः

हये-हयेऽसावित्यामन्वपामन्त्रा । अध्वर्यादयः पञ्च हये-हयेऽ-
साविति चम्बुद्वान्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासका-
विति दशचसस्वन्भिनीभ्यां हाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह
सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि
हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेतीत्यर्थः ॥ कुमारीदि-
देवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठाद्दृहती अन्या नवानुष्टुभः ।
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति [पा० ५, ३, ७१]
अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्प इति
[पा० ५, ३, ८५] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदेशयन्नाह । यका या
असकौ असी शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानु-
करणं हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां
श्रीघ्नगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गभे वर्षविप-
र्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति
आगच्छति पस इति पसतेः स्यप्रतिक्रमेण इति [निर० ५,
१६] याक्ताः पुंसप्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे
शिश्रमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका
योनिर्निगलालीति नितरां गलति वीर्यं धरति यद्दानुकरणम्
गलालेति शब्दं करोति । २२ ॥

युकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति ।
विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभि-
भाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । पङ्क्त्या शिश्रं प्रदर्शयन्त्याह ।
हे अध्वर्या ! यकः यः असकौ असी शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः
वक्षुमिच्छतस्ते तव मुखमिष आहलगिति वञ्चति इतस्तत-

घलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अती
नोऽस्मान् प्रति मा अमिभापयाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य रोहतः ।
प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्सयत्
॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव
माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य
मञ्जकस्यायसुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे
भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंभयति प्रक्षिपति एवं
तवोत्पत्तिरित्यञ्जीलम् तस्मि अलङ्कृतौ चरादिः लिङ्गमुत्थानेना-
लङ्करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल
सिंहने तव भोगिन स्त्रिह्यामीति वदन् । एवं तवोत्पत्तिः
॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः ।
विवक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहू
॥ २५ ॥

सानुचरो महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ! ते
तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्जकस्याचे
क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम् । यत्रो-
भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्य-
स्तादृगर्थविचारणे इति न्यायाप्त्यवेदं न वक्तव्यमिति भावः ।
एवं मत्पि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत
इति शेषः । हे ब्रह्मन् ! त्वं मा बधु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वमि॑नामुच्छ्रापय गिरौ॑ भार॑ हर॑न्निव ।
अथास्यै॑ मध्यमेधता॑ शीते वाते॑ पुनन्निव ॥२६॥

उद्गाता वावातामाह । कश्चिन्नरं प्रत्याह । हे नर !
एनां वावातामूर्ध्वमुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ
भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि
भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथेनामूर्ध्वं कुरु । कथ-
मूर्ध्वा कार्या तदाह अथेति निपातो यद्यर्थः यथा अस्यै अस्या
वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनि-
विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टा-
न्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायी वाति
पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः क्षपीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं
करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमे॑नामुच्छ्रायताङ्गिरौ॑ भार॑ हर॑न्निव ।
अथास्यै॑ मध्यमेजतु शीते वाते॑ पुनन्निव ॥२७॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्क्षमानम् । हे नर !
एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्व-
वत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कल्पताम् एजृ
कल्पते लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

यदस्या॑ अ॒हुभेद्याः॑ कृधु॑ स्खूलमुपात॑सत् ।
मुष्काविदस्या॑ एजतो गोशु॒फे शकु॑लाविव
॥ २८ ॥

हीता परिहृतामाह । यत् यदा अस्याः परिहृतायाः
कृधु इत्यं स्खूलव गिर्यमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति-

गच्छेत् तंस उपचये तदा सुष्की वृषणौ इत् एव यस्याः योने-
 नपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनिरल्पत्वात्
 वृषणौ बहिस्त्रिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जल-
 पूर्णं गोः खुरे शकुली मत्स्याविव यथा च दकपूर्णं गोः पदे
 मत्स्यौ कम्पेते । कृध्विति कृध्वनाम [निघ० ३, २, ६] ।
 कौटुष्या अस्याः अंहुभेद्याः अंहु भग भेद्यं विदार्यं यस्याः स
 अंहुभेदी तस्याः अंहुभिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो ललामगुं प्र विष्टीमिनमाविष्णुः ।
 सव्या देदिश्यते नारी सत्यस्याच्छिभुवो यथा
 ॥ २९ ॥

परिवृत्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः
 दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय जट्विन्नो ललामगुं लिङ्गं प्र
 याविष्णु योनीं प्रवेशयन्ति । अत्र रक्षं गतौ कान्ती लक्ष्मी प्रीतौ
 द्युतौ द्युतौ । प्राप्ती च्छेपेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे ।
 इत्युक्तेरभावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् कन्दसि लुङ्ङिष्ठ इति
 [पा० ३, ४, ६] वर्तमाने लुङ् व्यवहितार्थेति [पा० १,
 ४, ८२] प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललाम
 सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिशुः । यद्वा ललाम पुण्ड्रं
 गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भव-
 तीत्यर्थः । कौटुषं ललामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लीदे विशेषेण
 स्त्रीमनं क्लीदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लीदोऽस्यास्ति
 विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति [पा० ५, २, ११५]
 अख्यर्थे इनिप्रत्ययः शिशुस्य योनिप्रवेशे क्लीदनं भवतीत्यर्थः ।
 यदा देवाः शिशुक्रीडिनी भवन्ती ललामगुं योनीं प्रवेशयन्ति

तदा नारी सकृदा ऊरुणा ऊरुभ्यां दिदिश्यते निर्दिश्यते
 अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्प्रत्य-
 नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्तः सत्यस्याच्चिभुवो ययेति सत्यं द्विविधम् अचिभ्यां
 भवतीत्यचिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् पश्यी तृतीयार्ये ।
 यथा कश्चिदचिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासी
 भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये
 तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।
 शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति ऋगो
 यदा क्षेत्रस्य धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिण पुष्टं
 न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न
 जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
 त्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्वमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्र-
 जातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति
 [पा० ३, १, १०३] निपातनादर्यो वैश्यो जार उपपत्तिर्यस्याः
 सा अर्यजारा । शूद्राञ्चामहत्पूर्वाञ्जातिरिति [पा० ४, १, ४
 वा० १, २] शूद्राञ्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति
 तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या
 वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारि-
 णी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अग्रनायोदन्धेति [पा०
 ७, ४, ३४] कर्वाच धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते ।

शूद्रो यदर्यायै जारो न पोपमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागलौ चत्तारमाह । यदा हरिणो यवमन्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान् विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोपं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नोचेन भुङ्कति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ अश्लौलभापणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिक्रावणो अकारिपं जिष्णोरश्वस्य
वाजिनः । सुरभि नो सुखा करत् प्र सु आ-
यूष्णि तारिषत् ॥ ३२ ॥

का० [२०, ६, २१] महिषीमुत्याप्य पुरुषा दधिक्रावण इत्याहुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीता पत्नीमश्वस-
भीपसुतामुत्याप्य पुरुषा अध्वर्युन्नक्षीद्वाटहोदचत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्वानु-
ष्टुप् । वयमध्वर्यादयः अकारिपमकार्षं कृतवन्तः वचनव्य-
त्ययः अश्लौलभापणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लौलभापणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृश-
स्याश्वस्य दधिक्रावणः दधाति धारयति नरमिति दधिः पाद-
गमहनेति [पा० ३, २, १०१] किंप्रत्ययः दधिः सन् क्राम-
तीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्ययः विह्वनौरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] धातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य । वाजिनः वज्रति गच्छति वाजी वाजीऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं सुखा सुखानि सुरभि सुगभीणि करत् करोतु यत्र

इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्ध प्राप्तानि सुखानि सुरभोषि-
यन्नः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३, २, ६, ६] सुरभि-
मतीसृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति । सुरभिश्चाह-
भक्तिलोपः । किञ्च नोऽस्माकमायूपि जीवनानि वाख्ययौवन-
वाहकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह ।
वृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शस्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

का० [२०, ७, १] तिस्रः पत्रयोऽसिपद्यान् कल्पयन्त्य-
श्वस्य • सूचीभिलींहराजतसौवर्णीभिर्मणिसख्याभिर्गायत्री
त्रिष्टुविति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् । गायत्री त्रिष्टुविति षडृचे द्वाभ्यां
द्वाभ्यासृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्रयः ताम्बरुष्यस्वर्णमयीभिः
प्रत्येकमेकाधिकयतसंख्याभिः सूचीभिरग्नाङ्गेऽसैः शासस्य
मार्गान् कुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य-वितु-
द्याश्चत्वच जर्जरोकुर्वन्तीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्याः षडृचः
षाद्योष्णिक् । हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप्
पङ्क्त्या सह वृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि
सूचीभिरैताभिः त्वां शस्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणध्यत्वयः अस्मि-
पयार्थं त्वग्भेदन संस्कारः । ३३ ।

द्विपदा याञ्चतुष्पदास्त्रिपदा याञ्च षट्-
पदाः । विच्छन्दा याञ्च सच्छन्दाः सूचीभिः
शस्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । हे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा
याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो
याभ्यन्ताः छन्दोलक्षणाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः

ताः सर्वाः ऋन्दोजातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥३४॥

महानाम्नो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभू-
वरीः । मैघी विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु
त्वा ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्नः शक्यं ऋचः । रेवत्यः
ऋचः यस्यान्वृचि रेवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः
आशा दिशः । कौटुश आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि
धारयितुं समया भवान्त प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
[पा० ३, २, ७५] वनिष् ऋन्नेभ्य इति [पा० ४, १, ५] डीप्
वनो र चेति [पा० ४, १, ७] तस्य रफः पूर्वसवर्णदौर्घत्वम् ।
मैघे भवा मैघ्यः पूर्वसवर्णः मैघीत्या विद्युतः वाचो वेद-
लक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व ! त्वां
शम्यन्तु इविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया ।
देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वां
॥ ३६ ॥

हे अश्व ! नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम
रोमाणि मनीषया मनसा इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्-
कुर्वन्तु रोमित्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलीपो वा । कौटुश्यो
नार्यः पत्न्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति [पा० ४, १, ३३]
नकारः यजमानभार्या महित्याद्या इत्यर्थः । किञ्च देवानामि-
न्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥३६॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते
कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु
शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः
सीसं ताम्रं तन्मय्यः । त्रय्यः सूचो भवन्ति । लोहमय्यो
रजताः हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा
हरिण्यस्ताभिरवैनं कल्पयन्तीति [१३, २, १०, ६] श्रुतेः ।
सूचीनां दियूपत्वादश्वसंस्कारचमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः
अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमा-
करणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता
युजः सयुता एकौभूता इत्यर्थः । ताः सूचो वाजिनो वेगवतो-
ऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु
सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः
संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

कुविदुङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्य-
नुपूर्वं वियूय । वृहेहैषां क्लृणुहि भोजनानि
ये वर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ ३८ ॥

व्याख्याता [१०, ३२] ॥ ३८ ॥

कस्वाच्छ्रति कस्वा विशास्ति कस्त
गात्राणि शम्यति । क उ ते शमिता कविः
॥ ३८ ॥

का० [२०, ७, ६] अश्वं विशांस्यनुवाकेन कस्वाच्छ्र-
तीति । यदुचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति

मेदन उदरणाय यथाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्वानं घृताभं
घ्नं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रायः ॥ अश्वदेवत्याः पट्टुचः आद्या
गायत्री । हे अश्व ! कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छति छिनत्ति
को छेदने लट् श्रोतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] शोकारलोपः ।
हे अश्व ! कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव
गात्राणि कः शम्यति शमनेन इविः करोति । कः उ कथं
प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापति-
रेव सर्वं करोति नाहमिदर्थः ॥ ३८ ॥

ऋतवस्त ऋतुथा पर्वं शमितारो विशा-
सतु । सवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा
॥ ४० ॥

पञ्चातुष्टुभः । हे अश्व ! ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ
ऋतौ काले काले ते तव पर्व पर्वानि अस्थियन्तौन् शमीभिः
कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्स-
रात्मकस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु
पर्वविशासनेन इविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परूपि ते मासा आच्छन्तु
शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं
सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः
संस्कुर्वन्तः सन्ती हे अश्व ! ते तव परूपि पर्वानि अच्छन्तु
समन्ताच्छिन्दन्तु, अत्यिनां पर्वपरुपीति कोशः । किञ्च अहो-
रात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं

क्षिप्रं अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सुदयन्तु सन्दधतु सूद
निरासे च त्व सन्धानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वाच्छान्तु वि च शासतु ।
गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शस्यन्तीः
॥ ४२ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्युं इत्युक्तत्वात्
अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व ! त्वा त्वामा-
च्छान्तु आच्छिन्दन्तु, विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः
कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तियत्ययः गात्रेषु शरीरेषु
पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सौमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ
करणे स्वादिः कीदृशोः सौमाः शस्यन्तीः संस्क्रुवाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिचं वायुश्छिद्रं पृणातु
ते । सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधु-
या ॥ ४३ ॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिचं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः
अग्निवायुसूर्याः वायुरन्धोऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व ! ते
तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्
पूरयन्तु । किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया
साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सपां सुलुगित्वादिना
साधुशब्दात्परस्वामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः
॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः ।
शमस्त्वरेभ्यो मज्जभ्यः शमस्त्वरे तन्वै तव ॥ ४४ ॥

हे अश्व । ते तव परिभ्योऽवयवेभ्य उचेभ्यः गिरादिभ्यः
 शं सुखमस्तु । अत्ररिभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः
 शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति [पा०
 ७, १, ७५] अस्यानुवृत्ती कृन्दस्यपि दृश्यत इति [पा० ७,
 १, ७६] सूत्रेण हलादावप्यस्यिशब्दस्यानडादेशः । मज्जभ्यः
 पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि
 शरीरस्य शम सुखमेवास्तु । पठो चतुर्थ्यै आशिपि वा
 चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

काः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते
 पुनः । किं स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावर्षनं
 महत् ॥ ४५ ॥

का० [२०, ७, १०] प्राग्वापाहोमाहोताध्वर्युं च सदसि
 संबदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्राक्
 च चतुसृभिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्व-
 र्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं
 परस्परं संवादः आद्यायतस्त्रीऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च [५३]
 अनुष्टुभः । होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता [८] ॥ ४५ ॥

सूर्ये एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
 अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावर्षनं महत् ॥ ४६ ॥

व्याख्याता [१०] ॥ ४६ ॥

किं स्वित् सूर्यसमं ज्योतिः किं स-
 मुद्रसमं सरः । किं स्वित् पृथिव्यै वर्षीवः
 कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होताः ! स्विदिति तर्कं सूर्यसमं

सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरोः किं स्रित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्रित् प्रियस्त्रिरत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्वीः समुद्रसमं सरोः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्त्य । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेश ॥ ४९ ॥

का० [२०, ७, ११] ब्रह्मोद्गातारी च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । चकाराच्चतुर्ऋग्भिः सदसि ब्रह्मोद्गातारी संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसखः राजाहःसखिभ्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः । त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्त्य जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याइवनोयदधिष्णाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तपितः यजेः क्तः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टसुत नेति प्रश्ने पुनः । ४९ ।

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं
भुवनमाविवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत
द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उहाता प्रत्याह । तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवे-
शेति यत्त्वया पृष्ठम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि
अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमे-
तावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः
स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्रक्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा
पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टा-
नीति भावः ॥ ५० ॥

केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे
अर्पितानि । एतद् ब्रह्मन् उपवल्हामसि त्वा
किं खिन्नः प्रतिवोचास्यत् ॥ ५१ ॥

उहाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! पुरुषः केषु पदा-
येषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये
कानि यद्भूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वय-
मुपवल्हामसि उपवल्हामः सार्धया पृच्छामः बल्ह प्राधान्य-
परिभाषणहिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं
खित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि वच उमिति [पा० ७,
४, २०] सेटि छान्दस उम् सेटोऽडाठाविति [पा० ३, ४,
८४] आढागमः । ५१ ।

पृथ्वस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः
पुरुषे अर्पितानि । एतत्त्वात् प्रतिमन्थानो

अस्मिन् मायया भवत्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राण-
मध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि ओत्राधिकरणानि
पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धि-
रित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरे-
णात्मेति वस्तुच्युतेः । यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा
प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश-
दिति श्रुतेः । उद्गातः ! अहमत्र प्रथे त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं
प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामोत्यर्थः । किञ्च
मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो
बुद्धिमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का ख्विदासीत् पूर्वचित्तिः किं ख्विदा-
सीद् बृहद्वयः । का ख्विदासीत्पिलिप्पिला
का ख्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

का० [२०, ७, १२] पुनः पूर्वावपरिणोत्तरवेदिं का
ख्विदिति । ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः
पश्चादुपविश्य पूर्वां पूर्वात्तो होत्रध्वर्युं चतुर्दंर्गाभिः संवेदते
इति सूत्रार्थः ॥ होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता [११] ॥ ५३ ॥

यौरासीत् पूर्वचित्तिरन्व आसीद् बृहद्वयः ।
अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत् पिशंगि-
ला ॥ ५४ ॥

व्याख्याता [१२] ॥ ५४ ॥

क ईमरे पिशंगिला क ई कुमपिशंगि-

ला । का ईमास्कन्दमर्पति क ई पन्यां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्हीतारं पृच्छति । ईमिति निपातार्थः अरे हीतः । का च पिशंगिला का च कुरुपिशंगिला कथ आस्कन्दणमुल्लन्तः आस्कन्द उतप्लुत्य अर्पति गच्छति अथ गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कथ पन्यां पन्यान् भागं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे पिशंगिला श्वावित् कुरुपिशंगिला । शश आस्कन्दमर्पत्यहिः पन्यां विसर्पति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो ! अजा पिशंगिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशंगिला माया विश्वं प्रसते रात्राथपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित् सैधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातीरिशुपधेति कप्रव्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति पिशंगिला मूलानां शतं कुक्षी स्यापयति शतं च भक्षयतीति सैधायाः स्वभावः । शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्त्राद्यास्त्राद्य अर्पति स तस्य स्वभावः । अहिः सर्पः पन्यां पन्यान् विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विषाः कत्यचराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमन्न कति हीतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

का० [२०, ७, १३] उत्तरी च कत्यस्येति । उत्तरी पथाः

दुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्दशभिः संवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं
 पृच्छति । अथ कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि का संख्या,
 यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः
 अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अचराणि च कति । होमामः
 होमाः कति । समिधः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्व-
 भार्पम् । यज्ञस्य विदधा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदधा
 यज्ञावेदित्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम्
 पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडभाव आर्पः । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ
 कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः
 समिधो ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विदधा प्रव्रीमि
 सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य
 षट् विष्ठाः अन्नानि सर्वेषामान्नानां षड्मात्मत्वात् षड्विधा
 नीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते
 तानि च छन्दसि गायत्र्यादीन्यतिष्ठत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विं-
 शत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां
 शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा
 अतिष्ठतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं हे मिलित्वा शतमक्षराणि
 उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८
 एव शतम् अष्टिः ६४ वृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६०
 षड्ङ्क्तिः ४० एव शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम्
 अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिपा-
 देण शतमक्षराण्योक्तम् । होमाः अशीतिः अश्वमेध एकविंश-
 तिर्यपाः तत्राग्निष्ठे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगादिभ्युनक्ति षत-

रेपु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो
भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीतिर्होमाः । च स्फुटं तिस्रः
समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः
समिद्धिर्यज्ञो दौम इति तिस्रः समिधः उक्ताः । यज्ञस्य प्रिदया
वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवदामि । किञ्च सप्त
होतारो वपट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावा-
पृथिवी अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो
जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उक्ताता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! अस्य भुवनस्य भूत-
जातस्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्वन्धनस्थानं कारणमिति-
यावत् नामौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नम हिंसायामत्र बन्ध-
नार्थः श्रौणादिक इत्यर्थः भूतजातस्य कारणं को वेद-
जानाति । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद ।
बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादि-
त्यर्थः जनेम्लत्प्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत-
इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६०]
विट्प्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्येति [पा० ६, ४, ४१] नका-
रस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयाद्या यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमस-
मिन्दुं को वेद यतचन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावा-
पृथिवी अन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनि-
त्रमधो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा० ३, ४, ८३] परब्रह्मैव जगत्-कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहत्तः सूर्यस्य जनिवसुत्यः-त्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतीजां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेदोत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का० [२०, ७, १४] यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति । यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति ॥ हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्त-मवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाखाः त्रयीलक्षणायाः परमसुल्लृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का० [२०, ७, १५] इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यज-मानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तो-ऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कार-णम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कार-णम् यज्ञाद्वा प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः

अयं सोमः सोमलताशस्य वीर्याज्जातित्वर्थः । अयं ब्रह्मा
ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्वानम् ब्रह्मण-
स्त्रिवेदस्योगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पुण्ये । दधे
ह गर्भं मत्त्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याव्या
च । उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्यमेन पात्रेण प्रजा-
पत्यं महिमानं यद्दं गृह्णाति तस्य पुरोरुर्गर्घरख्यगर्भः सम-
वर्तताग्र इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३, ५,
२, २३] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्वानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः
सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः मद्भति अर्णवे कल्पान्त-
कालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कौटुशः सुष्टु
भूत्पत्तिर्यस्यास्य सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः
स्वेच्छाष्टतशरीरः कौटुशं गर्भम् ऋत्विग्यम् ऋतुः प्राप्नो यस्य
घसुप्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः
उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यच्चत्प्रजापतिश्च सोमस्य महिम्नः ।
जुपतां पिबतु सोमश्च होतृयज्ञ ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रियः । होता यच्चत्प्रजापतिमिति प्रिय इति
[१३, ५, २, २३] श्रुतेः । अर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य
महिमसन्नस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिन प्रजापतिं होता देव्यो
यद्यत् यजतु । इष्यमानः स प्रजापतिः जुपतां सोमं महिम-
ग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु । वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥६५॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजारते न त्वदेतान्यन्य इति
होता यजतीति [१३, ५, २, २३] श्रुतः । व्याख्यात
[१०, २०] ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे मनोहरे ।

त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्ण-
ग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मध्य-
धस्तादन्वो राश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमा-
पौष्णः श्यामो नाभ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च
कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोमशसकथी सक्थ्यो-
वायव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वैहवै-
ष्णवो वामनः ॥ १ ॥

श्रुतिरूपमन्वा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतामन्वन्-
विधायिनोऽध्यायेनोचन्ते । तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः

सन्ति तत्र मध्यमी यूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो
नियोजनीयाः । तान् देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्व-
सूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्प-
त्तिकालेऽतीनेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजा-
पतिदेवताः ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण
बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यद्देवत्वः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं
नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्वन्धनीयः ॥ आग्नेयोऽग्निदेवतः कृष्ण-
श्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन
बन्धनीयः । हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेघो बन्ध० । आश्विनाव-
धोरामौ अधोभागे शक्तवर्णावजो बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरि-
कैकः । सोमपूपदेवत्वः श्यामः शक्तकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां
बन्ध० । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षि-
णपार्श्वे बन्ध० यमदेवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्री त्वष्टृ-
देवतो लोमगसक्थी बहुरोमपुच्छिकी पशु अश्वस्य सक्थो-
रुर्वाः पश्चात्पदयोरिकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य
पुच्छे । संप्रस्थाय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्थेन्द्रदेवता वेदित्
शभंघातिनो वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अज्ञान्तरानुक्तेः ॥
एवमश्वदिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्गा उच्यन्ते ।
अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय तु वीफलवद्रज्जं बद्धा गुम्फनीयम्
ततः कृष्णश्रीवः आग्नेयो रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथो-
क्तस्थाने सन्वडाया रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूम्रगोहित
इत्यादयो द्वादशसख्याकाः श्रित्तिवाहुरन्यतः श्रित्तिवाहुः
समन्तश्रित्तिवाहुस्ते बाह्वस्रत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे
नियोज्याः । सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपे आलभत इति [१३, ५,
१, १५] श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेका-
दाशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः

पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां [१८]
 शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनाकैक-
 क्षिन् यूपे युनक्ति ॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः
 एकैकैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु
 षोडश षोडश पशवो भवन्ति षोडशषोडशैतरेविति [१३,
 ५, १, १५] यथेणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्रो रोहितः कर्कशु रोहितस्ते
 सौम्या वभ्रुर्ऋणवभ्रुः शुकवभ्रुस्ते वारुणाः
 शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्र-
 स्ते सावित्राः शितिवाहुर्ऋण्यतः शितिवाहुः
 समन्तशितिवाहुस्ते वाहेस्पत्याः पृषती क्षुद्र-
 पृषतो स्थूलपृषतो तामैवावरुण्यः ॥ २ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्रो रोहितः धूम्रवर्णमित्यो रक्तः तृतीयः
 कर्कशु रोहितः वदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदैवत्याः
 सोमाय जुष्टं नियुनज्मौत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूपे
 एव नियोज्याः । ततो वभ्रुः कपिलवर्णः अरुणवभ्रुः अरुण-
 वर्णमित्यः कपिलः शुकवभ्रुः शुकपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते
 त्रयो वारुणाः वरुणदैवत्याः मध्यमयूपे एव । शिति कर्ण
 रन्ध्रं क्षिद्रं यच्च स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्येकपाश्वे शितिरन्ध्रः
 समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव । शिति-
 वाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितिवाहुः एकस्मिन्नेव पाश्वे
 शितिपादः समन्तशितिवाहुः सर्वश्वेतवाहुः शितौ धवलमे-
 चकौ एते वाहेस्पत्याः बृहस्पतिदैवत्याः मध्यमे एव । अथ
 द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषतो

सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृपती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते
स्त्रीप्रशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त
अश्विनाः श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय
पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभो-
रूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणि-
वर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः
श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये
पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्ण-
सन्द्रे च वृक्षे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः
पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदैवताः
द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वितीये
पञ्चदश । अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवन्नी-
लवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृथ्विस्तिरथीनपृथ्विर्ध्वपृथ्विस्ते मारुताः
फल्गुर्लोहितोर्णी पल्लवौ ताः सारस्वत्यः मीहा-
कर्णः शुरुठाकर्णोऽद्वालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृ-
ष्णाग्रीवः शितिकचोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः
कृष्णाञ्जिरत्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

पृथ्विः विचित्रवर्णा तिरथीनानि पृथ्वीनि विन्दवो यस्य
सः एवमूर्ध्वानि पृथ्वीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुदैव-
त्वास्तृतीये । फल्गूः अपृष्टगरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती

पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्त्रिस्रोऽजाः
सारस्वत्यः सरस्वतीदेवतास्तृतीये । ग्रीहाकर्णः ग्रीहा रोगवि-
शेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स ग्रीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यत
इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दौर्घः शृण्वकर्णः ङ्गकर्णः
अङ्गालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्वाष्टाः त्वष्टृदेवतास्तृ-
तीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्यः अञ्जि
पुण्ड्रं सकथोरुर्वोर्यस्य सः ते त्रय एन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः
द्वितीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः
महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते द्वयं
उपस्थाः उपोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्रवयो वाचे-
ऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतुर्यो देवा-
नां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

विचित्रवर्णास्त्रिसः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्च-
तुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्रवयः सार्धसवत्सरास्त्रिस्रोऽजा
वाचे धान्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञा-
नशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समा-
नरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धात्रदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥
अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतयः बालकाग्यां देवानां पत्नीभ्यः
तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभवो वसूनाम्
रोहिता रुद्राणां श्वेता अवरोक्ति आदि-
त्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः

पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः
 पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे ।
 श्वेताः अवरोक्तिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं
 वेपां ते छिद्रं निर्व्यथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः
 पञ्चमे । अथ पष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः पष्ठे
 ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णावा उन्न-
 तः शितिवाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्रावार्हस्पत्याः
 शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः
 श्यामाः पौष्णाः ॥ ७ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते
 द्विरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णावाः इन्द्रविष्णुदेवताः पष्ठे । उन्नतः
 शितिवाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रा-
 वार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः पष्ठे । शुकरूपाः शुकपत्नि-
 ननवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः पष्ठे । कल्माषाः कवु-
 रास्त्रयः पश्यव आग्निमारुताः पष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ अथ
 सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे
 ॥ ७ ॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया
 वामना अनडाह आग्नावैष्णावा वशा सैत्रावरु-
 ण्योऽन्यतएन्यो सैत्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्ष्यवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः
 वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निषोमदेवत्याः सप्तमे ।

वामना अनडाहः त्रयं आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः
सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः
सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपाश्वं कर्बुरवर्णास्ति-
शोऽजा मैत्रयः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया वभ्रवः सौम्याः श्वे-
ता वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे
वत्सतुर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

- कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । वभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः
सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः
अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः
अष्टमे ॥ अथ नवमे । सरूपाः धात्रदेवत्याः नवमे । वत्सतुर्यः
देवपत्नीदेवत्यास्त्रयः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौसा धूम्रा अन्तरिक्षा बृहन्ती
दिव्याः श्वला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः
अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्ती महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदे-
वत्याः नवमे ॥ अथ दशमे श्वलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्यु-
देवत्याः दशमे । सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्ष-
त्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान् वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीषाथ
कृष्णान् वर्षाम्योऽरुणाञ्छरदे प्रपतो हिमन्ताय
पिशङ्गञ्छिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् तीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते

नियुनक्ति दशमे । खेतान् त्रीन् ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् त्रीन् हिमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

ल्यवयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्त्रै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्त्रै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पृषवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभेऽनुद्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

पृषवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजि द्वा० । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्त्र्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्षाणोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनुद्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णायी वा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपच्छन्ताः सौवित्रा वत्सतुर्यः सारस्वत्यः श्यामाः

पौष्णाः षन्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा
द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र
प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः
त्रयो० । बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः ॥ अथ चतुर्दशे यूपे ।
उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तर-
मिश्रिता वा त्रयः सविष्टदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सर-
स्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः गृह्णकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदे-
वत्याः चतु० । पृथ्वयः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्दे-
वताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ॥ अथ पञ्चदशे ।
वशाः चन्ध्यास्त्रिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः
पञ्च० ॥ १४ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वा-
रुणाः षन्नयो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्ण-
ग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव
उच्यन्ते पञ्च सञ्चरार्ण हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातु-
र्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वेषु आग्नेयादोनि पञ्च हवींषि ममा-
नानि एवमत्रापि चतुर्णां पवणा सम्बन्धिनाम् आद्यानां
पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति ।
तेन संचरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः ।
आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० ।
सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः
पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते

संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः
 पो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः पो० ।
 पृथ्वयः तनुशरीरास्त्रयः मारुता पो० । त्रयः तूपराः त्रिःशृङ्गाः
 कायाः कदेवताः पो० ॥ १५ ॥

अग्नेयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः ।
 सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो
 वष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्मरुद्भ्यः
 स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा
 प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवदगुणवि-
 शिष्टायाम्नेवे आलभते नियुनक्ति सप्त० । यातंसमूहो वात्या
 तथा सह वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीन्-
 जान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । वष्किहान् चिरप्रसृतान्
 त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन्
 क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनु क्रमेण जातान्
 त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उक्ताः संचुरा एता ऐन्द्राग्नाः प्राशुङ्गा
 माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्माणाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश
 पूर्ववत् ॥ अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः
 एकोन० । प्राशुङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः
 माहेन्द्रदेवताः एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्माणाः विश्वकर्म-
 देवताः एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनी^१काशाः पितृणां^२ सोमवतां
 बभ्रवो^३ धूम्रनी^४काशाः पितृणां^५ बर्हिषदां^६ कृष्णा
 बभ्रुनी^७काशाः पितृणामग्निष्वात्तानां^८ कृष्णाः
 पृपन्तस्त्रैयस्वकाः ॥ १८ ॥

अथ पितॄंष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमित्या लोहि-
 तवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोम-
 वतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनी-
 काशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां
 पितृणामेकोन० ॥ अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशाः
 अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृपन्तः विन्दुयुक्ताः
 त्रैयस्वकाः त्रयस्वकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः सञ्चुरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता
 वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र सञ्चुराः अग्नेयादयः पञ्च-
 दशोक्ताः । तेन कृष्णयोवा अग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सोम्याः
 विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे ॥ अथैकविंशे यूपे । वत्सतयः
 सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः एक० । एताः कर्बुराः
 शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः
 वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥
 एवं ममाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
 शतस्रयं चाम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कृपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय
 कृत्स्नविज्ञान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्चुरद्रे वर्तिका हे-

सन्ताय ककराञ्छिशिराय विककरान् ॥२०॥

अथारण्याः पञ्च उच्यन्ते । अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां
 यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्ति-
 क्रमेण कपिञ्चलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पञ्च अलम्बनीयाः ।
 अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे
 नाडीषु प्लविभशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्चरेषु मृगव्याघ्र-
 सिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु
 हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति । ये पञ्चो
 येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया
 इति तात्पर्यम् । अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न
 ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोष्ठादिद्वयमिधान-
 ग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आटवीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥
 तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्चलान् वसन्ताय
 आलभते नियुनक्ति । त्रीन् कलविड्गान् चटकान् शीषाय ।
 तित्तिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे ।
 ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ अथ
 द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरी पक्षिविशेषौ हेमन्ताय ।
 त्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय
 मण्डूकान्दृम्यो मत्स्यान् मिवाय कुलीपयान्
 वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते । त्रीन्-
 मण्डूकान् भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ शङ्खः ॥
 अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमङ्गाः । त्रीन् कुलीपयान्

जलजान् मित्राय । वीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान्
जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सीमाय ह॒सानालभते वायवे वलाका
इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान् मित्राय म॒द्गून् वरुणाय
चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

वीन् हसान् सीमाय । तिस्रो वलाकाः वकपत्नीः वायवे ॥
अथ चतुर्थेऽवकाशे । वीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् ।
वीन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय । वीन् चक्रवाकान् वरु-
णाय ॥ २२ ॥

अ॒ग्नये कुट॒रुनालभते वनस्पतिभ्य उलू-
कान॒ग्नीषोमाभ्यां चा॒षान॒श्विभ्यां म॒यूरान् मि-
त्रावरु॒णाभ्यां क॒पोतान् ॥ २३ ॥

वीन् कुटरून् कुकुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां
मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकी
काकवैरिणौ । वीन् चापानग्नीषोमाभ्यां वीन् मयूरानश्विभ्यां
वीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सीमाय ल॒वानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान्
गो॒पादी॒र्देवानां पत्नी॑भ्यः कुलीका देवजा॒मि-
भ्योऽग्नये गृहप॑तये पारु॒षणान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सीमाय ॥ अथ
षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सीमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे ।
तिस्रो गोपादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणोः देवानां पत्नीभ्यः ।
तिस्रः कुलीकाः पक्षिणोः देवजामिभ्यः देवबधूभ्यः जामिः

स्रष्टकुलस्त्रियोः । त्रीन् पारुणसंज्ञान् गृहपतयेऽन्नये ॥२४॥

अङ्गे' पारावतानालभते रात्रौ' सीचापूर-
होरात्रयोः सन्धिभ्या' जतूमसिंभ्यो दात्यौहान्
संवत्सराय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेश्वकाशे त्रीन् पारावतान् कलखानङ्गे तिस्रः
सीचापूः पश्चिणीः रात्रौ तिस्रो जतूः पावास्याः पश्चिणीः
अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन् दात्यूहान् कालकण्ठान्
मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥
अथाष्टमेश्वकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्या अखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्-
क्तान् दिवे काशान् दिग्भ्यो नकुलान् वभ्रुकान्-
नवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

भूम्ये अखून् सूपक्तान् त्रीन् पाङ्क्तान् सूपकजातिविशे-
पानन्तरिक्षाय काशान् तद्भेदानिव दिवे त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः
तत्र द्वौ अष्टमः । अथ नवमः एकम् । त्रीन् वभ्रुकानवान्त-
रदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादि-
त्येभ्यो न्यङ्गून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः षपतान्
साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीन् ऋश्यान् वसुभ्यः ऋष्यादयो ऋगविशेषाः । रुद्रेभ्यः
रुरून् । त्रीन् न्यङ्गूनादित्येभ्यः ॥ अथ दशमेश्वकाशे त्रीन्
षपतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशांगाय परस्वत आलभते मिवाय
गौरान् वरुणाय महिषान् बृहस्पतये गवयां-
स्त्वष्ट्र उष्टान् ॥ २८ ॥

परस्वतः ऋग्विशेषानौशानाय । त्रीन् गौरान् ऋगान्
मिवाय त्रीन् महिषान् वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकाद-
शेऽवकाशे त्रीन् गवयान् गोसदृशानारथ्यपशून् बृहस्पतये
त्रीनुष्टान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन् आलभते वाचे
प्लुपीं चक्षुषे मशकान् चक्षुषे ऋक्षाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् प्लुपीन् वक्रतु-
ष्टान् वाचे तत्रार्धे द्वौ प्लुपी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे
एकं प्लुपिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुषे । त्रयो ऋक्षाः थोत्राय
नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणाया-
रथ्यो मेधो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय
मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृष्यः प्रभाय गवयी चिप्र-
श्येनाय वर्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय
शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक
आरथ्यो मेधो वरुणाय । एकः कृष्णो मेधो यमाय । एको
मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्यः शार्दूलाय । एका
गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्तिका चिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः

नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हंस्ती
हिमवते ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलोः हलिच्छो वृषदृ-
शस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को
लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाद्वा वाचे ऋञ्चः
॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः ।
उलो ऋग्विशेषः हलिच्छः सिंहविशेषः वृषदृशो विडालः वै
त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः वक्रः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्का
पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः
रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभञ्जी पक्षि-
विशेषः ते त्रयः त्वाद्वाः त्वष्टृदेवताः ॥ अथ चतुर्दशोऽवकाशे
एकः ऋञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरख्योऽजो नकुलः शका
ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरभृगः पिहो
न्यङ्कः ककटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्वायै चक्रवाकः
॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरख्यो वनजो-
ऽजम्बहागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदे-
वत्याः । क्रोष्टा ऋगलो मायोर्देवस्य । एको गौरभृगः इन्द्रस्य ।
पिहो ऋग्विशेषः न्यङ्कः अपि ककटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै ।
चक्रवाकः प्रतिश्रुत्वायै ॥ ३२ ॥

सौरी वलाका शार्गः सजयः श्रुयाण्डकस्ते

मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविह्वौमी
शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः
पुरुषवाक् ॥ ३३ ॥

वलाका वकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः । अथ
पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः श्याण्डकोऽपि ते मैत्राः
मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सर-
स्वत्यै । श्वावित् सेधा भीमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः
चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सर-
स्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते
वायवे वृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज
आन्तरिचः भ्रवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये
द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडी वाहसः
दार्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । वृहस्पतये
वाचस्पतये वाचो वास्याः पतये इति वृहस्पतिविशेषणम्
इदृशाय वृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ अथ षोडशेऽव-
काशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिचः अन्तरिचदेवतः । भ्रवः
जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः
कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधां कालकां दावा-
घाटस्ते वनस्पतीनां वृकवाकुः सावित्रो ह्यसो

वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य क्रिये
शल्पकः ॥ ३५ ॥

पुरुपमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पचिविशेषः
टार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः
सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते
त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वी
पौडशे ॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य ।
शल्पकः श्वावित् क्रिये देव्यै ॥ ३५ ॥

एण्यङ्गो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते
सर्पाणां लोपाशो आश्विनः कृष्णो रात्रा ऋचो
जतूः सुपिलीका त इतरजनानां जहका
वैष्णवी ॥ ३६ ॥

एणी मृगी अङ्गः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः
ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्वि-
देवतः । कृष्णो मृगः रात्रौ । ऋचः भल्लूकः जतूः सुपिलीका
एतां पचिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहका
गात्रसङ्गोचनौ वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुप-
र्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहि-
तकुण्डूणाची गोलत्तिका तुऽप्सरसां मृत्यवे-
ऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कौकिलाख्यः पचिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥
अथाष्टादशेऽवकाशे । कृष्णो मृगविशेषः मयूरः यर्ही सुपर्णः

गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः
अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित
ऋष्यः कुण्डूणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सर
साम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३० ॥

वर्षाङ्घ्रिर्ऋतूनामाखुः कशो मान्यालस्ते
पितृणां वलायाजगरो वसूनां कपिञ्चलः
कपोत उलूकः शशस्ते निऋत्यै वरुणाचारख्यो
मेषः ॥ ३८ ॥

वर्षाङ्घ्रिः वर्षाभुः मेकी ऋतूनाम् । आखुः मूपकः कशः
मान्यालस्य तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् ॥ अथैकोनविंशे ।
अजगरो महामर्यः वलाय । कपिञ्चलो वसूनाम् । कपोतः
उलूकः शशः ते निऋत्यै । आरख्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्टो घृणीवान् वाध्नि-
सस्ते मत्या अरण्याय सुमरो रुह रौद्रः क्षयिः
कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उद्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान्
तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां ऋषिग्रन्थदीर्घः वाध्निमसी
कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै । सुमरः गवयोऽरण्याय
देवाय । रुहः नृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्षयिः पश्चिमविशेषः ॥
अथ विंशोऽवकाशे । कुटरुः कुण्डुः दात्यौहः कालकण्ठः ते
त्रयो वाजिना देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्षी गृध्रिभ-
स्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः क्षिप्रो जाकृतः

कृकलासः पिप्पकाः शुकुनिस्ते शरव्यायै
विश्वेषां देवानां पृषतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो सृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा
सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः
सृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिद्धो
मारुतः मरुद्देवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी
शुकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः सृगविशेषो
विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुन-
न्मौति योच्यः ॥ एवं पष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव
उक्ताः ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
गतानि अखादयः सौर्यान्ताः पष्ट्यधिकं शतद्वयं कापिञ्जला-
दयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि
नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि नियु-
च्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अशुमेधस्य यज्ञस्य नवभिद्याधि-
कानि चेति ॥ तेषारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु द्विष्ट्याः
॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधररुते वेऽदीपे मनोहरि ।

गतोऽध्यायचतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं दृङ्गिरवकां दन्तमूलैर्दृष्टं वस्त्रैस्त-
गान् दृष्ट्वाभ्यां सरस्वत्या अग्रजिह्वं जिह्वाया
उत्सादमवक्रन्देन तालु वाजं हनुभ्यामप
आस्येन दृषणमाण्डाभ्यामादित्यां शशशुभिः
पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावापृथिवीवतीभ्यां विद्युतं
कनौनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
पार्थाणि पक्ष्माण्यवार्या इक्षवोऽवार्याणि पक्ष्माणि
पार्था इक्षवः ॥ १ ॥

प्रथम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशोऽय-
मध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥ का० [२०, ८, ५, ६] स्विष्टकृ-
द्वनस्यत्वन्तरे शूल्यं हुत्वा देवताश्चाङ्गेभ्यो जुहोत्वमुच्ये
स्वाहेति प्रतिदेवतं शादप्रभृदित्वगन्तेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य
इति । स्विष्टकृद्वनस्यत्वोरन्तरे वनस्यतियागानन्तरं स्विष्टकृ-
द्यागात् पूर्वं शूले अर्पितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात्
प्रजापतये हुत्वा अमुषै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो
देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्चाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे
घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दृङ्गिरित्यादि-पृथिवीं, त्वचेत्यन्तः
संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्य-
ङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय
स्वाहा दद्मः स्वाहा भवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूलैभ्यः स्वाहेत्यादि
पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखा-

न्तरोदितः । स्वपत्ने तु शादं दद्मिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोम-
मन्वाः । देवता भीक्तो द्वितीयया निर्दिश्यते अश्वाङ्गं भोग्यं
द्वितीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित् केवला देवतैव
यथा शुक्लाय स्वाहा क्षुण्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्य-
देवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वीयोनिपक्षतिरिति । तथा
च न्युतिः [१३, ३, ५, १] शादं दद्मिर्वकां दन्तमूलैरित्याज्य-
मवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या
एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्याय-
मर्थः । शादं नाम देवमण्डस्य दद्मिर्दन्तैः प्रीणामौति शेषः
स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च शादं दद्मिः प्रीणामि स्वाहेति
एवमन्यान्यपि योज्यानि । आन्यमवदानानि कृत्वा आन्यमि-
वाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति
शादादिदेवता आख्यायात्यायाज्याहुतीर्जुहोति मङ्गल्यता-
श्वाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्नपिभागाः
कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातोत्यर्थः । अथ
संहितार्थः । दद्मिर्वकान्तैः शादं देवं प्रीणामि । दन्तमूलैर-
वकां देवतां प्रीणामि । वस्त्रेदन्तपोठैर्मृदं देवतां प्रीणामि
वस्त्रं स्वाहेन्तपोठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्वादयः
प्रसिद्धाः । दद्याभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वती अग्र-
जिह्वम् अत्र चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अती विभक्ति-
व्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि ।
जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षष्ठाश्वाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य
विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु-
अत्र देवे द्वितीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं
प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम् हनुभ्या वक्रकैकदेशाभ्यां वाजं देवं
प्रीणामि । आस्थेन सुखेनोपो देवताः प्रीणामि । आस्ताभ्या

वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान् प्रीणामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पश्यान् देवं प्रीणामि । वर्ताः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगक्षणागोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा क्षणाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् शुक्लाय क्षणाय देवाय सुहृतमस्तु यद्वा चतुर्थ्यां खाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजापत्योऽथ दत्त वचनाद्देवोऽध्याहर्तव्यः शुक्लेन क्षणेन चाश्वाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पक्ष्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्वानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि । इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्वानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

वातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाम-
मधरे शौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशिनान्तरमनूकाशिन
वाह्व्यं निवेष्यं मूर्धां स्तनयित्वा निवधिना-
शनिं मस्तिष्केण विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णा-
भ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तदनीमधरक-
रुठेनापः शुष्ककरुठेन चित्तं मन्याभिरदितिं
शीष्णां निर्वृतिं निर्जजल्पेन शीष्णां संक्रोशैः
प्राणान् रेप्याण्यं स्तुपेन ॥ २ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे हे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६, ३, १२२] अनोर्दीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या वाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्धा मस्तकेन निवेप्यं देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्रं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दामिवमरः [२, ६, ६५] मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इप गतौ मस्तकमज्जेति चीरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युत् कनौनकाभ्यां प्रीणामोति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राश्लाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशकुलोभ्यां श्रोत्रं देव प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुक्लयासौ कण्ठश्च शुक्लकण्ठम् कण्ठस्य यः शुक्लो निर्मांसो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । पद्याट्प्रीवा शिरा मन्येति [२, ६, ६५] अमरः श्रीवापद्याङ्गाणि कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या मञ्जायां समजनीति [पा० ३, ३, ८८] क्वप् श्रीवापद्यात्राङ्गीभिश्चितं प्रीणामि । श्रीष्वां शिरसादिति देवतां प्रीणामि श्रीर्षस्य श्रीर्षन्नादेशः गसाटी । नितरां जर्जरीभूतन शिरोभागेन निःकृतिं देवं प्रीणामि । सस्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्घोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्तुप उच्छाये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रप्माणं देवं प्रीणाति ॥२॥

मशकान् केशुरिन्द्रं स्वपसा वह्नेन बृह-
 स्पतिं शकुनिसादेन कूर्माञ्छ्वैराक्रमणं
 स्युराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान् जवं जङ्घा-
 भ्यामध्वानं बाहुभ्यां जास्वीले नारण्यमग्निम-
 तिरुग्भ्यां पूषणं दोभ्यामश्विनावसाभ्यां
 रुद्रं रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरीमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वह्नः
 स्कन्धस्तेनेन्द्र प्रीणामि । कौटुशेन वह्नेन स्वपसा अप इति
 कर्मनाम शोभनमप कर्म पर्याणधारणनरवहनादिक यस्य स
 स्वपाः तेन । शकुनि पक्षो तद्वत् सादो गमनम् पदुल्ल विश-
 रणगत्यादौ घञ वेगवत कूर्दन तेन बृहस्पति देव प्रीणामि ।
 शय क्लीवे खुर पुमान् खुरै कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयो-
 रैक्यम् खूलाभ्या गुल्फाभ्यामाक्रमण देव प्रीणामि । गुल्फा-
 धस्या नाड्यः ऋक्षलास्ताभि कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि ।
 गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्या जव देव प्रीणामि ।
 अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ बाह्व ताभ्या अध्वान देव प्रीणामि ।
 जास्वीर जस्वीरतरो फल रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-
 भागो जास्वीरस्तेनारण्य देव प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तो
 अतिरुचौ जानुदेशो ताभ्यामग्नि देव प्रीणामि । अग्रपाद
 योर्जान्वधो दोषो करो ताभ्या पूषण देव प्रीणामि । अमो
 स्कन्धो ताभ्यामश्विनी देवो प्रीणामि । रोरावसग्रन्थो ताभ्या
 रुद्र प्रीणामि । ३ ॥

अग्नेः पञ्चतिवांयोर्निपञ्चतिरिन्द्रस्य तृतीया

सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्रायै षष्ठी मरु-
 ताः सप्तमी बृहस्पते रष्टस्यै र्यमणो नवमी धातु-
 र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य
 त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाज्ञोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्या-
 हरः । अग्नेः देवस्य पचतिरस्तु । पचः साध्यविरोधयोः बले
 काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तेरत्र पचः
 पार्श्ववाची पचस्य मूलं पचतिः पचात्तिरिति [पा० ५, २,
 २५] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पचस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्य-
 स्थीनि बहुव्रीह्यव्ययवाचानि पचतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रति-
 पार्श्वं त्रयोदश भवन्ति पङ्क्तिप्रतिरक्षस्य बहुव्रीह्य इति
 [कौपीत० ब्रा० १०, ४] श्रुतः । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं
 वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह अग्नेः पचतिः
 प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पच-
 त्याग्नि देवं प्रीणासि । वायोर्निपचतिः नीचा पचतिर्निपचतिः
 द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्ये-
 यम् । तृतीया पचतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पचतिः सोमस्य ।
 अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्था पञ्चमी पचतिः अदित्याः । षष्ठी
 पचतिः इन्द्रास्याः । सप्तमी पचतिः मरुताम् । अष्टमी पचतिः
 बृहस्पतेः । नवमी पचतिर्यमणो देवस्य । दशमी धातुर्दे-
 वस्य । एकादशी पचतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पचतिः वरुणस्य ।
 त्रयोदशी पचतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्राग्नयोः पचतिः सरस्वत्यै निपचति-
 सिवस्य तृतीयापां चतुर्थी निषट्त्वे पञ्चम-
 ग्नी-

षोडशोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णो रष्टमी
 पूष्णो नवमी त्वष्टृ दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य
 द्वादशी यमस्य त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं
 पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वाम-
 पार्श्वस्थि इन्द्रान्वोर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया
 पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी
 अपां देवतानाम् । पञ्चमी निऋत्यै निऋतेः । षष्ठी अग्नीषो-
 मयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य ।
 नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टृः । एकादशी इन्द्रस्य ।
 द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमो त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्ब-
 धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वोर्देवानाह
 दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां
 देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुतां स्तन्वा विश्वेषां देवानां प्रथमा
 कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया
 वायोः पुच्छसग्नीषोमयोर्भासद्दी क्रुञ्चौ श्रोणि-
 म्यामिन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्यां मिचावरुणावृत्वा-
 भ्यामांक्रमणं स्युराभ्यां वलुं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाहान्तराणां देवता आह । विभक्तित्यत्ययः । स्तन्व-
 प्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अथपुच्छोपरि तिस्रोऽस्त्रिपञ्च-
 ङ्गयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमस्य चेत्यमरः
 [२, ६, ६८] कीकसति शब्द करोति कीकसमस्य प्रथमा

कीकसां प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाव्यास्थिपङ्क्ति-
 विच्छेपां देवानां प्रथमकीकसैर्विखान् देवान् प्रीणामि । द्विती-
 यास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि
 कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि ।
 वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेत तौ
 भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्ग्रामग्नीषोमौ
 प्रीणामि । क्रुञ्चौ योणिभ्यां पुनः पूर्ववदद्वात् तृतीया कटिः
 योणिः कुकशतीत्यमरः [२, ६, ७४] योणिभ्यां दक्षवा-
 नाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती
 ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीबे पुमानूरित्वमरः [२, ६, ७३]
 ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ
 अलाभ्याम् अलमन्वर्थे गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्ती
 अली वङ्गणी ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्यूरी
 स्यूली स्त्रियौ नितम्बाधोभागी नाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि ।
 कुप निष्कर्षे कुप्येते तौ कुष्टौ नितम्बस्त्रौ कूपकौ आवर्तौ
 ककुन्दरशब्दवाचौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन् स्खलगुदया सर्पान्
 गुदाभिविद्भुतं आन्तैरपो वस्तिना दृषणमा-
 रडाभ्यां वाजिनं शेपेन प्रजां रेतसा चापान्
 पित्तैर्न प्रदूरान् प्रायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥७॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः स्खलान् तैर्न पूषणं देवं
 प्रीणामि । गुदं त्वपानं प्रायुर्नद्यमरः [२, ६, ७३] स्त्रीत्वं
 खान्दमम् स्खला चामी गुदा च स्खलगुदा तथा गुदस्य स्खल-
 भागेन अन्धाहीन् प्रीणामि । अन्याय ते अद्भ्यस्य सर्पान्मान् ।
 सर्पान् गुदाभिः स्खलगुदातिरिक्तैर्गुदभागीः सर्पान् प्रीणामि ।

विद्धत आन्त्रैः अन्त्रैः पुरीतदित्यमरः [२, ६, ६६] अम गतौ
 भजने शब्देः प्रमतिः भजत्यनेनात्रमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः
 अन्त्रसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विद्धतो देवान् प्रीणामि । अपो
 वस्तिनाः वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः [२, ६, ७३] वसति
 मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो
 देवताः प्रीणामि । सुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमरः २, ६,
 ७६] अण्डः एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांस-
 पिच्छाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजितं देवं
 प्रीणामि शिशो मेट्रो मेहमशेषसी इति [२, ६, ७६] अमरः
 शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजां
 रेतसा शुक्रा तैलोरेतसो च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेति [२, ६,
 ६२] अमरः रोह् छवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां
 देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति स्रंसते पित्तं धातुविशेष-
 स्तेन चापान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गु-
 दसुक्तातिरिक्तं तेन गुदद्वतीयभागेन प्रदरान् देवान् प्रीणामि ।
 कूश्मान् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्टयां
 शकस्य विष्टायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्युं दिशां जच-
 वोऽदित्यै भसज्जीमूतान् हृदयौपशेनान्तरिक्षं
 पुरीतता नभ उदयुषे चक्रवाक्रौ मतस्त्राभ्यां
 दिवं वृक्षाभ्यां गिरीन् लाशिभिरुपलान् स्त्रीज्ञा
 वल्मोक्तान् क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान् हिराभिः
 सवन्तीङ्गदान् कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण
 त्रैश्वानुरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे पष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः
 [२, ६, ७०] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्य-
 भागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि ।
 पाजसे वलाय हितं पाजस्यं वलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः ।
 सन्धी तस्यैव जत्रणी इति [२, ६, ७८] अमरः अमकचयोः
 सन्धिर्जत्रु । जायत इति । पुंस्त्वमार्पणं तानि दिशां देवता-
 नाम् । भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं
 तददित्याः अस्तु । पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये
 उपशेते हृदयौपशं हृदयस्य मांसं तेन जीमूतान् प्रीणामि ।
 पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि ।
 उदरे भवमुदर्यमुदरस्य मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरा-
 वयवाद्यत् । ग्रीवाधस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
 मतस्त्रे ताभ्यां चक्रवाकी देवी प्रीणामि । वृकाग्रमांसमित्य-
 मरः [२, ६, ६४] वृक आदाने वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृका
 नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति चीरस्वामी वृका मुख्यं मांसं
 तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृको कुचिस्थी मांसगोलकावास्त्र-
 फलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाग्रन्ति भुञ्जतेऽन्वानीति
 प्राशयः मिश्रमूलनाद्यः तन्नाडीहारैवान्नस्य देहे सञ्चारात्
 रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन् देवान् प्रीणामि । गुल्मस्तु प्रीहा
 पुंसीति [२, ६, ६६] अमरः हृदयवामभागे शिथिली
 मांसभागः पुष्पसमन्तः प्रिह गतौ प्रीहते प्रीहा नान्तः तेन
 उपलान् देवान् प्रीणामि । तिलकं स्त्रीमित्यमरः [२, ६, ६५]
 स्त्रीमति स्त्रीमा उदर्या जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकत्
 स्त्रीमा वामे प्रीहा पुष्पसयेति वैद्या इति चीरस्वामी स्त्रीमा
 गलनाडीति कर्कः । तैर्वल्मीकान् देवान् प्रीणामि । ग्लायन्ति
 ग्राम्यन्ति ग्लायो हृदयनाद्यः ताभिर्गुल्मान् देवान् प्रीणामि ।

हरन्त्यन्नरसमितिः हिरा असवाहिन्यो नाद्याः ताभिः स्वन्तीः
 देवताः प्रीणामि । पिचण्डकूची जठरोदरतुण्डमित्यमरः
 [२, ६, ७७] जठरस्य दक्षवामभागी कूची ताभ्यां हृदान्
 देवान् प्रीणामि । हृदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मना-
 क्रीत्येन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ५ ॥

विष्टृतिं नाभ्या घृतं रसेनापो यूष्णा
 मरीचौरविप्रुडभिर्नीहारमूष्णया शीनं वसया
 प्रुष्वा अशुभिर्जादुनीदूषीकाभिरुक्ता रक्षा-
 सिचित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा
 जुस्वकाय स्वाहा ॥ ६ ॥

नाभ्या उदराधःस्यग्रन्यिना विष्टृतिं देवतां प्रीणामि ।
 रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विपरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये
 देहधात्वस्युपारदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा
 घृतं देव प्रीणामि । यूपः कथितो रसः पृथिव्यादिना [पा०
 १, १, ६३] यूपनादेशः यूष्णा पक्काश्वरसेनापो देवताः
 प्रीणामि । घृपन्ति विन्दुघृपताः पुमांसो विप्रुपः स्त्रिय इत्य-
 मरः [१, २, २१] विप्रुडभिर्वसाविन्दुभिर्मरीचौदेवताः
 प्रीणामि । ऊष्णाणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शष्पसहा भ्रपीति
 विश्वः ऊष्णा शरीरगतनौष्येन नीहारं देवं प्रीणामि ।
 नेटस्तु वपा वसेति [२, ६, ६४] अमरः वस्ते मांसमिति वसः
 शब्दमांसस्य यः स्रेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया
 मांसस्रेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अशु नेत्राभ्यु रोदनमित्यमरः
 [२, ६, ८३] अशुभिर्नेत्राभ्युभिः प्रुष्वाः देवताः प्रीणामि ।
 दूषिका नेत्रयोर्मत्तमित्यमरः [२, ६, ६०] दूषीकाभिर्नेत्रमलैः

द्वांदुनीर्देवताः प्रीणामि । : रुधिरं ऽसृग्बोहितास्ररक्तचतजशी-
 णितमित्यमरः [२, ६, ६४] अस्यते सृज्यते इति वा असृक्
 रुधिरं पद्म इत्यसन्नादेशः [पा० ६, १, ६३] अस्त्रा रक्षांसि
 प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि ।
 रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोरिति विश्वः रूपेण
 सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा
 पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥
 अत्र अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयाग्रेणेत्यादि व्यावापृथिवीभ्यां
 स्वाहेत्यन्ता अपि [३८, ८-१३] आहुतोर्जुहुयात् अश्वमेधि-
 कत्वात् ॥ का० [२०, ८, १८] अवभृथेद्यन्ते ऽश्व, मग्नस्य
 पिङ्गलस्य खलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुष्वकाय
 स्वाहेति । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुष्व-
 कायेति मन्त्रेणाज्यं सक्तद्दृहीतं जुहुयात् कौटुम्बस्य पुंसः जले
 मग्नस्य पिङ्गलाचस्य खलतेः खल्वाटस्य विक्लिधस्य टन्तुरस्य
 शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गा-
 यत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभट्टा । जुष्वकाय वरुणाय स्वाहा
 सुहुतमस्तु वरुणी वै जुष्व इति न्युतः [१३, ३, ७, ५] । एषा
 चान्तर्जले जप्ता पापनायिनी तदुक्तं हारीतेन जुष्वका नाम
 गायत्री वेदे वाजमनेयके । अन्तर्जले सक्तज्जप्ता ब्रह्महत्यां
 व्यपोहतीति ॥ ८ ॥

हिरण्यगर्भः समवतृताये भूतस्य जातः
 पतिरेक आसीत् । स द्वाधार पृथिवीं वाम-
 तेनां कक्षौ देवाय हविषा विधेम ॥ १० ॥
 यः प्राणतो निरुपतो महित्वेक इद्राजा

जगतो वभूव । यं वृशे अस्य द्विपदञ्चतुष्पदः
 कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ११ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः
 प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां यान्यानुवाक्याः ॥ इति व्याख्याते
 [२३, १, ३] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं
 रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
 कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम- हविदेवः
 विभक्तिव्यत्ययः कश्चिदस्य सर्वनामत्वमार्पणम् । इमे हिमवन्तः
 बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्विती-
 यार्थं सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान् हिमवत्प्रभृत्यद्रीन्-
 यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः महित्वेति विभ-
 क्तोराकारः । रसा नदी रमतेः शब्दकर्मण इति [निरु० ११,
 २५] यास्क । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वेमाहुः ।
 इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वेमाहुः यस्य
 बाहू भुजौ जगदक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद् यस्य प्रजापते-
 र्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मादा बलदा यस्य विश्वं उपासते
 प्रशिष्यं यस्य देवाः । यस्य छायासृतं यस्य मृत्युः
 कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमिति व्याख्यातम् । आत्मानं
 ददाति आत्मादाः उपामकानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति

बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिष्यं
शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिष्यमुपासते । तदुक्तम् यस्य
ज्ञेयावधिं ज्ञानं शिचावधि च शासनम् । कार्यावधि च कर्तृत्वं
स स्वयम्भूः पुनानु व इति । किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञान-
पूर्वमुपासनम् अमृतं युक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः मृत्युः
संसारहेतुः । तदुक्तम् ये तद्विदुरमृतास्ते भवेन्त्वद्येतरे दुःखमे-
वोपयन्तीति [श्वेताश्वतरोपनिष० ३, १०] ॥ १३ ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽद्व्या-
सो अपरीतास्त उद्भिदः । देवा नो यथा सद-
मिदं वधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो द्विवे द्विवे
॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याव्यानुवाक्या दश ऋचो
विश्वदेवदेवत्या गीतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो
यज्ञाः सङ्ख्या वा नोऽस्मान् प्रति प्रायन्तु आगच्छन्तु यज्ञ-
कर्तारो ययं भवेमन्त्ययः । कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः
भदि कल्याणे कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अद्व्यासः
मर्वतोऽनुपहिंसिता निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता
अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनाचित् फलानुमेया इत्यर्थः ।
उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारो यज्ञान्तराणां
प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किञ्च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं
सदमित् सदैव वधे वधे असन् भवन्ति तथा क्रतवः प्राय-
न्तित्यर्थः । सदमित्यर्थं सदायं । कीदृशा देवाः अप्रायुवः
प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यान्ति किप् तुगभाव
प्रायः न प्रायुवः अप्रायुवः अनान्तमा अस्मान् वधे भवन्ति-

त्वर्थः तथा दिवे-दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः
॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां
रातिरिभि नो निवर्तताम् । देवानां
सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु
जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना वृद्धिः
नोऽस्मान् प्रति अभिनिवर्ततामस्मदभिमुखी भवतु । कीदृ-
शानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजु-
यन्तस्तेषाम् इणः शब्दप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं
साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्वच्-
च्छजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्वजन्ताच्छब्द साधुं यजमानं
कामयमानानामित्यर्थः । किञ्च देवानां रातिः दानं नोऽस्मा-
नभिनिवर्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्ध-
दाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदेर्लिटि
उत्तमबहुत्वे रूपं संहितायां दीर्घः । देवा नोऽस्माकं सखीनां-
मायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान् पूर्वया निविदा ह्यमहे वयं भगं
मित्रमदितिं दक्षमस्त्रिधम् । अयमणं वरुणा
सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत्
॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा
वेदरूपया वयं तान् प्रसिद्धान् देवान् ह्यमहे षाड्ययामः ।

निविच्छब्दो वाग्वाचकः । तान् कान् तत्राह भगं मित्वमदिति
 देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना
 अश्विनी । अस्मिधमिति भगादीनां विशेषणम् न स्रेधते
 च्योतते सोऽस्मिन् तमच्यतसद्भावम् । किञ्च गोभनं भगं भाग्यं
 यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसंहिता नोऽस्माकं
 मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता
 पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो
 मयोभुवस्तदाश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु-
 वा गतिगन्धनयोः लोट् प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः ददात्विति
 यावत् । कौटुशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात्
 तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्री
 पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत्
 हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणी-
 ग्रावाणः दृपदः तत् भेषजं वान्तु ददतु । कौटुशा ग्रावाणः
 मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः ।
 हे अश्विना अश्विनी ! युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषज-
 प्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कौटुशौ युवां
 धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृह्णवहारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशान् जगतस्तस्युपस्पतिं धियञ्चिन्व-
 न्वसे ह्रमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसाम-
 सद् वृधे रक्षिता प्रायुरदध्वः स्वस्तये ॥ १८ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं ह्यमहे आहुयामः । कीदृशं
तम् जगतः जङ्गमस्य तस्युपः स्यावरस्य च भूतजातस्य पतिं
पालकम् । धियञ्चिन्व धियं धुषिं जिन्वति प्रीणातीति
धियञ्चिन्वस्वम् अलुक् वुद्धिसन्तोपकारकम् जिन्वतिः प्रीण-
नार्थः । किमर्थं ह्यमहे अत्रसे अवि तु तर्पयितुं तुमर्थं असे-
प्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृधै स्वस्तये
कल्याणाय च असत् भवतु तथा ह्यमहे इत्यर्थः । कीदृशः
पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः
पालकः पुत्रादीनाम् । अदध्वः अनुपहंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यी अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

विराटस्थानाः । आद्यौ पादौ नववर्षी तृतीयो दशकः
तुर्यो व्यूहैकैकादशकः नवकी वैराजस्त्रैष्टुभयेति वचनात् ।
इन्द्रः नोऽस्मभ्य स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः
वृद्धश्रवाः वृद्ध महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति
ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं
वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यी रथो गर्तुडो वा नः स्वस्ति-
दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहंसिता नेमिश्च-
क्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुर्नोऽस्मभ्य स्वस्ति
ददातु ॥ १९ ॥

एषदम्वा मरुतः षष्टिमातरः शुभं यावानो
विदधेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूर-
चक्षुसी विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अथसानेन हविलक्षणेन हेतुना
इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कौटुशा मरुतः पृषदश्वाः पृषत्यः
पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः
पृषत्योः मरुतामिति [निघ० २, १५, ६] वचनात् । यद्वा
पृषन्तः श्वलाः अश्वाः येषां ते । पृश्निर्वीर्गोर्दितिर्वा माता
जननी येषां ते पृश्निमातरः । शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति
प्रापयन्ति वा शुभयावानः आतो मन्त्रिति [पा० ३, २,
७४] वनिप्रत्ययः । विदधेषु यन्नगृहेषु जग्मयः गमन-
शीलाः आहृगमहनेति [पा० ३, २, १७१] किः । अग्नि-
जिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा
इति श्रुतः हुताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः ।
सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरच-
क्षसः । किञ्च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं
यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैः सुष्टुवाग्ँसस्तनूभि-
र्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः ! कर्णेभिः कर्णेः भद्रं कल्याण-
मनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः ! यजन्तं वायन्ते रक्षन्ति
यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम
बहुलं हृन्दसीति [पा० ७, १, ७६] हलादी अक्षिशब्दस्या-
नङ्ङादेशः । किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं
देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यशु-
वी-
महि प्राप्नुयाम । कौटुशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः प्रवयवैः कर-

चरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा बुताः तुष्ट्वांसः
भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नञ्चक्रा
जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

हे देवाः ! शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं
यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नो-
ऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुष्व करोते-
र्लिटि मध्यमवहुषचनम् इत्यचोऽतस्त्रिङ् इति [पा० ६, ३,
१३५] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा०
६, ३, १३६] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवते-
त्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रामोऽस्मात्पुत्राः पितरो
भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः
तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हिंसिष्ट
रिपतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कौटशमायुः
गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्र-
दण्डं सृत्य मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्म-
दण्डाः सर्वे प्रयत्राः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स
पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च
जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

मन्वदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः
तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता
पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः ।

पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातसुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनियमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वा-
दितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि
अदितिः अदितौनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥२३॥

मा नो^१ मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋतु-
चा सकृत् परिख्यन् । यद्वाजिनो^१ देवजातस्य
सप्तैः प्रवक्ष्यामो^१ विदधे^१ वीर्याणि ॥ २४ ॥

का० [२०, ८, ७] मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवा-
काभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकह-
येन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाच्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यद-
श्नस्त्राष्टकावित्युक्तेः षोडशाश्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेः ।
हाविंशतिर्ऋचोऽश्नस्तुतिपरत्वादश्नदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमो-
दृष्टाः अत्र एष छाग इति [२६] तृतीया यूपत्रस्का इति
[२८] पृथी एते हे जगत्यौ । ततः षोडशभिर्होमः पङ्क्तिः
स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः अश्नस्तोमीय ए इत्वा द्विपदा जुहो-
तीति श्रुतेः । अथ मन्वार्यः । विदधे यत्र वाजिनोऽश्नस्य
वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र
मित्रादयो देवा नोऽस्मान्ना परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यानं
निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽडिति [पा० ३, १, ५२]
चुरङ् न माष्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अङ्भावः अस्मा-
भिर्देवाः स्तुत्या न त्वग्नादयस्त्रिर्यश्च इति यद्यपि निन्दोचिता
तथाप्यश्नरूपेण देवानामिव स्तुतिः क्लियते । कीदृशस्य वाजिनः
देवजातस्य देवात् सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सुरा-
दश्नं वसवो निरतटेत्युक्तेः [२८, १२] । सप्तैः सप्त सप्तन्धे

सपतिः देवैः सह युज्यत इति संतिस्तस्य । के-माः निन्दन्तु
 तां नाह मित्रः अहरभिमानो देवः वरुणः रात्ररभिमानो देवः ।
 अयमा आदित्यः । आयुः एति सततं गच्छतीति आयुर्वायुः ।
 इन्द्रः देवराजः । ऋभुचाः ऋभवो देवाः चियन्ति निवसन्ति
 यस्मिन् स ऋभुचाः देवाधारः प्रजापतिः यदा श्रयति व्याप्नोति
 सर्वमिति इति ऋभुचाः अर्तेर्भुचिन्प्रत्ययः पथिमथृभुचामा-
 दिति [पा० ७, १, ८५] सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा
 ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णासा प्रावृतस्य रातिं
 गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङ्जो नेत्य-
 द्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥२५॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य सुखतो सुखापे गृभीतां गृहीतां
 रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय
 रात्रिदुतयेषं प्रयच्छतीत्युक्तेः तदा यजः क्षायः अप्येति भक्ष
 ष्यायागच्छति । कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्राश्नति पूर्वं गच्छति
 सुप्राङ् ललाटे वह इत्यर्थः कृष्णधोव आग्नेयो ललाटे पुरस्ता-
 दित्युक्तेः [२४, १] तथा मेम्यत् यद्भानुकरणम् ने मे इति
 शब्द कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य नानावर्णं
 इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूष्णौ तयोः
 देवताहन्वेति [पा० ६, ३, २६] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य
 पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभि-
 वदोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः [२४,
 १] । दुतयेपमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिवद्भावजौ
 भक्षायोगच्छत इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन
 जानेन प्रावृतस्य संवृतस्य आलभन्काले स्नापितस्य निर्णेजनं

निर्णिकं तथा निजतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् । तथा रिक्षंसा
प्रावृतस्य आच्छादितस्य रिक्ष इति धननाम [निघ० २, १०,
२] धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्म-
णौन् केसरपुच्छेषु पत्रं आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो
भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पु-
रोडाशमर्वता त्वष्टेन सौश्रवसाय जिन्वति
॥ २६ ॥

यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना विगवताश्वेन पुरः पुर-
स्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात् । कीदृशः छागः पूष्णो
भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः
आग्नेयो रराटे इत्युक्तत्वात् [२४, १] । तथा विश्वदेव्यः
विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवाहंः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा
त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं छागं
जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य
सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यज्ञेऽमृतानां
स्वर्गाप्तेरुक्तत्वात् । किम्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति
तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरो डाशन्ते
ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्वातव्यम् ॥ २६ ॥

यद्द्विप्युमृतुशो देवयानं विमानुषाः
पर्यश्वं नयन्ति । अर्चा पूष्णाः प्रथमो भाग
एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नुजः ॥ २७ ॥

मानुषा, मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा भृशं त्रिः परिण-
यन्ति वारत्रयं पर्यग्निकुर्वन्ति । कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे
हितं, हविर्योग्यम् । अतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं
देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगा-
मिनं वा यदा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगति-
मित्यर्थः । अत्राग्निं समये पर्यग्निकरणकाले पूषणः पोषकस्य
वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति गच्छति ।
किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् खशब्देन ज्ञाप-
यन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो आवग्राभ
उत श्स्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरं हतेन
स्त्रिष्टेन वचना आष्टणध्वम् ॥ २८ ॥

हे होवादेय ऋत्विजः ! तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन
वचनाः नदीः घृतकुल्याद्याः आष्टणध्वं घृतपयोदधिपयस्या-
पुरोडाशमांसैः पूरयत । वहन्तीति वचनाः । यज्ञं सम्पाद्य
फलं साधयतित्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरं हतेन रलयोरेक्यम्
सुष्टु अलं हतेन विप्रद्विर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्त्रिष्टेन
सुष्टु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह होता आहता देवानां
तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप
आजनः क्वच् क्वध्वरपृतनस्यार्चि लोप इति [पा० ७, ४,
३८] टिलोपः ततः क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०]
उप्रत्ययः । आवयाः आभिसुख्येनावयजतीत्यावयाः श्वेतवाहो-
क्यशासिति उस् आवयाः प्रतिप्रस्याता पवे यज इति [पा०
३, २, ७२] खिन् अवाप्योरिति अयस्याप्तोपः । अग्निमिन्धः
अग्निमिन्धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् अग्निमिन्धोरिन्ध

इति [पा० ६, ३, ७० वा० ६] सुम् । यावग्राभः यावशो गृह्णाति स्तौति यावग्राभः कर्मखण्ड हस्य भः यावस्तोता । उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनी विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तत्विगुपलक्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः पृथक्ध्वमिति सम्बन्धः । २८ ।

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चूपालं ये अश्व-
यूपाय तक्षति । ये चार्वाते पचन्त्सुम्भर-
न्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरथमभिगूर्तिरयमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इति व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् शपि इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७, १, ५८] नुमागमः । तेषां केषाम् चै यूपव्रस्काः यूपाय व्रक्षन्ति तत्रं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूप वहन्ति ते यूपवाहाः कर्मखण्डं छिन्नस्य यूपस्य बोधारः । ये च अश्वयूपाय अश्वदन्धनयूपार्थं चपालं तक्षति यूपार्थे भागे स्वार्थं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । चपालो यूपकटक इत्यमरः [२, ७, १८] तच्च तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उतो अपि च ये नराः अर्वाते अश्वाय पचनं पचन्तेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं सम्भरन्ति सहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान् प्रीणात्वित्यर्थः । २९ ॥

उप प्रागात् सुमन्मेऽधायि मन्त्रं देवानाम्मा-
शा उप वीतष्टः । चन्वेन विप्रा ऋषयो
मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा सुवन्धुम् ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयंसुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदि-
त्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत् स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः [निर्ः
६, २२] तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च
अयं वीतं पुष्टं पृष्टं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्टं यस्य अश्व-
पृष्टमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्टोऽश्वो देवानामाशाः
मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण क्रिया-
वृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठां निमित्ते
सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं सुवन्धुं चक्रम कृतवन्तः
संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्ध-
वन्तः एनमश्वं विप्रा सिधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्वि-
जोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद् वाजिनो दामं सन्दानमर्वतो या शी-
र्षया रशना रज्जु रस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये
दृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवावद्वा रज्जुः
यच्च सन्दानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षस्या शीर्षं भवा
शीर्षस्या शिरोवद्वास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे कन्दसीति
[पा० ४, ४, ११०] यत् मे च तंक्षित इति [पा० ६, १, ६१]
शीर्षन्नादेशः तित् स्वरितम् । कटिस्या रशना रज्जुः अस्या-
न्यापि या रज्जुः । वायवा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये सुखे
प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षितं यत् दृणं हे अश्व ! ते तव सर्वा सर्वाणि
ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं
प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमायास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरी

स्वधितौ लिप्तमस्ति । यद्वस्तयोः शमितुर्नखेषु
सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

भक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाय भक्षितवनी अश्रा-
तेर्लिप्तं क्रविषः इति कर्मणि पठौ । वायवा यत् मांसं स्वरी
पशुञ्जनकाले लिप्तं लिप्तमस्ति स्वस्था पशुमनक्तोति श्रुतेः ।
यत् स्वधितौ शशे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च ।
यच्च शमितुर्नखयोः क्षिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे
अश्व ! सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु
वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

यदूर्ध्वमुदरस्थापवाति य आमस्य क्रवि-
षो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्व-
न्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊर्ध्वमोपज्जोर्णदृषपुरीषं यत् अपवाति अप-
गच्छति । भक्षितमपक्वमामाशयस्वमूर्ध्वमुच्यते । आम-
स्थापकस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः
विशमितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु ।
उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देव-
योग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमी-
पत्यक्तं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः । ३३ ॥

यत्ते गात्राद्ग्निसा पच्यमानाद्भि शूलं
निहतत्वावधावति । मा तद् भूज्यामाश्रिष्यन्मा
दृषोषु देवेष्वस्तदुशुभ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

हे अश्व ! आग्निना पच्यमानास्ते तव गात्रात् यस्तेरात्

यत् जप्सा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति । तथा निह-
तस्य निःशेषेण हुतस्य यत् अद्गं शूलमभि अवधावति शूलेन
पाके क्रियमाणे यन्निगच्छति तन्निर्गतमूष्माद्गादिकं भूम्यां
मांसात्प्रिपत् भूम्याच्चिष्टं मा भूत् त्रिपेः पुषादित्वात् चूर्णम् ।
तथा दृषेणु मात्प्रिपत् विशसनसमये दृषणलग्नं मास्तु । किं
तर्हि तत्पतितं दृषणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु रा दाने ।
कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः
कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः शवादेशः ॥ ३४ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्कं य ईमाहुः
सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो मांसमिच्छा-
सुपासते उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ३५ ॥

ये जनाः पक्कं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्क इति
जानन्ति । य ईम् ईमित्यव्ययं चार्थं ये च इत्याहुः एवं कथं
यन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः
सकाशादुत्तरयेति । ये च जनाः अर्वातोऽश्वस्य मांसमिच्छा-
सुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुर्वन्ते । उतो अपि च तेषां
पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणात् ।
यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्कं वाजिनं
परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः
पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसमि-
च्छासुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः सद्दृष्योऽस्मान्
प्रीणात् सफलो भवत्वित्यर्थः । ३५ ॥

यन्नीचणं मांस्यचन्या उखाया या पात्रा-
णि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्णयापिधाना

चरुणामुद्धाः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवादिकः । एते केतानाह यत् उखायाः स्यात्याः नीचणं नितरामीघणं पाकपरोच्चार्य दर्शनम् । कौटुश्या उखायाः मांसचन्याः मांसं पचते यस्यां सा मांसचनी । तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः कारणाधिकरणयोद्येति [पा० ३, ३, ११७] खट् मांसस्य पचि युङ्घञोरिति [काशिका० पा० ६, १, १४४] मांसस्याकारलोपः टिड्ढाणाञ्जिति [पा० ४, १, १५] डीप् । तथा यूष्णः पक्करसस्य आसेवनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्मत्रिति यूषशब्दस्य यूषज्ञादेशः । यानि च चरुणा मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि । कौटुश्यानि तानि ऊष्णस्था ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्णस्थानि ऊष्णशब्दाद्वारणार्थं यप्रत्ययः आच्छादने ऊष्मा वह्निर्न यातीत्यर्थः । तथा अङ्गाः चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विशसनकरणभूताः स्वधित्वादयः । एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निध्वी नयीद् धूमगन्धिमीखा श्वाज-
न्यभिविहता जघ्निः । इष्टं वीतमभिगृत्तं वषट्-
कृतं तं देवासुः प्रतिगृह्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पश्यमानाश्वावयव ! अग्निः त्वा त्वां मा ध्वन-
यीत् ध्वनिं मा कारयतु ध्वनी सति भाण्डभङ्गः स्यात् दृष्टं-
मानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु नोनयति ध्वन-
यतीत्यादिना [पा० ३, १, ५१] खन्ताच्चङ्प्रतिषेधः घन्त-
चण्येति [पा० ७, २, ५] वृद्धभावः । कौटुशोऽग्निः धूमगन्धिः

धमस्य गन्धो लेश यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति
 [पा० ५, ४, १३६] धूमादिकारः । किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन
 दौष्यमाना उखा खाली मा अभिविह्व मा चलतु ओविजौ
 भयचलनयोः लुडि तडि भालो भलीति [पा० ८, २, २६]
 सिलोपे रूपम् न माड्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः ।
 कीदृशी उखा जघ्निः जिघ्नति गन्धं गृह्णातीति जघ्निः आह्वग-
 मेति [पा० ६, २, १७१] किन्तुमत्वयः अधिष्ठात्रा देवताया
 घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति प्रति-
 गृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्नीभिः पर्यग्नि-
 क्ततम् अभिगूतं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तम् वपट्कृतं वपट्-
 कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्डीश-
 मर्वतः । यच्च पपी यच्च घासिं जघाम सर्वा-
 ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम्
 निषदनं नितरां सीदत्यस्त्रिति निषदनमुपवेशनस्थानम्
 विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् मर्व-
 वाधिकरणे ल्युट् यच्चार्यतोऽश्वस्य पड्डीशम् पदेषु विशति
 पड्डीशं पादवन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः
 आलभ्यसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि ।
 किञ्च यच्च पपी यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणा-
 दिकं जघाम भक्षितवान् घसृष्ट अदने लिट् हे अश्व ! ता
 तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु ।
 देवार्यस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्रित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणन्वधीवासं, या हि-
रण्यान्यस्यै । सन्दानमर्वन्तं पड्डीं शं प्रिया देवे-
ष्वायामयन्ति ॥ ३६ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति
आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः ।
कानोत्वत आह अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्तु-
सुपस्तृणन्ति स्तृञ् आच्छादने क्रपादिकः तथा या यानि हिरे-
णानि सौवर्ण्यकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा
अर्वन्तम् पृथगर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं
पड्डीं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि
प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३६ ॥

यत्ते सादे महसा शुक्लतस्य पाष्णार्वा वा
कश्या वा तुतोद । सुचेव ता हविषो अध्व-
रेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

हे अश्व ! अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पाष्णार्वा
पादाधोभागेन कश्या वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने
लिट् सदनं सादः घञ् कीदृशस्य तव महसा बलेन शुक्लतस्य
शुक्लतमस्यास्ति शुक्लतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं
कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्श्विकया
ताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाह सूदयामि मूढ चरणे चुरादिः
चारयामि यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः
हविषः सुचेव हविराग्धादिकं यथा सुचा जुहा सूदयामि
तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोर्वङ्क्रीर-
 च्छ्वस्र् स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा
 वयुना कृणोत परुप्परनुघुष्या विशस्त ॥४१॥

स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्
 वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वस्थीनि समेति
 सम्यगागच्छति छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः
 वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत इत्यर्थः । देववन्धोः
 देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा । भावी
 निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्कयः अजादीनां पङ्क्तिः ।
 अतो हे ऋत्विजः ! वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि
 अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधि-
 तिना छिन्नानि सच्छिद्राणि यतन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत ।
 किञ्च परुः परुः ग्रस्थिर्ना पर्वपरुपीति अमरः नित्यवीप्तयो-
 रिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम् प्रतिपर्वं प्रत्यवयवम् अनुघुष्य
 इदमिति नान्ना संशब्दा यूय विशस्त विशसनं छेदं कुरुत
 शसु हिसायाम् छान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे
 स्वादिः तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] मध्यमवहुवचनस्य
 तवादेशः ततो गुणः । अनुघुष्य घुपिर् शब्दे क्तौ ल्यप् ॥४१॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता हा यन्तारा भव-
 तस्तद्य ऋतुः । या ते गात्राणाञ्चतुथा कृणोभि
 ता ता पिण्डानां प्रजु होम्यग्नी ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्या-
 श्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्व । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापति-
 र्वाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शसेस्तृच् । तथा यन्तारा यन्तारौ निय-

मकर्तारौ वा ही द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः । तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] इत्यप्रकृतिभावौ । एवमश्वस्य विशसिद्यन्तृनुक्ताध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ! ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसस्वन्यनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि छिनन्मि कृञ् वधे स्वादिः ऋतुया ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपत् प्रिय आत्माप्रियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृधुरविश-
स्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः
॥ ४३ ॥

हे अश्व ! प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं दुःस्वितं मा कार्पीत् तव देहवियोग-जनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किन्भूतं त्वाम् अप्रियन्तम् अध्येतीत्यप्रियन् तम् देवलोकं गच्छन्तम् अपिपूर्वादेतेः शटप्रत्ययः । किञ्च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्यापयतु सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्ष्यन्तश्च लुङि घञि तिष्ठते-रिदिति [पा० ७, ४, ५] इकारे ह्यते द्वित्वादि । किञ्च शमिता ते त्वं गात्राणि अङ्गानि प्रतिहाय व्यक्षा गास्त्रोक्तक्रमं त्यक्षा असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथच्छिन्नानि मा कः ना कार्पीत् करोतेर्लुङि मन्वे घमचुरेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] घुर्घुक् गुणे हल्ङ्याविति [पा० ६, १, ६८]

तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां
दीर्घः । कौट्यः शमिता गृध्रुः गृध्वतीति गृध्रुः लुब्धः
केवलं मांसग्रहणेच्छुः अत एवाविशस्ता न विशेषेण शसति
हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा मा
च्छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ एतन्मिथ्यसे न रिप्यसि देवा-
२॥ इदेपि पृथिभिः सुगेभिः । हरी ते युञ्जा
पृथती अभूतामुपास्याह्राजी धुरिरासभस्य ॥४४॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व ! त्वमेतन्नैव मिथ्यसे
इतराश्ववत् सृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्विद्यमानत्वात् अत
एव न रिप्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिपतेर्यकि
परस्त्रैपदमार्पम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते
तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः
सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पृथिभिर्मार्गैः देवयानरूपैः देवान्
इत् एपि देवानेव गच्छसि अथो युञ्जा मदुक्तिः । कथं देवान्
प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ! ते तव हरी इन्द्राश्वी युञ्जा
युञ्जी रथे युञ्जी अभूतां भविष्यतः प्राशंसायां भूतवच्चेति
[पा० ३, ३, १३२] भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी इन्द्र-
स्येति यास्कः [निघ० १, १५, १] तथा पृथती मरुतां वाह-
नभूतं तव युञ्जी अभूताम् पृथन्वो मरुतामिति [निघ० १,
१५, २] । युद्धक्षेत्रे युञ्जी ऋत्विग्दृष्टगिव्यादिना [पा० ३, २,
५८] किन् किन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा० ८, २, ६२] कुलम्
युजेरसमासे इति [पा० ७, १, ०१] तुम् सुपां सुलुगिति
[पा० ७, १, ३८] विभक्तेरात्वम् । किञ्च रासभस्याश्विवा-

हनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्यात्
उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवा-
हनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां
तानि ताति वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्रान् ॥
उत विश्वापुषं रयिम् । अनागास्त्वं नो
अदितिः कृणोतु चक्रं नो अश्वो वनतां हवि-
भान् ॥ ४५ ॥

इदानीं याञ्जा क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं
सुगव्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोर-
यादिति [पा० ४, २, ५०] यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् ।
तथा स्वश्वं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम् केशाश्वेति
[पा० ४, २, ४८] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्वं स्वश्वम् ।
तथा पुसः पुत्रान् करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति
विशेषणम् । यद्वा पुसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रान् करोतु ।
उतापि च रयिं धनं करोतु । कौटुम्भं रयिं विश्वपुषम् पुण्याति
पुषः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः विश्वस्य
सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः संहि-
ताया विश्वशब्दस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागस्त्वं
करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्व सोऽनागाः
तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्चान्दसः निष्पापत्वं करोतु पाप-
मद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः । किञ्च अश्वो नोऽस्माकं चक्रं चतव्राणं
यत्नं पराभवाद्भक्षणं वा करोतु । कौटुम्भोऽश्वः अदितिः नास्ति
दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविभान् हविरस्यास्ति

हविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५, २, ८४] मतुप् हविर्भूता-
वयवः यद्वा देवत्वास्या हविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः क्षवं वनतां
करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इमा नु क्व भुवना सीपधामेन्द्रश्च विश्वे
च देवाः । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिर्स्वार्थं
भेषजा करत् । यज्ञं च नस्तनुं च प्रजां चादि-
त्यैरिन्द्रः सह सीपधाति ॥ ४६ ॥

का० [२०, ८, १२] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अय-
स्त्रयपात्रे षाश्वलोहितहीमानन्तरमिमा नु कमित्वाद्याः पट्
द्विपदाः जुहोति । कण्डिकादयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडा-
हुतीर्जुहोतीति चतुर्थः ॥ द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्वा
ध्यात्यपुत्रभुवनदृष्टास्त्रिस्र च्चः । नु कम् एतौ निपाती पाद-
पूरणी इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सीप-
धाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमवहु-
वचने रूपम् अडभाव चार्पः । किञ्च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये
ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारेः सहित इन्द्रो देवेशो
विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकीनपञ्चाशत्-
संख्येय सहिताः अस्त्रभ्यं भेषजा भेषजानि सीपधानि
द्वितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्त्राकं हितकारिणो भव-
न्वित्यर्थः । किञ्च इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्त्राकं यज्ञमन्त्रमधं
तन्वं शरोरं प्रजां पुत्रादिकां च सीपधाति, साधयतु यशोकरो-
त्वित्यर्थः नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः
॥ ४६ ॥

यन्ने त्वं नो यन्तम एत व्राता शिवो

भवा वरुध्यः । वसु रग्निर्वसु श्रवा अच्छा नक्षि
 द्युमत्तम रयिं दाः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः
 सून्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ समिद्धो अश्वन्
 [२६, १] आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र हौत्रे तन्म-
 न्वाणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्ष-
 साध्वः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महोदरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अग्निञ्च पृथिवी च संनते ते मे संनमता-
 मृदः । वायुश्चान्तरिक्षञ्च संनते ते मे संनम-
 तामृदः । आदित्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संन-
 मतामृदः । आपञ्च वरुणश्च संनते ते मे संन-
 तामृदः । सप्त सप्तसदी अष्टमी भूतसार्धनी ।
 सकामा २॥ अध्वनस्कुत स ज्ञानमस्तु मेऽमुना
 ॥ १ ॥

इपे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानः

पशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निशीत्रामथ्यश्वमेध-
सम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं खिल्यान्वुचन्ते क्वचि-
द्विनियोगानुक्तेः । तेषां धिवस्तानृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्या-
नीमानि यजूंषि व्याख्यायन्त इति श्रुतेः [बृहदारण्य
५, ५, ३३] याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्त
इति श्रुतेः ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि । चतस्र
ऋगायत्राः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजा-
पत्यानुष्टुप् । यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी
च सन्नते सन्नमनं सन्नतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निर्पृथिव्यौ
भोगाय सङ्गते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः
अमुकं सन्नमताम् सन्नमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद्
इति पुरुपादेर्नाम द्वितीयान्तं प्रयोज्यम् । छन्दस्युभययेति
[पा० ३, ४, ११०] ऋषोऽप्यार्धधातुकत्वात् ऋनिटीति [पा०
६, ४, ५१] णिचो लोपः सन्नमतामित्यत्र । एवमुत्तरंष्वपि
मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते ममासुकं सन्न-
मयताम् । आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म० । आपश्च वरुणश्च
सन्नते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युचते हे स्वामिन् !
यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवायुन्त-
रिक्षादित्यद्युलोकास्त्वेव रथाख्यानि तवाष्टमो भूतसाधनी
पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी भूमिं विना
भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्वमध्वनो मार्गान्
सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तवात्माकं कामप्राप्त-
रस्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममामुना देवदत्तादिना संपन्नं सद्गतं
ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरन्तु । विद्वानात्मा वोच्यते यस्य
तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धोन्दियाणि मनो बुद्धिर्चेति सप्तायत-
नानि षट्मो भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति

भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽध्माकमध्वनः सकामान् कुरु
अमुना सह मे सन्नानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

यथे मां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय
चारणाय । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह
भूयासभयं मे कामः समृध्यतामुप सादो नमतु
॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्गे गकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि
सर्वतो वयौमि दायतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्य-
स्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च
शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्नीयाय अरण्याय पराय अरण्यो-
ऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्ध-
रहितः शत्रुरिति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितान्-
नुष्टप् लौगाचिदृष्टा । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः
यतोऽह ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं
देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायः
दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं
कुर्वन्वित्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सक्रलो
भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्य-
यतामित्यर्थः । किञ्च यदो मा मामुपनमतु अद इति इष्ट-
नामग्रहणम् देवदत्तादिमीं प्रीणयतु ॥ २ ॥

वृहस्यंति अति यदृषीं अर्हीद् द्युमहिभाति
क्रतुं सज्जनेपु । यद् द्वादीदयच्छ्वसं ऋतप्रजात

तदस्मासु द्रविषं घेहि चित्रम् । उपयामगृही-
तोऽसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनिर्वृहस्प-
तये त्वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृह्णमददृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्य-
ग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् हे
ऋतप्रजात ! ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य
ऋतप्रजातः हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक ! चित्रं
नानाविधं तत् द्रविषमस्मासु यजमानेषु घेहि धारय स्थापय
देहीत्यर्थः । तत्किम् अर्थः स्वामी यदनमर्हति अर्हति पूजयति
लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आडागमः अर्थः स्वामिवैश्व-
योरिति [पा० ३, १, १०३] अर्थशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्वे
आद्युदात्तः इंश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यदनं जनेषु लोकेषु
विभाति विविधं शोभते । कौटुम्भं धनं व्युमत् द्यौः कान्तिर-
स्यास्ति व्युमत् दिव उच्चेति [पा० ६, १, १३१] उकारः ।
ऋतमत् ऋतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन यज्ञाः क्रियन्ते
तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दौदयत् दाप-
यति प्रापयति वा धनान्तरम् तदनं देहीत्यर्थः दय दानगति-
हिंसादानेषु अन्नाश्विजन्ताङ्गुडि रूपम् अडंभाव आर्षः ॥
उपयानिन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्घ्याय त्वा गृह्णामि ।
स्थापयति एष ते योनिः स्नानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि
॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्त्रिहायाहि पित्रा सोमं शत-
क्रतो । विद्याह्निर्यावभिः सुतम् ॥ उपयामगृही-

तोऽसीन्द्राय त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ ! रस्याच्चिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहे-
ग्रहणे नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स
शतक्रतुः हे शतक्रतो ! हे इन्द्र ! हेगोमन् मावी धेनवः स्तुतयः
किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाचि
आगच्छ सोमं च पिव ह्यचोऽतस्त्रिड इति [पा० ६, ३, १३५]
दीर्घः । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशै-
र्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः
तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छन् शतरि श्रोतः श्यनीति
[पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः ॥ उपया० गोमते इन्द्राय त्वां
गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिवा सोमं शतक्रतो ।
गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
गोमते ॥ ५ ॥

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स
शतक्रतुः । हे वृत्रहन् ! हे शतक्रतो ! हे इन्द्र ! त्वमायाहि
आगच्छ सोमं च पिव । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम् । कीदृशै-
र्ग्रावभिः गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥
उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

षट्तावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्यतिम् ।
अजस्रं घर्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वान-

न॒राय॑ त्वा । ए॒ष ते॑ योनिर्वै॒श्वान॒राय॑ त्वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रदुराक्षिष्टा । वयं वैश्वानरमौमहे याचामः यन्नसमाप्तिमिति शेषः इमहे याच्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जल वास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसीवनिपौ वाचाविति [पा० ५, २, १०८ वा० २] अस्यर्थे वनप्रत्ययः संहितायाः ऋतस्य दौर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पाञ्चकम् तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपचीणम् जसु हिंसायाम् नमिक्कम्पीति [पा० ३, २, १६७] रप्रत्ययः घर्मं घृत्तरणदीप्त्योः जिघर्ति चरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया० वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥६॥

वै॒श्वान॒रस्य॑ सु॒म॒तौ॑ स्या॒म॒ राजा॑ हि॒ क्व॑ भुव॑नानामभि॒थीः । इतो॑ जा॒तो वि॒श्व॑मि॒दं वि॒च॑ष्टे वै॒श्वान॒रो य॑तते॒ सूर्ये॑ण ॥ उ॒प॒या॒म॒गृ॑हीतोऽसि वै॒श्वान॒राय॑ त्वा । ए॒ष ते॑ योनिर्वै॒श्वान॒राय॑ त्वा ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुल्लदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । क्व निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिथीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् थीयते सेव्यतेऽभिथीः कर्मणि द्विप् । उप० एष ते उक्ते ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न जतय आ प्रयातु परावतः ।
 अग्निरुक्थेन वाहसा ॥ उपयामगृहीतोऽसि
 वैश्वानराय त्वा । एष ते योनिवैश्वानराय त्वा
 ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्द्वै-
 श्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्-
 थेन स्तोमिन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा इति
 श्रुत्यन्तरं स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एप० उक्ते ॥ ८ ।

अग्निर्ऋषिः पवमानः पञ्चजन्यः पुरो-
 हितः । तमोमहे महागयम् ॥ उपयामगृही-
 तोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे । एष ते योनिरग्नये
 त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजद्रष्टा पुरोरक् ।
 महान् गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो मयागृह्णरूपो वा तमग्नि
 वयमोमहे याचयामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा ।
 पवमानः पव गतो पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा
 पूङ् शोधने पवति शोधयति पवमानः । पञ्चजन्यः पञ्चज-
 नैभ्यो हितः विप्रादयस्त्वारो वर्षा निपादयेति पञ्चजना-
 स्तोपां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्ने हितः स्थापितः
 दधातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि ।
 एप० ॥ ९ ॥

सुहारं ॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म
 यच्छतु । इन्तु प्राप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । एष तु
योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म
सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् हेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं
हन्तु नाशयतु यद्वाष्मदृष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्या-
दिकं हन्तु अस्त्री पङ्क पुमान् पापेत्यमरः [१, १, १३१] ।
कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः । वक्षस्तः वक्षं हस्ते यस्य सः ।
घोड़शौ पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति घोड़शपदार्था
लिङ्गशरीररूपा यस्य स घोड़शौ आत्तरूप इत्यर्थः ॥ उप०
एष० उक्ते ॥ १० ॥

तं वो दक्षमृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गौर्भिर्न-
वामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या हृदती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु
नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्यभाध्यायात् । हे यज-
मानाः ! तमिन्द्रं वयं गौर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिन-
वामहे सम्यक् स्तुमहे तु स्तुती व्यत्ययेन शप् । किञ्भूतमग्निं
वो युष्माकं दक्षं दर्शनीयम् दस दर्शने मप्रत्ययः । ऋतीषहम्
ऋ गती क्तिन्प्रत्ययः ऋत्या गत्या सहतेऽभिमवति श्चूनिनि
च्छतिपट् तम् पूर्वपदाच्चेति [पा० ८, ३, १०६] पत्वम्
संहितायां दीर्घः । वसोः वाचयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्वसो-
ऽन्वस्यं षष्ठो तृतीयायं अनेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने
नाच्चा मदे मोदे स्तुती गताविति धातोः यानच्प्रत्ययेन शपो
लुक् । दृष्टान्तमाह वक्षं न मकार इत्यर्थः स्वसरेषु स्वैर्नवा-

क्षनेव मरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वमरा दिवसाः तेषु
यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दे-
राहुयन्तीत्यर्थः । तद्द्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये वृहदर्चं विभावसो ।
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्वानुष्टुब्वसूयुष्ट्या । हे उद्गातः ! अग्नये अग्न्यर्थं
तत् वृहत्साम अर्चं गाय वृहत्साम्नां गानं कुरु तत्किम् यत्
वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयित् वहेर्ग्रन्तात्
त्वच् अत्यन्तं वाहयित् वाहिष्ठम् अतिशयने तमविष्ठनोविति
[पा० ५, ३, ५५] अनुष्टुतौ तुच्छन्दसीति [पा० ५, ३, ५६]
इष्टनि परे तुरिष्ठे मेयःस्त्रिति [पा० ५, ४, १५४] च त्वचो-
लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं
वृष्टिं किम् हे विभावसो ! विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स
विभावसुः हे अग्ने ! रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः
सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो
नुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७, १, ४] । तत्र दृष्टान्तः महिषीव
यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृह्यात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीरते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीरते-
इति वा ॥ १२ ॥

एह्यु पु ब्रवाणि तेऽग्ने इत्येतं रा गिरः ।
एभिर्विधासु इन्दुभिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्वा गायत्री भरद्वाजदृष्ट्या हे अग्ने ! त्वमेहि
प्रागच्छ उ पादपूरणः, सृष्टि चेति संज्ञितायामुकारस्य
दीर्घः । इत्या इत्यमनेन प्रकारेण न इतराः भन्याः गिरी-

वाणोः स्तुतिलक्षणाः ते तत्र सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूजो
लोट् । किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धसि वर्धस्व सेटोऽडाटौ
॥ १२ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रचन्तु
ते हविः । संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां
च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती २, ८, ११, ८ वर्षपादा विषमपादा
नवकाटकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने !
ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते तत्र यज्ञं वितन्वन्तु
विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः
पुरोडाशादिकं रचन्तु पान्त, । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते
तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुण्यातु नोऽस्माकं प्रजां
पुत्रादिकां च परिपातु रचतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उग्रहरे गिरौष्यां संगमे च नदीनाम् ।
धिया विप्रो अजायत ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री बलहृष्टा । गिरौष्यां पर्वतानामुग्रहरे
निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः
अजायत उत्पन्नः जनेर्बलं कया धिया बुद्ध्या विमादयो मया
यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्यत्ययः ॥ १५ ॥

उच्चा ते जातमन्वसो दिवि सहूम्याददे ।
उग्रं शर्म महि श्वः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यश्चामहोयवहृष्टाः । हे सोम !
ते तव अन्वसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होतवो जातमः

पुत्रं उक्षा उक्षं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे
 गृह्णाति भूमिगृह्यस्य विसर्गलोपे सन्निष्छान्दसः । किं तत्
 दुलोकस्यं भूमिगृह्णाति तदाह । उपसुत्कृष्टं ग्रमं सुखं
 गृह्यपुत्रादिजन्यं महि महत् त्रयः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन
 मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा । हुताहुतिरादौ
 दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण
 ततो नरे रितोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धन-
 वशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।
 वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥

हे सोम ! स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव चर रसरूपो भूत्वा-
 हुतित्वमेहोत्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रा-
 दीनां वसवे परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशयेन्द्राय यज्यवे यष्टुं
 योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं वयाणां विशेषणम् यज्युभ्यं
 इति मरुताम् । कीदृशस्त्व वरिवोवित् वरिवो धनं वित्तिं
 जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्राप-
 कश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्व आ द्युन्नानि मानुषाणाम् ।
 सिपासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानु-
 षाणां नराणां द्युन्नानि धनानि यथांसि वा आ नयत्विति
 शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि द्युन्नानि वयं
 वनामहे वन सम्पत्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे । कीदृशा
 वयं सिपासन्तः पशु दाने सन्तुः दातुमिच्छन्ति सिपासन्ति

ते सिपासन्तः सनेर्धातोः सन्नन्ताच्छ्लप्रत्ययः जनसनखनां
सन्भूलोरिति [पा० ६, ४, ४२] आत्वम् सन्त्यन्यत इति [पा०
७, ४, ७८] अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामेत्यर्थः
। १८ ॥

अनु^१ वीरेरनु^१ पुष्यास्त्रु गोभिरन्वश्चैरनु^१
सर्वेषु पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं
देवा नो यज्ञमृतुया नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् सुहलदृष्टा । वयं वीरैः
पुत्रैः अनुपुष्यास्त्रु पुष्टा भवेम पुपेराशीर्लिङि उत्तमबहुवच-
नम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्त्रु उपसर्गाद्विद्या क्रियावृत्तिः
अश्चैरनु पुष्यास्त्रु सर्वेषामन्येनापि कामेन पुष्यास्त्रु पुष्टैः सर्व-
पदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्त्रु । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन
द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्त्रु
पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४, १, ८] अन्तलोपः पादः
पदिति [पा० ६, ४, १३०] पदादेशः । किञ्च चतुर्था
ऋताहतौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु
प्राप्नुवन्तु । १९ ॥

अग्ने पत्नी^१ रिहावह देवानामुशतीरुप^१ ।
त्वष्टारु^१ सोमपीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचो-
ऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याव्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे
यान्या । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आन-
मय । कीदृशीः पत्नीः उशतीः इविः कामयमानाः यज्ञे यज्ञ-

न्तात् उगित इति [पा० ४, १, ६] डीप् । किञ्च सोम-
पीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह । २० ।

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिव
ऋतुना । त्वष्ट हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्र्यो मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्ट-
याञ्छे । ग्नाः पन्नोऽस्य सन्तीति ग्नावा तदस्यास्तीति [पा०
५, २, ८४] मतुप् । मादुपधाया इति [पा० ८, २, ८]
वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ग्नावः पन्नीवन् ! हे नेष्टः ! नोऽस्माकं
यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे क्रादित्वात् आ ई ह्रस्वघो-
रिति [पा० ६, ४, ११२] तस्येकारः प्वादीनां ऋत्न इति
[पा० ७, ३, ८०] धातोर्ह्रस्वः । किञ्च ऋतुना देवेन सह
पिव सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि-
दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोतु प्र च तिष्ठ-
त । नेद्रादृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

द्रविण्शब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति
द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति
शेषः पीड् पानेऽस्माद्देवादिकात्मन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः !
यूयं जुहात जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनविति [पा० ७, १, ४५]
तवादेशः कर्मस्युक्ता भवतेत्यर्थः । किञ्च नेष्टुरिदं नेष्टुम्
वक्ष्यभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं
प्रतिगच्छत इष गतीं दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥ २२ ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यवाङ् शश्वत्तमष्ट सुम-

ना अख्य पाहि । अस्मिन् यज्ञे वर्हिष्या निष-
द्या दधिष्वेमं जठरं इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या विष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने
नेष्टृचमसयागे याज्या । हे इन्द्र ! तव अयं सोमोऽस्ति अतः
अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शशुत्तमं सर्वकाल-
मस्य पाहि कर्मणि पथी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट् ।
कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः ।
किञ्च अस्मिन् यज्ञे वर्हिषि आसृतदर्भेषु निषद्य उपविश्यं
इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय धि धारणे तुदादिः
व्यत्ययेन शपः झुस्तङ् च अभ्यासेकारस्वाकार आपः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तं न नि वर्हि-
षि सदतना रणिष्टन । अथा मदस्य जुजुपाणो
अन्धसस्त्वष्टृवेभिर्ननिभिः सुमङ्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृक्षमददृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृच-
मसयागे याज्या । देवपत्न्यः प्राप्यन्ते । अमाशब्दो गृक्ष-
वाचकः, अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देव-
पत्न्यः ! यूयमागन्तव्यं आगच्छत गमिः यपो लुक् लोटि मध्य-
मबहुवचने । हि पादपूरणः वर्हिषि दर्भे निषदतन निषोदत
उपविगत सद गती रणिष्टन रश्च गृष्टे अस्य लुडि रूपम्
अडागमाभायः परस्परं वार्त्तां कुरुतेत्यर्थः तप्तनगनेति [पा-
०, १, ४५] सर्वत्र तनावित्यादेयः । कीदृशो गूयं सुहवाः
गोभनः सुकरो इव आदानं यामां ताः । एवं देवपत्नीश्च-
त्वाय त्वष्टारमाह हे त्वष्टः ! त्वमयानन्तरं देवपत्नीष्वाम-
तासु मदस्य सोदस्य व्यस्येत्यर्थः । कीदृगस्त्यम् अन्धसः

अन्धः हविर्ब्रह्मणमन्नं जुजुपाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेव-
नयोः व्यत्ययेन शानचि शपः शुः । अन्धस्तः इति कर्मणि
पठौ । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिर्य सुमद्वणः सुष्टु
मायन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदेः क्तिप् सुमदः सन्तुष्टा गणा
देवाः स्त्रीगणाय यस्य स सुमद्वणः । जनयन्ति जनयो नार्यः

॥ २४ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये हे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते ।
हे सोम ! धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दद्यापवित्राद् द्रोष्-
कलशं प्रति गच्छ । कौटुश्या धारया स्वादिष्ठया स्वादौ
विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तथा
विन्मत्तोलुंगिति [या० ५, ३, ६५] इष्टनि मतुपो लुक् स्वादु-
तमया । मदिष्ठया मदयति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री
मदिष्ठा तथा इष्टनि तुरिष्ठमेयःस्त्रिति [या० ६, ४, १५४]
वधो जोषः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतो-
ऽभिपुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रुचोहा विश्वर्षणिरुभि योनिमयो हते ।

द्रोणे सुधस्यमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोष्कलशलक्षणं योनिं
स्थानमभि पासदत् पाभिस्तुष्येन सीदति तिष्ठति । कौटुशः

सोमः रघोहा रघांसि हन्तीति रघोहा दुष्टनायकः । विश्वं चर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्वश्रमाशभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाह-
रणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकावचनलोपः अयसा लोहेन हतमुक्तीर्णम् वास्या कृत्वा तक्ष्या सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । तथा संधस्यं सद् सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्यः सुपि स्थ इति [पा० ३, २, ४] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा० ६, ४, ६४] आलोपः सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य सधादेशः । असदत् पुपादौति [पा० ६, १, ५५] लडि चुरड् छन्दसि लुङ्लड्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लडर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृतं वेददीपे मनोहरे ।

अनुक्तमन्त्रकथनः पङ्क्तिंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समास्त्वाग्ने ऋतवो^१ वर्धयन्तु संवत्सरा
ऋषयो यानि सुत्वा । सं दिव्येन दीदिहि
रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चचतितकस्याग्नेः सस्वन्वी प्रजापतिदृष्टः । नव ऋतवोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समि-
ध्यमानसमिहत्योरन्तराले आसां विनियोगः । ..अग्निर्ऋषिः
कर्माहभूतमग्निं स्तौति ॥ १ ॥ हे अग्ने ॥ एते त्वा त्वां वर्ध-

यन्तु । के । समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो
 मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः
 ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा
 इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्बर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन
 दीप्त्या संदीदिहि सन्दोष्यस्त्र दिवेः श्वो लुकि रूपम् तुजा-
 दीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ।
 किञ्च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि
 दीपय अन्तर्भूतो स्वर्ग्यः भा दीप्तौ । १ ॥

सं च ध्यस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्च तिष्ठ
 महते सौभगाय । मा च रिषदुषसत्ता ते अग्ने
 ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहितार्थेति पाणिन्युक्तेः [१, ४, ८२] उपसर्गक्रिययो-
 र्यवधानम् हे अग्ने ! समिध्यस्त्र च दीप्यस्त्र व्यत्ययेन श्यन्
 एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्निद्येतव्य इति ।
 महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वि-
 त्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता टच् सेवको
 मा रिषत् च मा नश्यत् च यजमानो ह्यग्निमुपमीदति । ते
 तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः
 सन्तु मत्स्वर्गीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अन्ये अयज्वानो मा
 यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्नेः
 संवरणो भवानः । सप्रब्रह्मणो अभिमाति-
 जिच्च स्वे यये जागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ! इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते वृष्ट

सम्भक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने ! संवरणे ब्राह्मणैः
इहैकस्मिन् वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं
सपत्न्याः अभिमातिजिह्व भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं
व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव ।
किञ्च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन्
अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रुयिं मा त्वा निक्रान्
पूर्वचितो निक्कारिणः । क्ष्वदमग्ने सुयममस्तु
तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रुयिं धनं त्वमधि-
धारय अधिकं देहि । किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं
चितवन्तोऽत एव निक्कारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा
त्वां मा निक्रान् मा नीचैः कुर्वन्तु मावजानन्वित्यर्थः करोतेः
अपि लुप्ते लडि प्रथमबहुवचने रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्ष्वदं
क्ष्वदजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं
सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु इपद्दुःसुष्विति [पा० ३, ३,
१२६] सुपूर्वाद् यमैः खल् । किञ्च ते तव उपसत्ता उपस-
दनकर्ता यथा अनिष्टृतः अनुपहंसितः मन् वर्धताम् धन-
पुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्ष्वरेणाग्ने स्वायुः सपरमस्य सिधेणा-
ग्ने सिधधेये यतस्व । सज्जातानां मध्यमस्वा
एधि राज्ञामग्ने विहृव्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्ष्वरेण संरमस्य समारमस्य खन्तो बोध्यः
क्ष्वरेण समारमस्य यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः ।

कीदृशस्वः स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः
 उक्कारान्तो मनुष्यवाचो शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य
 स स्वायुः । किञ्च हे अग्ने ! मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः
 सन् मित्रधेये यत्स्र धातुं धारयितुं योग्य धेयं मित्रस्य यज-
 मानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यद्गं कुरु यजमानेन यज्ञं
 कारय । किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः
 मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्य एधि भव सजाता अपि
 यज्वानो भवन्त्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! इह यज्ञगृहे दीदिहि
 दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०]]
 द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा० ६, १, ७] अभ्यामदीर्घः ।
 कीदृशस्वम् राज्ञां विहव्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं
 ह्यते आह्वयते विहव्यः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः ॥ ५ ॥

अति निहो अति सिधोऽत्यचित्तिमत्यरा-
 तिमग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाद्यास्मभ्यं
 सहवीरां रयिं दाः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ! हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता
 दुरितानि पापानि त्वं सहस्र अभिभव निवर्तयेत्यर्थः । किं
 कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाहन्तेऽप्रत्ययः सुपां सुलु-
 गिति शसः सु-आदेशः निहान् हन्तृन् अतिक्रम्य । सेधतिः
 कुञ्चितकर्मा सेधन्ति सिधः क्विप् कुञ्चिताचारान् अतिक्रम्य ।
 अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिदानं यस्य सोऽरा-
 तिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान् सर्वानतिक्रम्य पापं नाश-
 येत्यर्थः । किञ्च अयानन्तरं हे अग्ने ! अस्मभ्यं सहवीरां
 वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् । ६ ।

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने
 चतुर्भुदो दिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्
 मानुषीर्भियः शिवेभिरव्यपरिपाहि नो वृधे
 ॥ ७ ॥

हे अग्ने ! इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः
 दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः परा-
 भवितुमशक्यः । जतवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्यात् ।
 अनिष्टृतः न हिंसितः केनापि स्तृ हिंसायां क्लान्तः । विराट्-
 विविधं राजमानः चतुर्भुत् चतुर्ं विभर्ति पुण्याति । किञ्च
 मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीर्भियः जन्मजरामृतिदैव्यशोका-
 दिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन् सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरव्य
 वृधे वृधैर नोऽस्मान् परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्प-
 दादित्वाद्भावे किप् ॥ ७ ॥

वृहस्पते सवितर्वीधयै नृषु संश्रितं चित्
 संतराषु संश्रिशाधि । वर्धयै न महते सौभ-
 गाय विश्व एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

हे वृहस्पते ! हे सवितः ! एनं यजमानं वीधय कर्माभिसं-
 कुरु । किञ्च चिदप्यर्थं संश्रितं चित् संश्रितं शिक्षितमपि
 संतरामतितरां संश्रिशाधि शिक्षय शासिः शपः श्वी हित्वम्
 छान्दसमभ्यासस्येत्वम् । किञ्च महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं
 वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तस्मा द्दृष्टा वा
 भवन्तु । वृहस्पतिसवित्वगृह्याभ्यां सामिधेन्यद्भूतोऽग्निरवो-
 ष्यते वाफ्यद्वयं वा एकेन वृहस्पतिरहोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयादध यद्यमस्य वृहस्पते अभि-
 शस्ते रमुञ्चः । प्रत्यौ हतामश्विना मृत्युम-
 स्माद् देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

हे वृहस्पते ! त्वममुत्रभूयादमुञ्चः अमुत्र परलोके भवन-
 ममुत्रभूयम् भुवो भाव इति [पा० ३, १, १०७] क्वप् पर-
 लोकगमनान्तरणात् मुञ्च मरणाद्देत्यर्थः लकारंव्यत्ययः ।
 अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं नरकपातादि तस्मा-
 दपि मुञ्च । किञ्च अभिशस्तेः अभिगापादपि लोकापवादा-
 दपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ
 अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्तयतां कौः शचीभिः
 कर्मभिः कृत्वा । अत्र वृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनौप्रकरणस्या-
 ग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।
 देवं देवता सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

व्याख्याता [२०, २१] ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा
 शोचीष्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सुनोः
 ॥ ११ ॥

हादशाग्नीदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना
 दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन मृत्युते तेन प्राजापत्या अपि ।
 ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजा-
 पतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः
 ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति शोचीषि तेषां अपि ऊर्ध्वा

ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचीषि शुक्ता शुकाणि शुद्धा-
शुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति
अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृश-
स्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः
यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सुत्तरिति श्रुतेः । यं
ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु
देवः । पथो अनक्तु मध्वा धृतेन ॥ १२ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गा-
ननक्तु । मध्वेति तुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः ।
पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५]
नभ्यभावः । यज्ञे बहु घृतमस्तु येन मार्गां घृताभ्यक्ताः स्युरिति
भावः । कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः
अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः
असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः ।
देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो
शान्ते । सुकृद् देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः
देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नरा-
शंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्व-
स्रोतृपादकः । विश्वेन प्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं

वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मखण् सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसां घृतेनेडानो वङ्गिनमसा । अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति अभ्येति अक्षाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निघ० ५, २८] ।

कौटशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः इड स्तुतौ शानच् तथा वङ्गिः वहति यज्ञभारमिति वङ्गिः यज्ञनिर्वाहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविलेचणेनोपलक्षिताः सुचो सुहोद्या गृहीत्वेति शेषः ॥ १४ ॥

स यज्ञदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा सुप्रयसः । वसुञ्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यज्ञत् यजतु सिन्धुङ्खं लेटि [पा० ३, १, ३४] लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८४, ८७] सूत्रैयञ्चदिति रूपम् । सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु ।

कौटशस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयस् इत्यञ्चनाम [निघ० २, ७, ५] गोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कौटशस्याग्नेमहिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसुनां धनानां दाढतमः क्विवन्तात्तमप् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्ने व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दाने धृतो च । अतु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निः

व्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यवसः उरु विशालं
व्यसोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना
स्थानेन पत्यमानाः पत- ऐश्वर्ये दिग्दिरात्मनेपदी पत्यन्ते
इत्यते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्ये कुर्वाणाः ऋत्विजां स्थागानि
ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उपासान-
क्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उपाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासादेशो इन्द्रे
ते प्रसिद्धे उपासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञ-
मवतां रक्षताम् । कीदृश्यो ते अस्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा
दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृग्स्याग्नेः योनौ गार्हपत्य-
स्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृग् यज्ञम्
अध्वरम् ध्वृ कोटिल्ये न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् गास्त्रो-
क्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

देव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वा-
मभिगृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अयं वाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे देव्या होतारी
वाग्निवायु ! युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरु-
तम् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्धं कृणुतं देवमार्गनामिनं
कृणुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्षयतम् सनौषी
यद्भिर्व्वासेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिस्रा देवीर्वर्हिरेदृ सद्दन्विडा सर्-
स्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

तिस्रा देव्यः इदं वर्हिरासदन्तु प्रासीदन्तु ज्वांसः सीदा-

देशाभावः व्यवहिताच्चेति [पा० १, ४, ८२] आडा सह
 क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह इडा पृथिवीस्थाना
 सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना । मही महती गृथाना
 सुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद् तं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम् ।
 रायस्पोषं विष्यतु नाभिसुक्ते ॥ २० ॥

त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्ये अस्माकं
 नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ सुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः
 षोऽन्तकर्मणि अतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] शीकार-
 लोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः । कीदृशं रायः
 पोषम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा विगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्र-
 प्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति
 निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] अमो
 लुक् क्षियतरौणादिको ङप्रत्ययः । सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं
 येन तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्तमना देवेषु ।
 अग्निर्हृद्व्यं शमिता सृदयाति ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हृद्व्यं सृदयाति सृदयति संस्करोति यतः
 अतो हे वनस्पते ! तत्संस्कृतं हृद्व्यमवसृज सुङ्गुखतोऽवा-
 चीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् त्वना आत्मना देवेषु रराणः हवि-
 र्देदानः रा दाने कानच् । मन्त्रेष्वाम्बादेरात्मन इति [पा०
 ६, ४, १४१] आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कागुहि जातवेद इन्द्राय
 हृद्व्यम् । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! इव्यमिन्द्राय स्वाहा
कण्वि स्वाहाकारिण प्रयच्छ । किञ्च विश्वे देवा इदं इवि-
र्जुपन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

पीवो अन्ना रयिवृधः सुमेधा श्वेतः
सिषक्ति नियुतामभिथ्रीः । ते वायवे समनसो
वितस्युर्विश्वे न्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैत वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य
पशोः पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुधाक्याः ।
हे वायुदेवत्ये विष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति
श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्त्रियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः
समनसः सममनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्युर्विशेषेण
तिष्ठन्ति । कीदृशान्त्रियुतः पीवो अन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां
तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६, १, ११५]
पीवो अन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः रयि धनं
वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धि-
र्यस्य । नियुतामभिथ्रीः अश्वानामाश्रयणीयः । एवमश्व-
योगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि
सर्वाश्चैव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति
शेषः ॥ २३ ॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी
धिप्रणा धाति देवम् । अध वायुं नियुतः
सञ्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

इमं रोदसी द्यावापृथिव्यीयं वायुं जज्ञतः उत्पादयामा-
सतः नु धिप्रम् किमर्थम् राये धनार्थादकरूपाय । धियं

सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति
 ग्रपो लुक् राये धनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना
 जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः । धिषण्येति ऋस्वमापम् ।
 अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत नियतं स्वा नियुतो निजाश्ला
 वायुं सद्यत सद्यन्ते सेवन्ते पच् सेवने पुरुषव्यत्ययः । क्व
 निरंके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहु-
 जनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसु-
 धितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयिता-
 रम् ॥ २४ ॥

आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं
 दधाना जनयन्तीरग्निम् । ततो देवानां
 समवर्ततासुरेकः कश्चै देवाय हविषा विधेम
 ॥ २५ ॥

हे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभो हिरण्यदृष्टे प्रथमा इन्द्रादिका ।
 आपो ह वा इन्द्रमग्रे सलिलमवासेति [११, १, ६, २] ब्राह्म-
 ण्यमितयोः काण्डकयोर्निदानभूतं बोध्यम् । ह प्रसिद्धौ यत्
 यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः
 बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं
 दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिर-
 ण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् सवत्सरो-
 पितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिर-
 ण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कश्चै प्रजापतिरूपाय देवाय
 हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविदेव्यः विभक्तिव्यत्ययः
 विधितिदानाद्यः ॥ २५ ॥

यच्चिदापो महिनाः पर्यपश्यद्दत्तं दधाना
जनयन्ती यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत्
तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना अपः विभक्ति-
व्यत्ययः अपः पूर्वाज्ञाः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दत्तं
कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञ-
कर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यच्च देवेष्वधि अधिकः
एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दत्तः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि द्वाश्वाः स मच्छा नियुद्धि-
र्वायविष्टये दुरीणे । नि नो रयि सुभोज-
सं युवस्व नि वीरं गव्यमश्वान् च राधः ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो ! त्वं याभि-
र्नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरीणे यज्ञमृहे वर्तमानं
द्वाश्वानं हविर्दत्तवन्तं यत्रमानमच्छ अभिसुखं प्रयासि
गच्छसि निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहिताया-
मच्छा इति दीर्घः । व्यवहितश्चेति [पा० १, ४, ८२] प्रेण
यांसीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्धिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं
धनं नियुवस्व देहि नियीतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः ।
कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्ठु मुज्यत इति सुभोजास्तम् मुजेरसु-
नप्रत्ययः । किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्वमश्व-
सम्बन्धि गोश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्धिः श्रुतिनीभिरध्वरः सह-
स्त्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्

सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः
॥ २८ ॥

हे वायो ! नियुद्धिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि ।
कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या
यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एतं
चास्मिन् सर्वने तृतीये मादयस्व त्वयस्व । अथ पादेन ऋत्विज
आह हे ऋत्विजः ! स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात
रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वान् वायवागच्छयः शुक्रो अयामि
ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

पडुचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपत्ते वपादीनां
याज्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृहमददृष्टा ।
हे वायो ! यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता
गमनशीलोऽसि तन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्वा-
वान् सन् आगहि आगच्छ शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते
त्वां प्रति अयामि अयत्तु प्राप्नोत लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रा-
दिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दि-
विष्टिपु । आयोहि सोमपीतये स्याही देव
नियुत्वता ॥ ३० ॥

अतुष्टु पुरुमीढाजमीढदृष्टा हे वायो । शुक्रो ग्रहः त्वाम-
यामि आगच्छतु । कीदृशः शुक्रः दिविष्टिपु मध्वः अग्रं
द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तोः मध्वः मधुनी रसस्यग्रं सारभूतः यज्ञ-
रसेषु शुक्तो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किञ्च हे देव वायो !
नियुत्वता अश्वावता रथेन आयाहि आगच्छ किमर्थं सोम-
पीतये सोमपानाय । कीदृशस्व साहः सृहायोग्यः जय-
मानादिभिः सृहणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रे गा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा
यज्ञम् । शिवो नियुङ्गिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

हे गायत्री । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियु-
ङ्गिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन्
गच्छतु । कीदृशः अग्नेगाः अग्ने गच्छत्यग्नेगाः विड्वनोरनु-
नासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] आकारः । यज्ञप्रीः
यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासुस्तेभिरागहि ।
नियुत्वान् सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः
रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय ।
कीदृशस्व नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तोः
[निघ० १, १५, २] ॥ ३२ ॥

एकया च दृशभिश्च स्वभूते हाभ्यामिष्टये
विष्णुती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च
नियुङ्गिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि सुच्यन्ते । सा निजा भूतिः
समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते ! हे वायो ! एकया

दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्षः तिसृभिः त्रिंशता
 च नियुद्धिः अष्टाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि
 वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः
 समुञ्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायव्यतस्यते त्वष्टृर्जामातरद्भुत ।

अवाऽस्याष्टणीमहे ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यखट्टा । हे वायो ! हे ऋतस्यते सत्यस्य
 पालक ! ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टृर्जामातः ! आदि-
 त्वादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादि-
 त्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप ! तवावांसि अन्नानि
 वयमाह्वणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्युषः

॥ ३५ ॥

वृहतीसतोवृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्वम् । रय-
 न्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योगावेदित्यध्वर्यो-
 गोनं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तवैन्द्रः
 प्रगाथो रयन्तरस्य योनिः । हे शूर ! हे इन्द्र ! वयं त्वा
 त्वामभिनोनुमः आभिसुख्येनात्यन्तं सुमः तु स्तुतौ यद्-
 दुग्न्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा
 गावो बत्सान् स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येगानं
 प्रभुम् स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम् । यदा स्वः आदित्य
 इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्युषः स्यावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तार-
 मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँश्च अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो
जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र
वाजिनो गयन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! दिवि भवो दिव्यः
पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः
न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति
त्वावान् सादृशार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे ।
कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः अश्वावस्था-
दिति [पा० ७, ४, ३७] क्वचि आत्वम् ततः शठप्रत्ययः ।
वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः । गयन्तः गा इच्छन्ति गयन्तः
गोकामाः । गवाश्वान् देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्वि हवामहे सातो वाजस्य कारवः ।
त्वां वृचेष्विन्द्र सत्यति नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः
॥ ३७ ॥

ऋग्द्वयसैन्द्रः प्रगायः शस्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्यो-
र्गानस्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतो बृहती बृहदुत्तरे पचे
इति श्रुतेः । हे इन्द्र ! कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो
वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये ।
किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातो लाभनिमित्तम् हवेषु शत्रुपु-
शत्रुघातनिमित्तम् काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् । कीदृशं
त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् । श्रुतिष्मृत्युक्ताचारसृता
निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथन्ते । तथा अर्धतः पशुप्राप्ति-
निमित्तं च विभक्तियत्ययः । त्वांशब्दाहत्तिरादरार्था ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चिन्न वज्रहस्तं धृष्णवा मह स्तवरा-

नो अद्रिवः । गामश्वं रथ्यमिन्द्र संकिर सुत्रा
वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

हे चित्र आयुर्कारिन् ! हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते
यस्य हे अद्रिवः ! अद्रयोऽजेयत्वेन सस्तीत्यद्रिवान् तत्सम्बुधिः
सत्त्वसीरिति [पा० ८, ३, १] इत्यन् हे इन्द्र ! स त्वं नो-
ऽस्मभ्यं गामश्वं च सङ्किर देहि सम्पूर्वं : किरतिर्दानार्थः ।
कौटुशमश्वम् रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कौटुशस्त्वम्
धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूय-
मानः । धृषेः क्तुः ततो विभक्तोर्यादेगः धृष्णुना धृष्णुत्वेन
भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र
विकरणव्यत्ययः । कथमिव वाजं न वाजमिव न इवार्थं यथा
जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं वा रक्ष-
णम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि
॥ ३८ ॥

कया नञ्चित्र आभुवदूती सुदावधः सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

तिलो गायत्रा इन्द्रदेवत्या वामदेवष्टाः वामदेव्यसाम्नी
योनिः वामदेव्यमात्मन्निति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत् समाचर-
त्रिपादा । पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुपलनीयम् । इन्द्रः कया कृती
कृत्या अवननेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः
आभुवत् आभिसुख्येन भवति । तथा वृथा वर्तत इति वृत्
तया वृता वर्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा
तया अतिशयवत्या यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शचीति

कमनाम तत इष्टन्प्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । जती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] तिप् इलोपः शपश्चान्दसे ङित्त्वे धातोरुवङ्ङादेशः [पा० ६, ४, ७७] ॥ ३८ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्स-
दन्वसः । दृढा चिद्रारुजे वसु ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्वसोऽन्वस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अडागमः सिब्वहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः तिप् इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ सुरादिः मंहयति द्योतते मंहो अत्यन्तं मंहो मंहिष्ठः यद्वा मंहि वृद्धौ भ्रादिः मंहते वर्धते मंहो अत्यन्तं मंहो मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसुनि धनानि कनकादीनि त्वमारुजे रजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनञि भङ्क्ता भङ्क्ता ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभीषु णुः सखीनामविता जरिट्ठणाम् ।
शतं भवास्तूतये ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमूतयेऽवनाय पात्तनाय सु सुष्टु सम्यक् अभिषाभिमुख्येन शतं भवासि भवसि आडागमः शतशब्दो बहु-

वाची बहुरूपो भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः ।
 कीटगस्त्रम् सखीनां मित्राणां जरितृणां स्तोत्राणां नोऽस्माक-
 मृत्विजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः ।
 सुज इति [पा० ८, ३, १०७] सुगद्स्य पत्वम् । नय
 धातुस्योदेषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] पुगद्दात् परस्य नः
 इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च
 दक्षसे । प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं
 न शंसिषम् ॥ ४२ ॥

दक्षः प्रगाथः आग्नेयः शम्युदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नी
 योनिः । यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति श्रुतेः । द्वि द्वित्वी तृतीया
 सतोबृहती । यज्ञायज्ञा वीष्वायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्या-
 कारः । व इति द्वितीयावहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविपर्यं
 वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरागिरा
 वीष्वायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्विती-
 यार्थे । प्र प्र समुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६]
 द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति
 प्रथमावहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञे-
 ऽनेकयज्ञेप गिरागिरान्ययान्यया स्तुत्या वः त्वाम् यद्वा वो
 युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस स्तुती लुङ् अडभाव
 श्रापः । कीटशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन्-
 प्रत्ययः दक्षते उत्सङ्गते दक्षाः तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति
 बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थे द्रष्टव्यम् दक्षसं बलवन्तम् । अमृत-
 ममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा
 यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नयद् उपरिष्ठादुपचारा-

दुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चिन्मियं मित्रं स्तौति
तद्दग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

प्राहि नो^१ अग्न एकया प्राह्युत द्वितीय-
या । प्राहि ग्रीर्भिस्तिष्ठभिर्जुजां पते प्राहि चत-
स्रभिर्वसो ॥ ४३ ॥

गर्भदृष्टा । हे अग्ने ! हे ऊर्जां पते अन्नानां पालक ! हे
वसो वासयितः ! यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन्
धनवन् ! एकया गिरा इति पदस्यानुपङ्गः एकया गिरा ऋग्ब-
क्षणाः द्वितीयानिर्देशात् स्तुतः सप्तिति वाक्यशेषः नोऽस्मान्
प्राहि रक्ष । इत अपि च द्वितीयया यजुर्वक्षणाया स्तुतः सन्
प्राहि । तिस्रभिर्ग्रीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः
प्राहि । चतस्रभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो
नः प्राहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊर्जां नपातु स हिनायमस्त्रयुदाशिम
हव्यदातये । भुवद्वाणेष्वविता भुवद्भुवृध उत
ज्ञाता तनूनाम् ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! ऊर्जां नपातमपां
पौत्रमग्निं स त्वं हि न हिनु तर्पय हि गती हवी स्वादिः
लोट् उलोपश्चान्दसः उक् शब्देनाप उच्यन्ते अङ्गो हवा
जायन्ते तेष्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्त्रयुः
अस्मानिच्छति अस्त्रयुः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १००]
उप्रत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशिमं सङ्कल्प-
यामः दाम्य दाने अत्र सङ्कल्पार्थः । यतोऽयं वाजिष्वन्नेषु
अविता रक्षिता भुवत् भवति हवे हवै च भुवत् भवति

उतापि च तं नूनां शरीराणां चाता रक्षिता भवति बहुवचनं
 भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयि-
 तांस्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः ॥ ४४ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरो-
 ऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । उपसस्ते कल्पन्ता-
 महोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां
 मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्तां संवत्-
 सस्ते कल्पताम् । मेष्या एव्यै सञ्चाञ्च प्र च
 सारय । सुप्रण्विदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्
 ध्रुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अग्निदेवत्वं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्वक्षराणि एको
 व्यूहः ततः शताक्षराभिक्रतिम्बुन्दः । चित्वाग्नेरभिमर्शने
 विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति [ज्यो-
 १, १] ज्योतिःशास्त्रोक्तमिदोच्यते । हे अग्ने ! त्वं संवत्सरो-
 ऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि
 निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्वर्थः युगं भवेद्वत्सर-
 पञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उपसः प्रातःकाला-
 द्यः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः
 अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्ता-
 मवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु । संवत्सरस्य उपलक्षणम् संवत्सरा-
 दयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरादरार्थाः । किञ्च मेष्यै

प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च
स्वेच्छया सङ्घोचविकासौ कुर्विति भावः । किञ्च सुपर्णाकारेण
चितत्वात् सुपर्णचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः सन्
अङ्गिरस्रत् अङ्गिरस इव प्राणा इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ
॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥ २० ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यच्चत् समिधेन्द्रमिडस्मदे नाम्ना पृथि-
व्या अधि । दिवो वसन् ससिध्यत ओजिष्ठ-
धर्षणीसहां वेत्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ १ ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्त-
मस्थाम] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरै-
न्द्रवायोधसयोरायन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रैपरूपः ततश्च प्रजा-
पत्यश्विसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्र-
पशोः सम्बन्धिन आप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः
प्रयाजानां प्रैषाः होता यच्चत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यच-
दिन्द्रमित्यन्ताः [११ क०] । अथ मन्त्रार्थः । आर्षी त्रिष्टुप् ।
दैव्यो होता समिधा समिल्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया
सहितं वा इन्द्रं यच्चत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते
दीप्यते । प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्या-
त्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाम्ना पृथिवीशब्दे-
नान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि-

चपरि । तृतीयम् दिवो वर्षान् स्वर्गस्य वर्षाणि वर्षिष्ठे प्रदेशे
 आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृशः चर्षणिसहामोजिष्ठः
 चर्षण्यो मनुष्यास्तान् सहन्तऽभिभवन्ति चर्षणिसहो मनुष्या-
 भिभावुकास्तेषां मध्ये योजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः
 इष्टानि परे विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लुकि
 टिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य
 दीर्घः । एवंविध इन्द्रः आज्यस्य वेतु घृतं पिवतु । हे मनुष्य-
 होतः ! त्वमपि यज ॥ १ ॥

होता यत्तन्नूनपातमूतिभिर्जेतारमपरा-
 जितम् । इन्द्रं देवम् स्वर्विदं पृथिभिर्मधुम-
 त्तमैर्नराशसेन तेजसा वेत्वाज्यस्य होतयज
 ॥ २ ॥

अतिजगती । नराशसेन देवेन युतं तन्नूनपातमिन्द्रं च
 देवं होता यजतु । कैः पृथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यज-
 माना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशैः ऊतिभिः भवन्ति
 तर्पयन्ति ते ऊतयस्वैः ऊतियूतीत्यादिना [पा० ३, ३, ८७]
 कर्तरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुमंधुरस्वादोऽस्ति येषु
 ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्ता मधुमत्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रं
 जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम् । स्वर्विदं
 स्यः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्यः स्वर्गं विध्यते
 स्वर्वित्तम् विद सत्तायाम् । कीदृशेन नराशसेन तेजसा तेज-
 सिना । एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । गेधं पूयंशतु ।
 अत्र तन्नूनपात्नराशमावेकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयपानयं
 प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यज्ञदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वान-
ममर्त्यम् । द्रुवो द्रुवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरं-
दरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सृष्ट
इन्द्रं यजतु । कीदृगमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम्
आजुह्वानमाह्वयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अम-
र्त्यममरणधर्माणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आष्यस्य वेतु कीदृशो
देवः सवीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदे-
कस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते बभूव । पुरन्दरः
पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यज्ञद् बर्हिषीन्द्रं निषद्वरं दृष्टुं
नर्यापसम् । वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भि-
र्बर्हिरासद्देत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥

आर्षीं त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता
यजतु । कीदृगमिन्द्रं निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः
तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो यजमा-
नेभ्यो हितं नर्यापसः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हित-
कारिणम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः
सहितः बर्हिरासदत् आनीदतु आष्यस्य वेतु च । कीदृशैर्ब-
र्हादिभिः सयुग्भिः सह युजन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः
॥ ४ ॥

होता यज्ञदोजो न वीर्यं सहो द्वार
इन्द्रमवर्धयन् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्व-

यन्तामृताष्टधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्र-
मिन्द्रे ओजो वीर्यं सहस्रावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं
शारीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताय
द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्वयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे
आज्यं व्यन्तु पिवन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन
प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं
वर्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीदृ-
शाय मीढुषे मेहति मीढान् तस्यै सेक्ते कसन्तो निपातः
॥ ५ ॥

होता यज्ञदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुषे मातरा
मही । सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्ध-
तां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ६ ॥

आर्षो त्रिष्टुप् । उपे अत्र पूर्वपदलोपः होता उपे नक्तोपे
यजतुं ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिवतां
च । तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे समानो वाता वत्सरो
ययोस्ते सवत्सरौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं
वर्धयताम् । कीदृश्यो उपे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीष्-
यित्रौ । सुदुषे सुदु दुग्धस्ते सुदुषे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा
मातरौ विभक्तेराकारः मादवत्पालिके । मही मद्यौ मपत्यौ
विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

होता यज्ञद्वैव्या होतारा भिषजा सखाया

हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसा-
विन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतर्यज
॥ ७ ॥

अतिजगती । दैवी होतारी अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्ती
होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज्
रुग्जये कण्ठादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ
षान्यं वीताम् । कीदृशी भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशली ।
सखाया सखायौ अन्योन्मं स्नेहवन्ती । कवी क्रान्तदर्शनौ देवी
दीप्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

होता यच्चत्तिसौ देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रि-
धातवोऽपस इडा सरस्वती भारती महीः ।
इन्द्रपत्नी हविषतीर्व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ८ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान्
इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ताद्याज्यं
व्यन्तु नकारश्चार्थं । कीदृशास्त्रयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायु-
सूर्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः
शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृशस्त्रिसः
महीः महत्त्वः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्यः पत्न्यः पालयित्रयः । हवि-
षतीः हविर्विच्यते भासां ताः ॥ ८ ॥

होता यच्चत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं
सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपं सुरेतसं मघो-
नमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । क्रीद्व्यं
 त्वष्टारम् इन्द्रम् इदि परमैश्वर्यं ईश्वरं प्रभुम् । देवं टातारम् ।
 भिषजं. रोगनिवर्तकम् । सुयजं सुष्टु इज्यते स सुयजस्तम्
 साधु यष्टयम् । घृतत्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आन्य-
 इविष्का हि प्रयाजाः । पुरुषं पुरुषि वह्नि रूपाणि यस्य
 तम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोनं मघ-
 वन्तं धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत्
 सन् आन्यं वेतु ॥ ८ ।

होता यज्ञइन्द्रसतिं शमितारं शतक्रतुं
 धियो जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन् पथि-
 भिः सुगेभिः सदाति यज्ञं मधुना घृतेन वैत्वा-
 ज्यं होतर्यजं ॥ १० ॥

गङ्गरी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । क्रीद्व्यं
 वनस्पतिं शमितारम् उलूषनादिरूपेण इविषां संस्कर्तारम् ।
 गतक्रतुं गत क्रतयः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम् । धियो
 जोष्टारं वृद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्य-
 रूपं वा । स त्वष्टा मध्वा मधुना सादुना घृतेन नमञ्चन्
 यज्ञं संश्रवयन् मन् सुगेभिः सुगेः सुगमनेः पथिभिर्मार्गैः
 मधुना सादुना घृतेन युतं यज्ञं सदाति देवान् प्रापयति
 सदातिः प्रायनायैः स आन्यं वेतु । सुरेभ्यो गम्यते येषु ते
 सुगाः सुद्वारधिकरण इति [पा० १, २, ४८ वा० १]
 गम्यं प्रवयः । १० ।

होता यज्ञइन्द्रं आशजं स्वाहा मेद-
 मः स्वाहा नोफानात् स्वाहा स्वाहाश्रुतानात्

स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा
जुपाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥

गङ्गरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारिणाव्यस्य देवान्
यजतु । स्वाहाकारिण मेदसो देवान् यजतु । स्वाहाकारिण
स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान् यजतु । स्वाहाकारिण स्वाहा-
कृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहा-
कारिण हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान् यजतु ।
स्वाहाकारिणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुपाणाः प्रीयमाणा भवन्तः
सन्तः इन्द्रयाव्यं व्यन्तु पिवन्तु ॥ ११ ॥

देवं वह्निरिन्द्रं सुदेवं देवैर्वीरवत् स्त्रीर्ण
वेद्यामवर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतं राया
वह्निष्प्रतोऽत्यगाद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज
॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपयोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रैपाः । देवता
वह्निरादयः ॥ अतिजगतौ । मैत्रावरुणां वदति । वह्निः
देवं वह्निःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुण्याति । किन्धूतं
वह्निः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा
देवैः दाह्यभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्त्रीर्ण-
माच्छादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात्
अक्तीः रावो प्रसृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तारक्तोरित्यव्ययद्वय
क्रमादहनिशावाचकम् । यत् वह्निः राया हविलक्षणेन
धनेन वह्निष्प्रतः वह्निष्पा युक्तानन्यान् यागानत्यगात् अतिक्रम्य
गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् वह्निः वसुवने वसुवनेनाय धनदा-
नाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमा-

नगृहे निखननाय वेतुं आज्यं पिवतु । वसुवने वसुधेयस्येति
सप्तमीपष्ठो चतुर्थर्थे । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । एव-
मग्रेऽपि काण्डकाशेपो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

देवीद्वार इन्द्रं संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्ध-
यन् । आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीव-
तापार्वीणं रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज ॥ १३ ॥

एकाधिका शक्वरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छन्ति
नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमरनिष्पत्ययो
एडिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रम-
वर्धयन् । कीदृशो द्वारं संघाते देहलोकपाटद्वारशाखाग-
लादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः सङ्घातं विना न द्वारां
दृढत्वं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः
कुक्षितः काटः ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः
तम् अपनुदन्तां निवर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं
कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन
अर्वाणम् अयति गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतादित्यतोऽन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिष्पत्ययः ।
कीदृशेन मीवता मीज् हिमायां मयनं मीः क्षिप् मीरस्यास्ति
मीवान् तेन हिमाशीलेन । हिमाशीलायसुला उच्चलन्तो
वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदत्वर्थः उपलक्षण-
मेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि ऋपादीनि मार्गादपनयन्त्वित्या-
शयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवीं उपासान्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युद्धेताम् ।

दैवीर्विशुः प्रायासिष्टां सुप्रोति सुधिते वसु-
वने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

ब्राह्मो उष्णिक् । उपाय नक्ता च उपासानक्ता समासे
उपःशब्दस्य उपसादेशः अहोरात्राधिष्ठात्रो देवी देव्यौ यज्ञे
प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमह्येतामाहृतवत्यौ । प्रैति प्रयन्
प्रपूर्वादिष्वः शब्द । ये च देवीः देवसम्बन्धिनीर्विशुः प्रजाः
प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे
देवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् ।
कौटुश्यौ सुप्रोति अतितुष्टे सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधितौ देवमिन्द्रमवर्ध-
ताम् । अयाव्यन्याघा हेपांस्थान्या वक्ष्ये सु-
वार्याणि यजमानाय शिञ्चिते वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्री जुपेते ते जोष्ट्रौ प्रीतियुक्ते
देवी देव्यौ वसुधितौ वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते
व्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यक्यः
[निरु० ८, ४१] । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोमध्ये
अन्या एका अघानि पापानि हेपांसि दीर्घानि च
अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यीतेशिण् लकारव्यत्ययः ।
अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु-
वसुनि धनानि आवचत् आवहति । कौटुश्यौ ते शिञ्चिते
विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

देवी ऊर्जाहृती दुषे सुदुषे पयसेन्द्रम-

वर्धताम् । इपमूर्जमन्या वक्षत् सग्धिं सपी-
 तिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधा-
 तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने वसु वार्याणि
 यजमानाय शिञ्चिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां
 यज ॥ १६ ॥

शिञ्चितः । अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः । देवी देव्यौ
 पूर्वप्रैपोक्ते पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् छन्दस्यु-
 भयथेति [पा० ३, ४, ११७] अथ आर्धधातुकत्वात्सिचो
 लोपः । कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा वलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं
 ययोस्ते । दुधे दुग्धस्ते दुधे दुहः क्वधथेति [पा० ३, २, ७०]
 कप् घादेशश्च दोग्धरो अनयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा
 अनुमन्भुञ्जत इति श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने । तयोर्मध्ये
 अन्या एका इपमन्त्रमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति यजमा-
 नाय । अन्या द्वितीया सग्धिं सपीति च वक्षत् समाना
 ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः
 सह पानभोजने वहति । ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणम-
 न्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यजमानाय
 वार्याणि वसुं वक्षन्ति चाधाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्या-
 वित्यर्थः । कीदृश्यौ दयमाने उचन्त्यो क्षपयन्त्यो वा । ऊर्जा-
 हुती ऊर्जा युता आहुतिर्होमी ययोस्ते । ऊर्जे रममूर्जयमाने
 वर्धयन्त्यौ । शिञ्चिते तत्त्वज्ञे । ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्ध-
 ताम् । हुतावगंसावामार्ष्टां वसु वार्याणि

यजमानाय शिञ्चितौ वसुवने वसुधेयस्य वीतां
यज ॥ १७ ॥

अतिजगती । एकः पार्थिवीऽग्निः प्रन्यो मध्यमः । देवा
देवो दैव्या दैव्यी होतारी इन्द्रं देवमवर्धताम् यजमानाय
वार्याणि वसु वसूनि च आभार्ष्टाम् आहार्ष्टामाहृतवन्तौ
आहूर्पूर्वावरतकुड् हस्य भः । कीदृशी हताघशंसौ अघं पापं
शंसतीच्छति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापि-
निवर्तकौ । तौ वीताम् ॥ १७ ॥

द्वीस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्ध-
यन् । अस्मद्भारती दिवस् सर-
स्वतीडा वसुमती गृहान् वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यज ॥ १८ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्ध-
यन् आदरार्थं पुनरुक्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमसृ-
क्षत् सृशति भरतो रविस्त्वल्कान्तिभारती । सरस्वती रुद्रैः युता
यज्ञमसृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानसृक्षत् गृहग-
ब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु । १८ ।

देव इन्द्रो नराशस्त्रिबन्धस्त्रिवसुरो
देवमिन्द्रमवर्धयत् । शूतेन शितिपृष्ठानामाहितः
सहस्रेण प्रवर्तते मिवावत्शोदस्य होवमर्हती
वृहस्यति स्त्रोवमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधे-
यस्य वेतु यज ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः
इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशो नराशंसः इन्द्रतीतीन्द्रः ऐश्वर्य-
वान् । त्रिवरुथः वरुथं गृहम् त्रीणि वरुथानि सदीहविधि-
नाग्नीध्राणि यस्य सः । त्रिवम्भुरः त्रीणि वम्भुराणि
ऋग्यजुःसामलक्षणाणि वम्भनानि यस्य । स नराशंसः शिति-
पृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति-
श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मित्रावरुणा इत्
मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ
भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनी अस्या-
ध्वर्यवमर्हतः । स वेतु ॥ १८ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णा मधुशाखः
सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयत् । दिवस्येणास्प-
चदान्तरिक्षं पृथिवीमदृष्ट्वीद् वसुवने वसुधेयस्य
वेतु यज ॥ २० ॥

अतिशक्नोती । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्र-
मवर्धयत् । कीदृशः हिरण्यपर्णः हिरण्यमयानि पर्णानि
यस्य । मधुशाखः मधुमधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपि-
प्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पति-
रयेण दिवं स्वर्गमस्पृचत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधाद-
निटः क्व इति [पा० ३, १, ४५] क्वप्रत्ययः । अन्तरिक्षं
मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरिणेति शेषः अदृ-
ष्ट्वीत् दृष्टामकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

देवं वहिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्वा॒स॒स्यमि॒न्द्रेणा॒सन्न॒म॒न्याः । व॒र्हीं॒ष्यभ्य॒भू॒वसु॒-
वने॑ वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २१ ॥

आर्षीं विष्टप् । बर्हिः अनुयान्नदेव इन्द्रं देवमवर्धयत्
अन्या अन्यानि बर्हींष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्देतु । कीदृशं
बर्हिः वारितीनामोपधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् वारि
जले इतिर्गतिर्यामां ता वारितयो जलाश्रिता ओपधयः ।
स्नानस्य सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत् स्वासस्यम् । इन्द्रेणा-
सन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृ॒त् दे॒वमिन्द्र॑सवर्धयत् ।
स्वि॑ष्टं कुर्वन् स्वि॑ष्ट॒कृ॒त् स्वि॑ष्ट॒म॒द्य॒ करोतु॑ नो
वसु॒वने॑ वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २२ ॥

आर्षीं विष्टप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत्
स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं
कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति
तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

अ॒ग्नि॒म॒द्य॒ हो॒तार॑स॒ष्टणी॒तायं॑ यज॒मानः॑
प॒चन् प॒त्नीः प॒चन् पु॒रोडा॑शं व॒ध्नन्निन्द्रा॑य
ह्य॒गम् । सू॒प्र॒स्था अ॒द्ये दे॒वो व॒न॒स्पति॑रभ॒वदि॒-
न्द्रा॑य ह्य॒गि न । अ॒घ॒त्तं मे॑ दृ॒स्तः प्र॒ति प॒द॒ता-
ग्र॑भी॒द्वो वृ॒धत् पु॒रोडा॑शे॒न ॥ त्वा॒म॒द्य॒ ऋ॒षे॒०
॥ २३ ॥

त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसम्बन्धी

सूक्तवाकप्रैपः त्वामद्य ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानु-
वाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः आदिमात्रेणोक्तः सकली
ऋयः । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूपस्थाः
ब्राह्मी उष्णिक् । त्वामद्य एकाधिका विक्रतिः । व्याख्यातः
प्रैपः [२१, ५८-६१] ॥ २३ ॥

होता यजत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं
वरेख्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं छन्दं
इन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद् वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ २४ ॥

एकादश वायोधसे पशौ प्रवाजप्रैपाः समित्तनूनपादा-
द्याप्रीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधस-
मिन्द्रञ्च यजतु वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं
धारयितारं वा । कोष्टमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । मह-
द्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकचनस्य सुआदेशः महता यशसा
समिद्धं दीप्तम् । वरेख्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु गायत्रीं
छन्दः इन्द्रिय वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन्
इन्द्रे इति शेषः । परमासात्सक्तः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः
सा त्र्यविः सार्धसंबत्सरा गौः ताम् । प्रवाजदेवतेन्द्रयुता आन्व-
वेतु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यजत्तनूनपातमुद्भिद् यं गर्भमदि-
तिर्द्धे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं
छन्दं इन्द्रियं दित्ववाहं गां वयो दधद् वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयो-
धसमिन्द्रं च यजतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः ।
कीदृशं तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भिन्नत्ति प्रकटयति फलमित्यु-
द्भित्तं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन्
उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयथ इन्द्रे दधत् ।
द्विवर्षा गौर्दित्यवाट् । स सैन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता यच्चद्रीडेन्यमौडितं वृत्रहन्तममि-
डाभिरौद्यं सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् ।
अनुष्टुभं छन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधद्वे-
त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २६ ॥

वृद्धेन यक्करी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह
वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य
ईडेन्यः ईडिरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषाभिः स्तुतम् । वृत्रहन्त-
मम् नादृषस्येति [पा० ८, २, १०] नुडागमः । ईद्यं सर्वैः
स्तुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम् । किं
कुर्वन् अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयथेन्द्रे दधत् ।
पञ्चावयो यद्याः सा सार्धद्विवर्षा गोः । स वेतु ॥ २६ ॥

होता यच्चत् सुवर्हिषं पूषण्वन्तममत्यं
सीदन्तं वर्हिषिं प्रियेऽन्तेन्द्रं वयोधसम् ।
वृहतीं छन्द इन्द्रियं चित्रत्सं गां वयो दधद्
वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २७ ॥

यक्करी । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् सुव-
र्हिषं योभन धदिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषण्वन्तम् पूषा-

स्यास्ति पूषणांस्तम् पूषणा युक्तम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् ।
 प्रिये वचिते अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठः
 न्तम् । किं कुर्वन् वृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवलं गां वय-
 शेन्द्रे दधत् । वक्षः संवत्सरः त्रयो वक्षा यस्य त्रिवल्लो गोः
 त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥ २० ॥

होता यज्ञद् व्यचक्षतीः सुप्रायणा ऋता-
 वधो द्वारो देवोर्हि रण्ययो ब्रह्माणमिन्द्रं वयो-
 धसम् । पङ्क्तिं छन्दं इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां
 वयो दधद् व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २८ ॥

अतिशक्ती । होता द्वारो देवोः ब्रह्माणं परिवृढं वयो-
 धसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीद्वारः व्यचक्षतीः व्यचो व्यञ्जने
 गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अत एव सुप्रायणाः शोभनं
 प्रकर्षणायनं गमनं यासु ताः । ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः ।
 हिरण्ययोः हिरण्ययोः वृढाः । किं कुर्वन् पङ्क्तिं छन्दः
 इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षो
 गोस्तुर्यवाद् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वृहतीति ॥ २८ ॥

होता यज्ञत् सुपेशसा सुशिल्ये वृहती उभे
 नक्तोपासा न दृशते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् ।
 त्रिष्टुभं छन्दं इहेन्द्रियं पष्ठवाहं गां वयो
 दधद् वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ २६ ॥

अतिशक्ती । होता उभे नक्तोपासा नक्तोपसौ विश्वं
 सर्वाज्यं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उपा रात्रे-

रपरभागः । नकारिद्यार्थः । कीदृशी नक्तोपसौ सुपेशसा
सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते ह् । सुशिल्पे
यद्दे प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतः सुष्टु शिल्पं ययोस्ते अन्वो-
ऽन्यं प्रतिरूपे । बृहती बृहल्यौ । दशते दर्शनीये दशरतच्-
प्रत्ययः । किं कुर्वन् विष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पठवाहं गाम्
वयश्च इन्द्रे दधत् । ते वीतां पिबताम् ॥ २८ ॥

होता यज्ञत् प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो
हीतारो देव्या कवी सयुजेन्द्रं वयोधसम् । जग-
तीं छन्द इन्द्रियमनडाहं गां वयो दधद् वीता-
माज्यस्य होतर्यज ॥ ३० ॥

एकाधिका शकरी । होता देव्यौ हांतारी वयोधसमिन्द्रं
च यजतु अय चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारी । कीदृशी
प्रचेतसा प्रकष्टं चेतो ययोस्ती प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः
पुञ्जीकृतदेवयशोरूपी । कवी क्रान्तदर्शनी । सयुजा सह
युङ्क्तस्ती समानयोगी । किं कुर्वन् । जगतीं छन्दः इन्द्रियम्
अनडाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं बहतीत्यनडान्
शकटचमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

होता यज्ञत् पेशस्वतीस्त्रिस्रो देवीर्हिरण्य-
यीभारतीवृहतीमृहोः पतिमिन्द्रं वयोधसम् ।
विराजं छन्द इन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्
व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३१ ॥

एकाधिका शकरी । होता तिस्रो देवीः पतिं पासकं
वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीस्त्रिसः पेशो रूपमस्त्रिः

शासां ताः रूपमसृष्टाः । हिरण्ययीः हिरण्यानङ्गतदेहाः ।
 बृहतीः प्रभायेन । महीः महतोः तेजसा आदित्वेन्द्राग्निमस्य-
 न्यात् । कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्यपलक्षणम् ।
 इडासरस्वतीभारत्यस्तिष इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः
 इन्द्रियम् वेनु टोग्धी गाम् वयस्येहेन्द्रे दधत् । नकारव्यर्थः ।
 सेन्द्रास्ता व्येन्तु ॥ ३१ ॥

होता यक्षत् सुरितसं त्वष्टारं पुष्टिवर्धनं
 रूपाणि विभ्रतं पृथक् पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् ।
 द्विपदं छन्द इन्द्रियमुच्चाणं गां न वयो दधद्
 वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

एकाविका शकरो । होता त्वष्टार वयोधसमिन्द्रं च
 यजतु । कीदृशं त्वष्टार सुरतसं शोभन रेतो यस्य तन् जगदु-
 त्पादकत्वात्त्वष्टु शोभन रेत । पुष्टिवर्धन पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयि-
 तारम् । पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् ।
 किं कुर्वन् । द्विपद छन्द इन्द्रियम उच्चाण रेत सेकचमं गां
 वृषम् वयस्येन्द्रे दधत् । नकारव्यर्थः । सेन्द्रस्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

होता यक्षद् वनस्पतिं शमितारं शत-
 क्रतुं हिरण्यपर्णामुक्षयिनं रशनां विभ्रतं
 वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्द
 इहेन्द्रियं वशां वेहतं गां वयो दधद् वेत्वा-
 ज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

अत्यष्टिः । होता वनस्पति वयोधसमिन्द्रं च यजतु ।
 कीदृशं वनस्पतिं शमितारं सुस्तारं हविषाम् । शतक्रतुं

भाष्य० शा०] वाजसनेयिसंहिता । ११०

बहुकर्मायम् । हिरण्यपर्णं हिरण्ययानि पर्णानि यच्च तम् ।
उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सन्त्यस्य यज्ञवन्तं वा । रथनां
रज्जुं विभ्रतम् स्त्रभावानुवादः यूये हि पशवन्धाय रज्जुबंध्यते ।
वशिं क्रान्तम् । भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ककुभं छन्दः
इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च गाम् वयश्च इह
इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्यतिर्वेतु । ३३ ॥

होता यज्ञत् स्वाहाकृतीर्ग्निरग्नौ गृहपतिः
पृथक्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् ।
अतिच्छन्दसं छन्द इन्द्रियं बृहदपभं गां वयो
दधद् व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

अतिशक्नोती । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च
यजतु । कौहगमिन्द्रम् अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् ।
पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पात्रकम् । वरुणम्
त्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाश-
कम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षत्राग्रहाराक्षातारम् । वयो-
धसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं
वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । सेन्द्राः
स्वाहाकृतयः प्राज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् ।
गायत्र्या छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद् वसु-
वने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ३५ ॥

वायोधसे पशवेदेकादशानुयाजानां प्रोषाः बर्हिरादिदे-
वताः । एकाधिके धार्या विष्टुभी इ । बर्हिः देवं वयोधस-

मिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं वहिः गायत्र्या छन्दसा कृत्वा
चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय
चाण्यं वेतु पृथीसप्तम्यौ चतुर्थ्यं । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि
यज्ञ । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

देवीर्हारो वयोधसं शुचिमिन्द्रमवर्धयन् ।
उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्
वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञे ॥ ३६ ॥

हारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृशो
हारः उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं
वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

देवी उपासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं
देवी देवमवर्धताम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं
वलमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वीतां
यज्ञे ॥ ३० ॥

हे ब्राह्मणी बृहती । उपासानक्ता देवी देव्यो वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्धताम् उपास नक्तं च उपासानक्ता उपासोपस
इति [पा० ६, ३, ३१] उपःशब्दस्य देवताइन्द्रे उपासा-
भादेशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यां ते देवी दीप्यमाने ।
कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदेवशब्दौ दीप्ति-
याचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा वलमिन्द्रियं
वयस इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो
वा । ते वीताम् ॥ ३० ॥

देवी जोष्टी वसुधेयस्य देवमिन्द्रं वयो-

धसं देवी देवमवर्धताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३८ ॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अतुयाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ जोष्ट्रौ जुपेते ते जोष्ट्रौ प्रीतियुक्ते जुपेस्तृच् । वसुधिनी वसुनो धनस्य धारयित्रौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

देवी ऊर्जाहृती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रियं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं शुक्लमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३९ ॥

शक्त्रौ । देवी दात्रौ ऊर्जाहृत्तौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् । कीदृश्यौ दुधे दोग्ध्रौ । सुदुधे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या छन्दसा शक्तं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

देवा देव्या शोतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं त्विष्टिमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ४० ॥

पतिलगतौ । देव्या देव्यौ देवा देवी दीप्ती देवमभ्यन्धिनी शोतारा शोतारौ देवा वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् ।

त्रिष्टुभा छन्दसा त्विपिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे
दधती ॥ ४० ॥

देवीस्त्रिस्तस्त्रिस्तस्त्रिस्तो देवीर्वयोधसुः पितिमिन्द्र-
मवर्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं शूषमिन्द्रे
वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४१ ॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासर-
स्त्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आद-
रार्थः । कीदृशः जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे
दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं
देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं
रूपमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु
यज ॥ ४२ ॥

अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयो-
धसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं
वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो
देवमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे
वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४३ ॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं चोतनं व्यो-
धसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सौभा-
ग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं वह्निर्वारित्तीनां देवमिन्द्रं वयोधसं
 देवं देवमवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं
 यश्च इन्द्रे वयो दधत् वसुवने वसुधेयस्य वेतु
 यज ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी वृहती । वह्निः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कौटुभमिन्द्रं
 देवं दीप्यमानम् वयोधसं वयसो दातारम् । कौटुभं वह्निः
 वारित्तीनां वाभ्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय
 श्रोत्रधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा
 छन्दसा यशोरुपमिन्द्रियं वयशेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद् देवमिन्द्रं वयो-
 धसं देवो देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा
 छन्दसेन्द्रियं चन्द्रमिन्द्रे वयो दधत् वसुवने
 वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

ब्राह्मी वृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयो-
 धसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कौटुभः अतिच्छन्दसा
 छन्दसा चन्द्रं चताक्षररुपमिन्द्रं वयशेन्द्रे दधत् । स वसुवन-
 नाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

अग्निमद्य होतारमष्टणीताय यजमानः
 पचन् पक्नीः पचन् पुरोडाशं वध्नन्दिन्द्राय
 वयोधसे छागम् । सुप्रस्था अद्य देवो वनस्प-
 तिरभवदिन्द्राय वयोधसे छागेन । अद्यत्तं

मे'दुस्तः प्रति पचताग्रमीदवी'वधत् पुरोडा-
शे'न ॥ त्वामद्य षट्पे० ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षष्टाविंशोऽध्यायः ।

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म-
नुष्टुप् । एते व्याख्याते [२३ क०] ॥ त्वामद्य प्रतीकोक्तः
सर्वोऽपि पाठ्यः एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः
[२३ क०] । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

योमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहर ।

षष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत् सौत्रामणीभवः ॥

इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रौषनिरूपणं
नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

जनविंशोऽध्यायः ।

समिद्धो अञ्जन् ददरं मतीनां घृतमग्ने
मधु'मत् पिन्वमानः । वाजी वहन् वाविनं
जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्यम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या
एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसंज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण
बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिडा-
दिवेवताकाः । हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! त्वं
देवानां सधस्यं सह तिष्ठन्ति यवेति सहस्रानं प्रति प्रियं
प्रीतिमानक्षि आवह देवान् प्रीणयेत्पर्यः वहती; यपो बुक्ति

मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्त्वं समिद्धं दौप्तः मतीनां
 कदरं बुधोनासुदरं गर्भमञ्जन् व्यतीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रका-
 शयन्नित्यर्थः । मधुमत् खादु घृतं पिब्यमानः देवेषु सिञ्चन् ।
 वाजी वजति वाजी वज गतौ चलनवान् । वाजिनं हविः
 वहन् देवान् प्रापयन् सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन् सं पथो देवयानान् प्रजानन्
 वाज्यप्येतु देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सच-
 न्तां स्वधाम्नै यजमानाय घेहि ॥ २ ॥

वाजी अश्वो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान् पथः
 समञ्जन् देवा यायन्ते यैस्ते देवयानाः पत्यानो हवीष्यन्ते ।
 प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा
 प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व ! प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि
 त्वा त्वामनुसचन्ताम् पप् सन्ध्वे सपति कर्मणा सन्ध्व्यते स
 सप्तिः । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामन्नं घेहि प्रयच्छ ।
 अत्र घृतशब्दस्तनूनपादाची ॥ २ ॥

इन्द्रश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्द्राशुश्चासि मेध्यश्च
 सप्ते । अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं
 वङ्गिं वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

हे वाजिन् ! हे सप्ते ! इन्द्रः स्तुत्योऽसि वन्द्यः नमनीयोऽसि
 आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्चमेधाय योग्यः चकाराः समुच्च-
 यार्थाः । किञ्च जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु देवान्
 प्राप्स्यतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या
 सङ्घितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वङ्गिं हविषो वोढारम्

स्त्रीर्णैः बर्हिः सुष्टरीमा जुपाणोरु प्रथु प्रथ-
मानं पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः
स्योनं कृश्वाना सुविते दधातु ॥ ४ ॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृषाम अदितिर्देवी
स्त्रीर्णं तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु
स्थापयतु । कीदृशो अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता ।
स्योनं कृश्वाना सुखं कुर्वती । जुपाणा प्रीयमाणा । कीदृशं
बर्हिः उरु बहु प्रथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमा-
णम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः
प्रथमाणा उदातैः । ऋष्याः सतीः कवपः
शुभमाना द्वारो देवीः सुप्रायसा भवन्तु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ! वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृह-
द्वारो देव्यः ईदृशो भवन्तु उ पादपूरणः । कीदृश्यः सुभगाः
गोभनं भगं श्रियंसां ताः । विश्वरूपाः नानारूपचित्राः ।
पक्षोभिः पक्षसुशब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः
विश्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः । कीदृश्यैः पक्षोभिः उत् ऊर्ध्वम्
घातैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते घाताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं
प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कीदृशो द्वारः ऋष्याः ऋषन्ति ऋष्याः
ऋष गतौ प्रतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समी-
चोनाः । कवपः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवपः कुवते-
रसन्पत्ययः पत्रमार्यम् कपाटपिधानसमये शब्दः कुवर्षणाः
गमुपिरा वा । शुभमानाः शोभमानाः । सुप्रायसाः सुखेन
प्रकटनयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभिसंविदाने । उषसा वाऽसुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानो । वां युवयोः ऋतस्य यज्ञस्य योनी इह उषसा उपसी नक्तोपसी सादयामि स्थापयामि द्विवचनात् सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यो उषसा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये सञ्चरन्ती सञ्चरन्त्यौ वर्तमाने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुपस्युपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे शिल्पं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

प्रथमा वाऽसरथिना सुवर्णां देवौ पश्यन्ती भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

हे यजमानो ! वां युवयोः प्रथमा प्रथमो सुख्यौ होतारा होतारौ अहमपिप्रयं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्षिजन्तस्य लुडि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृश्यो सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्ती एकरथाकृष्टौ सुवर्णां सुवर्णां शोभनो यर्षो अतिर्ययोस्ती देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्ती । वां युवयोयोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानो निर्मि-

माणो । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्ती चाह-
बनीयास्य ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्ती । ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञं सरस्वती
सह रुद्रैर्न आवीत् । इडापेक्षता वसुभिः
सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् ।
सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अदत्तु । इडा
चावतु । कीदृशी उपहता कृतोपहवा वसुभिः देवैः सजोषाः
प्रोतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः
देव्यो भारतीसरस्वतीडाः । नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त
युयं स्थापयत । ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुर्वी
जायत आशुरश्वः । त्वष्टे दं विश्वं भुवनं जजान
वहोः कर्तारमिह यच्चि होतः ॥ ९ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जजान जनयति । कीदृशं वीरं देवकामं
देवान् कामयते देवकामस्तम् यष्टारमृषत्रयापाकरणसमर्थ-
मित्वर्यः । त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते । कीदृशा-
श्वः अर्वा इयति गच्छति अर्वा अश्वेभ्योऽपि दृश्यन्त इति
[पा० ३, २, ७५] अर्तेर्वनिप् आशुः अश्रुते दिशो व्याप्नोति
अश्राति भक्षयति वा आशुः उष्प्रत्ययः । किञ्च त्वष्टा इदं
विश्वं सर्वं भुवनं भूतघातं जजान उदपादयत् । हे होतः !
एवं वहोः कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वं यच्चि यज्ञ
यजतेः शपि सुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

अश्वो॑ घृतेन॑ तन्व्या॑ सम॑क्त॒ उप॑ देवां॑श् ॥
ऋ॒तुशः॑ पाथ॑ एतु । वन॑स्पति॑र्दे॒वलो॑कं प्र॒जान॑-
न्ऋग्नि॑ना ह॒व्या स्व॑दितानि वचत् ॥ १० ॥

पाथ इत्यमनाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले तन्व्या आत्मन्या स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तेर्यादेशे मन्त्रेष्वाम्बादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समुचितः । किञ्च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वचत् वचतुं देवान् प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् विदन् अत एव वचतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वादितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टोक्तानि ॥ १० ॥

प्र॒जाप॑तेस्तपसा॑ वा॒वृध॑नः सु॒द्यो जा॒तो
दधि॑षे य॒ज्ञम॑ग्ने । स्वा॒हाक॑तेन ह॒विषा॑ पुरो॒गा
या॒हि सा॒ध्या ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लडयं क्षिप् । कीदृशश्चमं प्रजापतेस्तपसा वावृधनः वर्धमानः । सद्यो जातः अरण्यादुत्पन्नः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा घृतेन हविषा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि देवान् गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु कीदृगं हविः साध्या साधु येऽम् विभक्तेर्यादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

यदक्र॑न्दः प्र॒थमं॑ जायमान॑ उ॒द्यन् स॑मु॒द्रा-
दु॒त वा॑ पुरी॑पात् । श्ये॑नस्य॑ प्र॒चा ह॑रि॒णस्य॑

वाह उ॑प॒स्तुत्यं॑ म॒हि॒ जा॒तं ते॑ अ॒र्वन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां
दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व ! यत् यदा तम-
क्रन्दः क्रन्दितवान् हेपारवमकर्षीः तदा ते तव महि माहा-
त्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यम् तदाह
श्वेनस्य पक्षी हरिणस्य वाह अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः
श्वेनपक्षी शौर्येण हरिणवाह वेगेनेत्यर्थः । कौटशस्वम्
भसुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा
अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

य॒मेन॑ द॒त्तं त्रि॒त ए॑न॒मायु॑न्नि॒न्द्र ए॒णं
प्रथ॑मो अ॒ध्यति॑ष्ठत् । ग॒न्ध॒र्वो अ॑स्य र॒शना॑म॒गृ-
भ्णात् सू॒राद॑श्वं वस॒वो निर॑तष्ट ॥ १३ ॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सुरादादित्वमण्डलादश्वं निरतष्ट
निःकष्टवन्तः तच्चतर्लुङि मध्यमवहुवचनम् । ततः त्रितः
त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् युजि-
लङ् संहितायामटो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्यतिष्ठत्
आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृ-
भ्णात् गृहीवतान् । य इन्द्रशस्तं स्तुमः । एणमिति णत्वं
छान्दसम् ॥ १३ ॥

असि॑ य॒मो अ॒स्यादित्यो॑ अ॒र्वन् असि॑ त्रि॒तो
गुह्ये॑न व्र॒तेन॑ । असि॑ सोमे॑न स॒मया॑ विष्ट॑क्त
आ॒हुस्ते व्री॑णि॒ दि॒वि व॒न्ध॒नानि॑ ॥ १४ ॥

हे अर्वन् ! त्वं यमोऽसि आदित्यस्यासि गुह्येन गोप्येन
व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह-

विपुक्तः सम्पुक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं
प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-
नानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुराणा-
र्चीपि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यदेतन्मण्डलं तपति
तन्मण्डलक्यमित्यादियुतः ॥ १४ ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु
त्रीण्यन्नः सभुद्रे । उतेव मे वरुणच्छन्त्सर्वन्
यत्रा त आहुः परमं जनिवन् ॥ १५ ॥

हे अर्चन् ! यत्र ते तव परमं जनिवं बुधा आहुः
आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्वोक्ता-
न्आहुः । अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः ऊर्ध्ववृष्टिर्वीज-
भिति । अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः
मेघो विद्युत् स्तनयिन्नरिति । उतेव उतापि च वरुणः वरुण-
रूपः त्वं मे मां छन्ति प्रशंससि कर्मणि पठी छन्दतिरर्चति-
कर्मा अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिनवमार्जानानीमा शफानाः
सनितुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रशना अपश्य-
न्तस्य वा अभिरञ्जन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ! ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अह-
मपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यते येस्तानि अवमार्जनानि वेतस-
काटादीनि । शफानां सुरानां सनितुः सन्नाहुर्नियन्तुः पाद-
वासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यन् ।
अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जुः अपश्यन् । यौहगी
रशनाः भद्राः कल्पावरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्ति

गोपाः रक्षणकर्त्राः । याः रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिर-
रचन्ति कर्मणि पठ्ठी । निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६]
अत्रपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा
पतयन्तं पतङ्गम् । शिरो अपश्यं पृथिभिः
सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व ! ते
तवात्मानं मनसा आराद् दूरे अहमजानां जानामि जानाते-
र्लब्धुत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अवः अधस्तात् प्रदे-
शात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम्
पत ऐश्वर्यगत्वोरुरादिरदन्तः । किञ्च ते शिरः सूर्यरूपं
पश्यामि । कीदृशं शिरः पृथिभिः नभोमार्गः जेहमानं गच्छत्
कीदृशैः पृथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः
शुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] गमेर्ङः अरेणुभिः
नास्ति रेणुर्गेषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः
कीदृशं शिरः पतत्रि पतनशीलं गन्तु ॥ १७ ॥

अथा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाण-
मिप चा प्रदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोग-
मानडादिद् यस्तिष्ठ ओपधीरजीगः ॥ १८ ॥

हे अश्व ! अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं
रूपमहम् आ अपश्यन् ममन्तात् पश्यामि गौर्नादित्ये बली-
वर्दे इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् इपः अन्नमनि
पूर्वीप जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् जयतेः मन्तन्ताप्यहानच्
सन्निटोर्ङारति [पा० ०, ३, ५०] गः । किञ्च मर्तः मनुष्यो

यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं सम-
पेयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधोः हवीरूपाः अजौगः
गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि । कीदृशखम् प्रसिष्ठः प्रसते
इति प्रसिता अतिशयेन प्रसिता प्रसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता
इष्टानि त्वचो लुक् । गृणातेर्णिजन्तस्वाजौगः ॥ १८ ॥

अनु^१ त्वा रथो अनु^२ मर्यो^३ अर्वन्तनु गावो-
ऽनु^४ भगः कनीनाम् । अनु^५ ब्रातासस्तुव सख्यमौ-
युरनु^६ देवा मसिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

हे अर्वन् अश्व । रथः त्वा त्वामनु वर्तत इति शेषः । मर्यः
मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः
सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः ।
किञ्च ब्रातासः ब्राताः मनुष्यसङ्घाः तत्र सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः
प्रापुः । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुमसिरे अनु-
मितवन्तः ॥ १९ ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो^१ अस्य पादा मनोजवा
अवर इन्द्र^२ आसीत् । देवा इदस्य हविरद्य-
मायन् यो अर्वन्त^३ प्रथमो अर्धतिष्ठत् ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमर्धतिष्ठत् अधिष्ठितवान्
सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः
हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्ना-
मसु [निघ० १, १०] पठितम् । अस्वाश्वस्य पादा अयः
लोहं हिरण्यं वा अवीरूपाः पादा इत्यर्थः कीदृगाः पादाः
मनोजवाः मनोवत् जगो विगो वेपां ते । किञ्च देवा अस्वा-
श्वस्य हविरद्यमायन् अर्धं योग्यमर्थं हविष्य तदर्थं च हवि-

११२२

रयम् हविर्लक्ष्यं भक्ष्यं प्रति आयन् प्रागच्छन् इत् एवार्थं
अप्यर्थं वा । २० ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सष्ट शूर-
णासो दिव्यासो अत्याः । हृसा इव श्रेणिशो
अतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमश्वः ॥ २१ ॥

सूर्याश्वरूपेणायमश्वः स्तूयते । यत् यदा अश्वः सप्त
रविरथस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सम्यक्
प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्जं गमनं संग्रामं
वा आक्षिपुः व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुब्धि रूपम् । हंसा यथा
गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । क्रीदशा अश्वः ईर्मान्तासः
ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः इर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः
शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलिकमध्य-
मासः सिलिकः श्लिष्टः संलम्बो मध्यसो मध्यप्रदेशो येषां ते
शिलिकमध्यमाः क्लशोदरा इत्यर्थः पिल संश्लेषे इकप्रत्ययः ।
शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युवं वा येषां ते शूरणाः यद्वा
शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः ।
अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सक्रद्युक्ता ब्रह्माहपर्यन्तं
रेविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिष्युवन्तव चित्तं वातं
इव धजीमान् । तव शृङ्गाणि विधिता पुरुत्रा-
रंख्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

इ अर्धन् ! तव शरीरं पतयिष्यु उत्पतनशीलम् । तव
चित्तं धजीमान् गतिमान् वात इव वेगवत् सूक्ष्माद्यान् गच्छ-
तीत्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीप्तयः परस्त्रेषु वनेषु दवाग्निरूपेण

घरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुत्रवा बहुधा विष्टिता
विविधं स्थितानि विद्युच्चन्द्राकांनिपु स्थितानि । जर्भुराणा
जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥ २२ ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्वीचा मनसा
दीध्यानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्थानु
पश्चात् कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः ।
कीदृशोऽर्वा वाजी वनति वाजी गमनशीलः अश्व-
वान् वा । देवद्वीचा मनसा दीध्यानः । देवान् प्रत्यक्षति
देवद्रक्तेन विष्वग्देवयोश्च टेरद्रक्षतावप्रत्यय इति [पा०
६, ३, ८२] देवशब्दस्य टेरक्षती परेऽद्रादेशः । दीधीते
दीध्यानः दीधी दीप्तिदेवयोः शानच्प्रत्ययः देवान् प्रति गतेन
चित्तेन दीप्यमानः । किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽथे अजो नीयते
स्थाप्यते । तदुक्तम् कृष्यशीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति ।
अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सौमार्पौश्वः
श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कवयः षट्विजः अनुयन्ति
अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभृ शब्दे
स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप प्रागात् परमं यत्सधस्त्वमवर्त्त ॥ अच्छो
पितरं मातरं च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि
गम्या अथाशास्ते द्वाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्वः पितरं
मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं
यत् सधस्त्वं सहस्रानं तत् उपप्रागात् अर्धन्शब्दस्य नलोपाः

भावच्छान्दसः अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान ! जुष्टतमः
 प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकां गच्छेः गमेरा-
 गीर्लिङ्गि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथैयं देवत्वं गताय
 दाशपे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि
 हि नूमम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरीणे देवो देवान्
 यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिक्त्वि-
 त्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

द्वादशापीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निष्टयाः समित्तनूनपादा-
 दयो देवताः हे जातवेदः जातज्ञान ! मनुषो मनुष्यस्य यज-
 मानस्य दुरीणे यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि । कीदृशस्त्वम्
 समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः ! मित्रान्
 यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्त्वस्त्वुजौ हे मित्रमहः !
 आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः त्वमौदृशोऽसि
 कीदृशः चिद्धित्वान् चेतनाधान् दूतः कविः क्लान्तदर्शी
 प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥ २५ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्ध्र्वा समञ्जन्
 स्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञ-
 मृन्धन् देववा च कृणुद्यध्वरं नः ॥ २६ ॥

तनूनामपां नपात् पीवोऽस्मिः अग्नो वृचाः जायन्ते तेभ्यो-
 ऽग्निरित्यपां पीत्रत्वमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने ! हे सुजिह्व !
 गोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेवत्वानि हवींषि भक्ष-
 यन्नपि नोच्छ्रितानि करोतीति वद्वेः शोभनधिष्ठत्वम् हे

सुजिह्व ! ऋतस्य यानान् पशुः स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थः ।
यावन्ते वैशेषु वा ते यानास्तान् करणाधिकरणयोरिति [पा०
२, २, ११७] ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा
हवींषि तान् भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञमम-
नपत्न्यान्वो हवींषि । किं कुर्वन् मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन
संन्नचयन् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देवता ऋणुहि देवान्
गमय करोतिर्गत्यर्थः । किं कुर्वन् धौमिः बुद्धिभिः सह
मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमन्वन् समर्धयन् अस्माकं
ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकां नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेप्रानुपस्तोषाम
यज्ञतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः
खदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

नरा अस्त्रिवाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा-
नरैः प्रयस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा
महिमानं महाभाग्यमेपां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उप-
स्तुमः स्तोत्रैर्लोकं उत्तमैकवचने द्विव्यह्वलं लेटीति [पा० २,
१, ३४] सिप्प्रत्यये रूपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः
यज्ञतस्य यज्ञैरतत्प्रत्ययः । एपां केषाम् ये देवाः उभयानि
हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च खदन्ति भक्षयन्ति ।
कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म वेपां ते । शुचयः
शुद्धाः निष्पापाः । धियन्धाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति
अनुगार्यः ॥ २७ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चार्याद्यग्ने वसुभिः
सुतोषाः । त्वं देवानामसि यद्दु ह्योता स

एनान् यजोषितो यजीयान् ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! त्वमायाहि आगच्छ । कोट्टशस्त्रम् आहुतानः
आहुयते आहुयति देवानिन्नाहुतानः हुयतेः शपः श्नुः छुः
सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] अभ्यासस्य सम्प्रसारणं
शानचि । ईद्वः स्तुत्यः । वन्द्यः नमनीयः । वसुभिः देवैः
सजोषाः समानप्रौतिः । किञ्च हे यत् महन् ! यः त्रं देवानां
होता आहुता असि स त्वमेनान् यजि यज । कोट्टशस्त्रम्
इपितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति यष्टा
अबन्तं यष्टा यजीयान् ईयसुनि तुरिष्ठेमेवःस्त्रिति [पा० ६,
४, १५४] षचो लोपः ॥ २८ ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तो-
रस्या वृज्यते अग्ने अङ्गाम् । व्यु प्रयते वितरं
वरीयो देवेभ्यो अदितये ल्योनम् ॥ २९ ॥

अङ्गां दिनानामग्रे पूर्वाङ्गे वर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते
प्रस्तौर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादङ्गामग्रे इत्युक्तम् । किं
स्त्रबुद्ध्या चेत्याह प्रदिशा प्रागग्रं वर्हिः स्तृणातीति श्रुति-
वाक्येन प्रदिक्ष्ग्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तोः
वसितुमाच्छादयितुमित्यर्थः । तर्द्धाहः वृज्यमानं सत् विप्र-
यते विविधं विस्तीर्णं भवति । उकारः पादपूरणः । कोट्टशं
वर्हिः वितरं वरीयः अत्यन्तं वि वितरमतितराम् वरीयः
अत्यन्तमुरु वरीयः प्रस्त्रस्त्रवरित्यादिना [पा० ६, ४, १५७]
उरोर्यरादेशः । देवेभ्यः अदितये च ल्योनं सुखकारम् ॥ २९ ॥

व्यचस्त्रतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिश्व्यो न

जनयः शुभमानाः । दुवीर्द्वारो वृहतीर्विश्व-
मिन्वा द्वैवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

द्वारो देवीः देव्यो विश्वयन्तां विष्टता भवन्तु । कीदृश्यो
द्वारः उर्विया उन्नत्वेन व्यचस्रतीः व्यञ्जनवत्यो गमनवत्यः
कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय इव यथा जनयः जायाः
यथा पत्यर्थं ऊरु विश्वयन्ति । एव परीक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह हे
द्वारो देव्यः ! यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत ।
कीदृश्यः वृहतीः वृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमिति गच्छति यासु
ताः एतेर्नृक्पत्वयः अलुक्प्रसासः । शुभमानाः शोभमानाः ।
उर्विया इति द्वारविशेषण वा उरवो विशालाः इयाडियाजि-
यारश्चेति विभक्तोरियाजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

आ सुध्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता
सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे वृहती
सुरुक्ते अधि श्रियं शुक्रपिशुं दधानि ॥ ३१ ॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यास्य दधानि
इत्यनेन सम्बन्धः । उपासानक्ता अहारात्त्रे देवते योनौ यज्ञ-
गृहे आनिसदताम् अस्यक् उपविशताम् । कीदृश्यो ते सुध्व-
यन्ती अयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे सकारस्य
वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं इत्यन्ते
साधु स्वपत्यो वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपम-
कतस्ते उपाके अक गती परस्परं समीपस्थिते । दिव्ये दिधि
भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिणी । वृहती वृहत्यो महती ।
सुरुक्ते शोभनं स्वप्नं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे इत्यर्थः । शुक्र

पिशं शक्तां कपिगां च त्रियं गोभामधिदधाने चधिकं धार-
यन्त्या । शुद्धमहः कपिगा रात्रिः ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना
यज्ञं मनुषो यजध्वै । प्रचोदयन्ता विदधेषु
कारु प्राचीनं ज्यातिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२ ॥

दैव्यौ होतारौ इंद्रशौ आसाते इति शेषः । कौटुशौ
प्रथमा आद्यौ । सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनु-
ष्यस्य यजध्वै यष्टुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणी । तुमर्थे शध्वै-
प्रत्ययः । विदधेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्ती ऋत्विजः
प्रेरयन्ती । कारु कुरुतस्तौ कारु उसादयो बहुलमिति
[पा० ३, ३, १] उण् स्वयं कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं
ज्योतिः आहवनीयास्य प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्ती । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ३२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विडा मनुष्व-
दिह चेतयन्ती । तिस्रो देवोर्वर्हिरेदं
स्थोनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं चिप्रमा
एतु प्रागच्छतु । कौटुशौ मनुष्वत् मनुष्ववदिह कर्मणि चेत-
यन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेष-
णम् । एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्थोनं सुखरूपमिदं वर्हिः आस-
दन्तु आसीदन्तु । कौटुशः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः
शुभकर्माणि । अप इति [निघ० २, १, १] कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनिचौ रूपैरपिंशु-

भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिप्रितो यजी-
यान् देवं त्वष्टारमिह यच्चि विद्वान् ॥ ३४ ॥

हे होतः ! अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह
यज्ञे यच्चि यज । कीदृशः त्वम् यजीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरि-
ष्टेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] ईयसुनि षचो लोपः ।
विद्वान् स्वाधिकारन्नः । तं कम् यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी
द्यावाभूमी रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे
तुदादिः षडि शि मुचादीनामिति [पा० ७, १, ५८] नुम् ।
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिं-
शत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृशो द्यावापृथिव्यो जनिषी
जनयतस्ते जनित्रो प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्वन्या समञ्जन् देवानां पाथ
ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो
अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

यजमानो वदति । हे होतः ! त्वन्या आत्मना हवींषि
ऋतुथा ऋती ऋती यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन्
देवानां पाथः हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् संस्व-
चयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः
अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा संसृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु ।
आत्मन्शब्दस्य विभक्त्यादिशे मन्त्रेवाद्यादेरात्मन्निति [पा०
६, ४, १४१] आकारलोपः ॥ ३५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवाना-
मभवत् पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्व

वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्वाग्नेः वाचि वागिन्द्रयोपलक्षिते सुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् । कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयाङ्गना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञ अमिमीत विशेषेण निरमात् यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] मस्वाकारः ॥ ३६ ॥

केतुं कृण्वन्त्रकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।
समुपज्ञिरजायथाः ॥ ३७ ॥

अग्निदेवत्वा गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने ! त्वमुपज्ञिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लडि रूपम् उप दाहे उपन्ति हविर्दहन्ति ते उपन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तव्यत्वयः । नास्ति पेशः सुवर्षं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्षं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

जीमूतस्यैव भवति प्रतीकं यदुर्मी याति
समदासुपस्ये । अनाविद्धया तन्वा जय त्वं
स त्वा वर्मणो महिमा पिपतु ॥ ३८ ॥

एयमग्निं नृत्वाग्नेरचणे योधा युजोपकरणानि च स्तूयन्ते । भरद्वाजस्तपायुः संग्रामाद्भानि प्रत्यूचं स्तोति, विट्पुभिः । यमे स्तूयते यत् यदा वर्मी कथयान् समदां

संग्रामाणामुपस्थे उक्ष्मङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनासुखं जीमू-
तस्य मेघस्येव भवति । अह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः
संग्रामाः मदेः क्विप् । मेघस्य सुखं विद्युत्स्तनयिद्बुधाराभि-
र्यथासह्यम् एवं हृक्ष्यश्चरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरीरैः
सेनासुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वसिन् !
अनाविहया श्रघतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून् हत्वा अयं
प्राप्नुहि । किञ्च स वर्मणः महिमा त्वां त्वां पिपर्तुं पालयतु
॥ ३८ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिंजयेम धन्वना तीव्राः
सुमदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति
धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३९ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनुः
जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नसावाजिमार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान् धन्वना
जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति
कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा० २,
१, ६,] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किञ्च धन्वना सर्वाः प्रदिशो
जयेम । ईदृशी धनुःप्रभावः ॥ ३९ ॥

वच्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं
परिषस्त्रजाना । योपेव शिङ्क्ते वितताधि
धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधिवितता
उपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं कुरुते गिञि
अवक्ते शब्दे अदादिः इदितो तुम् धातोरिति [पा० ७, १,

५८] नुम् । का इव योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्च-
 नायाध्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी न्यः समने संग्रामे
 पारयन्ती पारं तीरं कर्मसमाप्तौ अदन्तः संग्रामादुत्तारयन्ती ।
 विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या च्या कर्णमागनी-
 गन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रत्यत्यर्थमागच्छति यद्भुक्ति
 गमेः रूपम् । कीदृशी उभे च्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव
 अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति । प्रियं सखायमिष्टं
 मित्रं वाणरूपं परिपस्त्रजाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि-
 ग्रपः स्त्री सति हित्वम् । इत् पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं
 विभृतामुपस्ये । अप् शत्रून् विध्यतां संवि-
 दाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४१ ॥

• धनुःकोटी स्तूयेते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्नी आर्त्नी धनुः-
 कोटी उपस्ये उत्सङ्गे मध्यभागे विभृतां धारयतां शरमिति
 शेषः । तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुष्णजे
 विभर्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृशी आर्त्नी
 आचरन्ती आचरन्त्यो आगच्छन्त्यो धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः
 समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपतिगतं
 मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्डादेशः समचित्ते योषा योषे
 स्त्रियो यथा कान्तमागच्छतः । संविदाने संविदाते ते संवि-
 दाने समो गमीत्यादिना [पा० १, ३, २८] शानच् परस्परं
 सङ्केतं कुर्वाण्ये । अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्फुरन्ती टङ्कारं
 कुर्वाण्ये । ४१ ।

ब्रह्मीनां पिता ब्रह्मरस्य पुत्रश्चिथाक्थोति

समनावगत्य । इषुधिः सङ्गाः पृतनाञ्च सर्वाः
पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसृतः ॥ ४२ ॥

इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूष्णीं बह्वीनामिपूषां पिता
पालकः । यतो वाणान् धरति । अस्ये पुधेर्वहुः पुत्रः । वाण-
सम्बुहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरुन् बह्वन् त्रायत
इति पुत्रः । स इषुधिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा
चिञ्चाकृणोति चिञ्चेति शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् वाणे
तूष्णान्निष्क्राम्यमाणे चिञ्चेति शब्दो भवति । च पुनः स
इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्धः बह्वोऽपि प्रसृतः अनुज्ञातः सन्
सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः पृतनाः
सङ्गाः सङ्गाः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निरु०-८, १४]
यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्गी-
र्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्गाः । विवक्षातः कारकाणि
भवन्तीति वचनादिपुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र
कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं
पनायत मनः पञ्चादनुयच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् ।
सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते
इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्तमानान्
वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम
इति शेषः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः ! अभीशूनां
रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः
पयाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽग्नयिष्ठमनुयच्छन्ति अनुगम्य

गृह्णन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । पन स्तुतौ गुपूधूपेत्या-
दिना [पा० ३, १, २८] आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

तीव्रान् घोषान् क्ण्वते वृषपाणयोऽश्व-
रथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदै-
रुमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँ ॥ १ ॥ अनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

अश्वः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वः पाणौ हस्ते येषां ते
वृषपाणयोऽश्ववाराः तीव्रान् घोषान् जय-जयेति शब्दान्
क्ण्वते कुर्वन्ति । अश्वः अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः
गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान् घोषान् हेपाशब्दान् कुर्वन्ति शत्रून्
क्षिणन्ति नाशयन्ति च । कीदृशाः अश्वः प्रपदैः पादाग्रैः
शुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः । अनपव्य-
यन्तः व्यय चये अदन्तश्चुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः
न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वज गतौ
स्वार्थे षिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं
निहितमस्य वसं । तत्रा रथमुप शग्मं सदेम
विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्त्रानसौ रथवाहनं नाम रथं
वहतीति रथवाहनम् वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात् ।
तयास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोपः ।
यवानसि अस्य योदुर्वसं आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रा-
नसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं शग्मं
सुशुकरम् । कीदृशा वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः
शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति

सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति [पा० ३, १, १२]
 क्यङ् ततः शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहि-
 तायां निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वादुषुंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रे-
 श्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषु-
 वला अष्टधाः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः
 ॥ ४६ ॥

रथगोपान् स्तौति । ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोप्तारो
 भवन्त्विति शेषः । कीदृशाः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा
 संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पान्ति ते पितरः रचि-
 तारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः ।
 कृच्छ्रे श्रितः इत्येकं पदम् कृच्छ्रे कष्टे श्रियन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रे-
 श्रितः कर्मणि क्तिप् अलुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोग्याः
 दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे कृच्छ्रे श्रियन्ति
 कृच्छ्रे श्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः
 शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अश्वरश्मिमती-
 त्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण [३, ६, २] शक्तियदस्य दीर्घः ।
 गभीराः गम्भीरवला गम्भीरपद्माश्च । चित्रसेनाः चित्रा नाना-
 विधा सेना येषां ते । इषुवलाः इषुभिर्वाणैर्वलं येषां ते ।
 अष्टधाः अष्टा अष्टवो न भवन्त्यष्टधाः कठिनाङ्गा उग्रयासना
 वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः
 शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविध-
 मीरयन्तीति वीराः पठ्या अलुक् । उरवः विग्रहाः पृथुवच-
 नोरस्का, इत्यर्थः । व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान् सहन्तेः

ऽभिवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यच् अभिमातिपृतनेत्यादिना
[प्रातिशा० ३, ६, २७] सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासु पितरुः सोम्यासः शिवे नो
द्यावापृथिवी चनेहसा । पूषा नः पातु दुरि-
ताहतावधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत
॥ ४७ ॥

जगती क्षिप्रोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्
पान्तु रक्षन्तु पात्वित्यस्वार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः
च पान्तु । कौटुम्बाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्यादिनः सोम-
पानयोन्वा वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमौ नः
पाताम् । कौटुम्बी शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अने-
हसी नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किञ्च
पूषा सूर्यो नोऽस्मान् दुरितात् पातु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यघ-
माह हे ऋतावधः ! ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवधः
देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः ।
माकिः मा कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमौशत ऐश्वर्यं मा
करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमित्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति
प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सुपर्णो वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः
संनद्धा पतति प्रसूता । यत्रा नरुः सं च वि
च द्रवन्ति तत्रात्मभ्यमिपवः शर्म यत्सन् ॥ ४८ ॥

दाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः
सुपर्णे पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्ये
पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् । तत्र

कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति [निरु० २, ५] यास्कोक्तेः सुपर्ण-
शब्देन तत्पिच्छं गृह्यते वायुपिच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात्
किञ्च अस्या इपोः दन्तः फलं मृगः मृगयतेऽन्विव्यति रिपून्
हन्तुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदन्तः पचाद्यच् मृगो
मृगयतेरिति [निरु० ८, १८] यास्कः शब्दं हि वेध्यं मृग-
यते । किञ्च या इपुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सन्नद्धा वध्या
प्रसृता धनुष्मता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति ।
किञ्च यत्र नरो योद्धारः सन्द्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद-
वन्ति च विविधं प्रसरन्ति चै समुच्चये तत्र रणे इपवः वायाः
अस्मभ्यं शर्मं सुखं यंसन् यच्छन्तु यमु उपरमे लेटि तिप
इलोपेऽडागमे सिब्वह्वलं लेटीति- [पा० ३, १, ३४] सिवागमे
यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजोते परिष्टब्धि नोऽश्मा भवतु नस्त-
नूः । सोमो अधिब्रवीतु नोऽदितिः शर्मं यच्छतु
॥ ४९ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजोतिः टिलोप आर्थः ।
हे ऋजोते ऋजुगामिनि । हे इपो । नोऽस्मान् परिष्टब्धि
परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरी-
रम् अश्मा पापाणतुल्यहृदा भवतु । सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु
अधिकान् वदतु । अदितिः देवमाता शर्मं सुखं यच्छतु ददातु
॥ ४९ ॥

आजङ्गन्ति सान्वेपां जुघनांश्च उप-
जिघ्रते । अश्वानि प्रचेतसोऽश्वान् समत्यु-
चोदय ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । कशा स्तूयते राज गती वेपथे च । अखाः
 अन्यन्ते चिप्यन्ते यथा सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे ।
 समस्तु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय कीदृशानश्वान्
 प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो वेपां ते । हे कशे ! यथा
 त्वयाश्ववारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुष्यानि मांसी-
 पचिताङ्गानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आप्नन्ति ताडयन्ति
 जघनान् कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति । तुरङ्गारोहा
 यथाश्वान् वघ्नयन्ति सा त्वमश्वान् प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं
 परिबाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि
 विद्वान् पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सम विष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति
 हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठ-
 त्राणम् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किन्भूतो
 हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान्
 जानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः । यो हस्तघ्नो
 भोगैः स्वयरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क
 श्व अहिरिव यथाह्विः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्ट-
 यति । कीदृशः ज्यायाः हेतिं वाणं अशुप्रेरितम् परिबाध-
 मानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं
 प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीड्वुद्धो हि भूया अस्मत्सखा
 प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीड-
 यन्वास्त्राता ते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार
काष्ठमय रथ ! कृत्स्नवन्निगमः [निरु० २, ५] त्वं वीडुङ्गः
दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा
अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति
प्रतरणः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किञ्च हे रथ !
यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः वक्षोऽसि अतो वीड-
यस्त्र आत्मानं स्तभ्य । किञ्च ते तवास्थाता आरोढा रथी
जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः ॥५२॥

दिवः पृथिव्याः पर्याज उद्भूतं वनस्पतिभ्यः
पर्याभूतं सहः । अपामोज्मानं परि गोभि-
राष्टमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥५३॥

हे अध्वर्यो ! त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं
रथम् दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सखाशात् पर्युद्भूतं
समन्तादुद्भूतम् षोडशः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः
पर्याभूतं समन्तादाहृतमानीतं सहः वज्रम् । तथा अपां
जलानामोज्मानं तेजः सारभूतम् षोडशतेजसोरिति धातोः
अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् षोड-
यति वस्त्रिनं करोतीति षोड्मा तम् । व्यावाभूमिवृक्षज-
लानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः
पर्याभूतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टि-
तम् । तथा इन्द्रस्य यज्जमिन्द्रवष्याब्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा
वृत्राय यज्जं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं
चतुर्धा जातम् यूपः स्फुरः रथः शरयेति चतुःषण्णाः तत्र
यूपस्फुरी विप्रैर्गृहीती रथशरीरं चपेरिति श्रुतिकथानुसन्धेया

इन्द्रो ह यत्र हव्राय वषट् प्रजहारेव्युपक्रम्य रयस्तृतीयमित्य-
भिधाय रथेन च ग्रथेण चेति राजन्ववम्यव इति श्रुतेः [१, २,
४, १—२] । इन्द्रं रथं यजेत्वर्थः ॥ ५३ ॥

इन्द्रस्य वचो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भं
वरुणस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो
देव रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

हे रथ ! हे देव ! स त्वं हव्या हवीषि प्रतिगृभाय
प्रतिगृहाण । कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वचः वचोत्पन्नत्वात् ।
मरुतामनीकं मुखं मुखः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य
देवस्य गर्भः गौर्यते स्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूय-
मानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हिन्यतेऽनेनेति नाभिः नभ
हिंसायाम् इष्प्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽन्नोक्त-
मिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमा-
मित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणमिति [पा० ६, १, १३४]
सन्धिः । गृभाय गृह्णातेर्हलः श्रः शानज्ज्ञावित्वनुहत्तौ [पा०
३, १, ८३] छन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] ह्यो परे
श्राप्रत्ययस्य शायजादेशः इत्य भञ्ज ॥ ५४ ॥

उपश्र्वासय पृथिवीसुत द्यां पुश्र्वा ते मनु-
तां विष्ठितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण
देवैर्दूराहवौयो अपसेधु शत्रून् ॥ ५५ ॥

तिष्ठ ऋषो दुन्दुभिदेवत्याः । हे दुन्दुभे ! स त्वं पृथिवी-
सुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्र्वासय उपशब्दय श्रसिः शब्दार्थः ।
विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्यावरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुश्र्वा
बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्वं

दूराद्वीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपनमय अत्यन्तं दूरं द्वीयः
स्थूलदूरेति [पा० ६, ४, १५६] रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः
त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजुः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

आक्रन्द्य बलमीजो न आधा निष्टनिहि
दुरिता बाधमानः । अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना
इत इन्द्रस्य सुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे दुन्दुभे ! त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्द्य रोदय पलायध्वं
मदीयाः सर्वे हता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माक-
मीजः तेजः आधाः आघेहि देहि । दुरिता दुरितानि
पापानि बाधमानो निराकर्षन् सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु
स्त्वं शब्दे चुरादिरदन्तः । किञ्च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात्
दुच्छुनाः दुच्छुनः दुष्टाय ते ज्ञानश्च दुच्छानः तान् दुष्टान्
शुनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रथतिर्नाशनार्थः । यतः
त्वमिन्द्रस्य सुष्टिः असि सुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व
आत्मानमस्मान् दृढय ॥ ५६ ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद् दुन्दुभि-
र्वावदीति । समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्मा-
कमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! यस्मूः शत्रुसेनाः त्वमा यज समन्तात्परिधिषु
यज गतिचेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रभावात् यथा
वावदीति अत्यन्तं यदति अत इमाः अस्मात्सेनाः प्रत्यावर्तय
जयं प्रपय्य प्रत्यानय । किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः सशरन्ति
कीदृशा नरः अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्णं पतनं येषां ते । किञ्च
अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

अग्नेवः कृष्णघ्नीवः सारस्वती मेपी वभ्रुः
 सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो वार्हस्पत्यः
 शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष
 ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः
 कृष्ण एकगितिप्रात् पितृः ॥ ५८ ॥

पञ्चमेधे श्रुतिरस्ति इ त्वेवैते एकादशिन्यावात्मतेति
 [[१३, ५, १, ३] तयोरेकादशिन्योः पञ्चवस्तुदेवताश्च कण्डि-
 वाहयेनीचन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपा-
 दकानि न तु मन्त्राः । कृष्णा घोवा यस्य स कृष्णघ्नीवः पशु-
 राग्नेयः अग्निदेवत्वः १, मेपी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २,
 वभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्वः ३, श्यामः कृष्णवर्णः
 पौष्णः पूषदेवत्वः ४, शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः
 वार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्वः ५, शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः
 विश्वदेवदेवत्वः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्वः ७, कल्माषः
 कर्बुरो मारुतः मरुदेवत्वः ८, संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्रा-
 ग्निदेवत्वः ९, अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवित्रदेवत्वः
 १०, एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकगितिप्रात् एकपदे
 श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पितृः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः
 वरुणदेवत्वः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अन्नयेऽनीकवते रोहिताञ्चिरनड्वानधो-
 रामो सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ
 पिशंगौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णो-
 ऽजः सारस्वती मेपी वारुणः पितृः ॥ ५९ ॥

द्वितीये द्वादशिनीपद्मदेवानाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिस्त्रि-
 लफो यस्य सोऽनङ्गान् वृषभोऽनीकवतेऽग्नये आत्तभ्यः अनीकं
 सुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोराभौ अधो-
 भागे श्वेती द्वौ पशू सावित्री सवित्रदेवती २, ३, रजतवर्षा
 नाभिर्ययोस्तौ रजननाभौ द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४, ५, पित्रङ्गौ
 पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवो विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, कल्पापः
 कर्षुरो मासतः ८, कृष्णः श्यामाऽजो मेघः चाग्नेयः अग्नि-
 देवत्यः ९, मेघो सारस्वती १०, पितृः वेगवान् वरुणदेवत्यः
 ११, एवमंशादश ॥ ५६ ॥

अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राय॑ त्रि॒ष्टुते॑ राथ॒न्तरा॒याष्टाक॑-
 पा॒ल इन्द्रा॑य त्रै॒ष्टुभा॑य पञ्च॒दशाय॑ वा॒र्हता॑-
 यैका॑दशकपालो विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑भ्यः
 सप्त॑दशेभ्यो वैरू॒पेभ्यो॑ द्वाद॑शकपालो मि॒त्रावरु॑-
 षाभ्या॑मानु॒ष्टुभा॑भ्यामेकवि॒ंश्याभ्यां॑ वैरा॒जाभ्यां॑
 पय॑स्या बृह॒स्पतये॑ पाङ्क्ता॒य त्रि॒णवा॑य शक्र॒राय॑
 च॒रुः स॒वित्र॑ ओ॒ष्णिहा॑य त्रय॒त्रिंश॑य रै॒वता॑य
 द्वाद॑शकपालः प्राजा॒पत्यश्च॑रुरदित्यै विष्णु॑पत्यै
 च॒रुः अ॒ग्नये॑ वैश्वान॒राय॑ द्वाद॑शक॒पालोऽनु॑मत्या
 अ॒ष्टाक॑पालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

जनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथान्निपोमीयस्य पथपुरोडासमनुदिश्यामावेष्टोनिर्व-

पतीत्यपक्रम्य तदाहुर्दशहविषमन्त्यामिष्टिं निर्वपेदिति
 श्रुत्या दशहविष्कावेष्टिसंघोष्टः कथिता तस्या देवता
 इवोपि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः ।
 अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु सस्त्रतो-
 ऽष्टकपालः । तद्विद्यार्थोत्तरपदमभाहारे चेति [पा० २, १,
 ५१] समासः अष्टनः कपाले हविष्येति [पा० ६, ३, ४६
 वा० २] अष्टन्मन्दस्य दीर्घः । कौटुशायाग्नये गाय-
 त्राय गायत्रा स्तुताय विवृते विवृतस्तोमेन स्तुताय राधन्त-
 राय रथन्तरसान्ना स्तुताय १, इन्द्राय एकादशकपालः पुरो-
 डाशः समासः पूर्वत् । कौटुशाय इन्द्राय वैष्टुभाय विष्टुभा
 स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तामस्तुताय बाहताय वृहत्ताम-
 स्तुताय २, विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कौटु-
 शेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदश-
 स्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां
 पयस्या पयसि त्र्यतः चरुः । कौटुशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम्
 अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकाविशाभ्यामेकादशस्तोमस्तुताभ्याम्
 वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४, बृहस्पतये चरुः । कौटु-
 शाय पाङ्क्त्याय पाङ्क्त्यच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तो-
 मस्तुताय शक्रराय शक्रसामस्तुताय ५, सवित्ते द्वादश-
 कपालः पुरोडाशः । कौटुशाय सवित्ते औष्णहाय उष्णक्क-
 न्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तामस्तुताय रैवताय
 रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तामनामसहितान् षट् देवा-
 नाभिधाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यचरुः प्राजापतिदेवत्वचरुः
 कार्यः ७, विष्णुपन्नौ आदत्वे चरुरेव ८, वैश्वानराय वश्या-
 नरनुषविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै
 देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषाऽवेष्टे-

देवनाह्वींयपि अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि समिद्धो अश्व-
आश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमणाम्] ॥६०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कद्विगितः ॥ २८ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

देव सवितुः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
भगाय । द्विष्यो गन्धर्वः केतपूः केत नः पुनातु
वाचस्पतिर्वाचं नः खदतु ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायी नारायणः पुरुषोऽपश्यत् ।
ब्राह्मणराजन्ययोरतिठाकामयोः पुरुषमेधमज्ञको यज्ञो भवति ।
सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैवशुक्लदेशस्थामारभ्यः ।
अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या
इति चत्वारिंशद्दिनेः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनो भवति
एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे
वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । अन्येन सङ्गदृष्टीतेन देव
सवितरिति प्रवृत्त तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र
देव सवितः [११, ७] तत्सवितु [३, ३५] द्वे व्याख्याते
॥ १ ॥ २ ॥

त्रिंशानि देव सवितदुंरितानि परासुव ।

यद्द्रुं तन्न आसुव ॥ ३ ॥

हे देव सवितः ! विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि
परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान् प्रति आसुव
आगमय । ३ ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चिदस्य राधसः ।
सवितारं नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः किम्भूतं वसोः वासयि-
तुश्चिदस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दाता-
रम् नृचक्षसं नृषां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो
वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वोर-
हणं पाप्मने क्लीवमाक्रयाय अयोग्यं कामाय
पुंसुलुमतिक्रुष्टाय माग्धम् ॥ ५ ॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः । ततः
प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्-
संख्यान् पुरुषान् प्रकामीष्याय मदमित्यन्तानग्निष्टे यूपे नियु-
नक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णयानुरधमि-
त्यादीन्नियुनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे लुष्टं नियु-
नज्मीति अग्निष्टे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां
यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं
बोद्धव्यम् । क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २, मरुद्भ्यो वैश्यम् ३,
तपसे शूद्रम् ४, तमसे तस्करं स्तेनम् ५, नारकाय वोरहणं
नष्टाग्निं शूरं वा ६, पाप्मने क्लीवं नपुंसकम् ७, आक्रयायै
अयोग्यमयसो गन्तारम् ८, कामाय पुंसु व्यभिचारिणीम् ९,

अतिक्रुष्टाय मागधं मगधदेशजं चत्रियायां वैश्यपुंसो जातं
ना १० ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूपं धर्माय सभा-
चरं नरिष्ठाय भीमलं नर्माय रुभण् इत्थाय
कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधायै रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मणां चत्रियाजातः सूतः ११, गीताय
शैलूपं नटम् १२, धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३,
नरिष्ठाय भीमलं भयङ्करम् १४, नर्माय रुभं शब्दकर्तारं वाचा-
टम् १५, इत्थाय कारिं कारणविशिष्टम् १६, आनन्दाय स्त्रीषखं
स्त्रियाः सखायम् १७, प्रमदे कुमारीपुत्रं कान्तिनम् १८,
मेधायै रथकारं माहिषेण कारिष्यां जातम् १९, धैर्याय तच्चाणं
सुवधारम् २० ॥ ६ ॥

तपसे कौलालं मायायै कर्मरिण् रूपाय
मणिकारण् शुभे वपण् शरव्याया इषुकारण्
हृत्त्रै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जु-
सर्जं नृत्यवे मृगयुमस्तकाय श्वनिनम् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१, मायायै कर्मरिं लीह-
कारम् २२, रूपाय मणिकारं रत्नकर्तारम् २३, शुभे शुभाय
वपणं वीजवतारम् २४, शरव्यायै इषुकारं वाणकर्तारम् २५,
हृत्त्रै धनु कारं चापकारिणम् २६, कर्मणे ज्याकारं प्रत्यक्षन-
कर्तारम् २७, दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जाः स्रष्टारं निर्मातारम् २८,

मृत्यवे मृगयुं मृगयाहम् २८, अन्तकाय श्वनिनं श्वनो
नेतारम् ३० ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृचीकाभ्यो नैषादं पुरुष-
व्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्रात्यं प्रयुग्भ्य
उन्मत्तं सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कित-
वमीर्यताया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं
यातुधानेभ्यः कण्टकौकारीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं पुञ्जिष्ठोऽन्त्यजः पुल्कसस्तदपत्यम् ३१,
ऋचीकाभ्यो नैषादं निपादपुत्रम् ३२, पुरुषव्याघ्राय दुर्मदसु-
न्मत्तम् ३३, गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्रात्यं सावित्रीपतितम् ३४,
प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५, सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
जातानीति प्रतिपत् अतथाविध विकलमित्यर्थः ३६, अयेभ्यः
कितवं द्यूतकारम् ३७, इयतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८,
पिशाचेभ्यः विदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम्
३९, यातुधानेभ्यः कण्टकौकारीं कण्टको कर्म तत्कारिणीम्
४० ॥ ८ ॥

सन्धये जारं गेहायोऽपपतिमात्यं परि-
वित्तं निर्ऋत्यै परिविावट्टानमराद्या एदिधिषुः-
पतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीं रुञ्जानाय खरकारीं
प्रकामीद्यायोऽसद्वं वर्णायानुरुध्वं बलायोऽपदान्
॥ ९ ॥

सन्धये जारसुषपतिम् ४१, गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम्
४२, मार्त्यं परिवित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽन्दम् ४३, निर्ऋत्यै परि-

विविदानम् अनूटे ज्येष्ठे जडवन्तम् ४४, आराक्षै देव्यै एदिधि-
पुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूटायामूटा एदिधिपुः तत्पतिम्
४५, निःकृत्यै पंगस्कारीं रूपकत्रीम् ४६, संज्ञानाय करकारीं
कामदीप्तिकरीम् ४७, प्रकामोद्याय तत्तज्ञाय देवाय उपमी-
दतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८, एतान्गण्टे नियुनक्ति ॥
अथ द्वितीये यूपे । वर्षाय अनुरुधम् अनुरुध्यतंऽनुसरतीत्यनु-
रुत् तम् १, वलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायन-
दातारम् ॥ ८ ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जं प्रमुदे^१ वामनं^२ द्वार्यः^३
साम्^४ स्वप्ना^५यात्त्वमधर्माय^६ वधिरं^७ पवित्राय^८
भिषजं^९ प्रज्ञानाय^{१०} नक्षत्रदर्शमाशिचायै^{११} प्रश्नि-
मुपशिचाया अभिप्रश्निनं^{१२} यर्यादायै^{१३} प्रन्नविवा-
कम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जं वज्राङ्गम् ३, प्रमुदे वामनं क्ख्वाङ्गम् ४,
द्वार्यः सामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५, स्वप्नाय अन्य नेत्रहीनम्
६, अधर्माय वधिर कर्णेन्द्रियहीनम् ७, पवित्राय भिषजं
वैद्यम् ८, प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गण-
कान् ९, आशिचायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः
१०, उपशिचायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११ ॥ अथ तृतीये
यूपे । मर्यादायै प्रन्नविवाकं कृतान् प्रश्नान् यो विविनक्ति ब्रूते
स प्रन्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

अर्मे^१म्यो हस्तिपं^२ जवाटो^३श्वपं^४ एष्ट्यै^५ गोपालं^६
वीर्यायाविपालं^७ तेजसेऽजपालमिरा^८यै^९ कीनाशं^{१०}

कीलालाय सुराकारं भद्राय गृहपत्य श्रेयसे
वित्तधमाध्यक्ष्यायानुत्तारम् ॥ ११ ॥

अग्नेभ्यां हस्तिपंगजपालकम् २, जवाय अक्षपं तुरगपाल-
कम् ३, पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४, वीर्याय अविपालकम् ५,
तेजसे अजपालम् ६, इरायै कीनाशं कर्पुकम् कीनाशः कर्पुके
यमे ७, कीलालाय सुराकारं मद्यक्षतम् ८, भद्राय गृहपं
गृहपालकम् ९, श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम्
धनकर्तारम् १०, आध्यक्ष्याय अनुत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११
॥ ११ ॥

भायै' दावा'हार' प्रभाया अग्न्ये'धं ब्रध्नस्य'
विष्टपा'याभिषे'क्तार' वर्षि'ष्ठाय नाकाय परि-
वेष्टार' देवलो'काय पेशि'तार' मनुष्यलो'काय
प्रकरि'तार' सर्वे'भ्यो लोके'भ्य उपसे'क्तार'मव-
क्त्यै वधायो'पमन्यि'तार' मेधाय वासःपल्पू'ली
प्रका'माय रजयि'वीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे यूपे । भायै दावाहारं काष्ठानामाहर्तारम् १,
प्रभायै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २, ब्रध्नस्य
विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३, वर्षिष्ठाय नाकाय
उक्त्वृष्टसर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४, देवलोकाय पेशितारम्
पेश अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम्
५, मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कृ विक्षेपे विक्षेपारम् ६, सर्वेभ्यो
लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७, अवक्त्यै वधाय उप-
मन्यितारमुपमन्यनकर्तारम् ८, मेधाय वासःपल्पलीम् वासुष्ठां

प्रक्षालनकर्तारम् पश्यून प्रक्षालनच्छेदनयोः ८, प्रकामाय रजयित्रीं वक्षाणां रङ्गकारिणीं नारीम् १० । १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्त्यै चत्तारमौषद्रुगायानुचत्तारं वलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्या अश्वसादम् स्वर्गाय लोकाय भागदुग्धं वर्षिषाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्त्रीव हृदयं यस्य तम् ११ । अथ पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिशुनं परहृत्तसूचकम् १, विविक्त्यै चत्तारं प्रतीहारम् २, औषद्रुगाय अनुचत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३, वलाय अनुचरं सेवकम् ४, भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्कन्दात् रितः सिञ्चति तम् ५, प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६, अरिष्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७, स्वर्गाय लोकाय भागदुग्धम् भागदुग्धे भागदुग्धस्तम् विभागप्रदम् ८, वर्षिषाय नाकाय परिवेष्टारम् ९ ॥ १२ ॥

मन्ववेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं शोकायाभिसर्तारं क्षेमाय विमोक्तारं मुत्कूलनिकूलिभ्यस्त्रिभिनं वपुषे मानस्कृतं शीलायाञ्जनीकारीं निष्कृत्यै कोशकारीं यमायासुम् ॥ १४ ॥

मन्ववे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १०, क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११ । अथ षष्ठे यूपे । योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १, शोकाय अभिसर्तारं संसुखमागच्छ-

न्तम् २, चेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३, उत्कूलनिकू-
 लेभ्यः विष्टिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्टी तम् विद्यादिषु स्थितं
 शीलवन्तमित्यर्थः ४, वपुषे मानस्यतं पूजाया अभिमानस्य
 वा कर्तागम् मक ह्यन्दनः ५, शीलाय आञ्जनीकारीम् अञ्ज-
 नविद्याकर्त्रीम् ६, निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोश-
 स्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७, यमाय असूम् न सुते सा अस्तुः ताम्
 वक्ष्याम् ८ ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमर्धर्वभ्योऽवतोकां संवत्स-
 राय पर्यायिणीं परिवत्सरायाविजातामिदावत्-
 सरायातीत्वरीमिदत्सरायातिष्वादीं वत्सराय वि-
 जजेरां संवत्सराय पालिकीमृभुभ्योऽजिनसन्धं
 साध्येभ्यश्चर्मम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ८, अर्धर्वभ्योऽवतोकां
 निरपत्याम् १०, संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद-
 तीमनुक्रमज्ञाम् ११ ॥ अथ सप्तमं यूपे । परिवत्सराय अवि-
 जाताम् अपसूताम् १, इदावत्सराय अतीत्वरीमत्यन्तं कुलटाम्
 पुंश्लो कुलटेत्वरी २, इदत्सराय अतिष्कादरोम् अतिस्कन्दति
 स्रवति इत्यतिष्कादरो स्कन्दर्वदन्तात् डात्रेफौ ३, वत्सराय
 विजजेरां गिर्धिनशरोराम् ४, संवत्सराय पालिकीं श्वेनकीयाम्
 ५, ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६, साध्येभ्यः चर्मन्त्रं
 चर्माभ्यामकरम् ७ ॥ १५ ॥

सरोऽभ्यो धैवरमुपस्वावराभ्यो दाशं वैशु-
 न्ताभ्यो वृन्दं नड्वलाभ्यः शीष्कलं प्रारायं

सागारि^१र्ज^२वाराय^३ केवर्त^४ तीर्ष^५ आन्दं विपनेभ्यो
मेनाल^६ए स्त्रनेभ्यः पर्ण^७कं गुहा^८भ्यः किरा^९त^{१०}ए
सानु^{११}भ्यो ज^{१२}भक्तं पदं तेभ्यः किम्पूरु^{१३}पम् ॥ १६ ॥

सराभ्यां घंवरं कंवर्तापत्यम् ८, उपस्थावराभ्यः दाशम्
दाशु दानं दातारम् दाया धोवरो वा ८, वैशन्ताभ्यो वेन्दं
विन्दां निपादापत्यम् १०, नडुलाभ्यः शीष्कल मत्स्यजीवनम्
शष्कला मत्स्याः जैविति तम् ११ ॥ अथाष्टमं यूपं । पाराय
सागारम् नृगादरपत्यं सागारपत्यम् १, अवाराय-केवर्तम् २,
तीर्षभ्यः आन्दम् अदि वन्दने अदात आन्दस्तं वन्दनकर्त्तरिम्
३, विपनेभ्यो मेनालम् शल् धारणे मीनानलात् वारयति
जासैरमी मोनालद्वादपत्यम् ४, स्त्रनेभ्यः पर्णकं भिक्षम् ५,
गुहाभ्यः किरातम् ६, सानुभ्यः जभक्तं जभि नाग्रने जभय-
तीति तम् हिंसकम् ७, पर्वतभ्यः किम्पूरुयं कुंक्षितनरम् ८
॥ १६ ॥

बोभत्सायै^१ पौल्कसं^२ वर्णाय^३ हिरण्यकारं^४
तुलायै^५ वाणिजं^६ पञ्चादोषाय^७ ग्लाविनं^८ विश्वे-
भ्यो भूतेभ्यः सिद्धं^९ भूत्यै^{१०} जागरुषमभूत्यै^{११}
स्वप्ननात्यै^{१२} जनवादिनं^{१३} व्यृङ्गा अपगुल्माए
संश्रयं प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

बोभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ८, वर्णाय हिरण्यकारं
स्वर्णनिष्पादकम् १०, तुलायै वाणिजं वाण्यपत्यम् ११ ॥
अथ नवमं यूपं । पञ्चादोषाय ग्लाविनं ग्लौ ह्ये अष्ट-
टम् १, विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिद्धं सिद्धास्वरोगवन्तम् २,

भूत्यै जागरणं जागरुकम् ३, अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४,
आर्त्यै जनवादिनं जनान् वदति तम् ५, व्यृद्धै अपगल्भम् ६,
संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७ ॥ १० ॥

अक्षराजाय कित्तवं कृतायादिनवदृशं त्रेता-
यै कल्पिनं हापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभा-
स्थाणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे
यो गां विक्रन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृ-
ताय चरकाचार्यं पाप्मने सैलुगम् ॥ १८ ॥

अक्षराजाय कित्तवं धूर्तम् ८, कृताय आदिनवदृशम्
आदिनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९, त्रेतायै कल्पिनं
कल्पकम् १०, हापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम्
११ । अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां
स्थिरम् १, मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २, अन्त-
काय गोघातं गवां हन्तारम् ३, क्षुधे यो गां विक्रन्तन्तं भिक्ष-
माण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विक्रन्तन्तं भिक्ष-
माणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे दैव्ये आल-
भेत ४, दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५, पाप्मने
सैलुगं सैलुगो दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कोया अर्तुनि घोषाय भ्रमन्ताय
बहुवादिनमनुन्ताय मूक्ये शब्दायाडम्बराघातं
महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवधमवरस्थराय
शङ्खध्वं वनाय वनपमन्यतीरण्याय दावपम्
॥ १९ ॥

प्रतियुक्तायै अर्तनं दुःखिनम् ७, घोपाय भयं जल्पकम् ८,
अन्ताय बहुवादिनम् ९, अनन्ताय भूकं वाग्विकलम् १०,
शब्दाय आह्वयराधातम् आह्वयस्माहन्ति तम् कौलाहल-
वर्तारम् ११ । अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणा-
वादनकर्तारम् १, क्रोगाय तूषवधम् तूषवं वाद्यविशेषं धमति-
तथाभूतम् २, अवरस्तराय शब्दं शब्दादकम् ३, वनाय
वनपं वनपालकम् ४, अन्यतोऽरस्थाय दावपं वनवह्निपम् ५
॥ १९ ॥

न॒माय॑ पुं॒ञ्चलू॑ इ॒साय॑ का॒रि॑ याद॒से शा-
व॒ल्यां ग्रा॒म॒ण्यं॑ गण॒कम॒भिक्रो॑श॒कं॑ ता॒न्मह॑से
वी॒णावा॑दं पा॒णि॒घ्नं॑ तू॒षव॑धं ता॒न्नु॒त्ताय॑ान॒न्दाय॑
तल॒वम् ॥ २० ॥

नमाय पुञ्चलू दुष्टां नारीम् ६, इसाय कारिं करणशीलम्
७, यादसे शाबल्याम् शबलः कर्कुरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८,
ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९, गणकं ज्योतिर्विदम् १०, अभिक्रो-
शकं निन्दकम् ११, तान् वीन्महसे जुष्टं नियुनज्मीति एका-
दशे यूपे आलभते ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्त्रैकादशसु नियुक्तेषु
येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्यन्तान् द्वितीयोच्छ्रिते यूपे
नियुनक्ति तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रौ कृष्णं
पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च
मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एका-
दश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं
हस्ततालवादकम् तूषवधम् तान् वीन् नृत्ताय आलभते ३,
आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा तत्रं

इत्यादितसं वाति वाद्यमुखं इन्ति स तलयस्तम् वाद्यवाद-
कम् ४ ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे
चाण्डालमन्तरिचाय वंशनर्त्तिनं दिवे खल-
तिः सूर्याय ह्यर्चं नक्षत्रेभ्यः किमिरं चन्द्र-
मसे किलासमङ्गे शुक्लं पिङ्गाक्षं रात्र्यै कृष्णं
पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५, पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठेनास-
नेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्कम् ६, वायवे चाण्डालं
चाण्डालकर्माणम् ७, अन्तरिचाय वंशनर्त्तिनम् वंशेन नर्त्तन-
शीलम् ८, दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९,
सूर्याय ह्यर्चं हरितनेत्रम् १०, नक्षत्रेभ्यः किमिरं कर्बुरवर्णम्
११, चन्द्रमसे किलासं सिध्दरोगवन्तम् १२, अङ्गे शुक्लवर्णं
पिङ्गाक्षम् १३, रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४ ॥ २१ ॥

अथैतान्घौ विरूपानालभतेऽतिदीर्घं चा-
तिङ्गस्त्रं चातिस्थूलं चातिक्रशं चातिशुक्लं
चातिकृष्णं चातिकुल्लं चातिलोमशं च । अशू-
द्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः । साग्धः पुंश्च-
ली कितवः क्लीवोऽशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजा-
पत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

यान्तं कामं कृत्वान्ते यजमानः अयं ते योनिरिति मन्त्रेणात्म-
 न्यग्नीत् समारोप्याद्भ्यः सम्भृत इति [३१, १७] पडृचेनानुवा-
 केन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरख्यं गत्वा संन्यसेत्
 गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्नग्नी
 समारोप्यरख्यं ब्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधान-
 न्तरं याववासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुती हुत्वारखी-
 रग्नी समारोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवयजनमादीप्य
 गृहं ब्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं
 यज्ञानपि क्षुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं
 सत्र्यास एव ॥ २२ ॥

• श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे मनोरमे ।

त्रिंशोऽध्याये प्रकाशिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

• एकत्रिंशोऽध्यायः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं सर्वत स्पृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

रमाकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिं-
 शेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ कात्या० [२१, १, ११]
 नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टीति होत्वदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति ।
 अस्वार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनु-
 वाकेन शोडशर्चेन ब्रह्मा स्तीति होत्वदिति त्रिः प्रथमाम्
 त्रिरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का० [२१, १, १७-१८]
 वेधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत
 इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरख्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद् यामि वाधि-

वत्सवरण्योः । वैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते
 योनिरित्यग्नी भ्रातृनि समारोह्य तदुपाणमास्ये प्रवेद्याद्वाः
 सभृत इति पट्टचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाप्य पश्चादपश्यन् वनं
 गत्वा ग्रामं नागच्छेत् वानप्रस्थी भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे
 वस्तुमिच्छन् अरण्योरग्नी समारोप्याकीपस्थानानन्तरं ग्रामे
 गत्वा यज्ञान् कुर्यादिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः । नारायण-
 पुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः
 षोडशो त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य
 परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषो-
 ऽयं स्मृत्यते । अथक्रमहदादिविलक्षणधृतनो यः पुरुषः
 पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टि-
 रूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः सहस्रशीर्षा
 सहस्रशब्दो बहुत्ववाचो । संख्यावाचकत्वे सहस्राच्च इति
 विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्रद्वयेन भाव्यम् । ततः सहस्रम-
 संख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षेच्छन्दसीति [पा०
 ६, १, ६०] शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः शिरोग्रहणं सर्वावय-
 वोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि
 तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि ।
 सहस्राद्यः सहस्रमचीणि यस्य सः अचिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियो-
 पलक्षणम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य सख्यासुपूर्वस्येति
 [पा० ५, ४, १४०] पादस्यान्वलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोप-
 लक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोककृपां सर्वतः तिर्यक्
 ऊर्ध्वमधश्च सृत्वा व्याप्य स्पर्शातिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो
 भूतोपलक्षणः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्य-
 तिष्ठत् बतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डा-
 दहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नामैः सकाशाद्-

शाङ्खलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभितं इति कुतो लभ्यते कतम-
 प्राप्तेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्यातिरिति
 श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्या-
 मिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् [सुख० ३, १, १] हा सुपर्णा सयुजा-
 सखाया समानं वृक्षं परिपस्मनाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृच्छ-
 नश्चन्नन्यो अभिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता । तथा
 च श्रुतिः [१३, ६, २, १] इमे वै लोकाः पूरयन्नेव पूरुषो-
 योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात् पुरुष इति ॥ १ ॥

पुरुष ए॒ वेद॑ः सर्व॑ यद् भू॒तं यच्च॑ भा॒व्यम् ।
 उ॒तामृ॑त॒त्वस्ये॒शानो॑ यद॒न्ने॒नाति॑रो॒हति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं
 जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्
 कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः
 तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि
 च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत्
 यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूत-
 नातिरोहति स्त्रीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां
 जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफल-
 भोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा
 सर्वं पुरुषयत्तर्हि परिणामोत्थाशङ्क्याह अमृतत्वस्यामरण-
 धर्मस्येयानः सुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियत इत्यर्थः
 किञ्च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य
 चेशानः । प्रज्ञादिमृतत्वपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव
 स्थितः इतः प्रदानाच्च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि
॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एता-
वान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा सक्तीयसामर्थ्यविशेषो
विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्यान्
महिम्ना लगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतद्-
भयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि काल-
त्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादचतुर्थांगः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं
त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितम् तत् दिवि द्योतना-
त्मके सप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्त्वं
ज्ञानमनसं ब्रह्मेत्याच्चातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावात्
पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मरूपापे-
क्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपस्थापः । ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभ-
वत् पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनान-
शने अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः
उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात् संसाराद्धिर्मृतोऽत्रत्वैर्गुणदोषैर-
स्पष्टः उत्कर्षण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः
इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरान-
च्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् [भग०
१०, ४२] विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ।
ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विपु सर्ववाचतीति

विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्
 किं कृत्वा साग्नानशने अभि अभिलक्ष्य अगर्जन सङ् वर्त्त-
 मानं साग्नम् अगनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम्
 अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य
 क्षयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

ततो^१ विराड्जायत विराजो^२ अधि^३ पुरुषः ।
 स जातो अत्यरिच्यत^४ पश्चाद् भूमिमथो^५ पुरः^६
 ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चयते । ततः
 तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं
 राजन्ते यस्तून्यवेति विराट् । विराजः अधि विराड्देहस्यो-
 परितमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानो एक
 एवं पुमानजायत सर्ववेदान्तवेशः परमात्मा क्षमायया विरा-
 ड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभि-
 मानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः । एतच्चाद्यर्वणोत्तरताप-
 नीये [ऋषिहताप० २, ६] स्पष्टमुक्तम् । स वा एष भूतानी-
 न्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाञ्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट इव विहर-
 तीति । किञ्च स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत् अतिरिक्तो
 देवतिर्यङ्गनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं
 ससर्जति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः
 ससर्ज पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वं हुतः सन्भृतं षड्पट्टा-
 ज्यम् । पशूँस्तैश्चक्रे वायुथानारत्या ग्राम्याश्च
 ये ॥ ६ ॥

सर्वं ह्यते यस्मिन् स सर्वं हुत् तस्मात् पुरुषमिधाख्यात्
यज्ञात् पृपदान्यं दधिमिश्रमाज्यं सभृतम् सम्पादितम्
दध्याज्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषेणेति शेषः ।
तथा स पुरुषः वायव्यान् वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून्
चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः
अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्वत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्
कान् ये चारण्याः अरक्षे भवाः हरिणादयः ये च ग्रामभवा
गवाश्वाद्यस्तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वं हुत् ऋचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्त-
स्मादजायत ॥ ७ ॥

सर्वं हुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्प-
न्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत ।
ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्माद् अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः
॥ ८ ॥

तस्माद् यज्ञात् अखाः अजायन्त उत्पन्ना तथा ये के
चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भाग-
योर्दन्ता येषां ते उभयादतः छान्दस दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयो-
र्दन्तयुक्ता सन्ति तेष्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्मात् यज्ञात्
गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्माद् यज्ञात् अजावयः अजाः अ-
यद्य जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं वहिषि प्रौचन् पुरुषं जातमरुतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशु-
त्वमाभाव्य यूपे बह्वं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौचन् प्रोक्षितवन्तः
प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्तवन्तः । कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं
जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्राग्वोक्तम् तस्माद्द्विराङ्जायत
विराजो अधि पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा
अयजन्त मानसयामं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इत्यत्राह
ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनु-
कूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ ९ ॥

'यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमासीत् किं वाह किमूरु पादा
उच्येते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना
उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः
कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्
विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं वाह
ऊरु चास्ताम् किञ्च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् वाह राजन्यः
कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याम् शूद्रो
अजायत ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरास्त्राह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वेजातिविशिष्टः

पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् सुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः
घत्रियत्वजातिविशिष्टो वाङ् कृतः बाहुत्वेन निष्यादितः ।
तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूरु तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः
ऋरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमान्
पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजा-
यत । श्रोत्राद् वायुश्च प्राणश्च मुखाद्ग्निर-
जायत ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः
ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा
अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सकाशात् चन्द्रमाः
जातः चक्षुः सकाशात् सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च
श्रोत्रात्कर्णादजायत सुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्षां द्यौः सम-
वर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोका
२॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीन्कल्पयन् तथान्तरिक्षा-
दिलोकानित्याह नाभ्येति प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्त-
रिक्षमासीत् शीर्षं शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना
अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः
तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान् भूरादीन् प्रजापतेः सका-
शात्कल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोत्सुकाः कासा इति शेषः
॥ १३ ॥

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीषमं इध्मः शरद्विः

॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वाक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टि-
सिद्धार्थं वाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा
हविष्टेन सङ्ख्यया पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञ-
मतन्वतातनिपत तदानौमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमा-
सीत् आज्यत्वेन सङ्ख्यितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीषमः इध्मः
आसीत् ग्रीषमेवेध्मत्वेन सङ्ख्यितवन्तः तथा शरत् हविः
आसीत् शरदमेव पुरोडायादिहविष्टेन सङ्ख्यितवन्तः । पूर्वं
पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्ख्यः अनन्तरं वसन्तादी-
नामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्ख्य इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र
कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् [६] ततः
तस्माद्यज्ञादिति [६] तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति
[१५] क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः
कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अवधन् पुरुषं
पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः
मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमवधन् विराट्पुरुषमेव पशु-
त्वेन भावितवन्तः । एतद्देवाभिप्रेत्य पूर्वं [१४] पुरुषेण हविषेत्यु-
क्तम् तदा अस्य सङ्ख्यितस्य यज्ञस्य भस गायत्र्यादौ न कर्त्तासि
परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तर-
वेदिकाः त्रयः चादित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा

च श्रुतिः गुह्ये वा अभितः परिधयो भवन्त्येतत् सूर्यमेव पुरु-
स्तामोत्तारं करोतीति तत एते आदित्यसंज्ञिताः सप्त परिध-
योऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशति-
संख्याकाः समिधः क्षताः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे
लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तेष्वत्वेन
भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः चोरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परि-
धयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम्
त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः क्षताः गायत्र्यादीनि
सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त क्षत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सच-
न्तु यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं सङ्घिष्याड । देवाः प्रजापतिप्राणरूपां
यज्ञेन ययोक्तेन मानसेन सङ्घल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं
प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात् पूजनात् तानि प्रसि-
द्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि
मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्त-
भागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते ।
यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः
विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्-
प्राप्तिरूपं स्वर्गं च एव ते महिमानः तदुपासका मञ्जात्मानः
संचन्त सचन्ते समययन्ति प्राप्नुवन्ति अलभाव आर्षः । सृष्टेः
प्रवाहनिव्यतां दर्शयति तदुक्तम् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा-
पूर्वमकल्पयदिति ॥ १६ ॥

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः
समवर्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति
तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणे-
नादित्यमुपस्थायेति [१३, ६, २, २०] पट् कण्डिका उत्तर-
नारायणम् । उपान्ये हे अनुष्टुभौ शेपास्त्रिष्टुभः आदित्यदे-
वत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते ।
अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्च-
कोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं
कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः यो रसोऽग्रे
प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं
प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि
तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः काश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तम-
जन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन्
त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं
मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं
देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवाः
आजानदेवाश्च कर्मणीत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः
सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः । ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये
शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द
इति श्रुतेः [बृहदार० मा० ४, १, ३५] सूर्यादय आजान-
देवाः ॥ १७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तर्म-
सः पुरस्तात् । तमेव विदित्वाति मृत्युमेति

नान्यः पन्था विद्युतेऽयनाय ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्यमहं वेद
जानामि इति ऋषेर्वचनम् । कौटुम्बमादित्यवर्णमादित्यस्येव
वर्षा यस्य तम् । उपमान्तराभावात् स्त्रीपमम् तथा तमसः
परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते ।
तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति
परं ब्रह्म गच्छति । अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते
सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः । १८ ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो
बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति
धीरास्तस्मिन् ह तस्य भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्द्दि स्थितः सन् गर्भे चरति
गर्भमध्ये प्रविशति यथाजायमानोऽनुत्पद्यमानो निव्यः सन्
बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते भायया प्रपञ्चरूपेणोत्प-
द्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं
[परि]पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणा-
त्सनि ब्रह्मणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तद्गोचकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वी यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे
॥ २० ॥

न्यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यद्य
देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः यद्य देवेभ्यः सकाशात्
पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कौटु-

शाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति [पा०
३, १, १३५] कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इजि
टिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तद्ब्रु-
वन् । यस्त्वं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्
वशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणो-
ऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचो-
ऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति [पा० ६, ४, १०१] निपातः ।
तत् किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य ! त्वा त्वामिवसुक्त-
विधिना उत्पन्नं विद्यात् वानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा
वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भव-
तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मग्रावहोराचे पार्श्वे
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णुर्निषा-
णामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अपिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य ! यीः लक्ष्मीश्च
ते तव पद्मगौ जायास्थानीये त्वद्देशे इत्यर्थः । यथा सर्वजना-
यणीयो भवति सा यीः श्रीयतेऽनया यीः सम्पदित्यर्थः । यदा
तद्यते दृश्यते जनेः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव
पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम्

तथैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्यो नचवाण्ड-
 म्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । अश्विनी द्यावापृथिव्यौ
 तव व्यात्तं विक्रासितमुखस्थानीये पञ्चवाते व्याप्रतस्तौ
 अश्विनी अश्विनी द्यावापृथिव्यौ इमे ह्योदण् सर्वमन्नवाता-
 मिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे इण् कर्मफलमिच्छन्
 सन् इपाण इच्छ इपु इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इपं
 आभीक्ष्णं करादिः अन्नेच्छार्थः । क्रियेयणीयम् तत्राह अमुं
 परलोकं मे मम इपाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वित्तीच्छा
 असोवेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इपाण सर्वलो-
 कात्मकोऽहं भवेयमित्तीच्छेत्यर्थः सुतो भवेयमित्यर्थः सर्वं
 खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमोरितः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
 तदेव शुक्रं तद् मत्स्यं ता आपः स प्रजापतिः
 ॥ १ ॥

पुरुषमन्वा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्वा उच्यन्ते प्र वायु-
 मच्छेत्यस्मात् प्राक् [३३, ५५] । स्यन्मुत्रह्यदृष्टाः आत्म-
 देवत्याः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः
 आप्तोर्यामः समममहर्भवतीत्युपक्रम्य मर्थं शुद्धोति सर्वस्यास्ये
 सर्वस्यावरुह्ये इति श्रुतेः [१३, ७, १, ८] । हे अनुष्टुभा ।
 विद्मःनात्मा परिणामना विशिष्टोऽग्न्यादिवोतप्रोतत्वेनोपा-

स्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव :
 वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थं । शुक्लं शुक्लं तत्
 प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः
 आपः जलानि [स] प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे^१ निमेपा जञ्जिरे विद्युत्^२ः पुरु^३पादधि^४ ।
 नैन^५सूर्ध्वं न तिर्यञ्चं^६ न मध्ये^७ परिजग्रभत् ॥२॥

सर्वे निमेपाः निमेपाः वृटिकाष्ठा चव्यादयः कालविशेषाः
 पुरुपात् अधि पुरुपसक्राशाञ्जिरे । कौटुयात् पुरुपात्
 विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किञ्च कचिदपि
 एनं पुरुपसूर्ध्वसुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं
 तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न
 च्छसी प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः स एव नेति नेत्यात्मागृह्यो
 न हि गृह्णात इति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः शतरि जुहोत्यादि-
 त्वेन रूपम् ॥ २ ॥

न तस्य^१ प्रतिमा अस्ति यस्य नाम^२ मह-
 द्यगः । हिरण्यगर्भ इत्येषः । मा मा हिण-
 सीदित्येषा । यस्यान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुपस्य प्रतिमा प्रतिमानसुपमानं
 किञ्चिदन्तु नास्ति अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यगः यस्यास्ति
 सर्वातिरिक्तयगा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतु-
 ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे^३य आत्मदाः इति [२५,
 १०—१३] । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा [१२, १०२] ।
 यस्यान्न जातः इन्द्रय सम्नाडिति [८, ३६—३७] दृषोऽनु-

वाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रे-
षोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह
जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनि-
ष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥ ४ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः
अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः । ह प्रसिद्धमेव पूर्वः
प्रथमो जातः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव
तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्त्यमानोऽपि
स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो
सुखाद्यवयवा यस्य अचिन्त्यमक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव य आव-
भूव भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया स ए-
रराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी
॥ ५ ॥

यस्मात् पुरा किञ्चन किन्पि न जातमेव यद्य विश्वा,
विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आवभूव समन्ताद्
भावयोमास अन्तर्भूतो एत्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्ग
शरीरी प्रजापतिः प्रजया संररणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि
रवीन्द्विग्निरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

येन द्यौरुया पृथिवी च दृढा येन स्व
स्तमितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो
विमानः कक्षौ देवाथ हविषो विधेम ॥ ६ ॥

येन पुरुषेण द्यौरग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः
 पृथिवी च येन दृढा कृता सर्वप्राधिधारणं वृष्टिग्रहणम्
 अन्ननिष्पादनञ्चेति भूमेर्दाब्जम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं
 स्तम्भितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्त-
 रिचे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते
 निर्माता । तं विहाय कक्षं देवाय हविषा विधेम हविर्दक्षः
 न कक्षेचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभानि अश्वैज्ञेतां
 मनसा रजमाने । यत्राधि सूर उदितो विभा-
 ति कक्षं देवाय हविषा विधेम ॥ आपो ह
 यद् वृहतीः । यच्चिदापः ॥ ७ ॥

क्रन्दनी व्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैज्ञेतां साधु
 कृतमित्यपश्यताम् । कोट्यौ क्रन्दनी अवसा हविलक्षणेना-
 च्चेन वृष्टिजनकेन तस्तभानि प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यो व्यत्ययेन
 स्तम्भेर्हादित्यम् । रजमाने गोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र व्यावा-
 पृथिव्योः उदितः सन् अविविभाति अधिकं गोभते विभाम-
 यति या । तं विहाय कक्षं हविर्दक्षः ॥ आपो ह यद् वृहतीः
 [२७, २५] यच्चिदापः [२७, २६] इ प्रतोकोक्ते जपादा-
 वध्ये ॥ ७ ॥

वेनस्तात् पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं
 भयत्येकनीडम् । तस्मिन्निदप् सं च वि चैति
 सर्वं स-ओतः प्रीतंच विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

येनः पण्डितो विदितवेदान्तरक्ष्यः तत् त्र प्र पश्यत् पश्यति
 जानातोऽर्थः । कोट्यां तत् गुहा गुहायां रक्ष.स्थाने निहितं

स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं
कार्यजातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमायथो यस्य तत्
अविभक्तमपिगेपं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तच्चान् ब्रह्मणि इदं
सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले व्येति च निर्ग-
च्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु श्रोतः प्रोतश्च ऊर्ध्वत-
न्तुपु पट इव शरीरभावेन श्रोतः तिर्यक्तन्तुपु पट इव शरी-
रिभावेन प्रोतश्च । कोट्यः विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं
भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद् वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वी
धाम विभृतं गुहा सत् । व्रीणि पदानि नि-
हिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत्
॥ ९ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता
विद्वान् परिङ्गतः नु चिप्रम् अमृतं याश्चतम् तत् ब्रह्म प्रवीचेत्
प्रभ्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं
विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किञ्च अस्यामृतस्य
व्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां [निहिता] निहि-
तानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्या-
मिविज्ञानाह्वानो वा । किञ्च यः तानि पदानि वेद जानाति
स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति परं ब्रह्मैव
भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स नो वन्धुर्जनिता स विधाता धामानि
वेद भुवनानि विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशा-
नास्तृतीये धामन्ध्वैरयन्त ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जम-
यिता जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः स
च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
तानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अग्न्यादयः तृतीये
धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अधैरयन्त स्नेच्छया वर्तन्ते ।
कौटुशा देवाः अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि ज्ञान-
शानाः व्याप्नुवानाः अश्रुवते ज्ञानशानाः बहुलं छन्दसीति
[पा० २, ४, ७६] अश्रुर्हृदित्वेन हित्वे शानचि अभ्यासस्य
तुगागमः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गं देवा मोदन्त
इति भावः ॥ १० ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य
सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजा-
मृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञान-
वतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किञ्च सर्वमेधग्रहोऽपि न
ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि
यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् ।
एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजो आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य
यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रवि-
शति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्व-
भूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान् भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरू-
पान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा
ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय
ससेव्ययज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपिहि तस्मात् पुरुषाद् ब्रह्मैव
पूर्वमसृज्यतीति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि द्यावाष्टधिवी सद्य इत्वा परि लोकान्
परि दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं विततं
विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्गं इत्वेत्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म
पपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या
तदेवास्ति । अघ्नाननिर्वात्तिरेव दर्शनं भवनञ्चेति भावः । किं
कृत्वा द्यावाष्टधिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा
लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं
वस्तु पुन पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य
यज्ञस्य तन्तुमितिकर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य
समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव सन्तस्तदु तद्भवामेति श्रुतेः
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेय ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननि-
र्वात्तिरेव ब्रह्मातिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सुनिं मेधामयासिष्यं स्वाहा ॥ १३ ॥

इत उत्तरमृक्तये मेधा याच्यते चतुर्थ्या श्रीयच्यते ।
प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सुनिं द्रव्यदानं मेधां
बुद्धिं च अयासिषं याचे द्विकर्मकः । कौटुम्भमग्निम् सदसः
यज्ञमृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं
मित्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुष स्वाहा
॥ १४ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने ! तया मेधया अद्य मां मेधाविनं वृद्धि-
युक्तं कुरु । स्वाहा सुहुतमस्तु । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति
[पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः मेधास्यास्ति मेधावी तम् ।
तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधासुपासते
पूजयन्ति । देवपितृमान्या बृद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजा-
पतिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता
ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मर्घ्यं मेधां ददातु अग्निः
प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता
मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्रुताम् ।
मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा
॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते ।
ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्म-
क्षत्रे मे मन श्रियमश्रुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु
स्वापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु ।
श्री समुच्चयार्था । श्रीमेधे विना यज्ञाग्निदेवो प्रार्थ्यते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे मनोहरं ।

सावेमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय इतिरितः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्भूमासो
अग्नयः पावकाः । श्वित्तीचयः श्वाचासो भुर-
ण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

सर्वमेधेऽग्निटोमसंख्येऽग्निष्टुसंज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजरास
इत्याद्या मही अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरो-
रुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन अयूपा ग्रहणमन्त्रा च्यन्ते
न यजूरूपाः ऋग्धि पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थमहावैश्वदेव-
पात्नीवतहारियोषनेषु यजूरूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि तं वा अयु-
रोरुक्तं गृह्णातीति श्रुतंस्त्रत्र न दोषः अत एवाग्नेयीभिर्ऋव
एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य
पुरोरुची । यत्संप्रीष्टष्टाम्बेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः [७,
७] स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु ।
कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्धक्य-
हीनाः । दमां गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनि-
पाताः अरिभ्यः प्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां
रक्षसामरित्राः तारकाः विभक्तेर्नुडभावात्सवर्णदीर्घः । अर्चद्भू-
मासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला
येषां तैऽर्चद्भूमाः । पावकाः शोधकाः । श्वित्तीचयः श्वितिं
श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्वितिचयः चिनोतेः क्षिप् अनित्यमागमगा-
सनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः श्वेतत्वमु-
ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रामः श्वात्रशब्दः क्षिप्र-
वाचकः श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरण्यवः भरणकंतरिः ।
वनर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः वनसदोऽवेदो

रफेणेति [३, ३, ११] प्रातिशाख्यध्वेष रफागमः । वायवो
न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमानेऽदाः ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप द्यवि ।
यतन्ते द्वयगमनयः ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्राय इत्यस्याः [७, ८] स्थाने ।
अनयः द्वयक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गं उपयतन्ते
स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः हरयः हरितवर्णाः ।
धूमकेतवः धूमः एव केतुशांपकी येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्निरिति
व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ।
या वायो इन्द्राय इमे [७, ७-८] अनयोः स्थाने एते द्वे
उक्ते ॥ २ ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँः ॥ ऋतं
वृद्धत् । अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरक् अयं वामि-
त्यस्याः [७, ८] स्थाने । हे अग्ने । नोऽस्माकं मित्रावरुणा
यज । यज देवान् । यज वृद्धत् महत् ऋतं यज्ञम् ।
स्वं दमं ऋद्ध यज्ञि यज ॥ ३ ॥

युक्त्वा हि देवदत्तमाँः ॥ अश्वान् ॥ अग्ने
रथीरिव । नि होता पूर्यः सदः ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरक् या वां कशेत्यस्याः स्थाने [७,
११] । व्याख्यातयम् [१३, ३७] ॥ ४ ॥

हे विश्वे चरतः स्वर्गे अन्यान्या वत्समुप-

धापयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छु-
क्तो अन्यस्यां दृष्टे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोहक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रद्वयेत्यस्याः [७, १२] स्थाने । हे रात्रग्रहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते । कौटुम्भे विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शक्तमहः । सूर्ये शोभनोऽर्धो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अश्वान्या अन्या च अन्या च वक्षसुपधापयेते चीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वक्षसग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्वमग्निहोत्रम् अन्या दिव-
सरूपा वक्षसादिव्यमुपधापयते अङ्घ्रि सूर्यदेवत्वमग्निहोत्रम् । किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधा-
वान् अन्नवान् भवति अन्वस्यामहनि शक्तः शक्तः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः दृष्टे दृश्यते । यद्वा हे द्यावापृथिव्यौ अग्निभूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते । ५ ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्हीता यजि-
ष्ठो अर्धरेष्ठीर्धः । यमन्नवानो भृगवो विरुरु-
चुर्वनेषु चित्रं विश्वं विशे विशे ॥ ६ ॥

मन्विग्रहपुरोहक् अयं वेन इत्यस्याः [७, १६] स्थाने ।
व्याख्याता [३, १५] ॥ ६ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं चिष्णञ्च
देवा नव चासपर्यन् । औक्षन् घृतैरस्तून् वर्हि-
रन्क्षा आदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् यिग्भदेवदेवतस्याप्रयण्यग्रहस्य पुरो-
हक् ये देवास इति [७, १८] स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि

शतानि व्रीचीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा
 ३३३६। एते वस्त्रादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति
 सपर्यतिः परिचरणकर्माः। यद्वागमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रि-
 वृधाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्ण-
 भेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति। कथं
 परिचरन्ति तदाह ते घृतैरग्निमोचन् असिञ्चयन् उच्च सेचने
 बुद्ध् अस्मै अग्नये वर्धिरस्तृणन् आच्छादयन् आत् इत् अन-
 न्तरमेव होतारं हृत्वा हीत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः।
 घृतसेचनवर्हिः स्तरणहोतवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥७॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानर-
 मृत आ जातमग्निम्। क्विप् सम्भ्राजसतिथिं
 जनानामासन्ना पाच जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक्। व्याख्याता [७, २४]
 ॥ ८ ॥

अग्निवृचाणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्य-
 या। समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्निग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नी आग-
 तमित्यस्याः [७, ३१] स्थाने। अग्निर्हवाणि पापानि जङ्घ-
 नत् अत्यर्थं हन्ति यद्भुगन्तम्। कथा विपन्यया पनतिर-
 चेतिकर्मा विविधया पूजया पापं हन्ति। कौटुशोऽग्निः
 द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति सुप आकनः
 क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्यजन्तादुपत्यर्थः
 हविल्लेषणं धनमिच्छन्। समिद्धः दीप्तः। शुक्रः शुभः।
 आहुतः निमन्वितः। ९।

विश्वेभिः सोम्यं मध्वन्न इन्द्रेण वायुना ।

पिवा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोक्त् ओमासद्यर्ष-
णीत्यस्याः [७, ३३] स्थाने । हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वेदेवैः
इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वं
मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति श्रेयः त्वमग्ने वरुणो-
जायसे यस्त्वं मित्री भवसि दस इन्द्र्यः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यद्विधे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो
निषिक्तं द्यौरभीके । अग्निः शर्धमनवद्यं
युवान् ख्वाधुं जनयत् सूदयच्च ॥ ११ ॥

विष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोक्त् इन्द्र मरुत्व
इत्यस्याः [७, ३५] स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्ब-
धते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नुर्यजमानस्य
पालकमग्निमानट् अश्रुते व्याप्नोति यदाग्नौ हविर्हूयत इत्यर्थः
तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा षष्ठार्थं
दिवः समीपेऽन्तरिक्षे [जनयत्] जनयति मेघरूपेण च पुरः सूद-
यत् सूदयति चरति वृष्टिदारेण युद् चरणे । कीदृशं तेजः इपे
वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नी सिक्तं हुतम् । शुचि मन्वमस्त-
तम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् प्रव-
द्यपण्यद्वयां गर्ह्यपणितव्यानिरोधेष्विति [पा० ३, १, १०१]
गर्ह्यार्थेऽवयवमिति निपातः न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यम् प्रयस्यम् ।
युवानं युवतुष्यं परिपक्वसं दृढमित्यर्थः । ख्वाधुं सुष्ठु आ
समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति ख्वाधुं चिन्तनीयम् सर्वा

वाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः
प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वे'षामदितिर्यज्ञियानां विश्वे'षामति-
धिमांनु'षाणाम् । अग्निर्देवानामव' आदृष्टानः
सु'मृड्डीको भवतु जातवे'दाः ॥ १६ ॥

विष्टुष्गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञी-
देवानामित्यस्याः [८, ४] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु ।
कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः
खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञा-
र्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः
पूज्यः देवानामवो हविर्लक्षणमन्नमाह्वानः समर्पयन् । सुमृ-
ड्डीकः शोभनं मृड्डीकं सुखं यस्मात् सुखकारी । जातवेदाः
जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

सु'हो अग्नेः समिधानस्य शर्म'स्वनागा
मि'त्रे वरुणे स्वस्तये' । श्रेष्ठे' स्याम सवितुः
सवी'मनि तद् देवानामवो' अद्यां ह'णीमहे
॥ १७ ॥

सुशोधानाकः दृष्टा विष्टुष् सवित्रयज्ञपुरोदक् वाममद्ये-
त्वस्याः [८, ६] स्थाने । देवानां तत् अथः अन्नं हविर्ल-
क्षणमथ पर्यं हणीमहे नंस्कर्मः त् सति सवितुः सूर्यस्य सवी-
मनि सति आघ्रायां सत्याम् देवस्य त्वा सवितुः प्रभव इत्युक्तेः
सवीमा प्रसवोऽनुशेति कोशः । कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्न-
देवाप्रातः सूर्याशोत्पटा । तत् क्रिम् येनात्रेन पर्यं सस्तये

स्वस्मिन्तो भवेत् । कौटुशा वयम् अग्नेः शर्मणि शरणे
 आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति
 [पा० ७, १, ३६ वा० १] जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपरा-
 धरहिताः । कौटुशस्याग्नेः महः पूज्यस्य मद्यते पूज्यते मद्
 तस्य मह पूजायां क्षिप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ।

आपश्चित् पिप्यु स्तर्यो न गावो नक्षन्तं
 जरितारस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो
 अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

इन्द्रस्तुदुक्थो द्वितीयमहर्भवति तस्मैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः
 पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३, ७, १, ४] ।
 ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उक्थसस्ये सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आप-
 श्चिदित्यादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः त प्रत्रया अयं वेनः
 मह्यं इन्द्रः कदाचन स्तरोः कदाचन प्रयुच्छसीति पञ्च प्रती-
 कोक्ताः एवं सप्तदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवायवादिसाधित्वान्तानां
 ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरो-
 रुक् आ वायो इत्यस्याः [७, ७] स्थाने । हे इन्द्र । जरितारः
 स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्रुवन्ति
 नक्षतिर्यःमिकर्मा लडि अडभाव आर्षः । आपः चित् आपो-
 ऽपि निग्राभ्यारूपाः पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति
 ओप्यायी वृषी लिटि प्यायः पी-आदेशः । तत्र दृष्टान्तः स्तर्यो
 गावः इव स्तखन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तर्यः याभिः सोमः
 स्रवते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्यायन्ति
 तथापोऽपि । अत एव त्वं नोऽघ्नानच्छ अभिसुखं याहि
 आगच्छ वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा निद्युतः स्नानघ्नानभियति ।

इ यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्त्रानि विदयसे
विविधं ददासि दय दानादौ अत एवागच्छ ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा ।
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ १९ ॥

तिस्रो गायत्रः आद्या पुरुमीढाजसोढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य
द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायू इत्यस्याः [७, ८] स्थाने । गाव
उच्यन्ते हे गावः । अवतं कूपं चात्वालरूपं प्रति उपावत उप-
गच्छत दानार्थम् चात्वालान्तरेण गवां सञ्चरोऽस्ति अवत
इति कूपनाम [निघ० ३, २३, ७] । को हितुरागमने तत्राह
मही मह्यौ द्यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्सुति
रूपनाम तद्वत्तस्ते रप्सुदे वर्तते । द्यावाभूमौ यज्ञस्य शोभां
कुरुत इति यूयमुपागच्छत । किञ्च उभा कर्णा भवतीनामुभौ
कर्णा हिरण्ययौ हिरण्ययौ अत एव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः
॥ १९ ॥

यद्दद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्थमा ।
सुवाति सविता भगः ॥ २० ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अर्थं वामित्वस्याः [७, ९]
स्थाने । अद्य सूरैः सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्थमा सविता
भगव यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति
आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्चि-
यम् । रसा दधीत दृपभम् ॥ तं प्रलधा । अयं
वेनः ॥ २१ ॥

सुनीतिदृष्टाश्चिनपुरोरुक् या वामित्वस्थाः [७, ११]
 स्थाने । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति [तिरु० ११, २५]
 यास्कः । रसा नदी वृषभं वपितारं सोमं दधीत पुखाति
 दधातेर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन् सोमे
 सुते अभिपुते सति आसिञ्चत चमसेष्विति शेषः ऋत्विजः
 प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोदसीः द्यावापृथिव्योः
 त्रियं त्रीयते त्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् ।
 अभिश्रियम् अभि सर्वतः त्रीः योभा यस्य सोऽभिश्रीः तम् ॥
 तं प्रदद्यां अयं वेनः हे प्रतीकोक्ते शकमन्विनोः प्राकृते [७,
 १२, १६] पुरोरुची ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्श्रियो वसा-
 नश्चरति स्वरोचिः । महत्तदृष्यो असुरस्य
 नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः [७, १८]
 स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं
 समन्तात् स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः
 चरति सर्वत्र गच्छति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तिः
 आच्छादयन् स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्वाधीनदीप्तिः ।
 किञ्च विश्वं रूपयति निरूपयति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृ-
 तानि जलानि आतस्थौ वृष्टये आस्थितवान् वृष्यः इन्द्रस्य तत्
 महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृषहा इत्यादि । कीदृशस्य
 वृष्यः असुरस्य असवां विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्यस्य प्राणवतः
 सावधानस्य पञ्चावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो महि मन्दमानायाम् सोऽर्चा विश्वा-

नराय विश्वाभुवे । इन्द्रस्य यस्य सुमखं सही
महि श्वो नृमणं च रोदसी सपर्यतः ॥२३॥

सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् सूधानमित्यस्याः [७, २४] स्थाने । हे ऋत्विजः ! यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्राचे प्राचेत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयते-त्यर्थः । कीदृशाय महि महते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन हवीरूपेण मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वंभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किञ्च रोदसी व्यावाष्टयिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान् पदार्थान् सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत् श्वो यगः नृमणं धनं च । व्यावाभूमौ यस्य मन्धादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

बृहन्निदिध्वा एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः ।
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

त्रिथोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः [३, ७१] स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेव भवति । शस्तं शस्तं भूरि बहु । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञवाहुत्य-माशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्वसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
महाँ२॥ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः [७, २३] स्थाने । इन्द्र या इहि ओमाजोषेति [पा०

३, १, ८५] पररुम् । हे इन्द्र ! आ इहि आगच्छ आगत्य
 अन्वसः अन्वसात्नेन हविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः साम-
 पथभिः सोमांशभिय त्वं मस्वि त्वत्स्व मद दत्तो शपो लुक् ।
 कीदृशः त्वम् अजसा तेजसा महान् येष्टः । अभिष्टिः
 अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टयः प्रपोदरादिः ॥ २५ ॥

इन्द्रो वृत्रमष्टयोच्छर्धनीतिः प्र मायिना-
 ममिनावर्षणीतिः । अहन् व्युत्समुशध्वने-
 ष्वाविर्धेना अकृणोद्रास्याणाम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र
 मरुत्व इत्यस्याः [७, ३५] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत्
 युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनी दैत्यान् प्राप्तिनात्
 हिनस्ति मीञ् हिंसायाम् क्रयादिः ष्वादित्राङ्प्रसङ्गः कर्मणि षष्ठी ।
 व्युत्समहन् हन्ति अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभ-
 क्षति स्नान् परानिति व्यंसो दुष्टः तम् कृ वनेषु वनस्थान् हन्ती-
 त्यर्थः । रभयन्ति देवान् ऋते राभ्याः यायजूकाः तेषां धेनाः
 स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः
 स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः अर्धनीतिः अर्धं
 इति बलनाम [निघ० २, ८, ७] अर्धं चतुरङ्गे वले नौति-
 र्यस्य सः । वर्षणीतिः वर्ष इति रूपनाम [निघ० ३, ७, २]
 वर्षं नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानारूपधारो ।
 उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्मै ते उशधीरास्तान् ददति
 उशधक् ॥ २६ ॥

कुतस्वमिन्द्र माहिन्ः सन्नेको यासि
 सत्यते किं त इत्या । सम्पृच्छसे समराणः

शुभानैर्वीचस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मि ॥ महां
 २॥ इन्द्रो य योजसा । कदा च न स्तुरीरसि ।
 कदा च न प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सगस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्त-
 मित्यस्याः [७, ३६] स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र !
 हे सत्यते ! श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते ! पालक !
 त्वमेकः सन् कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि ? ते तव
 क्षमित्या गमने को हेतुः ? किं प्रयोजनम् ? या हेतौ च छन्द-
 सौति [पा० ५, ३, २६] इदमः याप्रत्ययः एतौ रघोरिति
 [पा० ५, ३, ४] इदम इदादेशः । कौटुशस्त्वं माहिः नः महितः
 पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्द्विष्य छान्दसी यदा मह
 ल्त्वोऽस्यास्तीति मही एव माहिः नः स्वार्थेऽण् इत्यख्यनपत्य
 इति [पा० ६, ४, १६४] टिलोपाभावः । किञ्च समराणः
 सस्यश्च गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे
 कातमः पन्वा इति लोकान् पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते
 तानि शुभानानि शानचि अपि लुप्ते रूपम् । सम्पूर्वस्यऽर्तेः
 शानचि अपि लुप्ते समराण इति । हरयोऽश्वा अस्य
 सन्तीति हरिवान् मतुवसो वः सस्युद्धौ छन्दसौति [पा० ८,
 ३, १] वः हे हरिवः इन्द्र ! नोऽस्माकं तत् एकाकिगमन-
 कारणं वोचेः ब्रूहि यत् यतो हेतौ अस्ते वयं ते तव त्वदीया
 वयमिति हेतोर्द्विष्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीक्तोक्ताः तव महां
 इन्द्र इत्यस्याः [७, ४०] महेन्द्रपद्वये विनियोगः नृवद्वि-
 ष्यस्याः [७, ३८] स्थाने कदाचनेति [८, २-३] द्वयोरा-
 दित्यपद्वये विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गो-
मन्तं तिवृत्सान् । सकृत्स्वं ये पुत्रपुत्रां
महोऽसहस्रधारां वृहतीं दुदुचन् ॥ २८ ॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिअयणे त्रिनि-
योगः । यन्नो देवानामित्यस्याः [८, ४] स्थाने । हे इन्द्र !
आयधो मनुष्याः ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनतिः
पूजाकर्मा लङ् अडभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्तं सोम-
रूपमभितिदत्सान् अभितिदत्सन्ति वर्दितुं हिंसितुमि-
च्छन्ति तिवृत्सन्ति उवदिर् हिंसानादरयोः सनन्ताः इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० १, ४, ८०] अतेरिकारलोपः ।
सोमं सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कोदृशमूर्ध्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति
यच्चिन् स गोमान् तम् निघाभ्यादक्षणोदकयुतम् ताभिरेव
सोमः स्यते । किञ्च ये मनुष्याः महो भूमिं दुदुचन् दुधुचन्ति
दोग्धुमिच्छन्ति दुहेः सनन्ताङ्गत् पूर्ववदिकारलोपः तेषुपि तव
कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कोदृशीं महो सहात्स्वं सकृदेकवार-
मेव सते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुत्रपुत्रां
बहुपुत्राम् सर्वे पदार्याः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां
सहस्रं धारा हिरण्यादया यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा
सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारां ताम् । वृहतीं
महतीम् । ये विप्राः सोमाभिपवं ऊर्वन्ति ये च अत्रिया
भूमिं दुहन्ति पाचयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वसवधादिकर्म
स्तुवन्ति नान्ये दुर्मधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

द्रुमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे
ध्रियणा यत्त आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च

वेनः । चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

आश्विनपुरीरुक् गायत्री । देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्या
अध्वर्यु अश्विनौ ! युवां रथेन आगतभागच्छतम् शपो लुक् ।
कीदृशेन रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन ।
एवमध्वा सधुरेण हविषा सोमपुरीडांगदध्यादिना यज्ञं
समञ्जाद्ये युवां संमन्त्रयतम् बह्वनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः ॥
तं प्रव्रथा [७, १२] अयं वेनः [७, १६] चित्रं देवानाम्
[७, ४२] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये हे शुक्लमन्त्रिपुरीरुचौ
तृतीयाग्रयणस्य ॥ ३३ ॥

आ न् इडाभिविदये सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु । अपि यथा युवानो मनीषा नी विष्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

अगस्त्यदृष्टा विष्टुप् भ्रुवपुरीरुक् । विश्वानरो विश्वनर-
हितकारी सविता, देवः नोऽस्माकं विदये यज्ञगृहे आ एतु
आगच्छतु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात् तथा इडा-
भक्षणेन शोभना शस्तिः संसनं प्रसंसा यस्यां क्रियायां तथा
यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः । यद्वा सुशस्ति
विभक्तिलोपः । कीदृशे यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्ती इडाभिः
शोभनप्रसंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्ता देवानाह । हे युवानः !
जरारहिता देवाः अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने
आगमनकांक्षे यथा येन प्रकारेण यूयं मन्त्रघ नद वृषी वसव
तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वे जगत् गन्तुं जष्टमं पुत्रगवादिकं
मनीषा मनीषया सुहृदा मन्त्रघ पन्तर्भूतस्वर्थः तपंयत यथा
भवद्विमृत्तिः ज्ञियते तथास्मत्प्रजासुपंशीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सासहिमिन्द्रं देवासुः शवसामदृन्नु ॥२६॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८, ६]
स्थाने । हे इन्द्र ! इमां सामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा
ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते महः महतः
पूज्यस्य । कीदृशीं धियं महीं महतौम् यत् यस्मात् अस्य यज-
मानस्य धिपणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे
त्वां व्यनक्ति कर्मणि पठौ अञ्जेलिंत् नलोपच्छान्दसः । किञ्च
देवासुः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति छन्दसि
परिऽपौति [पा० १, ४, ८१] अनोः परः प्रयोगः । क
स्तुवन्ति उक्तवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् यद्वा
प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उक्तवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं
शवसा वलेन सासहिम् सहते सासहिः शत्रूणामभिभवतारम्
चौ समुच्चये ॥ इन्द्रस्तुत्सं द्वितीयमहः समाप्तम् । २६ ।

विभाड्वृहत् पिवतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्
यज्ञपतावविङ्कतम् । वार्तजूतो यो अभिरक्ष-
ति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ॥३०॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् । तथा च श्रुतिः [३३, ७, १, ५]
सूर्यस्तुदुक्थस्तृतीयमहभंवति तस्य सौर्या यद्वा भवन्ति
सौर्यः पुरोरुचः सर्वेऽ सौर्यमसदिति । चतुदंश पुरोरुचस्त्रिभु-
वः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशः ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थसंस्थे सर्वमे-
धस्य तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रशायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां
पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः ॥ विभाड्वृष्टा जगती ऐन्द्र-
वायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभाट् सूर्यः सोम्यं सोम-
रूपं हविः पिवतु । कीदृशं सोम्यं वृहन् महत् मधु मधुरस्या-

दम् । यः सूर्यः त्वना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति
 पुषोप पुष्याति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते ।
 कौटुम्भः यज्ञपतौ यजमाने अविद्धुतमखण्डितमायुः दधत्
 स्वापयन् । वातजुतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं
 समतीति प्रसिद्धिः ॥ त्वना मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मन [पा० ६, ४,
 १४१] इत्याकारशोपः । हृ कौटुम्भे ह्रु ह्ररेच्छन्दसीति
 [पा० ७, २, ३१] ह्रु-आदेशः ॥ ३० ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
 हृषे विश्वाय सुर्व्यं स्वाहा ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता [७, ४१]
 ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरख्यन्त जनान् ॥
 अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

प्रस्कम्बदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमधिपञ्चा-
 कारिणाग्निद्योयते तद्रूपमात्मानं सम्पाद्य सुक्तिमाप्नोति तद्वत्
 प्रार्थते । हे पावक शोधक ! येन चक्षसा दर्शनं त्वं भुरख्य-
 न्तमनुपश्यसि क्षिप्रपती यच्चौ भुरख्यन्तं भुरख्यन्तमात्मानं करोति
 भुरख्यति भुरख्यतीति भुरख्यन् तम् क्षिबन्तात् गदप्रत्ययः ।
 सर्वमधियाजनं भुरख्युपचिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं येन
 चक्षसानुपश्यसि मोक्षार्थः । तेन चक्षसा जनान्छानपि भुरख्यन्तः
 हे वरुण ! त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

दैव्यावध्यूर्थागतं रवेन सूर्यत्वचा ।
 मध्या यज्ञं समञ्जाये ॥ तं प्रलघा । अयं

करीतेस्त्रोसुन्पत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्वा मध्ये विततं
विस्तारितंमंशुजाळं संजभार संजहार संहरते न स्यान्व
एतादृशमंशुजाळं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः ।
किञ्च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णान्नुष्मीनयुक्त युद्धे
आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यच्च तत्
सवस्त्रं व्योममण्डलम् सध मादस्ययोष्कन्दसीति [पा० ६,
३, १६] सहस्य सधादेयः सख्याकाले पीतवर्णानंशून् यदा
व्योममण्डलात् स्रस्त्रिन् योजयति । आत् अनन्तरमेवं रात्री
निशा सिमस्रौ वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः
सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसङ्गावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥३७॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्ष्णे सूर्यो रूपं
कृणुते द्यौरुपस्ये । अनन्तमन्यदृशदस्य पाजः
कृणामन्यद्हरितः सम्भरन्ति ॥ ३८ ॥

सूर्यो द्योः व्यूलोकस्योपस्ये उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च
तद्रूपं कृणुते कुर्वते येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति
मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो
निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमन-
न्तम् कालतो देगतद्यापरिच्छेद्यम् रुग्णत् शक्तं दीप्यमानं
विज्ञानघनानन्द ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं हैतलक्षणं रूपं
हरितः दिगः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति । इन्द्रिय-
प्राप्तं हैतरूपमेकम् एकं शब्दं चेतन्यमद्वैतमिति हे रूपे
सूर्यस्य मगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः । पाज इति यल-
नाम [निघ० २, २] इह रूपमुच्यते । रोचत इति रुग्णत्
शोषादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपा-

स्यते यद्वा रुश हिंसायाम् रुंचये वतमानादध्याह्नतः शतरि
रुशदिति रूपम् ॥ ३८ ॥

वणम् ह्यंश॥ असि सूर्यं वडादित्य म्हांश॥
असि । महस्ते सुतो महिमा पनस्यतेऽद्वा
देव म्हांश॥ असि ॥ ३९ ॥

जमदग्निदृष्टे हे बृहतीसतोबृहती । आद्या माहेन्द्र-
पुरोक्त् । वडित्यव्ययं सत्यार्थम् । हे सूर्य ! सुवति प्रेर-
यति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३,
१, ११४] क्ववन्तो निपातः । वट् सत्यं त्वं महान् असि
श्रेष्ठोऽसि । आदत्तेऽग्निव्यादित्यः हे आदित्य ! वट् त्वं
महानसि । किञ्च महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा
पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव ! दीप्यमान ! अद्वा सत्यं त्वं
महानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२]
पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३९ ॥

वट्सूर्यं श्वसा म्हांश॥ असि सुत्रा देव
म्हांश॥ असि । मद्वा देवानामसुर्युः पुरो-
हितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य ! वट् सत्यं श्वसा
धनेन यशसा वा त्वं महानसि । हे देव ! सत्यं त्वं महानसि
देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन मद्वा महत्त्वेन । कोटयः
त्वम् असुर्यः असवः प्राणा देवां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितो-
ऽसुर्यः प्राप्तिहितः । पुरोहितः पुरोऽपे हितः स्थापितः
सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव

जाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपदिश्यं ज्योतिः
तेजस्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।
वसूनि जाते जनमान् ओजसा प्रति भागं
न दीधिम ॥ ४१ ॥

नृमेघदृष्टा वृद्धती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । अयन्त
इति आयन्तः शिल् सेवायाम् अतः गतरि शपि गुणे प्राप्तेः
व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थः । सूर्यं अयन्तः आययन्तः एव
अर्थादरश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि
धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत भक्षत भक्षन्ते विभ-
जन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य
लुङि तङि प्रथमवहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः आत्मनेपदे-
ष्वनत इति [पा० ७, १, ५] भस्वादादेवः । सूर्यकिरणा
इन्द्रदत्तं वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किञ्च वयं तान्येव
वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा
सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं
न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि
धृती लङ् व्यत्ययेन शपः श्चुः हित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः
॥ ४१ ॥

अद्या देवा उद्विता सूर्यस्य निरर्हसः
पिपृता निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो
मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उक्त द्यौः ॥ ४२ ॥

कुलदृष्टा विष्टुप् दध्नादित्यग्रहत्रयणे विनियोगः ।
दीधन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः । नोऽस्मान्द्वचः

पापात् निःपिष्टत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिष्टत
 पृथक् कुरुतं अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
 क्व अद्यास्मिन् दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदये-
 ऽस्मान् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः । अथेत्यत्र ह्यचोऽतस्त्रिः निपा-
 तस्य चेति [पा० ६, ३, १३५, १३६] दीर्घः । अन्येषामपि
 दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः पिष्टतेत्यत्र । किञ्च
 मित्रादयः तत् [नः] अस्मद्भजनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गी-
 कुर्वन्वित्यर्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः
 समुद्री नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्-
 न्तं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना
 देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरीरुक् । सविता देवः
 हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति । किं
 कुर्वन् कृष्णेन रजसा राधिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ-
 मणं कुर्वन् अन्तं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन्
 स्वस्वपदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति
 कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ तृतीयं सूर्यस्तुदुक्ध्यमहः समा-
 सम् ॥ ४३ ॥

प्रवाहजे सुग्रया वहिरेपासा विश्वतीव
 वीरिठ इयाते । विश्वान्तोरुपसः पूर्वहती
 वायुः पूपास्त्रस्तये नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत् । तथा च नृतिः [१३, ७,
 १, ६] वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा अद्या भवन्ति वैश्व-

देव्यः पुरोरुच इति । वैश्वदेवन्तुति चतुर्थेऽङ्गि एकादश पुरो-
रुचः पट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्त-
ग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः । वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र-
[वायव]पुरोरुक् । एषां यजमानानां स्रस्तये कल्याणाय
वीरिटेऽन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः
इं कान्त्यमनगतिव्यास्यादौ [धातु० २४, ३८] व्यत्ययेन तङ् ।
कीदृशो वायुः नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वः सन्त्यस्य
सः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १, १५, १०] । कस्मिन् काले
अहोः रात्रेः उपसः दिनस्य पूर्वहृती पूर्वा चासी हृतिश्च
पूर्वहृतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाले
इत्यर्थः । उपसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः
वायुना वायुमखत्वादग्निलक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्वत्वात् ।
तत्र दृष्टान्तः काविव विश्पतीव यथा विश्वां पती द्वौ राजानौ
विश्वां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां
स्रस्तये इयाते । एषां केषाम् तेषां वह्निः प्रवाहजे प्रह्व्यते
प्रस्तोर्यते हृती हृतिव्यागयोः लिट् अभ्यासदोषैः संहितायाम् ।
कीदृशं वह्निः सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्
सुप्रयः दीर्घश्चान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः । वीरि-
ट्गद्दो शुणवाचकः तथा च यास्कः [निरु० ५, २८] प्रह-
व्यते सुप्रायणं वह्निरेषामियाते सर्वस्य पातारौ वा पालयि-
तारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरिति
गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतननो भासस्तनयश्च अन्त-
रिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां तननम् गणमपि दृष्ट्वा
योदारो विभ्यति भियो वी-आदेशे तनोतेः रिट् इति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू वृहस्पतिं मिचाग्निं पूषण्

भगम् । आदित्यान्मार्तं गणम् ॥ ४५ ॥

मैधातिघिदृष्टे द्वे गायत्री आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्यज्ञणे
द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे । इन्द्रवायू वृद्धस्यति मित्रा विभ-
क्षेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मार्तं सरत्सम्भ-
न्धिनं गणम् एतानाद्ययामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्विभो विश्वाभिरु-
तिभिः । करतां नः सुराधसः ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षण-
प्रकारैः प्राविता प्रक्षर्षेण रचको भुवत् भवत् भवतेर्व्यत्वयेन
तुदादित्वात् अप्रत्ययः इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ८७]
तिप इलोपः धातोस्वल् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्
सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् शोभनं राधो येषाम्
॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रेष्वां विष्णो सजात्यानाम् ।
इता मरुतो अश्विना ॥ तं प्रब्रथा । अयं वेनः ।
ये देवासः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः
सोम्यं मधु । ओमासञ्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुसोदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोसक् । हे इन्द्र ! हे विष्णो !
हे मरुतः ! हे अश्विना ! अश्विनौ । नोऽस्माकमेषां सजात्यानां
समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत ।
अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रब्रथा [७, १२] अयं वेनः
[७, १६] मन्त्रियहे ये देवासः [७, १८] आययणस्य आ न
इडाभिः [३३, २४] ध्रुवस्य विश्वेभिः सोम्यं मधु [३३, १०]

इन्द्राग्नस्य श्रीमासयर्षणीधृतः [७, ३३] वैश्वदेवस्य ग्रहणे
॥ ४७ ॥

अग्ने इन्द्र वरुणा मित्र देवाः शर्धः प्रय-
न्त मारुतोत विष्णो । उभा नासत्या रुद्रो अध-
ग्नाः पूषा भगः सरस्वती नुप्रन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिचक्षदृष्टा विष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् । हे अग्ने !
हे इन्द्र ! हे वरुण ! हे मित्र ! हे देवाः ! हे मारुत !
मरुहण ! उतापि हे विष्णो ! यूयं शर्धः वलं प्रयन्त प्रयच्छत
दत्त यमः शपो नुक् । एवं प्रत्यक्षमुद्या परोक्षमाह उभा
नासत्या उभी नासत्यावखिनी रुद्रः अध अथ ग्नाः देवपत्न्यः
पूषा भगः सरस्वती च नुप्रन्त नुप्रन्तां श्वन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्रः पृथिवीं
द्यां मरुतः पर्वतांशः ॥ अपः । हुवे विष्णुं पूषणं
ब्रह्मण्यस्यतिं भगं नु शर्धसं सवितारं मृतये
॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्नी
मित्रावरुणौ अदितिम् स्रः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम्
मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मण्यस्यतिम् भगम्
शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु शिप्रमृतयेऽवनायाहं हुवे
आह्वयामि । ४९ ॥

अस्य रुद्रा सहजा पर्वतासो वृचइत्ये
भरुहती सुजोषाः । यः शर्धसं स्तुवते धार्यि
पुत्र इन्द्रज्येष्ठा अक्षारः ॥ अवनु देवाः ॥ ५० ॥

पञ्च विष्टभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोक्त् । यो
 नरः शंसते गक्षाणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण
 जपति पञ्चः प्राजितधनः सन् धायि दधाति हवींषि तान्
 अस्मांश्च यजमानान् देवा अबन्तु पान्तु पञ्चः प्रपोदरादिः ।
 कीदृशा देवाः अस्मै अस्मासु मेहना लभ आकारः मेहन्ति
 सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनि ति
 रुद्राः । पर्वतासः पर्वणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः
 उत्सवधन्तः पर्वमरुद्ग्यां तविति [पा० ५, २, १२२ वा० {१}]
 तपप्रत्ययः । हवइत्ये हवामुरवधाय भरद्गतौ भरे संग्रामे
 इतिराहानम् तत्र सजोपाः समानो जोपः प्रीतिर्येषां ते एकः
 मतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा
 देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चो^१ अद्या भवता यजत्रा आ वो
 हार्दि^२ भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं^३ नो देवा
 निजुरो^४ वृकस्य त्राध्वं^५ कर्तादिवपदो^६ यजत्राः

॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोक्त् । यजन्तं वायन्ते
 यजत्राः यष्ट्या वा हे यजत्राः देवाः । अद्य यूयमर्वाञ्चः
 अस्मदभिमुखः भवत दीर्घां संहितायाम् । यतो भयमानः
 विभ्यत् अहं वो . युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयम्
 आगमयेयमभिमुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिजन्तः ।
 भिजो व्यत्ययेन शपि भयमानः । किञ्च हे यजत्राः देवाः ।
 नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पात्यत कर्तात् कृपाञ्च
 त्राध्वम् । कीदृशाद् वृकात् निजुरः जूरी बधे नितरां जूर्यन्ते

हिनस्ति निजुः क्षिप् तस्मान्निशुरः द्विंशकात् । कीटयात्
कर्तात् अवपदः अवाचीनाः पादभ्यामा यत्र सः अवपात
तस्मादवपदः सोपोनेर्यत्रोत्तरीतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वे^१ अद्य मृतो विश्व^१ जती विश्वे^१
भवन्त्वग्भयः समिद्धाः । विश्वे^१ नो देवा
अवसागमन्तु विश्व^१मस्तु द्रविण^१ वाजो^१ अस्त्रे^१
॥ ५२ ॥

सुशदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता [१८, ३१] ॥ ५२ ॥

विश्वे^१ देवाः शृणुतेम ए हव^१ मे ये अन्त-
रिन्ने य उप द्यवि ष । ये अग्निजिह्वा एत
वा यजत्रा आसद्यास्त्रिन् बर्हिषि मादयध्वम्
॥ ५३ ॥

सुशोवदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना अयणे विनियुक्ता । हे विश्वे
देवाः । ये यूयमन्तरिन्ने स्व भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गममीपे
स्व ये चाग्निजिह्वाः बर्हिषुखाः उत वा अपि च यजत्राः
यजनीयाः ते सर्वे यूयमिम मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत
श्रुत्वा चास्त्रिन् बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं त्वयध्वम्
॥ ५३ ॥

देवैभ्यो हि प्रथमं यज्ञिये^१भ्योऽस्तुत्व ए
सुवसि^१ भ्राममु^१त्तमम् । आदिहामाष^१ सवितु-
व्यु^१ गुंषेऽनू^१हीना जी^१विता मानु^१षेभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती साधित्रग्रहस्य पुरोरुक् । हे सवितः !

हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः
 त्वसुप्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि पू प्रेरणे तुदादिः
 अभ्यनुजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः
 कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदया-
 नन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं
 व्यूर्णुपे विहृणोपि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः [जीविता]
 जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुपे सूर्योदयानन्तरमेव
 प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना]
 अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुग-
 तानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्तयिता
 त्वमेवेत्यर्थः ॥ इति वैश्वदेवस्तुत्रतुर्थमहः । समाप्तोऽयं सर्व-
 मेधः ॥ ५४ ॥

प्र वायुमच्छा वृहती मनीषा वृहद्रियं
 विश्ववारम् रथप्राम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्य-
 मानः कविः कविलियञ्चसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचो-
 ऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मस्थविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्य-
 याज्ञवल्करदृष्टाः पिबमेधपर्यन्तम् ॥ छजिश्चदृष्टा त्रिष्टुप् वायु-
 देवत्वा । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अर्धर्यो ! उहती
 मनीषा महत्या बुद्ध्या ज्ञत्वा अच्छ आभिसुस्थेन त्वं वायुं प्र-
 द्यञ्चसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी ।
 कीदृशं वायुं वृहद्रियम् वृहन् रयिर्यस्य तम् सहाधनम् ।
 विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वरणोयम् विश्वं वृणोतीति
 वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम्
 यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः द्युत-

व्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं निवमनं यस्य तम् ।
 नियुतः पत्यमानः उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः नियुद्धिरश्वैः पत्य-
 मानं गच्छन्तम् । कधिं क्कान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजे-
 त्वर्थः ॥ ५१ ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतन् ।
 इन्द्रवो वानुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि
 वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः ।
 सुजोषोभ्यां त्वा ॥ ५३ ॥

व्याख्याता [७, ८] ॥ ५३ ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशाद-
 सन् । धियं धृताचीं साधन्ता ॥ ५७ ॥

इ मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्री श्राद्या लिङ्गीकृतदेवत्या । मित्रं
 वरुणं चाहुं हुवे श्राद्धयामि । कौटुशं पूतदक्षम् पूत पवित्रं
 सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष
 कम्पद्वयोरित्यस्माच्चिजन्तात् कर्मण्यप् । रिशादसम् रिशन्ति
 हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्ताद्दसति नाशयति रिशादसः
 तम् रिश हिंसायाम् दस उपचये । द्वयोर्विशेषणे । कौटु-
 शावुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्ती । कौटुशीं धियं धृता-
 चीम् धृतमच्यते ज्ञयते यत् तम् ॥ ५७ ॥

दस्ता युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः ।
 आयातश्च रुद्रवर्तनी ॥ तं मूल्यथा । अयं वेनः
 ॥ ५८ ॥

शाश्विनी द्वयोरश्विनीरेकस्र दक्ष इति नामापरस्य नासत्य

इति । हे दसौ । दर्शनौयौ । हे [मासत्वा] नासत्यौ न असंत्यौ
 सत्यवादिनावित्यर्थः । युवान्नायातमागच्छतम् यतः सुताः
 अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः ? युवाकवः
 युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिवतमितौच्छन्तः यद्वा
 युवन्ति अग्नी मिश्रीभवन्ति युवाकवः कटिकुपिभ्यां षाकु-
 रिति [उच्चा० १, ०६] बहुलग्रहणात् काकुप्रत्ययः । वृक्त-
 बर्हिषः वृक्तं बर्हिर्यत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्यैव
 वर्तनिः पत्या ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ । तं प्रतथा [७,
 १२] अयं वेनः [७, १६] एते द्वे प्रतीकौक्ते ॥ ५८ ॥

विद्वद्दी' सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः
 पूर्व्यं सध्व्युक्कः । अग्रं नयत् सुपद्यक्षराणा-
 मच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा विष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा
 वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा
 वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति यज्ञं प्रतिपादय-
 तीत्यर्थः । कीदृशौ सरमा सुपदौ शोभनानि पदानि सुसिङ्ग-
 न्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती
 आपयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विद्वत्
 जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमत्र कः कुर्यात् ?
 वेदानभिन्नस्य सोमकण्ठनानधिकारात् । कीदृगं पाथः अद्रेः
 रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिपवत्राणा रुग्णम-
 भिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतमुपांश्वन्तर्यामैश्रवा-
 यवादिपादेषु । सध्वक् सहाचति सध्वस्य साध्वः रुहेव हव-
 नाय गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं सुपदात्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन

यजमानो मुखो भवति । एवमधिवचनं मन्त्रो व्याख्यातः ।
 बह्वृचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पथिभिरसुरैर्देवगोधने-
 ऽपहृते इन्द्रेण देवशुनी तन्नोत्थै प्रेरिता तदभिप्रायेण
 व्याख्यायते । सरमा देवशुनी इन्द्रेण गवन्वेपणाय प्रहिता
 सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं अग्नम् द्वारम् विदत्
 अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं कः अकार्षीत्
 तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा
 अक्षराणां चरणेन नाशेन रहितानामनुपद्रुतानां गवाम्
 अग्रं प्रान्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् रवं गवां
 हभारवं जानती सती अच्छ गवामभिसुखं गात् अगात्
 जगाम । कीदृशं पाथः ? महि महत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले
 अनादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्रक्
 सध्रोचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ॥ विदत् विदुष्ट लाभे
 सुपादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] चुरडादेशः अडभाव
 आर्षः । सरमा ह गती श्रीणादिकोऽसप्रत्ययः सरमा सरणि-
 रिति याक्कः । रुग्णम् रुजी भङ्गे निष्ठायासोदितसेति [पा०
 ८, २, ४५] नत्वम् । पाथः पातोति पा रक्षणे अन्नम्
 पसुनूप्रत्ययस्य शुडागमः । कः करीतकुण्डि मन्त्रे घमहरेत्या-
 दिना [पा० २, ४, ८०] चूर्लीपि रूपम् । सुपदी पादोऽन्य-
 तरस्यामिति [पा० ४, १, ८] डीप् । गात् इषी गा लुङि
 । ५८ ।

नुहि स्पशुमविदन्न्त्यसुच्छाद्वै प्रज्ञानरात्
 पुरएतारसुग्नेः । एनेनमदधन्नस्यता अमर्त्यं
 वैश्वानरं चैत्रजित्याय देवाः ॥ ६० ॥ १

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्धैश्वानरो । देवाः वैश्वानरात्

विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पृशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु
पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त नहिशब्दो निषेधवाची ।
स्पृशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ ईम्
निपाती अथार्थी अथानृता देवाः एनं वैश्वानरमवधन् अवर्ध-
यन् । कीदृशमग्निम् ? अमर्त्यममरश्चधर्माणम् । किमर्थमवधन् ?
क्षेत्रजित्वाय क्षेत्रमेव क्षेत्रं तस्य जित्वं जयस्तस्मै यजमानस्य
क्षेत्रायै ॥ ६० ॥

उग्रा विघ्ननिना रुधं इन्द्राग्नी हवामहे ।
ता नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे
आहवामः । कीदृशाविन्द्राग्नी ? उग्रौ उदुर्गूर्णवक्षौ । मृधो
हिंसकान् विघ्ननिनी विग्रेषेण हन्तो नाशयतस्तौ विघ्ननिनी
हन्ते धं । ता तौ आह्वती इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके
संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे ।
अभि देवाँर ॥ इयंचते ॥ ६२ ॥

देवत्तदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो ! यज्ञनेतारः
ऋत्विजः । अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उपादृशास्त्रमनुष्ठ-
त्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे ? पवमा-
नाय पव गतो पवते दगापवित्राद्गोणकलमं गच्छति पव-
मानस्तर्ष । देवान् यदध्वानभि संमुखमियचते यदुमिच्छते
यज्ञेः सनि क्वाऽसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिहृत्ये मघवन्नवधन्त्ये शास्वरे ह-
रिवो ये गर्विष्टौ । ये त्वा नूनमनुमदन्ति

विप्राः पिवेन्द्र सोमं संगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मध्वन् ! धनवन् ! ये मरुतो गणदेवाः अहिहृत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्त्रेत्यादिवचोभिस्त्रे वृद्धि-
मकुर्वन् । हे हरिवः ! हरिनामकाश्वयुक्त ! शाश्वरे शश्वरसश्व-
न्विनि युवे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पख्य-
सुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन् । ये च
विप्राः मेधाविनी मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उल्कर्ष-
यन्ति तर्पयन्ति वा । हे इन्द्र ! तैर्मरुद्भिः संगणः गणसहितः
सन् सोमं पिव मरुत्वतीन्नादिग्रहं पिवाद्यसोः ॥ अहिहृत्ये-
हन्तेर्भावे हनस्त्रा चेति [पा० ३, १, १०८] क्यप् क्तदुत्तरपद-
समासः । अवर्धन् भेः सार्वधातुकत्वेऽपि छन्दस्युभयथेति [पा०
३, ४, ११७] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यद्दृत्तयोगान्निघाता-
भावः [पा० ८, १, ६६] । गवामिष्टिर्यस्मिन् रणे इति
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदस्वरः ।
अनुमदन्ति भेलेसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदा-
त्तवतीति [पा० ८, १, ७१] गतिर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो
वहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिद्व्र
साक्षा यद्दीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र ! त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा
अजनिष्ठाः जातोऽसि लुब्ध् अडभावः । कौटुशाय सहसे ?
तुराय त्वरमाणाय वेगवते । कौटुशः त्वम् ? उग्रः उत्कृष्टः ।
मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोक्षस्त्री ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति
[पा० ५, ३, ६५] विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मः

द्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्र
मरुतयित् मरुतोऽपि अवधन् स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः ।
इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादितिः
धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भं धारितवती नकार उप-
जनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्त्राकमर्धभागहि ।
महान् महोभिरूतिभिः ॥ ६५ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः
ऋचि तुनुवेल्यादिना [पा० ६, ३, १३३] तस्य संहितायां
दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पापनां हन्ता वृत्रहा हे वृत्र-
हन् ! हे इन्द्र । त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः
आगत्य चास्त्राकमर्धमस्त्रान्निवासदेशमार्गाह देवयजनदेशं
प्राप्नुहीत्यर्थः । कौटशस्त्रम् ? महोभिः महतीभिः कतिभिः
अवगैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्यभि विश्वा असि सृधः ।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरु-
ष्यतः ॥ ६६ ॥

नृमेघदृष्टे हे ऐन्द्रयो पथ्यासृजतीसतोवृहत्यौ । प्रकृष्टा
तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्-
तिषु हे इन्द्र । त्वं विश्वाः सर्वाः सृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः
अभि असि अभिभवसि । किञ्च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान्
सर्वान् रिपून् तूर्यंते हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः
शत्रून् तूर्यं जहि मारय । कौटशस्त्रम् ? अशस्तिहा नास्ति

शंसा प्रशस्त्रियैषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान् हन्तीत्यशस्त्रिष्ठा ।
जनिता जनयिता स्वपञ्चप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु' ते शुषा' तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशु' न
मातरा । विष्वास्तु' सृधः श्रययन्त मन्यवे'
वृच' यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र ! क्षोणी द्यावापृथिव्यौ ते तप शुषां बलमन्वीयतुः
अनुगच्छतः द्यावापृथिवीस्य लोकास्वद्वलं बहु मन्यन्ते इति
भावः । कौटुशं शुषम् ? तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाधिष्कुर्वन्तम् ।
अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव
यथा पितरौ बालमनुगच्छतः यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्य-
विभौतामिति [निरु० १०, १०] यास्कः । तदेव प्रपञ्च-
यति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः सृधः स्पर्धमागाः शत्रुसेनाः
ते तव मन्यवे पञ्चमर्थं चतुर्थी तव क्रोधात् श्रययन्त अश्रय-
यन्त अघिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनाद्द्विजन्त
इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात् युजे इन्द्र ! त्व हव' देवासुराबध्यं
तूर्वसि ङसि तूर्वतिर्हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भ-
वता मृडयन्तः । आवोऽवांची' सुमतिर्व' हत्या-
दृष्टीच्चिया वरिवोवित्तरासत् । आदित्येभ्य-
स्त्वा ॥ ६८ ॥

कुलदृष्टा विष्टुप् । व्याख्याता [८, ४] ॥ ६८ ॥

अद्व्येभिः सवितः पायुभिर्द्वृष्ट शिविभिर्य
परिपाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय

नव्यसे रक्षा माकिर्नी अघशंस ईशत ॥६८॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सविददेवत्या । हे सवितः ! सर्वस्वं प्रसवितः ! पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य परिपाहि रक्ष गयः कृदर इति गृहनामसु [निघ० ३, ४, १] मौक्षं गय इति [निघ० २, १०, १२] धननामस्वपि पाठात् गृहधनयोग्यशब्दः । कीदृशैः पायुभिः ? अद्वयेभिः अद्वैरनुपहिंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः । कीदृशस्वम् ? हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् यदा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यः कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [निघ० २, १३, १२] यास्कोक्तेः । किञ्च नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किञ्च माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात् पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुग-भावः अडभावश्च ॥ ६८ ॥

प्र वीर्या शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधु-
मन्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याद्यच्छा
पिवा सुतस्यान्धसो मदीय ॥ ७० ॥

वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदशं चक्रः हे प्रतीकोक्ते एषं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानो ! वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दद्रिरे विदीर्षाः चूर्णीभूताः रु विदारै कर्मकर्त्तरि लिट् । कीदृशाः ? प्रवीर्या प्रकृष्टा वीरा प्राणोद्भवा

ऋत्विजो वेपां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा० ७;
 १, ३८] जसो याजादेशः । शुचयः निर्मलाः । अध्वर्युभिः
 सुतासः सुताः अभिपवधर्मेण ग्रावभिः द्रवीभावभापादिताः
 अभिषुञ्जन्ति चत्वारः पर्युपवेग्नसामर्ष्यादिति [का० ८, ५,
 १] कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति वैद्वचनम् अध्वरनेत्यभि-
 ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु निग्राभ्यारूप-
 सुदकम् तद्वन्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानो सस्वोध्य वायु-
 माह वानि सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो ! नियुतोऽश्वान्
 त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अक्षयाहि अक्षाभेरर्थे आसु-
 मिति वा सोमाभिमुखं सोममासु वा याहोव्यर्थः । यात्वा
 च मदाय दत्तये मत्तताये वा सुतस्याभिपुतस्यान्वसः सोमस्य
 स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

गाव उपावतावतं मृही यज्ञस्य रसुदा ।
 उभा क्रथां हिरण्यया ॥ ७१ ॥

व्याख्याता [३३, १८] ॥ ७१ ॥

काश्योरुजानेषु क्रत्वा दक्षस्य दुरीणे ।
 रिशादसा सधंस्य आ ॥ ७२ ॥

दंघट्टा गायत्री मैत्रावरुणी । कवीनां क्रान्तदर्शिनां
 भ्राननमुच्चयकारिणां हितो काश्यी तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति
 रिशाः ताना समन्ताहस्यतो नाग्रयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं
 मित्रावरुणविषयम् । हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रा-
 वरुणी ! यजमानस्य सधस्ये देवमनुष्याणां सहस्रीमपानस्थाने
 युवांम् आ आगच्छतम् । कीदृगस्य यजमानस्य ? काश्ययोः कवि-
 हितयोर्युवयोः आजानेषु आ समन्ताज्जन्तसु सोमपानार्थमा-
 पिभंतभूमिषु देवयजनादिषु दुरीणे यन्नृहे च क्रत्वा ऋतुनां

यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उक्ताहवतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः ।
दक्षस्येति विशेषणात् यज्ञमानपदमध्याहर्तव्यम् आ इत्युप-
सर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दैव्यावध्वर्यु आगतं रथेन सूर्यत्वचा ।
मध्या यज्ञं समञ्जाथे ॥ तं प्रत्नया । अयं
वेनः ॥ ७३ ॥

व्याख्याता [३२, ३३] । तं प्रत्नया [७, १२] अयं वेनः
[७, १६] इति द्वे प्रतीकोक्तेः ॥ ७३ ॥

तिरञ्चीनो विततो रश्मिरेषामधः खिदा-
सीशुपरि खिदासीशत् । रेतोधा आसन्
महिमान आसन् खधा अवस्तात् प्रयतिः पुर-
स्तात् ॥ ७४ ॥

प्रजापतिष्टया त्रिष्टुप् भावहृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु
हृत्तः स्थितो भावहृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणशब्दे
विनियोगः क्रमपाठान्तरभ्यते ततोऽपियज्ञं तावद् व्याख्यायते ।
आधवनीयादुच्चेता निग्राभ्यास्त्रासिञ्चति ताः पवित्रे यजमा-
नस्ततो ग्रहमहणमा ध्रुवादिति [का० ८, ५, १०] काल्या-
यनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रश्मिः
यमनात् षड्नीपादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः
तिरञ्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गाहभिरिति
शेषः । तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्रधिमः मन्दशः पवित्रादधश्च
आसीत् उपरि च आसीत् धित्शब्दो चार्थो उपरि खिदासी-
दिति कारः प्रुतः । किञ्च तत्रैके पदार्था षड्धममाधवनीय-
द्रोणकलमादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिवीक्षं सोमं

दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारंभूताः आसन् यज्ञाद्दे
 प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेर्जगद्बीजत्वं सोमस्य । तथापरे
 पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः
 उत्कृष्टा आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित
 इति भावः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतः । किञ्च स्वधान्
 तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नीचं आसीत् प्रयतिः
 प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् पर-
 स्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् । अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां
 प्रसिद्धानां सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुपुम्णाख्यो रश्मिः
 तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम् व्युल्लोकादधः स्वित्
 आसीत् उतोपरि स्निदासीत् स्निदिति वितर्के विचार्यमाणा-
 नामिति [पा० ८, २, ८७] श्रुतः । किञ्च स रश्मिः रेतोधाः
 रेतो विश्वबीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैक-
 वचनम् । तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम
 येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः
 महात्प्राधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किञ्च स्वधाननि-
 प्यादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः
 प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण
 देवानां वृत्तिदः । तथोक्तं छान्दोग्यश्रुती [छान्दोग्योपनिष०
 ५, १-६] असी वा प्रादित्यो देवमध्विल्युपक्रम्य न वै देवा
 अग्रन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा वृष्यन्तीति । अथा-
 ध्यात्मपदे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्चोऽध्यात्मप्रति-
 पादके सूक्ते [षट्० ८, ७, १० मण्ड० १०, ११, १] बह्वृच
 इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपर्षा
 प्रन्धयावस्यामनूद्य विश्वबीजमपियोक्ता । कामस्तदपे समव-
 संतेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति

पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवमविद्याकामकर्मोधि
 ष्टिहेतुन्युक्ता तेषां स्वकार्यं जनने श्रेष्ठमाह तिरश्चोन
 इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो
 वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चोनः तिर्यग्वास्थितो
 मध्ये स्थितः अधश्चासौदुपरि चासौत् सूर्यरश्मिवद्युगपत् सर्वं
 व्यापेत्यर्थः । तदेव विभव्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे
 केचन रेतोधाः रेतसो वीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो
 भोक्तारश्च जोवाः आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला
 वियदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् ।
 एवं मायायामोश्चरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृ-
 भोज्यरूपेण विभागे कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये
 स्वधान्नं भान्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निष्कृष्ट आसौत् प्रयतिः
 प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं
 भोग्यंप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति
 [पा० ५, ३, २८] प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा०
 ५, ३, ४०] अवरगद्दस्यावादेशः । एतद्वा इदम् सर्वमन्नं
 चैवाद्वादयेति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

आ रोदसी अष्टणदा स्वर्म्हज्जातं यदेन-
 मपसो अधारयन् । सो अध्वराय परिणीयते
 क्विरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥७५॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमाब्जानं स्तीति । विद्या-
 मिषदृष्टा कृती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत
 उत्पन्नमावृणं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना
 अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी व्याव्या-
 भूमी आ संवतः अष्टणत् पूरयति अ स्वावराणां प्रस्तरादौ

तदुपलब्धेः । न केवलं रोदसी किन्तु महत् प्रभूतं स्वः अन्तरि-
क्षमापृणत् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः ।
गार्हपत्यादीनां लोकत्वः श्रुत्युक्तम् अयं वै लोको गार्हपत्यो
सौराहवनीय इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि-
रध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधि-
ष्ण्यादिषु प्रकर्षेण प्रापयते । नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्वी
वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्ववान् भोगजातं
लभते यथा तद्वहिप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति
भावः । कीदृशोऽग्निः ? कविः सर्वन्नः । चनोहितः चन इत्यन्न-
नामेति [निरु० ६, १६] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः
सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा
गिरा । आङ्गुषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यी इन्द्राग्नी
आङ्गुषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरपि स्तुतौ आ
आगच्छतः आङ्गुष स्तोम आघोष इति [निरु० ५, ११]
यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या
आविवासतः आविवस्येते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः व्यत्य-
येन कर्तरि लट् विवासतिः परिचर्यायामिति [निरु० ११,
२३] यास्कः । कीदृशौ तौ ? वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां
पापनां हन्तृमौ नाहस्येति [पा० ८, २, १७] गुम् ।
मन्दाना मन्दानी मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तोर्डादेशः
॥ ७६ ॥

उप नः सुनवो गिरः शुक्लन्वहृतस्य ये ।

सुखरूपः एतत् सर्वं मम ग्रं सुखमियत्तिं अर्पयति उद्गमयति
 गिजन्तर्भूतः समानमन्यत् ॥ शुभः अविशिविशुषिभ्यः
 किदिति [उष्णा० १, १४२] मन्प्रत्ययः किच्चाद् गुणाभावः
 निच्चादाद्युदात्तः । अत्ति भक्षयति रिपूनिव्यद्रिः अदिशदि-
 भूशभिभ्यः [उष्णा० ४, ६६] क्त्रिन्विति क्त्रिन्प्रत्ययः आद्यु-
 दात्तः ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिन्नु न त्वावाँ २ ॥
 अस्ति देवता विदानः । न जायमानो नशते
 न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रष्टव ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । नुद प्रेरणे अस्व निष्ठायां
 नसत्तनिपत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] अनुत्तमिति नि-
 पातः । आ इति स्वरणे स्मृतवन्तो वयम् हे मघवन् ! धनवन् !
 इन्द्र ! ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति
 श्रेयः । नु नियये न किः न कोऽपि त्वत्सहाभाग्यनाश इति
 श्रेयः । न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याहु न
 त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त्वत्सदृशो विदानः विदान्
 देवता देवो नास्ति स्वार्थं तत् विदेः शानन् निच्चादाद्युदात्तः ।
 किञ्च हे प्रष्टव ! प्रकर्षेण वृत्त ! पुराणपुरुष ! यानि कर्माणि
 वृत्तवधादौनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि
 कर्माणि जायमानः वतमानः जातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु
 कश्चित् न नयते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्ध्याप्ति-
 कर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्त्यमान् इति श्रेयः
 तिनोपो दीर्घश्च कान्दमः । कालत्रये त्वादृशो नास्त्येत्यर्थः अतो
 यन्नेयस्त्वम् । ७९ ॥

तदिदासु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ लुप-

भावः [पा० १, २, १] । कौटुशा विपश्चितः ? पावकवर्णाः
अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः
स्तोत्रमस्त्ररूपा गिरस्वां स्तुवन्तोत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः श्रेवधिपा अरिः ।
तिरश्चिद्व्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते
रयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य ! यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रम-
विहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः
श्रेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः
श्रेवधिरिति [निरु० २, ४] यास्कः । किञ्च एवंविधे कृपणे
अर्ये धनस्त्रामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे
अन्तर्भूतो भूमिगतीदो निश्चितोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः
तुभ्य इत् मत्तोपच्छान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो
भवति कर्मकर्तारि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते
पञ्चहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कौटुशोऽर्ये
रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा शीषादिकोऽमप्रत्ययः रुशति हिन-
स्तीति रुशमः तस्मिन् धनापहतृणां हिंसके आतिथ्यादि-
तिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्त्रि
पवीरमायुधम् री मत्वर्थीयः पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः
तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके तथा यास्कः [निरु० १२ ३१]
पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वा-
निन्द्रः पवीरवानिति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत्
पाच्छिद्य धमिंशाय ददातीति भायः ॥ ८२ ॥

अथ सृष्टस्त्रमपिभिः सहस्रतः समुद्रः

इव पप्रथे । सत्यः सी अस्य महिमा यज्ञे
शवी यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोवृहती । अयमादित्य-
रूप इन्द्रः ससुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्याप-
कोऽभूत् । कीदृशोऽयम् ? ऋषिभिरतीन्द्रयार्धदर्शिभिः सह-
स्रतः सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते ।
किञ्च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवी बलं च
सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसन्देहे
भृशे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः सतन्त्राः
राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्म राज्यम् । स्तोत्रशस्त्रार्थां
संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः प्रायुभिर्द्वृष्टुं शिवेभिरद्य
परिपाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय
नव्यसे रक्षार माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ८४ ॥

व्याख्याता [३३, ६६] । पष्ठः पुरोदग्णः समाप्तः ॥ ८४ ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि
सुमन्मभिः । अन्तः प्रवित्र उपरि शीणानोऽयं
शुक्रो अयामि ते ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्तायतस-
चेति ऐन्द्रवायवादिषाविव्रान्तानां षड्वाषां षडणमन्त्राः पूर्व-
वत् । तमदर्शनदृष्टा वायुदेवत्या । वृहत्य पात्या नय हादयो
च दशम्योकादेशीत्रयोदशः सतोवृहत्यः । हे वायो ! नोऽस्वायं
यज्ञमायाधि प्रागच्छ । कीदृशं यज्ञम् ? दिविस्पृशं युक्तोक्त्वा-

पिनम् ऋत्विग्यजमानवेदुष्याद्दक्षिणासम्पन्नत्वाच्च स्वर्गेऽपि
 श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति
 अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दद्यापवित्रस्योपरि शीणानः श्रय-
 माणः होतृचमसेन विपिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकस्क-
 रहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदीय-
 भागत्वेन मया संस्कृतः यसु उपरमे कर्मणि क्षिण् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू सुसंहया सुहवेह हवामहे ।
 यथा नः सर्व इज्जनोऽनमीवः सङ्गमे सुमना
 असत् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे
 आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति [पा० ६, ३, २६
 वा० १] आनङ्गभावः । कीदृशौ ? सुसंहया सुसंहशौ सुतरां
 सम्यक् पश्यतस्ती । सुहवा सुहवी शोभनाह्वानौ । तथा
 हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादि-
 रौदृशः असत् भवेत् अस्तेल्लेव्यडागमः । कीदृशः ? अनमीवः
 व्याधिरहितः सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः
 शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऋधगित्वा स मर्त्यैः शशुने देवतातये ।
 यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदा-
 तये ॥ ८७ ॥

जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्त्यां
 मनुष्यो मित्रावरुणी आचक्रे पाकुरुते सेवते गन्धनावसेपत्ते-
 त्यादिना [पा० १, ३, ३२] करोतेः सेवनायै ऽऽत्मनेपदम् ।
 द्विमर्थम् ? अभिष्टये अभिमतत्ताभाय ष्टपीदरादिलोपः हव्यः

दातये हविषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवन-
रूपेण शशमे शाम्यति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः ।
कीदृक् सः ? देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय
ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिचम-
धनाव्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । वट् अत् सत्रा इत्येति
[निघ० ३, १०] निपातः सत्यवचनो वा सत्यं शाम्यति ।
एत्वाभ्यासलोपाभाव आर्पः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आसातमुपभूषतु मध्वः पिवतमश्विना ।
दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मधिष्ट-
मागतम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना ! अश्विनी ! युवामायातं
यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलङ्कृतं यज्ञम् । मध्वः
मधुरं सोमं पिवतम् कर्मणि पठौ तुमभावच्छान्दसः । किञ्च
हे वृषणा ! वृषणौ ! वर्षकी ! यज्ञफलस्य सेत्तारौ ! हे जेन्या-
वसू ! जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां
तौ जेन्यावसू वशीकृतधनी तादृशौ ! युवां पयः वृष्युदकम्
दुग्धमन्तरिक्षात् प्रचारयतम् दुहेर्लोखमध्वमद्विवचनं दुग्ध-
मिति । किञ्च नोऽस्माभ्या मधिष्टं मा हिंस्तम् मधिर्हिंसार्यः
नुङ् । किं बहुना युवामागच्छतम् आदरार्थं पुनर्वचनम्
॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।
अच्छा वीरं नयं प्रह्विराधसं देवा यज्ञं नय-
न्तु नः ॥ ८९ ॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः

नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिसुखं प्रैतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्म-
 यस्मतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति [निरु० १०, १२]
 यास्तः । तथा देवी देवतात्मा सृष्टता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव
 वाक् तयीरूपा यज्ञं प्रैतु । किञ्च देवा यष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं
 नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कौट्टयं यज्ञम् ? वीरं
 विशेषेणैरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषेण् लयितारम् वीरो
 वीरयत्यमित्थानिति [निरु० १, ७] यास्तः । नयं नृभ्यो
 मनुष्येभ्यो हितम् उगवादिभ्य इति [पा० ५, १, २] यत् ।
 पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः इर्योर्धानाः पूषः करम्भः
 सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा इविःपङ्क्तिः
 दिनाराशंसं प्रातःसवनं दिनाराशंसं साध्यन्दिनं सवनं सङ्क्रान्ता-
 राशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि
 पशुरनुबन्धः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः
 पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते
 यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मण्यत्वादयः ईदृशं यज्ञ-
 मस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८६ ॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णा धावते दिवि ।
 रुधिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहृष् हरिरेति क-
 निक्रदत् ॥ ८० ॥

वितहृष्टावृतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । आहुतेर्होमद्रव्यस्य
 परिणामो द्युपङ्ग्वपृथिवीपुरुषयोपात्मकपञ्च।ग्निक्रमेण
 परिपाकः इति तु पञ्चम्यासाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
 श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देव-
 नामञ्जाटं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सौमोऽभिपुतः
 सन् ऋष्यु वसतीपरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण

स्थितान्तो हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा
दिविं आधावते शीघ्रं गच्छति ह्य गतावित्यस्य शीघ्रगती
धावादेशः तृतीयस्थामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतः ।
हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु० ४, १८] यास्कोक्तेर्हरिः
पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानः
हारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु० ४, १७]
यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः ।
कौटुशं रयिम् ? पिशङ्गम् परिपारकेन व्रीहियवादिक्कं धान्यं
पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवन-
पर्याप्तमित्यर्थः । पुरुष्टुहं पुरूषां बहूनामपि स्त्रिया लिप्सा
यत्र तम् बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः ।
कौटुशो हरिः ? कनिष्ठदत् पृज्जन्यरूपत्वर्थस्तनितं कुर्वन्
दाधतीत्यादि [पा० ७, ४, ६३] निपातः ॥ ८० ॥

देवं दे॒व॑ वो॒ऽव॑से दे॒वं दे॑वम॒भिष्ट॑ये । दे॒वं
दे॒वं हु॑वेम॒ वाज॑सातये गृण॒न्तो॑ दे॒व्या धि॒या
॥ ८१ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीष्णार्थोऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान् वी
शुष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आश्रयामः । अभिष्टये-
ऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽबलाभाय
देवं देवं हुवेम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु०
१०, ४२] यास्कः । कौटुशा वयम् देव्या देवतायाद्यात्मानु-
सन्धानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुयन्तः यदा देव्या
सरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ८१ ॥
दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वै श्वानुरो वृहन् ।

क्षया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषां
बाधते तमः ॥ ६२ ॥

मेघदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्ठः चित्तः
आदित्यात्मना स्थितः सन् भरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः
सेकः स्थितिरेव । कौटशोऽग्निः ? वैश्वानरः विश्लेषां नराणां
हितः । बृहन् महान् । किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशिन
तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कौटशः ?
क्षया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तथा तत्स्वा मनुष्या उपलक्ष्यन्ते
मञ्चाः क्रोशन्तीति वत् भूस्यैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तेन हविषा-
वर्धमानः अत एव ओजसो चनोहितः ओषधिपाकलमेण
तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६, १८]
अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इन्द्राग्नी अपाद्वियं पूर्वांगात् पृहतीभ्यः ।
हित्वी शिरो जिह्वया वावदत् चरत् त्रिंशत्पदा-
न्यक्रमीत् ॥ ६३ ॥

सहोवदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवद्विका । हे इन्द्राग्नी !
अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुपाः पृहतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः
सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वाग्र्यमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति
सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री
यदा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया
प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् यद्भुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती
सती चरत् चरति प्रसरति अडभावः । एवं चरन्ती उपाः
एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनप्राधनभूतान्
सुहृत्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंश-

अहर्तान् क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः
 अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी । युवयोरिवैतत् कर्म यत् अयात् पाद-
 रहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी
 सती आ अगात् पदतौभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारता-
 दिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाण्यौभ्यः सकाशात् । वेदवाचः
 प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथम-
 जाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह
 हिली शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते
 अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजित्येवं लौकिक्यः ।
 वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमाख्यात-
 पदं हिल्वा त्यक्त्वा लिङ्गया विदुषो वागिन्द्रिवेष वावदत्
 अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा
 विश्वत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः
 मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं विश्वदङ्गुलानि क्रामति ।
 एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ ६३ ॥

देवांसो हि प्रा मनवे समन्यवो विश्वे
 साकं सरातयः । ते नो अद्य ते अपरं तुचे
 तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ ६४ ॥

मनुष्टा वैश्वदेवी । हि सा एती निपाती प्रसिद्धप्रतिश-
 यार्थी छान्दसो पत्वदीर्घो ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्त-
 मानकाले नोऽस्माकं साकं सदैव वरिवोविदः भवन्तु यरियो
 धनं वेदयन्ति लभयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनमापन्ता
 भवन्तु । } त पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे
 अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु तुमित्यप-
 त्यानाम [निघ. २, २] ऋग्वेदास्तौ १. मनवे समन्यवः मनु-

नामकाय सुनये मन्त्रदर्शने मह्यं समानो मन्युर्दीप्तियेषां
 ते मन्युर्मनतेर्दीप्तिकर्मण इति [निघ० १०, २८] : यास्कः
 मदर्थकमैकमव्यं प्राप्ताः ब्रह्मा मन्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः
 अस्त्वब्रुह्मनाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं
 तत्सहिताः वातार इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अपाधमदृभिश्स्तीरशस्तिहायेन्द्रो द्युम्ना-
 भवत् । देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे वृहद्भानो
 मरुद्गण ॥ ८५ ॥

नृमिधृष्टे हे मरुत्वद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहतो महान्तो
 भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरु-
 द्गणः हे बृहद्भानो ! हे मरुद्गण ! हे इन्द्र ! देवाः वसुवद्रादित्याः
 ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽद्यान् सखि-
 भाषाय हृषोत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः
 स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान्
 अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति धमतिर्गतिकर्मति [निघ०
 ६, २] यास्कः । अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ
 अभवत् सर्वतो धनवान् भवति । कीदृषो भवान् ? अशस्तिहा
 शंसनं शस्तिः प्रमसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या
 असुरास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दुतो-
 तोन्द्रः । यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहु-
 भृत्यसंख्यस्त्वस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तमिति भावः ॥ ८५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो मत्तार्चित ।
 वृवष्ट हनति हवृहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपत्रिणा
 ॥ ८६ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय ययं ब्रह्मवेदः ।
सामरूपस्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । कीदृशावेन्द्राय ? बृहते
महते । ततो हवद्वा हवस्यासुरस्य पापनो वा हन्तेन्द्रो हवः
हनति हन्तु बहुलं हन्सीति [पा० २, ४, ७३] शपो सुग-
भावः । केन ? वक्ष्येण स्वायुधेन । कीदृशेन वक्ष्येण ? शतपर्वाणा
शतसंख्याकानि पर्वाणि धारा यत्ययो वा यस्य स शतपर्वा
तेन । कीदृशो हवद्वा ? शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा
बहुप्रज्ञो वा ॥ ८६ ॥

अस्येदिन्द्रो वाहधे वृष्णां शवो मदे
सुतस्य विष्णवि । अद्या तमस्य महिमानमा-
यवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वधा ॥ इमा उ त्वा । यस्या-
यन् । अयं सहस्रम् । ऊर्ध्वं ऊ पु णः ॥ ८७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्रो सतोवृहती । इन्द्रः अस्य इत्
अस्यैव यजमानस्य वृष्णां शवः च वाहधे वर्धयति पिबन्तत्वं
वोध्मम् वर्धति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृष्णां वीर्यम् यप्रत्यये
उपधालोपः शवः बलम् । ऊ सति सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य
मदे सति । कीदृशे मदे ? विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्त-
ग्निन् सर्वशरीरव्यापके सप्तम्येकवचने घेर्ङितोति [पा० ७, ३,
१११] गुणेऽवादेशः यद्वा विष्णवि विष्णो यग्नेऽभिपुतस्येति
सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो
यजमानस्य माहात्म्य बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किञ्च पक्षेन्द्रस्य
तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्धनरूपं महिमानमस्याग्निन् काले-

ऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति प्राणुपूर्वेषु स्तुवन्ति । तत्र
दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृपयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि
नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । प्रथमपूर्वविश्वेमाच्छन्दसीति [पा० ५, ३,
१११] पूर्वशब्दादिवाच्ये षाल्प्रत्ययः ॥ इमा च त्वा यस्यायम्
अयं सद्वसम् [३३, ८१—८३] ऊर्ध्वं ऊ पुणः [११, ४२]
एताः प्रतीकोक्ताः ॥ ६७ ॥

श्रीमन्महीधरकृतं वेददीपे मनोहरे ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वभेधिकः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तद् सुप्तस्य तथै-
वैति । दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्म-
नः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

अनारभ्याद्यतोऽध्यायः । आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवः
क्वादृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः ॥ पड्वचस्त्रिष्टुभो मनो-
देवत्याः शिवसङ्कल्पदृष्टाः । अष्टपिबंदति । तन्म मनः शिव-
सङ्कल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत्
तादृशं भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्प्राप-
मित्यर्थः । ; तत्किम् ? यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं
दौर्भ्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राह-
कमित्यर्थः मनसैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमेयं भ्रुवमिति श्रुतेः । तत्
उ यदः स्थाने तच्छब्दः उकारव्यर्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः
तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्नापकाले सुषुप्ता-
यस्यायां पुनरागच्छति । यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्ग-

मम् खश्प्रत्ययः अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्रुविप्रये प्रवर्तन्ते । आत्मानससा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदधेषु धीराः । यद्पूर्वं यत्नमन्तः प्रजानां तन्म मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति क्त करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सस्र विदधेषु ज्ञानेषु सस्रु विद्यन्ते ? ज्ञायन्ते तानि विदधानि तेषु वेत्ते रीणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परथ आद्युदात्तयेति पाणिन्युक्तेः [पा० ३, १, १—३] यत्नमन्वन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः ? अपसः अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपो विद्यते वेपां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्माधामेधास्रजो विनिरिति [पा० ५; २, १२१] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुङितीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनी लुक् [पा० ५, ३, ६५] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते वेपां ते धीराः कर्माण्यण् [पा० ३, २, १] । यच्च मनः स्वपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यज्यात् तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यदा अपूर्वमनपरमयापामित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यद्य यच्चं यद् गच्छं यद्यम् यज-

तेरीणादिकः सन्प्रत्ययः त्रित्वादिर्नित्यमिति [पा० १, १, १८७] आद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिः-
ष्ठानि मनस्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृगं मे मनः शिव-
सङ्कल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

यत् प्रज्ञानं मुत चेतो धृतिश्च यज्जगोतिरु-
न्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किं च न
कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥३॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते
येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७]
करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति
सम्यक् ज्ञापयति तच्छेतः चितो संज्ञाने अस्मात् स्थन्ता-
दसन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो
धृतिधैर्यरूपम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते
कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्त-
मानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते
आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०,
४२] । या लोकेः । यच्चाभूतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् ।
यस्मान्मे न सः ऋते यन्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न
क्रियते जनैः सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं
विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्यारादितरते इत्यादिना
[पा० २, ३, २८] यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे
मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येन दे भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतमस्तु-

तेन सर्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्म
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञानम् ।
इदं किम्भूतम् ? भूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति
भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसम्बन्धि । भविष्यत्-
लटः सहेति [पा० ३, ३, १४] शब्दप्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः
[पा० ३, २, १२७] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तते इत्यर्थः
श्रीवादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन ? अमृतेन
शाश्वतेन सुक्तिपर्यन्तम् । श्रीवादीनि नश्यन्ति मनस्वनश्वर-
मित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते
तनोतेर्यकीति [पा० ६, ४, ४४] आकारः । कीदृशो यज्ञः ?
सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वतारो होत्वमैत्रावरुणादयो
यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मनः
इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रति-
ष्ठिता रथनाभाविवाः । यस्मिंश्चित्तं सर्व-
मोतं प्रजानां तन्म मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन्-साम सामानि
प्रतिष्ठितानि यस्मिन् यजूंषि यि प्रतिष्ठितानि । मनसः साख्ये
एव वेदत्रयोःसूक्तमनसि गन्धमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् पथमयं
हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव साख्ये वेदोधारण-
शक्तिः प्रतिर्षुदिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभो वाराः इव यथा
वाराः रथसंक्रान्ताभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वत्पृष्ठजातं मनसि ।
किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्

मनसि प्रोतं प्रोतं निहितम् तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं
मनसि निहितम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाघ्रे
ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु
० ५ ॥

सुपारुधिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयते-
ऽभीशुभिर्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं
जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नराच्चेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति
नयतेः क्रियासमभिहारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रव-
र्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः सुपा-
रुधिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कश्या अश्वान्
नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसा-
रुधिरभीशुभिः प्रग्रहेः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुपङ्गः रश्मि-
भिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां
नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः ।
यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन
उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् धान्ययौवनस्था-
विरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववहेगवत्
जविष्ठम् न वै वातात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः, किञ्चनाशी-
योऽस्तीति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोपं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य चित्तो व्योजसा वृत्रं विषर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उष्णिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोपं स्तौमि । किन्धू-
तम् ? महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् ।

तविपीति बलनाम [निघ० २, ८] विभक्तिव्यत्ययः अत्रे नैव
बलोत्पत्तेः । तं कम् ? यस्य पितोरोजसा बलेन वितः त्रिस्थान
इन्द्रः हृत्वं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धं कृत्वा वि अर्दयत् विवि-
धमर्दितवान् इन्द्रेण ह्रवोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः ॥ स्तोत्रं
स्तौतेमिपि इवश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७]
इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अडांगमे
सिब्वहुलं लेटौति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्यये गुणे च
रूपम् । महः महच्छब्दस्य छसि छान्दसटिलोपः । धर्माणम्
धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वानि यस्य तम् उप्रत्यये
टिलोपः । अर्दयत् बहुसं छन्दस्यमाङ्गोऽपीति [पा० ६, ४,
७५] अडभावः । व्यर्वाहताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वैरूप-
सर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विद्रनुमते त्वं मन्वासाँ शं च नस्त्राधि ।

क्रात्वे दद्याय नो हिनु प्र ण आयूँपि तारिपः

॥ ८ ॥

चतस्रोनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्द्वयता । इत् निपातोऽनर्थकः
हे अनुमते । त्वमनुमन्वासाँ अनुमन्वासाँदुक्तं बुध्यस्व
नोऽस्माकं शं च शमेव सुशमेव छधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं
क्रात्वे क्रातवे सङ्ख्याय दद्याय तत्सम्यक्च संज्ञत्वसिद्धये च
नोऽस्मान् हिनु गमय नोऽस्माकमायूँपि प्रतारिपः प्रतारय
वर्धय । लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आट् धेतोऽन्य-
वृत्ति [पा० ३, ४, ८६] ऐकारः । छधि शुभ्रुपुत्रप्रभ्यश्च-
न्दसौति [पा० ६, ४, १०२] छधिः बहुलं छन्दसौति [पा०
२, ४, ७३] यपो लुप् । क्रात्वे गुणाभावे यथादेयः । तारिपः

बहुलं कन्दसि सिद्धवक्तव्य इति [पा० १, २, ३४ वा० ३]
 द्विः अन्यत् पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्ह्यर्थः ॥ ८ ॥

अनु^१ नोऽद्यानु^१ मतिर्य^१ ज्ञं दे^१ वेषु^१ मन्यताम् ।
 अग्निश्च^१ हव्यवाहनो^१ भवतं^१ दाशुषे^१ मयः ॥ ९ ॥

अनुमतिः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्य-
 ताम् अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किम्भूतोऽग्निः ? हव्य-
 वाहनः हविषो वोढा । किञ्च दाशुषे हवीषि दत्तवर्त यज-
 मानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यानी भवतं भवतामिति पुरुष-
 व्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति
 [पा० ३, २, ६६] वह्नेर्ह्युट् । दाशुषे दाश्वान्माह्वानिति
 [पा० ६, १, १२] माधुः ॥ ९ ॥

सिनी^१ वालि^१ पृथु^१ पृथु^१ के या दे^१ वानामसि^१
 खसा^१ । जुषस्व^१ हव्यमाहु^१ तं प्रजां दे^१ विं दिदिङ्-
 टि नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे मिनीवालि ! हे पृथुपृथुके ! सुक्कं
 केशभारः स्तुतिः कामो वा हे पृथुकेशभारि ! महास्तुते वा पृथु-
 कामे वा या त्वं देवानां खसा अग्नि भगिनी भवसि मा
 त्रमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृह्णीष्व हे देवि ! नोऽस्मभ्यं
 प्रजां च दिदिङ्टि दिश देहि बहुलं कन्दसीति [पा० २,
 ४, ७६] दिशतेः शपः झुः ततो हित्वादि ॥ १० ॥

पञ्च^१ नद्यः सर^१ स्वती^१ मपियन्ति^१ सस्रो^१ तसः ।
 सर^१ स्वती^१ तु पञ्च^१ धा^१ सो दे^१ शेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृपदत्वाद्याः पञ्च नद्यः सरस्व-
 तीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः ? सस्रोतसः समानं स्रोतः

प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ सैव सरस्वत्येव पञ्चधा-
देशे सरिन्द्रदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्वक्त्वा सरस्वत्ये-
वाभवत् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवाना-
मभवः शिवः सखा । तव व्रते क्वयो विद्म-
नापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

घतस्र आग्नेयः हे जगत्वी अन्ये विष्टुबनुष्टुभौ । हे
अग्ने ! त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्र-
भूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किंभूतस्त्वं ? अङ्गिराः अङ्गानां
रसः यद्वा अङ्गिभ्य आङ्गभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्य-
ङ्गिराः । ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किञ्च-
तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः दृष्टशा अजायन्त । कीदृशाः ?
क्वयः क्लान्तदर्शिनः । विद्मनापसः अप इति कर्मनाम
[निघ० २, १, ९] विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते
विद्मनापसः विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभ-
मानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शब्दघातकत्वात् ।
विद्मनेति वेत्तः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलप्रवृत्त्यात् ततो
विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्मनापसः । अजायन्त जनैर्लङ्
जादेशश्च श्यन् ॥ १२ ॥

त्वं नो अग्ने तव देव प्रायुभिर्मघोर्नो
रक्ष तन्वुश्च वन्द्य । चाता तोकस्य तनये गवा-
मस्यनिर्भेषु रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

रक्षणार्थी मन्त्रः । हे अग्ने ! हे देव द्योतमान ! हे

वन्द्य स्तुव्य ! तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मघोनी धनवती यज-
मानान्गृह्य पालय । नोऽस्याकं तन्वः शरीराणि च रक्ष । क्वैः ?
तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्ष-
माणः पालयन् सन् तोकश्च पुत्रस्य तनये विभक्तियत्ययः
तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा चिकित्वान् सद्यः प्रवी-
ता वृषणं जजान । अरुपस्तूपो रुशदस्य पाज
इडायास्तुतो व्युनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्व्युने प्रज्ञाने कर्तव्ये
अजनिष्ट जातः । किम्भूतः ? अरुपस्तूपः रूप ववे रोपति रूपः
अरुपोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा द्युप
उच्छ्राये । अस्याग्नेः रंयत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरखा-
मवभर अवाचीनं हर इवचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५]
दीर्घः । चिकित्वान् अरणिवलं जानन् किं बलमिति चेत्
यारणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेत्तारमग्निं सद्यः
तत्कालं जजान जनयति छन्दसि लुङ्ङुङ्ङिट इति [पा० ३,
४, ६] लिट् । सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा प्रदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।
जातवेदो निधीसह्यग्ने हव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

हे जातवेदः ! जातप्रज्ञान ! हे अग्ने ! इडायाः पृथिव्याः
स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नामा अधि उच्चरवेद्या मध्ये
वयं त्वा त्वा निधीमहि स्थापयामः । किमर्थम् हव्याय वोढवे
इत्यं वोढुम् विभक्तियत्ययः वहतेस्तुमर्थं संसेनिति [पा०

३, ४, ८] तवेप्रत्ययः सहिवहोरिति [पा० ६, ३, ११२]
ओकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्महे शवसानाय शूपमाङ्गुषं गिर्वससे
अङ्गिरस्वत् । सुवृत्तिभिः स्तुवत कृग्मियाया-
चामार्कं नरु विश्रुताय ॥ १६ ॥

चतस्रे ऐन्द्रास्त्रिभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं स्तोमं
विहृदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किम्भूतं स्तोमम् ? शूपं बलहे-
तुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम् उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वा-
दचंतिरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव तैर्यथा स्तोमो
ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तन्ने तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय ? शवसानाय
शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः
तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्वजिति [पा० ३, १,
८] क्वच् तदन्ताच्छानच् शप् बहुचं छन्दसीति [पा० २, ४,
२७] तस्य लुक् छन्दसुभयघेति [पा० ३, ४, ११७] तस्य
भ्रानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्वस्य विभाषेति [पा० ६, ४,
५०] क्वचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कौटशाय ?
गिर्वणसे गिरा स्तुव्या वनयति मग्नाजयति आत्मानमभिल-
षितदानात् स्तोत्रभ्य इति गिर्वणाः गोःशब्दोपपदादनोति-
ष्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मिष्प्रत्वात् [पा० ६, ४,
८२] ङस्यत्वम् णिचो लोपः गोर्वणा इति प्राप्ते दीर्घा-
भावश्छान्दसः यदा स्वार्थे णिच् गोभिरेन देवा भजन्ति
इति गिर्वणाः तस्मै गोर्वाणशब्देन समानार्था गिर्वणःशब्दः ।
पुनः किम्भूताय ? सुवृत्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते
स्तौतीति स्तुयन् तस्मै यजमानानिति षेपः । तदुक्तम् त्वमङ्ग-
प्रशंसिषो देवः अविष्ट मर्त्यामिति [८, ३०] । पुनः ऋद्ध-

शाय ? ऋग्मियाय ऋग्मियाय वेदमयाय मयडये ह्यन्दसो
 मियट् यदा ऋच स्तुतावित्यन्माद्भावे श्रीणादिको मक् कुत्व
 जश्वत्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मिभ्यः अर्हार्थे घच् स्तुति-
 योग्याय । पुनः कौट्याय ? नरे नररूपाय नृशब्दस्य डे
 परे ह्यन्दसो गुणः । पुनः कौट्याय ? विश्रुताय शौर्यदान-
 वलादिभिर्लब्धव्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो महि महि नमो भरध्वमाङ्गुष्युः
 शवसानाय साम । येना नः पूर्वे पितरः
 पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७ ॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायैन्द्राय महि
 महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्थर्थे
 व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादौन् प्रति वचः । आङ्गुष्यमाङ्गुषाय
 हितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्याकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः
 येनान्नेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानवि-
 न्दन् लेभिरे स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम् । कौट्याः
 अङ्गिरसः ? पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति
 सोमं दधति प्रयांसि । तितिक्षन्ते अभिश-
 स्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रक्रेतः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ! त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे
 कोऽपि लोकोत्तरः प्रक्रेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात्
 हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति अथ ये
 ब्राह्मणाः शशुवाएसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां
 विप्राणां च सखित्वम् । किम्भताः सखायः ? सोम्यासः सोमस-

युडेपु अयाडममहनमनभिभूतम् । पुनः कीदृगम् ? पृतनासु
 सेनासु पपिं पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं मनोति सम्भजते
 स स्वर्षाः तम् । अश्याम् अपो जलानि मनोतोत्यषाः तम् ।
 वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेपुजां संग्रामेषु जेतारम् ।
 सुचितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्तियस्य म
 सुश्रवाः तम् ॥ अयाडम् सञ्चतेऽसौ साठः न माठः असाठम् ।
 सहेः क्तः ढत्वं [पा० ८, २, ३१] धत्वं [पा० ८, २, ४०]
 ष्ट्वम् [पा० ८, ४, ४१] ढो ढे लोपः [पा० ८, ३, १२]
 ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [पा० ६, ३, १११] वाङ्मलकात्
 सहिवहोरोदवर्णस्येति [पा० ६, ३, ११२] अश्याप्रवृत्तिः पत्वं
 छान्दसम् । पपिम् पृ पालनपूरणयोः आदृगमहनिति [पा०
 ३, २, १०१] किः द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनीतेर्विट्
 विड्नोरनुनासिकस्यात् [पा० ६, ४, ४१] । एवमश्याम् ।
 गोपायतीति गोपाः क्तिप् अतो लोपः यलोपः । भरेपुजाम्
 भरेषु संग्रामेषु जयति श्रवूनिति भरेपुजाः हलदन्तात्समस्या
 इति [पा० ६, ३, ८] अलुक् जयतेरीणादिको डाप्रत्ययः ।
 मदेम मदी हर्षं लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

सोमो^१ धेनुं^२ सोमो^३ अर्वन्तमाशु^४ सोमो^५
 वीरं^६ कर्मण्युं^७ ददाति । सादन्युं^८ विद्व्यु^९
 सभेयं^{१०} पितृश्रवणं^{११} यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति इविः
 तस्मै सोमो धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रमर्वन्तमशुं च सोमो
 ददाति । सोमस्य तस्मै वीरं पुत्रं ददाति । कीदृशं वीरम् ।
 कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सदने गृहे साधुम् ।
 विद्वषं विदधो यज्ञस्तव साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेय-

स्तम् । पिब्यवणं पितरं नृणोति पिब्यवणंः पित्राज्ञाकारिणं विनोतमित्यर्थः ॥ कर्मस्त्रमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा० ४, ४, ६८] यत् । सम्यं ढञ्छन्दमीति [पा० ४, ४, १०६] सभायाः साध्वर्ये ढात्वयः तस्यैयादेशः [पा० ७, १, २] । ददा-
शत् दाम् दाने बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शयः
शुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ६७]
तिप । इलोपः खेटोऽडाटाविव्यडागमः [पा० ३, ४, ६४]
॥ २१ ॥

त्वमिमा औषधीः सोम विष्ट्वास्त्वमपो
अजनयस्त्वं गाः । त्वमाततन्योर्वन्तरिञ्चं त्वं
ज्योतिषा वि तसो ववर्य ॥ २२ ॥

हे सोम । त्वमिमाः विष्ट्वाः सर्वाः औषधीः अपो जलानि
गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि । त्वमुष विस्तीर्णमन्तरिञ्च-
माततन्य विस्तारितवानसि त्वञ्च ज्योतिषा तेजसा तनोऽन्ध-
कारं विववर्यं विष्ट्वापि आदित्यात्मना सर्वं तनोऽपनयसीति
सर्वात्मा त्वमित्यर्थः वभूयाततन्य जगृह्ण ववर्येति निगम इति
[पा० ७, २, ६४] निपातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागश्च
सहसावन्नभियुध्य । मा त्वातनुदीशिषे वीर्य-
स्योभयेभ्यः प्रचिकित्वा गविष्टी ॥ २३ ॥

हे देव । सोम । हे सहसावन् ! बलवन् ! देवेन मनसा देव-
सम्बन्धिनः मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽप्यभ्यसभियुध्य
युध्यतिर्गन्तिकर्मा अन्तर्भावितस्त्वर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं
दानप्रवृत्तं त्वां कथित्वा मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनीतु मा

प्रतिवधात् तनोतिः प्रतिवन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यम इति चेत्
 यतस्त्वं वीरस्य ईशिपे वीरकर्मण ईश्वरी भवसि अधीगर्थदये-
 शामिति [पा० २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठौ । किञ्च गविष्टौ
 गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गपगायां विषयभूतायां सत्यासु-
 भयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्रस्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं
 कुरु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । देवं मनः
 प्राप्य लब्धधना अरोगाच्च सत्कर्म कुर्वीषा यथा स्वर्गं यास्याम-
 स्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन देवानामिदं देवम् तद्धितप्र-
 त्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सही बलम-
 स्थास्तौति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतिः परस्य लेटोऽडा-
 गम इत्लोपश्च । चिकित्स गुप्तिञ्चिकित्सः सन् [पा० ३, १, ५]
 अन्ये प्रांसपि दृश्यन्त इति [पा० ६, ३, १३०] दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्रौ धन्व योज-
 ना सुप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव
 आगाहधद्रत्वा दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

चतस्रः सावित्रः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्य-
 स्तूपदृष्टाः । स सविता देवः आगात् आगच्छत इषो गा
 लुञ्जोति [पा० २, ४, ४५] इषो गादेशः । किं कुर्वन् ? दाशुषे
 हवीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि
 दधत् ददत् स्थापयन् वा । कौदृगः ? हिरण्याक्षः हिरण्यमिव
 कान्तियुक्ते अचिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः ?
 यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ कुकुभो दिगः व्यख्यत्
 प्रकाशितवान् । यद्य त्री षोषि धन्व धन्वानि लोकात्
 व्यख्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १, १, ५] तेन तदु-
 पसवितावितरावपि लोको लक्ष्येते अविषो गच्छन्तीति ।

वत् । यद्य योजना योजनानि योजनगव्यतिक्रोशादीनध्वपरि-
माणविशेषान् व्यस्यत् । यद्य सप्त सिन्धून् समुद्रान् चीरोदा-
द्यान् व्यस्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता
रत्नानि ददान आयात्वित्वर्थः ॥ अस्यत् ख्या प्रकथने अस्यति-
वक्तिव्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२] चूर्णत् आलोपश्च
धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकाशनार्थी आद्यः । त्वी योजना सुपां
सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] पूर्वसवर्णदौर्घी विभक्तेः ।
धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुपो दाश्वान्-
साह्वानिति [पा० ६, १, १२] निपातः । वार्याणि ऋहलां-
र्णदिति [पा० ३, १, १२४] वृणोतिर्ण्यत् ॥ २३ ॥

हिरण्यपाणिः सविंता विचर्षणिरुभे द्यावा-
पृथिवी अन्तरीयते । अपामीवां वाधते वेति
सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृष्योति ॥२५॥

सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यचयः उभे उभयोः
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगच्छति यदा
तदा अमीवां व्याधिमयवाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्तयति ।
अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा
अन्धकारलक्षणेन द्यां द्यलोकमभि-ऋणोति अभिव्याप्नोति ।
कौटशः सूर्यः † हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः ‡ विचर्षणिः
विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावापृथिवी पृथवे
द्वितीया । अन्तर्वीगे वा । ईयते ईङ् गतौ दियादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीधः सुमृडौकः
स्वां यात्वेवाङ् । अघसेधन् रक्षसो यातृधा-
नानस्याद् देवः प्रतिद्रोषं गृह्याणः ॥ २६ ॥

यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असुखका-
 रांश्च अपसेधन् अपगमयन् सन् अस्यात् उदस्यात् उदेति स
 देवः अर्वाङ् अर्वागक्षनः अक्षदभिमुखः यातु आयात्वित्यर्थः ।
 कौटुम्भी देवः ? हिरण्यहस्ताः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स
 तथोक्तः रूपेण वा स्तुतिः । असुरः असून् प्राणान् राति ददा-
 तीत्यसुरः । सुनीयः नीया स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः
 साधु सुखयिता । स्ववान्यनवान् । प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो
 दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखाणां
 यात्रन्त्यां दोषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्य-
 भिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति
 [पा० ८, ३, ८] नस्य इत्वे भोभगो[अघो]अपूर्वस्य योऽशीति
 [पा० ८, ३, १७] तस्य रोयादेशे हलि सर्वपामिति [पा०
 ८, ३, २२] तस्य लापः । रक्षसशब्दस्य व्यत्ययेनाक्षीवत्वम्
 ॥ २६ ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूथ्यासोऽरेणवः सुहृ-
 ता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगैभी
 रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

हे सवितः । हे देव ! पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे
 सुहृताः साधुहृताः धात्रा वर्तन्ते । कौटुम्भी १ पूथ्यासः पूर्वपु-
 कालेषु भद्राः पूथ्याः । अरेणवः नास्ति रेणुत्रेण अपांसलाः ।
 तेभिः तैः पृथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुंनः
 गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य
 ब्रूहि एते मदीया इति यदा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्विलं-
 पयं तत् यदा अधि अधिकान् वद एते महायाश्रुका दातार-
 इत्यादि । किन्भूतैः पृथिभिः ? सुगैभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु

माध्य० या०] वाजसनेयिसंहिता । १२६ ।

सुगाः तैः अन्नपानप्रभूतैरित्यर्थः अधिकरणे गच्छतेऽप्रत्ययः ॥
पूर्थासः पूर्वं कृताः पूर्वं कृतमिनियो चेति [पा० ४, ४,
१२३] यप्रत्ययः ॥ २० ॥

उभा पिवतमश्विनीभानः शर्म यच्छतम् ।
अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ २८ ॥

अश्विन्यस्तिष्ठः एका गायत्री हे अनुष्टुभी । हे [अश्विनां]
अश्विनी ! उभा उभौ इवपि युवां पिवतम् सोममिति शेषः ।
उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् ।
काभिः सह ? अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः
कृतिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ।
उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति विद्रियाः इ
विदारि औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥ २८ ॥

अप्रस्रतीमश्विना वाचमस्ये कृतं नो दक्षा
वृषणा मनीषाम् । अद्युत्येऽवसे निहये वां
वृधे च नो भवतु वाजसाती ॥ २९ ॥

हे अश्विना अश्विनी ! हे दक्षा दर्शनोयौ ! हे वृषणा
वर्षितारी सेक्तारी युवानी ! अस्य अस्माकं वाचम् अप्रस्रती-
कर्मवती युवां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस
इच्छामप्रस्रतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यन्नं कुर्मस्तया
कुरुतमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निहये प्राप्नुयामि । किं-
निमित्तम् ? अद्युत्ये सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्ननिमित्तम्
तदीनार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यम-
द्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मस्य न भवतीत्येषमुच्यते
द्यूतमनीषामप्यन्याय्यधनाममानासुपलषकम् । किञ्च वाज-

मातो वाजानामत्रानां सातिः सभजनं यस्मिन् स वाजमातिः
 तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वधे वधेयं भवतम् ॥ अस्य विभक्तेः शे-
 आदेयः । कृतम् करोतिः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३]
 यपि तुमे लोणमभ्यमदिवचने रूपम् । वपणा वपणी वा
 पपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ८] उपधादीर्घाभावः ।
 वधे वर्धनं वत् सम्पदादित्वाद्वायं क्विप् ॥ २८ ॥

द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्वि-
 ना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामह-
 न्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनौ ! द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः
 सप्तम्यर्थे द्वितीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान् परि-
 पातं सर्वतो रक्षतम् । कौः ? सौभगेभिः सौभगैः भग इति
 धनुनाम् [निघ० २, १०, १०] गोभनैः धनैः । किन्धुतैः ?
 अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अश्विण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः ।
 किञ्च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः
 एत नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्ता पूजयन्तामनु-
 मन्वन्ताम् इत्यर्थः । द्युरित्यङ्गो नाम अक्तुरिति रात्रेः । माम-
 हन्ताम् मह पूजायाम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६]
 शपः स्युः श्वाविति [पा० ६, १, १०] हित्वम् तुजादीनां
 दीर्घोऽभ्यासश्चेति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्-
 रहतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सवित्वा रथेना-
 देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

आ रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि वृहती वितिष्ठसु आ
त्वेषं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्यावृहती । हे रात्रि ! यया त्वया पार्थिवं
रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः
स्थानैः सह आ अप्रायि ममन्तात् पूर्यते । या च त्वं दिवो
द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि वृहती महती सती वितिष्ठसे
आक्रमसे व्याप्नोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रव-
र्तते । किम्भूतं तमः ? त्वेषं-दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः ।
रजःशब्दो लोकावचनः । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि लुङि चिणि
रूपम् ॥ ३२ ॥

उपस्तञ्चिन्वमाभरात्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उपोदेवत्या पुरोषिणक् । हे उपः ! हे वाजिनीवति !
हे अववति ! अन्नाभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाचर्यकारि
महनीयं धनमाभर आहर देहि येन धनेन वयं तोकं पुत्रं
तनयं पीत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दध्महे पुष्णीमः ॥
धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्भि-
वावरुणा प्रातरुचिना । प्रातर्भिर्गं पूषणं ब्रह्म-
युस्पतिं आतः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ ३४ ॥

जगती अङ्गदेवत्या । प्रातःशब्दो वीष्ठावचनः । वयं प्रातः
पुनः पुनः एतान् देवान् हवामहे प्राज्ञयाम इति प्रत्येकं

सस्यध्यते । कान् ? अग्निम् इन्द्रम् मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम्
 प्रपणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं हुवेम आह्व-
 याम ॥ इवामहे हुवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदि-
 तेयीं विधत्ता । आधश्चिद्यं मन्यमानस्तरश्चि-
 द्राजा चिद्यं भगं भचीत्याह ॥ ३५ ॥

यच्च भगदेवत्यास्त्रिटुभः । वयं तं भगमादित्यं हुवेम
 आह्वयाम । किम्भूतम् ? प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम्
 प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुदगूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं
 तनयम् । तं कम् ? यो विधत्ता जगतो धारयिता । यच्च आध-
 यित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे न ध्रायति ध्रै तप्तौ न तप्यति स अध्रः
 नजो दीर्घश्चान्दसः । यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र
 एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अदध्रः तुमुचितो दरिद्रो वापि यं
 भगं भच्चि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् ? मन्यमानः
 पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिरर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये
 भिक्षादिना किञ्चिन्नभते तत उदयं वाञ्छति । तुरयित्
 आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भच्चि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे
 तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो
 यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि
 यं भगं भच्चि इत्याह तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना
 सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भच्चि भजतेः शपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम् ॥ ३५ ॥

भग प्रणे तर्भग सत्यराधो भग मां धियमु-
 द्वा ददन्नः । भग प्र नो जनय गोभिरश्वैर्भ-
 ग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग ! हे प्रणेता ! प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेताः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग । हे सत्यराधाः ! सत्यमनंश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधाः । हे भग ! त्वं ददत् धनं प्रयच्छन् सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदक उद्दमय यथा सूक्ष्माथान् पश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किञ्च हे भग ! नोऽस्मान् गोभिः पश्वैः प्रजनय प्रवर्धयः गा पश्यांसु बहून् देहीत्यर्थः । हे भग ! वयं वृभिः पुत्रादिभिः वृषन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामीत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् । उतोदिता मघवन् सूर्यस्य वयं देवानां सुमती स्याम ॥ ३७ ॥

हे मघवन् ! धनवन् रवे ! उत अपि च वयसिदानीं भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपित्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किञ्च देवानां सुमती कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधात्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भग एव भगवांश्च ॥ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वां भग सर्वं इज्जो हवीति सू नो भग पुरएता भवेह ॥ ३८ ॥

हे देवाः ! भग एव भगवान् धनवानस्तु किमन्वैरदाढभिर्धनिभिर्देवेरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः

ञ्चाम । एवं देवानुक्ताय भवमाह हे भग ! सर्व इत् सर्व एव
 जनः ते प्रसिद्धं त्वा जौह्वीति यत्नन्तमाहुयति इटमिडये
 हे भग ! न त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरस्ता पुरोऽप्ये
 एतीति पुरस्ता अयवागौ भव अप्र सरो भूत्वा सर्वकार्याणि
 नाधवेत्यर्थः । ३८ ॥

समध्वरावोपसो नमन्त दधिक्रावेव शु-
 चये पदाय । अर्वाचीनं वसुविद् भग नो
 रथमिवाश्वो वाजिन आवहन्तु ॥ ३९ ॥

उपसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय नमन्त
 नमन्तो ग्रहो भवन्ति । कथमिव ? दधिक्रावा अश्वः इव यथा
 अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानाद्ये शुचि पदम् । ता उपसः
 नगनोदित्य नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगम-
 यन्तु । क्विभूतं मगम् ? वसुविटम् वसु धनं विन्दतीति वसु-
 विद् इगुपधिति [पा० ३, १, १३५] कः । यथा वाजिनो-
 ऽन्वन्तो विगवन्तो वा अश्वो रथनावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अश्वोवतीर्गोमतीर्न उवासो वीरवतीः सद-
 मुच्छन्तु भद्राः । वृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता
 सूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४० ॥

उपोदित्वा त्रिष्टुप् । उपसः सदं सटाकान्त नोऽस्मानुच्छन्तु
 विपाशयन्तु अध्वानन्वचणं पाशं मां चयन्तु उच्छी विपाशि ।
 क्विभूता उपसः ? अश्ववतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्वः वीर-
 वतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः वृतमवस्था-
 यजलं दुहानाः चरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामै-
 राध्वानिताः स्यायः पी-पादेयः । एवं परोक्षं मार्थं प्रत्यक्षमाह

हे उपमः ! यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान् पात
पालयत ॥ ४० ॥

पूपन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन ।

स्तोतारस्त इह स्यासि ॥ ४१ ॥

हे पौष्णो गायत्रीविष्टुभौ । हे पूषन् ! तव व्रते कर्मणि
वर्तमाना वयं कदा चन कदापि न रिष्येम न विनश्येम ।
किञ्च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्यासि भवामः
इदन्तो मनि ॥ ४१ ॥

पथस्ययः परिपतिं वचस्या कामेन कृती
अभ्यानङ्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राया
धियं धियं सोषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

यः पूषा अकं देवमभ्यानट् अभिव्याप्नोति । किञ्चूतः ?
कामेन काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा
वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किञ्चूतमकम् ? पथस्ययः मा-
गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् ।
सः पूषा नोऽस्मभ्य शुरुधः शुचं रुन्धन्ति वर्णनागाः पृषोदरादि-
त्वात् शोक्नाशकाराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः ।
किञ्चूताः शुरुधः ? चन्द्रायाः चन्द्रमास्तादकमग्रं यामां ताः
माघने कृते आह्लादी भवति । पुनः पूषा धियं धियं कर्मणि
सर्पोणि प्रसोषधाति प्रकर्षेण साधयतु । पथस्ययः धियः धिय-
मिति नित्यद्वीपयोरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम् । वचस्या
विभक्त्यादेयुः । आनट् व्याप्तिकर्मसु दगस्य पठितः
[निघ० २, १८, ४] । सोषधाति माध मंतिषी यपः चन्द्रा-

न्दसः द्वित्वम् लेटोऽडाटौ तुजादौनां दीर्घाभ्यासस्य उपधा-
ङ्गसम्बन्धान्दसः ॥ ४२ ॥

त्रौणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

वैष्णव्यौ गायत्री इयोर्द्ध चोरिकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः
त्रौणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवायादित्या-
ख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः ? गोपाः जगती
रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् ? अतः अस्मादेव पदेव-
यात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम्
॥ ४३ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समि-
न्धते । विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥ ४४ ॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मन्तक्षणम् तद्वि-
प्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दी-
पयन्ति उपामते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः ? विपन्यवः विगतः
पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः । जागृवांसः जागरण-
शीलाः अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घृतवती भुवनानामभिष्टियीवी पृथ्वी मधु-
दुधे सुपेशसा । यावाष्टयिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

जगती यावाष्टयिवोदेवत्या । यावाष्टयिवी यावाष्ट-
यिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धरणस्यतया विष्क-
भिते स्थाभिते स्कन्धोतिहोटीकरणार्थः वरुणेन अशतधा इदी-

कृते इत्यर्थः । किंभूते ते ? दृतवती उदकवत्यौ दृतमित्युदक-
नाम [निघ० १, १२, १०] । भुवनानां भूतजातानामभित्रिया
अभित्रियौ प्राग्रयणीये कर्मणि क्विप् विभक्तौ राकारः । उर्वो
उर्वो विस्तोर्णे पृथी पृथ्वी पृथुले आयामविस्ताराभ्यां
महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधे मधु उदकं तस्य दोग्ध्यौ ।
सुपेयसा सुरूपे । अजरं जरारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतो
ययोस्ते भूरिरेतसी वहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रेतंसि
ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते । ४५ ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्या-
मववाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या
उपरिस्पृशं सोमं चेतारमधिराजमक्रान् ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शववः
ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं
यान्त्वित्यर्थः । यतो वयं तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा
अववाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किञ्च वसवोऽष्टौ
रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा भामेतादृशमक्रान्
कुर्वन्तु । कोदृशमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक्
तमुच्चस्थानस्थितम् । उयमुत्कृष्टम् । चेतारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य ।
अधिराजम् अधिकद्यासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपति-
सोम्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः । ४६ ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह द्वेवेभि-
र्यातं मधुपेयमश्विना । प्रायुस्तारिष्टं नौ रपाण-
सि सृक्षतं सिधतं द्वेषो भवतं सञ्चामुवा ॥ ४७ ॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विनी

त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः
 देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेय सोमपानं प्रति प्रायातमागे-
 च्छतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किञ्च आयुः प्रतारिष्टम्
 तरतिर्हृदयर्थः प्रवर्धयतम् । रपासि पापानि निर्मृक्षत निःशेषं
 शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधत पिधु
 गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् सचा इत्यव्यय
 सहाय्ये सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ क्विप् कार्येषु सयुक्तौ
 भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः ।
 तारिष्टम् तरतेर्लुडि मध्यमद्विवचनम् बहुल कृन्दस्यमाद्योगि-
 ऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः । सृचतम् सृजूप् शृद्धौ
 लेटोऽडाटी सिब्वडुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप् तस्य-
 स्थमिपामिति [पा० ३, ४, १०१] व्यत्ययेन यसः तमादेशः
 ॥ ४७ ॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गोमन्दार्यस्य
 मान्यस्य कारोः । एषा यासीष्ट तन्वे वयां
 विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

मारुतीः विष्टप् । हे मरुत । कारो कर्तुर्यजमानस्य
 ण्यः स्तोम. इयश्च गोः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं
 वर्तत इति शेषः । किञ्चूतस्य कारो ? मान्दार्यस्य मा ममेति
 स्वस्वामिसम्बन्धं दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरागस्ये-
 त्यर्थः । यद्वा मा दारयतीत्येवं यं शत्रूणां प्रत्ययमादधाति
 मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य
 अथ कामपूरस्येत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किञ्च षे मरुतः ?
 यूयमिषा अग्नेन निमित्तेन प्रायासोष्ट प्रागच्छत । किमर्थम् ?
 वया वयसाम् प्राप्तिं टिलाप प्रायः वाच्यजीवनस्याधिराणां

वयसां सम्बन्धिन्यै तन्वो शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमि-
त्यर्थः अस्मच्छरीरं हृदोकर्तुमिति भावः । किञ्च इयमन्नं वृजनं
बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किञ्चूर्तमिपं वृजनञ्च ? जौर-
दानुं जीवयतीति जौरदानुस्तम् जीवेरीणादिको रदानुप्रत्ययः
लोपो व्योर्वलोति । [प्रा० ६, १, ६६] वलोपः जीवितदाव-
बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामिति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

सुहृत्सोमाः सुहृच्छन्दस आहृतः सुहृत्प्रमा-
ञ्चप्रयः सुप्त दैव्याः । पूर्वे प्रां पन्यामनुदृश्य धीरा
अन्वालिभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका द्विष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः
देवस्य प्रजापतेः इमि दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिर्मानिनः सप्त
ऋषयः भरद्वाजऋश्यपगोतमात्रिवांसिष्ठविश्वामित्रजमदग्नि-
संत्राः । अन्वालिभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं
कृत्वा ? पूर्वे प्रां पन्यां पन्यामनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानाम-
वसिताधिकाराणां भार्गो विश्वोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा
सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वम-
कल्पयदित्युक्तेः । कथमिव ? रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमाः
रथे साधुः रथ्यः रथोर्यथा इष्टदेशपात्यर्थं प्रथम रश्मीन् प्रप-
हानालभते सृष्टमिति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञ सृष्ट-
वन्तः । किञ्चूर्ता ऋषयः ? सुहृत्सोमाः स्तोमसंहिताः । सुहृ-
च्छन्दसः ऋन्दोभिर्गायत्रादिभिः संहिताः । आहृतः अवापि
महशब्दाध्याहरः आहृच्छन्देन कर्मच्यते महाहृतः कर्मसंहिताः
अन्वांसित्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सुहृत्प्रमाः प्रमाणं
प्रमा तत्संहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षपत्पराः । धीराः धीमन्तः

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदम् ।
 इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशताद्दु माम्
 ॥ ५० ॥

त्रिस्र उष्णिकशक्करोविष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यस्तुति' ।
 इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मामु मामेवाविशतात्
 आविशतु मयि तिष्ठतु । कोदृशम् ? आयुष्यमायुषे हितम्
 वर्चस्य वर्चसे तेजसे हितम् . रायो धनस्य पोष पोषयिष्य
 वर्धकम् औद्भिदम् उद्भिन्नतीति उद्भित् उद्भिदेवौद्भिदमुद्भिन्तृ
 धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् अन्नसयुक्तम् ॥ ५० ॥

न तद्गच्छांसि न पिशाचास्तरन्ति देवा-
 नामोजः प्रथमजं च्येतत् । यो विभर्ति'
 दाचायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घ-
 मायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति
 हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्न
 देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं दाचायणं विभर्ति'
 अलङ्कारत्वेन धारयति दाचायणशब्दोऽलङ्कारार्थः स देवेषु
 देवल्लोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कृणुते देवल्लोके चिर वसतीत्यर्थ
 स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरिति
 क्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदावधन् दाचायणा हिरण्यं श्रुतानी'-
 काय सुमनुष्यनीनाः । तन्म आवधामि श्रुतशार-
 दायायुषान् जरदष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादित्वात् फक् दक्षवंशो-
त्पन्नाः ब्राह्मणा येत् हिरण्यं शतानीकाय रात्रे अबध्नन् बबन्धुः
शतं वह्निं अनोकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्यै ।
किंभूताः दाक्षायणाः ? सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं
ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमन-
स्यमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आवधामि किमर्थं शतशार-
दाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्ध-
नाख्येन अहमायुमान् दीर्घजीवी जरददृष्ट्य आसं भूयासम्
तथा आवधामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः यहा
जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्नः शृणोत्वज एकपात् पृथि-
वी समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना
स्तुता मन्वाः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवत्या विष्टुप् । उत अपि च अहिर्बुध्नः रुद्रविशेषः
शृणोतु नः अस्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणी
वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च
शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अवन्तु पालयन्तु
अस्मान् । किंभूतास्ते ? ऋतावृधः सत्यवृधो वा । हुवाना आह्व-
यमानाः । मन्वाः मन्वेरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कवि-
शस्ताः सिधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो षतस्रूः सुनाद्रा-
जभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा
भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अशः ॥ ५४ ॥

आदित्यदेवत्या विष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा जुवा

कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिरूपया
 सुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थे । किम्भूता गिरः ? घृतसूः घृतं
 सुवन्ति स्रवन्ति ता. घृतस्रवः ता घृतसूः तुगभावश्चापः घृत-
 प्रसारिणीर्घृतहोमसहचरिता वा । किम्भूतेभ्यः आदित्येभ्यः ?
 सनात् चिरकाल राजभ्य. दीप्यमानेभ्य. । ताः सुचाह्वयमाना
 गिरो नोऽस्माकं गिरः नृणोतु । कः ? मित्रः अर्यमा भगव्य ।
 तुविज्ञातो बहुजात. त्वष्टा वातो वा स हि बहुशः प्रजायते ।
 वरुणः दक्ष. अश्वत्थ । एते सूर्यविशेषा. ॥ ५४ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रच-
 न्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमो-
 युस्तत्र जागृतो अस्वप्रजौ सव्रसदौ च देवौ
 ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षु-
 श्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणा. शरीरे प्रतिहिताः व्यव-
 स्थिता ते एव सप्त सद सदकालमप्रमाद सावधान यथा तथा
 शरीर रचन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः
 प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते ।
 किम्भूता सप्त ? आप. आप्रवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः
 व्यापना । तत्र तस्यामृषाणा लोकगमनाप्रस्थाया देवो दीप्य-
 मानौ प्राणापानो जागृत. जागरण कुर्वात । कोट्टगो ? अस्व-
 प्रजा न स्वप्ना निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्रजौ । तथा सव्रसदौ
 सता जोधाना वाण रचण सव्रम् तत्र सोदत. तौ सव्रसदौ
 जीवन्दानाराधित्वर्थे ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ यज्ञस्यते देव्यन्तत्त्वेनर्हे । उप

प्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशूभवा सचा
॥ ५६ ॥

दृचो ब्रह्मणस्पतिदेवतः हे बृहत्वी दृतीया विष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक ! उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान् कामयमानाः वा त्वामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तसुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु । किम्भूताः मरुतः ? सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र ! त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव ॥ देवान् कामयन्ते देवयन्ति ततः शठप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] न इन्द्रस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] निषेधात् क्यचि चेतीत्वाभावः [पा० ७, ४, ३३] अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवाकारविधानादस्यत्वावधातुकयोरिति [पा० ७, ४, २५] दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १] ई गतौ दिवादित्वादागतस्य श्वनश्चान्दमो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः [उणा० ३, ३२] प्राशूः आशुशब्दो दीर्घश्चान्दसः । भवा संहितायां दृचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निघितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा

अन्ये च देवाः ओकांसि निवामान् चक्रिरे क्षतयन्तः । सर्व-
देवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि-
तनयं च जिन्व । विन्वुं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा
बृहद्देम विदधे सुवीराः ॥ य इमा विश्वा ।
विश्वकर्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य
नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ! त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः
प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्यदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि पठो सूक्तम
बोधि बुध्यस्व अस्यदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनय
च अस्यदपत्यानि जिन्व प्रीणोहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा
यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्मा-
कमस्त्विति शेषः । किञ्च सुवीराः कल्याणपुत्रा सन्तो वयं
विदधे यज्ञे बृहत् महत् वदेम दीयता भुज्यतामित्यादि उच्चा-
रयेम । अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः । य इमा विश्वा भुव-
नानि जुद्धत् [१७, १७] विश्वकर्मा विमनाः [१७, २६] यो नः
पिता [१७, २७] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११, ८३] इति ।
ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महोदधरक्षते वेददीपे मनोहरे ।

चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अपेतो यन्तु पुण्योऽमुन्ना देवप्रीयवः ।
 अस्य लोकः सुतावतः ॥ युभिरहोभिरक्तुभि-
 व्युक्तं यमो ददात्ववसानमसौ ॥ १ ॥

तयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधमन्वन्विनः कियतो मन्त्रानुक्ता
 प्रवायुमच्छेतारभ्य [३३, ५५] अतारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता
 चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाष्येदानीं पञ्चविंशोऽध्याये पितृ-
 मेधमन्वन्विनी मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य
 वर्षांश्चरणे भवति वर्षंश्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतार-
 कनक्षत्रे चित्वाद्यौ द्यौं वा ग्रीषे शरदि माघे भवति । पितृ-
 मेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्त्रिसङ्ख्यः कार्यः । मृतस्य च
 यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनीयाः
 कुम्भेभ्योऽधिकानि कृत्वाणि च । ततोऽरस्थे कुम्भे हतम-
 स्त्रिसङ्ख्यनं आनमन्त्रोपे समानीय ग्रथ्यायां कुम्भं संस्थाप्याह-
 तवस्त्रैश्चदेशेन संवेष्ट्य मोहस्यवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां
 च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यज्जनैश्चास्त्रिकुम्भं
 वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् ।
 रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं कुर्वन्ति नृत्वंगी-
 तवादित्राणि च कारयन्ति अस्त्रिकुम्भायावत्सुपहरन्ति च ।
 तत उपमातरस्त्रिकुम्भसङ्घिताः पूर्वोक्तान् कुम्भान् कृत्वाणि
 प्रादाय ग्रामाहच्छिष्यां वहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामात्याः ।
 अज्ञानान् कर्म कुर्वती यया रविर्दयेत्तया रात्रावारव्ययम्
 तत्र वने गत्वा ग्रामान्नागांश्छत्यतिस्वकाहरिद्रुस्तूर्जकविभी-
 तकङ्कणान्तकङ्कविदारदिभ्यश्च दूरे अन्यहजगुत्सादिहते

ऊपरे वोदक्प्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये
 वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने गर्तवति वीरण-
 त्णवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीत ।
 पैलव्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये शुद्धवः स
 समाधिरिति शुक्लोक्तविधिना [यजुः पारशिष्ट० ७, २] तच्च-
 तुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साधनप्रकारः पूर्वद-
 क्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वययोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागस-
 हितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्व-
 योस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्या-
 च्छया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्खु निखाय साडाष्टदशाङ्गु-
 लहीनां पुरुषद्वयप्रमाणासुभयतःपार्शां रज्जुं मध्यमदेशे सल-
 च्छणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोस्तस्याः पार्शौ प्रतिमुच्य मध्यल-
 च्छणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः साडा-
 ष्टदशाङ्गुलाधिकं पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतःपार्शां मध्यल-
 च्छणयुतां कृत्वा शङ्खोः पार्शौ प्रतिमुच्य मध्यलच्छणेनोत्तरत आ-
 यम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोणेषु पालाशशमी-
 वारणाश्रमयाश्चत्वारः शङ्खो निखेयाः । एतत् कुर्वतां निकटे
 कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छित्य धारयेत् । कर्मसमाप्तौ
 गृहमागत्य तं गृहेपूच्छयेत् प्रजावृद्धेय । इत्यादि बोध्यम् ।
 कात्यायनः [२१, ३, ३२] अपसलवि सृष्टया रज्ज्वा परित-
 त्यापेतो यन्त्विति पलाशशाखया व्यूहतीति । अपसलवि अपा-
 दक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत् क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं
 सवेष्ट्यापेतो यन्त्विति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं दक्षिण्येणादिकं
 पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्विनिःकाशयतीति श्रुतार्थः ॥
 अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो एवा वा ।
 आद्या गायत्री । पश्यन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पश्योऽसुराः

इतोऽपयन्तु अपगच्छन्तु व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२]
उपसर्गस्य यन्त्विति क्रियाप्रदेन व्यवधानम् । किम्भूताः
पणयः ? असुन्नाः सुन्नमिति सुखनाम [निघ० ३, ६]
नास्ति सुन्नं येभ्यस्ते असुखकराः । तथा देवपीयवः पीयति-
र्हिंसाकर्मा देवान् पीयन्ति छिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विपः ।
किमित्वसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य
यजमानस्यास्त्रिभूतस्यायं लोकः स्थानम् । किम्भूतस्यास्य ?
सुतवतः सोमाभिपवं क्षतवतः सुपावेति सुतवान् तस्य पुञ्
अभिपवे ऋवतुप्रत्ययान्तः अश्वरश्मिसतिसुमतीत्यादिना
प्रातिशाख्यसूत्रेण [३, ६, २] संहितायां सुतयव्दस्याकारे
दीर्घः ॥ द्युभिरहोभिरिति यञुः । यमोऽस्मै यजमानायावसानं
ददातु अवस्यन्त्यस्त्रिभूतवसानं स्थानम् किम्भूतं द्युभिर्ऋतुभिः
अहोभिः दिवसैः अक्षुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युश-
व्देने श्रुतौ ऋतयः उक्ताः तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं
करोतीति श्रुतेः [१३, ८, २, ३] । ऋत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः
प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमि-

च्छतु । तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

का० [२१, ३, ३४] षोडश्वरक्षोर उत्तरतो वा पद्भवे
युज्यमाने युङ्क्तेति मन्मथे सविता त इति जपतीति ।
ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखा दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्धि-
वैष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा पद्भिरनडुद्धिः
सीरं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने युङ्क्तेति मन्मथे सवितेति
मन्त्रं जपति ॥ गायत्री । हे यजमान ! सविता सूर्यः ते तव
शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थान-

मिच्छतु सवितनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति तस्मै सवित्रा दत्ताय चैत्राय संस्कारार्थम् उभ्रियाः अनड्डाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

वायुः पुनातु । सविता पुनातु । अग्ने-
भ्राजसा । सूर्यस्य वर्चसा । विमुच्यन्तामु-
भ्रियाः ॥ ३ ॥

का० [२१, ४, १—२] अनुरञ्जु चतस्रः सीताः ह्यपति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अध्वर्युः पारतो वेष्टितां रञ्जमनुलचीत्य वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं ह्यपति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं ह्यपति दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तस्मीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव ह्यपति । तदपत्तलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां ह्यपति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्द्धेन दक्षिणामग्नेभ्राजसेति दक्षिणार्द्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेषो-दौचीमिति [१३, ८, २, ६] श्रुतः ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्त-देवतानि । हे ष्टदिवि ! वायुः त्वा पुनातु विदारयत सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेभ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तजसा च त्वां विदारयत । का० [२१, ४, ४] अनड्डाहो विमुच्य विमुच्यन्ता-मिति । एष पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्मण कृत्वा मध्येऽपि नर्यं चैवं यथा कष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा ह्यपमान् सीराड्भिमुच्यति ॥ यशुः ह्यपदेवतम् । उवा धेनुः तदपत्तानि उभ्रियाः अनड्डाहो विमुच्यन्तां सीराड्भियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अश्रुत्ये वो निपदनं पर्णे वो वसतिष्क-

ता । गोभाज द्रुत्किलासध यत्सुनवध पुरुपम्
॥ ४ ॥

का० [२१, ४, ४] दक्षिणा सीरं निरस्याश्रत्ये व इति सर्वोपधं वपतीति । इत्तं दक्षिणदिशि तूर्णां प्रक्षिप्य क्षटचेत्रमध्ये सर्वोपधं वपति । अनुष्टुप् व्याख्याता [१२, ८८] ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्य आवपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

का० [२१, ४, ५] सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति । तस्य पुरुपमन्त्रस्य चेत्रस्य मध्ये शरीराणि नृत्स्यास्त्रीनि राशो करोति एतच्च सूर्योदयकाक्षं कर्तव्यम् यथा कुर्वतोऽभ्यदिवादिति [१३, ८, ३, २] श्रुतेः । गायत्री सविद्वदेवत्या । हे यजमान ! सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्त्रीनि मातुः पृथिव्याः उपस्ये उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि ! भूमे ! तस्मै सवित्रीमायास्त्रिरूपाय यजमानाय शं भव सुस्वरूपा भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके
निदधाम्यसौ । अप नः शोशु च दधम् ॥ ६ ॥

उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्त्रिनिवापे एव विनियुक्ता । असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वादान्वितम् हे देवदत्त ! उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्त्राकमघं पाप शोशुचत् अत्यर्थं दहतु शच शोके यङ्गुगन्त रूपम् ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य

देवदेवत्या विष्टुप् सुचीकट्टा । हे सखाय । मिवाणि । एषा
 अश्मन्वती पापाण्वती नदी रोयते गच्छति रो गतौ दिवादि
 आत्मनेपदो अती यूथ सुरभध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम् । उक्ति-
 षत अभिसुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण ता नदी तरत । किमि-
 ति ? यतोऽत्र प्रदेशे वे अशिवा. अशान्ता दुष्टा राक्षसादय
 असन् स्यु तान् वय जहीम परित्यजाम तेषु त्यक्तेषु शिवान्
 सुखकरान् वाजानन्नविशेषान् वयमुत्तरिम प्राप्नुयाम ॥१०॥

अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः ।
 अपामार्गं त्वमस्यदप दुःखप्रभु सुव ॥ ११ ॥

का० [२१, ४, २२] अपाघमित्यपामार्गैरपमृजत इति ।
 ते अमात्या यज्ञापवोतिनी भूत्वाप उपसृश्य इस्तगृहीतैर-
 पामार्गं स्वशरीर शोधयन्ते अपामार्गवीजैरुद्धर्तयन्तीति
 केचित् ॥ लिङ्गाक्तदेवतानुष्टप् शन शेषदृष्टा दु स्वप्रनाशनी ।
 हे अपामार्ग । त्वमस्यत् अस्मत्त सकाशादघ मानस पापम-
 पसुव पू प्रेरणे अपगमयेत्यर्थ । किल्बिष कीर्तिभेदक कायिक
 च पापमपसुव । कृत्या परकृतमभिचारमपसुव । अप उ
 रप रपा रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु० ४, २१]
 यास्क रप पाप वाचिक च अपसुव च चार्थे । दु स्वप्रभु
 दुष्ट स्वप्ना दु स्वप्न तत्र भव दु स्वप्नोत्पन्नसुखरूप कल चास्म-
 त्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप शोषधयः सन्तु दुर्मि-
 त्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यञ्च वयं द्विषः
 ॥ १२ ॥

का० [२१, ४, २३] सुमित्रिया न इति स्नात्वा इतवाससो-
ऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानडाहमित्युदयमित्यागच्छन्तीति । सुमि-
त्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तीऽनडा-
हमिति मन्त्रेण हृत्पुच्छमन्वारभ्य उदयं तमिति मन्त्रेण यज-
मानामात्वा ग्राममागच्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण
स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जतिनादाय दुर्मित्रिया
इति द्वेषं परिषिञ्चतीति [का० १८, ५, १५] इयं विधेयम् ।
दुर्मित्रिया द्वेष इति यामस्य दिशं द्वेष्य. स्यात्तां दिशं परा-
सिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयतीति [१३, ८, ४, ५] श्रुतः ।
व्याख्याता [६, २२ । २०, १८] ॥ १२ ॥

अनुडाहमन्वारभामहे सौरभेयस्वस्तये ।
सन इन्द्र इव देवेश्यो वज्रिः सन्तरणो भव
॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनुडुहेवत्या उत्तरोऽर्धचः प्रत्यक्षजनः ततः-
सर्वनाम्नोऽध्याहारिण सामर्थ्यम् वयं यमनडाहमन्वारभामहे
श्रालभामहे स्पृशामः । किञ्चूतम् ? सौरभेयं सुरभ्याः प्रपत्नम्
स्त्रीभ्यो ढगिति [पा० ४, १, १२०] ढक् । किमर्थम् ? स्वस्तये
अविनाशाय । हे अनुडुन् । स त्व नोऽस्माकं सन्तरणः तारको
दुःखनाशको भव । किञ्च त्वं यज्रिः देवानां वीटा । तत्र
दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवायं तारको भवति
॥ १३ ॥

उदयं तमसस्परि स्वः पर्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्वा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

उद्वयं तमिति ग्राममागच्छन्ति । व्याख्याता [२०, २१]
॥ १४ ॥

'इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मेषां नु
गादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः
पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

का० [२१, ४, २४] ग्रामश्मशानान्तरं मर्यादालोष्टं
निदधातीमं जीवेभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च
मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं ऋत्खण्डमध्यरेव निदधाति ॥
मनुष्यदेयत्या त्रिष्टुप सङ्गसुकदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्त्व-
र्थमिम परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि । कथमिति चेत् ?
एषा जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु चिप्रं वेदोक्तादायुषो-
ऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा
गच्छतु । एते जीवाः शत शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो
भवन्तु । किम्भूता शरदः ? पुरुची पुरु बहु अञ्जन्तीति
पुरुच्य दानाध्ययनयागानुकूलाः । किञ्च पर्वतेन लोष्टेनैव
मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

'अग्न आधूष्णि पवस आसुवोर्जमिधं च
नः । आरि बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥ -

- का० [२१, ४, २५] आञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वोपासन परि-
स्तीय वारणान् परिधीन् परिधाय वारणेन सुविशैकामाहुति
जुहात्यग्न आयुष्यायुष्मानग्न इति । कञ्जलादिना नेत्राञ्जन-
माञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्वयं कृत्वः शोपासनं
'कर्तुरावसथ्याग्निं दधुः परिस्तीय वारणहृत्वालयवायतुर-
पारधीन्तर्हितु नृणो नव परिधाय वारणेन सुविशैकामाहुति

जुहोति ऋग्वयेन । शोषासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाहारेण निर-
सनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवोपासने होमस्तस्यैक-
देशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [१८, ३८] ॥ १६ ॥

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको
घृतयो निरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् स्वाहा ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या द्विष्टुवैखानसदृष्टा । हे अग्ने ! त्वमेवभूत
एधि भव । किम्भूतः ? आयुषान् चिरञ्जीवी । तथा हविषा
वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ०३]
शानचि शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखं यस्य ।
घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याधारणा-
भिप्रायमेतत् । सत्त्वं गव्यं गोसस्वन्धि घृतं पीत्वाऽदिमान्
जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुह्योस्तातड्डाशियन्तरस्या-
मिति [पा० ७, १, ३५] हेस्तातड्डादेयः । तत्र दृष्टान्तः
पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं घृतम् ?
मधु-मधुरं चारु-सुगन्धि-स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

परौमे गामनेषत पर्यग्निमहृषंत । देवे-
ष्वंक्रत श्रवः क इमांश्च आदधर्षति ॥ १८ ॥

का० [२१, ४, ३६] अथेषां परिदां वदन्ति परौमेः गाम-
नेषतेति । अध्वर्युयजमानामात्वानां परिदाम् परिदा
रक्षणम् सत्त्वं सत्त्वं वदति दाड् पालने परिदीयते सम-
जाद्रक्ष्येनेनेति परिदाः रक्षणः तम् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्
भरहाजान्त्रजगिरिस्विठदृष्टा । इमे जीवाः गामनडाड् पर्यग्ने-
षत परिषोतवन्तः पनडुत्पुच्छालभनाभिप्रायम् नयतेसुडि

तद्धि सिचि प्रथमवद्भवचने रूपम् व्यवहिताद्येति [पा० १, ४, ८२] परेव्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवा. अग्निश्च पर्यङ्घपत परिहृतवन्त यन्मिसग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजङ्घ; अहारिणोपासन निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवाः दीप्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः अत्वित्रः तेषु अयः धनं दक्षिणालङ्घ्यमकृत कृतवन्तः अकृतवन्ति प्राप्ते मिचो लोपे अकृतवन्ति रूपम् । अत एतै. कर्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्तुयात् अमक्य-प्रतिक्रिया एतं जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं
गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ १९ ॥

का० [२१, ४, २७] अहारिणोपासनं निरस्यति क्रव्याद-
मिति । आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुत तस्योपासनस्यैकमेव
निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति यत्त्वे सर्वमपि निरस्यति ।
अग्निदेवत्वात् त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात्
त क्रव्यादमग्निमह दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेष-
यामि स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं
प्रति व्रजतु । किञ्भूतः ? रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम [निरु-
४, २१] रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः ॥ का० [२१,
४, २८] इहैवायमिति जपति । यजमानो जपति ॥ अयमि-
तरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवाग्नि-
ज्ञो व गृहे सदने देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रजायतु । कि-
-कुर्वन् ? प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः ॥ इति पित्रमंधः

समातः । उपधानासन्दोह्यभयवानजीर्णान् तद्विषयात्वेन
दद्यात् इच्छन् हेमाद्यपि दद्यात् ॥ १८ ॥

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रै नान्वेत्य
निहितान् पराक्ते । मेदसः कुल्या उप तान्
स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्नमन्ता ए स्वाहा
॥ २० ॥

जातवेदो देवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे
नास्ति । गृह्यसूत्रेऽस्ति तथा हि [पारस्कर० ३, ३] मध्यमा
गया तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति ।
अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां
जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ हे जातवेदः । जातं
वेदो धनं यस्मात् स जातवेदाः तत्त्वम्बीधने हे जातवेदः । पि-
तृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषत्वं वह प्रापय ।
पराक्ते पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यच्चिन् देशे निहितान् स्वापि-
तानेनान् पितॄन् त्वं वेत्य जानासि तत्र यहेत्यर्थः । तस्याः
वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्
पितॄन् प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किञ्च एषां दानुषामाशिषः
सन्नोरथाः सत्याः प्रवितथाः सवमन्तां प्रद्वीभवन्तु । स्वाहा
सुहुतमस्तु स्वाहेति चम्बित्रं यजुः ॥ २० ॥

स्थोना ऽधिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रर्थाः ॥ अप नः शोशु चद्रधम्

॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिट्टा यजुन्ता । अस्या
पि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्ते सप्तारोहणे ययने

विनियोगः । तथा हि [पारस्कर० ३, २] स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्तीति ॥ हे पृथिवि ! त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम् ? अनृचरा ऋचरः कण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कन्ततेर्वा स्याद्गतिकर्मण इति [निरु० ६, ३२] यास्कः तद्ग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋचराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृचरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना करणाधिकारणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथमा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किञ्च नोऽस्मभ्य शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः पर यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सन्वन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने । तथा हि [पारस्कर० ३, १०] मव्यस्थानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदधमिति । इदं जलं नोऽस्माकमघ पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वद्वयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय खाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

का० [२५, ७, ३७] आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसीति । साम्निकस्य पीवप्रतिपत्त्यन्ते दाहान् पूर्वमाज्याहुतिं पुत्रादिर्जुहोति । अग्निदेवत्वा गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने ! त्वमस्मात् यजमानात् आधान-

काले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः
त्वत्त्वत्तः जायतासुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः
तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो
जायतां त्वदंश एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु
॥ २२ ॥

श्रीमन्मन्त्रोद्धारकृते वेददीपे मनोहरे ।

षट्त्रिंशोऽयमध्यायो पिबमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५ ॥

—:—

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

चट्चं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये
सामं प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागो-
जः सृष्टीजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायौ आद्यर्षणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् ह वा आद्य-
र्वण एतए शुक्रमितं यज्ञं विदां चकारेति [१४, १, १, २०]
श्रुतः । उग्रचेत्याग्निर्को मन्त्रः [३८, ७, १७, ८६] अग्नि-
हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्रमाधिकम् [३८, ८—१३]
तद्वयं वर्जयित्वा ॥ का० [अनुक्रमखाम्] शान्तिकरणमा-
द्यन्तयोः । चट्चं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम्
स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात् ॥ अथ
मन्वार्थः । पञ्च यजूंषि लिङ्गीकृतदेवतानि । चचनृयूपां वाचं-
महं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजूरूपं मनः
प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं सामं प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रे-
न्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं समदशावयवोपलक्षणम् सम-
दशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गरीरं

च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रिय-
मोजो मानसं बल धार्द्यम् । पुनरोजोग्रहणाच्छारीरं च बलम्
प्राणायानौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो
मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यन्मे^१ छिद्रं चक्षु^२षो हृदयस्य मनसो वाति-
दृशुं बृहस्पति^३र्मे तद्दधातु । शं नो^४ भवतु भुव-
नस्य यस्पतिः ॥ २ ॥

• बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य
यत् छिद्रमवखण्डन जातम् प्रवर्ग्याचरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा
यत् छिद्र जातम् । मनसो वा यत् अतिदृशमतिहसितम् ।
प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बाहमनसा व्याकुलत्वं जातम् बृहस्प-
तिदेवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतिदृश च दधातु सन्दधातु
छिद्रं निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातेश्च यः पतिरधिपति
प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना
छिद्रापाकरणार्थं प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

• भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

• कया नश्चिव आभुवदूतो सदाहधः सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥

• कत्वा सव्यो मदानां मर्हिष्ठो मत्सुदम्भ-
सः । हृदा चिद्राज्जे वसु ॥ ५ ॥

• अभी पुणः सखी नामविता नस्तिष्णाम् ।
शुतं भयास्यतिभिः ॥ ६ ॥

भूमयः सः वीणि यजूयि । तस्यवितः कया नः कस्वा
 यमी पु षः एताद्यतस ऋषो व्याख्याताः [३, ३५ । २७, ३८—
 ४१] यमी पु ष इत्यस्यास्यचि गतं भवास्तुतिभिरिति बहुव-
 चनम् पूर्वस्मृतय इत्येव पाठः कतिभिः अनेकेषुभिः यतमसं-
 ख्यरूपां भवसौत्वर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् ।
 कया स्तोत्रभ्य आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । प्राथपादे व्युह-
 दयम् । हे वृषन् ! वषन्तीति वृषा हे शैलः ! इन्द्र ! वासुवो
 वृषहा वृषेत्यभिधानम् [अमरः १, १, ४२] कया ऊत्या
 केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि
 मदिस्तु स्वपने जाद्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ कट् । कया अ-
 ऊत्या देव्या स्तोत्रभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर
 आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्दृश्येन तथा वयं
 कुमं इति भावः । आभरति लङर्थे स्तोत्र ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु
 द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट्
 कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इति परमेश्वर्ये इन्द्रती-
 तीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते
 इष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तियत्ययः द्विपदा पुत्रा-
 दीनां शं सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं
 सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वय-

सा । शं न इन्द्रो उ हस्पति शं नो विष्णुः क्रमः ॥ ६ ॥

इह अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवता । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपा भवतु महावीरपसांदात् मेयति भक्तेषु सिद्धतीति मित्र । वरुण शं सुखरूपो भवतु वृषोत्थ ह्रीकरोति भक्तमिति वरुण । अर्थमा नोऽस्माकं शं भवतु इयति गच्छति भक्त प्रतीत्यर्थमा । इन्द्रो देवेशा नोऽस्माकं शं भवतु । वृहस्पतिदेवगुरुने शं भवतु बहता वेदाना पति पालक । उरुविस्तोर्णं क्रम पादन्वामो यस्य स विष्णु नोऽस्माकं शं भवतु वैवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णु ॥ ६ ॥

शं नो वातः पवताः शं नस्तपतुः सूर्यः ।
शं नः कनिक्कदद्देवः पर्जन्योः अभिवर्षतु ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारौऽथपश्य अव्याधिज नकथ पवता बहताम पव गतौ लाटे । सुपति जनान् स्वस्व व्यापारपु प्रेरयति सूर्यं शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतुः किरणान् प्रसारयतु । पर्जन्यः पितृति पूरयति जनमिति पर्जन्य परोऽथ पुरो जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यो रसदद्न्द्राविति अभिधानम् [अमर० ३, ३, १५१] पर्जन्य पर्जन्यो देव नोऽस्माकं शं सुखकर काशनिघार रक्षितं यथा तथा अभिवर्षतु सिद्धतु । कोद्वग १ कनिक्कदत् अत्यन्त क्रन्दतीति गच्छ कुर्वन् दाधतिदधतीत्यादिना [पा० ०, ४, ६५] यडनुगन्तो निपात ॥ १० ॥

अहानि शं भवन्तु न शं रात्रीः प्रतिर्धायताम् । शं न इन्द्राग्नी भवतामनोभिः शं

न इन्द्रावरुणा रातहव्या । शं न इन्द्रापूपणा
वाजसातौ शमिन्द्रासीमा सुविताय शं योः ॥११॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयस्य देवताः । अहानि
दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः
अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्त्तरि
यक् छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ
इन्द्रापूपणौ इन्द्रासीमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवीभिः पालनैः
कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपी भवताम् । रातं दत्तं हव्यं
ययोस्ती रातहव्यौ हविस्तृप्ती इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् ।
वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दानं निमित्तभूतं इन्द्रपूपणा
इन्द्रपूपसञ्ज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपी भवताम् । इन्द्रासीमा
इन्द्रासीमौ देवौ शं सुखरूपी भवताम् । किमर्थम् ? सुविताय
सुष्टु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रनवाय वा । तथा शं
रोगाणां शमनाय । याः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम्
रोगं भयञ्च निवर्त्य सुखरूपी भवतामित्यर्थः । देवताहन्दे
चेति [पा. ६, ३, २६] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो देवीरुभिष्टय आपो भवन्तु प्रीत-
ये । शं योरुभिस्त्वन्तु नः ॥ १२ ॥

अध्वेवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽ-
स्माकमभिष्टये अभिपेकायाभीष्टाय वा प्रीतये पानाय च शं
सुखरूपः भवन्तु अस्माकं चाने पाने चापः सुखयित्रो
भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनां पृथक्करणं
च अभिभवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्मि सुप्रथाः ॥ १३ ॥

आपो हि षा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधा-
तन । महे रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥

यो वः शिषतमो रसस्तस्य भाजयते ह नः ।
उशतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

अस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्व-
य । आपो जनयया च नः ॥ १६ ॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [३५, २१] ॥ आपो हि षा ।
दधो व्याख्यात [११, ५०—५२] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षे पृथिवी
शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्तिः । वनस्प-
तयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः
सर्वे पृथिवी शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा
शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

यजूंषि सृष्टिं जीव्याममिष्यन्तानि [अ० १८] । एका-
धिका गजरो । द्याः द्यूलोकरूपा या शान्तिः पृथिवी-
रूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो
वृक्षरूपा या शान्तिः पोषधयः पोषधिरूपा या शान्तिः
वनस्पतयः सुषरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या
शान्तिः ब्रह्म वयोवधय पर वा तदृया या गर्भितः सर्व
सर्वदेवरूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या अरुपत

शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति । एधि श्वस्तु पुरुषव्यत्ययः ।
 महावीरप्रसादात् सर्वे शान्तिरूपं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा
 द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः समस्यै प्रथमा दिव्यन्तरित्ते
 षु घञ्/मप्लोपधिषु वनसतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्विंश्च
 या शान्तिः सा मा प्रत्यस्त्वित्यर्थः । १७ ॥

इत्ते इह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि
 भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा
 सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा
 समीक्षामहे ॥ १८ ॥

इत्ते इ विदार विदोर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महा-
 वीर ! मा मां त्वं इह इदोक्षुर् यदा इत्ते विदोर्णे कर्मणि
 मां इह शब्दिद्रं कर्म कुरु यदा ससुपिरत्वात् सेक्तत्वाच्च इति-
 शब्देन महावीरः हे इत्ते महावीर ! मां इह इदोक्षुर् । क्वं
 दाव्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राप्तिनो मा मां मित्रस्य
 चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु
 नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयांसमित्यर्थः । किञ्च अहमपि
 सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः
 सन्तु । मित्रचक्षुः शान्ते भवति मित्रः कश्चन न हन्ति मित्रं
 च कश्चन न हन्ति एवं परस्परद्रोहेण सर्वानहंसन्तो मित्रस्य
 चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

इत्ते इह मा । ज्योत्से सुदृशि जीव्या-
 सु ज्योत्से सुदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे इत्ते वीर ! मां इह यादराद्यं पुनर्वचनम् । हे महा-
 वीर ! ते तव महेशि संदमने अष्टं ज्योप् चिरं जीव्याः जप्यं

यम् जीविराशीर्लिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः ।
पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यास्ते अस्मात्तपन्तु हे तयः प्रावको अस्मभ्यं
शिवो भव ॥ २० ॥

व्याख्याता [१७, ११] ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्तवे ।
नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

हे अनुष्टुभी विद्युत्स्तनयित्तरूपभगवद्देवते । हे भग-
वन् महावीर ! विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तन-
यित्तवे स्तनयित्त्वं गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात्
स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु
॥ २१ ॥

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ।
शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

हे महावीर ! यतो यतः यस्माद् यस्माद् दुश्चरितास्त्वं समी-
हसे अस्मास्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु ।
किञ्च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः
चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप्र आप्रधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियस्तु सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः
॥ २३ ॥

यत्तुः । व्याख्यातम् [६, २२] ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्ये-
मशरदः शतं जीवेमशरदः शतं शृणुयाम
शरदः शतं प्रव्रवामशरदः शतमदोनाः स्वाम
शरदः शतं भूयश्चशरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सूर्यदेवत्या जाङ्गी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यां महावीरोऽस्माभिः
स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्थां
दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इत्यत्र लोपः परस्त्रीपदेऽस्ति
[पा० ३, ४, ८७] इकारलोपः । कौटुभं तन् ? देवहितं
देवहितं स्थापितम् यदा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्रं
पापासंचष्टं शीचिभ्रहा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि
वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहृतचक्षुरिन्द्रिया भवेम
प्राथेनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम
अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम अष्टयोत्रे-
न्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रव्रवाम अखलितवागिन्द्रिया
भवेम । शतं शरदः अदोनाः स्वाम न कस्याप्यपि दैन्यं
कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षपर्यन्तं भूयश्च बहुजालम्
पश्येतेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं मन्त्रागितः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नारिरसि ॥ १ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्र-
स्य ब्रह्मतां विप्रश्चितः । वि होत्रा दधे वयुना-
विदेक इन्द्राही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा
॥ २ ॥

का० [२६, १, ३] देवस्य त्वेत्यभिमादायौदुम्बरी
वैकङ्कतीं वारक्षिमातीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति
युञ्जते इति । उदुम्बरतरुत्वां विकङ्कततरुत्वा वा हस्तप्रमा-
णामभ्रिं देवस्य त्वा नारिरमीति मन्त्रणादाय वामहस्ते ता
कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जते मन इति मन्त्र जपतीति
सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । अभ्रिदेवस्य यजुः । हे अभ्रे ! सवितुर्दे-
वस्वाज्ञाया स्थितोऽश्विनोर्वाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या त्वामाददे
गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥ युञ्जते मनः ।
व्याख्याता [५, १४] ॥ १ ॥ २ ॥

देवी द्यावापृथिवी मुखस्य वामस्य शिरो
राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मुखस्य त्वा मुखस्य
त्वा शीर्षे ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मो गायत्री ॥ का० [२६, १, ४]
मृदमादत्ते पिण्डवद्देवो द्यावापृथिवी इति । अर्ध्वर्ध्वदेवीति
मन्त्रेण विघ्नं सृष्टिण्डमादत्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां गृह्णाति

दक्षिणः साभिरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे देवो देव्यो दीप्यमाने द्यावापृथिव्यौ । अद्यास्मिन् दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् राध साध संसिद्धौ । महः शिरो यज्ञशिरः । किं कृत्वा ? वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदावेति शेषः दिवोऽयं जलं पृथिव्यंश्च सृष्टमादावेत्यर्थः । एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थं सृष्टमाह मखाय हे सृत् ! यज्ञाय त्वा गृह्णामि । एवं सामान्येनीक्षा विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्षं शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं सृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृष्णाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

देव्यो वस्रो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽय
शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्षं ॥ ४ ॥

का० [२६, १, ५ — ६] उत्तरतो देव्यो वस्रा इति वल्ली-
कवपाम् । उपदीक्षतो स्रक्षय्यो वल्लोकस्य वपेव वपा
तां मध्यस्थं लोटमादाय कृष्णाजिने सृत्पिण्डादुत्तरे तूर्य्यो
निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्लीकवपादेवता आर्षो पङ्क्तिः । हे
देव्यो दीप्यमानाः वस्राः उपजिह्विकाः । वो युष्मानादाय
पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं सम्या-
दवेयम् । मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्षं त्वामाददे इति
ध्याख्यातम् । किञ्चूता वस्राः ? भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः
प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तस्म्यभ्याम् वस्रोऽपि
प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

इदित्यग्ने वासौन्द्रखस्य त्वेऽग्न शिरो राध्या-

सं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्ये ॥ ५ ॥

का० [२६, १, ७] इयत्यग्र इति वराहविहितम् । वरा-
होत्खातमृदमादाय तूर्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे
निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वराहविहितमृद्देवतं यजुः ब्राह्मो
गायत्री । हे पृथिवि ! भवती अग्रे आदौ वराहोदरणसमये
इयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते एतन्नमाणा आसोत्
इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रीत्यादि वराह
उज्जघानेति श्रुतः [१४, १, २, १२] । ते इति द्वितीयार्थे
षष्ठो तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मखस्य शिरो
राध्यासम् । मखायेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौजस्य मखाय वोऽद्य शिरो राध्या-
सं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीर्ष्ये मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ये
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ये ॥ ६ ॥

का० [२६, १, ८] इन्द्रस्यौजस्येति पूतीकान् । पूती-
कान् रोहिपटणान्यादाय तूर्णीं कृष्णाजिने वराहविहितोत्तरे
निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ आदारदेवत्वम् ऋत्विष्टुप् । हे
पूतीकाः ! यूयमिन्द्रस्य औजस्ये तेजोरूपाः स्य भवथ वो युष्मा-
नादाय पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम्
मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ष्ये महावीराय च गृह्णामी-
त्युक्तम् ॥ का० [२६, १, ८] मखायेति पयः । पयं आदाय
तूर्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ पयो-

युष्मान् मखाय नृत्पिण्डेन ससृजामि ॥ का० [२६, १, १६]
 सृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्द्धमा-
 सेचनवन्तं मेखलावन्त मध्यसगृहीतमूर्द्धं मेखलायास्वङ्ग-
 लम् । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं नृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण
 महावीरं करोति । कौटुम् ? प्रादेशोच्चं गर्तवन्तं मेखलायुतं
 मध्ये सङ्गुचित मेखलोपरि त्रयङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महा-
 वीर ! मखाय तच्छोष्णीं त्वा करोमि ॥ ७ ॥

मखाय॑ शिरो॑ऽसि । मखाय॑ त्वा मखाय॑
 त्वा शोष्णीं॑ । मखाय॑ शिरो॑ऽसि । मखाय॑ त्वा
 मखाय॑ त्वा शोष्णीं॑ । मखाय॑ शिरो॑ऽसि । म-
 खाय॑ त्वा मखाय॑ त्वा शोष्णीं॑ । मखाय॑ त्वा
 मखाय॑ त्वा शोष्णीं॑ । मखाय॑ त्वा मखाय॑ त्वा
 शोष्णीं॑ । मखाय॑ त्वा मखाय॑ त्वा शोष्णीं॑ ॥ ८ ॥

का० [२६, १, १७] निष्ठितमभिनृगति मखाय शिर-
 इति । निष्पन्न महावीर वामकरस्वर्णदक्षिणेन सृगतोत्वर्थः ॥
 हे महावीर ! त्व मखाय शिरो मूर्धासि भवसि ॥ का० [२६,
 १, १८] एवमितरो प्रतिमन्त्रम् । इतरो द्वौ महावीरो प्रति-
 मन्त्रमवमव करोति अभिनृगति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीय
 महावीरं करोमि मखाय निष्पन्नं सृजामि मखाय तृतीयं
 महावीरं करोमि मखाय इति निष्पन्नं सृगति । मखाय
 शिरोऽसि मखाय त्वा मखाय शोष्णीं त्वामभिनृगामि ॥ का०
 [२६, १, २२] गवेधुकाभिः श्लेषयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ।
 गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणन सृदन् करोति मखायेति

का० [२६, १, २५-] पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ।
 पक्वान्महावीरानापाकादिवोद्धरति त्रिभिर्मन्त्रै रित्यर्थः ॥ ऋज-
 वे । असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव न तु कौटिल्यम् सत्य-
 मादित्यः हे महावीर ! ऋजवे सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्धपा-
 मीति शेषः । तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २२] स उद्धपत्यृजवे
 त्वेत्यसौ वै लोकः ऋजुः सत्यए ऋजुः सत्यमेव य एव तपत्येप
 उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतन्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वेति ॥
 अथ द्वितीयम् साधवे त्वा । साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै
 त्वामुद्धपामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २३] साधवे
 त्वेत्ययए साधुर्योऽयं पवत एव हीमां लोकान् सिद्धोऽनुपवत
 एव उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह
 साधवे त्वेति ॥ अथ तृतीयम् सुचित्यै त्वा । सुतरां चियन्ति
 निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुचितिर्भूमिः । तथा च श्रुतिः
 [१४, १, २, २४] सुचित्यै त्वेत्ययं वै लोकः सुचितिरग्निन् द्वि-
 लोके सर्वाणि भूतानि चियन्त्यथोऽग्निर्वै सुचितिरग्निर्होवाग्निन्
 लोके सर्वाणि भूतानि चियत्येव उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
 तत् प्रीणाति तस्मादाह सुचित्यै त्वेति ॥ का० [२६, १, २६]
 अजापयमावसिञ्चति मखावेति प्रतिमन्त्रम् । अजादुग्धेन
 वीश्वहावीरांस्त्रिभिः तुभ्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ मखाय
 मखयोर्षो वाजापयमा त्वां सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति महावीरमभरणं समाप्तम् ।

यमाय त्वा । मखाय त्वा । सूर्यस्य त्वा
 तपसे । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । पृचिव्याः
 स०स्मृशंसाहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपो-
 ऽसि ॥ ११ ॥

का० [२६, २, १३] ब्रह्मानुजातो यमाय त्वेति महा-
वीरं प्रोचति । प्रचरेति ब्रह्मणानुजातोऽध्वर्युरूपं विश्व यमाय
त्वेति मन्त्रवयेण प्रचरणायं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥
लोषि यजूंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्य-
स्तस्मीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, ४]
म प्रोचति यमाय त्वेत्यप वै यमो य एष तपत्येपं हादृ-
सर्वं यमयत्येतेनेदृषं सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्
प्रोषाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ मखाय त्वा । मखी यन्नः
प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १,
३, ५] एष वै मखी य एष तपत्येप उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्
प्रोषाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ सूर्यस्य त्वा तपसे । तप-
तीति तपस्तेजः सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि । तथा
च श्रुतिः [१४, १, ३, ६] एष वै सूर्यो य एष तपत्येप उ प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रोषाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसे इति ॥
का० [२६, २, २०] अञ्जन्तीत्युच्यमानं देवस्त्वेत्यनक्ति महा-
वीरमाज्य संस्तव्य । होत्रा अञ्जन्ति यं प्रययन्तीति मन्त्रे
पुष्यमानंऽध्वर्जुराज्य विधिना संस्तव्य तेनाज्येन प्रचरणीरं
महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ साविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण
सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर ! त्वामनक्तु सिम्पतु मध्येति
सुमभावः अगमस्यानित्यत्वात् । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३,
१३] सर्वं वा इदं मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण
समनतीति ॥ का० [२६, २, २१] रजतगतमानं खर उप-
गूहति पृथिव्याः सप्तस्य इति । रजतस्य गतमानं गतरक्ति-
कामितं रजतं खरे सिक्कितान्तरूपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या
गायत्री रजतदेवत्या । संसृशति उपद्रवाथं स्रगं करोति संसृक्
राक्षसः क्विबन्तम् पृथिव्याः संभ्रान्धिनः संसृगः राक्षसात्

स्योषं मे दाः । विष्टुतिरुपरिष्टाद् वृहस्पते-
राधिपत्य ओजो मे दाः । विश्वाम्यो मा ना-
द्राभ्यस्पाहि । मनोरश्वासि ॥ १२ ॥

का० [२६, ३, ५] अनाष्टृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि
धारयन्तम् । महावीरोपयङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्व-
र्युमन्वान् वाचयतीति सूतार्यः ॥ सप्त यजूंषि पृथिवीदेवत्यानि
यजमानस्याशीः । हे पृथिवि ! या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि अनाष्टृष्टा रक्षोभिरनाधिपिता अग्नेराधिपत्ये स्वामि-
त्वे सति मे मद्यमायुर्दाः देहि ददातेर्लुङि मध्यमैकवचने-
ऽडभाव आपः अग्निमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १,
३, १६] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये
सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे मद्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि
इन्द्रमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या
इति [१४, १, ३, २०] श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां
दिशि सुपदा भवसि सुष्टु अस्यां सीदन्ति जना इति सुपदा
इपददुःसुष्विति [पा० ३, ३, १२६] खलुप्रत्ययः सवितुर्देव-
स्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमे-
वास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति [१४, १, ३, २१] श्रुतेः
हे पृथिवि ! या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण
आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति अश्रुत्वो यस्यां
ना आश्रुतिः यन्नियो ह्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य घोषं
उष्टिं दाः देहि धातारमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४,
१, ३, २२] श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे वृष्टस्रतरा-
धिपत्ये सति विष्टुतिरसि विश्वेषु धारयतीति विष्टुतिः

उपरिष्ठाञ्ज, ह्यादिकं धियते सा त्वः मे मध्वमो जो वलं दाः
 देहि, बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १, ३,
 २३] श्रुतेः ॥ का० [२६, ३, ७] विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं
 पाणिं निदधाति । महावीरादक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं
 पठन् स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्वृहती । हे महावीर-
 दक्षिणभूमे ! विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्टाभ्यः नाशकवीभ्यः
 पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान् पाहि रक्ष सर्वाभ्यो
 मात्तिभ्यो गोपायेति [१४, १, ३, २४] श्रुतेः । इन्द्रसि
 वाप्राम्नेडितयोरिति [पा० ८, ३, ४६] विसर्गस्य सत्वम् ॥
 का० [१६, ३, ८] मनोरश्नेति प्रादेशमुत्तरतः । महावी-
 रादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ दैवो
 पङ्क्तिः । हे घर्मात्तरभूमे ! त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि
 वहनाय अश्वा इ वा इयं भूत्वा मनुमुवाहेति [१४, १, ३,
 २५] श्रुतेः ॥ १२ ॥

खाहा मरुद्भिः परिशीयस्व । दिवः स्रष्ट-
 म्मशस्याहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का० [२६, ३, ९, १०] छष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्षाङ्गा-
 रैश्च विकण्डतगकलेः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः
 खाहा मरुद्भिरित्वधिकं दक्षिणतो हौ मन्त्रेण । अध्वयुष्टि-
 टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य
 प्राग्योरुदग्येस्त्रयोदशविकण्डतगकलेर्महावीरं वेष्टयति अद्वा-
 रोपरि शकलात्रिचिपतोत्ययं तन्मध्याद् हौ शकलो मन्त्रेण
 प्राज्ञो निदधाति श्रेषांशुश्रीम् एषं प्रतिदिगं त्रिषू त्रिषू
 स्वित्तमू पधिषं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥

सासानां त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशक्यैराच्छादनम् त्रयोदश
 वैमासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येप उ प्रवर्ग्य इति
 [१४, १, ३, २८] श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म !
 त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यरूपोऽसि एष वै
 स्वाहाकारो य एष तपत्येप उ प्रवर्ग्य इति [१४, १, ३, २६]
 श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्रद्रूपाभिः परियोयस्व सेच्य-
 स्य कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः विशो वै मरुतो
 विशैवेतत् चक्रं परिहृण्यति तदिदं चक्रमुभयती विशा परि-
 हृडमिति [१४, १, ३, २७] श्रुतिः ॥ का० [२६, ३, १०]
 सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सःसृश इति । अंतरक्ति-
 कामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः ॥ देवी
 जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान ! दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः
 संसृशः स्पर्शकर्तृन् देवान् पाहि देवा राक्षसेभ्यो भीता
 महावीररचायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुती कथा देवा
 अविभयुरित्यादिकार्या [१४, १, ३, २८] । का० [२६, ४,
 २] कृष्याजिनावहन्तैर्धवित्वैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवि-
 मंभु मध्विति । कृष्याजिनहतेर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यज्जनेरग्निं
 वोजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजुंषि प्राणदेव-
 त्वानि दैव्यु षिण्क् । मधुररससाम्यात् प्राणो मधु उच्यते मधु
 मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथा च
 श्रुतिः [१४, १, ३, ३०] अथ धवित्वैराधुनीति मधु मध्विति
 त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नोतदधाति त्रीणि भवन्ति
 अथो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नोतदधातीति

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजा-

नाम् । सं देवो देवेन सवित्रा गतः सꣳ सूर्येण
रोचते ॥ १४ ॥

का० [२६, ४, ११] परिक्रम्योपतिष्ठन्तिऽकृतः चेद
गर्भा देवानामिति । धवित्वैर्वीजनसमये उत्तरं देववत् परि-
क्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरयावृत्तिः सकृत्
कृत्वा गर्भा देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तुः मा मा हिंसीरि-
त्यन्तै रवकाशसञ्जकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीर-
सुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा
मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः
देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते
गमैर्लुङि वा गम इति [पा० १, २, १३] आत्मनेपदे विक-
ल्पेन सिचः किष्वादनुदात्तोपदेशेति [पा० ६, ४, ३०]
मलोपे ङस्त्रादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपः
बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अङ्गभाषः
समो गमीत्यादिना [पा० १, ३, २६] तङ् । यथ घर्मः सूर्येण
सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग् दीप्यते तं वयं स्तुम इति
शेषः । कीदृशः १ देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां
मूर्ध्यां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः यद्गीता एष वै गर्भो देवानां
य एष तपत्ये प हीदए सर्वए मंगृभ्णात्येतेनेदए सर्वे गृभ्णी-
तमेप उ प्रवग्ये इति [१४, १, ४, २] श्रुतिः । तथा मतीनां
नुदीनां पिता पालकः बुद्धिप्रयत्नकः प्रजानां पतिः पालकः
॥ १४ ॥

समन्निरग्निना गतः सं देवेन सवित्रा सꣳ
सूर्येणारोचिष्ट । स्वाहा समग्निस्तपसा गतः

सं दैव्येन सवित्रा सूर्येणारुरुचतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणमुष्टम् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत
सङ्गच्छते एकीभवति देव एव दैवः सवित्रा देवेन देवेन सह
सङ्गच्छते यद्य सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते ॥ अवरं स्वाहा-
कारं करोति परां देवतामसावेव बभ्रुरिति [१४, १, ४, ६]
श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निघर्मस्तपसा सूर्य-
तेजसा सङ्गतं सङ्गच्छते दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते
सूर्येण सह समरुरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति
रोचतेर्णिजन्ताङ्गुड् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धृता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धृता
देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमस्मे निय-
च्छ देवायुवम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्ववृहती । विजागतोर्ध्ववृहती अत्रायौ तयोदशवर्षी
तृतीय एकादशवर्षस्तेनैकाधिका । स देवो घर्मः अस्मे
अस्मात्तु विभक्तोः श्रे-आदेशः वाच नियच्छ पुरुषव्यवयः यज्ञं
नियच्छत स्थापयतु । किंभूतां वाचन् ? देवयुवं देवान् यौति
मिश्रयति देवयुः ताम् किंपि तुगभाप आर्षः अजित्यमामस्य-
सनमिति वचनात् देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः
यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान् प्रीषामिष्ये वैतदा-
चेति [१४, १, ४, ८] श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संवितायां वक्ता-
गुण्य दीर्घः । स कः ? यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते ।
कोदृशः ? दिवो धृतां सुलोकस्य धारयिता । तपसः रश्मिजा-
तस्य च धृतां । देवानाश्च धृतां । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अत्ररामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्याज्जायत इति तपोजाः
सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अपश्य गोपामनिपद्यमानमा च परा च
पृथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीच्यैः स विपूच्यैर्व-
सान् आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

विष्टुद्धीर्घतमोदृष्टा । स घर्मा भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये
व्यवस्थितः आवरीवर्त्ति पुनः पुनरावर्तते वृतेर्यद्भुक्ति रूपम् ।
कीदृशः ? सध्रीच्यैः सह अचन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सधिरा-
देशः सहाच्यना दिशो रश्मीन् या वसानः आच्छादयन् वस
आच्छादने शानच्प्रत्ययः । विपूच्यैः विपुनिपातो नानार्थः विपु
अचन्तीति विपूच्यः ताः नानाच्यना दिशो रश्मीन् वा वसानः
क्लिबन्तादुगितयेति [पा० ४, १, ६] ङीपि अचयेति [पा० ६,
४, १३८] अलोपे चाविति [पा० ६, ३, १३८] पूर्वपददौर्घः ।
सध्रीच्यश्च ह्यप विपूच्यश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनिति [१४,
१, ४, १०] श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः ? यमङ-
मपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशम् ? गोपाम् गोपायतीति
गोपास्तम् क्तिपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति
निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे
गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पृथिभिः देवमार्गः
आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्त परागच्छन्तं च गमनाग-
मने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते
विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवशु-
न्तं देवघर्म द्रवो देवान् पाहि । अत्र प्राची-

अनु वां देववीतये । मधु माध्वीभ्यां मधु
माध्वीचीभ्याम् ॥ १८ ॥

अथ्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां
स्वामिन् ! विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते ! अधिपते ! विश्वस्य
वचसः पते ! सर्वप्राणिवचनस्य पालक ! सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य
वचसः पते ! प्रवर्त्तक ! हे देवशुत् ! देवैः श्रूयत इति देवशुत् देव-
प्रसिद्धः हे देव ! दीप्यमान ! हे घर्म ! देवस्त्वं देवान् पाहि
ररच । एवं घर्मं सम्प्रार्थ्यांश्चिनावाह हे अश्विनी ! अत्र यज्ञे
देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मो वां प्रावीः प्रावीत्
तर्पयतु लोडर्धे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृत्या सर्वदेवास्तृ-
प्यन्तीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्ङायवर्णो मधुमंश्रकं
व्राज्जणमुवाच दध्यङ्ङ व वा आभ्यामाद्यवर्णो मधुनाम व्राज्जण-
मुवाचेति [१४, १, ४, १२] श्रुतेः । कौट्याभ्यां युवाभ्याम् ।
माध्वीभ्यां मधुव्राज्जणनीयाते ती माध्वी ताभ्याम् ई गती
क्विप् । तथा माध्वीचीभ्यां मधुव्राज्जणमञ्चतः पूजयतस्तौ
मध्वीची ताभ्यां मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङोपि षलोपे मध्वीची-
भ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घच्छान्दसः ॥ १८ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।

ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १८ ॥

परोष्णिक् । आद्यावष्टार्णी वतीथो दादगार्णः मा परो-
ष्णिक् परोष्णिक् परत प्रत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यङ्ङः । हे घर्म ! हृदे
त्वा हृदयस्यास्थाय त्वा त्वां सुमं इति शेषः मनसे मनःशुवाये
त्वा त्वां सुमः दिवे सर्गप्राप्तौ त्वा त्वां सुमः सूर्याय सूर्यदृष्ट्यै
त्वा त्वां सुमः प्रदयं संयोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमध्या-

त्रीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्व-
रमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय
यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १८ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः । त्वष्टृमन्तत्वा सपेम
पुत्रान् पशून् मयि धेहि प्रजामस्मासु धेहि-
रिष्टाहं सहपत्या भूयासम् ॥ २० ॥

ऋगायत्री । हे महावीर ! त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको
भवसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु
मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥
का० [२६, ४, १३] त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति । महा-
वीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वयु-
वाचयतीत्यर्थः ॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे
घर्म ! वयं त्वा त्वां सपेम मपतिः सृष्टिकर्मा मैथुनाय त्वासु-
पस्य ग्रामः । कौटुशा वयम् ? त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां
ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रितसामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्था-
पस्यर्षे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान्
पशून् च मयि विपये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्तरोत्तरवंश-
वृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय । किञ्च पत्या भर्ता सहारिष्टा
अनुपहंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेय-
मित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्ग्यां योषा पत्नी मिथुनमेवैतत् प्रजननं
क्रियत इति [१४, १, ४, १६] श्रुतेः ॥ २० ॥

अहः केतुना जुपतां सुज्योतिर्ज्योतिपा

स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्यो-
तिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

इति साध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

का० [२६, ४, १४] अहः केतुनेति दक्षिणरौहिण-
जुहोति । उपस्थानगानयोः समाप्ती रौहिणहवन्या सुधा
दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः । घर्मदेवत्वे
यजुषी सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया
कर्मणा वा संहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् ।
कोट्टशमहः ? ज्योतिषा स्वकौबिनेव तेजसा सुज्योतिः शोभनं
ज्योतियस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्वपिः सुहुतमस्तु ।
रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्या
अहोरात्रे वा इमौ लोकी वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यो रौहिणौ
चक्षुषी तत्र दधातीत्यादिरौहिणप्रशसा श्रुती [१४, २, १, १—
५] ज्ञेया ॥ का० [२६, ४, १४] रात्रिरिति सायम् । सायं-
कालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण हावपि प्रवर्ग्यो यथाकालं
जुहोतीत्यर्थः ॥ केतुना संहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम्
ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये ।

अध्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३० ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

इं वस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

वीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्व-
रमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय
यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १८ ॥

पिता नोऽसि पिता नो वोधि नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः । त्वष्टृमन्तत्वा सपेम
पुत्रान् पशून् मयि धेहि प्रजामस्मासु धेहि
रिष्टाह् सृष्ट्या भूयासम् ॥ २० ॥

ऋगायत्री । हे महावीर ! त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको
भवसि पितेव नोऽस्मान् वोधि वोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु
मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥
का० [२६, ४, १३] त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति । महा-
वीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्यु-
वाचयतीत्यर्थः ॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पद्मराशिः । हे
घर्म ! वयं त्वा त्वां सपेम सपतिः सृष्टिकर्मा मैथुनाय त्वामु-
पसृयामः । कौटुशा वयम् ? त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां
ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रेतनामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्थी-
पस्यर्षे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान्
पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्तरोत्तरवश-
वृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय । किञ्च पत्या भर्ता सृष्टारिष्टा
अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीविय-
मित्यर्थः । इया वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवेतत् प्रजननं
क्रियत इति [१४, १, ४, १६] श्रुतेः । २० ॥

अहः केतुना जुपतात् सुज्योतिर्ज्योतिषा

खाहा । रात्रिः केतुना जुपताः सुज्योतिर्ज्यो-
तिषा खाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

का० [२६, ४, १४] अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं
जुहोति । उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिण्यहवन्त्या सुचा
दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः । धर्मदेवस्य
यजुषी सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया
कर्मणा वा संहितमहः दिनं जुपतां रौहिण्यहोमेन प्रीयताम् ।
कोट्टशमहः ? ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं
ज्योतियस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् खाहा एतद्विः सुहुतमस्तु ।
रौहति स्वर्गं यजमानो याभ्या तौ रौहिणी अम्यादित्वा
अहारात्रे वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणी
चक्षुषी तत्र दधातीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुती [१४, २, १. १—
५] ज्ञेया ॥ का० [२६, ४, १४] रात्रिरिति सायम् । सायं-
कालीने प्रवर्ग्यः रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं
जुहोतीत्यर्थः ॥ केतुना संहिता रात्रिः जुपतां प्रीयताम्
ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे हरिप्रिये ।

अभरादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो वाङ्मुष्यां

पूषो हस्ताभ्याम् । आदृदेऽदित्यै रासनासि ॥ १ ॥

का० [२६, ५, १] देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड
एहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं
गच्छन् । अध्वर्यु देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादाय गार्हपत्यस्य
पश्चाद् गच्छन् इड एहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुष्ठां गामाह्वयति
असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥
रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो ! सवितुः
देवस्याज्जायां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां त्वामा-
ददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रासना रसना
मेखलासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥

इड एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि ।

असावेहि । असावेहि । असावेहि ॥ २ ॥

हे इडे मानवि ! एहि आगच्छ हे अदिते देवमातः !
एहि हे सरस्वति वाक् ! एहि । अतस्मिंस्तच्छन्दस्तादृश्या-
यः । इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरिति [१४,
२, १. ७] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असी धवलि
एहि एवं विः ॥ २ ॥

अदित्यै रासनासीन्द्राण्या उष्णीषः । पूषा-
सि । घर्माय दीष्वं ॥ ३ ॥

का० [२६, ५, ३] अदित्यै रासनेति गां पाशेन प्रतिमुख्य
शूषायां बद्धा पूषासीति वक्षमुत्सृजति । आगतां गामदित्या
इति मन्त्रेण पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्भे बद्धा पूषासीति वक्षं
मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश ! त्वमदित्यै रासना रसनासि
इन्द्राण्ये इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः गिरीषेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्रा-

शुष्णीयं करोतीत्यर्थः तमेवैनमेतत्करोतीति [१४, २, १, ८]
 श्रुतेः । वक्षं मुञ्चति पूपासि दैव्यनुष्टुप् वक्षो देवता हे वक्ष !
 त्वं पूपा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्रस-
 वेष पय आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूपा योऽयं पवत एव
 होदप् सर्वं पुष्यत्ये प उ प्रवर्ग्य इति [१४, २, १, ८] श्रुतेः ॥
 का० [२६, ५, ४] सन्दाय घर्माय दौषेति वक्षमुन्नयति ।
 धनु रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्वह्ना वक्षसंपाकरोतीत्यर्थः ॥ दैवी
 पङ्क्तिः वक्षो देवता हे वक्ष ! घर्माय घर्मायं दौष देहि पयः
 पयः शेषय मा सर्वं पासोरित्यर्थः दो दाने बहुलं कन्दसीति
 [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् ॥ ३ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व ।
 इन्द्राय पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत् । स्वाहेन्द्रवत् ।
 स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

का० [२६, ५, ५] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि ।
 पिन्वने पाचे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व
 इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्री सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप्
 स्त्रिहोक्ता देवताः । हे पयः ! अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व
 संप्रवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वा एतद्वज्रस्य शिरः
 प्रत्यधत्तां ताविवैतत् प्रीणातीति श्रुतिः [१४, २, १, १३] सर-
 स्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्या सहितमिति
 तयोरेथं चरस्वेति भावः ॥ का० [२६, ५, ६] स्वाहेन्द्रवदिति
 विप्रदोऽभिमन्त्रयते । पिन्वन्पतितान् पयःकणानभिमन्त्रयत
 इत्यर्थः ॥ यन्नुजगती विप्रवो देवता । यत् दुष्मान् स्क्वन्तत्
 स्वाहा सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु ॥ ४ ॥

गायत्रं छन्दोऽसि । वैष्टुभं छन्दोऽसि ।
 द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि । अन्तरिक्षे-
 षोपयच्छामि । इन्द्राश्विना । मधुनः सार-
 घस्य घर्मं पात वसवो यजत वाट् । स्वाहा
 सूर्यस्य रुश्मये दृष्टिवनये ॥ ६ ॥

का० [२६, ५, १२] परीशामावादत्ते गायत्रं छन्दोऽ-
 सीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णाती-
 व्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री परीशासौ देवते । हे परीशास ! त्वं
 गायत्रं छन्दोऽसि गायत्रेव गायत्रं सार्धेऽणु गायत्रीच्छन्दोरू-
 पोऽसि । त्रिष्टुबेव वैष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दरूपोऽसीति द्वितीयम् ॥
 का० [२६, ५, १४] ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावा-
 पृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां महा-
 वीरमादत्त इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महा-
 वीर ! द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि
 परीशासयोर्द्यावाभूमौ अथस्ते महावीरे चादित्योऽध्वस्तः ।
 तथा च श्रुतिः [१४, २, १, १६] इमे वै द्यावापृथिवी परी-
 शासावादित्यः प्रवर्ग्योऽसु तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
 परिगृह्णातीति ॥ का० [२६, ५, १५] उद्यम्य सुक्लवेदेनोप-
 न्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । परीशासगृ-
 हीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा सुक्लकतवेदेन सम्भार्ज्योपयमन्या-
 न्नुचा तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्वृहती घर्मो देवता । हे घर्मान्त-
 रिक्षेणाङ्गाशेनोदरण वा त्वासुपयच्छामि निगृह्णामि उपय-
 मन्यन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तूयते । तथा च श्रुतिः [१४, २,
 १, १७] अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण हीदणु सर्वसुपयत-

मथोऽउदरं वा उपयमन्युदरेण हीदृष्टं सर्वमन्नाद्यमुपयतं तस्माः
दाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ का० [२६, ५, १६] अजापर्य-
मावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राग्निनेति । अजादुग्धेन
महावीरं तूष्णीं सिद्धा शान्ते चीणन्वाले तत्र गोपयः सिद्ध-
तीत्यर्थः । ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र ! हे
अग्निना अग्निनी ! हे वसवः वासयितारः ! यूयं मधुनो मधु-
रस्य पयसो घर्मं रसं पात पिवत पिवादेग्नाभावच्छान्दसः ।
कीदृशस्य मधुनः ? सारघस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा
मधुक्षतो भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सारघं तस्य । घर्मं
पातेति रसं पातेत्येवैतदाहेति [१४, २, १, २०] श्रुतिः ।
किञ्च हे इन्द्रादयः ! वाट् वपट्कारेण स्वाहा सुष्टु हुतं सारघं
मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः
वपट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति श्रुतेः [१४, २, १, २०] ।
किन्भूताय रश्मये ? वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनि-
स्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः
[१४, २, १, २१] सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम
येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्ति तमेवैतन्नीणातीति ॥ ६ ॥

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय
त्वा वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय
स्वाहा । अप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।
अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । अशिमिदाय
त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [२६, ६, १] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय
त्वेति धातनामानि जपति गच्छन्नाद्यनीयम् । प्रैत्विति

होवोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि
 हादश वातनामानि खरेण जपतीत्यर्थः ॥ हादश यजूंषि
 वातनामदेवत्यानि । हे घर्म ! वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि
 कौटुभाय वाताय ? समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि
 यस्मात् स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्दे
 समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनं
 जुहोतीति [१४, २, २, २] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते
 गच्छन्ति सर्वभूतानि सिंहाद्यानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय
 घर्म त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतस्माद्दे सरि-
 रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरत इति [१४, २, २,
 ३] श्रुतेः ॥ अनाष्टयाय । न आधर्षितुं पराम्बितुं शक्यो-
 ऽनाष्टयः तस्मै । अप्रतिष्टयाय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोडुं
 शक्योऽप्रतिष्टयस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वा अनाष्टयोऽप्रति-
 ष्टयो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ४] श्रुतेः ॥ अवस्यवे ।
 अवी रक्षणमिच्छति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः
 क्वच क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १००] उपत्ययः अवनशी-
 लाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददातीत्य-
 शिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय वाताय अयं वा अवस्युरशि-
 मिदो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ५] श्रुतेः ॥ ७ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । इन्द्रा-
 य त्वादित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने
 स्वाहा । सुवित्रे त्व ऋभमते विभुमते वाज-
 वते स्वाहा । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते
 स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य
 रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म !
 त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वा इन्द्रो योऽयं पवत इति [१४, २,
 २, ६] श्रुतेः । आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै
 आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन् सपदान्
 हन्तीत्यभिमातिहा सपदो वा अभिमातिरिति [१४, २, २,
 ८] श्रुतेः । शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥ सूते स
 सविता तस्मै चेटयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता
 योऽयं पवत इति [१४, २, २, ९] श्रुतेः । कौटशाय ? ऋभुमते
 ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमान् वाजोऽस्यास्ति
 वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्तयः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्त-
 द्युक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै
 अयं बृहस्पतिर्योऽयं पवत इति [१४, २, २, १०] श्रुतेः ।
 कौटशाय ? विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम्
 तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्वे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदे-
 व्यस्य मताविति [पा० ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वदेवसहिताय
 जुहोमि ॥ ८ ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्यते पितृमते स्वाहा ।
 स्वाहा षुमाय । स्वाहा घर्मः प्रित्रे ॥ ९ ॥

यमाय वायवे हे घर्म ! त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं
 पवत इति [१४, २, २, ११] श्रुतेः । कौटशाय यमाय ?
 अङ्गिरस्यते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरसान् अयस्यया-
 दीनि हन्दमीति [पा० १, ४, २०] भसंघायां सस्य विमर्गा-
 भाषः । पित्रमते पितरोऽस्य सन्ति पित्रमान् अङ्गिरपित्र-

युताय वातायेत्यर्थः ॥ वातनामानि समाप्तानि । का० [२६,
६, २] स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिद्धति घर्मे । उपयमन्या
सुचा सुक्खं घृतं घर्मे सिद्धतीत्यर्थः ॥ घर्माय स्वाहा एतदाज्यं
सुहुतमस्तु ॥ का० [२६, ६, ३] स्वाहा घर्मः पित्र इति जपि-
त्वातिक्रम्यात्राव्याह घर्मस्य यजेति । अपसव्यवान् दक्षिणास्यः
स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं सृष्ट्वा घर्महस्तोऽति-
क्रम्यात्राव्य घर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः । स्वाहा घर्मः पित्रे पित्र-
र्भायास्तु ॥ ८ ॥

विश्व्वा आशा दक्षिणसद्विष्वान् देवानया-
डिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिवतम-
न्विना ॥ ९ ॥

का० [२६, ६, ४] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति ।
वषट्कृते सति घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह
यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत्
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः
सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अया-
चीत् यजेर्लुङि चुलोपि रूपम् इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो
द्याहुतीर्जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनी । स्वाहा-
कृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्मं युवां
पिवतम् कर्मणि पठो ॥ ९ ॥

द्विविधा इमं यज्ञमिमं यज्ञं द्विविधाः ।

स्वाहाग्नये यज्ञियायु शं यजुर्थ्यः ॥ ११ ॥

का० [२६, ६, ५] द्विविधा इति विद्वत्त्वम्ययति ।
महावीरं विरुध्वं कम्पयति सकृन्नन्वेण द्विस्रुणीमिति

सूत्रार्थः ॥ यजुर्वर्मदेवत्वं सामोष्णिक् । हे महावीर ! इमं
मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं
दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त
इति [निरु० १०, ४२] वचनात् ॥ का० [२६, ६, ६]
स्वाहाग्नये इत्यनुवपट्कृते । अनुवपट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं
जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञहितायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु
यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं ग्रं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना घर्मं पातुं हार्दानमहर्दिवाभि-
रूतिभिः । तन्वायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम्
॥ १२ ॥

का० [२६, ६, ७] अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते ।
ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ स्वराडुष्णिक् । अश्वि-
नावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना ! अश्विनौ !
युवां घर्मं पातुं पिवतम् । काभिः ? ऊतिभिरवजैः निमित्तैः
अवनं कृत्वा पिवतमित्यर्थः । कौटुशौभिरूतिभिः ? अहर्दि-
वाभिः अहःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः
प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः ।
कौटुशम् घर्मम् ? हार्दानम् वा गतिगन्धनयोः लुट् हृदि वानं
गमनं यस्य स हार्दानः हृदान एव हार्दानस्तम् स्वार्थेऽण् हृद-
यप्रियमित्यर्थः । एवं घर्मपानायांश्विनौ सम्प्रार्थ्य तत्ताहाय्याय
सूर्यादीन्नमति तन्वायिणे नमः तन्वते तन्वम् पटरचनाय
तुरोगलाकाप्रोतास्तन्तवस्तन्वमुच्यते तद्वयमसि कालचक्रमपि
तन्वमुच्यते तथा चाभिधानम् तन्वे राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः
पग्दे कुटुम्बकृत्ये तन्तुयानि परिच्छदे अतिग्राह्यान्तरे ग्राह्ये

करणे इत्यसाधके इतिकर्तव्यतातन्त्वोरिति तन्त्वे कालचक्रे
एति निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष
वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमान् लोकांस्तन्त्रमिवानुसञ्चर-
तीति [१४, २, २, २२] श्रुतेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां
लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः । १२ ॥

अपातामृश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमण-
साताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

का० [२६, ६, ८] अपातामिति यजमानः । यजमानः
घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ककुबुष्णिक अश्विदेवत्या मध्यमः
पादो द्वादशार्णः द्वादशवष्टार्णो सा ककुम् मध्यमयेत् ककु-
बित्युक्तेः । अश्विना घर्ममपातामपिदतां तुङ् द्यावापृथिवी
अन्वमंसातामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाति इत्यर्थः
अत एवाश्वपादिप्रसादात् इहेवाश्वदृग्हे स्थितानामघ्नाकं
रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सन्वितोहैव नो धनानि
सन्वित्वे वैतदाहेति [१४, २, २, २६] श्रुतेः ॥ १३ ॥

इषे पिन्वस्व । ऊर्जे पिन्वस्व । ब्रह्मणे
पिन्वस्व । जुवाय पिन्वस्व । द्यावापृथिवीभ्यां
पिन्वस्व । धर्मासि सुधर्म । अमन्त्यसो नृमृणा-
नि धारय ब्रह्म धारय जुव धारय विश धारय
॥ १४ ॥

का० [२६, ६, ९] इषे पिन्वस्वेति । पिन्वमानमनुमन्त्र-
यति । 'पिन्वमानमन्त्रितम्' घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ऋषां
पङ्क्तिः घर्मदेवत्या । हे पिन्वमान घर्म ! इषे इत्ये पिन्वस्व
पृष्टो भव इत्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व पञ्च धर्मय ब्रह्मणे द्वाष्ट-

णेभ्यः पिन्वस्व चत्राय चत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां
 पिन्वस्व ब्राह्मणचत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः । का० [२६,
 ६, १०] धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं
 प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री घर्मदेवत्या । हे घर्म ! हे
 सुधर्म ! सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील ! त्वं धर्म
 असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धर-
 सोत्यर्थः ॥ का० [२६, ६, ११] अमेन्यस्मे इति खरे करोति ।
 महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥ ऋग्वृहती घर्मदेवत्या । हे
 घर्म ! अमेनि मिज् हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न
 मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३६] सुलोपः
 अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्य अस्मासु नृम्णानि
 धनानि धारय स्थापय नृन्ममयतीति नृम्णम् अक्रुध्यन्तो धनानि
 धारयेति [१४, २, २, ३०] श्रुतिः ब्रह्म च चं विशं च धारय
 विप्रादीनस्मदृशान् कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वाहा पूष्णे शरसे । स्वाहा ग्रावभ्यः ।
 स्वाहा प्रतिरुवेभ्यः । स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वव-
 हिर्भ्यो घर्मपावभ्यः । स्वाहा द्यावापृथिवी-
 भ्याम् । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

का० [२६, ६, १२] विकङ्कतशकलेर्जुहोति घर्मं न्यन्य
 न्यन्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । घर्मं नितरामन्त्रा
 विकङ्कतशकलेर्वर्मान्यं जुहोति स्वाहा पूष्णे इति प्रतिमन्त्रमि-
 त्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजुं पि । शरःशब्दो दक्षुपस्त्रि-
 स्यस्त्रेहवाचकः अत्र सेहमात्रवाची शरसे स्त्रे हकर्वं पूष्णे वाताय
 प्राणरूपाय स्वाहा सुष्ठुतमस्तु । अवरणं स्वाहाकारं करोति

परां देवतामिति [१४, २, २, ३२] श्रुतेरादौ स्वाहाकार-
स्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदए
सर्वं पृथत्ये प उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २,
२, ३२] श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते ग्रावाणः प्राणा विषयग्रहण-
शीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधा-
तीति [१४, २, २, ३३] श्रुतिः ॥ प्रतिस्वन्ति शब्दं कुर्वन्ति
प्रतिरमन्ते वा यान् प्राप्येति प्रतिरवाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै
प्रतिरवाः प्राणान् हीदए सर्वं प्रतिरतमिति [१४, २,
२, ३४] श्रुतिः ॥ का० [२६, ६, १४] चतुर्थमहुतमुदङ्डी-
क्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति । चतुर्थं शकलमहुतमेवो-
दीचीं पश्यन् वेदेः दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतोत्य-
र्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा । कीदृशेभ्यः ? ऊर्ध्वबर्हिभ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं
बर्हिषेणा ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा घर्म-
पावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ व्यावा-
पृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु प्राणोदानौ
वै व्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २,
२, ३६] श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे
देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २, २, ३७] श्रुतिः
॥ १५ ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । स्वाहा सं
ज्योतिषा ज्योतिः । अहः क्वेतुना जुपताए
सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । राविः क्वेतुना
जुपताए सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । मधु हृत-
मिन्द्रतमे शुग्नावश्याम ते देव घर्म नमस्ते

अस्तु मा मा हिंसीः ॥ १६ ॥

का० [२६, ६, १५] सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्ष-
माणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । मूलाग्रावधि घर्मघृताभ्यक्तं
सप्तमं शकल दक्षिणं पश्यन् प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥ रुद्र
इति स्तोत्रनामसु [निघ० ३, १६, १२] पठितम् । रुद्रैः
स्तोत्रभिर्ह्वयते भाङ्गयत इति रुद्रहृतिः तस्मै स्तोत्रस्तुताय
रुद्राय सुहुतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्वि-
नियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का० [२६, ६,
१०] स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम् ।
घर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं सुक्त्वं घर्मे नीत-
मधुना घर्मस्यं सृचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यजुर्नुष्टुप् ।
ज्योतिः घर्मस्यं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्येन घृतं सङ्गच्छताम्
स्वाहा सुहुतमस्तु ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति ज्योति-
रितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषौ सङ्गच्छेते इति [१४, २, २,
४०] श्रुतेः पयो देवता ॥ का० [२६, ६, १८] मन्त्रक्रमे-
णोत्तरं रौहिणं जुहोति । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण सं-
ज्योतिषा ज्योतिरितन्मन्त्रक्रमेणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः
केतुना । व्याख्याते यज्ञुषो [३०, २१] ॥ का० [२६, ६,
२०] अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधु हुतमिति ।
उपयमन्यामानोतं घर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं
हुत्वा वाजिनवदुपह्वप्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युवद्वा-
प्रप्तोऽप्रतिप्रस्थात्रग्नीद्वजमानाः ॥ घर्मदेवत्यम् ऋग्वृद्धी ।
अग्नी मधु मधुरं घर्माज्यं हुतमस्याभिः । कोद्वयोऽग्नी इन्द्रतम
इन्द्रं वीर्यमस्यासि इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः यत्-
प्रत्यये स्वापः वीर्यपत्तमे इत्यर्थः । मधु हुतमिन्द्रियवत्तमिन्द्रा-

वित्ये वेतदाहेति [१४, २, २, ४२] युतेः । हे घर्म । हे देव ।
ते तव द्रुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्रोतेर्विकरणव्य-
त्ययेन बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४, ७२] शपो लुक् लिङि
उत्तमवहुवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसोः आत्मनः
परिव्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥ ..

अभौमं महिमा दिव्यं विप्रो वभूव सप्रधाः ।
उत शर्वसा पृथिवीष् संसीदस्व सहा २ ॥
असि रोचस्व देववीतमः । वि धूममग्ने अस्त-
पं मियेध्यं सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥ १७ ॥

का० [२६, ६, २५] अभीममिति महावीरम् । प्रचरणीयं
घर्ममासन्ध्यां करोति मन्त्रेणेतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ
इत्यर्थः ॥ गायत्रीबृहती मध्येऽवसानहीने अभीमं गायत्री-
संसीदस्व बृहती यद्वावसानद्वयोपेतातिशक्नोती पृथ्वीरग्निदे-
वत्या एकैव ऋक् ऋगृह्यं वेत्यर्थः । हे अग्ने । तव महिमा इमं
दिवसमिबभूव अभिभवति कन्दसि लुङ्ङिटः [पा० २, ४,
६] दिवशब्दः पुलिङ्गः अर्धर्चादित्वात् । कौटुशो महिमा ?
विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रधाः
प्रथमं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रधाः । उतापि च शर्वसा
धनेन यशसा वा पृथिवीमभिभवतीत्यनुपङ्गः ॥ संसीदस्विति
व्याख्यातैकादशेऽध्याये सप्तविंशो कण्डिकाः तत्र शोचस्विति
पाठेऽपि रोचस्विति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

या ते घर्म दिव्या शुभ्या गायत्र्या हवि-
धनि । सा तु आप्यायतां निध्यायतां तस्यै
ते स्वाहा ॥ या ते घर्मन्तरिक्षे शुभ्या विष्टु-

अग्नीध्रे । सा त्वाप्यायतां निध्यायतां
 तस्यै ते स्वाहा ॥ या ते घर्म पृथिव्यां शुभ्यां
 जगत्यां सदस्या । सा त्वाप्यायतां निध्या-
 यतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

का० [२६, ७, ४] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म
 दिव्या शुभिति प्रतिमन्त्रम् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं
 कृत्वा तेन जुहोति अग्नीध्रा धियमाशेषु त्रिषु शलाकात्रिकेषु
 विभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि घर्मदेव-
 त्यानि ऋक्पङ्क्तयः । हे घर्म ! या ते तव दिव्या दिवि भवा
 शुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञ-
 गृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् निध्यायतां
 संहिता दृढा भवतु ह्यै स्वै शब्दसङ्घातयोः लोट् तस्यै शुचे ते
 तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे घर्म ! या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि
 छन्दसि अग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत् ॥ या ते
 हे घर्म ! पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा । कीदृशी ?
 सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

चत्राय त्वा परस्याय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि ।
 विशन्त्वा घर्मणा वयमनुक्रामाम सुविताय
 नव्यसे ॥ १९ ॥

का० [२६, ७, ६] चत्राय त्वेति निष्क्रमणं परस्याय
 पक्षीमन्तर्धीय । होमानन्तरमध्वर्युः पक्षीमये कृत्वा शलाकायाः
 निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ उपरिष्टाद् बृहती घर्मदेवत्या । हे घर्म !

वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः तन्वं शरीरं
 पाहि पालय । किमयमनुगमनम् ? चतस्रश्चतस्रस्य देवस्य
 सूर्यस्य परस्त्राय परमपालनाय परःशब्दोऽव्ययम् पर उत-
 लष्टं पायते रच्यत इति परस्यम् तस्यै एतद् वै देयं चतस्रं य
 एष तपतीति [१४, ३, १, ८] श्रुतेः । किञ्च विश्वः यज्ञस्य
 धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञो वै
 विश्वज्ञस्य त्वारिष्ये इति [१४, ३, १, ८] श्रुतेः । किम-
 यम् ? नञ्चसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुयताय सुप्रस्ताय
 कामणे कामसिद्धये त्वामनुगच्छामित्यर्थः सुदु इतं सुवितम् इण
 गती क्तः उपमर्गस्योवङ्ङादेशः यद्वा पूः प्रेरणे सूयते प्रेर्यते
 सुवितम् इडागमे धातीरुवङ् । १८ ॥

चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो
 विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । अप
 द्वेषो अप हरोऽन्वव्रतस्य सञ्चिम ॥ २० ॥

का० [२६, ७, १४] नाभिस्यं प्रहञ्चनीयं निदधाति
 चतुःसक्तिरिति । प्रहञ्चनीयं महावीरमुत्तरवेदो नाभिलग्नं
 स्थापयतीत्यर्थः ॥ महाब्रह्मतो धर्मदेवत्वा । स धर्मो नोऽस्माकं
 सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात् स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्ति-
 व्यर्थः पुनश्चक्तिरादरार्था । कीदृशः सः ? चतुःसक्तिः चतस्रः
 सक्तयः कोथा दिप्रूपा यस्य सः एष वै चतुःसक्तिर्य एष तपति
 दिशो ह्येतस्य सक्तय इति [१४, ३, १, १७] श्रुतेः । तथा
 ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नङ्गं बन्धनस्थानम् ।
 सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात्
 जगतं ऋग्युर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रययिता च । हे धर्म !
 त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप गच्छत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः

गच्छतु वीतरागाः स्यान्नेति भावः । हुर चलने हुरः चलनं
 जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सखिम
 अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं
 यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि पठौ सद्यः सेवने
 धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवासहे सायुज्यं प्राप्नुम इति
 भावः अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति [१४, ३, १,
 १९] श्रुतेः ॥ २० ॥

घर्मं तत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च
 प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषी-
 महि ॥ २१ ॥

का० [२६, ७, ३२] आसेचनवन्ति पयमः पूरयति घर्म-
 तत्त इति । आसेचनं गतः तद्व्युत्तानि पात्राणि दुग्धेन
 पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं ह्ये पिबन्ने उपयमनो सुवर्धे-
 त्वयः ॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म ! एतत्पयः ते तव पुरी-
 यम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयित् अन्नम् अन्नं वै पुरीष-
 मन्नमेवाग्निर्न तद्दधातीति [१४, ३, १, २३] श्रुतेः । तेन
 पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भयत्प्रमादाद् वयं वर्धिषीमहि
 आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२, १४] ॥ २१ ॥

अचिक्रद्द्दृ टपा हरिर्महान्मित्रो न दृश-
 तः । स ए सूर्वेण दिद्युतदृद्धिर्निधिः ॥ २२ ॥

का० [२६, ७, १२] द्विः परिपिष्याचिक्रटदिति । साम-
 गानानन्तरमुक्तादनदेने परिपिष्य वध्रमायं करोतीत्यर्थः ॥
 पुरीषिक् घर्मदेवत्या । घर्मः मृत्योन्मना मृत्युत्वा इवा
 दादृतिशरेण उद्विक्ततां घर्मः प्रहृष्यमानः सन् अचिक्रदप

कदि गृध्रे पुनः पुनः गृध्रमकरोत् । कीदृशः ? हरिः हरि-
तवर्णः रसानां हर्ता वा एष वे वृषा हरिर्य एष तपत्ये प उ
प्रवर्ग्य इति [१४, ३, १, २६] श्रुतिः । महान् प्रभावान् ।
मित्रो न दशतः न उपमायः मित्र इव दर्शनोयः अत एव
सूर्येण सह सदियुतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुडि षिजन्तस्य
रूपमडभावः सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं
धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुख-
निधिः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं
हि साः ॥ २३ ॥

का० [२६, ७, ३७] चात्राले मार्जयन्ते सपत्नीकाः
सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्राले
मार्जनं कुर्वन्ते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६, २२ ।
२०, १६ । ३५, १२ । ३६, २३] ॥ २३ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

का० [२६, ७, ३८] उद्वयमित्युत्कामत्युत्तरपूर्वार्धम् ।
ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता
[२०, २१ । २७, १० । ३५, १४] ॥ २४ ॥

एधोऽस्य धिषीमहि । समिदसि तेजोऽ-
सि तेजो मयि धिहि ॥ २५ ॥

का० [२६, ७, ३५] अनेपेक्षमेत्येधोऽसीति समिधमा-
दायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पद्यादन-

गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः । हुर चलने हुरः चलनं
जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सखिम
अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं
यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि पथौ सद्यः सेवने
धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्तुम इति
भावः अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति [१४, ३, १,
१८] श्रुतेः ॥ २० ॥

घर्मैतत्तु पुरीषं तेन वर्धस्व चा च
प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषी-
महि ॥ २१ ॥

का० [२६, ७, ३२] आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्म-
तत्त इति । आसेचनं गर्तः तदयुतानि पात्राणि दुग्धेन
पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं हि पिन्वने उपवमनो सुवर्ध-
त्ययः ॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म ! एतत्पयः ते तव पुरी-
षम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयित्वा अन्नम् अन्नं वै पुरीष-
मन्नमिवास्त्रिवे तद्घातीति [१४, ३, १, २३] श्रुतेः । तेन
पयमा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रमादाद् वयं वर्धिषीमहि
आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२, १४] ॥ २१ ॥

अचिक्रद्द्दृष्ट्या हरिर्महान्मित्री नदृश-
तः । स ए सूर्वेण दियुतदुद्धिर्निधिः ॥ २२ ॥

का० [२६, ७, १२] त्रिः परिपिच्याचिक्रददिति । साम-
गानानन्तरमुक्तादनदेमि परिपिष्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥
पुरीषिक् घर्मदेवत्या । घर्मः सूर्यात्मना स्तूयति । दृष्ट्या
आदृष्टिदारेण उदृष्टिता घर्मः पश्यमानः सन् अचिक्रदत्

क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कोट्टयः ? हरिः हरि-
तवर्णः रसानां हर्ता वा एष वै वृषा हरिय एष तपत्येप उ
प्रवर्ग्य इति [१४, ३, १, २६] युतिः । महान् प्रभावान् ।
मित्रो न दग्धतः न उपमाधः मित्र इव दग्धनोयः अत एव
सूर्येण सह सदियुतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य
रूपमडभावः सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं
धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुख-
निधिः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्विष्टि यं च वयं
द्विष्टः ॥ २३ ॥

का० [२६, ७, ३०] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः
सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले
मार्जनं कुर्वते । पत्रा अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६, २२ ।
२०, १८ । ३५, १२ । ३६, २३] ॥ २३ ॥

उद्वयं तमेसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

का० [२६, ७, ३८] उद्वयमित्युत्कामत्युत्तरपूर्वार्धम् ।
ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता
[२०, २१ । २७, १० । ३५, १४] ॥ २४ ॥

एधोऽस्ये धिषीमहि । समिदसि तेजोऽ-
सि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

का० [२६, ७, ३५] अन्नपेचमेत्येधोऽसीति समिधम
दायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पथाद्

यलोकयन्त्रीशानदेशादेत्यौघोऽसीति मन्त्रेणैका समिधं गृही-
त्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं
व्याख्यातम् [२०, २३] ॥ २५ ॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो
वितस्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णा-
म्यचित् मयि गृह्णाम्यचितम् ॥ २६ ॥

का० [२६, ७, ५४] यावती द्यावापृथिवी इति दधिघ-
र्मग्रहणम् । सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मं गृह्णाती-
त्यर्थः ॥ ब्राह्मी उष्णक् दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे
इन्द्र ! ऊर्जा अत्रेण सह अचितमनुपचीणं ते तव ग्रहं
तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि मयि च अचितं यथा
स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि यज्ञचयो मास्वि-
त्यर्थः । तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी
यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः चीरोदाद्याः
यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः ताव-
न्तमतिमहत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मयि त्वदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि
क्रतुः । धर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योति-
षा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

का० [२६, ७, ५५] मयि त्वदिति भक्षणम् । हुतशेषं
दधिघर्मे यजमानत्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः । पङ्क्तिः
षटाक्षरपञ्चपादा दधिघर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतति केचित् ।
सहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति
विराजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु ।

ऋतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विद्येपेण राजते विराट्
 तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्यास्येन सह
 ब्रह्मणा त्रयोदशयेन ज्योतिषा च सह चर्मो मयि विराजतु ।
 कौट्टयो घर्मः † विद्युक् तिस्रः श्वः दीतयो यस्य सः तास्त्रिस्रः
 श्वो या ते घर्म दिव्या गुणित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाक-
 मन्त्रे व्याख्याताः । २० ॥

पर्यसो रेत आभृतं तस्य दोहमशीमद्भु-
 त्तरामुत्तरात् समासु । त्विषः सृष्टक् क्रत्व
 दक्षस्य ते सुपुम्णस्य ते सुपुम्णाग्निहुतः । इन्द्र-
 पीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमत उपहृत उप-
 हृतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

गायत्रवसानहीना । दधिघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता ।
 पर्यसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाहृतम्
 दधिघर्महृद्यं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयसुत्तरामुत्तरां समासुत्त-
 रीत्तरमस्त्रिन् वर्षे अशीमहि व्याप्रुयाम कालाध्वनोरिति [पा०
 २, ३, ५] द्वितीया वयं सर्वदा यायजूकाः स्वामित्वर्थः ॥ का०
 [२६, ७, ५६] त्विषः संवृणिति महाव्रतीये । महाव्रतीवेऽङ्गि
 त्विष इति मन्त्रेण हुतयेपदधिघर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः । अति-
 जगती दधिघर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरतीति संवृक् स्वीकर्ता
 संपूर्वो ह्विः स्वीकरणार्थः हे त्विषः संवृक् कान्तोः स्वीकर्ता ।
 हे सुपुम्ण ! शोभनं सुखं सुखं यस्यात् सुपुम्णः तद्वस्त्रोधनम्
 हे सुखदातः ! हे दधिघर्म ! अहमुपहृतः कृतोपहवः सन् ते

तवांशं भक्षयामि कर्मणि पठो वात्वां भक्षयामि एकस्ते शब्दः
 पादपूरणः । कौटुम्बस्य ते ? क्रत्वे दक्षस्य चतुर्थी पठ्यर्थे क्रतोः
 संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य सङ्कल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य
 चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्षः । तथा सुषुम्णस्य शोभनसुख-
 भूतस्य । अग्निहुतः अग्नी ज्ञयत इत्यग्निहुत् तस्य अग्नी
 हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापति-
 भक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादो-
 पेतस्य । उपहृतस्य क्रतोपहवस्य । एवंविधस्य तवांशं हे दधि-
 घर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ समाप्ता घर्मेतिकर्तव्यता ॥ २८ ॥

श्रीमन्महीधरकृति वेददीपे निरूपितः ।

अष्टात्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

—:—

जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथि-
 व्यै स्वाहा । अग्नये स्वाहा । अन्तरिक्षाय
 स्वाहा । वायवे स्वाहा । दिवे स्वाहा । सूर्या-
 य स्वाहा ॥ १ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र का० [२६, ७, ४८]
 स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमायामुत्तमाच्च
 मनसः कामसाकूतिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम्
 य ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्मममिमृश्य परमेष्ठ्यादिच-
 तुस्त्रियदाहुतीहुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा
 पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिर्विशतिं सक्तदृग्दहीतेन हुत्वा मनस
 इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करोतीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपति-

केभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्त्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः
स्वाहा सुहृत्तमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्रष्टा
मन्त्राः षडधिव्यै सुहृत्तमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नवे अन्तरिक्षाय
वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

दिग्भ्यः स्वाहा । चन्द्राय स्वाहा । नक्ष-
त्रेभ्यः स्वाहा । अग्नाय स्वाहा । वरुणाय
स्वाहा । नाभ्यै स्वाहा । पूताय स्वाहा ॥२॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अग्नाय वरुणाय नाभ्यै देवतायै
पूताय शोधकाय पुनाति पूतः देवस्तस्यै ॥ २ ॥

वाचे स्वाहा । प्राणाय स्वाहा । प्राणाय
स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा ।
श्रोत्राय स्वाहा । श्रोत्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे वाग्धिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेश्वर्याधि-
ष्ठात्रे प्राणादीनां द्वित्वान्मन्त्राहन्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे ।
श्रोत्राय ॥ ३ ॥

मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशीय ।
पशूनां रूपमन्त्रस्य रसो यशः श्रौः ययतां
मयि स्वाहा ॥ ४ ॥

द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम्
ः पाकुञ्चनमाकृतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् पापः सत्यं
वाग्धेय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्कर्षं ययतां तिष्ठतु
पशूनां रूपं पशुसन्धिनी शोभा पश्य रसः सादृत्यम् यशः
कीर्तिः श्रोत्रशीय ॥ ४ ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् समभृतो
 विश्वदेवः सप्तसन्नो घर्मः प्रहृक्त्स्तेज उद्यत आं-
 श्विनः पयस्यानीयमाने पौष्णो विष्यन्दमाने
 मारुतः क्लयन् । सैवः शरसि सन्ताप्यमाने
 वायव्यो ह्रियमाण आग्नेयो ह्यमानो वाग्धुतः
 ॥ ५ ॥

का० [२६, ०, ५०] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथा-
 कालमिति । सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये
 स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो हीतव्या इति सूत्रार्थः ॥
 तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणी महावीरो यदि भियते
 तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्राय-
 श्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्रजापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकाचं
 प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम० ४, ८] ॥ निष्ठिताभिमर्श-
 नादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् समभृतः ।
 पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात् प्राक् समभृत इत्युच्यते तत्र
 भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति ॥ विश्वदेवः
 संसन्नः । आसादनादारभ्य सुञ्जप्रलवेष्वधिययणात् प्राक्
 संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदैवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥
 घर्मः प्रहृक्त्स्तेजः । अधिययणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात् प्राक्
 प्रहृक्त्स्तेजः प्रहृज्यत इति तत्र भेदे घर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः ।
 उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः
 तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अक्षा-
 पयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः
 अश्विभ्यां स्वाहेति लुहोति ॥ पौष्णो विष्यन्दमाने स्यन्दू सवषे

नेऽङ्घ्रिः । वरुणो दशमेऽङ्घ्रिः । इन्द्र एकादशेऽङ्घ्रिः । विश्वे
 देवाः द्वादशेऽङ्घ्रिः । देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 जुहोति । उपसत्पृथ्वी एता एवाहुतयः पुनरादित आर-
 भ्यावर्तन्ते ॥ ६ ॥

उग्रञ्च भीमञ्च ध्वान्तञ्च धुनिञ्च । सासुह्वा-
 चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [१८, ४, २४] विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति । चयने
 मारुतान् पट् पुरोडाशान् शुक्रन्वोतिषेत्यादिपरमागतमन्त्रैः
 [१७, ८०—८५] हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुख-
 संज्ञेनोपयेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४, ८] उग्रञ्च
 मारुतो गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादा-
 ग्निक एवास्थिः परमेष्ठो प्राजापत्यो वेति । आग्निकः
 प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठ-
 योग्यत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः य एते उयादिनामकाः सप्त
 मरुतः तैभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विभेत्य-
 स्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । धूनयति
 कम्पयति शबूनिति धुनिः । सहते शबूनभिभवति ससुह्वान्
 सहतेः कसुयेति [पा० ३, २, १०७] कसुप्रत्ययः संहिताया-
 मभ्यासदोर्घञ्छान्दसः । अभियुनक्ति असत्त्वम्, खं योगं
 प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २,
 ७५] युजेः कनिष्प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपू-
 निति विक्षिपः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कसत्त्वम्
 ॥ ७ ॥

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयायेण पशु-

पतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्त्वा । शर्वं मत्स्त्रा-
भ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपशुव्येनो-
ग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि क्रोश्या-
थ्याम् ॥ ८ ॥

का० [२०, ८, ६—८] विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र
इति प्रत्युचमनुवाकाभ्यामन्त्यां द्यावापृथिवीयामिति । अस्वा-
र्यः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवतास्त्राङ्गेभ्योऽग्नि
हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति ।
तत्रापि पञ्चदशम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये
स्वाहा हृदयायाय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः ।
अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्त्रामिमते प्रयोगः ।
ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्
होमान् कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्या [२५, २४—३८] षोडः
शाहुतौहुत्वां द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहो-
तीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूचान् हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्त-
मामाहुतिं जुहोतीति श्रुतः अरण्येऽनूचानरण्ये पठितानग्निं
हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान् होमान्
कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतरर्थः । तथा
चानुक्रमणी [४, ८] अग्निं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य
एवार्पणोभ्यः स्वाहेति प्रार्थयित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ।
तत्राग्निं हृदयेन उग्रं लोहितेन द्वे काण्डके ब्राह्मणरूपं देव-
तास्त्रावैयवसस्वर्वाविधाजात् अरण्येऽध्ययत्वादिह पाठः ।
लोमाश्वमेधान्येव पठितानि आयासादयो देवता एव ॥ यद्य
मन्त्रार्थः अग्नेनाग्नेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याप्रभागनाः

शनिं देवं प्रीणामि । समयहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि ।
 यक्ता यक्तता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि पद्म इत्यादिना
 [पा० ६, १, ६३] यक्तच्छब्दस्य यकत्रादेशः । मतस्त्रे हृद-
 यास्थिविशेषौ ताभ्यां शवं देवं प्रीणामि । मन्थुना अश्वसम्ब-
 न्धिक्रोधेन ईशानं देव प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पश्व्येन
 पार्श्वीस्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेव देवं प्रीणामि पशवः
 पार्श्वीस्थीनि । वनिष्ठुः स्थूलान्वं तनोयं देवं प्रीणामि ।
 वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा
 वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः तत्परा हनुर्गित्त्वमरः [२, ६,
 ८७] तत्परा कपोलाधोभागस्या हन्याहारामिति हनुः लिङ्ग-
 व्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोश्याभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां
 मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गौनि शिङ्गिसन्नानि दैवतानि प्रीणामि
 ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौत्रत्येन रुद्रं दौ-
 र्ब्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो वलेन साध्यान्
 प्रमुदा । भवस्य कण्ठम् रुद्रस्यान्तःपार्श्वम्
 महादेवस्य यक्ताच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतेः पुरी-
 तत् ॥ ९ ॥

लोहितेनाष्टजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म
 यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौत्रत्यं शोभनगत्याटिकर्मकर्तृत्वम्
 तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य
 स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्ब्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टं
 क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । वलेन सामर्थ्येन मरु-
 तो देवान् प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टां सुत् इर्ष्यः प्रमुतेत्या
 साध्यान् देवान् प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठम् अत्र पठन्तो

देवः षड् प्रथमान्तम् कण्ठं कण्ठे भवं मांसं भवस्यासु
विभक्तित्वयो वा कण्ठेन भवं देवं प्रीणामि । एवमयेऽपि ।
पाश्र्वं स्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपाश्र्वं तद्द्रव्यासु । यक्तु
कालखण्डं महादेवस्यासु । वनिष्ठः स्थूलान्तं शर्वस्यासु ।
पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्तं षष्ठपतं देवस्यासु ॥ ९ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे
स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहि-
ताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा ।
मांसेभ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः
स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्वभ्यः स्वाहा स्वभ्यः
स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेत-
से स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्वित्रत्वारिंशत् ।
लोमादीन्यङ्गानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः
२, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मां-
सेभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२, स्वभ्यः
हृन्दस्यपि दृश्यते [पा० ७, १, ७६] इत्यस्त्रिशब्दस्य हलादि-
विभक्तावप्यनङ्ङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६,
रेतसे रेतो वोर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रयासाय स्वाहा संया-
साय स्वाहा वियासाय स्वाहो यासाय स्वाहा ।
शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा
शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय
 स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृ-
 त्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा
 ॥ १२ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा
 ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ॥ १३ ॥
 इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 जनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १६, प्रायासाय २०,
 संयासाय २१, वियासाय २२, उद्यासाय २३, शुचे २४, शोचते
 २५, शोचमानाय २६, शोकाय २७, तपसे २८, तप्यते २९,
 तप्यमानाय ३०, तप्ताय ३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्राय-
 चित्त्यै ३४, भेषजाय ३५, यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे
 ३८, ब्रह्मणे ३९, ब्रह्महत्यायै ४०, विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१,
 एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । एता आहुतीर्हुत्वा द्यावापृथि-
 वीभ्यां स्वाहेत्यन्यामाहुतिं जुहुयात् ४२ ॥ एतावता कर्म-
 कारुण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपि मनोहरे ।

गतोऽध्याय उपान्यास्य प्रोक्तघर्मादिनिष्कृतिः ॥ ३६ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां
जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य
स्विङ्गनम् ॥ १ ॥

गणेश्वरहरिलक्ष्मोत्रत्वात्तत्कृपया मया । संहिताचर-
माध्याये वेददोषो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्म-
काण्डं निरूपितम् इदानीं कामचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति
ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते । ईशा वास्यमित्यादिस-
न्धाणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वकत्वापापविद्व-
त्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तत्र कर्मणा
विरुध्यते न ह्यौट्गामोत्पाद्यो विकार्यं आध्यः सस्कायं कर्ता
भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् तस्मादविद्याकृतमात्म-
नोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्वापसिद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकतु-
र्दिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादि-
नादृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलेनार्थो सन्नहं द्विजातिः कर्माधि-
कारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्वा
आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन योक्तसोद्गादिसाधनमज्ञानं विनिव-
त्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्याभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते
मन्वा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्व अमुष्टुप्-
कुन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानादिसंस्कार-
संस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं
निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं गिथं पुत्रं वा श्रुपि-
रुपद्वियन्नाह । ईश ऐश्वर्यं किप् ईष्ट इतीट् ईशिता परमेस्वरं
स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमोष्टे तेन खेनात्मनेशा इदं

प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आच्छादने ऋहलोऽर्थ-
 दिति [पा० ३, १, १२४] स्यत्प्रत्ययः आच्छादनीयम्
 परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थमस्वरूपेणात्मना सर्वामद-
 मन्तमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चि-
 त्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां
 लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत्
 तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीयाः भोगमनु-
 भवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा क्रुधाः
 ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति सिद्धिति निपातो
 वितर्कं धनं कस्य सित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याख्य-
 न्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्याः
 ता लज्जतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः
 समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म-
 लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहो-
 त्रदीनि निष्कामानि सुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं
 समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजी-
 विषेः जीवितुमिच्छेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतग्रहणम् ।
 त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो
 सुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारान्तर्या प्रकारान्तरेण सुक्ति-
 नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा ज्ञानाप्रकारा नान्यथा
 सुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शब्दान्तःकरणस्यैव सुक्ति-
 रित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं सुक्तिरित्यत आह

न कर्मति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न
 धस्वध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वे नीपचीयशक्ति-
 व्यात् यावदिच्छा तावत् कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्त-
 रार्धस्थार्थान्तरं वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति भरे नर-
 मात्राभिमानिनि इतः एतस्मात् कर्मकरणादन्यथा प्रकारा-
 न्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्र-
 विहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारावे-
 त्पर्यः । तदुक्तम् द्वाविमावथ यन्मानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
 पवृत्तिलक्षणे धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा-
 वृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्म-
 हनो जनाः ॥ ३ ॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः]
 नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्वांसः काम्य-
 कर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिर-
 स्कारादात्महन्तारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान्
 जग्मानि स्यावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान्
 कान् नाम प्रसिद्धं ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोकावन्ते
 दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जग्मानि असुर्याः
 असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणयो-
 पशयराः अहैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृगाः लोकाः ।
 अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः ।
 अनलिज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अने जदेका मनसो जवीयो नैनद् देवा

प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आच्छादने ऋद्धलोर्ण-
दिति । [पा० ३, १, १२४] स्वत्प्रत्ययः आच्छादनीयम्
परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमाद्यं सत्त्वरूपेणात्मना सर्वमिद-
मनृतमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चि-
न्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां
लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत्
तेन सर्वेषु त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीयाः भोगमनु-
भवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा क्रथाः
ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति खिदिति निपातो
वितर्कं धनं कस्य खित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्य-
न्योऽन्यसुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविव्याह-
ता त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः
समाः । एवं त्वयि नान्यद्येतोऽस्ति न कर्म-
लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहो-
वादीनि निष्कामानि सुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं
समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजी-
विषेः जीवितुमिच्छेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतयज्ञणम् ।
त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो
सुक्तिरस्तीति श्रेयः इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण सुक्ति-
र्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा नान्यथा
सुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव सुक्ति-
रित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं सुक्तिरित्यत आह

आप्नुवन् पूर्वमर्शत् । तत्रावतोऽन्यानत्येति
तिष्ठत्स्मिन्नपो मातरिष्वा दधाति ॥ ४ ॥

सुसुत्तुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याच्चांनात् संसार-
स्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म
अनेजत् एजृ कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्था-
प्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं
सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाज्ज-
वीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अत्यन्तं जववत्
जवीयः इयसुनि क्षते विन्मतीर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५]
मतुपो लुक् । नन्वनेजद्देगवतोर्विरोधः मैवम् निरुपाधित्वे-
नानेजत् सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणस्थोपाधेरनुवर्तनाज्ज-
विष्टम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसङ्कल्पनं क्षण-
मात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं
गच्छत्यात्मचैतन्यावभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यतेऽतो मनसो
जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि
एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो
मनो जवीयोऽतो मनोव्यापारं व्यवहितत्वादात्मन आभासमा-
त्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मन-
सोऽपि प्रथममेव गच्छत् ऋश गतौ व्योमवद्भापित्वास्त्वं-
संसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रिय-
मेव सदुपाधिकताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवेत्यविवे-
किनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः यदा पूर्वम्
पूर्वमपि विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति
रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् धातोरिकारलोपश्चान्दसः ।
किञ्च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धावतीदृतं

गच्छतोऽन्यान् मनोवाग्निन्द्रियादीनाम्बविलक्षणान् अत्वेति
 भतीत्य गच्छतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्रयमविक्रियमेव स्रच्छ-
 तीव । मातरि अन्तरिक्षे खसिति गच्छतीति मातरिश्वा
 वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्रभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि
 दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि
 यः सुवसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रिया-
 त्तकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्निरविमेवा-
 दीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन्
 ब्रह्मणि सत्ववदधाति विभजति धारयति वा भीषास्वाहातः
 पयते भीषोर्दति सूर्य इत्यादिश्रुतेः [तैत्तिरी० आरण्य० ८, ८]
 सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वासदे नित्यचैतन्यरूपे
 ब्रह्मणि सत्त्वेव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः
 कर्माणि प्राप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि यामिस्ता अपः
 कर्माणि आप्रोतैर्ऋषेभ्य इति [उषा० २, ५८] क्विप् धातोर्ऋषेभ्य
 तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति
 स्थाप्ता वाते धा इति [८, २१] समिष्टयज्ञेषु वायुस्यत्वोक्तेः
 कर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समिष्टरूपोऽसौ वापुरपि यस्मिन्
 कर्माणि स्थापयति यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमि-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तदन्तिके ।
 तदन्तरस्य सर्वस्य तद्दूरे सर्वस्यास्य वाह्यतः ॥५॥

रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थे पुनर्व-
 दति । तत् प्रकृतमाकतत्त्वमेजति चलति तदेव च न
 एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् सूदृढाया चलतीवे-
 त्त्वर्थः किञ्च तत् दूरे अविद्युयामब्दकोऽप्याप्यमाप्यत्वादु दूरे

इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामा-
 ल्पत्वेन भासमानत्वान्न केवलं दूरऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य
 नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरं तदेव । अस्य सर्वस्य
 वाद्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्वरापकत्वात् ॥
 अस्य मन्त्रस्वार्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमा-
 ल्लानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिश्यति । तदेजति । तिस्रोऽनु-
 दृभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वलन्तुरूपेण स्थितं सत्
 कम्पते । क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्यावर-
 रूपावस्थं न चलति । तदेव दूरः आदित्यनक्षत्रादिरूपेण
 स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं
 ब्रह्मेति श्रुतः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ती
 विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूप-
 त्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः एतदुपासितुरर्चिरादि-
 मार्गेण गमनं नास्ति इद्वैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रा-
 मन्त्यत्रैव समवनौयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मज्ञेवानुपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥६॥

अयोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि
 भूतानि अव्यक्तादीनि स्यावरान्तानि चेतनानि आत्मन्
 सप्तम्या लुक् आत्मानि एवानुपश्यति मथैव सर्वभूतानि
 स्थितानि न मद्गतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि
 न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं
 पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ।
 अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसद्भावात्स्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षी-
 भूतचेतयिता निगुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तोदीनां

स्वावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति ।
 तंतस्तथाद्दर्शनात् न विचिकित्सति न संग्रहे किद्रोमापनयने
 संशये चेति धातोः गुप्तिज्किञ्चरः सन्निति [पा० ३, १, ५]
 स्वार्थे सन्प्रत्ययः प्राक्तनोऽन्यत्पश्यतः सर्वैः सन्देहो भवत्या-
 क्तानमेवात्वंतं शब्दं निरन्तरं पश्यतो न सन्देहावकाश इति
 भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मेवाभू द्विजानतः ।
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

इममेवायमन्यो मन्वो वदति । यस्मिन्नत्रस्याविशेषे
 विजानतः प्राक्तनैवेदम् सर्वे खल्विदं ब्रह्मैत्यादिवाक्यविचार-
 णावधृतपरमाद्यस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मेवाभूत् पर-
 माद्यदर्शनादात्मेव संबन्धतः तत्र तस्यामवस्थसिद्धत्वात्परि-
 गणनीयममात्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः शोकश्च
 अविद्याकाययोः शोकमोहयोरसम्भवात् सकारणस्य संसारस्या-
 त्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

सं पर्यगाच्छुक्रमकायमत्रयमस्त्राविरण् शु-
 द्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयं-
 भूयाथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतोभ्यः समा-
 थ्यः ॥ ८ ॥

एवमभूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति न
 ईदृशं ब्रह्मैपर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कः दृशम् ?
 शकं शकं शब्दं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अका-
 यम् न कायः शरीर यस्य तत् । अकायत्वादेवात्रणमचतम् ।

इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामा-
 ल्पत्वेन भासमानत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य
 नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य
 बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्वरापकत्वात् ॥
 अस्य मन्वस्वार्धान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमा-
 त्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिश्यति । तदेजति । तिस्रोऽनु-
 ष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत्
 कम्पते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्यावर-
 रूपावस्य न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण
 स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं
 ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ति
 विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जड़रूप-
 त्यात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः एतदुपासितुरर्चिरादि-
 मार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रा-
 मन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन् एवानुपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिंकित्सति ॥ ६ ॥

अयोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि
 भूतानि अव्यक्तादीनि स्यावरान्तानि चेतनानि आत्मन्
 सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मय्येव सर्वभूतानि
 स्थितानि न महप्रतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि
 न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं
 पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ।
 अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाची-
 भूतचेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां